

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि

ग्रन्थाङ्कः २१

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणि

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि ।

प्रस्तावेन पादविषयाधिकरणविषयानुक्रमण्या प्रमाणतया
गृहीतान्यग्रन्थस्थवाक्यानां स्थलनिर्देशेन
च सनाथीकृतानि ।

(प्रथमोऽध्याय , द्वितीयाध्यायस्य पादद्वय च)

एकसंवेकरेत्युपाह्वैः वे० शा० रा० रा० नारायणशास्त्रिभिः
संशोधितानि ।

तानि च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षैरमुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२२

सिक्ताब्दा १९००

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकपट्टम् (६० ६)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानां

ब्रह्मसूत्राणां प्रस्तावः ।

इह खलु जगति सर्वोऽपि जनो सुखप्राप्तिर्दुःखनिवृत्तिश्चेत्येतद्व्यं स्वस्याभीष्टं मन्यते । यतते च तयोरर्जनार्थं यथाशक्ति । परं च कस्यचिद्वस्तुनो लाभेन कथंचित्संपादितेऽपि सुखे सर्वस्यापि जगतो वस्तुतोऽनित्यतया तदन्तर्गतस्य स्वसुखसंपादकस्य वस्तुनोऽप्यनित्यत्वेन नाशे पुनः सुखाभाव एव प्रसज्यते । किं च सर्वस्मिन्नप्यनित्यविषयजाते वस्तुतः सुखदातृत्वं नास्त्येव । अन्यथा यो विषयः कदाचित्सुखदायक इवाऽऽभाति स एव कदाचित्सुखदायको न भवति प्रत्युत दुःखाकरो भवतीति व्यभिचारो वैचित्र्यं च न संगच्छेत । अपि च विषयाणां वस्तुतः सुखदायकत्वमेव स्याच्चेदेक एव विषयः कस्यचित्सुखायान्यस्य च दुःखायेत्यपि वैषम्यं नोपपद्येत । तस्माद्दृश्यमानसकलजगद्विषयाणामनन्तजन्माभ्यासवशीनाऽऽपाततः सुखदायकत्वभ्रमेऽपि वस्तुतस्तेषां नास्ति सुखजनकत्वमित्येव साधीयः ।

किं च सुखप्राप्तिवदुःखनिवृत्त्यर्थमपि यत्रो दुःखायैव भवति । अपि च जगदन्तर्भूतानेकपदार्थेषु कस्माद्दुःखप्राप्तिर्न स्यात्कदा च दुःखप्राप्तिर्न स्यादिति नियमाभावेन सर्वेभ्योऽपि पदार्थेभ्यः सर्वदैव दुःखनिवृत्त्यर्थं यत्नोऽत्यावश्यक इति कदाचिदापि विश्रान्त्यभावेन दुःखनिवृत्त्यर्थोऽपि यत्नोऽत्यन्तदुःखप्राप्तय एव भवतीति महदिदमनिष्टमापतति ।

तस्मात्सुखप्राप्तेर्दुःखनिवृत्तेश्च दुःसंपाद्यतया सर्वोऽपि लोको दुःखमेव सर्वदाऽनुभवन्द्दृश्यते । अस्मिंश्च संसारदुःखरुग्णे लोके विद्यमानस्य संसारदुःखरोगस्य निदानं जगत्सत्यत्वभ्रम एव, अन्यथा जगतोऽसत्यत्वनिश्चये तद्गतविषयाणामपि नित्यत्वाभावनिश्चयेऽनित्येभ्यस्तेभ्य एव पदार्थेभ्यः सुखप्राप्त्यर्थं कस्यापि यत्नो न स्यादिति निश्चित्य संसारदुःखरोगनिवर्तको भिषग्वर्यः परमकारुणिको भगवाञ्श्रीमद्द्वैपायनः सकलजनानामात्यन्तिकदुःखरो-

गनिवृत्तये जगत्सत्यत्वभ्रमनिवृत्त्या सत्यवस्तुज्ञापनार्थं *सत्यासत्यवस्तुविचार
एवाऽऽवश्यक इत्यभिसंधाय सत्यासत्यवस्तुविचारशास्त्रं चिकीर्षुर्वृहस्पतिसूत्राणि
प्रणिनाय । इमान्येवोत्तरमीमांसेति प्रसिद्धं लोके ।

अस्यां चोत्तरमीमांसायां चत्वारोऽध्यायाः प्रत्यध्यायं च पादचतुष्टयं
पादेषु चाधिकरणानीति विभागसरणिः । तत्तदध्यायपादाधिकरणगतविषयाश्च
विषयानुक्रमादत्रैव पृथङ्मुद्रिताज्ज्ञातुं शक्या इति तेऽत्र विस्तरभयात्पुनरुक्ति-
भीत्या च न प्रदर्शयन्ते । अस्याश्चोत्तरमीमांसाया अतिसंक्षिप्ततया गम्भी-
रार्थतया चानायासेन यथार्थज्ञानं दुर्लभमिति तत्सौलभ्याय श्रीशंकरावतार-
श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः शारीरकाभिधं भाष्यं व्यरचि ।

उत्तरमीमांसाया विविधानि भाष्यवृत्त्यादिरूपाणि व्याख्यानानि प्रसि-
द्धान्येव, परं च तेषु सर्वेषु शंकराचार्यविरचितं शारीरकं भाष्यं यथाश्रुतसूत्रा-
भिप्रायप्रतिपादकतया मौलिभूतं, लेखनसरण्या चापूर्वानन्ददायकमिति च
विख्यातमेव विदुषाम् । श्रीमतां शंकराचार्याणां जीवितवृत्तान्तस्तु श्रीमद्विद्या-
रण्यादिविरचितशंकरविजयादिभ्योऽवगन्तव्यः । विस्तरभयाच्च नेह लिख्यते ।

अस्मिंश्च शारीरभाष्ये श्रीमच्छंकराचार्यकृतवेदान्तग्रन्थेषु व्याख्यानकर-
णाय प्रायः स्वीकृतदीक्षेणोऽऽनन्दगिरीतिप्रथितनाम्ना विदुषा न्यायनिर्ण-
याख्या टीका रचिता । इयं चातिविस्तृता, सुबोधा, मूलतात्पर्यस्य सौलभ्येन
बोधिका, तत्र तत्र मीमांसान्यायानां विस्तरेण लेखनादन्वर्थाभिधा च ।

सोऽयं ग्रन्थोऽत्यन्तमुपयुक्त इति सकलसंस्कृतग्रन्थानां क्रमेण मुद्रणोद्धारणे
स्वीकृतादरैरानन्दाश्रमसंस्थास्थापकैर्महाशयैः श्रीयुत—“महादेव चिमणार्जी
आपटे” इत्येतैर्मुद्रापितः । तस्य च पूर्वभागस्य सार्धाध्यायरूपस्य द्वितीययं
मुद्रणावृत्तिः । इयमप्यस्य ग्रन्थस्यात्यन्तोपयुक्ततायाः प्रमाणम् ।

मुद्रणकर्तृणां प्रमादाद्धान्तेः पुरुषधर्मत्वेन शोधनकर्तृणां च प्रमादात्पूर्व-
यानि स्वलितान्यभवंस्तानि प्रस्तुतमुद्रणावृत्तिसमयेऽर्थानुसंधानपुरःसरं सूक्ष्मया
दृष्ट्या पर्यालोच्य प्रायोऽपाकृतानि । अयं च शोधनप्रयासः कियान्सिद्ध इति
विद्वद्भिरेव द्रष्टव्यम् ।

* जन्माद्यस्य यतः [ब्र० सू० अ० १ पा० १ सू० २] इत्यत्र जगत उत्पत्तिस्थिति
लयवत्त्वप्रदर्शनेन ब्रह्मणश्च तत्कारणत्वप्रदर्शनेन स्पष्टीकृत एवैषोऽर्थः । एतत्सूत्रार्थश्च स्पष्ट एव
भाष्यकृता च सोपपत्तिकः सविस्तरश्च प्रदर्शित स तत एवावगन्तव्यः । अन्यत्रापि तत्र तत्र सूत्रे
ध्वयमेवार्थ उक्तो द्रष्टव्यः ।

अस्मिन् पुस्तके पादविषयाधिकरणविषयानुक्रमण्यौ प्रमाणतया गृहीतान्यग्रन्थस्थवाक्यानां स्थलनिर्देशश्चेत्येतेषां संग्रहः कृतोऽस्तीति बोध्यम् ।

एवमानन्दाश्रमसंस्थायास्तत्स्थापनोद्देशानुसारेण प्रचालकानामानन्दाश्रमसंस्थाधिपतीनां महाशयानां श्रीयुत “हरिनारायण आपटे” इत्येतेषां निर्देशेनात्यल्पमेतद्विखितं किमधिकलेखनेन महानुभावानां विदुषामित्यत्रैव विरमति विदुषामनुचरः—

फडके इत्युपाह्वः वावा शास्त्री ।

आगाशे इत्युपाह्वः काशीनाथशास्त्री च ।

द्वितीयमुद्रणावृत्तिसमये कर्नेलपदधारिभिर्ज्योर्ज्याडाल्फसज्येकभिः कृतेनैतद्ग्रन्थगतप्रमाणभूतान्यग्रन्थस्थवचनस्थलनिर्देशादिसाहाय्येन तेषामुपकारं कृततया स्मरति—

आनन्दाश्रमसंस्थान्यवस्थापकः

हरि, नारायण आपटे.

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथैतेषां सटीकशांकरभाष्यसमेतानां ब्रह्मसूत्राणां पुस्तकानि यैः
परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि
पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते ।

- (क.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, इन्दूरपुरनिवासिनां “किवे”
इत्युपाहानां श्री० रा० रा० “भाऊसाहेव वाळासा-
हेव” इत्येतेषाम् । पत्राणां संख्या ४३२ । एकपत्रस्थ-
पङ्क्तिसंख्या ३७ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या ६० ।
लेखनकालस्तु त्रिंशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (ख.) इति संज्ञिता—केवला टीका, इन्दूरपुरनिवासिनां “किवे” इत्युपा-
हानां श्री० रा० रा० “भाऊसाहेव वाळासाहेव”
इत्येतेषाम् । पत्राणि २२१ । पङ्क्तयः ४२ । अक्षराणि
६२ । लेखनकालः शके १७७६ तथा संवत् १९११ ।
- (ग.) इति संज्ञितम्—सटीकं सूत्रचतुष्टयस्य भाष्यं, ‘गढहिंगलजकर’ इत्यु-
पाहानां वे० मू० रा० “विठ्ठलभट्ट” इत्येतेषाम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं, काश्यां मुद्रणालये मुद्रितम्, “एकसंवे-
कर” इत्युपाहानां वे० शा० रा० रा० “नारायण-
शास्त्री” इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यम्, आनन्दाश्रमग्रन्थसंग्रहालयस्थं व्येकटे-
श्वरमुद्रणालये मुद्रितं तन्मुद्रालयाधिकारिणा ‘गङ्गाविष्णु’
इत्याख्येन प्रदत्तम् ।
- (च.) इति संज्ञिता—केवला टीका, करवीरपुरनिवासिनां द्रविडोपाहानां वे०
शा० रा० रा० नानाशास्त्रिणाम् ।
- (छ.) इति संज्ञिता—प्रथमाध्यायाध्यायपादद्वयस्य केवला टीका, “एकसंवेकर”
इत्युपाहानां वे० शा० रा० रा० नारायणशास्त्रिणाम् ।
- (ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, पुण्यपत्तननिवासिनां “जोशी” इत्यु-
पाहानां रा० रा० “नारायण बाबाजी” इत्येतेषाम् ।
पत्राणि ३०४ । पङ्क्तयः २२ । अक्षराणि ४२ । लेखन-
कालः शके १७४० ।

- (झ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, आनन्दाश्रमस्थं श्री० रा०
“महादेव चिमणाजी आपटे” इत्येतेषाम् । पत्राणि
१०९० । पङ्क्तयः २४ । अक्षराणि २८ । लेखनकालः
शके १८११ ।
- (ञ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं, कैला-
सवासिनां “देव” इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां
वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पत्राणि ११५५ ।
पङ्क्तयः १४ । अक्षराणि २२ । मुद्रणकालः १७८५ ।
- (ट.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, कैलासवासिनां “देव” इत्युपाह्वानां-
पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रि-
णाम् । पत्राणि ५७७ । पङ्क्तयः १९ । अक्षराणि ४० ।
लेखनकालः १७४९ ।
- (ठ.) इति संज्ञिता—केवला टीका, “मोडूटर” इत्याख्यपुरस्थानां वे०शा०
रा० रा० दुर्भकव्यंकटचेलाशास्त्रिणाम् । पत्राणि ६७३ ।
पङ्क्तयः २० । अक्षराणि ३९ । लेखनकालस्तु पञ्चपञ्चा-
शन्मित इत्यनुमीयते ।
- (ड.) इति संज्ञिता—केवला टीका, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं
‘डॉक्टर’ इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वैः “राम-
कृष्ण गोपाल” इत्येतैर्दत्तम् । पत्राणि ११६८ । पङ्क्तयः
१६ । अक्षराणि ३३ । लेखनकालः शके १६७७ । तथा
संवत् १८१२ ।
- (ढ.) इति संज्ञिता—केवला टीका शुद्धिता, मोहमयीराजधानीनिवासिनां रा०
रा० “मनसुकराम सूर्याराम त्रिपाठी” इत्येतेषाम् ।
पत्राणि २४० । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ३५ । लेखन-
कालः पञ्चसप्ततिसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ब्रह्मसूत्रीयपादगतविषयानुक्रमणी ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	अध्यायाङ्काः ।	पादाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	२	१७२
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	३	२३४
अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः	१	४	३४३

सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्त-

तर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः	२	१	४१७
सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्	२	२	५१२

समाप्तेयं ब्रह्मसूत्रीयपादगतविषयानुक्रमणी ।

व्यासाधिकरणगतविषयानुक्रमणी ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे—

प्रतिपाद्यविषयाः ।	श्लोकाङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
ब्रह्मणो विचार्यत्वम्	१	१	१९
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्	२	२	३१
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं } १ वर्णकम्,	३	३	४१
ब्रह्मणो वेदैकमेयता } २ वर्णकम्,	४	४	४७
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं } १ वर्णकम्,	५-११	५	९२
वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम् } २ वर्णकम्,	१२-१९	६	११५
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्	२०-२१	७	१३२
आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वं } १ वर्णकम्,	२२	८	१३८
ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम् } २ वर्णकम्,	२३	९	१४२
आदित्यान्तर्गतहिरण्यपुरुषस्याक्षयन्तर्गतपुरुष- स्य चेश्वरत्वम्	२०-२१	७	१३२
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्	२२	८	१३८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत्माणशब्दवाच्यत्वम्	२३	९	१४२

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्	२४-२७	१०	१४७
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्	२८-३१	११	१६०

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे—

मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन

ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः	१-८	१	१७३
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्.....	९-१०	२	१८४
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्	११-१२	३	१८६
छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्....	१३-१७	४	१९५
प्रधानजीवितरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्	१८-२०	५	२०३
प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्....	२१-२३	६	२१०
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्	२४-३२	७	२२०

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे—

सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये

केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्	१-७	१	२३४
प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्	८-९	२	२४४
प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्	१०-१२	३	२५२
अपरपरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण			
प्रणवेन ध्येयत्वम्	१३	४	२५५
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये			
ब्रह्मण एव तदाकाश[शब्द]वाच्यत्वम्	१४-१८	५	२५९
अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः			
परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्	१९-२१	६	२७०
जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैत-			
न्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशकत्वम्	२२-२३	७	२८२
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपु-			
रुपशब्देन प्रतिपादनम्	२४-२५	८	२८६
दधानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्	२६-३३	९	२९०
शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन			
शूद्रनाममात्रधारिणो ज्ञानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः	३४-३८	१०	३२३

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सूत्राङ्काः । अधिकरणाङ्काः । पृष्ठाङ्काः ।

प्राणत्वेनाऽऽज्ञातानां वज्रशायुपरेशानां मध्ये				
परेशस्यैव तादृशप्राणशब्दवाच्यत्वम्	....	....	३९	११ ३३१
ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्टे	....	....	४०	१२ ३३६
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्	....	....	४१	१३ ३३७
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वम्	....	....	४२-४३	१४ ३३९

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे—

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्द-

वाच्यत्वम्	....	....	१-७	१ ३४३
श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृ-				
शप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्	....	....	८-१०	२ ३६६
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोन्नानां पञ्चपञ्चजनशब्दवा-				
च्यत्वम्	....	....	११-१३	३ ३७०
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियु-				
क्तत्वम्	....	....	१४-१६	४ ३७९
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजग-				
त्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोड-				
शपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्	....	....	१६-१८	५ ३८७
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रव-				
णमननादिविषयत्वम्	....	....	१९-२२	६ ३९६
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम्,	....	....	२३-२७	७ ४०६
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्व-				
मपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्	....	....	२८	८ ४१३

इति प्रथमाध्यायस्य विषयानुक्रमणी ।

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे—

सांख्यस्मृत्या वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्	....	....	१-२	१ ४१७
योगस्मृत्याऽपि वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्	....	....	३	२ ४२७
बैलक्षण्यारूपयुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानाम-				
वाध्यत्वम्	....	....	४-११	३ ४३०

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सूत्राङ्काः । अभिकरणाङ्काः । पृष्ठाङ्काः ।

काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्या-

नामवाध्यत्वम्	१२	४	४५३
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्या-			
वाध्यत्वम्.....	१३	५	४५४
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च			
तात्त्विकत्वम्	१४-२०	६	४५७
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः			
परमेश्वरस्य हिताहितभाक्त्वदोषाभावः	२१-२३	७	४६४
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टि-			
संभावना	२४-२६	८	४६८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्	२६-२९	९	४९२
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्त्वम्.....	३०-३१	१०	५००
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदु-			
त्पादकत्वम्	३२-३३	११	५०३
कर्मनियञ्चितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य			
जगत्संहरतश्चेश्वरस्य नैर्घृण्यदोषाभावः	३४-३६	१२	५०५
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः	३७	१३	५१०

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे—

सांख्यानमतमथानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम्	१-१०	१	५१२
असदृशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वम्	११	२	५३५
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्	१२-१७	३	५४०
ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिवैशेष्यसं-			
मतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदु-			
त्पादकत्वमतखण्डनम्	१८-२७	४	५५९
विज्ञानवादिवैशेष्यसंमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादि-			
खण्डनम्	२८-३२	५	५७८
जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनम्	३३-३६	६	५९२
तदस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वम्	३७-४१	७	६०१
जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्	४२-४५	८	६०९

समाप्तेयं व्यासाधिकरणगतविषयानुक्रमणी ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मपायनप्रणीतानि ।

ब्रह्मसूत्राणि ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितश्रीमच्छांकरशारीरक-
भाष्यसमेतानि ।

तत्र टीकाकृन्महल्लोकाः ।

अध्यस्तान्ध्यमपूर्वमर्थधिषणैर्ग्राह्यं पुमर्थस्पर्दं
लक्ष्यं लक्षणभेदतः श्रुतिगतं निर्धूतसाध्यार्थकम् ॥
आम्नायान्तविमातविश्वविभवं सर्वाविरुद्धं परं
सत्यं ज्ञानमनर्थसार्थविधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदा ॥ १ ॥
यो लोकं सकलं पुनाति निगमा यं प्राहुरेकान्ततो
व्याप्तं येन जगज्जगन्ति सततं यस्मै नमस्कुर्वते ॥
यस्मादाविरभूदशेषममरा यस्य प्रसादार्थिनो
यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥
योऽनुग्रानुग्रतेजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते
सर्वे निर्वान्ति येन श्रुतिपथपथिका वीषडातन्वते च ॥
यस्मै यस्मादकस्मात्परिभवचकिता यस्य संरोचयन्ते
चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता मृशाविशदधियः संश्रये तं गिरीशम् ॥ ३ ॥
मिन्दानमेनांसि दुरासदानि प्रत्यूहवर्गप्रभवानि तानि ॥
राजानमाघातपरम्पराणामाराहुपासे गिरिजाभिजातम् ॥ ४ ॥
श्रीमद्यासपयोनिधिर्निधिरसौ सत्सूक्तिपङ्क्तिस्फुर-
न्मुक्तानामनवद्यह्यविपुलप्रद्योतिविद्यामणिः ॥
क्षान्तिः शान्तिघृती द्येतिसरितामेकान्तविश्रान्तिपू-
र्भ्यान्नः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रयः श्रेयसे ॥ ५ ॥

यद्भाष्याम्बुजजातजातमधुरमेयोमधुप्रार्थना-

सार्धव्यग्रधियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः ॥

यस्मिन्मुक्तिपथो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रार्थितः संवभौ

तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां विभ्रते ॥ ६ ॥ ७

यत्पादाम्बुजचञ्चरीकधिपणा निर्वाणमार्गाधिगा

पङ्क्तिर्मुक्तनिसर्गदुर्गदुरिता वाच्यमानामियम् ॥

यस्मिन्नित्यमिदं शमादि समभूद्धोधाङ्कुरो मे यतः

शुद्धानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥

मातर्नतोऽस्मि भवतीमथ नार्थये त्वां चेतः सरस्वति परास्य पराञ्चमर्थम् ।

शारीरके महदनुग्रहसंप्रसन्नमेकाग्रमस्तु वचसा सह सम्यगर्थे ॥ ८ ॥

श्रद्धाभक्ती पुरोधाय विधायाऽऽगमभावनाम् ।

श्रीमच्छारीरके भाष्ये करिष्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

अथ टीकाकारोपोद्घातः ।

नित्याध्ययनविध्युपादापितवेदान्तवचोभिरापाततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भोपयिकमनुबन्ध-
जातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्यादरायणः सूत्रितवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तत्र
प्रमातृत्वादिवन्धस्याध्यासत्वं धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थताभावो विशिष्टाधिका-
रिसंभवो विषयादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः सूचिताः । तथा हि—सत्यत्वे बन्धस्य बद्धा-
बद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिवृत्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरो-
धित्वाद्दुत्तरज्ञानस्य च विरोधिगुणतया पूर्वज्ञानादिनिवर्तकत्वाद्विषयप्रयोजनसिद्धिहेतु-
तया बन्धस्याध्यासता सूचिता । पूर्वसिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे
तं प्रति तत्कर्तव्यतोक्तेरयोमादगतार्थत्वं विशिष्टाधिकारिसंभवश्च ध्वनितः । त्वमर्थदृष्ट-
बन्धस्यान्यदीयज्ञानादनिवृत्तेस्तदर्थज्ञानमपि तन्निर्बाहं त्वमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तद्वैक्यं
विषयः सूचितः । मुमुक्षोरथशब्दद्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः
सूचिता । ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तैः संबन्धोऽपि
दर्शितः । तदेतद्भाष्यकृद्यथाक्रमं व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्या-
च्चाधिकरणसंगतिः । उत्तराधिकरणसंगतिस्तु तस्यैवानेनेति नास्योच्यते । विचारवि-
ध्यपेक्षितविषयाद्यर्पकश्रुतिभिरस्योत्थानाद्दुत्थाप्योत्थापकत्वं श्रुतिसंगतिः । इदं च धर्म-
जिज्ञासासूत्रवदुपोद्घाततया 'चिन्ता प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इतिन्यायेन
शास्त्रेण संबध्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेरस्य
विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः ।

स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयाद्यर्पकवाक्यानां(णां) स्वार्थे समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्याऽऽ-
द्यपादेन *संबन्धः । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः ।
सिद्धान्ते तु तदारम्भसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः ।
तर्चेदमधीतिविधिवदन्तर्भूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापरम् ।

तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयस्तदारभ्यमनारभ्यं वेति विषयाद्यसंभवसंभवाभ्यां
संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वादिबन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानपोह्यत्वाद्ब्रह्मवद्बोधो-
र्जावब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च बन्धाध्वस्तेर्बन्धाध्वस्तौ च फलाभावात्प्राच्या च मीमां-
सया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छावतोऽधिकारिणोऽपि तुच्छत्वात्तद्वि-
शेषणानां च दुर्बलत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे संबन्धप्र-
योजनयोरसिद्धेस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारभ्यं शास्त्रमिति
पूर्वपक्षः ।

प्रमातृत्वादेर्व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि तात्त्विकमानसिद्धतया तथाविधमानजनित-
बोधत्राधाविरोधादुक्तविषयादिप्रतिलम्भाद्धर्ममीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहिततया
ब्रह्मास्पर्शितया तन्मीमांसया गतार्थतानवकाशादध्यक्षाद्यधिगतमिथ्याभावस्य बन्धस्य
ज्ञाननिवर्त्यतया तन्निवृत्तिकामस्याधिकारिणः सुलभत्वाद्द्विशेषणानां च विवेकादीनाम-
तीते वर्तमाने वा जन्मनि कृतसुकृतजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनतया
सुवचत्वाद्ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदादात्मत्वाच्च सिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरनन्यलभ्य-
तया विषयत्वात्तदवगतेश्च फलत्वादत्यन्तासिद्ध्यभावाच्च शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धा-
दिसिद्धेरारोपितसामान्यविशेषभावमादाय तदीयविषयत्वस्यै प्रतिपाद्यत्वादुक्तविषया-
दिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति सिद्धान्तः ।

तदिदं हृदि निधाय वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्याख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः
शास्त्रारम्भार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचिनं विषयादि वदितुं विरोधिनो बन्धस्याध्या-
सत्त्वं लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैः सिताधयिपुरादावध्यासमाक्षिपति—युष्मदस्मत्प्र-
त्ययगोचरयोरित्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्तेन भाष्येण । अर्थाच्च
सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेनानुपप्लुतं चिन्मात्रमात्मानमनुसंधानस्तत्त्वानुस्मरणं
मङ्गलाचरणं विघ्नोपशमनाद्यर्थं संपादयति । चैत्रे मैत्रोऽयमितिभ्रान्तिरन्यत्रैक्यप्र-
मित्यपेक्षासंस्कारजन्यत्वात्तत्प्रमितिश्वैक्यकृतेत्यात्मानात्मनोरैक्याध्यासेऽपि तत्प्रमित्या-

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव-

देवक्तव्यतां मन्वानस्तयोरैक्याभावेऽपि त्रिविधं विरोधं हेतुमाह—युष्मदस्मत्प्रत्य-
 यगोचरयोरिति । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे च
 परतो युष्मदस्मदोरेकार्थवाचिनोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशावित्युक्तत्वात्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र
 इतिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रादेका-
 र्थाभिधायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्वमावादेशौ भवत इति व्याख्यानादेकवचन
 इत्यधिकारादत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वाद्युष्मदस्मद्ग्रहणाविरो-
 धादस्मदर्थे साक्षिणि नभोवदौपाधिकं बहुत्वम् । न चैवं युष्माकमित्यादाविव बहुवच-
 नमनुसृत्य विगृह्येत विरोधोक्त्यनुगुणतया यथा तथा विग्रहेऽपि निवारकाभावात् ।
 युष्मदस्मत्पदयोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मवैलक्षण्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति
 वक्तव्येऽपि युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । न हि त्वंकारवदिदंकारस्याहंकारप्र-
 तियोगित्वमेते वयमिमे वयमित्यादिप्रयोगात् । न च यूयं वयं वयमेव यूयमितिवदौ-
 पचारिकत्वं तत्र तथात्वाभिमानवत्प्रकृते तदभावात् । मुख्यामुख्ययोरादौ मुख्योपनिषा-
 तादस्मदर्थस्य च मुख्यत्वात्प्रथममस्मद्ग्रहणप्रसक्तावपि युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य
 शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । तत्र
 युष्मदस्मदिति प्रत्यक्पराकत्वेनाऽऽत्मानात्मनोः स्वभावविरोधः सूच्यते । युष्मच्छब्दे-
 नाहंकारादिरस्मच्छब्देन तत्साक्षी गृह्यते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुरणतया तद्वत्त्वेन
 प्रतीतितो विरोधो द्योत्यते । तत्रानात्मा प्रतीतिव्याप्यत्वादात्मा च प्रतीतित्वात्प्रत्ययस्त-
 योर्व्यवहारतो विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ्यादिस्वभावात्मतिरस्कारेण
 सक्रियत्वादिनाऽस्मदर्थोऽपि ब्रह्मास्मोत्यहंकारादिविलोपेन पूर्णतया व्यवहियते । युष्म-
 द्वास्मच्च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्ययौ तावेव गोचरौ तयोस्त्रिविधविरोधभाजोरन्यत्रैक्या-
 योगान्न तत्प्रमितिरित्यर्थः । ऐक्यासंस्कारादतदध्यासेऽपि तादात्म्यसंस्कारादिदं रजत-
 मिति वत्तदध्यासः स्यादित्याशङ्क्य +तस्यापि तत्प्रमितिपूर्वकत्वात्तस्याश्च तादात्म्यापेक्ष-
 त्वादात्मानात्मनोस्तदभावान्नेति मत्वा तयोस्तादात्म्याभावे हेतुमाह—विषयविषयि-
 णोरिति । ऐक्याभावेऽपि जात्यादौ तादात्म्यादपौनरुक्त्यम् । नित्यानुभवविषयो युष्म-
 दर्थो विषयो विषयी त्वस्मदर्थो नित्यानुभवस्तयोर्दाह्यादाहकवन्मिथो विरुद्धयोर्जातिव्य-
 क्तित्वादेरभावान्न तादात्म्यमित्यर्थः । उक्ताद्धेतोः सिद्धमभेदासंभवं सहष्टान्तमाह—
 तमःप्रकाशवदिति । न खल्वनयोरभेदः । न च तयोर्भावाभावत्वेन तदभावस्तमसोऽपि

+ तादात्म्यस्यापि ।

योरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि
सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे
विपयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य

गुणवत्त्वादिना भावत्वात्तथाऽऽत्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः ।
विमतौ नाभिन्नतया प्रमितौ मिथो विरुद्धत्वात्तत्र प्रकाशवदिति विरोधफलमाह—
इतरेतरेति । इतरस्येतरभावो नामेतेतरत्वमैक्यमितरस्मिन्नितरभावस्तादात्म्यं तयोरप्रती-
तावुक्तन्यायप्राप्तायां तत्संस्कारासिद्धिः । नन्वात्मानात्मनोरितरेतरभावाभावेऽपि तद्ध-
र्माणां चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरत्र भावः स्यात् । दृश्यते हि *पुष्पपुटिकादौ पुष्पाभा-
वेऽपि तद्धर्मगन्धानुवृत्तिः । तथा चेतरेतरत्रेतरधर्मप्रमित्या तत्संस्कारात्तदध्यासः सिध्य-
तीति नेत्याह—तद्धर्माणामपीति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मश्चैतन्यजाड्यादयस्तेषामितरे-
तरत्र न भावो मिथो विरुद्धयोर्धर्मिणोर्धर्मिणामितरेतरत्र भावस्यादृष्टत्वात्तेषां धर्मिता-
दात्म्याच्चोक्तविरोधभाक्त्वाद्धर्मिणमतिक्रम्य च तद्धर्माणामगमनात् । न हि गन्धोऽपि
विना धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते सूक्ष्मेण स्वाश्रयेण सहैवोपलम्भादन्यथा गुणत्वव्या-
घाताद्दुत्क्रान्त्यधिकरणे चैतद्धक्ष्यति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतेतरत्र सत्त्वप्रमेत्यर्थः ।
तथाऽप्यात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकताध्यासस्य च किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—इत्यत
इति । इतिशब्देनाभेदप्रमित्यभावो हेतुरुक्तः । तत्फलमभेदसंस्काराभावोऽतःशब्दार्थः ।
यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वमहंकारादिविलापनेन ब्रह्मास्मीतिव्यवहार्यत्वं चोक्तं
तदयुक्तमहमितिप्रतीयमानत्वादहंकारवदित्याशङ्क्य संस्काराभावफलमध्यासाभावं वक्तु-
मधिष्ठानस्वरूपमाह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इति । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं तद्वत्त्वं
वा हेतुः । आद्ये सावनविकलो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो
युक्तं मुख्यं प्रत्यक्त्वादीत्यर्थः । यदात्मनो विपयित्वं तत्र । अनुभवामीतिव्यवहृतत्वा-
दहंकारवदित्याशङ्क्याऽऽह—विपयिणीति । अनुभवामीति व्यवहृतत्वं तद्वाच्यत्वं
तल्लक्ष्यत्वं वा । नाऽऽद्यः । असिद्धेः । नेतरः । हेतुवैकल्यादतो युक्तं विपयित्वमित्यर्थः ।
अहंकारस्य देहं जानामीति विपयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदिहापि स्यादि-
त्याशङ्क्याहंकारदेहयोर्जाड्यादिना तुल्यत्वादभेदाध्यासेऽपि चित्त्वेनाऽऽत्मत्वेन वाऽ-
जडेऽनवच्छिन्ने प्रतीक्षे तद्विपरीताध्यासो न सिध्यतीत्याह—चिदात्मक इति ।
दीपादेर्विपयित्वेऽपि चिदात्मकत्वाभावादपुनरुक्तिः । अहमिति प्रथाविशेषादात्मवद्-
हंकारस्यापि मुख्यप्रत्यक्त्वादियोगाद्युक्तं पराक्त्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—युष्मदिति ।

* पुष्पपुटिकादौ ।

विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्ध-
र्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाऽ-
प्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतरैतरा-

c

अहंकारतत्साक्षिणोरहमित्येकरूपप्रथानङ्गीकारादहंकारादेः प्राणीतिकप्रत्यक्त्वादिभा-
वेऽपि पराक्त्वाद्येव मुख्यमित्यर्थः । अहंकारादेर्वन्धत्वेनानर्थतया हेयत्वं सूचयति—
विषयस्येति । तस्याध्यासो मिथ्येति संबन्धः । मा भूदात्मन्यनात्माध्यासस्तद्धर्माणां
तु जाड्यादीनां तस्मिन्नध्यासः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्धर्माणां चेति । न हि
धर्मा धर्मिणमतिक्रमन्ते नरविषाणादिधीवदात्मनि वैकल्पिकी जाड्यादिधीरित्यर्थः ।
आत्मनो मुख्यप्रत्यक्त्वादिभाक्त्वाद्नात्मतद्धर्माध्यासानधिष्ठानत्वेऽपि तद्वैपरीत्यादहंका-
रादेरात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विपर्ययेणेति । अहंका-
रादौ जडे विषये ततो विपर्ययश्चैतन्यं तेनाऽऽत्मना विषयिणश्चिदात्मनो योऽध्यासः
स मिथ्येत्यन्वयः । नन्वनात्मन्यात्मानध्यासेऽपि तद्धर्माणामनुभवादीनां बुद्ध्यादाव-
ध्यासः स्यात् । नभसो ध्वन्यभेदानध्यासेऽपि तद्भेदानां वर्णानां ह्रस्वो दीर्घो वेति
ध्वनिविशेषेऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह—तद्धर्माणां चेति । अनुभवादीनां बुद्धि-
वृत्त्युपाधौ तत्तन्त्रतया आनादुपचारात्तद्धर्मत्वम् । युक्तो वर्णानां ध्वनिभेदेऽध्यासो
जाड्यादिना तुल्यत्वादात्मधर्मत्वाभिमतानामनुभवादीनां चिद्रूपात्ततो भेदाभावान्न जडे
बुद्ध्यादावध्यासोऽतुल्यत्वादित्यर्थः । अध्यासो नामान्यस्मिन्नन्यरूपताधीः । स मिथ्ये-
त्यविद्यमानतोच्यते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विरध्यास-
वचनम् । आक्षेपमुपसंहरति—इति भवितुमिति । इति युक्तमिति वक्तव्ये भवितुमि-
त्याक्षेपस्य संभावनैव मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदेवं मातृत्वादिबन्धस्य वैस्तु-
तया विषयाद्यभावादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेप्तुर्विवक्षितम् । अध्यासस्य नास्तित्व-
मयुक्तत्वादभानाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—तथाऽपीति । द्वितीयं प्रत्याह—
अयमिति । मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायोगादस्याश्च देहातिरिक्तात्म-
वादे प्रमात्वाभावात्तदनुरूपं कारणं कल्प्यमिति भावः । अपरोक्षमध्यासं द्वेषा विभज-
न्विशेष्यं निर्दिशति—लोकव्यवहार इति । लोकयते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति
ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयो व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनो ज्ञानाध्यासश्चोक्तः ।
कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशङ्क्य तल्लक्षणमाह—अन्योन्यस्मिन्नि-
त्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवता-
दृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्ततो विशिनष्टि—अन्योन्यस्मिन्निति । तत्र देवतादृष्टिमात्र-

(माध्यकारोपश्यातः)

विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्विध्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते
मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ।

मारोप्यं न प्रतिमादृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायात् । पटं तन्तवः स च तन्तुष्विति
लोकैवादिदृष्ट्या तन्तुपटयोरन्योन्याधारत्वधियोऽध्यासत्वप्राप्तावुक्तमन्योन्यात्मकता-
मिति । पटः शुकः शुकः पट इतिप्रमाव्यावृत्त्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्थंभावे
तृतीया । स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरध्यासो नैवं शुकपटादिवोरित्यर्थः । स एवाय-
मयमेव स इत्यैक्यप्रमां प्रत्याह—विविक्तयोर्धर्मिणोरिति । औपाधिकभेदाभासति-
रस्कारेण प्रत्यभिज्ञायामैक्यं प्रतीयते विविक्तयोर्धर्मिणोर्विवेकं तिरस्कृत्यैक्यधीभ्रान्ति-
रित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यादस्ति विविक्ततेति विविक्तपदस्यातद्यावर्त-
कत्वमाशङ्क्याऽऽह—अत्यन्तेति । आत्मनो बुद्ध्यादेश्च स्वच्छत्वादिना साम्यादत्य-
न्तविवेकासिद्धिमाशङ्क्य जडत्वाजडत्वयोस्तद्धर्मयोरत्यन्तविवेकाद्धर्मिणोरपि तत्सिद्धि-
रित्याह—अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति । उक्तरूपयोर्धर्मधर्मिणोरन्योन्यस्मि-
न्नन्योन्यात्मकरूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्य-
धर्माश्चेति पृथक्कथनमन्वोऽहमित्यादौ धर्माध्यासे प्राधान्यसूचनार्थम् । नन्वितरेतरावि-
वेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशसिद्धिस्तत्सिद्धये द्वयोः
स्वरूपोपस्थितौ कथमविवेकोपपत्तिरत आह—सत्येति । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्य
संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वादनृतमहंकारादिः स्वरूपतोऽप्यध्यस्त-
त्वात्तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत् । असत्यसर्पस्य सत्यरज्ज्वां तन्मा-
त्रतया निमज्जनवदसत्याहंकारादेः सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः सत्यासत्ययो-
रात्मानात्मनोस्तर्कतो विविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशश्च संभवतीति भावः ।
किं पुनरध्यासस्य कारणमित्याशङ्क्य निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तविशेषो वा
पृच्छ्यत इति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह—मिथ्येति । मिथ्या च तदज्ञानं च तन्नि-
मित्तमुपादानं यस्य सोऽध्यासस्तथा । तत्र मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानप्राप्तावज्ञानमित्युक्तं
तन्मात्रग्रहे ज्ञानाभावशङ्कायां मिथ्येति तेनानिर्वाच्यत्वेनाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमना-
द्यज्ञानं तदुपादानोऽध्यास इत्यर्थः । एतदेवाज्ञानं संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिण-
तमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषप्रश्नं प्रतिवक्ति—नैस-
र्गिक इति । प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्रानुबन्धी प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत् । न च
प्रवाहरूपस्य प्रवाहिव्यतिरेकिणोऽसत्त्वात्प्रवाहिव्यक्तीनां च सादित्वात्कुतो नैसर्गिकत्व-
मिति वाच्यम् । प्रवाहिव्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थानं कार्येष्वना-
दितेत्यभ्युपगमात् । यद्वा कारणरूपेणास्यानादित्वं कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युभयम-

आह कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते—
स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।

विरुद्धम् । अध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययो नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तो लोकव्यवहारस्याध्यासतया क्रियान्तरत्वामावादतो वस्तुतोऽपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदं वस्तुतत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च । तदालम्बनमनुभवं द्रढयितुमध्यासमभिनयति—अहमिति । तत्राहमिति कार्याध्यासे-
ष्वधोऽध्यासस्तस्याध्यासत्वं चिदचिदात्मत्वात् । इदमिति भोक्तृभोगसाधनं कार्यकर-
णसंघातो ममेदमित्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धस्तयोश्चेदं ममेदमिति दृष्टयोरध्यस्तत्व-
मध्यस्तभोक्तृशेषत्वात्स्वप्नादावध्यस्तराजोपकरणवत् । तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्ति-
शून्योऽप्यत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वेन संभावितो
विशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षोऽहमिदमित्यादिप्रकारैर्निरूपितप्रति-
मासत्वेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाशक्योऽपहोतुमित्यसत्यत्वाद्बन्धस्य विष-
यादिसंभवादारम्यमिदं शास्त्रमित्यभिसंधिः ।

शास्त्रारम्भहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाशेषसमाधिभ्यां संक्षिप्य तमेव लक्षणसंभाव-
नाप्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति—आहेति । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतया वादत्वात्तत्र
गुरुशिष्ययोरधिकारात्पुरस्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परोक्तिः । इत आरम्य कथं पुनः
प्रत्यगात्मनीत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तस्मादारम्य तमेतमविद्यारूपमित्यतः
प्राक्तनं तत्संभावनाया एतदादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तन्निर्णयायेति विभागः । समा-
धानभाष्येऽध्यासलक्षणनिर्देशेऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रागुक्तलक्षणस्य तद्वि-
शेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति—कोऽयमिति । किंशब्दस्याऽऽक्षे-
पेऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आत्मन्यध्यस्तोऽनात्मेतिविशेषोक्तेरसदृशयोश्चाधि-
ष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगादसंभावनया विशेषाक्षेपात्प्रश्नाक्षेपयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति भावः ।

अध्यासासाधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यर्हितत्वादाक्षेपमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति
मत्वाऽऽह—उच्यत इति । अत्र प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुपज्ञान्न साकाङ्क्षत्वम् ।
परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकं परत्र परावभास इत्येव लक्षणं तदुपपादकं स्मृतिरूपत्वं
तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टत्वम् । अध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यम-
धिष्ठानमुक्तम् । अर्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्चेति । तथा
ज्ञानपक्षेऽवभासनमवभासः परस्यावभासैः परावभासः । तावत्युक्ते घटात्परस्य पटस्या-
वभासः । स चावभासमानोऽध्यासः । स्यात्तन्निवृत्तये परत्रेति । न चैवमपि खण्डा
गौरित्यादावतिव्याप्तिः परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽभिधानात्खण्डगवादीनां तादात्म्य-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्ताद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्या-

वतां, संसर्गशून्यत्वाभावात् । दोषसंस्कारसंप्रयोगोत्थत्वादित्थमवभासः संभवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावेऽकर्तारि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायामसंज्ञायां च क्तिन्विधानादकर्तारि चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वाङ्गीकारात् । स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु स्मर्यत एव स्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिर्भावे क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथाऽभानात् । स्मृतिरूपतादोषादि-
त्रयोत्थत्वात्तादृग्धीविषयत्वाद्वा । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगिपूर्वदृष्टत्वम् । तदेवं परत्र परावभास इत्येव लक्षणम् । अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम् । अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्या-
शङ्क्याऽऽरोप्यदेशादौ विवादेऽपि लक्षणसंवादाद्ययायतश्च तल्लक्ष्येऽनिर्वाच्यतासिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवक्षित्वा वादिविवादानुपन्यस्यन्केपांचिदन्यथाख्यातिवा-
दिनामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह—तं केचिदिति । अन्यत्र शुक्त्यादावन्यस्य कार्यत्वेन पारतन्त्र्याद्धर्मस्य रजतादेरध्यासस्तादात्म्यधीर्देशान्तरगतं हि रजतादिदोषा-
त्पुरोवर्त्यात्मना भातीत्येवमुक्तमध्यासं केचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीत्येकत्र । अप-
रत्र त्वन्यत्र बाह्ये शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजतादिस्तस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति योजना । पक्षद्वयेऽपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः । अख्यातिमतमाह—केचिच्चिति । वदन्तीत्यनुप-
ज्यते । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोके प्रसिद्धस्तयोस्तद्वियोश्च दोषवशा-
द्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनस्तैरपि संस-
र्गव्यवहाराय तद्धीरूपस्यावस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्कृतत्वासंभवाद्वि-
द्येतरदोषस्य भाति वस्तुन्यभानहेतुतानुपलम्भादतः परत्र परावभासे तेषामप्यस्ति संमति-
रिति भावः । केपांचिदन्यथाख्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मते दर्शयति—अन्ये
त्विति । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादिरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन वा सत्ताहीनस्य कल्पनां भासमानतामध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चाऽऽचक्षते । तथा च तत्रापि परत्र परावभासे

१ ख. 'न्तरादिगं' । २ क. ख. 'त्येकेऽत्रापरे त्वं' । ३ क. 'ख्यातिवादम्' । ख. 'ख्याति-
वादिम्' । ४ झ. 'लोकप्रसि' । ५ क. ख. 'तद्धीरूपास्यां' । ६ ख. 'परात्मताव' । ७ ख. 'परात्म
तावभासे' ।

सस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति । सर्वथाऽपि
त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनु-
भवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयव-
दिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् ।
सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति युष्मत्प्रत्यया-
पेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ।

उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः ।

संवादोऽस्तीत्यर्थः । मतान्तराप्युपन्यस्य स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति—सर्वथेति ।
सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामध्यासो न
व्यभिचरतीति युक्तमुक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं
बाध्यत्वादन्यत्र रजतादिसत्त्वस्यामानत्वान्न च तदसत्त्वमपरोक्षत्वान्नापि विरोधादेकस्य
सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासः संमतोऽपि तु लौकि-
कानामपीत्याह—तथा चेति । अनुपहितेदमंशे रजतादिसंस्कारसहिताविद्यया रज-
ताद्यध्यासवत्पूर्वपूर्वाहंकारादिवासितानाद्यविद्यया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहंकाराद्य-
ध्यास इति निरुपाधिकाहंकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह—शुक्तिकेति । सम्यग्धीसिद्धा-
धिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वमानधिया वत्करणम् ।
अनुभवप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेदधीवज्जीव-
ब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपाधिकश्रमस्य दृष्टान्तमाह—एक इति । एकत्वग्रहो
वद्ब्रह्म पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमितिशब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य लोकवा-
दिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति—कथमिति ।
प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये पराचा परिच्छिन्नानामनुभाव्यानां बुद्ध्यादीनां तद्ध-
र्माणां च नाध्यासो मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः । विरुद्धानामै-
क्यतादात्म्यप्रामित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—सर्वो हीति । औरोप्येण सह तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह
तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः । तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपीष्टमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—युष्मदिति । प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्वमन्यथेदंप्रत्ययविषयत्वापा-
तादपराद्धान्तापाताच्च । तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि श्लिष्टो नेत्यर्थः ।

अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठान-
मित्याह—उच्यते इति । विरुद्धयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठेयत्वाद्योगेऽपि कल्पनया तस्मि-
द्धिरिति भावः । यत्त्वेकज्ञानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति तत्राऽऽह—न तावदिति ।

[अ० १ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११

(भाष्यकारोपोद्घातः)

अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति
नियमः पुरोवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसित्यमिति ।
अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः
* प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अवि-

एकस्मिन्विज्ञाने तयोर्भानमात्रमारोपेऽपेक्षते न विषयतया भानं केवलव्यतिरेकाभावा-
दात्मनः स्वप्रकाशत्वाद्नात्मनस्ताद्विषयत्वाद्द्वयोरपि भासतोर्मनुष्योऽहमित्यादिधीवशाद-
न्योन्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राऽऽह—
अस्मदिति । अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते प्रतिविम्बयतेऽस्मिन्नित्यस्मत्प्रत्य-
योऽहंकारस्तत्संबन्धाच्छब्दपरिच्छेदः सत्तात्मस्वरूपस्फुरणेन स्फुरन्नपि तद्विषयो निरुच्यते
ततोऽस्य शून्यवदत्यन्ताविषयत्वाभावेऽपि नास्वप्रकाशतेत्यर्थः । अध्यासे सत्यस्मत्प्रत्य-
यविषयत्वं सति तस्मिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारेऽपि परि-
हारान्तरमाह—अपरोक्षत्वाच्चेति । अस्मत्प्रत्ययाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वादेकान्तेना-
विषयत्वाभावात्तस्मिन्नहंकाराध्यास इत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि कैश्चिदात्मनो नेष्टमित्या-
शङ्क्याऽऽह—प्रत्यगात्मेति । अस्यार्थः—अस्ति तावन्ममेदं विदितमिति विशिष्टधीः,
न च सा विशेषणदर्शनादृते युक्ता, न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरणं विमतं नैतद्विषय-
मेतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्तादृग्वटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घटादिज्ञानाश्रयत-
याऽऽत्मसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशत्वे वेद्यत्वापातात्तस्माद्यस्मिन्नात्मनि विशेषणत्वं
कल्पितं तस्य संविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वं देवदत्तस्वापकालो देवदत्तात्माऽस्तीति
व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवादित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहंवृत्तिस्त-
द्याघातात् । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरास्तित्वे च साक्षात्कारस्यास्मद्धि-
शेषणमादेयमिति । अपरोक्षाध्यासो नापरोक्षमात्रे क्वचिदपि युक्तः संप्रयुक्ततया
पुरःस्थितापरोक्ष्ये तदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र हेतुरप्रत्यक्ष इति साक्षिवेद्य-
तया संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नमो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शित्वाद्वा-
ह्येन्द्रियग्राह्यं, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः, तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नमस्य-
विवेकिनस्तलमिन्द्रनीलकण्ठहर्कल्पं मलिनतां धूम्रतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति तथा चाधि-
ष्ठानारोप्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दाष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनं निगम-
यति—एवमिति । आत्मानात्मनोश्चिदचित्त्वेन वास्तवा(व)भेदासिद्धौ सामानाधिकरण्या-
त्तदभेदधीरध्याससंभावनं निगमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोह्यत्वेन सूत्रितामविद्यां
हित्वा किमित्यध्यासो वर्ण्यते तत्राऽऽह—तमेतमिति । आक्षिप्तत्वं समाहितत्वं लक्षि-

१ क. ख. 'ति च तं' । २ ख. 'त्वमित्याश' । ३ क. 'राश्रध्या' । ४ ख. 'पुरोवस्थि' ।

५ ख. 'त्यक्षेऽपीति' । ६ ख. 'कल्पे म' । ७ ख. 'ध्यासे सं' । ८ क. ख. ग. 'नियम' ।

द्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ।
तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रे-
णापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतरा-
ध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च
प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि ।

कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि मत्स्यक्षादीनि प्रमाणानि
शास्त्राणि चेति ।

सत्त्वं च विशेषणार्थः । अध्यासमित्यनुभवानुसारिण्यनर्थतोक्ता, पण्डिता मन्यन्त इति
पृथग्जनागोचरत्वेनैतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं, प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यस्याविद्यान्वय-
व्यतिरेकित्वादविद्यात्वमस्येति वक्तुमविद्याग्रहणमतो न सूत्रिताविद्योपेक्षिता तस्या एव
वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः । न केवलमन्वयादिनाऽस्याविद्यात्वं विद्यापोह्यत्वेन तद्विरोधित्वा-
च्चेत्याह—तद्विवेकेनेति । तस्याध्यस्तस्य बुद्ध्यादेर्विवेको विलापनं तेन रूपेणाऽऽत्म-
नोऽसाधारणरूपस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं विद्या तेन तद्विरोधित्वादिना सिद्धेऽध्यासस्या-
विद्यात्वे सैवोच्यत इत्यर्थः । तथाऽपि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्योक्तिरयुक्तेत्या-
शङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तस्मिन्नध्यासं उक्त्वाऽविद्यात्मके सत्याच्छादकाविद्यायाः
स्वापादौ स्वतो नर्थत्वादर्शनात्कर्तृत्वाद्यध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात्कार्याविद्या
वर्ण्यते । यत्राऽऽत्मनि बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासस्तेन बुद्ध्यादि-
नाऽऽत्मना वा कृतेनाशनायादिदोषेण चैतन्यगुणेन वाऽऽत्माऽनात्मा वा वस्तुतो न
स्वरूपेनापि युज्यत इत्यतो विद्यया तन्निवृत्तिरित्यर्थः । लक्षणसंभावे भेदेनोक्त्वा
सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति—तमिति । आक्षेपसमाधिविषयत्वं तदर्थः ।
लक्ष्यत्वमेतदर्थः । अविद्याख्यमिति संभावितोक्तिः । पुरस्कृत्येत्यध्यासस्य व्यवहार-
हेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम् । प्रमाणप्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेरुपलक्षणम् । अपौरुषे-
यत्वेन विशेषं मत्वा शास्त्राणां पृथग्ग्रहणम् । मोक्षपराणि विधिनिषेधशून्यानि वस्तु-
मात्रनिष्ठानीत्यर्थः ।

त्रिविधव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति—कथमिति ।
यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्योत्थाहंकारादिविशिष्टात्माश्रयमिति स्वसाक्षिकं तथाऽपि केन
मानान्तरेण तथा स्यात्पुनः शब्दान्मानान्तरविवक्षाधीः । यद्वा प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो
नाविद्यावाननुपयोगादित्याक्षेपः । अथवा यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणी-
त्यन्वयः । यद्वा यद्येतान्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदो-
षादप्रामाण्याद्यस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्यादित्याक्षेपः ।

[अ० १ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १३
(भाष्यकारोपोद्घातः)

उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ
प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यव-
हारः संभवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति ।
न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मि-

व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते—उच्यत इति । तत्रानुमानं
वक्तुं व्यतिरेकव्याप्तिमाह—देहेन्द्रियादिष्विति । सशिरस्कोऽवयवी त्वगिन्द्रियस्यान-
पेक्षाधारो देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमभिमान इन्द्रियेष्वदिशब्दगृहीत-
देहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुप्तस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां मानाप्रवृत्तेर-
ध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारः, यथा सुपृष्ठाविति व्याप्तिः ।
देवदत्तस्य जागरादिकालस्तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवांस्तस्यैव स्वापादिकालादन्य-
कालत्वाद्यातिरेके तस्यैव स्वापादिकालवदिति भावः । इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि
देहेऽहंभावमात्रान्मानप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणं
प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगाद्यवहारस्य व्यवहर्तारं विनाऽयोगादनुपादानस्य व्यवहारस्य
च कर्तृसाम्ये तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । यो द्रष्टृत्ववक्तृत्वादि-
रक्षमर्क्षं प्रति नियतो व्यवहारः, यश्च लिङ्गादिनाऽनुमातृत्वादिव्यवहारो नासौ तानि मम-
त्वेनागृहीत्वा युक्तः, देहाध्यासेऽपि चक्षुराद्यनध्यासेऽन्धादेरदर्शनादित्यर्थः । इन्द्रिया-
ध्यासे तेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । इन्द्रियाणामधि-
ष्ठानत्वेन देहे गृहीतेऽपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः संबन्धान्तरादपि
प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चानध्यस्तेति । अस्यार्थः—अध्यासेतरो देहात्मयोगो
देहस्याऽऽत्मसंयोगो वाऽऽत्मेच्छयाऽनुविधीयमानत्वं वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्क-
र्मरिभ्यत्वं वा । नाऽऽद्यः—आत्मसंयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः—
तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृत्वादिदर्शनात् । न तृतीयः—स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्तद्यो-
ग्यताया यावद्द्रव्यभावित्वात् । न च तदा सर्वकर्मलयाञ्च शरीरमेवेति वाच्यं, स्वदृष्ट्या
तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिबीधौव्यात् । न चतुर्थः—भृत्या-
दिदेहेरपि तत्प्रसङ्गात्तेषां स्वामिकार्यारिभ्यत्वादतो देहस्याऽऽत्मनि संबन्धान्तरासिद्धेर-
ध्यास इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ
मातृत्वादिकमश्नुते स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावो नाध्यासाभावादतोऽव्यतिरेकिणि
व्यतिरेकः संदिह्यते तत्राऽऽह—न चैतस्मिन्निति । प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं,
तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं, न च व्यापारमन्तरेण करणादिप्रयोक्तृत्वं, न

१ क. ज. 'नहीनस्य । २ क. 'न्द्रियव्य' । ज. 'न्द्रियव्यापारः । ३ क. 'तुरे दे' । ४ क.
स. 'सर्वकार्यल' । ५ क. य. 'मिस्मार्' ।

न्सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्याऽऽत्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च । पश्चादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते । यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमि-

च कूटस्थासङ्गात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेच्छ्रोत्रिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वं, न चाऽऽत्मन्यक्रियेऽगुणे क्रियागुणवद्बुद्ध्याद्यध्यासादते सा युक्ता, तस्माद्बुद्ध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे चासति स्वतोऽसङ्गस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । तर्हि मा भूदसङ्गस्याऽऽत्मनो मातृत्वं नेत्याह—न चेति । आत्मन्याध्यासिकमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासंदेहात्तस्यादोषत्वादर्थोपत्तेरपि तेनावरोधात्प्रमाणान्तरप्रश्ने समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातुरेव मानाश्रयत्वेऽपि तस्याध्यस्तत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् । न च कारणदोषादप्रामाण्यं सति प्रमाकरणे पश्चाद्भाविनो दोषस्य दोषत्वादविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वाद्यस्य च दुष्टं कारणमिति चोक्तेरागन्तुकदोषविषयत्वादध्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावस्येष्टत्वाद्यवहारे बाधाभावाद्यावहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वान्नेष्टसिद्धिः । श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविवेकिव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि विवेकिनामपि तद्यवहारात्तत्राऽऽह—पश्चादिभिश्चेति । चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यौक्तिकविवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यविरोधित्वाद्बिरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्चादिभिरविशेषात्तद्यवहारोऽध्याध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्चादिभिरविशेषः, न हि ते निःशेषं पश्चादिव्यवहारमनुवर्तन्ते तत्राऽऽह—यथा हीति । संगृहीतोऽर्थो यथा व्यज्यते तथोच्यते इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्तः । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसंनिकर्षात्मकमध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दाद्युपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्यमानुकूल्यं वाऽनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्थावमनुमिन्वन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति विवेकः । उक्तमर्थमुदाहरति—यथेति । पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुख्यं मजन्तीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्चा-

च्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्य-
भिमुखी भवन्ति । एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीना-
क्रोशतः खड्गोद्यतकरान्वलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्वि-

परीतान्प्राति प्रवर्तन्ते । अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां
प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।

पश्चादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त-
त्सामान्यदर्शनाद्भ्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त-

दीनामाशयं दर्शयितुं मामित्युक्तम् । पुरुषान्तरं तु दृष्ट्वा तज्जातीयस्याऽऽनुकूल्यमनुस्मृ-
त्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय तदाभिमुख्यं भवन्तीत्याह—हरितेति । दार्ष्टान्तिक
वदन्व्यवहारं लिङ्गेनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह—एवमिति । पित्रादित्रितय-
शिक्षाजन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्ता । क्रूरदृष्ट्यादिविशिष्टान्पुरुषान्दृष्ट्वा तद्वि-
धानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा तथात्वेनैतेषामपि तदनुमाय पश्चादिवद्विवेकिनोऽपि तेभ्यो
विमुखी भवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टित्वादिविशिष्टान्पुरुषविशेषानालक्ष्य तादृशा-
नामानुकूल्यं स्मृत्वा तथात्वाद्देषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखी भवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मता
निगमयति—अत इति । अनुभवार्थोऽतःशब्दः ।

नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्चादयो ब्रुवन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षमतो दृष्ट्या-
न्तस्य साध्यवैकल्यं तत्राऽऽह—पश्चादीनां चेति । अधिष्ठानारोप्यज्ञानेऽसत्यध्यक्षा-
दिभिः सामानाधिकरण्यविरोधिविवेकाभावादध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते । विनाऽपि मानै-
विवेके तदानर्थक्यमतो विना विवेकं पश्चादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मूलाध्याससिद्धिरित्यर्थः ।
संप्रत्यनुमानमाह—तत्सामान्येति । तैः पश्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य विवे-
केषु मानादिति यावत् । अपरोक्षाध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्तस्याध्यासस्य
काल एव कालो यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्चादिभिरिति शेषः । विमतो
व्यवहारोऽध्यासकृतो व्यवहारत्वात्संमतवद्विमता वाऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात्पश्चादि-
वदिति प्रयोगः । मानयुक्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमित्यभावादध्यासवत्त्वमवि-
रुद्धमिति मत्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम् । न च व्यवहारवत्त्वाद्यप्रयोजकमात्मनो
मातृत्वादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सनिमित्तशक्याधीनतया मुक्तानामपि सनिमित्तश-
क्यापादकत्वात्तत्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापातस्य विपक्षे बाधकत्वा-
त्प्रमातृत्वादिलक्षणशक्याभावे च ग्राहकमाताभावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्बलत्वात् ।
न च सर्वो व्यवहारो रजताध्यासकृतो व्यवहारत्वादित्याभासतुल्यता, बाधादेव तस्या-

त्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथाऽपि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्मवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मानि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य वर्तन्ते । अध्यासो नामा-
र्तस्मिस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सक-

नुत्थानात् । मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदभावादिति भावः । विवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वाच्च तत्पूर्वकतेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तत्पूर्वकत्वायं देहेतरात्मधीपूर्वकत्वमङ्गी करोति—शास्त्रीये स्थिति । तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह— तथाऽपीति । किं तद्वेदान्तवेद्यं तदाह—अशनायादीति । कर्त्रन्वयाविकारान्वय-
मोक्त्रन्वया विशेषणैर्व्यावर्त्यन्ते । आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्ता-
त्मज्ञानस्याकिंचित्करत्वादित्याह—अनुपयोगादिति । किंचोक्तात्मज्ञाने सर्वाभि-
मानभङ्गात्कर्मस्वप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह—अधिकारेति । तथाऽपि कथं शास्त्री-
यप्रवृत्तेराध्यासिकत्वं, न हि देहातिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशङ्क्य
तस्य पारोक्ष्यादपरोक्षाध्यासाविरोधे तत्पूर्विकैव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह—प्राक्चेति ।
यथा यथोक्तान्यध्यक्षादीन्यध्यासं साधयन्ति तथाऽऽगमोऽपि विधेर्वोद्धारमधि-
कारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन्देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह—तथा हीति ।
तत्राष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिर्वर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा भिक्षेतेत्यादिरा-
श्रमविशेषस्यै जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिरवस्थाविशेषस्याध्यासः । आदि-
शब्दाज्जीवन्मुहुर्यादिति ज्विनस्य स्वर्गकामो यजेतेति कामित्वस्य गृहदाहवान्यजेतेति
निमित्तविशेषस्य महापातकित्वादेश्चाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य
युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे वैपरीत्येन वाऽध्यास इति विशेषबुभुत्सायां तदर्थमध्यास-
लक्षणं परामृशति—अध्यासो नामेति । अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तद्विशेषा-
नुदाहरति—तद्यथेति । प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुत्रादिसाकल्यवैकल्ययोरनुभवेनैव
मुख्याध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किं वक्तव्यमित्याश-
येनाऽऽह—पुत्रेति । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्वाम्य-

* 'प्राक्तथा' अथ पाठो रत्नप्रभानुसारेण ।

(भाष्यकारोपोरघातः)

लेषु वाऽहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति,
तथा देहधर्मान्स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घ-
यामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्मूकः काणः क्लीबो वधिरोऽन्धोऽह-
मिति, तथाऽन्तःकरणधर्मान्कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् ।

एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च
प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति ।

निमित्तमात्मनि स्वदेहे तानारोपयतीत्यर्थः । प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि
मुख्याध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां सुतरां तत्र मुख्याध्यासः स्यादित्याह—तथेति । वैक-
स्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासवदिति यावत् । देहश्च तद्धर्माश्च देहतद्धर्मास्ता-
नात्मन्यध्यस्यतीति संबन्धः । अत्र चाहंकारद्वाराऽऽत्माऽधिष्ठानम् । उक्ताध्यासाद-
प्यन्तरङ्गमध्यासं कथयति—तथेन्द्रियेति । यथा देहं तद्धर्माश्चाऽऽत्मन्यध्यस्यति तथे-
न्द्रियाणि तद्धर्माश्चाध्यस्यतीत्येतत् । देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यत्ववदिन्द्रियाणा-
मपि लिङ्गादिद्वारा तद्भावाद्देहवदिह ग्रहणं पृथग्ध्यासनिर्देशाच्च । न चैवं नित्यानुमेय-
त्वव्याघातस्तेषां लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यत्वाद्धिष्ठानं तु पूर्ववदिति भावः । यथा
देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथाऽन्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि संबन्धित्वेनाऽऽ-
रोपयतीत्याह—तथाऽन्तःकरणेति ।

धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद्धर्म्यध्यासमाह—एवमिति । बुद्धिविशिष्टे तद्ध-
र्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह—अशेषेति । स्वस्याहंकारस्य प्रचाराः
कामादयस्तेषां साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विवेकाद्बहि-
र्नीतेषु प्रातिलोभ्येनान्तरञ्चतीवेति प्रत्यगुच्यते स चाऽऽत्मा । निरुपचारितस्वरूपत्वात्त-
स्मिन्नज्ञानवतीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासे सिद्धे तस्याधिष्ठानत्वनियमे तद्विशे-
षचैतन्यामानाज्जगदान्ध्यमित्याशङ्क्य तस्यापि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह—तं चेति ।
तद्विपर्ययस्तेषामन्तःकरणादीनां विपर्ययश्चेतनत्वं तदात्मनेति यावत् । न च तेषामधि-
ष्ठानत्वमेव तद्विशेषादृष्ट्या व्यवहारविरहादतो द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याध्यासधीरध्यासे
विशेषदृष्टेरध्यस्यमानताकृतत्वान्न च द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन
तदमानान्न चोभयोरध्यासे बाध्यतया शून्यता द्विधाध्यस्तानात्मनः सर्वथा बाधेऽपि
संसृष्टरूपेणैवाध्यस्तात्मनस्तन्मात्रबाधेऽपि स्वरूपशेषादिति भावः ।

आत्मनि बुद्ध्याद्यध्यासोक्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्योक्ते तेष्व्वात्माध्या-
सोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् । संप्रत्यध्यासं सप्रमाणं निगमयति—

एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिध्याप्रत्ययरूपः
कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।

अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायाऽऽत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे
वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां
तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ।

एवमिति । पूर्वबुद्ध्याध्यासात्संस्काराद्यध्यासस्ततस्तादृगुत्तरबुद्ध्याध्यास इति प्रवा-
हात्मना प्रवाहोपादानजाख्यात्मना वाऽनादित्वम् । तत्त्वधिया विना सर्वात्मना नाश-
हानेरानन्त्यम् । उपादानस्य मायाशक्तितया जडस्य प्रत्यक्चैतन्यसत्त्वानुबन्धित्वाद्-
धिष्ठानधीबाध्यत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तम्—नैसर्गिक इति । मिध्याधीहेतुत्वेन तादात्म्य-
माह—मिध्येति । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिध्याप्रत्य-
यैत्वमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयत इति रूपग्रहणम् । अथवा मिध्याप्र-
त्ययानां रूपमनिर्वाच्यत्वं यस्य स तथेत्यनिर्वाच्यत्वं वोच्यते । यद्वा मिध्यापूताखण्ड-
जडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते न हि कारणादते कार्यस्य रूपमस्ति ।
तस्यानर्थहेतुतामाह—कर्तृत्वेति । प्रमाणं निगमयति—सर्वेति । प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमा-
णोपलक्षणम् ।

विषयादिसंभावनाहेतुमध्यासं प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्तानामादेयत्वा-
त्तदीयविचारशास्त्रस्यापि तथात्वमाह—अस्येति । कर्तृत्वादिरनर्थस्तस्य हेतुरुक्तोऽ-
ध्यासस्तस्य प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य प्रहाणं
तत्राऽऽह—आत्मेति । आत्मनस्त्वमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्वि-
षया विद्या साक्षात्कारो बुद्धिवृत्तिस्तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति
यावत् । कुतः पुनरेषा विद्योत्पद्यते तत्राऽऽह—सर्व इति । द्विविधवाक्यसंग्रहार्थः
सर्वशब्दः । आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविद्योत्थानमित्यर्थः । वेदान्तेषु
प्राणाद्युपास्तीनामपि भानात्कथमात्मैक्यमेवार्थस्तेषामित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति ।
शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी* शरीरको जीवस्तस्य ब्रह्मतावेदिका विचा-
रात्मिका मीमांसा तस्यामिति यावत् ।

प्रथमवर्णके विचारविधेर्ज्ञानव्यवधानेन विषयो ब्रह्मात्मैक्यं बन्धध्वस्तिश्च फलमित्य-
ध्यासोक्त्या साधितम् । इदानीं पूर्वमीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतत्वान्नैत-

* सोऽस्य निवास इत्यण् । शरीरकं निवासोऽस्य शरीरकः ।

१ च. 'राध्या' । २ क. ख. 'ग्रहेतुत्वं' । ३ ग. 'क्षकम्' । ४ क. 'त्काराद्बुद्धि' । ५ क.
'थमे व' ।

[अ० १ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १९
(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—
(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ (१)

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थो ब्रह्मजिज्ञा-

द्विचारकर्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । तेषां मीमांसा विचारो मीमांसाशब्दस्य परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाचित्वात्तस्याः शास्त्रं सूत्रसंदर्भः शास्यते शिष्येभ्योऽनेन प्रतिपाद्यते तत्त्वमिति व्युत्पत्तेः । तच्चेदानीमेव व्याख्यातुमिष्टमथातो धर्मजिज्ञासेति वेदार्थैकदेशे धर्मोपाधौ विचारकार्यताप्रतिज्ञानाच्चोदनासूत्रे च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामुपन्यासाद्दुत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वाद्देदान्तविचारशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम् ।

आदिमत्त्वाद्नेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चास्यानेकार्थसूचकत्वम् ।

उक्तं हि—“ लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतःसारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोममनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ” इति ।

तथा च विशिष्टविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्रावतारितसूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्नथशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयसाधारणत्वादभीष्टमर्थमाह—तत्रेति । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये निवेशेऽपि तदर्थोऽत्राऽऽनन्तर्यमेवार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणैरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकवेदयोर्दृष्टोऽथैव ज्योतिरथ योगानुशासनमिति तथेहापीत्याशङ्क्याऽऽह—नाधिकारार्थ इति । तत्र हेतुः—ब्रह्मेति । अस्यार्थः—किमयमथशब्दो ब्रह्मज्ञानेच्छायाः किंवा तन्निर्णीतविचारस्याथ वेच्छाविशेषणस्य ज्ञानस्याऽऽरम्भार्थः । नाऽऽद्यः—तस्या मीमांसाप्रवर्तिकायास्तदप्रवर्त्यत्वादनारभ्यत्वात्तस्याश्चोत्तरत्र प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनात् । न द्वितीयः—अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा विशिष्टाधिकार्यसमर्पणे साधनचतुष्टयसंपन्नानां ब्रह्मधीतद्विचारयोरनर्थित्वाद्विचारानारम्भान्न च विचारविधिवशादधिकारी कल्प्यः प्रारम्भस्यापि तुल्यत्वादधिकारिणश्च विध्यपेक्षितोपाधित्वात् । न तृतीयः—ब्रह्मज्ञानस्याऽऽनन्दसाक्षात्कारत्वेनाधिकार्यत्वेऽप्यप्राधान्यादथ-

१ स. 'त्वात्तस्ये' । २ क. ख. 'वृत्तेरहभूतवि' । ३ क. 'रण्याद' । ४ क. ख. 'ष्टयनि' ।

५ क. ख. 'णनीत्याऽ' । ६ क. ख. 'णज्ञा' ।

साया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभा-
 वादर्थान्तरप्रयुक्त एव द्वयशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ।
 पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चाऽऽ-
 नन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापे-
 क्षत एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्त-
 व्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।

शब्दासंनन्धात्तस्मात्तत्राऽऽरम्भार्थेति । अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्वं नेत्याह—मङ्गलस्येति ।
 न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थे मङ्गलस्य कर्त्रीदिभावेनान्वयस्तस्य तथात्वा-
 प्रसिद्धेः कारकान्तराणां च प्रसिद्धेर्न च ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्यं
 प्रेशंसात्वेन सूत्रस्यार्थवादत्वापत्तेस्तन्माङ्गल्यस्य च प्रसिद्धत्वात् । न च तदनुद्य तत्क-
 र्तव्यतापरं सूत्रम् । तस्या मङ्गलत्वे कर्तव्यत्वस्याऽऽर्थिकत्वादतो न मङ्गलार्थः । ननु
 विघ्नोपशान्तये शिष्टाचाररक्षायै च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम् । 'ओंकारश्चाथश-
 षडश्व' इत्यादिस्मृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽऽह—अर्थान्तरेति । आनन्तर्यमर्थान्तरं
 तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रवणमात्रेण वीर्णोर्ध्वनिवन्मङ्गलहेतुस्तत्फलो भवति ।
 अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत् । उक्तस्मृतिस्तु मङ्गलफलत्वविषयेत्यर्थः । उक्त-
 दृष्टान्तार्थो हिशब्दः । अथैतन्मतमिति वत्प्रकृतादर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्तत्राऽऽह—
 पूर्वेति । यत्किञ्चित्प्रकृतमपेक्ष्य भाविन्या जिज्ञासायामपप्रयोगेऽनुवादादृष्टार्थत्वयोरन्य-
 तरत्वम् । अवश्यं हि पुमान्किञ्चित्कृत्वा किञ्चित्करोति फलत्वेनावस्थितजिज्ञासाहेतु-
 त्वेन प्रकृतापेक्षया भाविन्यामस्यामथशब्दे प्रकृतापेक्षावशाद्यदस्यार्थान्तरं तदानन्तर्या-
 चातिरिच्यते हेतुफलयोरव्यभिचारणाऽऽनन्तर्यस्यैव मुख्यत्वात्तथा चार्थान्तरं न पृथ-
 ग्वाच्यम् । अतो हेतुभूतार्थस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तौ
 प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रवृत्त्यङ्गशास्त्रीयाधिकारिविशेषणसाधनचतुष्टयपुष्कलहेत्वानन्तर्यार्थोऽ-
 थशब्द इति भावः । तस्याऽऽनन्तर्यार्थत्वेऽपि कथं ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टया-
 देवाऽऽनन्तर्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सति चेति । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्व-
 वृत्तमिति संबन्धः । ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वात्तत्र वक्तव्यं शिष्यते
 तत्राऽऽह—स्वाध्यायेति । विध्यधीनसाङ्गाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्म-
 जिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनोपयम् । यद्वा समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि
 स्वयमेव प्रयोजकमतस्तत्र शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः ।

१ क. 'याध्ययनात्' । २ ख प्रशस्तत्वेन । ३ ख. 'व्यत्वा' । ४ क. 'णादिध्व' । ५ ग.
 उदाहृतस्मृ' । ६ क. 'साया हे' । ७ क. 'भूतस्यार्थः' । ८ क. 'पूर्वप्रवृ' ।

नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्राग-
प्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदाना-
नामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विव-

ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवऽऽनन्तर्यम् । यथाऽऽहुः—तादृशी तु धर्म-
जिज्ञासामधिकृत्यापशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः । या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति ।
ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधादानन्तर्यमप्यशब्दार्थः । युक्तं हि विचारयोरन्योन्यमुप-
कार्योपकारकत्वादुपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारककर्मावबोधादानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासातो
ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति । विचारयोरुपकार्योपकारकत्व-
स्यासिद्धेर्भैवमिति समाधत्ते—नेत्यादिना । यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासायां न
पुष्कलो हेतुस्तथाऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनाऽपि
धर्मजिज्ञासया तस्यास्तस्यामनुपयोगादतो न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमित्य-
क्षरार्थः । अयं भावः—प्राच्यां भीमांसायां न्यायसहस्रं तद्गतवाक्यार्थवीर्वाक्यार्थश्चाग्नि-
होत्रादिकर्मेति त्रयं वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहस्रानन्तर्यम् । तस्य तत्तदर्थ-
भेदज्ञानोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगात्स्वाध्यायस्यार्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षत्वेन स्वतोमानत्वेन
च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि स्वाध्यायाध्ययनवन्न पुष्कलकारणमिति न तदानन्तर्य-
मस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्यम् । तद्धि नात्र अवर्तकमन्यार्थत्वा-
न्नापि प्रत्यायकं धर्मब्रह्मणोरसंबन्धान्न च ज्ञाताद्वाक्यार्थादत्राऽऽनन्तर्यमज्ञानत्वेन व्यव-
हितफलहेतुकर्मसु फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेण ब्रह्मज्ञानफलविचाराधिकारोपाधितया
पूर्वक्षणे ज्ञातव्याधिकारिविशेषणत्वायोगात्तस्मान्न कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमप्यशब्दार्थ
इति । ननु धर्मजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्रीत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा तत्क-
मज्ञानार्थोऽप्यशब्दः “ हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” [तै० सं०
६-३-१०-४] इत्यवदानकमज्ञानार्थशब्दवत् ।

“ अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ”

[मनु० ६-३६] इतिस्मृतेः । न तु पुष्कलहेतुज्ञानार्थताऽस्येति तत्राऽऽह—
यथेति । अनुष्ठेयावदानानां बहुत्वादानुष्ठानैश्चैक्यादयौगपद्यात्कमधौव्यात्तन्नियममप-
शब्दो ब्रूयात् । इह तु विचारयोरनुष्ठानभेदान्न क्रमो विवक्षितः । यत्राङ्गाङ्गित्वं प्रया-
जदृशादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव कर्त्रैक्यं न प्रस्तुतविचारयो-
स्तथात्वे मानमतोऽत्र कर्तृभेदान्न कमविवक्षा । स्मृतिस्त्वविरक्तस्याऽऽश्रमक्रमोक्त्या

१ क. 'शेष इति चेन्न । ध' । २ घ. 'नान' । ३ ठ. द. 'त्वे च । ४ क. 'ति च स्मृ'
५ ख. 'तुस्त्वैक्या' ।

क्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजि-
ज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्चानु-
ष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरा-
पेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति पुरुषव्या-
पारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्या-
पारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य

यज्ञाद्यनुष्ठानानन्तरं शुद्धबुद्धेरुमुक्षां दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यम् ।
तत्र तद्वाचिशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासविधानाच्च । तस्मादनेककर्तृकत्वाद्धिचार-
योर्न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामेकस्वर्गफलानामध्याधानां च द्वादशा-
नामेकधर्मार्थानां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोरलौकिकसुखफलयोरेकवेदार्थविषययोर-
पेक्षिते क्रमे तदर्थोऽथशब्दो भविष्यति नेत्याह—फलेति । नोक्तरीत्या क्रमा-
पेक्षेति शेषः । अलौकिकसुखफलत्वे तुल्ये कथं भिन्नफलतेत्याशङ्क्य धर्मजिज्ञासा-
फलमाह—अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता प्रकृतत्वात् । तस्या धर्मज्ञाना-
नुष्ठानद्वारा देहाद्यवच्छिन्नत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिसुखविशेषः फलमित्यर्थः । न
केवलं स्वरूपतः फलभेदः कित्तूत्पादनप्रकारभेदादपीत्याह—तच्चेति । वैदिकधी-
त्वाद्ब्रह्मधीरपि धर्मधीवदभ्युदयफलेत्याशङ्क्याऽऽह—निःश्रेयसेति । अभ्युदयफल-
व्यावृत्तये तुशब्दः । पूर्ववज्ज्ञानशब्दो जिज्ञासामधिकाराल्लक्षयति । उपास्तिवद्ध-
र्मज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीतिश्रुतेर्ब्रह्मधीरोकारनिर्धोव्यतिरिक्तानुष्ठानानपेक्षेत्यर्थः । फलभेद-
मुक्त्वा जिज्ञास्यभेदमाह—भव्यश्चेति । भवत्यसाविति भव्यो भविता भव्यगेया-
दिशब्दानां विकल्पेन कर्तरि निपातनात् । उक्तं हि—‘ भव्यादयः शब्दाः कर्तरि
निपात्यन्ते ’ इति । धर्मस्य भव्यत्वं साध्यैकस्वभावत्वं तदुपपादयति—न ज्ञानेति ।
तत्काले सत्त्वाभावे तुच्छत्वमाशङ्क्याऽऽह—पुरुषेति । असतोऽपि तत्काले
क्रियासाध्यत्वादतुच्छतेत्यर्थः । धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थतया साध्यत्वमाशङ्क्यो-
क्तमिह त्विति । भूतमित्यतीतत्वं व्यावर्तयति—नित्यत्वादिति । कालत्रयासं-
स्पर्शादिशून्यत्वाच्च धर्मवत्कृतिसाध्यत्वमाशङ्क्य कालादिकल्पनासाक्षित्वान्नेत्याह—
न पुरुषेति । रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्वा मानतोऽप्याह—चोदनेति ।
वैदिकशब्दमात्रं चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणात् । शक्तितात्पर्याभ्यामर्थज्ञापकत्वे
तुल्ये कथं तत्प्रवृत्तिभेदस्तत्रांऽऽह—या हीति । वैदिको लिङादिर्धर्म मानम् “ चोद-

[अ० १पा० १सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २३
(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति, ब्रह्मचोदना
तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलमवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरु-
षोऽवबोधे नियुज्यते । यथाऽक्षार्थसंनिकर्षणार्थावबोधे तद्वत् ।

• तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति ।

उच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः शम-

नालक्षणोऽर्थो धर्मः” [जै० सू० १-१-२] इत्युक्तत्वात् । सै स्वविषये धात्वर्थकर-
णकपुरुषार्थभाव्यार्थभावनारूपे प्रेरयन्नेव पुरुषं बोधयति यजेतेत्यादिर्हे शब्दोऽशत्रय-
विशिष्टामर्थभावनानां विदधत्तदवबोधे पुरुषाप्रवृत्तेस्तामपि बोधयतीत्यर्थः । ब्रह्मचोद-
नाऽपि चोदनात्वादितरवत्प्रवृत्तिनिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । ब्रह्मणि प्रतीचि
स्थितमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं त्वंपदलक्ष्यं पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न
प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह—अवबोधस्येति । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्म
बोध्यते तेन ब्रह्मबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्तो वेदान्तास्तद्व्यावृत्तां भावनानां बोधयन्ति
सत्यादिवाक्यानां भूतं मव्यायोपदिश्यत इति न्यायाद्विधिवाक्यैरैक्यात्तत्राऽऽह—न
पुरुष इति । ज्ञानस्येच्छाप्रयत्नानधीनत्वान्मानवस्तुतन्त्रत्वादनच्छतोऽयतमानस्यापि
दुर्गन्धादिज्ञानान्न तस्मिन्विधिः । न च त्रिविधेऽपि ज्ञाने विधिः शक्यो निरूपयि-
तुम् । न च चोदना साध्यमेव बोधयति किंतु भूतादावपि चोदना हि भूतमित्या-
द्युक्त्या तत्प्रवृत्तेः । न च तस्य विधिशेषित्वेनैव धीः समन्वयसूत्रविरोधादिति भावः ।
पुंसो बोधे नियोगाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।

आनन्तर्यवाचिनोऽथशब्दस्याक्रमार्थत्वे पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेवेत्युपसंहरति—तस्मा-
दिति ।

अध्ययनादेर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्तथाभूतमन्यदेव वाच्यमित्याह—उच्यत
इति । शास्त्रीयविधेस्तादृगेवाधिकारनिमित्तमिति मत्वाऽऽह—नित्येति । आत्माति-
रिक्तं सर्वं कार्यत्वाद्घटवदनित्यमात्मैव नित्योऽकृतकभावत्वादिति निश्चयो नित्यानित्य-
वस्तुविवेकः । वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धा दृढा चेतो-
वृत्तिरिहामुत्रार्थभोगविरागः । लौकिकसर्वबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपयुक्ताना-
मफलत्वज्ञानपूर्वकस्त्यागः शमः । तथारूपबाह्यकरणव्यापारत्यागो दमः । सत्त्वशुद्धौ
नित्यानामपि विधित एव त्याग उपरतिः । शीतोष्णादिद्वंद्वानां स्वाधिकारापेक्षितजी-
वनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता तितिक्षा । सर्वास्तिकता, श्रद्धा । विधिस्तितश्र-

* प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारोऽर्थभावना ।

१ ज. 'णाक्षार्थो' । २ ज. 'बोधस्तद्व' । ३ ग. 'र्थफलभो' । ४ क. ख. ठ. ड. स हि स्व' ।
५ ठ. ड. 'शयत्वे' ।

दमादिसाधनसंपन्मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपर्यायानन्तर्यमुपदिश्यते ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्धेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति—“तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” [छान्दो० ८-१-३]

वणादिविरोधिनिर्वादिनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं समाधानम् । एतेषां संपात्तिः शमदमादिसंपत् । आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यसंबन्धो बन्धः । तद्विच्छेदो मोक्षः । तदिच्छावत्त्वं मुमुक्षुत्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तममुष्यास्तदानन्तर्यम् । तेषां साक्षात्पारम्पर्याभ्यां तद्धेतुत्वादित्यर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वमन्वयेनान्वाचष्टे—तेष्विति । तत्रैव व्यतिरेकमाह—नेति । कथंचित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तज्ञानानुदयाद्यतिरेकसिद्धिः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्याथशब्दव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति । अपशब्दादानन्तर्यमात्रं शक्यता दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वेन जिज्ञासासामग्रीत्वं तेन द्योत्योऽर्थ इति भेदः ।

क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याकरोति—अतःशब्द इति । अपशब्देन हेतोरुक्तत्वाद्दतःशब्देनापि तस्यैवोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य हेतुरूपमर्थमेवाऽऽह—यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अस्यार्थः—अपशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा पूर्वनिवृत्तब्रह्मजिज्ञासापुष्कलहेतुचतुष्टये विवक्षितेऽपि तदपवादे शङ्किते तन्निरासेन तद्धेतुत्वमतःशब्देनापशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यवस्थाप्यते । तथा हि—कृतकत्वाद्ध्वंसादौ व्यभिचारादक्षय्यमित्यादिश्रुत्या च विरोधादनित्यत्वासाधकत्वाद्कृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्वाहेतुत्वाद्भावत्वविशेषणे चाण्वादौ भावादात्ममात्रनित्यत्वासिद्धेरपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्व्वात्मस्वभावाद्धिभुत्वविवक्षायामाकाशादिषु भावाद्कृतदोषान्नित्यानित्यविवेकायोगाद्वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावाद्धिशिष्टाधिकार्यभावादनारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य तन्निरासेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तद्धेतुत्वमतःशब्दः साधयति । न हि ध्वंसादौ नित्यत्वं प्रागभावादावकृतकत्वमात्मनि वा परिच्छिन्नत्वं यावद्विकारं तु विभाग इति न्यायात् । पुण्यस्याक्षयफलत्वश्रुतिस्तु वस्तुबलप्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिविरोधे न स्वार्थे मानमतो विवेकद्वारा वैराग्यादिभावाद्धिशिष्टाधिकारिणामादारम्भं शास्त्रमिति । आदिशब्दादतोऽन्यदार्तमित्यादिवानयं गृह्यते । मुमुक्षुत्वस्य हेत्वन्तर-

[अ० १ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २५
(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

इत्यादिः । तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति—
“ ब्रह्मविदामोति परम् ” [तैत्ति० २-१] इत्यादिः । तस्मा-
द्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ।

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं
‘ जन्माद्यस्य यतः ’ [ब्र० सू० १-१-२] इति । अत एव
न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण
इति कर्मणि षष्ठी न शेषे [पा० सू० २-३-५०],

माह—तथेति । यथा कर्मणामनित्यफलत्वं वेदो दर्शयति तथेति यावत् । परमपुरु-
षार्थं निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दमित्यर्थः । अत्राप्यादिशब्देन “ तरति शोकमा-
त्मवित् ” इत्याद्युच्यते । हेतुचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासासामग्रीत्वे स्थिते परिपूर्णो हेतुर-
वश्यं कार्यमुत्पादयतीति फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ।

अथातःपदे व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदस्य वृत्तिकाराभीष्टचतुर्थीसमासनिरासेन
षष्ठीसमासमाह—ब्रह्मण इति । अवयवार्थस्येच्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्यात्कर्मणः
स्वरूपसाधकत्वेन प्राधान्यात्कर्मणि षष्ठीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य
कर्तव्यत्वात्तथाभूतयूपदावादाौ तद्दृष्टेरश्वघासादौ षष्ठीसमासाङ्गीकारात् । न च धर्माय
जिज्ञासेतिवदिहापीति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यैव तत्रापीष्टत्वात् । उक्तं हि—सा हि
तस्य ज्ञातुमिच्छेति । न चात्र प्रकृतिविकृतित्वं षष्ठीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं,
तस्मादवयवार्थे षष्ठीसमासोऽयुक्त इति भावः । किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च
जिज्ञासाया विवक्षितं तदाह—ब्रह्मेति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं
वक्ष्यत्यतो वृत्तिकारप्रयासो वृथेत्याह—अत एवेति । आदिशब्देन जीवकमलासन-
शब्दराशीनां ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राऽऽह—ब्रह्मण इतीति ।
जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन कृद्योगात् ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ [पा० २-३-६९]
इति सूत्रात्कर्मण्येषा षष्ठी । न च कर्मणि चेति सूत्रे षष्ठ्याः समासनिषेधाद्ब्रह्मजि-
ज्ञासेति समासासिद्धिरुभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्राद्या षष्ठी कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्या-
द्धुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता तस्या एव समासनिषेधाद्यथाऽऽहोभयप्राप्तौ
कर्मणीत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति प्रकृते नोभयप्राप्तिर्ब्रह्मणः कर्मत्वस्यैवेष्टत्वा-
त्कर्तृस्थातिशयस्याविवक्षितत्वात्तस्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवात्र षष्ठीति ब्रह्मजिज्ञासेति-
समाससिद्धिरिति भावः । परपक्षनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह—नेत्यादिना । कर्मादि-
म्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र नैषा षष्ठी किंतु कर्म-

जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासाया जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च ।

ननु शेषपष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाऽऽस्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”

प्येव जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्ज्ञानं हीच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धस्तदभावे जिज्ञासानिरूपणाज्ज्ञानस्य ज्ञेयं ब्रह्म तद्विना ज्ञानायोगादतः प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वादादौ जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते न संबन्धमात्रम् । तेनैषा कर्मण्येव पष्ठीत्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु, ब्रह्म तु शेषितया संबध्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—जिज्ञास्यान्तरेति । श्रुतकर्मलाभे नाश्रुतकल्पनेति भावः ।

प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौतत्वमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । पष्ठी शेष इति संबन्धमात्रे तद्विधानेऽपि व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वात्सकर्मकक्रियायां कर्मणोऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं सिध्यतीत्यर्थः । एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति समाधत्ते—एवमपीति । प्रत्यक्षं शब्दवाच्यं प्रथमापेक्षितं वा । परोक्षमार्थिकं जवन्यं वा । शेषपष्ठीवादी स्वाभिप्रायमाह—नेत्यादिना । शेषपष्ठीपक्षे सामान्येन यत्किञ्चिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्त्यादि तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चैतत्, अन्यथा विचार्यत्वायोगात् । अतः संबन्धमात्रमेवात्रेष्टं सामान्ये विशेषान्तर्भावादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह—न प्रधानेति । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुर्यं प्राधान्यं नेत्याह—ब्रह्मेति । तथाऽपि ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते मानाद्यजिज्ञासावत्प्रकृतेऽधीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मिन्निति । अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्रथो न स्यार्थाशेषश्चोक्तिसंभवो नेति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति—यपीति । कर्मणि पष्ठीत्यत्र युक्त्यन्तरमाह—श्रुतीति । एतत्सूत्रमुद्धृतो ब्रह्मणः कर्मत्वदृष्टेः सूत्रेऽपि पष्ठ्या तरेषु मात्प्रमिति भावः । कथं वृत्त्यस्य ब्रह्मणः श्रुती कर्मत्वमुक्तं तथाऽऽह—यत इति । प्रत्यक्षमिति स्फुटत्योक्तिरविद्याद्वारा

इत्याद्याः श्रुतयः “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति” [तैत्ति० ३-१]
प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि पष्ठी-
परिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि पष्ठी ।

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया
इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छाया ज्ञानेन हि प्रमाणेनावग-
न्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसंसारबीजा-
विघादनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम् ।

तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं न
जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।*

तत्कर्मत्वश्रुतिरिति भावः । श्रौतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्रं शेषत्वमेव किं न स्यात्त-
त्राऽऽह—तच्चेति । न हि श्रुतिसूत्रयोर्मूलमूलिनोर्विप्रतिपत्तिर्युक्तेति भावः । पष्ठ्य-
र्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—ज्ञातुमिति । ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानस्याऽऽस्तत्त्वात्त-
दिच्छायोगादज्ञातविशेषणाज्ञानात्तज्ज्ञानेच्छासिद्धेर्न जिज्ञासेत्याशङ्क्याऽऽह—अव-
गतीति । ज्ञानावगत्योरैक्यात्कथं भेदकथेत्याशङ्क्य हेतुफलभावेनेत्याह—ज्ञानेनेति ।
ब्रह्मावगतेरपीष्टानिष्टप्रसिद्धानितद्धेतुत्वामावात्त्रेष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तं ब्रह्मेति । पुमर्थत्वे
तस्या हेतुं हिशब्दसूचितं विशदयति—निःशेषेति । समस्तसंसारबीजमनादिरविद्या
तस्यास्तामादित्वेनाऽऽद्याय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तोरिति
यावत् । सूत्राक्षरव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति । विशिष्टाधिकारिसत्त्वं तदर्थः ।
ब्रह्म ज्ञातुकामेन ब्रह्म विचारयितव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः ।

बन्धमिथ्यात्वेन सिद्धेऽपि विषयादौ विधान्तरेण तदाक्षिप्य समाधातुं वर्णकान्त-
रमवतारयन्नादावाक्षिपति—तदिति । प्रागेव जिज्ञासायास्तद्ब्रह्म कुतश्चिज्ज्ञातमज्ञातं
वेति विकल्पार्थः । आद्ये शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य ब्रह्म विषयोऽनन्यलभ्यत्वाभावा-
दतोऽनेनानवगमान्नास्य फलमपि तदवगतिरिति विषयाद्यसिद्धिरित्याह—यदीति ।
यन्न कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावारोहति तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्य-
तया न शास्त्रेण सर्वेणोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्न फलमपीति संबन्धाद्यसिद्ध्या द्वितीयं
दूषयति—अथेत्यादिना ।

उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्व-
शक्तिसमन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्ध-
त्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृंहतेर्धातोरेर्थानुगमात्सर्वस्याऽऽत्म-
त्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न
नाहमस्मीति । यदि हि नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्सर्वो

ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्यतेति त्रितय-
मपि समाधत्ते—उच्यत इति । तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मण शक्यप्रतिपाद्यतया
सबन्ध साधयति—अस्तीति । प्रसिद्धत्वमस्तित्वम् । प्रसिद्धमप्रसिद्ध वेत्यधिकारात् ।
ब्रह्मणो निरुपाधिक रूपमाह—नित्येति । कार्यैक्यव्यावृत्त्यै नित्यपदम् । तत्तादात्म्य
व्यासेद्बु शुद्धेति । अखण्डजाड्यस्वाभाव्य व्यावर्तयति—बुद्धेति । तादृग्जाड्यैक्या-
भासेनाध्यस्तचैतन्य व्युदस्यति—मुक्तेति । मोक्षावस्थायामेव नित्यत्वादीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—स्वभावमिति । भौनाभानकृता मुक्तिबन्धयोर्भेदबुद्धिरिति भाव । सोपा-
धिक ब्रह्मरूपमाह—सर्वज्ञमिति । ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञात तस्योक्त-
रूपस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वान्नापि श्रुत्या तद्धीस्तद्गतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसर्गात्त्वादत एव न
पदमात्रादपि तद्धीस्तत्राऽऽह—ब्रह्मेति । श्रुतिसूनयोर्ब्रह्मशब्दोऽन्यथानुपपन्नो निग-
माद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वेयिपदार्थाकाङ्क्षानुगृहीतश्च नियतपदार्थधीहेतुतया
विशिष्टेऽपि ब्रह्मणि सभावनाहेतुरिति युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थ । बृंहतिधात्वालो-
चनायामपि तत्प्रसिद्धिरित्याह—बृंहतेरिति । सकोचकप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो
बृंहतिधातोर्निरङ्कुशमहत्त्वबोधित्वादवच्छेदत्रयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोष-
भूयिष्ठत्वाद्यभावेन शुद्धत्वादजडत्वेन बुद्धत्वादविद्याद्यपरतन्त्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्य-
व्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेर्धात्वर्थानुरोधादेवोक्तब्रह्मसिद्धिः । नित्यत्वादि-
शून्ये निरङ्कुशमहत्त्वायोगात्तथा च पदशक्तेरेव प्रसिद्ध ब्रह्मेत्यर्थ । तत्पदार्थस्य
नित्यत्वादिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वपदार्थात्मनाऽपि प्रसिद्धिमाह—सर्वस्येति । आत्माऽपि
प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्प्रसिद्धो नेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वो हीति । प्रमाणाप्रमाणसाधा-
रणी प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन स्फोरयति—न नेति । अहमस्मीति न न प्रत्येति किं
तु प्रत्येत्येवेति योजना । आत्मन शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमा
शङ्क्याऽऽह—यदीति । आत्मन शून्यस्य प्रतीतावह नास्मीति प्रतीति स्यात्स-
र्वश्च लोकोऽहमस्मीति प्रत्येत्यतस्तदस्तित्वधीरित्यर्थ । आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्म-

[अ० १ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २९
(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म ।

यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमे-
वेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् ।

न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमा-
त्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव
चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके ।

सिद्धिस्तत्राऽऽह—आत्मा चेति । चैतन्याविशेषादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मा-
त्मनोरैक्यमित्यर्थः ।

प्रसिद्धत्वोक्त्या संबन्धादौ सिद्धे तत्पक्षोक्तं दोषं स्मारयति पूर्वपक्षी—यदीति ।
व्यवहारभूमौ विना विचारमात्मत्वेन ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादेव ज्ञातं
ब्रह्मेत्यनैन्यालम्ब्यत्वेन शास्त्राविषयत्वात्तदवगतेश्चाफलत्वात्पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्यत्व-
मिति योजना ।

धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविद इतिन्यायेन परिहरति—नेत्यादिना । आत्मनोऽ-
हमिति प्रत्यात्मं प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषे विप्रतिपत्तेस्तस्या वस्तुतो ब्रह्मविषयतया
सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति विषयः । भवति च
तदवगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्यं प्रतिपादायैतुमिति संबन्धासि-
द्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेति भावः । विप्रतिपत्तौरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशां मत-
माह—देहेति । देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतु-
ष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रचो ग्रहणम् । मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम् ।
आत्मेत्यहमाद्यन्वनमुच्यते । प्राकृताः शास्त्रासंस्कृतधियो दृष्टमात्रा विकल्पितप्रवृत्तयो
जना जन्ममरणमात्रधर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनः । देहस्त्वगिन्द्रियस्या-
नपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरात्मतेत्यर्थः । सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति
स्वापादौ स्वरूपार्थज्ञानात्तेषामिन्द्रियानुविधानात्तच्चैतन्यदृष्टेस्तेषु चाहंबुद्धेस्तेषामेवाऽऽ-
त्मतेति पक्षान्तरमाह—इन्द्रियाणीति । न च तेष्वनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीवन्मिथो
गुणप्राधान्यात्क्रमेण तद्योगात् । न च नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेहाश्रितत्वेनोप-
पत्तिरिति भावः । स्वप्ने नेत्राद्यभावेऽपि केवले मनसि ज्ञानदृष्टेरहंधियश्च तस्मिन्नवैक-
ल्यादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधियां तदधर्मत्वेऽपि तत्करणत्वाद्दुपपत्तिरेकदेहस्थ-
त्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसङ्गान्मन एवाऽऽत्मेति मतान्तरमाह—
मन इति । लोकायतमतभेदानुक्त्वा योगाचारमतमाह—विज्ञानेति । आश्रयं व्याव-

१ ठ. 'दि लो' । २ ढ. ठ. 'न्ये' । इन्द्रियाणि मनो वा इति तदेकदेशिनः । विं । ३ ठ.
'नन्यल' । ४ क. ख. ठ. 'हणो जि' । ५ ख. 'रिक्तचै' । ६ ख. 'पाज्ञा' । ७ क. ठ. 'कायतिकम' ।

शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्ते-
त्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः
सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं
बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्र
विचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं
चेयात् । तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यभीमांसा-

र्तयितुं मात्रपदम् । सिद्धान्ताद्विशेषार्थं क्षणिकमिति । देहादेर्ज्ञेयत्वाद्धटतुह्यत्वान्मन-
सोऽनन्तरबुद्ध्यनतिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्क्षणिकज्ञानेष्वपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा-
नाद्धन्वमोक्षयोः संतानाश्रयत्वाद्युक्तं योगाचारमतमित्यर्थः । माध्यमिकमतमाह—
शून्यमिति । स्वापे धियोऽप्यभावादकस्मात्पुनरहमित्युदयादसदालम्बनाऽहंधोरित्यर्थः ।
तार्किकोद्दिमतमाह—अस्तीति । शून्यातिरिक्तमस्तित्वम् । अहमस्मीत्यनुभवात्तदाल-
म्बनस्याऽऽत्मत्वात्तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वात् । तस्याश्चाभ्रान्तितया सादृश्यानधीन-
त्वादविकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्क्रियावेशात्तत्त्वात्कर्तृत्वस्यैवमात्मत्वाच्च संसार-
स्याऽऽत्मनो युक्तैवंरूपतेत्यर्थः । सांख्यमतमाह—भोक्तेति । करोमि जानामीति
धियोऽहंकारानुगमात्केवलात्मायोगाद्भोगस्य चिदवज्ञानत्वात्तद्रूपात्मनो युक्ता यथोक्त-
रूपतेत्यर्थः । त्वमर्थे विवादद्वारा तदर्थं तं सूचयित्वा साक्षादेव तत्र विवादमाह—
अस्तीति । देहाद्यतिरिक्ताद्भोक्तुरप्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं तत्समर्थनार्थं सर्वज्ञ
इत्यादिविशेषणम् । स्वपक्षमाह—आत्मेति । स हीश्वरो भोक्तुः स्वरूपं बृंहत्यर्थान्व-
येन स्वतोऽनवच्छिन्नत्वस्योक्तत्वाच्चैतन्ये भेदायोगादैक्यश्रुतेश्वेश्वरस्याताटस्थ्यादिति
भावः । विप्रतिपत्तीरूपसंहरति—एवमिति । मानयुक्तो विना विवादमात्रान्न पूर्वपक्ष-
तेत्याशङ्क्याऽऽह—युक्तीति । अन्त्यपक्षवादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदाभासा-
श्रया इत्युत्तराधिकरणेषु व्यक्ती भविष्यति । तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमा-
श्रित्य स्वार्थं साधयिष्यति किं विचारेणेति तत्रांऽऽह—तत्रेति । विवादः सप्तम्यर्थः ।
मिथो विरुद्धधीषु कस्याश्चित्त्वधीत्वात्तस्या विचारसाध्यत्वात्तद्धीनस्तत्त्वधीवैधुर्यात्
पुमर्थभागीत्यर्थः । किंचाविचारे तत्त्वाज्ञानान्नास्तिकत्वे “ ये के चाऽऽत्महनो जनाः ”
इति श्रुतेः श्रुत्यर्थवहिर्मुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह—अनर्थं चेयादिति । सूत्रतात्पर्यमुप-
संहरति—तस्मादिति । विषयादिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन विशिष्टा
भीमांसौ स्तूयत इति संबन्धः । विशिष्टज्ञानेच्छोक्तिव्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम् । न

१ क. रा. 'जमात्मतन' । ठ. 'कत्तम' । २ क. रा. ठ. 'त्मरत्वा' । ३ छ. 'सीरप' ।
४ क. रा. 'क. रा. 'भागित्य' । ५ क. रा. 'सा प्रस्तु' । ठ. 'सा प्रसूय' ।

[अ० १ पा० १ सू० २] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३१
(ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्, अधि० २)

तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ (१)

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत
आह भगवान्सूत्रकारः—

(ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्, अधि० २)

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२)

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्रूपसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

हीच्छा ज्ञानं वा साक्षात्कर्तव्यम् । तेषां चेष्यमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमित्यर्थः । किमुपकरणा सेति तत्राऽऽह—तदविरोधीति । तेषां वेदान्तानामविरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्ध्याद्युपयोगिनो यस्या उपकरणं सा तथा मीमांसायास्तर्कत्वेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणतेति भावः । किंप्रयोजना सेत्यत आह—निःश्रेयसेति । ब्रह्मज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १ ॥ (१)

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारभमाणो जन्मादिसूत्रस्य पातनिकामाह—ब्रह्मेति । जिज्ञासापदस्यावयवार्थत्यागेनान्तर्णीतविचारार्थत्वमुपेत्य ब्रह्म ज्ञातुकामेनेदं शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमित्यर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्याऽर्थात्प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणमित्यपेक्षत्वादादौ ब्रह्मस्वरूपं वाच्यमित्याह—किंलक्षणमिति । श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणद्वयावेदकं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति—अत इति । यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं ब्रह्म न लक्षयति लक्षयति वेत्येकस्योभयहेतुत्वासंभवसंभवाभ्यां संदेहे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादेकस्योभयहेतुत्वे दृष्टान्ताभावेनाशक्यानुमानत्वादेकतरहेतुत्वस्य लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्याब्रह्मत्वान्न लक्षयतीति प्राप्ते पुरुषमतिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्यापौरुषेयत्वेनापास्तदोषागमानुग्राहकतर्कत्वादतीन्द्रियेऽर्थे स्वतोऽप्रामाण्यादागमिकोभयहेतुत्वे सुखादिदृष्टान्तेन संभावनामात्रहेतुत्वाद्ब्रह्मस्तुतोऽपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्नगन्निमित्तोपादानं सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धान्तमाह—जन्मादीति । पूर्वाधिकरणेनास्योत्थाप्योत्थापकत्वं संगतिरुक्ता । अधीतिविध्युपादापितोपनिषद्वाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य लक्षणद्वयवति ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः पूर्वाधिकरणस्यब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तत्फलमेव पूर्वोत्तरपक्षयोरत्र फलम् । पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदविग्रह इति त्रयं व्याख्याङ्गं दर्शयति—जन्मेति ।

१ ट. 'क्षणकं पु' । २ क. 'था वेध्य' । ३ क. ख. तथेति । ४ झ. वक्तव्यम् । ५ क. ख. 'वाशोसा' । ६ क. ख. 'ध्र श्रोत' । ७ ठ 'नुताया ह' । ८ क. 'नुभावस्य ।

जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मनश्चाऽऽदित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं
वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत्—“यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते” [तैत्ति० ३।१] इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थिति-
प्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धसत्ताकस्य
धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिसंनि-
धापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । पृष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था ।
“यतः” इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां

जन्मस्थितिभङ्गं पष्ठशोच्यते । तद्गुणसंविज्ञान इत्यत्र तदा बहुब्रीह्यर्थो गृह्यते तस्य
गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थ-
कदेशस्तथा तेन विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह—
जन्मस्थितीति । जन्मादिरस्य स्थित्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादि-
शब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयकारणत्वलाभान्नोपलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थितिलय-
मात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदादब्रह्मत्वादतो जन्मनोऽपि
विशेष्यान्तर्मावाद्धर्मजातस्य संहतिप्रधानस्य हेतुर्ब्रह्मेत्युपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । तादृ-
ग्धर्मजातं गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ संसारे कथमादित्वं जन्मनो गृह्यते
तत्राऽऽह—जन्मनश्चेति । एतत्सूत्रलक्षितश्रुतौ जन्मादावुच्यते तदपेक्षं सूत्रेऽपि
तस्याऽऽदित्वमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—वस्त्विति ।
वस्तुनो वृत्तं जनित्वा स्थित्वा लीयत इति स्वभावो जन्मना लब्धात्मकस्य स्थित्या-
दियोगादतो नानादेः संसारस्याऽऽदिर्जन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्याऽऽदित्वमिति तदपेक्षं
श्रुतिसूत्रयोस्तदादित्वमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देशं विशदयति—श्रुतीति । अनुकूलो जन्मा-
दित्वस्येति शेषः । तत्र हेतुर्यत इति । वस्तुवृत्तं विभजते—वस्त्विति । जन्मादित्वस्या-
नुगुणं वस्तुवृत्तमिति विवक्षित्वा हेतुमाह—जन्मनेति । इदमः संनिहितवाचित्वात्प्र-
त्यक्षमात्रपरामर्शत्वमाशङ्क्य प्रतीतिमात्रं संनिधिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह—
अस्येति । सर्वस्य जगतो न जन्मास्ति विषदादेरनादित्वादित्याशङ्क्य विषदधिकरण-
न्यायेन विभक्त्यर्थमाह—पृष्ठीति । जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मासंबन्धाच्च लक्षणैतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—यत इति । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तधानानि
ब्रह्मणि संभावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्येवं व्याख्याय पूर्वसूत्रार्हणपदानुपक्षेण तच्छब्दा-
ध्याहारेण च वाक्यार्थमाह—अस्येत्यादिना । प्रधानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुर्दे-
संभावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं द्वैराशयेन विशिनष्टि—नामेति । तृतीयेत्यंभावे ।

व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्त-
क्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्ग-
यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः ।
अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थिति-
नाशानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु 'जायतेऽस्ति'

घटादौ स्वनामरूपगर्भविकल्पपूर्वकव्याक्रियादृष्टेर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतनाभाव-
कर्तृकत्वमयुक्तम् । विमतं चेतनभावकर्तृकं नामरूपात्मत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । तर्हि
चेतनाभावाश्च जीवभेदा नामरूपे बुद्ध्यावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—अनेकेति । न चान्यतरस्याऽऽर्थिकत्वाद्ब्रह्मग्रहणानर्थक्यमृत्विगादीनां
कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पित्रादीनां च श्राद्धादौ भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि
स्रष्टव्यकोटिनिवेशाज्जगत्कर्तृत्वायोग्यतेत्यर्थः । सेवादिफलवद्व्यवहितफलत्वात्कर्मफलस्ये-
श्वरप्रदातृकत्वानुमानात्तदात्मकं जगदीश्वरकर्तृकमित्याह—प्रतिनियतेति । प्रतिनि-
यतौनि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तस्येति विग्रहः । प्रति-
नियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं ग्रामादेर्भूमण्डलम् । कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो
देहपातादूर्ध्वं पुत्रफलस्य बाल्यादूर्ध्वम् । निमित्तमपिप्रतिनियतमुत्तरायणमरणादि
स्वर्गादेर्ग्रामादेस्तु राजप्रसादादि । न चेदमीहशं जगदसर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः ।
विचित्रकार्यत्वाच्च जगतो विशिष्टबुद्धिमत्कर्तृकत्वं प्रासादादिवदनुमेयमित्याह—मन-
सेति । एतेन कर्तुः सर्वशक्तित्वं संभावितम् । कल्पितकारणत्वेन सजातीयप्रधानादेर्वि-
जातीयाच्च कार्याद्ब्रह्मव्यवच्छेदकतया जगद्धेतुत्वे^१ तदस्थलक्षणे स्थिते ब्रह्मणः स्वरूप-
लक्षणं विवक्षन्विशिनाष्टि—सर्वज्ञादिति । अद्वितीयत्वं सत्यचिदात्मत्वं स्वतन्त्रतया
निरतिशयसुखत्वं^२ विशेषणाम्यां विवक्षितम् । नन्वन्येऽपि परिणामादयो विकारा
जन्मादीत्यादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राऽऽह—अन्येषामिति । अजातस्यास्थित-
स्यानष्टस्य च परिणामाद्ययोगात्तेषां तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहाज्जन्मस्थितिनाशानामे-
वात्रोपादानमित्यर्थः । ननु निरुक्तकारस्य “ जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते
विनश्यति” इति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन पण्णामपि विकाराणां ग्रहणे नान्त-
र्भावोक्तिक्लेशस्तत्राऽऽह—यास्केति । जन्मादिसूत्रस्य नैरुक्तोक्तिमूलतयाऽनेन तदु-

१ ग. 'विशेषकल्पनापू' । २ क. 'तनमा' । ३ क. ख. ट. 'त्मकत्वा' । ४ क. ख. ठ. 'पि
सृज्यते' । ५ क. 'तादीनि' । ६ ठ. 'त्वेन त' । ७ क. ख. 'याऽनति' । ८ क. ख. 'त्व च
वि' । ९ ख. सूत्रमुक्तज' । १० झ. ग्रहे ना' ।

[निरु० १-१-३] इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थिति-
काले संभाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न
गृहीताः स्युरित्याशङ्कयेत तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव
स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य
जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतना-

क्तविकारग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षत्वादागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव
तत्सिद्धौ नैरुक्तोक्तिमूलतानर्थक्यादध्यक्षं तदुक्तिमूलं वाच्यं तच्च महाभूतसर्गादूर्ध्वं
संभावितं भौतिकविकारगोचरं ततो यथोक्ताध्यक्षार्धाननैरुक्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मा-
दिपटुं जगतो यतस्तद्ब्रह्मेत्युक्ते भूतपञ्चकस्य भौतिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति
लक्ष्येत । न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्येरन्नेतत्सूत्रमूलभूतनैरुक्तसू-
त्रस्य तद्गोचरत्वात्तस्मान्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्कां निरसितुं ब्रह्मणः सका-
शादुत्पत्तिर्या जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयौ श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन
गृह्यन्ते तेन तद्विषये यतो वेत्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं
भवतीत्यर्थः । न चैवमपि जन्मैव सूच्यतां तन्नान्तरीयकतया स्थितिभङ्गं सेत्स्यतीति
युक्तम् । जन्ममात्रस्य निमित्तादपि संभवात्रिभिरस्योपादानतासूचनादन्यत्र स्थितिल-
यायोगात् । न च लयाधारत्वादेवोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रकृतिविकारा-
भेदेनाद्वैतसिद्धये त्रयाणामादेयत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिस्थि-
त्योरन्योऽधिष्ठाता कुम्भोद्भवे कुम्भकारवद्राज्यस्थेऽपि राजवच्चेत्याशङ्कयेत तन्मा शङ्कीति
त्रयाणां ग्रहणमिति भावः । युक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्त्यसमाधेरर्थादनेन साऽपि
सूत्रितेति तामुपन्यस्यति—नेत्यादिना । नामरूपाभ्यामित्यादिनोक्तविशेषणचतुष्टयवि-
शिष्टस्येत्याह—यथोक्तेति । सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्युक्तं स्मारयति—यथोक्त-
विशेषणमिति । उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यस्मादुत्पत्त्यादि संभावयितुं
शक्यमिति संबन्धः । ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितस्वभा-
वत्वाद्ये यदन्वितस्वभावांस्ते तत्प्रकृतिका यथा मृदन्वितस्वभावाः शरावाद्यो मृत्प्रकृ-
तिका इत्यनुमानात्प्रधानाज्जगज्जन्मादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न प्रधानादिति ।
तैद्व्यचेतनं जगदनभिज्ञं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तुमीष्टेऽन्तर्बहिर्भावेन सुखादीनां पृष्ठादीनां
चाध्यक्षेण भेदग्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव ज्ञातुः सुखाद्यात्मत्वेन युगपत्तद्ग्रहापाताद्वैत-
सिद्धेर्न प्रधानकारणता रचनानुपपत्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यतीति भावः । सर्वं कार्यद्रव्यं

१ ट. 'रस्तदेत' । २ क. स. 'धनिर्न' । ३ ट. सूच्यता । ४ क. स. ट. 'स्वेऽपि त' ।
५ स. तर्पवे । ६ स. ट. पृष्ठादीनां ।

दणुभ्योऽभावात्संसारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् ।

न च स्वभावतो विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् ।

एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त

ईश्वरकारिणः ।

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे ।

स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्धटव-
दित्यनुमानादणुभ्यो जगज्जन्मादि संभावितमित्याशङ्क्याऽऽह—नाणुभ्य इति । दीर्घ-
विस्तीर्णद्विकूलारव्धरज्जुद्रव्यस्य ह्रस्वस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानैकान्त्याद्वैशेषिकाधिकरणे
चाणुकारणतानिराकरणान्न तेभ्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः । शून्यवादिनस्तु सर्वं कार्यमभाव-
पूर्वकं योग्यत्वे सत्यदृष्टपूर्वावस्थत्वात्परकीयात्मवादिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगद्धेतुता-
माहुस्तान्प्रत्याह—नाभावादिति । घटस्य पूर्वावस्था मृदध्यक्षेति हेत्वसिद्धेर्न शून्यस्य
जगद्धेतुतेत्यर्थः । केचित्तु हिरण्यगर्भं संसारिणमेवाऽऽगमाज्जगद्धेतुमाचक्षते तान्प्रत्युक्तं
न संसारिणो वेति । आगमस्य वेदविरुद्धत्वे प्रामाण्यायोगान्नासौ जगद्धेतुरित्यर्थः ।
स्वभाववादं व्युदस्यति—न चेति । उत्पत्त्यादि जगतः संभावयितुं न शक्यमिति
संबन्धः । स्वभावादुत्पद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्तमिति वा निमित्तानपेक्षमिति
वा विवक्षितम् । नाऽऽद्यः—स्वाश्रयत्वात् । न द्वितीयः—भावाभावयोरनिमित्तत्वे
योगपद्यापातात् । स्वतःसिद्धसामर्थ्यानां चार्थानामन्योन्योपकार्योपकारकत्वस्याध्यक्ष-
त्वादित्यर्थः । उक्तलक्षणव्यतिरेक्यनुमानादेवोक्तयुक्तिसहिताद्ब्रह्मणोऽस्तित्वादिसिद्धेः
शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणवैधर्म्यमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदेवेति । युक्तिमर्दुक्तलक्षण-
मेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिकादिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं
हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयादिव्यावर्तकं न तु तदीदृशमिति तत्स्व-
रूपनिश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यवस्यत्तदेकत्वादौ तट-
स्थम् । न च तदैक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञत्वादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगद्धेतौ नाना-
त्वैकत्वस्पर्शां संशयो लाघवाद्भुक्तकैककोटितां नीतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि संभा-
वनेत्युच्यते संभाविते तस्मिन्प्रमाणावकाशाद्दुत्तराधिकरणार्थवत्तेति भावः ।

अथेदं सूत्रमुक्तब्रह्मनिश्चायकं न वा । न चेदप्रामाण्यात्तदुक्तलक्षणेऽपि विश्वासो
न स्यात् । आद्ये व्यतिरेकिणो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानवन्नानिश्चायकतेति
चोदयति—नन्विति । तदेवेत्येवकारेणाऽऽगमो वा तदनुगुणयुक्तिर्वा न सूत्रितेत्यु-
च्यते प्रस्तुतानुमानं तदर्थः ।

न । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते । श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् । तथा हि—

‘नावेदविन्मनुते’ ‘नैपा तर्केण’ इत्यादिश्रुतेर्वैदिकं ब्रह्मेत्युक्तयुक्त्यनुगृहीतलक्षणाख्यव्यतिरेक्यात्मकागमोक्तिपरं सूत्रमिति परिहरति—नेत्यादिना । कार्यानुमानस्य यत् इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चायकत्वम् । तेन संभावनामात्राभिधानादागमात्मनो निश्चायकत्वमिति भावः । उत्तरसूत्रेष्वपि तुल्यमागमप्राधान्यमिति वक्तुं सूत्राणामित्युक्तम् । सूत्रेषु कुसुमग्रथनवन्न वाक्यग्रथनं मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । तेषामपौरुषेयत्वेन निर्दोषाणां स्वत एव स्वार्थनिर्णायकत्वाद्धिचारानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं संभावनार्थं च विचारणा तस्याश्चाध्यवसानं तदुभयनिश्चयस्तेन निर्वृत्तो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्माद्धिचारोऽर्थवानित्यर्थः । विचारावधारितशक्तितात्पर्याभ्यां प्रमापकं शब्दं हित्वा शक्तिमात्रेण प्रमापकं प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि लाघवादादेयमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । ब्रह्मणस्तदगोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि शब्दादेव ब्रह्मसिद्धेर्मननविधिर्युक्तिसूत्रणं च कथमित्याशङ्क्याऽऽह—सत्स्विति । विमतमभिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यत्वात्सुखादिवत् । विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्तद्वदित्याह—अनुमानमपीति । तेषु सत्सु तदपि प्रमाणं भवन्न निवार्यत इति संबन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वार्थबोधित्वसिद्धौ किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तदर्थेति । तेषामर्थो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य ग्रहणं स्वाकारस्तस्य दाढ्यं तदुपयोगिसंभावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमतं भिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यद्रव्यत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानवाच्य इति चेत्नेत्याह—वेदान्तेति । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्ववादिवेदविरोधान्न तेऽनुमानम् । मन्मते तदविरोधात्तदर्थे संभावनाहेतुरित्यर्थः । जगद्धेतुर्न तर्कगम्यो वैदिकत्वात्परिशुद्धवस्तुवदित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुत्येति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्यैवेष्टतया साध्यविकलित्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरित्युक्ते श्रवणातिरेकेण मननं युक्त्यनुसंधानं विदधतीं श्रुति-

१ क. ज. 'कथम' । २ क. ज. 'न त' । ३ ठ. 'स्याप्यभ्यु' । ४ क. 'भ्युपेयत्वा' । ५ 'भ्युपगम्यमानत्वा' । ६ क. 'हीतं क' । ६ रा. ठ. 'स्वात्म' । ७ क. 'ना तु नि' । ८ ट. 'इ-
स्वात' । ९ क. 'स्वामानि' । १० ट. 'निधाय' । ११ क. रा. 'निर्वृत्तो' । १२ क. ज. 'स्वार्थावने' ।

[अ० १ पा० १ सू० २] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३७
(ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्, अधि० २)

“ श्रोतव्यो मन्तव्यः ” [बृह० २-४-५] इति श्रुतिः
“ पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो
वेद ” [छान्दो० ६-१४-२] इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमा-
त्मनो दर्शयति, न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं
ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभव-
मिह प्रमाणमनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ।

माह—श्रोतव्य इति । न केवलं श्रोतस्तर्कोऽत्रोपयुज्यते किंतु प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेन
लौकिकोऽपत्यत्र श्रुतिमाह—पण्डित इति । उक्तार्थधीसामर्थ्यं पाण्डित्यम् ।
अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्षयोत्प्रेक्षाशक्तिर्मेधावित्त्वम् । यथा कश्चिद्ब्रह्मण्यदेशेभ्यः
समानीये चौरैररण्ये बद्धचक्षुर्निक्षिप्तो देशिकोपदेशस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता
पण्डितः स्वयमूहापोहक्षमो मेधावी गन्धारानेव प्राप्नोति । एवं ब्रह्मणः
सकाशादाच्छिद्य विवेकदृशं निरुध्याविद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो
जन्तुरतिकारुणिकगुरूपदेशतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतिता-
त्पर्यमाह—पुरुषेति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मविद्विशेषाद्ब्रह्मापि श्रुत्याद्येवा-
पेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायी करोति तत्राऽऽह—नेत्यादिना । दृष्टान्ते
जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म ग्राह्यम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन लिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । श्रुतस्यार्थस्या-
र्थान्तरेणाविनाभावो लिङ्गम् । अन्योन्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् ।
वाक्यद्वयसामर्थ्यमारम्याधीतविषयं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिरर्थै-
र्यथाक्रमं संबन्धः स्थानम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । गुणोपसंहारे चैषामुदाहरणानि
वक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमितिप्रश्नपूर्वकमाह—किंत्विति ।
अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिसंग्रहार्थम् । श्रुत्यादी-
नामनुमानादीनां च शब्दशक्तितात्पर्यावधृतिद्वाराऽनुभवमुत्पाद्य ब्रह्मणि प्रामाण्यमनु-
भवस्य साक्षादेव तदविद्याध्वंसित्वेनेति मत्वोक्तं यथासंभवमिति । वेदार्थत्वाद्धर्मवद्ब्र-
ह्मण्यपि नानुभवः संभवतीत्याशङ्क्य तदयोग्यत्वमुपाधिरित्याह—अनुभवेति । न हि
ज्ञातेऽपि ब्रह्मण्यनुभवं विना नैराकाङ्क्ष्यमतस्तज्ज्ञानस्यानुभवान्तत्वात्तस्मिन्नसावस्तोत्यर्थः ।
साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह—भूतेति । चकारः शङ्कानिरासी । ननु कर्मवाक्या-
ना(णा)मनुभवानपेक्षफलवज्ज्ञानजनकत्वाद्ब्रह्मवाक्याना(णा)मपि वेदप्रमाणत्वात्तादृग्धीज-

१ ज. 'द्विज्ञा' । २ ठ 'य चौरै' । ३ क स. 'शाद्विच्छि' । ४ क. 'रण्यनि' । ५ स.
'देशात्स्वस्व' । ६ ठ. 'न्तेन जि' । ७ ठ. 'वदर्थता' ।

कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षाऽस्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं
 स्यात्पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा
 वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म यथाऽध्वेन गच्छति
 पद्भ्यामन्यथा वा न वा गच्छतीति । तथा—“अतिरात्रे षोड-
 शिनं गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “उदिते
 जुहोति” “अनुदिते जुहोति” । [ऐत० ब्रा० ५-३१-१] इति
 विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युर्विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु
 वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरु-
 षबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि
 वस्तुतन्त्रमेव तद् । न हि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो

नकर्त्वं नेत्याह—कर्तव्य इति । धर्मस्यानुभवयोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शाब्दधीमात्रा-
 देव सिद्धेर्धर्मवाक्यानां(णां) युक्तमुक्तधीजनकत्वम् । ब्रह्मणि त्वनुभवयोग्ये तद्वाक्यानां
 नैवमित्यर्थः । धर्मस्यापि ब्रह्मवदनुभवयोग्यत्वं वेदार्थत्वादित्याशङ्क्याकार्यत्वमुपाधि-
 रित्याह—पुरुषेति । चकारोऽत्रापि शङ्कानिरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमि-
 त्याशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह—कर्तुमिति । तत्र लौकिकमुदा-
 हरति—यथेति । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुच्चिनोति—तथेति । कर्तुमकर्तुमित्यस्य
 दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमाह—उदित इति । इतोऽपि
 कर्मणो नानुभवयोग्यतेत्याह—विधीति । यजेतेत्याद्यो विधयो न हन्यादित्याद्यो
 निषेधाश्च कर्मणि सावकाशास्तेन साध्यत्वादानुभवयोग्यतेत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—
 विकल्पेति । उदितानुदितहोमार्थो व्यवस्थितो विकल्पो ग्रहणाग्रहणार्थस्त्वैच्छिकः ।
 न हिंस्यात्सर्वा भूतानित्युत्सर्गोऽग्नीषोमीयं पशुमालमेतेत्यपवादः । ते च कर्मणि सावका-
 शास्तथा चाव्यवस्थितं कर्मानुभवयोग्यमित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्व-
 स्योक्तोपाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । प्रकारविकल्पवत्प्रकारिविकल्पं
 निरस्यति—अस्तीति । वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशङ्क्याऽऽह—
 विकल्पनास्त्विति । सम्यग्ज्ञानाधीनत्वाद्ब्रह्मस्तुनस्तस्य, च पुरुषाधीनत्वाद्ब्रह्मस्त्वपि तथे-
 त्याशङ्क्याऽऽह—न वास्त्विति । कथं तर्हि तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—किं
 तर्हीति । पुरुषतन्त्रत्वं निषेद्धमेवकारो न मानाधीनत्वं निषिध्यते । विकल्पनानां
 मनःस्पन्दितमात्रत्वेनासम्यग्धीत्वं सम्यग्धियश्च वस्त्वधीनतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति ।
 आद्यो वाशब्दोऽवधारणे । पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेव स्थाणुरेवेत्यदुष्टकरणस्य

वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्योवेति मिथ्याज्ञानम् ।
स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्नत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां
प्रामाण्यं वस्तुतन्नम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्नमेव
भूतवस्तुविषयत्वात् ।

ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्त-
वाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता ।

न । इन्द्रियाविषयत्वेन संबन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषय-
विषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियविषयत्वे
ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु

धीरितरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति संशयः । न हि तद्बुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेक-
स्योभयत्वायोगादित्यर्थः । कथं तर्हि विभागधीस्तत्राऽऽह—तत्रेति । स्थाणुः सस-
म्यर्थः । उक्तन्यायं संचारयति—एवमिति । दार्ष्टान्तिकमाह—तत्रेति । विकल्प-
नानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्त्वनुसारिणोनामसम्यग्धीत्वे सम्यग्भिद्यश्च वस्त्वनुसारित्वे पूर्वो-
क्तन्यायेन स्थिते सतीति यावत् । न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः । ततो न धीद्वारा
वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेषः । ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह—
भूतेति । परमार्थवस्त्ववगाहित्वादित्यर्थः ।

ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यतया धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुप्रवे-
शश्चेत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे जन्मादिसुत्रमनुमानोपन्यासार्थमित्यनु-
मतमिति शङ्कते—नन्विति । सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मवैजात्येऽपि मानान्तरगम्यतेत्यनुमा-
नादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तो ब्रह्मण्युभयप्रवेशाविशेषादतः सूत्राणां
वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः ।

ब्रह्मणि संभावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमानादिप्रवेशाद्गुणतया तद्विचारस्यापीष्टत्वात्प्रा-
धान्येन वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामिति समाधत्ते—नेत्यादिना । मानान्तरमपि
करणमेव ब्रह्मप्रमिताविति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति—
इन्द्रियेति । ब्रह्मणि करणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । पराञ्चीत्यादिश्रुत्या प्रत्य-
क्षाविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति—स्वभावत इति । संबन्धाग्रहणादित्युक्तं व्यनक्ति—
सति हीति । ननु ब्रह्मसंबद्धमिदं कार्यमिति धिया किं स्यात्कार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म
ज्ञापयिष्यति नेत्याह—कार्येति । तन्मात्राद्धेतुमात्रं सिध्यति न सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म

सृष्टमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् ।

किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । “भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपसार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ” इत्युपक्रम्याऽऽह—“ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ” [तैत्ति०-३-१] । तस्य च निर्णयवाक्यम्—“ आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ” [तैत्ति० ३-६] । अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ (२)

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपसिद्धं तदेव द्रढयन्नाह—

तत्त्वावगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रौतार्थे सामान्यद्वारा संभावनाहेतुर्मानान्तरमिति युक्ता सूत्राणां वेदान्तग्रथनार्थतेत्युपसंहरति—तस्मादिति ।

बहुत्वाद्देदान्तानामेतदधिकरणविषयबुद्धत्सया पृच्छति—किं पुनरिति । जिज्ञास्यं लक्षितं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह—भृगुरिति । ननु प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणादृते यत्र शाखाग्रं स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रस्वरूपादृष्टेरुपलक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह—तस्येति । ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वानुवादेन स्वरूपनिर्णायकमानन्दत्वविधायि वाक्यम् । ततः सत्यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशानतिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णेतुं शक्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयैश्रुताविव श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि ‘ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ’ ‘ विज्ञानमानन्दम् ’ इत्यादीनि सन्ति तान्यपीहोदाहरणत्वेन द्रष्टव्यानीत्याह—अन्यान्यपीति । एवंजातीयकत्वमेवाऽऽह—नित्येति । तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयैवादिवेदान्तवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानीति तद्धिया मुक्तिरयत्नलभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ (२)

सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगतिमाह—जगदिति । सर्वकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूत्रयता प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासाय तद्ब्रह्मलक्षणं सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तं तदेवात्र साध्यते तथा

(ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम्, अधि० ३)

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३)

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविधास्थानोपबृंहितस्य प्रदीप-
वत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न
हीदृशस्य शास्त्रस्यर्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञाद-

चाऽऽर्थिकप्रतिज्ञयाऽस्य संगतिरित्यर्थः । वेदानां नित्यत्वात्तदकर्तृत्वे विश्वकर्तृत्वायो-
गात् तेनास्य सर्वज्ञतेत्याशङ्क्य श्रौतप्रतिज्ञयैव संगतिमाह—तदेवेति । वेदानां नित्य-
त्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वसंभवोक्त्या तदेव जगद्धेतुत्वकृतं सर्वज्ञत्वमत्र दृढी क्रियते ।
तेन हेतुसाधनद्वारा तदधिसाध्यसाधनार्थुक्ताऽस्य श्रौत्या प्रतिज्ञया संगतिरिति भावः ।
अस्य महत् इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यं न साधयत्युत साधयतीति
वेदस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गाप्रसङ्गाम्यां संदेहे पाणिन्यादिवदर्थं दृष्ट्वा कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषे-
यत्वेन सापेक्षत्वाभातात् साधयतीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—शास्त्रेति । न केवलं जग-
द्योनित्वादस्य सार्वज्ञ्यं किंतु शास्त्रयोनित्वादपीति योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोक्तेरेत-
दुक्तमानमेयाङ्गीकारेण शास्त्रप्रवृत्तेरस्येत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य सर्वज्ञे ब्रह्मणि
समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वानिर्धारणमुत्तरत्र
तन्निर्धारणमिति द्रष्टव्यम् । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुत्वं वक्तुं शास्त्रं विशिनष्टि—
महत इत्यादिना । चातुर्वर्ण्यचातुरार्ष्यादिमहाविषयत्वान्महद्दंशादिशास्त्रम् । न
केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किंत्वेनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयाऽपीत्याह—अनेकेति ।
पुराणन्यायमोमांसाधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिपडङ्गानि च दर्श विद्यास्थानानि तैस्तत्-
द्वारोपकृतस्येति यावत् । एतेन शिष्टसंग्रहादप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थादिपास्ता ।
पुराणादिप्रणेतासो महर्षयस्तथा वेदान्वयाचक्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुतिष्ठन्तो
वेदानादहतवन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः । अबोधित्वास्पष्टबोधित्वयोरभावादपि
वेदानां प्रामाण्यमित्याह—प्रदीपवदिति । उक्तमुपजीव्य सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणा-
न्तरमाह—सर्वज्ञेति । तत्सदृशस्येति यावत् । सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्व-
वदुक्तेरपि शास्त्रीयायास्तथात्वम् । कल्पप्रत्ययोऽचेतनत्वात् । उक्तविशेषणस्य वेदस्य
निःश्रुतश्रुत्या विभक्तत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यतेत्याह—योनिरिति । व्यतिरेकमुखे-
णोक्तं व्यक्तीकुर्वाणः सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—न हीति । महत्त्वादिविशेषणवत्त्वमीदृश-
त्वम् । तस्य सर्वज्ञान्यतोऽसंभवे हेतुं सूचयति—सर्वज्ञेति । तस्य गुणः सर्वार्थज्ञा-

१ क. वेदान्तानां । २ क. ठ. 'श्रयोनित्वा' । ३ क. ख. 'त सार्व' । ४ क. 'युक्त्याऽस्य ।
५ क. ख. 'लिङ्गस्य वा' । ६ ठ. 'श्रमादि' । ७ क. ख. 'ह्रग्वेदादि' । ८ ठ. 'शोधस्था' । ९ क.
ख. 'द्वारेणोप' । १० क. 'र्थं साह' । ११ ठ. 'वैतत्वाद' ।

न्यतः संभवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्सं-
भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयकदेशार्थमपि स ततोऽ-
प्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यमनेकशाखा-
भेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्या-
ख्यस्य सर्वज्ञानाकारस्याप्रयत्नेनैव लीलान्पायेन पुरुषनिःश्वा-

नवत्वं तेनान्वितमिदं शास्त्रं सर्वार्थत्वादनस्तस्योत्पत्तिः सर्वज्ञादेवेत्यर्थः । उक्तं नुमानो-
क्तं व्याप्तिमाह—यदिति । महाविषयत्वाद्देवस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यार्थत्वञ्च निनिवृ-
त्त्यर्थं विस्तरार्थमित्युक्तम् । यच्छब्दत्रयस्य स ततोऽपीत्युत्तरेण संबन्धः शास्त्रप्रणे-
तुराप्तत्वार्यं पुरुषविशेषपदम् । यो यद्वाक्यप्रमाणप्रणेता स तद्विषयोदधि-
निति व्याप्तिभूमिमाह—यथेति । ब्रह्मणः शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन-
शङ्कित्वोक्तम्—ज्ञेयेति । तस्य ज्ञेयैकदेशविषयत्वं तत्कर्तुरसर्वज्ञे-
अपिस्तथात्वसंभावनार्थः । यद्यस्मात्पाणिन्यादेः संभवति स तस्मादधिक-
शब्दस्य ज्ञानान्यूनार्थत्वाद्यपेदं तथाऽन्यदपि मानभूतं शास्त्रं यस्मादधि-
तस्मादधिकज्ञानवानित्यर्थः । उक्तेर्ज्ञानान्यूनार्थत्वमिशुक्षीरादिमाधुर्यस्य
तदारुयातुं सुशिक्षितोऽपि न शक्यतीति न्यायसिद्धमित्याह—इति
व्याप्तिमुक्त्वा विवक्षितमनुमानमाह—किम्विति । शास्त्रस्योक्तविशेष-
हतो भूताद्योनेः संभवस्तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनतिशयमिति किमु वक्तव्यमिति
वेदार्थादधिकार्थज्ञानवत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तदार्थादधिकार्थ-
पाणिनिः । यद्वा वेदः स्वार्थादधिकार्थज्ञानवज्जन्यो वाक्यप्रमाणत्वात्प-
वाक्यवादित्यर्थः । शास्त्रहेतोर्ब्रह्मणः सर्वज्ञता पक्षधर्मताबलादिति वक्तुं शा-
महत्त्वमाह—अनेकेति । महाविषयत्वेनोक्तं महत्त्वं व्यनाक्ते—देवो-
शब्देन वर्णाश्रमधर्मा गृह्यन्ते । प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन इत्युक्तं प्रकृतोपया-
तोऽनुवदति—सर्वेति । यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्व-
प्रामाण्यहानिरित्याशङ्क्याऽऽह—अप्रयत्नेनेति । पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रं वा
नूतनानुपूर्वोरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्तिरचनं वा । नाऽऽद्यः । तवापि पदवाक्यादिषु
तुल्यत्वात् । द्वितीये नूतनत्वं क्रमान्यत्वमात्रं वा विसदृशक्रमत्वं वा । नाऽऽद्यः ।
त्वयाऽपि प्रतिपुरुषमुपाधिभेदादुपहितक्रमात्यत्वमात्रस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मयाऽपि
क्रमवैसादृश्यस्यानिष्टत्वात् । न तृतीयः । अनङ्गीकारात् । अतो न पौरुषेयतया सापेक्ष-

१ ज. 'स्य तस्य दे' । २ क. 'नाकार' । ३ क. 'विस्तारा' । ४ क. 'मिदमुक्त' । ५ ल. 'माधि' । ६ घ. 'ध.' । तथ' । ७ क ल. 'धिकार्थज्ञ' । ८ क. ल. 'वाव' ।

[अ० १ पा० १ सू० ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४३
(ब्रह्मणो वेदैकमेयता, अधि० ३)

सवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः—‘ अस्य महतो भूतस्य
निःश्वसितमेतद्यद्वेदः ’ [बृह० २-४-१०] इत्यादिंश्रुतेस्तस्य
महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ।

(ब्रह्मणो वेदैकमेयता)

अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य
ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मा-
दिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—
‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ’ इत्यादि ।

किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदा-
हरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ।

भावः । अयत्नेन ब्रह्मणो वेदोत्पत्तौ मानमाह—अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशयं
वं तात्त्विकं च सर्वज्ञतासाधकं तद्रहिते तदनुपलम्भादिति मत्त्वा महतो भूतस्येति
क्तम् । यथा दीपादिभासनशक्तेः स्वहेतुवह्निशक्त्यनुमापकत्वं तथा वेदगतसर्वा-
सनशक्तेरपि स्वाश्रयोपादानस्थसर्वार्थाभासनशक्त्यनुमापकतेति समुदायार्थः ।

शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सत्यसर्वज्ञत्वानधिकरणकर्तृकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानाद्वेदस्य
कर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं जगद्धेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि मानविशेषचिन्तायै वर्ण-
तरमवतारयति—अथवेति । तं त्वौपनिषदमित्यादि ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं
येन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं सकर्तृकं
त्वाद्दृष्टवदिति छिन्दे कर्तारि तदेकैकत्वानानात्वसंदेहे लाघवात्तद्वैक्यं स च ज्ञात्वा
करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेत्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—यथोक्त-
ते । नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रमाण-
त । अनुमानादपि लाघवानुगृहीताद्ब्रह्मस्वरूपधीसंभवान्न तत्र शास्त्रमेव मानमि-

—शास्त्रादिति । न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुमेयं
त्रगमकत्वात् । न च लाघवात्तद्वैक्यधीर्विचित्रप्राप्तादादेरनेककर्तृक-
यात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वाद्यनुमानलभ्यम् । शास्त्रे तु यत
वेदो सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्र-
तदाह—शास्त्रमिति ।

त्वे शास्त्रयोनित्वं पृथङ् न वाच्यमिति शङ्कते—किमर्थमिति ।

उच्यते—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानौज्जन्मादि
केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं
सूत्रं प्रवृत्ते 'शास्त्रपोनित्वात्' इति ॥ ३ ॥ (३)

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते । यावता—
“ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् ” [सू०
जै० १-२-१] इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् ।

एतत्सूत्रार्थवत्त्वं प्रतिजानीते—उच्यत इति । तत्र शास्त्रस्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तद्वाच-
कांमावाज्जन्मादिलिङ्गकं स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शङ्कां निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थवत्तां
समर्थयते—तत्रेति । न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गमान्न पृथक्करणीयम् । तच्छेषत्वेऽपि
सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थनन्यायभेदादधिकरणान्तरत्वसिद्धेरिति ॥ ३ ॥ (३)

वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धार्थज्ञानात्फलभावाभावाम्यां सिद्ध-
मर्थं रूपादिहीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वाम्यां वा संशये पूर्वाधिकरण-
द्वितीयवर्णकेनाऽऽक्षेपलक्षणां संगतिं विवक्षन्नुत्तरसूत्रव्यावर्त्यपक्षमाह—कथमिति ।
सदेवेत्यादितत्तदाम्नायाधीतसर्वोपनिषदां स्फुटब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयसाधनादत्र
श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्ध्यभावात्तदर्थिनामुपनिषत्स्वप्रवृत्तिः ।
सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षूणामुपनिषत्सु यत्नाधिक्यमिति विवेक्तव्यम् ।
कथमित्याक्षेपे हेतुर्यावतेति । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादयोऽर्थवादा विध्युद्देशार्थवादयो-
र्मिथोपेक्षणाद्विध्युद्देशेनैकवाक्यतया धर्मे प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षयति—आम्ना-
यस्येति । सर्वस्य वेदस्य विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य कार्यतच्छेषार्थताधौ-
व्याद्यानि वाक्यानि कार्यं वा तच्छेषं वा नाऽऽचक्षीरन्कितु शुद्धं सिद्धमर्थमभिदधीर-
न्नतदर्शानां तेषामानर्थक्यं फलवदभिधेयवैधुर्यमतोऽनित्यमनियतं सापेक्षमेवोच्यते वेदस्य
प्रामाण्यमित्युक्तत्वाद्यर्थाश्रुतिगृहीतानामर्थवादानां सन्तमसन्तं वा सूतमर्थं वदतां तदुक्त्यैव
नैराकाङ्क्ष्यात्कार्याध्याहारोसिद्धेः स एवैतं भूतिं गमयतीति विशिष्टार्थावेदनेनैवावसा-
नात् ' वायव्यं श्वेतमालमेत ' इत्यनेनैकवाक्यत्वाभावान्मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणयो-
गादाख्याधिक्यात्मनामपि लोके शब्दानां दर्शनात्तेषां फलवदार्थबोधानियमादध्ययनवि-
धेरक्षरावाप्त्या दृष्टार्थत्वाद्विध्युद्देशस्यापि विशिष्टार्थविधिना चरितार्थत्वान्मिथोपेक्षामा-
वादर्थदादानर्थक्यात्तत्तुल्यमन्त्रादेरपि तथात्वाद्देषां धर्माप्रमाणकत्वादेतद्युक्तचोदनानाम-
प्रामाण्यादप्रमाणं सर्वो वेद इति प्राप्ते ' विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः '
इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह—क्रियेति । ' वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः ' इत्येवम-

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४५
(वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्, अधि० ४)

अतो वेदान्तानामानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्र-
काशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधा-
नार्थत्वं वा । न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति प्रत्यक्षा-
दिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते
पुरुषार्थाभावात् । अत एव—“ सोऽरोदीव ” [तै० सं०

न्तेन विध्युद्देशेन सह वायुर्वै क्षोपिष्ठेत्याद्यर्थवादानां क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं
दास्यतीति प्राशस्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रकृतविध्यपेक्षितमर्थं वदन्तोऽर्थवादादयोऽर्थ-
वन्तः, स्युरित्युक्तेरध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादक्षरावाप्तेरफलत्वात्फलवदार्थावसायिताया वेद-
मात्रस्य वाच्यत्वादर्थवादानां च भूतार्थवेदने फलानवसायादाख्यायिकात्मकलौकिक-
शब्दानामफलत्वस्यानिष्टत्वाद्विध्याकाङ्क्षितप्राशस्त्यलक्षणाया तदेकवाक्यत्वाद्विधेरेव
प्रवृत्तौ प्राधान्येऽपि तदनुग्राहकतया स्तुत्यपेक्षणात्तदेकवाक्यानामर्थवादानां तथैव प्रामा-
ण्यान्मन्त्रादेरपि स्वाध्यायविधिना फलवत्त्वसिद्धेर्विशिष्टार्थबोधिप्रधानवाक्यार्थे प्रामाण्या-
त्तद्युक्तचोदनानामपि तद्भावाद्युक्तं सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्य क्रियातच्छेषविषयत्वेन प्रामाण्यं
तदेवं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां शास्त्रमात्रस्य कार्यपरत्वं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः ।

तथाऽपि वेदान्तेषु किं जातमित्याशङ्क्य यावतेत्यस्यापेक्षितमाह—अत इति । अर्थ-
मात्रदृष्टेरानर्थक्यं फलवदभिधेयराहित्यमक्रियार्थत्वात्कार्यतच्छेषवाचित्वाभावादित्यर्थः ।
अध्ययनविधिविरोधादानर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—कार्त्तिकेति । फलसंग्रहार्थमा-
दिपदम् । उक्तं हि—कृत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिपदां नैराकाङ्क्ष्यमिति । कर्मप्रकरणो-
त्तीर्णोपनिपदां कुतस्तद्विधिशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह—उपासनादीति । आदिशब्देन
श्रवणादयो गृह्यन्ते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेषत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादि-
लिङ्गैर्वर्णने तात्पर्यासिद्धेस्तत्राऽऽह—न हीति । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां
न तात्पर्यम् । तत्संवादेऽनुवादितया तद्विसंवादे च स्पर्शनधीविरोधिचित्रनिम्नोन्नतचाक्षु-
पधीवद्विरोधादेव तेषामतद्बोधित्वादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वन्तर-
माह—तदिति । न हि भूतार्थप्रतिपादने क्वचिद्भानमुपादानं वा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्या-
यत्तत्वात्तयोश्च विधिनिषेधाधीनत्वात्तयोरपि कार्यविषययोः सिद्धेऽर्थेऽसंभवादतस्तद्वाद-
स्याफलत्वात्फलाधीनतात्पर्याभावात्त वेदान्ता भूते मानम् । न च क्रियानपेक्षं भूतं वस्तु
फलं तद्वेतुर्वा मुखदुःखासिहानितद्वेतुत्वादृष्टेरित्यर्थः । मानान्तरसिद्धसिद्धार्थबोधित्वा-
योगात्तद्बोधस्य चाफलत्वात् । न चेद्वेदान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्याश-
ङ्क्यार्थवादाधिकरणसिद्धान्तं स्मारयति—अत एवेति । वेदान्तानां मन्त्रवत्प्रथमार्थसंभ-

१ ज. 'याशे' । २ क. 'स्तुस्वरूपप्र' । ३ ज. ट. 'दीदित्वादी' । ४ क. ख. 'तार्थावे' । ५ ट.
'पदाभ्यां' । ६ झ. 'रैक्यरू' । ७ ठ. 'ह्यशब्दे ता' । ८ क. ख. 'विशेषविध' । ९ क. ठ. मानं ।

१-५-१-१] इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति “ विधिना त्वेकवाक्यात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ” [जै० सू० १-२-७] इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां च “ इषे त्वा ” [तै० सं० १-१-१] इत्यादीनां क्रियात्-
त्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा ।

वात्किमित्यर्थवादवद्विधिना पदैकवाक्यतेत्याशङ्क्य मन्त्रवदेव तार्हे विधिभिर्वाक्यैकवाक्य-
ता तेषामित्याह—मन्त्राणां चेति । अर्थवादाधिकरणं परिसमाप्य मन्त्रेषु चिन्ताऽवतारिता
प्रमाणलक्षणे । “ इषे त्वा ” इत्यत्र च्छिन्नतीत्यध्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतेरग्निर्मूर्धेत्यादौ
च तद्धेतुदेवतादिदृष्टेरिषे त्वेत्मादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना क्रतौ विनियुक्तविषयास्ते किमु-
च्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रोपकुर्वन्त्याहोस्विदृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां
दृष्टार्थत्वे स्वाध्यायकालसिद्धतदर्थस्य चिन्तादिना स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थवतां तेषां
नित्यवदाम्नानानर्थक्यान्मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमाददृष्टकल्पने तदुच्चारणादेव पुरुषव्यापा-
रगोचरात्तन्नियोगविषयात्तत्कल्पनस्य युक्तत्वादुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तोऽपी क्रतावुप-
कुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह—तदर्थशास्त्रादिति । इषे त्वेति च्छिन्नतीत्यध्याहारा-
त्क्रियोक्तिसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवेन मन्त्रमिषे त्वेति शाखामाच्छिन्नतीति शास्त्रं निव-
ध्नात्यर्थोक्त्या क्रनूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थक्यात्तस्मात्तदुच्चारणमात्रेणैव क्रतावुपका-
रिताऽस्येत्यर्थः । मन्त्रैरेव देवतादि स्मर्तव्यमिति नियमस्य दृष्टार्थाभावाददृष्टार्थ-
कल्पनेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वादर्थस्मृतेश्च प्रयोगार्थत्वा-
त्प्रयोगाच्च फलोदयादृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसंहर्यार्थत्वा-
दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रतूपकारितेति सिद्धान्तमाह—अविशिष्टस्तु
वाक्यार्थ इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थाविशेषाल्लोके फलवदुच्चारणदृष्टेर्वेदेऽपि
मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वादप्रकाशिते यज्ञे तदज्ञे च यागासिद्धेस्तदर्थ यज्ञादिप्रका-
शनेन कर्मण्युपकारो मन्त्राणामित्यर्थः । तदेवं वेदान्तानामपि मन्त्रवत्कर्मतद्धेतुवादित्वे-
न विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतया कर्मसमवायित्वं सिद्धवत्कृत्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति
माप्यर्थः । कर्मकाण्डीयमन्त्राणां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्थवेदान्तानां
स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । विधिनिषेधार्थादमन्त्रनामधेया-
धिकारान्ग्रहीतुं कचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि युक्तिवशादेष्टुं शक्येत्याशङ्क्य न हि
परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाऽऽह—उपपन्ना चेति । पूषा प्रपिष्टमाग इत्यत्र यागा-

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि ।
(वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्, अधि० ४)

न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रियाविषयत्वा-
द्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियावि-
धिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतद्भ्युपगम्यते
तथाऽपि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः
शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्त उच्यते—

(वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्, अधि० ४)

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यापृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्प-
त्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम् । समन्व-
यात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रति-
पादकत्वेन समनुगतानि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छान्दो०

विनाभूतद्रव्यदेवताबुद्ध्या यागविधिकल्पनावद्वेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थ-
वत्त्वसंभवे किं कर्मविधिशेषत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । दध्ना जुहोतीत्यादाविव
सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियेति । तत्र भावार्थस्यान्यतो लब्ध-
त्वात्तदनुवादेन विवेः संक्रान्तत्वाद्विना भावार्थं शुद्धस्य सिद्धस्य विध्यविषयतेति भावः ।
वार्तिककारमतमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्रारुचिं सूचयित्वा मतान्तरं निगम-
यति—अथेत्यादिना । मतद्वयेऽपि संमतमर्थमुपसंहरति—तस्मान्नेति । पूर्वपक्ष-
मनूय सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—इति प्राप्त इति । तत्र पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञां
व्याचष्टे—तुशब्द इति । तत्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विभजते—तद्ब्रह्मेति । पूर्वसूत्र-
योरुक्तं मेयभूतं ब्रह्म स्मारयितुं विशेषणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य लौकिकवाक्यव-
द्वाक्यत्वादेव संसृष्टार्थत्वादखण्डैकरसे ब्रह्मणि कथं प्रथाहेतुतेति पृच्छति—कथमिति ।
अपर्यायानेकशब्दानामखण्डार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशादिर्वाक्ये दृष्टत्वादस्यापि ब्रह्मस्वरूप-
मात्रबोधनप्रवृत्तस्य तद्ब्रह्मेहेतुता युक्तेति हेतुमादत्ते—समन्वयादिति । हेतुं विवृ-
णोति—सर्वेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतां वक्तुं बहूनि वाक्यान्पुदाह-
रति—सदेवेत्यादिना । सदित्यस्तितामात्रमेवेत्यवधारणे । किं तदवधियते तदाह—
इदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्याकृतरूपत्यागेन सदेवाऽऽसीद्धे सोम्य
प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते । स्थूलं पृथिव्यादीदं बुद्धिबोध्यं प्रागुत्पत्तेर्मा भूद-

१ क. ज. 'द्वाद' । २ ज. 'पैकस्यैवार्थ' । ट. 'जैव त' । ३ ग. 'रूचयन्मता' । ४ क.
स. प्रमेयभूत । ५ स. 'वाक्यद' । ६ स. 'स्य तस्य त' ।

६-२-१] ' एकमेवाद्वितीयम् ' [बृह० २-५-१९] ' आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' [ऐत० २-४-१-१] ' तदेतद्ब्रह्मापूर्व-
मनपरमन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ' [बृह० २-५-१९]
' ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ' [मुण्ड० २-२-११] इत्यादीनि । न च
तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमा-
नेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च
तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरताऽवसीयते । ' तत्केन कं पश्येत् '
[बृह० २-४-१३] इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः ।

न्यत्तु महदादिसूक्ष्ममासीदेवेति नेत्याह—एकमिति । कार्यं सतोऽन्यज्ञाऽऽसीदेवे-
त्यर्थः । तथाऽपि मृदो घटाकारपरिणामयितृकुलालवज्जगन्निमित्तं सतोऽन्यदासीदित्या-
शङ्क्याऽऽह—अद्वितीयमिति । सतोऽपि चित्तं विना प्रधानवन्न हेतुतेत्याशङ्क्य
श्रुत्यन्तरमाह—आत्मेति । आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणं वैशब्देन प्रागवस्था स्मर्यते ।
इदमित्याद्युक्तार्थम् । तस्य निर्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं पठति—तदेतदिति । तच्छब्दे-
नेन्द्रो मायाभिरिति प्रकृतात्मोक्तिः । विधेयं ब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म ।
तद्वा किं लक्षणं तत्राऽऽह—अपूर्वमिति । नास्य पूर्वं कारणमित्यपूर्वमकार्यमित्यर्थः ।
नास्यापरं कार्यं वास्तवमस्तौत्यनपरमकारणमित्यर्थः । नास्यान्तरं जात्यन्तरमन्तरालेऽ-
स्तौत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । तथाविधमन्यदपि तदस्थमस्तीति नेत्याह—अवाह्यमिति ।
वाह्यमस्यानात्मभूतं नास्तौत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह—अयमिति ।
तत्सिद्धयर्थं चित्तस्वभावत्वमाह—सर्वेति । ब्रह्माऽऽत्मा सर्वमनुभवति चेदनुभाव्यस्य
पृथक्त्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यब्रह्मैवाविदुषां
भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः । आदिपदेन सत्यज्ञानादिवाक्यानि
गृह्यन्ते । नन्वेषां वाक्यानामर्थवादाधिकरणन्यायेन कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनेन क्रिया-
विधिशेषतेत्युक्तं तत्राऽऽह—न चेति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामिव क्रियाविधिशेष-
त्वेऽपि तेषां न श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । युक्तमर्थवादानां
स्वार्थे पुमर्थहीनानामध्ययनविधेर्विध्यपेक्षितप्राशस्त्यद्वारा तच्छेषत्वम् ।

यथाऽऽहुः—“स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते ।

तद्वशेनार्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणता” इति ।

वेदान्तानां तु कर्मापेक्षितकर्त्राद्यपेक्षित्वान्न तद्विधिशेषतेत्यर्थः । ननु पर्णताया जुहूद्वारा
क्रतुशेषतावदात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्तदर्थं वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्ति
नेत्याह—तदिति । तत्र विद्यादशायां केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्ये-

१ क. 'पेक्ष्यं न' । २ ट. 'मस्मादना' । ३ क. 'स्तौत्यमाद्यमद्विती' । ४ ट. 'स्तौति वाप्यम-
द्विती' । ४ ट. 'मन्त्रैवा' । ५ ग. स्वार्थेऽर्थ' ।

(वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्, अधि० ४)

न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः ।
‘तत्त्वमसि’ [छान्दो० ६-८-७] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्र-
मन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ।

यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति । नैष दोषः ।
हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशमहरणात्पुरुषार्थ-
सिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि
न कश्चिद्विरोधः । न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभ-
वति । एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोप-
मर्दोपपत्तेः । न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः

दित्यादिवाक्येनाऽऽत्मविद्यया क्रियादिनिरासश्रुतेर्नासौ कर्माङ्गम् । ततो धीद्वाराऽऽत्म-
नस्तद्विध्यशेषत्वात्तदर्थवेदान्तानां न तच्छेषतेत्यर्थः । यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं
तस्याध्यक्षादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह— न चेति । तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणेति
संबन्धः । वेदान्तवेद्यस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात्तत्संवादादिसंवादाभावाद्युक्तं
तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावादित्यत्रोक्तमनुवदति—यत्त्विति ।
पुरस्तात्पञ्चम्या वस्तुन इत्यध्याहार्यम् । आनर्थक्यं हेयादिहीनार्थत्वं वा विफलत्वं वा
तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति—नेति । यत्तु स्ववाक्यगतोपासनादिपरत्वं वेदान्तानां
तर्किक कतिपयानामुत सर्वेषाम् । आद्यमङ्गी करोति—देवतादीति । आदिशब्देन
देवतासुरसङ्ग्रामो गुणजातं फलविशेषश्चोच्यते । तस्य तत्प्रकरणस्थोपास्तिशेषत्वं प्रकर-
णादिष्टमेवेत्यर्थः । नेतरः । सर्वेषां वेदान्तानां तच्छेषत्वे मानाभावात् । तदर्थस्य च
ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा । आद्येऽध्यैस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय
इत्याह—न त्विति । देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । तत्र हेतुरेकत्व
इति । ज्ञाते सतीति शेषः । हेयोपादेयशून्यतयेत्यत्र ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्येत्यध्या-
हार्यम् । उपास्योपासकादिभेदबुद्धयभावाद्गुणास्तिविध्ययोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेष-
तेत्यर्थः । संस्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदये विध्यादिसर्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ।
संस्कारोत्थस्याऽऽभासत्वाद्विध्यनिमित्तत्वात्त ब्रह्मणस्तच्छेषतेत्यर्थः । वेदान्ताः स्वार्थे न
मानं विधिदूयवाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थे फलराहि-

संभवोऽस्ति, येनोपासनाविधिषोपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपद्येत । यद्य-
प्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं
तथाऽप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य
प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं
येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्र-
माणकत्वम् ।

त्यमुपाधिरित्याह—यद्यपीति । अन्यत्रेति कर्मकारणोक्तिः । वेदवाक्यानां सोऽरोदी-
दित्यादीनामिति यावत् । तथाऽपि स्वार्थे वैफल्यं तेषां विधिस्पर्शमन्तरेणाप्रामाण्ये हेतु-
रिति शेषः । साधनव्याप्तिं प्रत्याह—आत्मेति । तद्विषयस्येत्यात्मज्ञानं तच्छब्दार्थः ।
शास्त्रस्य स्वार्थे फलवत्त्वात्तत्रैवेति शेषः । एतेन न क्वचिदपीत्यादि व्याख्यातम् । अर्थ-
वादाधिकरणस्य विषयभेदं वक्ष्यति । न च मन्त्रवद्वेदान्तानां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वं
तेषां दृष्टद्वारा क्रतूपकारित्ववदेषां तदयोगादेतदुत्थात्मज्ञानस्य कर्माधिकारविरोधित्वा-
दिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्ता विधिबोधिनी मानत्वे सति वेदवाक्यत्वात्संमतवज्जैत्याह—न
चेति । वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचाराद्वाधितानधिगतासदिग्धबोधित्वाद्युक्तं
विधिस्पर्शं विना स्वार्थे वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । विध्यसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थे
प्रामाण्यमन्यत्रादृष्टं निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । शास्त्रप्र-
माण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेत शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तद-
नुमानगम्यं स्वारासिकत्वाद्दुत्पन्नायां हि प्रमाया शास्त्रस्य तच्छिद्धेन तज्जनकत्वमनुमेयम् ।
ततस्तदुत्पत्तिरिति स्वीकारे परस्पराश्रयत्वं तस्मादनुमानेन ज्ञेयमपि शास्त्रप्रामाण्यं न
तद्रम्यत्वेन भवतीति नास्ति दृष्टान्तापेक्षेत्यर्थः । वर्णकार्यमुपसंहरति— तस्मादिति ।
वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः ।

लौकिकोक्तीनां मानान्तरायत्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमुपेत्य वेदान्तेषु विना कार्यार्थ-
तामनपेक्षत्वं वा फलवत्त्वं वा न लभ्यमिति मतं ब्रह्मात्मनो मानान्तरायोग्यत्वेन तद्धीमा-
त्रात्फललाभेन च पराम्तम् । संप्रति कार्यान्विते शब्दशक्तिनियमान्न सिद्धं वस्तु शब्द-
मिति वदतामुपास्तिविधिनिष्ठान्वेदान्तानिच्छानां मतं निरसितुं वर्णकान्तरमारभ्यते । यद्वा-
आरोपितब्रह्मत्वस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदान्ता न ब्रह्मात्मत्वे मानमिति पक्षं प्रतिक्षिप्य
तेषां वस्तुनि मानत्वेऽपि विधिद्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम् । तत्र सदेवेत्यादि
वेदान्ता विषेयधोविषयत्वेन ब्रह्मार्पयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽप्युत्पत्त्यभावभावाम्भ्यां

(वेशान्तानां प्रकल्पवसितत्वम्)

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथाऽपि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् । कुत एतत् । प्रवृत्तिनिवृत्तिमयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद् आहुः—‘ दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम् ’

संशये पूर्वपक्षयति—अत्रेति । ब्रह्म कार्यस्पृष्टमेव शास्त्रगम्यं केवलमपीत्युभयत्र फलभेदः । सप्तम्या ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम् । तदेव वदन्नुक्तमङ्गीकृत्यानिष्टं प्रसजयति—यद्यपीति । प्रतिपत्तिविधिविषयतया ताद्विषयप्रतिपत्तिविषयतयेति यावत् । वस्तुमात्रनिष्ठत्वे ब्रह्मधियो हानाद्यर्थत्वाभावादानर्थक्यमेवेत्यर्थः । कथं कार्यपरवेदान्तेभ्यो वस्तुधीर्वाक्यभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । “ यूपे पशुं बध्नाति ” इति पशुबन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्कोऽसावित्याकाङ्क्षिते खादिरो यूपो भवति । “ यूपं तक्षति ” “ यूपमष्टाश्री करोति ” इत्यादिभिस्तक्षणादिविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमाधारत्वेनोक्ताहवनीयस्यालौकिकत्वात्कोऽसाविति वीक्षायां “ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ” इत्यादितद्विधिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतोऽग्निरसाविति भाति । तथा देवतास्वर्गाद्यपि विधिपरैरेव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽन्यपरेणापि तेन विध्याक्षेपादुपादानाद्विशिष्टं ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु फलिनो द्रुमा भूभागो निधिमानित्यादिषु विनाऽपि विधिं प्रयोगधीदृष्टेः शास्त्रेणापि विध्यनपेक्षेण ब्रह्मणोऽर्पणमिति शङ्कते—कुत इति । दृष्टान्तेऽपि कार्याध्याहाराद्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रवृत्तीति ।

“ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसा येनोपदिश्येते तच्छास्त्रमभिधीयते ”

इति न्यायाद्वेदान्तानामपि शास्त्रत्वादन्यतरनियमाद्विधिनिष्ठताध्रौव्यमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वं शब्दशक्तिश्च कार्यान्वयिन्येवेत्यत्र वृद्धसंमतिगाह—तथा हीति । “ वेदमधीत्य स्थायात् ” इत्यध्ययनज्ञानघोरव्यवधानाधिगमादधीत्य स्नानमकृत्वा धर्मं जिज्ञासमानो वेदमिममतिक्रामेदनातिक्रामितव्यश्चासाविति चोदिते भाष्यकृतोक्तम्—अतिक्रामिष्याम इममाज्ञायमनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेमेति । कस्तर्हि वेदस्यार्थस्तत्राऽऽह—दृष्टो हीति । तस्य वेदस्य कर्मावबोधनं नियोगज्ञानं दृष्टोऽर्षो दृष्टं फलम् । नियोगश्च साध्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यपेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यर्थः । धर्मजिज्ञासासूत्रस्य भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्य भाष्यमाह—

[जै० सू० भा० १-१-१] इति । “ चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् ” [जै० सू० भा० १-१-२] “ तस्य ज्ञानमुपदेशः ” [जै० सू० १-१-५] “ तद्भूतानां क्रियार्थेन

चोदनेति । चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुष्ठापकं वचनमाहुर्वेदविदस्तेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्रैव सूत्रकारं संवादयन्नौत्पत्तिकसूत्रावयवमादत्ते—तस्येति । अध्यक्षाद्यभावान्मानागम्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम् “ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं, बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ” [जै० सू० १-१-५] इति । उत्पत्तिर्भावः शब्दस्य वाचकस्यार्थेन वाच्येन शक्ति-संबन्धस्तयोर्भावेनावियुक्तो नित्यो न तूत्पन्नयोरुत्तरभावी तथाऽपि धर्मे किं मानं चोदनैवेत्याह—तस्येति । अग्निहोत्रादिधर्मस्याध्यक्षाद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवाक्यमव्यतिरेकश्च शब्दोत्थस्य ज्ञानस्यार्थे व्यभिचाराभावो न ह्यपौरुषेयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्येति तदस्मान्दन्यतोऽनुपलब्धेऽर्थे धर्माख्ये तदेवोपदेशशब्दितं विधिवाक्यं, मानं ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्वादरायणस्यापि भगवतः संमतमेतदित्याचार्यं पूजयितुं बादरायणोक्तिरित्यक्षरार्थः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरवेद्यत्वोपहितस्वार्थे शक्तिनियमाद्देवदत्तादिपदे च संकेतादर्थधीदृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थबोधित्वाद्देवदे संकेतायोगान्नास्य वेदार्थतेत्यभावो वेदार्थस्येत्याशङ्क्य कार्यबोधाधीनव्यवहारकृतशक्तौ मानान्तरानिवेशात्कार्यान्वितस्वार्थमात्रे शक्तेरवधृतत्वाद्ब्रह्मव्यवहारान्निश्चितशक्तेर्गवादिशब्दार्थधीदृष्टेर्देवदत्तादिपदे दृष्टसंकेतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्ब्रह्मव्यवहारेऽप्याद्यपूर्वकार्यार्थता लिङ्गादेः शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थव्युत्पत्तेर्मानान्तरानपेक्षार्थत्वं स्वामाविकसंबन्धादपौरुषेयवचसापिति चिन्तितम् । तथा चौत्पत्तिकसूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेवेत्यर्थः । कार्यान्विते पदशक्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति—तद्भूतानामिति । समाह्वयोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः । वेदवाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि तन्निरपेक्षाणि चेति संशये ब्रह्मव्यवहारे वाक्यात्तदर्थज्ञानेऽपि वेदवाक्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसंबन्धत्वात्तत्कल्पने संकेतापाताद्देववाक्यानां सापेक्षत्वाद्प्रामाण्यमिति प्राप्ते लोकवेदयोः शब्दार्थाभेदाद्वैदिकवाक्यार्थधियो लोकव्युत्पत्तिमूलत्वात्कार्यान्विते ज्ञातशक्तीनामेव शब्दानां विशिष्टार्थावच्छेदकानां वाक्यत्वाद्द्वैदिकवाक्यानां संकेतानपेक्षाणां स्वार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षं प्रामाण्य-

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५३
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

साम्नायः ” [जै० सू० १-१-२५] “ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् ” [जै० सू० १-२-१] इति च । अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कृतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयन्नार्थवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् ।

नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमा-

मिति राद्धान्तितम् । तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन साम्नायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणमेकैकपदस्मृतार्थस्य मिलितार्थस्य वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीति सूत्रार्थः । भूतार्थपरस्य न शास्त्रतेत्यत्रापि सूत्रकारानुमतिमाह—आम्नायस्येति । अभियुक्तोक्त्या फलिनमाह—अत इति । इष्टोपायो यागादिविषयशेषोऽनिष्टोपायो हननादिविधेयो विषयविशेषः । विधिनिषेधकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वेऽपि कथमर्थवादादिषु तथेत्याशङ्क्याऽऽह—तच्छेषतयेति । तथाऽपि वेदान्तानां किमायातं तदाह—तत्सामान्यादिति । कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन वेत्यर्थः । ननु वेदान्तेषु ‘प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रेण यजेत’ इत्यादिवद्विधेयामावान्नियोज्यामावाच्च विध्ययोगान्न प्रवृत्त्यादिपरत्वं तत्राऽऽह—सतीति । शास्त्रत्वात्तेषामपि विधिपरत्वध्रौव्ये रात्रिसत्रन्यायेन नियोज्यविशेषलाभादात्मधियश्चाम्निहोत्रादिवद्विधेयत्वाद्विधिद्वारा वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरतेत्यर्थः ।

उक्तं स्मारयन्ब्रह्मधियो विधेयत्वमाक्षिपति—नन्विति । इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यसूत्रस्य चोक्तिः । भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरासितुं विशिनाष्टि—नित्येति । धीकर्मणोर्विषयवैषम्येऽपि विधेयत्वे किं जातं तत्राऽऽह—तत्रेति । ब्रह्मधियोऽसाध्यफलत्वान्न कर्मवद्विधेयतेत्येतद्दूषयति—नेति । कृतियोग्यभावार्थविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिस्तदपेक्षितस्यैव ब्रह्मणो वेदान्तेषु प्रतिपादनात्तस्य स्वतोऽसाध्यत्वेऽपि विधेयक्रियाद्वारा साध्यत्वात्कर्मफलवद्भीफलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्विधेयता तुल्ये-

नत्वात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [बृह० २-४-५] इति,
 “य आत्माऽपहतपाप्मा—सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः”
 [छान्दो० ८-७-१] “आत्मेत्येवोपासीत” [बृ० १-४-७],
 “आत्मानमेव लोकमुपासीत” [बृ० १-४-१५], “ब्रह्म
 वेद ब्रह्मैव भवति” [मुण्ड० ३-२-९] इत्यादिविधानेषु सत्सु
 कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म— इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन
 सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो
 नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म—इत्येवमादयः ।
 तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति । कर्तव्य-
 विध्यननुप्रवेशे वस्तुपात्रकथने हानोपादानासंभवात् ‘सप्तद्वीपा
 वसुमती’ ‘राजाऽसौ गच्छति’ इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्या-
 नामानर्थक्यमेव स्यात् ।

त्यर्थः । वेदान्तेषु विध्यश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति ।
 ब्रह्म वेदेत्यत्र रात्रिसत्रवद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मविदामोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि
 सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विध्यस्पृष्टब्रह्माभिदधीरन्नित्याशङ्क्य वाक्यैक्ययोगे ॥ न
 तद्भेदकरूपनेत्याह—कोऽसाविति । तानेव वेदान्तानाह—नित्य इत्यादिना ।
 क्षणिकबुद्धेर्देहाच्चाऽऽत्मानं व्यावर्तयितुं नित्यपदम् । “पश्यंश्चक्षुः” इत्यादिश्रुतेश्चक्षुरादि-
 मात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानवत्त्वं व्यावर्त्य सर्वत्राप्रतिबद्धज्ञानवत्त्वमाह—सर्वज्ञ इति ।
 दिग्भ्वरेष्टं सर्वज्ञं पराचष्टे—सर्वेति । सांख्यं प्रत्याह—नित्येति । जडविशेषैक्य-
 तादात्म्ये व्यासेद्धं नित्यशुद्धेति । अखण्डनाड्यव्यावृत्त्यर्थं बुद्धेति । विवर्तहीनाखण्ड-
 जडशक्त्यैक्याध्यस्तशबलचैतन्यं निषेद्धं मुक्तेत्यादि । एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्य-
 स्थान्यत्र तत्तद्वाक्योपलक्षणत्वेनोक्तानि । अपरोक्षत्वमाह—विज्ञानमिति । परम-
 पुरुषार्थत्वमाह—आनन्दमिति । आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसंग्रहार्थः । ननु-
 क्तविधिफलं दृष्टमदृष्टं वा । नाऽऽद्यः । विद्यमानर्थक्यात् । न चावघातादिवत्तदर्थत्वम् ।
 दृष्टमात्रफलवत्त्वविरोधात्तेषु नियमादृष्टस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मानाभावात् ।
 तत्राऽऽह—तदुपासनाचेति । प्रत्यग्रहं तच्छब्दार्थः । शास्त्रं ब्रह्म वेदेत्यादि ।
 अन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम् । ब्रह्मणो विध्यनुप्रवेशमुक्त्वा विपक्षं प्रत्याह—
 कर्तव्येति । ब्रह्मणो विधेयधीविषयत्वाभावे विध्यस्पृष्टस्यैवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगालौ-
 किकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः ।

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५५
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि “ रज्जुरियं नायं सर्पः ” इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्म-
वस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् ।

स्यादेतदेवं, यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारि-
त्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तते । न तु निवर्तते । श्रुत-
ब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात् । “ श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” [बृह० २-४-५] इति श्रवणोत्तर-
कालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्ति-
विधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति ।

अत्राभिधीयते— न । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् ।
शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं यद्वि-
षया जिज्ञासा ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ [जै० सू० १-१-१] इति

वस्तुमात्रोक्तावपि नाऽऽनर्थक्यमिति दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति ।

वैषम्योक्त्या प्रत्याह—स्यादिति । वाक्योत्पत्तिज्ञानादेवाकृतकृत्यत्वे हेत्वन्तर-
माह—श्रोतव्य इति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धेऽर्थे शब्दा-
नामज्ञातशक्तित्वं वेदान्तानां शास्त्रत्वमर्थवत्त्वं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविधिश्च तच्छ-
ब्दार्थः । प्रतिपत्तीत्यादि प्रतिपत्तेर्विधिर्नियोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छे-
दकत्वेन विषयतयेत्यर्थः ।

शास्त्रं पक्षमनूद्य सिद्धान्तयाति—अत्रोक्तिः । परमकानिरासं प्रतिजाप्नोते—नोति । न
कर्मवद्विषेया धीरित्युक्तनिषेधे हेतुमाह—कर्मेति । तदेव वक्तुं कर्म भिनत्ति—शारी-
रमिति । तत्तत्कर्मभेदे देहादेः सर्वस्योपयोगेऽपि क्वचित्कस्यचित्प्राधान्यात्रैविध्यम् ।
तत्र प्रमाणमाह—श्रुतीति । ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः’ ‘संध्यां
मनसा ध्यायेत्’ इत्याद्या श्रुतिः ।

‘शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः’ इत्याद्या स्मृतिः ।

लोकेऽपि तत्प्रसिद्धं मत्वोक्तं धर्माख्यमिति । न्यायसिद्धं चैतदित्याह—यद्विष-
येति । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं तस्य धर्मजिज्ञासाफलहेतुत्वात्तन्निर्णयार्थं वेदवाक्यानि
विचारयितव्यानीति वदता धर्मस्यैव विचारितत्वात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य

सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिपेधचोदनालक्षणत्वाज्जि-
ज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः
फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषये-
न्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वा-
दारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्धे-
तोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् ।
प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च
योगाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं

तद्विषयतेत्याशङ्क्य धर्मशब्दस्योपलक्षणत्वमाह—अधर्मोऽपीति । हिंसादिरित्यादि-
पदममक्षयभक्षणादिसंग्रहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्य
तथेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपेधेति । धर्मो हि पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति तज्जि-
ज्ञासा स्यादधर्मजिज्ञासा तु विफलेत्याशङ्क्याऽऽह—परिहारायेति । उक्तं कर्मरूप-
मनुद्य तत्फलरूपमाह—तयोरिति । सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन विद्वन्मात्रप्रसिद्धविद्याफला-
द्भेदं सूचयति—प्रत्यक्षे इति । सुखमात्रं विद्याफलमिदं दुःखमपीति भेदान्तरमाह—
सुखेत्यादिना । अकार्यकरणस्य विद्याफलं लभ्यं कर्मफलं त्वन्यथेति विशेषान्तर-
माह—शरीरेति । नित्यप्रसिद्धं विद्याफलमविद्यापिधानभङ्गमात्रापेक्षं कर्मफलमन्यथेत्य-
परं विशेषमाह—विषयेति । अज्ञेय्वपि सत्त्वाच्च कर्मफलं विद्याफलविलक्षणमित्याह—
ब्रह्मादिष्विति । तारतम्यभाक्त्वादपि कर्मफलस्य विद्याफलादनतिशयाद्भिन्नतेत्याह—
मनुष्यत्वादिति । श्रुतेरुक्तार्थानुसारित्वमनुशब्दार्थः । “ स एको मानुष
आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ” इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुप-
लक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्यमाह—ततश्चेति । फले तारतम्यस्य श्रुतत्वादिति यावत् ।
हेतुवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेर्मोक्षे विद्यारूपं साधनमेकरूप-
मिति व्यक्तं विद्याकर्मणोः स्वरूपवैचित्र्यम् । किञ्च विद्यायामेकरूपः साधनचतुष्टय-
विशिष्टोऽधिकारी नानारूपस्तु कर्मणीत्यधिकारभेदमाह—धर्मोति । कर्माधिकारितार-
तम्ये हेत्वन्तरमाह—प्रसिद्धं चेति । आदिपदमपर्युदाससंग्रहार्थम् । न केवलं प्रसि-
द्धत्वादधिकारितारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तरगतिश्रुतेरपीत्यधिकारितारतम्ये श्रुतार्थोपत्ति-
माह—तथा चेति । विद्येत्युपासनोक्ता समाधिरुपास्येऽर्थे मनसः स्थिरीभावस्तयो-
विशेषो नाम प्रकर्षः । समुचयानुष्ठायिनामधिराद्युपलक्षितं देवयानं पन्यासमुक्त्वा कर्म-

अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५७
वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं
तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात्—“यावत्सं-
पातमुपित्वा” [छान्दो० ५-१०-५] इत्यस्माद्गम्यते । तथा मनु-
प्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य
एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च
देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्ष-
णस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां
धर्माधर्मतारम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यम-
नित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—
“न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” [छान्दो०

मात्रनिष्ठानां पथ्यन्तरमाह—केवलैरिति । इष्टमग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपाल-
नमातिथ्यं वैश्वदेवमित्येवंविधं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादिदेवतायतनान्नप्रदानारामादि-
रूपं स्मार्तं कर्म । दत्तं शरणागतत्राणमहिंसा बहिर्वेदिदानं च । धूमाद्युपलक्षितेन
दक्षिणेन पथा चन्द्रलोकं गतेषु सुखैकरूप्यात्तद्धेतोरपि तथात्वादभ्यग्रापि तत्तारतम्या-
सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रापीति । संपर्तति येनास्माल्लोकादमुं लोकमिति कर्मा-
शयः संपातः । तत्र यावद्भोक्तव्यं स्थित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इतीयत्ताकर-
णात्सातिशयत्वं सुखतद्धेतवोर्भातीत्यर्थः । मनुष्यत्वादारभ्योर्ध्वगतेषु सुखतद्धेतवोरुत्कर्ष-
मुक्त्वा तदृष्टान्तेन तस्मादारभ्याधोगतेषु तयोरपकर्षतारतम्यमाह—तथेति ।
सुखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामुत्कर्षापकर्षतारतम्यवद्दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामपि तदुभयमस्ती-
त्याह—तथोर्ध्वेति । मनुष्यत्वाद्ूर्ध्वगतेषु दुःखापकर्षतारतम्यं तस्मादधोगतेषु च
तदुत्कर्षतारतम्यमिति भेदः । कर्मफलं विद्याफलाद्धेतुं प्रपञ्चितमुपसंहरति—एवमिति ।
अविद्यादीत्यादिपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्श-
यति—शरीरेति । तस्योपादानं तस्मिन्द्विविधोऽभिमानस्तस्यानर्थतया हेयत्वमाह—
संसारेति । अनित्यमित्यपि तदर्थमेव । मेयमुपसंहृत्य मानमुपसंहरति—श्रुतीति ।

“ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥”

इत्याद्या स्मृतिः । दृष्टहेतुसाम्येऽपि दृष्टं सुखादिवैषिष्यं तथाभूतमेवालौकिकं हेतुं
कल्पयतीति न्यायः । श्रुतिमाह—तथा चेति । निपातावधारणे । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—

१ क. च. ज. “योर्ध्वग” । २ स. “दार्थपा” । ३ छ. “तपालनम्” । ४ क. स. ठ.
“तत्यनेना” । ५ स. तस्य । ६ क. स. ठ. “स्वायम्” । ७ क. स. तत्तदु” ।

८-१२-१] इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” [छान्दो० ८-१२-१] इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् । न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ” [काठ० २-२२] “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” [मुण्ड० २-१-२] “असद्गो ह्ययं पुरुषः” [बृह० ४-३-१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

यथेति । नास्याः संसाररूपावेदने तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह—अनुवदतीति । विद्याफलमाह—अशरीरमिति । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतो वावेत्यवधारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—चोदनेति । तत्र गमकमाह—प्रियेति । गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति—धर्मेति । तत्कार्ये तद्व्येतिरित्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते—अशरीरत्वमिति । वस्तुतो देहासंबन्धोऽशरीरत्वं तस्य नित्यत्वौत्तद्व्यवधेश्चाज्ञानस्य ज्ञानमात्रापोह्यत्वाच्च धर्मकार्यतेत्याह—नेति । तत्र मानमाह—अशरीरमिति । शरीरं स्थूलं वस्तुतो नास्यास्तीति यावत् । तत्र हेतुः—शरीरेष्विति । अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितं नित्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—महान्तमिति । अपेक्षिकत्वं वारयति—विभुमिति । मन्तृमन्तव्यमेदं प्रत्याह—आत्मानमिति । ईहशमात्मानं मत्वा धीरो भवति । न हि तन्मतिं विना धीरत्वं संभवति । स च धीरः शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह—अप्राण इति । क्रियाशक्तिमान्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हिशब्दः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधात्तत्प्रधानज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धान्यत एव शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयभावे श्रुत्यन्तरमाह—असद्गो हीति । स यत्तत्रेत्यादौ स्वप्नादिक्रानकर्मस्वकर्ताऽऽत्मेत्युक्तेऽर्थे हेतुरनेनोच्यते । मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दत आत्मा तु पूर्णत्वादमूर्तो न केनचिद्युज्यते तेनाकर्त-

* सर्वेष्वपि पुस्तकेषु “पोचत्वा” इति वर्तते ।

अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ।

तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेद-
मिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादि-
नाम् । यथा च सांख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थं
नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं
स्वयंज्योतिःस्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च
नोपावर्तेते तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्य-
त्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च”

त्यर्थः । अक्रायमव्रणमित्यादिमंत्रहार्यमादिपदम् । अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलि-
तमाह—अत इति । तद्वैलक्ष्ये किं स्यात्तदाह—नित्यमिति ।

तथाऽपि परिणामित्वाद्धिवेयक्रियानुप्रवेशमाशङ्क्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामि-
नित्यं पृथक्करोति—तत्रेति । प्रकृतं नित्यं सप्तम्यर्थः । परिणामित्वनित्यत्वयोर्विरोधं
प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह—यस्मिन्निति । तत्र मीमांसकादिसंमतं दृष्टान्तमाह—यथेति ।
तथाऽन्यदपि विक्रियमाणं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्यादिति शेषः । सांख्यीयदृष्टान्त-
माह—यथा चेति । तन्मते सत्त्वरजस्तमासि गुणा विक्रियमाणा एव प्रत्यभिज्ञया
नित्यास्तथाऽन्यदपि परिणामिनित्यमित्यर्थः । तादृङ्नित्याददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह—
इदं त्विति । तत्खल्यतात्त्विकं परिणामस्य कात्स्न्यैकदेशाभ्यां भेदाभेदाभ्यां च दुर्व-
धनत्वात् । मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभाविकमकल्पितमिति विशेषमाह—पारमार्थिक-
मिति । तत्र हेतुमाह—कूटस्थमिति । तदर्थं सर्वगतत्वेन परिस्पन्दपरिणामराहित्य-
माह—व्योमवदिति । फलार्थाऽपि क्रिया तत्र न कैल्प्या तृप्तेः सदातन-
त्वादित्याह—नित्येति । परिणामाभावे हेत्वन्तरम्—निरवयवमिति ।
प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रेत्याह—स्वयमिति । उक्तविशेषणवर्शान्न सा कर्म-
कार्येत्युक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तत्प्राप्तिर्मुक्तिर्न कर्म-
कार्येत्याह—यत्रेति । कालानवच्छिन्नत्वाच्च मुक्तिरकर्मसाध्येत्याह—कालेति ।
ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदत्वे मानमाह—अन्यत्रेति । धर्मात्तत्फलाच्च सुखादधर्मा-
त्तत्फलाच्च दुःखात्कृतात्कार्यादकृताच्च कारणाद्भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनान-

[कठ० २-१४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता ।

तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्यत्वेन साध्यश्रे-
न्मोक्षोऽभ्युपगम्येतानित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्म-
फलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति
प्रसज्येत ।

नित्यश्च मोक्षः सर्वमोक्षवादिभिरभ्युपगम्यतेऽतो न कर्तव्य-
शेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च—“ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति ” [मुण्ड० ३-२-९] “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि-
न्दृष्टे परावरे ” [मुण्ड० २-२-८] “ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
विभेति कुतश्चन ” [तैत्ति० २-९] “ अभयं वै जनक

वच्छेद्यं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । आदिशब्देन
नैनं सेतुमित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । पृथग्जिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो
युक्तमित्याह—तदिति । अतःशब्दपाठे धर्माद्यस्पर्शे कर्मफलवैलक्षण्यं हेतुकृतम् ।

कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तेर्मुक्तेर्वैधर्मीफलत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तद्य-
दीति । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुमर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तस्मिन्मोक्षे विधे-
यक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । यथोक्तेति । तथोक्त्वोदनालक्षणयोरित्यादाविति
शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादिर्यर्थः ।

इष्टापत्तिं प्रत्याह—नित्यश्चेति । ब्रह्माप्तेर्मुक्तेरवैधफलत्वे फलितमाह—अत
इति । मुक्तेरवैधफलत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षा-
त्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति तत्क्रतुन्यायात् । तस्मिन्परात्मनि परं कारणमवरं
कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽनारब्धानि कर्माणि
क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्मयहेत्वभावान्निर्मयो भवति । श्रुतावि-
तिशब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः । हे जनक त्वमभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि तत्साक्षात्कारस्त्वाद्यु-
'दस्मिन्देहे जलसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वरूपनाती-
तमवेद्विदितवत्कथमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति तस्मादेव ज्ञानादज्ञानकृतासर्वत्वनिवृत्त्या
तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । “ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवामूद्विजानतः ”
इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्राऽऽत्मनि तद्धीकाले तदात्मैक्य-

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६१

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० २)

प्राप्तोऽसि ” [बृह० ४-२-४] “ तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-
स्मीति ” [बृह० १-४-१०] “ तस्मात्तत्सर्वमभवत् ” [बृह०
४-२-४] “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ”
[ईशा० ७] इति, एवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं
दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा—“ तद्वैतत्पश्यन्नृ-
पिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च ” [बृह० १-४-१०]
इति । ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायो-
दाहार्यम् । यथा तिष्ठन्नायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं
कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “ त्वं हि नः पिता योऽस्मा-

मुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नेतीति श्रुतीनामर्थः । आदिशब्देन
“ब्रह्मविदाम्प्रोति” इत्याद्या गृह्यन्ते । तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलयोरेक-
कालत्वश्रुतेर्वैधज्ञानापूर्वजन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैधफलस्य कालान्तरभावित्वाद्ब्रह्मधीर्न
विधेया तत्फलं च दृष्टमेवेति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—तथेति ।
तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्नस्मादेव दर्शनादपिर्वाग्देवनामा
परं ब्रह्माविद्याध्वस्त्या प्रतिपन्नवान्किलेति हशब्दो व्यवधानेन संबध्यते । स
चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मप्रकाशकान्मन्त्रानहमित्यादीन्दृष्टवानिति श्रुत्यर्थः ।
तस्यास्तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र येन लक्ष्यते तल्लक्षणं
जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रियाविषयौ चेद्भवतस्तदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे
तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शत्रुशानचादेशौ भवत इत्युक्तम् ।
यथा तिष्ठन्मूत्रयति शयानो भुङ्क्तेऽधीयानो वसतीति । तथाऽत्रापि प्रतिपत्तिक्रिया-
हेतौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शत्रुर्दर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतुत्वा-
देव शत्रुप्रत्ययः सर्वात्मत्वस्य कालान्तरत्वं वारयति । अतोऽस्य न वैधतेत्यर्थः ।
यद्यपि न स्थितिक्रियासामर्थ्याद्दीतिक्रिया किंतु यत्नान्तरात्तथाऽपि तयोर्मध्ये क्रिया-
न्तरं शब्दतो न भातीत्येतावतोदाहरति—यथेति । इतश्च ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं
च न वैधमित्याह—त्वं हीति । भरद्वाजादयः षडृषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं
गुरुं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यदनुरूपमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे । त्वं खल्वस्माकं
पिता ब्रह्मदेहस्याजरामरस्य विद्यया जनयितृत्वात् । इतरौ पितरौ देह-

१ ट. 'ध्ये तत्कर्तृक वा' । २ ट. 'ध्ये तत्कृत का' । ३ अ. कर्तव्यान्तरं । ४ छ. 'प्रोति पर-
मित्या' । ५ ट. ड. 'त्मत्वप्र' । ६ ट. ड. 'न तल्लक्ष्य' ।

कमविद्यायाः परं पारं तारयसि” [प्र० ६-८] “श्रुतं ह्येव
मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु ” [छान्दो० ७-
१-३] “तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवा-
न्सनात्कुमारः” [छान्दो० ७-२६-२] इति चैवमाद्याः
श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवाऽऽत्मज्ञानस्य फलं दर्श-
यन्ति । तथा चाऽऽचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्—“दुःख-

मेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिरासादित्याह । यस्त्वमस्मानविद्या-
महोदधेः परमपुनरावृत्तिरूपं पारं तारयसि प्रापयसि विद्याप्लवेनेति । प्रश्नोपनिषद-
मुक्त्वा सनत्कुमारनारदसंवादात्मिकां छान्दोग्योपनिषदं पठति—श्रुतं हीति । तत्र
तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । मम भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेवेदं
यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति । सोऽहमनात्मविच्चाच्छोकाम्यतस्तं
मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोदुपेनेति नारदेन प्रेरितः
सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्याख्यस्य पारं
परमार्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन “यो वेद निहितं गुहायाम्” इत्याद्याः
श्रुतयो गृहीतास्तासां तात्पर्यमाह—मोक्षेति । विद्याफलमविद्याध्वस्तिः श्रुता न
चामानात्तद्भस्तिस्तथा चोपास्तेरेभ्या मानमेव ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैधी-
त्यर्थः । श्रुत्यनुसारेणाविद्याध्वस्तिफलत्वाद्ब्रह्मधीस्तत्त्वधीरित्युक्तम् । इदानीं तर्क-
शास्त्रानुसारेणापि तथैवेत्याह—तथा चेति । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयं बाधा पीडा ताप
इत्यनेकविधम् । जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । हिंसास्तेयादिरूपौ
पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसूते दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति । तावेतौ धर्माधर्मौ प्रवृ-
त्तिसाध्यौ तच्छब्दौ । रागद्वेषेर्ष्यासूर्यामानलोभादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमत्स्मित-
ज्ज्ञानमात्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमादुत्तरोत्तरस्यापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्यापा-
यादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा विच्छेर्दाहते वर्तमानाः
संसारः । तथा च यदा तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा हेत्वभावे फलाभावाद्दोषापा-
यस्तदपाये च प्रवृत्तिसाध्यधर्माधर्मापायाज्जन्मापायद्वारा दुःखमपगच्छति ततश्चाऽऽ-
त्यन्तिकं निःश्रेयसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानध्वस्त्या मोक्ष इत्यक्षपाद-

१ ड. ट. 'सनत्कु' । २ क. ख. 'द. । मे भ' । ठ. ड. 'दः । स मे भ' । ३ क. ख. 'त्ये-
भ्यो भगवत्सदृशेभ्यः श्रु' । ४ क. ख. 'रन्यमा' । ५ क. ख. 'पा प्रापि' । ६ क. ख. 'याभिमा' ।
७ छ. 'स्तज्ञान' । ८ ख. 'दादेते' ।

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायाद-
पवर्गः” [न्या० सू० १ - १ - २] इति । मिथ्याज्ञानापायश्च
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति ।

• न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपदूपम् । यथा—“अनन्तं वै
मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति” [बृह०
३-१-९] इति । न चाध्यासरूपम् । यथा—“मनो ब्रह्मेत्यु-
पासीत” [छान्दो० ३ - १८ - १] “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः”
[छान्दो० ३ - १९ - १] इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृ-
ष्यध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं “वायुर्वाव संवर्गः”

स्यापि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीविरुद्धा तत्त्वधीस्तर्कशास्त्रे त्वभीष्टा ।
तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातमित्युपक्रम्याऽऽत्मनि तावदस्तीत्यनात्म-
न्यात्मेति दुःखेऽनित्येऽत्राणे समये जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यमित्यादि-
न्यायभाष्यदर्शनात्तत्कथं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानान्मिथ्याधीध्वस्तिरित्यत्र न्यायशास्त्रानुगुण्यं
तत्राऽऽह—मिथ्येति । भेददृष्टेरज्ञानविलासत्वान्मिथ्याज्ञानाप्रतिपक्षत्वादद्वयब्रह्मा-
त्मधीरेव तन्निवर्तिकेत्यावश्यकमित्यर्थः ।

अयैक्यज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीविरुद्धं नेत्याह—न
चेति । संपन्नामारूपे वस्तुन्यालम्बने सामान्येन केनचिन्महतो वस्तुनः संपादनम् ।
तत्रोदाहरणम्—यथेति । मनस्यनन्तवृत्त्यालम्बनेऽल्पपरिमाणे विश्वेषां देवानाम-
नन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन संपादनं तेनानन्तफलाप्तिर्यथा श्रुता तथा जीवस्यापि
चैतन्यसामान्याद्ब्रह्मतासंपादनममूर्तफलं विधेयमित्युक्तमित्यर्थः । अध्यासपक्षं निपे-
धति—न चेति । अध्यासः शास्त्रतोऽतस्मिँस्तद्धीः । संपदि संपाद्यमानस्य प्राधान्ये-
नानुध्यानमध्यासे त्वालम्बनस्येति विशेषं मत्वा दृष्टान्तमाह—यथेति । आदिश-
ब्दादाकाशाद्युक्तम् । आदित्यादौ यथा ब्रह्मधीरारोप्यते तथा जीवे तद्धीरारोप्येत्य-
ध्यासरूपमिदमैक्यज्ञानमित्यपि नैत्यर्थः । पक्षान्तरं दूषयति—नापीति । संवर्गवि-
ध्यायां श्रुतं “वायुर्वाव संवर्गो यदौ वा अग्निरुद्वायत्युपशाम्यति वायुमेवाप्येति विलीयते
यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप
उच्छ्रुप्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं
प्राणो वाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं
श्रोत्रं प्राणं मनः ” इति । तत्र यथा संहरणक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गत्वं

[छान्दो० ४ - ३ - १] “प्राणो वाव संवर्गः” [छान्दो० ४-३-३] इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् । संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६-८-७] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृह० १-४-१०] “अयमात्मा ब्रह्म” [बृह० २ ५-१९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत ।

तथा जीवब्रह्मणोर्बृहणक्रियायोगादैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राणो वा उक्थमित्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह—नापीति । यथा दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्याज्ञातमेवेक्षणमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यसंस्कारो गुणकर्म विधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गे क्रतावात्मनि द्रष्टव्यादिवाक्येन दृष्टेर्गुणकर्मणो विधानात्कर्माङ्गात्मसंस्काररूपमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्यते । संपदध्यासक्रियायोगसंस्काराणां न प्रतिज्ञामात्रादयोगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थे मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्याभावाद्वा संपदादिपरतेति विकल्प्य जीवब्रह्मणोर्मानान्तरागोचरत्वात्तद्भेदस्यापि तथात्वाद्भेददृष्टेश्च बिम्बप्रतिबिम्बवदविरोधादाद्यो नेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—संपदादीति-। “सदेव सोम्येदम्” “एकमेव” इत्युपक्रमात् “एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा” इत्युपसंहारात् “तत्त्वमसि” इत्यभ्यासाद्ब्रह्मात्मनो मानान्तरावेद्यत्वेनापूर्वत्वात्तज्ज्ञानस्य “आचार्यवान्” इत्यादिना फलश्रुतेः “अनेन जीवेन” इत्यर्थवादात् “अथ येऽन्यथा” इत्यादिभेददर्शननिन्दनादुपपत्तेश्च मृदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात् । बृहदारण्यकेऽपि—“ब्रह्म वा इदम्” इत्युपक्रमात् “अयमात्मा ब्रह्म” इति परामर्शात् “पूर्णमदः पूर्णमिदम्” इत्युपसंहारात् “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्यभ्यासादप्रपञ्चब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात् “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इत्यादिफलश्रुतेः “स एष इह प्रविष्टोऽथ योऽन्यां देवताम्” इत्याद्यर्थवादाद्बुद्ध्यादिदृष्टान्तोपपत्तेः । ऐतरेयके च—“आत्मा वा इदमेक एव” इत्युपक्रम्य “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्” इति परामृश्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । आथर्वणे च—“कस्मिन्नु मगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्” इत्युपक्रम्य “ब्रह्मैवेदम्” इति निगमनात् । तैत्तिरीयके च—“ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्” इत्युपक्रम्य “स यश्चायं पुरुषे यश्चासावदित्ये स एकः” इति परामृश्य “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इत्यादिनोपसंहारात्तस्यैव ब्रह्मात्मनोऽभ्यासात्तदपूर्वता स्यात् । “सोऽश्नुते सर्वान्कामानानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति” इत्यादिना फलाभिर्ज्ञापात् “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इत्यर्थवादात् “को

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६६
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिशिच्छद्यन्ते सर्वसंशयाः ” [मुण्ड० २-२-८] इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् ।
“ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुण्ड० ३-२-९] इति चैवमा-
दीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्ये-
रन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न
पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या, किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषय-
वस्तुज्ञानवद्ब्रह्मस्तुतन्त्रा । एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कया-
चिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रि-
याकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । “ अन्यदेव तद्विदितादथो
अविदितादधि ” [केन० १-३] इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रति-
षेधात् । “ येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ” [बृह०

ह्येवान्यात्” इत्याद्युपपत्तेः । एकत्वे वेदान्तानामेकान्तेन तात्पर्यमवधार्यते । तथा चायुक्ता
तेषां स्वार्थे तात्पर्याभावकृता संपदादिपरतेति भावः ।

किंच ज्ञानस्याज्ञानध्वस्तिफलत्वश्रुतेर्न संपदादिरूपमैक्यज्ञानमित्याह—भिद्यत इति ।
हृदयमन्तःकरणं तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्दृष्टे भिद्यते विदीर्यते सर्वे च संशयाः
संसारहेतवश्छिन्ना भवन्तीत्यर्थः । आदिशब्दात् ‘तरति शोकमात्मवित्’ इत्यादि गृह्यते ।
तेषां तात्पर्यमाह—अविद्येति । संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वाद्ब्रह्मज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः ।
ब्रह्मविद्यायां ब्रह्मभावफलश्रुतेरपि न संपदादिरूपतेत्याह—ब्रह्मेति । आदिपदं ‘ब्रह्म-
विदाप्नोति’ इत्यादि ग्रहीतुम् । तेषां तात्पर्यमाह—तद्भावेति । आत्मनो वस्तुतो भिन्न-
स्याब्रह्मत्वादन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यत्वासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्भावावाक्यानां न
मुख्यार्थेतेत्यर्थः । उक्तहेतुभ्यः सिद्धं निगमयति—तस्मादिति । प्रमितित्वं तमोध्वस्ति-
तद्भावापत्तिफलत्वं च तच्छब्दार्थः । संपदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमविधेयत्वं तदाह—
अत इति । तदतन्त्रत्वे नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । तस्या वस्तुतन्त्रत्वे
फलितमाह—एवमिति । एवंभूतस्याद्वयप्रत्यक्षात्रतया स्थितस्येत्यर्थः । कृतिसाध्यस्यैव
नियोगविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वादित्यर्थः । कथमवैधं ब्रह्म, वैफल्यद-
कारकत्वाद्वा । नाऽऽद्यः । मुक्तिश्रुतेः । नैतरः । ब्रह्मणः कर्मत्वादित्याशङ्क्य विदिक्रिया-
यामुपास्तिक्रियायां वा तस्य कर्मतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति । तद्ब्रह्म
विदितात्कार्यादन्यदेवायो कारणादप्यविदितादध्युपरिष्ठादन्यादित्यर्थः । येन प्रमात्रेदं

२-४-१३] इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—“यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते” [केन० १-४] इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य “ तदेवं ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद्मुपासते ” [केन० १-४] इति ।

अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितभेदानिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदं तथा विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम्—“यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” [केन०

सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातैर्यप्रवृत्तैस्तन्न ज्ञाता ज्ञेयः किंतु साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—तथेति । ‘ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ’ इत्यविषयत्वमुक्त्वा तदेवेति मातृत्वादिकल्पनामपोह्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि यद्मुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः ।

शास्त्रोत्थज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञाहानिरिति चोदयति—अविषयत्व इति । शास्त्रीयज्ञानाधीनस्फुरणवत्त्वरूपकर्मत्वामावेऽप्यविद्याध्वस्त्यतिशयवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरित्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्याध्वस्तिमत्त्वेन तत्कृतस्फुरणवत्त्वमपि घटादिवदित्याशङ्क्य तथैवेदं धीविषयत्वापत्तेर्मेवमित्याह—न हीति । तर्हिदंप्रत्ययाविषयत्वादविद्याध्वस्तिमत्त्वमपि शून्यैव न्नास्तीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशङ्क्याहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुद्ध्वावाधिर्भावयदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं तर्हीति । तथाऽपि कथमद्वयं ब्रह्म प्रतिपार्थ वेद्यादिभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—वेद्येति । तत्र श्रुतीरुदाहरति—तथा चेति । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातं यस्य तु मतं विषयतया ज्ञानं ब्रह्मेति धीर्नासौ तद्वेद भेदधीमत्त्वादेवमेवेति नियमार्थमुक्तौ विद्वदविद्वत्पक्षावनुवदति—अविज्ञातमिति । विषयत्वेनाज्ञातमेव ब्रह्म सम्यग्ज्ञानतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदज्ञानतामित्यर्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यया तथा दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६७
(घदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ५)

२-३] “ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ”
[बृह ३-४-२] इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्व-
निवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणाच्च मोक्षस्यानित्यत्वदोषः ।

यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा
कार्यमपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोर्मो-
क्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि
नित्यं दृष्टं लोके । न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरू-
पत्वे सत्यनाप्यत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाऽऽप्य-
त्वम् । सर्वगतत्वेन नित्यात्स्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आका-
शस्येव ।

तैथैव वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह—न दृष्टेरिति । आदिपदेन
‘अदृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यम्’ इत्यादि गृहीतम् । ननु यद्यैक्यधीः शास्त्रोक्त्या स्फूर्तिम-
नुत्पाद्याविद्याबाधया तज्जं ज्ञात्राद्यपि बाधित्वा ब्रह्मात्मन्यमेये स्वाभाविकापरोक्षव्य-
ञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्जब्रह्मरूप-
स्याऽऽगन्तुकत्वान्न तदासेर्मुक्तेर्नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । शास्त्रोक्त्यज्ञा-
नादिति यावत् ।

स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्त्वा परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं
तस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं प्राप्यत्वं संस्कार्यत्वं वेति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुप्रवेश-
मङ्गी करोति—यस्येति । तथेति मुक्तेर्विकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्ते
त्यर्थः । तर्हि कार्यानुप्रवेशायान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तयोरिति । तदेव
व्यतिरेकेण व्यनक्ति—न हीति । अनित्यत्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धस्यैव ब्रह्मणो ग्रामा-
दिवदाप्यतेति तृतीयमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । ब्रह्म प्रत्यगन्यद्वा प्रथमं प्रत्याह—
स्वात्मेति । द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगतं परिच्छिन्नं वा सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्तिः संयोगस्ता-
दात्म्यं वा । तत्राऽऽद्यं दूषयति—स्वरूपेति । तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्य-
स्यान्यत्वायोगादुपेक्षितः । अविष्कृतदेशतया परिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या
तत्प्राप्तिरनित्यत्वाद्युक्ता । तादात्म्यं तूक्तन्यायनिरस्तम् ।

१ ज. व. ‘न श्रुते. श्रोतार शृणुया न वि’ । २ क. ख. तथैव । ३ ख. शास्त्रोक्त्या ।
४ ठ. ड. ‘त्वान्न यु’ । ५ ठ. ड. ‘निरपेक्षम्’ ।

नापि संस्कार्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषार्पणयनेन वा । न तावद्गुणाधानेन संभवत्यनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषार्पणयनेन नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य ।

स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते । यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत् । न । क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवाऽऽत्मानं लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । “अविकार्योऽयमुच्यते” [गीता २-२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि वाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ।

पक्षान्तरं निराह—नापीति । तदभावं वक्तुं संस्कारद्वैविध्यमाह—संस्कारो हीति । प्रकारप्रकारिप्रसिद्धयर्थो निपातौ । गुणाधानेन मुक्तेर्न संस्कार्यतेत्याह—नेति । दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह—नापीति ।

आगन्तुकगुणदोषयोरभावेऽपि नैसर्गिकाविद्यादोषात्तन्निवृत्त्या मुक्तेः संस्कार्यतेति शङ्कते—स्वात्मेति । वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सन्निति यावत् । स्वाभाविकस्यापि तिरस्कृतस्य क्रियातोऽभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह—यथेति । किमात्मा स्वाश्रयक्रियया दोषापनुत्त्या संस्क्रियते किं वाऽन्याश्रयक्रिययेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—नेति । आत्मनोऽसङ्गत्वान्न क्रियाश्रयत्वयोग्यतेत्युक्तं क्रियावत्त्वमिच्छतां तद्योग्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—यदाश्रयेति । आत्मनोऽपि विकारित्वमाशङ्क्याऽऽह—यदीति । न केवलमात्मनो विकारित्वे युक्तिविरोधोऽपि त्वागमविरोधोऽपीत्याह—अविकार्य इति । ‘निष्कलं निष्क्रियम्’ इत्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थश्चकारः । ‘न जायते म्रियते वा’ इत्यादिश्रुतिसंज्ञितसंग्रहार्थमादिपदम् । तच्चेत्यागमबाधनमनिष्टं वैदिकानामिति शेषः । आद्यपक्षयोगं निगमयति—तस्मान्नेति । द्वितीयं निराह—अन्येति । क्रियायाः स्वाश्रये तद्युक्ते वाऽतिशयहेतुत्वादसङ्गस्याऽऽत्मनस्तदाश्रयमुच्छाद्यसंबन्धान्न तन्निष्ठा क्रिया संस्कारमात्मन्याधातुमलमित्यर्थः ।

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६९
(वेदान्ताहो ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ५)

ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ।

न । देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तथा देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलमहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिनाऽहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव अहंकर्त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं स एवाश्नाति । “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-

नान्याश्रया क्रियाऽन्यं संस्करोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । आदिपदं संध्यावन्दनादिसंग्रहार्थम् ।

आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्यापि देहादिष्वविद्याध्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया संस्कार्यत्वान्न व्यभिचार इत्याह—न देहेति । अविद्यागृहीतस्यैवविद्यया मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः । देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वमुक्त्वा स्नानाचमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह—प्रत्यक्षं हीति । असंहतात्मस्थक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याध्यक्षविरोधमाह—तयेति । कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषमामुष्मिकफलोपभोगैशक्तमस्तीत्येवं प्रतिपन्नं निर्दिशति । दृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना । देहसंहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोग्यमपि कस्मादसंहतात्मगतं न स्यादित्याशङ्क्यानुभवविरोधादित्याह—अहमिति । संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति—स चेति । कथं तर्हि स्नानादीना कर्तृसंस्कारत्वप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह—तेनेति । प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अहंप्रत्ययेति । अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः । न केवलमस्याहंघोमात्रे कर्तृत्वं किं तु घोमात्र इत्याह—प्रत्ययिनेति । आत्मनो भोक्तुरेव कर्तृत्वमकर्तुर्भोगाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्फलं चेति । संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह—तयोरिति । जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं भुङ्के । असंहतस्याभोक्तृत्वे मौन-

१ द. 'ल च स' । २ ठ. ड. 'विद्ययाऽध्या' । ३ ठ. ड. 'गमकम' । ४ छ. मानमाह । अं । आं ।

स्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३-१-१] इति
 मन्त्रवर्णात्, “आत्मेन्द्रियमनीयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः”
 [काठ० १-३-४] इति च । तथा च—“एको देवः सर्व-
 भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः
 सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” [श्वेता०
 ६-११] इति । “स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्ताविरं शुद्ध-
 मपापविद्धम्” [ईशो० ८] इति च । एतौ मन्त्रावनाधेयाति-
 शयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः ।

मनश्नन्निति । परमात्मा स्वयमभुञ्जान एव पश्यन्वर्तते । संहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्तर-
 माह—आत्मेति । आत्मीयं शरीरमात्मा । देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । यद्वाऽऽत्मा
 भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । इन्द्रियेत्यादि क्रियाविशेषणम् । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वञ्च
 ब्रह्मात्मनि द्विधाऽपि संस्कारो नेत्युक्तम् । इदानीं तस्मिन्गुणदोषयोरभावे मानमाह—
 तथा चेति । मूर्तित्रयात्मना भेदं प्रत्याह—एक इति । यथाऽऽहुः—“हरिर्ब्रह्मा
 पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते” इति । अखण्डजाड्यं व्यावर्तयति—देव इति ।
 आदित्यादिवैषम्यमाह—सर्वेति । तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति तत्राऽऽह—गूढ
 इति । तर्हि तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह—सर्वव्यापीति । नभोवत्ता-
 टस्थं वारयति—सर्वभूतेति । सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य . तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शक्ति-
 त्वोक्तं कर्मेति । सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह—सर्वेति ।
 सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम् । न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः । न परं
 कर्मणामेवाध्यक्षः । अपि तु तद्वतामपीत्याह—साक्षीति । तत्र चैतन्यस्वाभाव्य हेतु-
 माह—चेतेति । केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयः । निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः । चकारो
 दोषामावसमुच्चयार्थः । ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह—स इति । स प्रकृतो
 ‘यस्तु सर्वाणि भूतानि’ इत्यादावात्मा परितः समन्ताद्गात्सर्वगतः । शुक्रमित्यादिशब्दाः
 पुंलिङ्गत्वेन नैयाः । स इत्युपक्रमात्कविर्मनीषीत्यादिना च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् ।
 शुक्तो दीप्तिमानकायो लिङ्गदेहहीनः । अव्रणोऽक्षतोऽस्ताविरः शिरारहितस्ताम्यां
 स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिशून्यः । अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः । मन्त्रयो-
 स्तात्पर्यमाह—एताविति । तथाऽपि मोक्षस्य किमायातं तदाह—ब्रह्मेति । मुक्ति-

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ७१

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ।

- ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापारधीना च । यथा—“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपट्करिष्यन्” [ऐ० ब्रा० ३-८-१] इति । “संध्यां मनसा ध्यायेत्” इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषय-

ब्रह्मणोरैक्यात्तत्र दोषाद्यभावात् तस्याः संस्कार्यतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । उत्पाद्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । मुक्तेरुत्पत्त्यादिचतुष्टयं क्रियानुप्रवेशद्वारं मा भूत्पञ्चमं तु किञ्चिद्भविष्यति नियमाभावात्नेत्याह—अत इति । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतःशब्दार्थः । तस्या लोकवेदप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य ज्ञानार्थत्वान्मैवमित्याह—तस्मादिति । क्रियानुप्रवेशद्वाराभावस्तच्छब्दार्थः । उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्युक्तम् । बाह्याक्रियायास्तत्राप्रवेशे कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः ।

मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्त्येव तत्प्रवेशस्तत्रेति शङ्कते—नन्विति । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैधक्रियात्वम् । ततो जन्यफलादजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह—नेति । वैधक्रिया यत्नेच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्यपरं विशेषमाह—क्रिया हीति । यत्र विषये या वस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रिया-तद्धर्मप्रसिद्धार्थो निपातो । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह—पुरुषेति । वस्त्वनपेक्षा पुंस्तन्त्रा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वपट्करिष्यन्निति होतोक्तः । संध्यां तदभिमानीनां देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । एवमादिषु वाक्येषु वस्त्वनपेक्षं पुंस्तन्त्रं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरैरपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्यानमपि ज्ञानमेवेति नास्य क्रियादृष्टान्तत्वं तत्राऽऽह—ध्यानमिति । ज्ञानस्यापि तुल्यं पुंस्तन्त्रत्वं तदाश्रयत्वात्तत्राऽऽह—ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुंस्तन्त्रत्वमाशङ्क्याऽऽह—प्रमाणं चेति ।

मतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव
तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि
ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च—“पुरुषो वाव गौतमाग्निः”
[छान्दो० ५-७-१] “योषा वाव गौतमाग्निः” [छान्दो०
५-८-१] इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केव-
लचोदनाजन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽ-
ग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । किं तर्हि
प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणवि-
षयवस्तुषु वेदितव्यम् ।

तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनात-
न्त्रम् । तद्विषये लिङ्गादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वा-

ज्ञानस्यापुंस्तन्त्रत्वे फलितमाह—अत इति । तर्हि ज्ञानस्य नित्यत्वं नेत्याह—केवल-
मिति । विशेषणकृत्यमाह—नेति । एवकारव्यावर्त्यमाह—नापीति । ज्ञानध्यानयो-
र्मानसक्रियात्वेऽपि गोब्रह्मवर्द्धवद्भेदं मत्वा वैशेष्यं निगमयति—तस्मादिति । तच्छ-
ब्दार्थोऽपुंस्तन्त्रत्वम् । ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टान्ता-
वाचष्टे—यथा चेति । साऽपि धीर्मानसत्वाज्ज्ञानमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—केवलेति । न
ज्ञानमिति तुशब्दार्थः । वस्त्वनधीनत्वं केवल्यम् । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । उक्त-
बुद्धेरुक्तक्रियात्वनियमे हेत्वन्तरमाह—पुरुषेति । यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तर-
मपीति यथाशब्दो नेयः । ज्ञानमपि योषिदादावग्निधीतुल्यमिति नेत्याह—या
त्विति । तस्यास्तर्हि किं कारणं तदाह—किं तर्हीति । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य प्रत्यक्ष-
विषयपदम् । तेन युक्तमेव वैषम्यं वैधक्रियाधियोरित्याह—इति ज्ञानमिति । अध्य-
क्षधियोऽर्थजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थधियस्तदभावाच्चोदनादिजन्यतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—एवमिति । अनुमानादावर्थाज्म्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वाच्च चोदनाद्यपे-
क्षेति भावः ।

लौकिकधियश्चोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीरलौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशङ्क्य दार्ष्ट-
ान्तिकं निगमयति—तत्रेति । पूर्वोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रे सतीति यावत् ।
यथाभूतत्वं सदैकरूप्यम् । वैधक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानस्याविधेयत्वमुक्तम् । तत्र
ज्ञाने लिङ्गादिश्रुत्या दृष्टविधेस्तर्कानिरस्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विषय इति ।

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ७३
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितस्वम्, अधि० ४)

त्कुण्ठी भवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तश्रुतैक्ष्ण्यादिवत् । अहेयानुपादेय-
वस्तुविषयत्वात् ।

किमर्थानि तर्हि—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः”
इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि ।

स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि
वाहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः ‘ इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत् ’ इति । न
च तत्राऽऽत्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं
स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-
स्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ’ इत्यादीनि ।

तदेव ज्ञानं विषयः । तत्र यद्यपि लिङ्गादयः श्रुतास्तथाऽपि स्तुत्यर्थवादतया विष्णुरु-
पांशु यष्टव्य इत्यादिवदवतिष्ठन्ते । अनियोज्यमपुंस्तम्भतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा
हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वात्तेषामविधायकत्वादित्यर्थः । कुण्ठीभावे दृष्टान्तमाह—उपला-
दिष्टिविति । विधेयज्ञानस्य कर्मणि ब्रह्मण्यतिशयाननकत्वाच्च न विधेयतेत्याह—
अहेयेति ।

अनुष्ठेयानुष्ठात्रोरभावाद्धिध्यभावे श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनासंभवाद्धिधिशब्दैर्वैयर्थ्यमिति
शङ्कते—किमर्थानीति । यो द्रष्टव्यः स आत्मैवेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—विधीति ।

तेषामर्थवत्त्वं श्रुताणः समाधत्ते—स्वाभाविकेति । संगृहीतं विमज्जते—यो हीति ।
वाहिर्मुख्यं शब्दादिप्रवणत्वम् । पुंमर्थमुद्दिश्य प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्यते श्रुते-
रनर्थकरत्वापातात्तत्राऽऽह—न चेति । बाह्योऽर्थः सप्तम्यर्थः । किमेति तर्हि श्रुतिः
सर्वानपि पुरुषान्जानुसरति तत्राऽऽह—तमिति । अग्नेर्दाहप्रवृत्तिवदात्मनो विषयप्रवृ-
त्तिरपि निरोद्धुमशक्येत्याशङ्क्याऽऽह—कार्येति । आत्मधियोऽनात्मदर्शने सत्यपि
संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं तत्राऽऽह—प्रत्यगिति । तत्र चेतसः स्रोतस्तदाभि-
मुख्यं तद्भावेनेति यावत् । सत्यनात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्य-
नात्मधीनिरासेन फलभूतात्मदृष्टिस्तावकतया तदाभिमुख्यायान्वयव्यतिरेकसिद्धा एव
श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनुद्यन्ते । तेन विधिकार्यलेशलामाद्विधिच्छायान्येतानि न
विधय इत्यर्थः । अस्तु वा सुमुखप्रवृत्तेर्वैधत्वाद्वाक्यभेदेन श्रवणादिविधिस्तथाऽपि

१ ड. ज. ‘विकाकार्ये’ । २ ज. ‘घातात्प्रवृ’ । ३ क. स. ‘पि श्रुत्य’ । ४ ड. ड. ‘ये
स्तुतेर’ । ५ ड. ड. ‘न्दस्य वे’ । ६ ड. ड. ‘पुमर्थत्वम्’ । ७ क. स. ड. ड. ‘स्वाय वाक्य’ ।

तस्याऽऽत्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चाऽऽत्मतत्त्वमुपादि-
श्यते “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृह० २-४-६] “यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात्” [बृह० ४-५-
१५] “विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म” [बृह० *
२-५-१९] इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायो-
पादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो
ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृ-
त्यता चेति । तथा च श्रुतिः—

“ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ” इति ॥

[बृह० ४ ४-१२]

“ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ”

वस्तुनो विध्ययोग्यत्वान्न तज्ज्ञाने विधिरित्याह—तस्येति । यदिदं ब्रह्मक्षत्रादि तत्स-
र्वमात्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्याद्वैताभावोक्त्याऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णत्वोक्तेर्न
तत्र हेयत्वमदेयत्व चेत्याह—इदमिति । अविद्यादशायामात्मनः सद्वितीयतया हेयत्वा-
दिसिद्धिमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्विद्यावस्थायामात्मातिरिक्तक्रियाद्यभावान्न हेयत्वादीत्याह—
यत्रेति । न केवलं विद्यावस्थायामेवाऽऽत्मनि ज्ञात्रादिविभागाभावः किंत्ववस्थान्तरेऽपी-
त्याह—विज्ञातारमिति । आत्मनः स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्भावादादे-
यता तत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अयमिति । आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्य-
संग्रहार्थः । प्रतिपत्तिविधिशेषतयैव ब्रह्म शास्त्रीयमित्येतन्निराकृत्य तत्रैव सूचितं पूर्वप-
क्षमनुवदति—यदपीति । आत्मधियो हानाद्यनुपायत्वं विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमङ्गी-
करोति—तथेति । द्वितीयं दूषयति—अलंकारो हीति । ब्रह्मात्मावगतेरुक्तफलत्वे
मानं हिशब्दसूचितमाह—तथा चेति । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया यदि
कश्चित्पुरुषो जानीयादात्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः । स स्यातिरिक्तमात्मनः
किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलाय तदलाभेन शरीरं तप्यमानमनु तदुपाधि. संज्व-
रेत्तप्येत निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः । तत्रैव स्मृति-
माह—एतदिति । गुह्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थतो विधिविशेषत्वेन ब्रह्मणो न

८५० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ७५
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ५)

[भ० गी० १५-२०] इति स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिवि-
धिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् ।

- यदपि केचिदाहुः—प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण
केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्तीति । तन्न । औपनिषदस्य पुरुष-
स्यानन्यशेषत्वाद्योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी
ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो
नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम् । “ स एष
नेति नेत्यात्मा ” [बृह० ३-९-२६] इत्यात्मशब्दादात्मनश्च
प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवाऽऽत्मत्वात् ।
नन्वात्माऽईप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्य-

शास्त्रगम्यतेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावस्तथाविधफलत्वं
च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमारूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति
पूर्ववत् ।

यूपादिदृष्टान्ते विधिशेषतया ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यादा-
वुक्तमनुभाषते—यदपीति । किं वस्त्वेव नास्ति वेदान्तवेद्यं तस्याप्रसिद्धत्वात्तदुद्दिश्य
प्रतिपादनायोगादाहोस्वित्तस्य क्रियाशेषतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—तन्नेति ।
औपनिषदस्य पुरुषस्येत्याद्यनिरासं सूचितं प्रपञ्चयति—योऽसाविति । तस्यापि चैत-
न्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाशङ्क्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निरासमुक्तं विवृणोति—
असंसारीति । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्तृत्वेनानन्वयेऽपि क्रियायामात्मा
कर्मत्वेनान्वेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—उत्पाद्यादीति । विनियोजकमानाभावादपि नान्व-
यस्तद्धि प्रकरणं वाक्यं वा नाऽऽद्य इत्याह—स्वप्रकरणस्थ इति । पूर्णतावद्वाक्यं
विनियोजकमिति द्वितीयं दूषयति—अनन्येति । आत्मनो गुहादिवदन्यभिवारितक्रतुसं-
बन्धाभावादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति—नासाविति । तस्य न क्रियाशेषत्व-
मपीति विवक्षितम् । वेदान्तवेद्यवस्तुनो निरासायोगे हेत्वन्तरमाह—स एष इति ।
यः खल्व्वात्माऽयात आदेशो नेति नेतीति विश्वदृश्यनिषेधेनोक्तः स एष पञ्चमेऽपि
निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मत्वादेवानिराकार्यत्वात्तत्कर्तुरेवाऽऽ-
त्मत्वात्त एव तस्योद्दिश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः ।

औपनिषदत्वं पुरुषस्यामृष्यन्नाशङ्कते—नन्विति । अहंधीविषयत्वं दूषयन्विशेषणं

१ ज. स्मृतेः । २ ट. 'दविभा' । ३ क. ज. ट. 'एयानस्याश' । ४ ड. 'स्त्वप्रसङ्गात् ।
५ ठ. ड. 'भावात्तयाऽपि फ' । ६. 'भावस्तथाऽपि फ' । ६ ठ. ड. 'कल्प्य दू' । ७ ठ. ड. ड.
'तीयनि' । ८ ड. तत्रापूर्वत्व हे' । ९ ख. पूर्णत्वे । ठ. पूर्ववत् ।

नुपपन्नम् । न । तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविष-
यकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः
पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्व-
स्याऽऽत्माऽतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधि-
शेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्यु-
पादेयः । सर्वे हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ।
पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थ-
नित्योऽत एव नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् “ पुरुषान्न परं

समर्थयते—नेत्यादिना । संस्कार्यत्वनिरासे साक्षी चेतैतिमन्त्रेणाऽऽत्मनः सर्वसाक्षि-
त्वमुक्तं तेनाहंघीविषयत्वस्य प्रयु(त्यु)क्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । तथाऽपि कर्म-
काण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वान्न तस्यौपनिषदत्वं तत्राऽऽह—न हीति । तत्साक्षीति
विधिकाण्डागम्यत्वोक्तिः । बौद्धसिद्धान्तेऽनधिगतिमाह—सर्वेति । सर्वेषु नश्यत्सु
भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैयायिकादिमते तदनधिगतिमाह—सम इति ।
निर्विशेष इत्यर्थः । सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति—एक इति । चैतन्यान्तरशून्यत्व-
मैक्यम् । भर्तृप्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिं प्रत्याह—कूटस्थेति । कौटस्थ्ये कथं कारणत्वं
तत्राऽऽह—सर्वस्येति । सर्पाधिष्ठानरज्जोरिव ब्रह्मणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वात्कारणत्वमा-
विद्यकमिति भावः । अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह—अत इति । ज्ञाते हि बाधो
नान्यथेत्यर्थः । विधिकाण्डानधिगतिफलमाह—विधीति । तत्र हेत्वन्तरमाह—आ-
त्मत्वादिति । आत्मा सर्वशेषित्वान्नान्यशेषः स कथं विधिशेषः स्यादित्यर्थः । विधि-
काण्डाज्ञातत्वमुक्तं समुच्चेतुं चशब्दः । किं च हेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ नाऽऽत्मनि
विपरीते स्यातामित्याह—नेति । तस्यापि संसारिणोऽनाशितया हेयत्वमाशङ्क्योक्तं
सर्वे हीति । निरवधिकनाशासिद्धेरित्यर्थः । संसारस्यैव नाशो न पुरुषस्येति वक्तुं
विकारजातमित्युक्तम् । घटादेर्मृदादौ नाशात्कथं पुरुषावाधिः सर्वस्य नाशस्तत्राऽऽह—
पुरुष इति । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विश्वोदय-
व्ययहेतुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययाभ्यां हानादाने स्याता-
मित्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियेति । सावयवत्वादित्स्तद्धेतुः । अशुद्धत्वादित्यागेन शुद्ध-
त्वादेरादेयत्वं शङ्कित्वाऽऽह—अत इति । आत्मनि स्वतो धर्मतश्चानन्यथात्वमतः
शब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येत्यत्र श्रुतिमाह—तस्मादिति । कल्पितस्याकल्पित-
तमधिष्ठानमित्युक्तयुक्तिपरामर्शो तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादस्ति किंनि-

१ क. द. ज. 'दयुद्धम्' । २ क. ए. ठ. द. द. 'ति । चेतनान्त' । ३ ट. द. द. हेयोपादेय' ।
४ ए. विपरीतौ । ५ क. ए. हेयोपादेय' । ६ ठ. द. द. 'सत्स्वभा' ।

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” [काठ० १-३-११]
 ‘तं त्वौपनिपदं पुरुषं पृच्छामि ’ [बृह० ३-९-२६] इति चौप-
 निपदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिपत्सु प्राधान्येन प्रकाशयमानत्व
 उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साह-
 समात्रम् ।

यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं “ दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मा-
 वबोधनम्, ” इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषे-
 धशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च—“ आमन्त्रायस्य क्रियार्थ-
 त्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् ” [जै० सू० १-२-१] इत्येतदेका-

त्परं सां पुरुषाख्या काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्त्वादेरवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ
 इत्यर्थः । निरतिशयस्वतन्त्रतया विध्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता मानान्तरागम्य-
 तया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह—तं त्विति । यस्त्वदुक्तसविशेषब्रह्मणां पृषि-
 ब्येव यस्याऽऽयतनमित्युपक्रम्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिपदमुपनिपद्भिरेव ज्ञेयं
 पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः । विशेषणाभिप्रायं विवृ-
 णोति—औपनिपदत्वेति । औपनिपदत्वेऽनन्यशेषत्वे चाऽऽत्मनः सिद्धे परस्य
 प्रतिज्ञा निर्मूलेत्याह—अत इति ।

तथा हीत्यादौ वेदान्तानामर्थवत्त्वमभियुक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति—यदपीति ।
 तस्यान्यविषयत्वं वदन्प्रकृताविरोधित्वमाह—तद्धर्मेति । दृष्टो हि तस्यार्थः फलवद-
 र्थबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमाद्धर्मकर्मणोश्चैक्याद्यद्भुक्तं कर्मावबोधनं तद्विधि-
 निषेधविवक्षयोक्तम् । यत्तु चोदनासूत्रे चोदनापदव्याख्यानं तदप्रतिकूलं पदार्थमात्र-
 कथनात् । पैरीष्टिसूत्रप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्वसूत्राम्यां तत्तद्भाष्यैश्च सह प्रक्रमवशात्क-
 र्मकाण्ड्यर्थमेवातो ब्रह्मबोधनमिति वैदेकदेशस्य फलमित्युपनिपदर्थवत्त्वेत्यर्थः । अर्थ-
 वादाधिकरणविरोधं विधान्तरेण निरस्यति—अपि चेति । तत्र स्वस्वक्रियार्थत्वे
 सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशविशेषस्य वा तन्मात्रस्य वा । तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं
 प्रत्याह—आमन्त्रायस्योति । वपट्कर्तुः प्रथममक्षो देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतो-
 पदेशस्य संबन्धयोग्यतावाचिविभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यार्थत्वामावा-
 त्फलवदर्थराहित्यम् । अतोऽविशेषात्कार्योपदेशस्यापि तत्प्रसक्तिरित्यर्थः । उक्तभूतो-
 पदेशोऽपि कर्तव्यादिपदाध्याहारात्कार्यशेषद्रव्यौघर्थतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते—

न्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्ति-
विधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तुपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूट-
स्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं
क्रिया भवति ।

अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतो-
पदेश इति चेत् । नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनश-
क्तिमद्वस्तुपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता
वस्त्वनुपदिष्टं भवति ।

प्रवृत्तीति । तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिवस्तु वपट्कर्तुरित्यादिवाक्यमध्याहृत-
कार्यशेषत्वेनाभिदधाति भूतमव्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्रसक्तिरित्यर्थः ।
कार्यान्वितस्वार्थाभिधानेऽपि योग्यान्विताभिधानात्तेनैव कार्यास्पृष्टवस्तुपदेशोऽपि स्यादि-
त्याह—कूटस्थेति । ननु न तादृगस्ति वस्तु सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यस्पर्शितया
कार्यत्वात्तत्राऽऽह—न हीति । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्संसर्गस्तादात्म्यं फलफलि-
भावो वा । नाऽऽद्यः । क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात् । द्वितीयेऽपि न तयो-
रैक्यं फलफलित्वस्य भेदकत्वादित्यर्थः ।

भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्धेतुत्वात्तच्छेषत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेष एव । गामानयेत्यादा-
वाद्यव्युत्पत्तेः कार्यान्वितविषयत्वादतो न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति—अक्रिया-
त्वेऽपीति । कार्याकार्यान्तरत्वात्कार्यपदस्य तदन्वितार्थावाचित्वाद्योग्येतरान्वयस्यैव
सर्वपदशक्तिविषयत्वात्पुत्रजन्मादिवाक्ये चाऽऽद्यव्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोक्तेरवा-
र्यार्थत्वात्कूटस्थोक्तिः स्यादित्याह—नैष इति । उक्तेरीत्या भूतोक्तेर्न कार्यार्थत्वम् ।
अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद्द्रव्यादेस्तदुक्तेस्तादर्थ्यं तथाऽपि यत्कार्यनिर्वर्तनशक्तिमदूतं तदु-
क्तमेव । न च तत्कार्यं तद्धेतुत्वात् । तस्य कार्यान्वयेऽपि न तदन्वयित्वं वाच्यत्वनि-
मित्तम् । कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यत्वादतो योग्यान्वितद्रव्यादेस्तच्छब्देवाच्यत्वव-
त्कार्यान्वितस्यापि वस्तुनो वेदान्तार्थतेत्यर्थः । तथाऽपि कार्यशेषत्वेनैवान्यत्र भूतो-
क्तेर्न स्वतन्त्रभूतोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियार्थत्वमिति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वं
फलवत्त्वायेष्टं न च कार्यस्य वाच्यकोटिनिवेशोऽस्तीत्यर्थः । कार्यार्थत्वेन भूतोक्तौ
कार्यशेषेऽपि कथं सिद्धे शब्दप्रामाण्यं तत्राऽऽह—न चेति । भूतोपदेशस्य कार्य-

१ क. घ. ज. ट. 'तित्व्यं' । इ. 'तित्विधिव्यति' । २ इ. ट. 'सर्गात्तादा' । ३ ठ. ड.
४. कार्यस्याकार्यान्तरत्वात्कार्यं । ४ ठ. ड. ट. 'क्ये वाऽऽद्य' । ५ ठ. ट. ड. 'कमीत्या' । ६ ठ. ड.
७. 'पि तद' । ७ क. 'कार्यो' । ८ ख. 'धं श' ।

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ७९
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति ।

उच्यते—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदव-
गत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्य-
विशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च—“ब्राह्मणो
न हन्तव्यः” इति चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा
क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चे-
द्ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् ।
तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्य-

शेषत्वमात्रेण तदशेषभूतं भूतं नैवानुपदिष्टं तदुपदेशस्याज्ञातार्थगन्तृत्वेनाध्यक्षादिवन्मा-
नत्वादित्यर्थः ।

अज्ञातार्थोपदेशित्वेऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन वैफल्यान्न प्रामाण्यं वाक्यप्रामा-
ण्यस्य फलाधीनत्वादिति शङ्कते—यदीति । भूतं यद्युपदिष्टमुपदिश्यतां नाम तथाऽपि
किं तेनोपदिष्टेन तव श्रोतुर्वक्तुर्वा स्यादिति योजना ।

कार्योपदेशवदज्ञातात्मोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमनन्यशेषत्वेऽपि फलवत्त्वेन मान-
मित्याह—उच्यत इति । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यफलेन फलवत्त्वात्प्रामाण्येऽपि
कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तथात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तदवगत्येति । मिथ्या
च तदज्ञानं चेति विग्रहः । तस्य भ्रान्तित्वं व्यवच्छिन्नति—संसारेति ।
वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सदृष्टान्तमुक्तं निगमयति—इत्यविशिष्टमिति । विधि-
वाक्यस्थद्रव्यादिशब्दानां शुद्धसिद्धार्थतामित्यभाषाय तथैव ब्रह्म शब्दमित्युक्तम् ।
इदानीं निषेधवाक्यवद्देदान्तानां सिद्धार्थतेत्याह—अपि चेति । कृतेर्भावार्थविषयत्वा-
न्निषेधेषु भावार्थाभावात्कृतिनिवृत्तौ तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तत इति मत्वाऽऽह—
ब्राह्मण इति । निवृत्तिरेव कार्यं तद्धेतुर्वेति कुतो निषेधानामकार्यार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—
न चेति । प्राप्तक्रियानिवृत्तित्वात्तस्या नोभयथात्वम् । विमतं न कार्यं तद्धेतुर्वा निवृत्ति-
त्वाद्घटनिवृत्तिवदित्यर्थः । निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि किमायातं तदुपदेशानां तदाह—
अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं न कुर्यादिति
न वाक्यार्थः किं त्वहननं कुर्यादिति । ततो हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न
कुर्यामित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव नेत्याह—
न चेति । स्वभावतः शास्त्रादृते रौगादेव प्राप्तो यो हन्तेर्धातोरर्थो हननं तेन

मप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरे-
केण । नञश्चैव स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति ।
अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम् । सा च दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमे-
वोपशाम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो'

नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवेत्यहननमिति तत्कार्यमित्युक्ते हननविरो-
धिनी संकल्पक्रिया हननप्रवृत्तेर्विधारको यत्नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना
विधिमप्राप्तत्वात् । तथा च तथाविधक्रियाविधिनिष्ठं निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं
नैव शक्यमित्यर्थः । कै तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं तदाह—हननेति ।
औदासीन्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिः स्वतोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशि-
नष्टि—हननेत्यादिना । तस्मिन्पर्यवसितमस्मन्मते निषेधवाक्यं तद्व्यतिरेकेणार्था-
न्तरं तस्याशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नञश्चेति । चकारोऽवधारणे । एष
एवं च नञः स्वभावो यत्प्रतियोगिनोऽभावबोधनम् । न च तदन्यतद्विरोधिनोरपि
तदर्थत्वमभावार्थस्यैव तस्य स्वार्थसंबन्धिन्यर्थान्तरे लक्षणिकत्वे तत्रापि शक्तिकल्प-
नायां गौरवात् । “ नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्य-
मात्रविरोधिनी ” इत्यपि लक्षणयैवार्थान्तरे नञः प्रवृत्तिरुक्तेति भावः । तर्हि नञर्थे
हननाभावे नियोगात्तन्निष्ठं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अभावेति । भावार्थो दध्या-
दिर्वा नियोगविषयतया तन्निष्पत्तिहेतुर्नाभावस्तस्यानादित्वात्तद्विषयत्वे नियोगस्यान-
नुष्ठेयत्वापातात् । न चैतत्प्रागभावपालनं कार्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरूपौदासी-
न्यादेव तत्सिद्धेः । नञोऽर्थो दृष्टः सन्नौदासीन्यं पुंसः स्थापयत्यतोऽनुष्ठेयाभावात्
नियोगनिष्ठं वाक्यमित्यर्थः । यद्वा न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन नञः संबन्धोऽपि तु
प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वादतो हननस्य यदिष्टोपायत्वं प्रव-
र्तकं तदेव प्रत्ययेनानूद्य नञा निषिध्यते ब्रह्महननमिष्टोपायो नेति तर्था चौदासीन्ये
पुरुषः स्थास्यति तदाह — अभावेति । प्रत्ययार्थेन नञः संबन्धे कथं प्रकृत्यर्थस्य
हननक्रियाया निवृत्तिस्तत्राऽऽह—सा चेति । प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्यर्थः
स्वयमेव निवर्तत आपाततो हितोपायत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ
प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । निषेधवाक्यानामित्यमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । भावार्थभावे कृत्यभावात्तदविनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हन-

१ छ. यत्संब । २ क. ज. ट. बोधयति । ३ क. ज. ट. 'सीन्यका' । ४ ठ. द. द.
'वत्त्वह' । ५ स. कथ । ६ स. 'मस्मिन्न' । ७ क. स. छ. ठ. द. द. 'व न' । ८ क. स.
'यस्येव' । ९ स. 'सीन्ये पु' । १० क. यथा । ११ ठ. द. द. पुरुषाः स्थास्यन्ति ।

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे । अन्यत्र प्रजापति-
व्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादवि-
षयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ।

यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमन-
र्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्यादिवदिति तत्परिहृतं
'रज्जुरियं नायं सर्पः' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य
दृष्टत्वात् ।

नादेरिष्टोपायत्वं भ्रान्तिप्राप्तं प्रत्ययेनानूद्य नञा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधिनिषेध-
वाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" [मनुः ४-३७] इत्यादावीक्षणविरुद्धा संकल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते तथाऽ-
त्रापि हननविरुद्धा न हन्यामिति संकल्पक्रिया विधीयतां तत्कथं निषेधवाक्यस्योक्ता-
र्थत्वं तत्राऽऽह—अन्यत्रेति । तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनुष्ठेयवाचिब्रतश-
ब्दोपक्रमादेकस्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याऽऽख्यातान्वितेन नञा दृष्टोऽपि
निषेधोऽननुष्ठेयत्वाद्दुपेक्ष्यते । घात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्ष्यते । तथा चेषणविरुद्धा
क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषबुभुत्सायां सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यवगतमोक्ष
इति तु संकल्पो नाऽऽद्रियते तत्पर्युदासविरोधात् । अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणया तद्वि-
धिपरत्वं युक्तम् । नैवं निषेधेष्वपवादकमस्तीति विरोधिक्रियालक्षणया नानुष्ठाननिष्ठते-
त्यर्थः । आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम् । हननादावुद्युक्तपरश्चादिपरावर्तनस्य
तन्निवृत्तित्वात्तद्भावे हननादिप्रागभावपालनसंभवाद्दुक्तनिवृत्तेश्च नञर्थधीफलत्वात्तदर्थो
हननादिगतेष्टोपायत्वाभाव एवेति द्रष्टव्यम् । ननु निषेधवाक्यवदकार्यार्थत्वेऽपि वेदान्ता-
नामर्थवत्त्वं चेदर्थवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंनिहितार्थवादादिविषयं तदि-
त्याह—तस्मादिति । उपनिषदामुक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं तच्छब्दार्थः । उपाख्यानशब्दः
सामान्यार्थः । आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादितिहेतोस्तद्वलेनाक्रि-
यार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थ-
क्याभिधानमित्युक्तम् ।

सर्वेषामेषामुक्तविषयत्वविशेषाद्दुपानिषदामपि पुरुषार्थानवसायित्वादर्थवादाधिकरण-
विषयतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तमनुवदति—यदपीति । तत्रोक्तं परिहारं स्मारयति—
तदिति ।

ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूप-
कथनवदर्थवच्चमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य
यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभा-
वविरोधात् । न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं
दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ
तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं
कल्पयितुम् । न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धना-
पहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानर-
हितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च कुण्डलिनः
कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियु-
क्तस्य कुण्डलित्वाभिमानैरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननि-
मित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या—“ अशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ” [छान्दो० ८-१२-१] इति ।

शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् । न । सश-
रीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वान्न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानल-
क्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् ।
नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनि-

उक्तं वैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा संसारित्वं तत्त्वसाक्षात्कार-
राद्वा । तत्राऽऽद्यमङ्गीकुर्वन्नाह—अत्रेति । द्वितीयं निरस्यति—नेत्यादिना । तत्र-
पञ्चयति—न हीति । शाब्दज्ञानाम्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति परं
प्रतिक्षेप्तुं वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह—न हीति ।
तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह—न चेति । तत्त्वविदो देहाद्यभिमानहीनस्य
सांसारिकसर्वधर्मास्पर्शे मानमाह—तदुक्तमिति ।

जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वन्द्येतिवद्विरुद्धमिति शङ्कते—शरीर इति । आत्मनो
देहसंगतेराविद्यकत्वात्तत्त्वज्ञानेन तद्द्वस्तेर्जीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह—नेत्या-
दिना । तस्याऽऽविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यां साधयति—न हीति । अशरीरत्वस्य
स्वतस्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह—नित्यमिति । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादि-
त्युक्तममृष्यन्नाशङ्कते—तत्कृतेति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दार्थः ।

१ क. 'तुं प्र' । २ क. 'णप्र' । ३ ह. ज. ट. 'द्यात्माव' । ४ क. झ. 'मानो' । ५ ज. 'नरी-
नस्य' । ६ प. ज. ट. 'त्विनि' । ७ घ. ह. 'शरीरत्वभि' । ८ ज. 'दिति चावो' । ९ ट. ह. ट. 'ने ही'

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

मित्तं सशरीरत्वमिति चेत् । न । शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माध-
र्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य
चेतरेतराश्रयत्वमसङ्गादन्धपरम्परैपाऽनादित्वकल्पना । क्रियास-
मवायाभावाच्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ।

संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत् । न ।
धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न
त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबन्धनिमित्तं
किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः ।
एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् ।

आत्मनो देहसंबन्धाद्धर्मादिकर्तृत्वं स्वतो वा । आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा ।
नाऽऽद्यः । तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिविरोधात् । न द्वितीयः । तस्या-
विद्यामनिच्छेता वस्तुत्वोपगमाद्धर्मादिकर्तृत्वादृते तस्यातन्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्यदृ-
ष्टेस्तदसिद्धौ तद्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह—नेत्यादिना । स्यादात्मकृतध-
र्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे तद्वारा तयोरात्मकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—शरीरेति । ननु
प्राक्तनकर्मनिमित्तं संग्रतितनं शरीरं तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगार्थीनं सोऽपि प्राचीनकर्म-
णेति नेतरेतराश्रयत्वम् । न चानवस्था बीजाद्गुरुवत्कर्मदेहयोगयोरनादित्वात्त-
त्राऽऽह—अन्धेति । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः ।
आत्मनः स्वतो धर्माद्यकर्तृतेतिपक्षं प्रत्याह—क्रियोति । कूटस्थानन्तचिद्धातोरक्रिय-
त्वात्तस्य स्वतो धर्मादिकर्तृत्वान्न तत्कृतकर्मकृतमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः ।

स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु संनिधिमात्रेणास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते—
संनिधीति । वैषम्योक्त्या प्रत्याह—नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । अस्तु प्रस्तुतेऽपि
किञ्चिद्धैनानादितुल्यं संबन्धनिमित्तमित्याशङ्क्यासङ्गत्वादात्मनो वस्तुतस्तस्यायोगादव-
स्तुत्वे तन्मतहानिरिति मत्वाऽऽह—नत्विति । स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदेहते-
त्येतदप्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह—मिथ्येति । ननु ममेतिधीसक्तमधिका-
रिणं कर्तारं चोद्दिश्य यागादिविधेश्चेतनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाऽऽहुः—“ यजमानत्वम-
प्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते । न परिस्पन्द ऐकैका क्रिया नः कणभोजिवत् ” इति
तत्राऽऽह—एतेनेति । क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः ।

अत्राऽऽहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मन आत्मीये देहा-
दावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेत् । न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य
गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा
केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्यय-
भाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्य-
शौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्द-
प्रत्ययौ गौणौ भवतः, नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रा-
न्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा
मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ
स्थाणुविषयौ । यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतेमिति निश्चितौ

देहादावात्मधीर्मिथ्येत्यत्र मीमांसकश्चोदयति—अत्रेति । आत्मनः स्वकीये देहा-
दावात्मधी राज्ञो मृत्यादाविव गौणो ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वास्तव-
मित्यर्थः । नाऽऽत्मनो देहादावात्मधीर्गौणी तद्यापकामावादित्याह—नेति । प्रसिद्धो
वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति—यस्येति । तस्यान्यत्रान्यश-
ब्दप्रत्ययौ गौणाविति संबन्धः । तत्रोदाहरणम्—यथेति । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीश्च
नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकावन्यः पुरुषादिति शेषः । ततश्च सिंहादित्येतत् । यः सिंहपुरुष-
योरुक्तरीत्या भेदं वेत्ति तस्येति पृष्ठी नया । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाऽग्निर्मा-
णवक इत्यादि ग्राह्यमिति यथाशब्दो योज्यः । शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह—नेति ।
न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि
तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽह—तस्य त्विति । तत्र संशये समा-
रोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति—यथेति । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि स्थाणु-
रयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह—मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षि-
काविति शेषः । वस्तुतः स्थाणुविषयत्वं न प्रतीतितः प्रतीतितस्त्वारोपित-
विषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य विपर्यये
तथाविधौ निश्चितावुदाहरति—यथा वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रगृह्यो-
क्तम् । संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारणधर्मदर्शनादेः समत्वाद्धिपर्ययस्यै-
वोत्पत्तौ को हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषेऽप्यह-

१ क. ज. म. ट. 'ति न । २ ज. म. 'तमिदमि' । ३ ज. होया । ४ क. 'नत्वं वि' । ५.
'नविषयत्वमा' । ५ ट. ड. द. 'हत्याविप' ।

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

शब्दप्रत्ययौ । तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरूपचारेण शब्दप्र-
त्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदि-
तुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालाना-
मिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मा-
स्त्वित्वादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव । न गौणः । तस्मान्मि-
थ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽ-
शरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—“तद्यथाऽहिनिर्ल्व-
यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते । अथा-
यमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” [बृह० ४-४-७] इति ।
“सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना
इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च । स्मृतिरपि च—“स्थितप्रज्ञस्य
का भाषा” [भ०गी० २-५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याच-

ष्टवशादित्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । अविवेकिनां देहा-
दावहंधीशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तां गौणावित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति ।
अविविक्तावविवेकोत्थभ्रान्तिकृताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावात्मबुद्धावात्मी-
यत्वं तिरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमतनिरासमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । तत्राहंधियो मिथ्यात्वेऽपि किं सिध्यति तदाह—तस्मान्मिथ्येति । न
केवलं विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं चेत्याह—तथा चेति । अत्र
ब्रह्म समश्नुत इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता स जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि पूर्ववन्न
संसारीत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः ।
यथा लोकेऽहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकस्तदीया देहत्वग्वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता
पूर्वमिवाहिनाऽऽत्मत्वेनानिष्टा वर्तेत तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्रागिवाऽऽत्मत्वेना-
निष्टं तिष्ठतीत्यर्थः । सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अथेति । तथार्थोऽथशब्दः ।
यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते तथाऽयं जीवन्मुक्तो
देहस्थोऽपि न तत्राहंधियमादधाति । अत एवामृतो देहाभिमानवतो हि मृतिर्निरु-
पाधिः सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी स च ब्रह्मैव तच्च तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवे-
त्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या
सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति—स्मृतिरपीति । विदुषो

१ ज. 'वैकिन उत्प' । २ घ. 'पि स्थि' । ३ ज. 'णानि व्याच' । ४ ठ. ड. ढ. 'त्र गी' ।
५ ख. 'कोदयभ्रा' । ६ छ. 'तोऽश' । ७ ठ. ड. ढ. 'मोकः स्वकीया त्वग्वल्मी' ।

क्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ।

यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति ।

न । अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम् । नतु तदस्ति । मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ।

जीवन्मुक्तौ प्रमितायां फलितमाह—तस्मान्नेति । प्रमितं जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः । प्रतीतिर्भात्रशरीरं संसारित्वमनुजानाति—यथेति । ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं संसारित्वमबाधितमनुभूयते नेत्याह—यस्येति । साक्षात्कृतसत्त्वस्य पूर्वमिव संसारित्वायोगाद्युक्ता वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपोक्तिवदर्थवत्तेत्युपसंहरति—अनवद्यमिति ।

वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तेरित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्तु पुनरिति ।

श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह—नेत्यादिना । वेदान्तानामेकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चयः श्रवणम् । तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या संभावनाधानं मननम् । श्रुते मते च बुद्धेः स्थैर्यं निदिध्यासनम् । तेषामैक्यापरोक्षप्रतीतिव्यञ्जकत्वे तच्छेषत्वान्नावगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतस्यान्यत्राविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—यदीति । ब्रह्मणि मितेऽमिते वा तद्विधो विध्यसिद्धेरापातदृष्टेः साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु तेभ्यस्तद्भावात् तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति—तस्मान्नेति । न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो वाक्यभेदोपगमात् । न च तद्विषये लिङ्गादय इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात् । अत एवात्र प्रतिपत्तिशब्दः । न चैवं वेदान्तानां श्रवणादिविधिपरत्वं वाक्यभेदस्योक्तत्वात् । न चान्वयादिसिद्धहेतुभावेषु तेषु न विधिरवघातेऽपि तदभावापातात् । नियमादृष्टस्योभयत्र तुल्यत्वात्सर्वापेक्षाधिकरणात्तस्य ज्ञानोत्पत्त्युपयोगादिति भावः । उक्तेऽर्थे सूत्रं संयोजयति—अत इति । विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वासिद्धिरित्यतः शब्दार्थः ।

[अ० १ पा० १ सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ८७
(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ५)

एवं च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ
उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि “ अथातो धर्मजिज्ञासा ”
इत्येवाऽऽरब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत । आरभ्यमाणं चैवमार-
भ्येत—“अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा” इति “अथातः क्रत्व-
र्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा” [पू० मी० ४-१-१] इतिवत् ।
ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वमतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः
“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इति ।

तस्मात् “ अहं ब्रह्मास्मि ” [बृह० १-४-१०] इत्येतदवसाना
एव सर्वे विषयः सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानि । न ह्यहेयानु-
पादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि
भवितुमर्हन्तीति ।

अपि चाऽऽहुः—

वेदान्तानां विध्यनेपेक्षसिद्धबोधित्वे शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति—एवं चेति । विधि-
शेषत्वेन ब्रह्मार्पणेऽपि शास्त्रं पृथगारभ्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपत्तीति । नन्वाद्ये
काण्डे बाह्यक्रियाविधिरधिगतो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते नेत्याह—
आरभ्यमाणं चेति । देहादिसाध्यकर्मविचारानन्तर्यमथेत्युक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धि-
द्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगिताऽतःशब्दार्थः । तत्र चातुर्थिकमुदाहरणमाह—
अथात इति । तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वे सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव शेषस्य
प्रयुक्तिसंभवात्को नाम क्रतवे प्रकुरुते को वा पुरुषार्थयेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा
ज्ञातुमिच्छा प्रवृत्तेति चतुर्थादौ प्रतिज्ञामूत्रवदिदमपि ब्रूयात् । न चैवं ब्रवीति । तस्मा-
त्त्रोक्तविभागधीरित्यर्थः । त्वन्मतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य भेषफलभे-
दादित्याह—ब्रह्मेति ।

स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य
विधिकाण्डस्याध्यक्षादेश्च मानतेत्याशङ्क्योपसंहरन्परिहरति—तस्मादिति । अद्वैत-
धियो भेदाधिष्ठानमानविरोधित्वं तच्छब्दार्थः । इतिना ज्ञानं परामृष्टम् । तस्मादि-
त्युक्तं हेतुं व्यनक्ति—न हीति । तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानध्वस्तौ तद्रुत्थमात्रादिसर्व-
भेदध्वस्तेरविद्यावस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः । कार्यास्पृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यद्वये
सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहर्तुमिति शब्दः । न केवलमस्माभिरयमर्थोऽभ्युपगतः किं
त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्भिरित्याह—अपि चेति । सत्पारमार्थिकमवाधितं ब्रह्माहमित्येवं

“गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिवाधनात् ।
 सद्ब्रह्मात्माऽहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
 अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्रमातृत्वमात्मनः ।
 अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
 देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
 लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥ ४ ॥ (४)
 इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मा-
 त्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि
 पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थिति-

बोधे जाते पुत्रदेहादेः सत्तावाधनान्मायामात्रत्वावगमादयमहमेवेति पुत्रादाव-
 हमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादावहमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे
 कार्यं कथं भवेत्तन्निमित्ताभावाद्धिधिविधेयादिव्यवहारो न कथंचिदित्यर्थः । यद्यात्मा
 सद्ब्रह्मैव कस्तर्हि प्रमाता यद्ययमेव कथं तर्हि ब्रह्मनाऽस्येत्याशङ्क्याऽऽह—अन्वेष्ट-
 व्येति । “य आत्माऽपहतपाप्मा” इत्यादिश्रुतिसिद्ध आत्माऽन्वेष्टव्यः “सोऽन्वेष्टव्यः”
 इति श्रुतेः । तद्विज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं प्रमातैवान्विष्टः सन्निर्दोषः परमात्मा स्याद-
 तोऽन्वयव्यतिरेकाम्यामात्मनो मातृत्वमाविद्यकमित्यर्थः । तस्याऽऽविद्यत्वे कथमध्यसा-
 दीनां श्रुतेश्च मानता कारणदोषादित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । यथा देहातिरिक्तात्मवादे
 कल्पिताऽपि देहात्मत्वधीर्ब्रह्मवहाराङ्गतया मानमिष्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं
 व्यवहाराद्देहात्त्वव्यवहारे बाधामावाद्याध्यसाद्यतत्त्वावेदकमपि व्यावहारिकं मानं श्रुतेषु
 वर्णदैर्घ्यादिवदात्मधीहेतोलात्त्विदमेव माननेत्यर्थः ॥ ४ ॥ (४)

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संक्षिप्य यदप्रमाणाभिप्रेरणानामपुनरुक्तमर्थं यत्तुं गृह्यं
 संकीर्तयति—एवमिति । तेषां तत्कल्पत्वे हेतुस्तात्पर्येणेति । कार्यान्विने ब्रह्मणि
 नात्पर्यं तेषामित्याशङ्क्याऽऽह—अन्तरेणेति । समन्वयमूपार्थमनूषादीनन्वयप्रकार्यम-
 नूदति—ब्रह्म चेति । उक्ते लक्षणे तदविन्यातिशङ्कायां निरामय्य सावराशक्त-
 १ ब्रह्मो निरामय्यस्य लक्षणमपि शास्त्रोपस्योद्यमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये

[अ० १पा० १सू० ५] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ८९

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

नाशकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमा-
णान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनु-
मिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव
वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्ष-
यिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या
मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकार-
णमनुमिषते, अणूंश्च समवायिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका
वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ।

समन्वयाध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह — सांख्यादयस्त्विति ।
सिद्धेऽप्ये मानत्वविरोधिकार्यानुप्रवेशे प्रत्युक्तेऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेत्यनिर्धा-
रणाद्ब्रह्मकारणत्वाविरोधिप्रधानादिवैदानिरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य
मानान्तरगम्यत्वे तत्संवादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यान्न ततो जगद्धेतुर्ब्रह्म सिध्यतीति
चेत्तर्हि केन मानेन तद्धेतुधीरित्याशङ्क्योक्तम्—प्रधानादीनीति । का तर्हि वेदा-
न्तानां गतिः परार्थानुमानेनेत्याह—तत्परतयेति । हेत्वाद्यनुक्तेस्तेषां न परार्थानुमाने-
त्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेष्विति । “तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ” इत्यादिष्वनुमा-
नता भातीत्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं ब्रह्मैव गमयिष्यतीत्याशङ्क्य सुखदुःखमोहात्मकं
कार्यं तादृगेव कारणमनुमापद्यतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थाभावात्पुमर्थ-
प्रवृत्तौ पुंभि मानं वाच्यमिति मत्वाऽऽह—पुरुषेति । बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृ-
शबिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वाद्दर्पणे मुख्याभासवदित्यर्थः । संबन्धाभावे तादर्थ्यायोगात्त-
त्रापि मानाकाङ्क्षायां विमतं चेतनसंयुक्तमचेतनत्वाद्ब्रह्मव्यादिवदिति बुद्ध्या संयोगग्रह-
णम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । यतो वा इमानीत्यादिवाक्येभ्यो यच्छब्दो-
पबन्धेन सिद्धवज्जगद्धेतुपरामर्शाच्चकार्यं तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतो दृष्टादीश्वरं
कल्पयन्तीत्यर्थः । स्वपरिमाणादल्पपरिमाणोरब्धं पटादि दृष्ट्वाऽऽद्यमपि कार्यं तथेति
समवायित्वेन चतुर्विधानणूकल्पयन्तीत्याह—अणूंश्चेति । असद्वा इदमग्र आसीदि-
त्यादिवाक्याभासाद्दीपादेर्निरन्वयनाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टस्यासत् एवोत्पत्तिरि-
त्यादियुक्त्याभासाच्चद्वैतवादे माध्यमिकादयो विरोविनो भवन्तीत्याह—एवमिति ।

१ ज. लिलक्षयिषन्ति । २ ठ. ड. ड. 'वादे नि' । ३ ठ. ड. ड. 'रसाम्यत्वे' । ४ क. रा. ठ.
ड. ट. 'त्वादर्थेव' । ५ ख. 'णादार' ।

तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाऽऽचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावग-
तिपरत्वदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य
निराक्रियन्ते ।

तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्य-
माना आहुः । यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्र-
ह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि
योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकार-
विषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथम् । यत्तु ज्ञानं
मन्यसे स सत्त्वधर्मः “ सत्त्वात्संजायते ज्ञानम् ” [भ० गी०
१४-१७] इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकर-

वादिविप्रतिपत्तीरुक्त्वा तन्निरासायोत्तरग्रन्थमवतारयति—तत्रेति । तत्र वादिषु भिन्न-
प्रस्थानेषु सत्स्विति यावत् । वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च प्रतिपत्तिर्येषां ते तथा ।

उत्तरग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा सदेवेत्यादौ सच्छब्दिदत्तमीक्षितुं सर्वज्ञं जगदुपादानं प्रधानं
ब्रह्मैवेति वादिविवादाज्जातृत्वज्ञानाम्भ्यां संशयानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह—तत्रेति ।
स्थितं समुदायतात्पर्यं सप्तम्यर्थः । सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयोक्त्या तच्चैतन्यमाक्षिप्य
समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशाखास्फुटब्रह्मालिङ्गवाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्व-
योक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । तत्त्वमसीति तच्छब्दिदत्तप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते
चिदात्मनो ब्रह्मैक्यं फलम् । प्रकर्षेण धीयते सर्वं जगदस्मिन्निति ब्रह्मापि प्रधानं ततो
विशिनष्टि—त्रिगुणमिति । परिणामयोग्यत्वमाह—अचेतनमिति । सांख्यीयमतं
श्रुतिविरोधात्स्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यानीति । जीवाख्यचित्प्रतिबिम्बानां स्वतो
विमजनानियमेनैकोकरणशक्तयो न प्रधानस्याचेतनस्येत्यन्यदेव सर्वशक्तिर्देष्टव्यमित्य-
शङ्क्य चित्प्रतिबिम्बानामनुत्पाद्यत्वाद्भुत्पाद्यार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह—सर्वेति ।
तथाऽपि कुतोऽस्याचेतनत्वे सर्वज्ञता तत्राऽऽह—एवमिति । यस्य न ज्ञत्वमेव तस्य
कुतः सर्वज्ञतेत्याह—कथमिति । प्रधाने ज्ञानकर्तृत्वं संभावयितुं ज्ञानस्वरूपमाह—
पदिति । ननुक्तज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्तदचेतनं प्रधानं कथं तेन
सर्वज्ञमुच्यते तत्राऽऽह—तेनेति । कार्यकरणवन्त इत्यचैतन्यमुक्तम् । तत्रापि चेतना-
शस्यैव सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य सहापतया तदुत्कर्षान्वयव्यतिरेकपोरन्यथासिद्धेरित्याश-

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम् , अधि० ५)

णवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः । सत्त्वस्य हि निरति-
शयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुष-
स्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् ।
• त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्था-
यामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते
वेदान्तवाक्येषु । अवश्यं च त्वयाऽपि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता
सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नहि सर्ववि-
षयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञान-
क्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अधानित्यं तदिति ज्ञान-
क्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्व-
ज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मैष्यते
त्वया । न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानो-
त्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परि-
णामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत् । नासंहतस्यैकात्मकस्य
ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

इच्छाऽऽह—सत्त्वस्येति । केवलव्यतिरेकामावाप्तं चेतनांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किञ्च
तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह—नेति । कार्यकरणविर-
हितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह—अकार्येति । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह—पुरुषस्येति ।
प्रधानावस्थायां गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षायोगान्न तस्य तत्कृतं सार्वश्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
त्रिगुणत्वादिति । न च ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावान्न सार्वश्यम् ।
वस्तुतस्तद्भावेऽपि माणवकस्याग्नित्ववत्तदुपचारात्तदाह—उपचर्यत इति । गौणपु-
रुषयोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशङ्क्याऽऽह—अवश्यमिति । तत्र हेतुमाह—
नहीति । तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विकल्पयति—
तथा हीति । तत्राऽऽद्यं दूषयति—ज्ञानेति । द्वितीयमनूद्य स्वमतसिद्धान्तमाह—
अथेत्यादिना । अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्त-
रमाह—अपि चेति । तथाऽपि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते तत्राऽऽह—
न चेति । आदिपदेन ज्ञेयज्ञात्रादिसंग्रहः । उभयत्राप्यनुपपत्तिसाम्ये कथं पक्षविशेष-
पक्षपात इत्याशङ्क्य प्रधानपक्षे विशेषमाह—अपि चेति । एकस्यापि ब्रह्मणः साम-
ग्रीसंनिधानात्कारणत्वमाशङ्क्य तस्यासङ्गत्वादद्वयत्वाच्च नैवमित्याह—नेति । जगदु-
पादानवादेवेदान्तानां प्रधानपरतेति पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रेण सिद्धान्तयति—एवमिति ।

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वश्रयितुम् । अशब्दं हि तत्कथमशब्दत्वमीक्षतेरीक्षित्वश्रवणात्कारणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते—“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छान्दो० ६-२-१] इत्युपक्रम्य “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ततेजोऽसृजत” [छान्दो० ६-२-३] इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनाऽवधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथाऽन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन भिषत् । स ईक्षत लोकास्तु सृजा इति । स इमाल्लोकानसृजत” [ऐत० १-१] इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याऽऽह—“स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजत” [प्रश्न०

सूत्रस्य नञ्पदं व्याचष्टे—नेति । तत्र सौत्रमेव हेतुमाह—अशब्दं हीति । सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वान्नाशब्दत्वमित्याह—कथमिति । सौत्रं पदमवतार्य व्याकरोति—ईक्षतेरिति । अनुमेयं प्रधानं हित्वा तदनुवादिश्रुतिसिद्धस्य कथं कारणत्वमित्याह—कथमिति । कार्येण कारणमात्रमनुमातुं शक्यं न तद्विशेषतः श्रुतिरेव मानमिति मत्वाऽऽह—एवं हीति । श्रुतोपादानस्य चेतनार्थत्वमाह—तदैक्षतेति । केचिदीक्षितारमोश्वरं सद्वितीयं संगिरन्ते तान्प्रत्याह—एकमेवेति । तस्योपादानार्थत्वमाह—बहु स्यामिति । ईक्षणफलमाह—तदिति । तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्यर्थः । श्रुतेरनुमितार्थानुवादित्वव्युदासार्थमर्थमाह—तत्रेत्यादिना । उक्तश्रुतिः सप्तम्यर्थः । छन्दोगश्रुतिवदैतरेयश्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह—तथेति । मिषच्छत्सत्त्वाक्रान्तमिति यावत् । प्रश्नश्रुतिरपि प्रधानकारणतां वारयतीत्याह—क्वचिच्चेति । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्ज्वोतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्विषं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम चेत्युक्ताः *षोडश कलाः ।

* ताश्च प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीलोकः अकाशवान्पादः । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः सप्तमं इति द्वितीयः । अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तृतीयः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वायुमिति चतुर्थः । एवं कलाः षोडश ।

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

६-३] इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतो यजतेरिति वन्न धातुनिर्देशः । तेन “ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ” [मुण्ड० १-१-९] इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्मुदाहर्तव्यानि ।

यत्तुक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति । तन्नोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति ।

ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्य-

इच्छितपौ धातुनिर्देश इति स्मरणादीक्षतेरिति शिन्धा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानत्वसाधनतेत्याशङ्क्याऽऽह—ईक्षतेरिति । विषयिणा विषयस्य लक्षणादित्यर्थः । प्रसिद्धा चैयं लक्षणेत्याह—यजतेरिति वदिति । ससमे स्थितम्—इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् । इतिकर्तव्यतायाः सौर्यादिषु विकृतिष्वविधानादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते प्रत्युच्यते । यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु वदन्त्योदनं पचेति तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यताकरणं विहितं तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वतिकर्तव्यतावत्त्वमिति । तत्र यथा यजतेरिति यागो गृहीतस्तथेहपीक्षतेरितीक्षणमित्यर्थः । ईक्षतेरित्युक्तेरर्थपरत्वे वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपक्षप्रतिशेषायात्र सूचितानि भवन्तीत्याह—तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं तपो न त्वायासरूपमेतद्ब्रह्म जायमानं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यम् । नाम देवदत्तादि । रूपं नीलपीतादि । अन्नं व्रीहियवादि । आदिपदेन ज्ञः कालकालो गुणो सर्वविद्यः स कारणमित्यादि गृहीतम् ।

सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति—यत्त्विति । प्रधाने गुणानां तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्यैवासंभवे सर्वज्ञत्वं दूरनिरस्तमित्याह—तन्नेति ।

औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्तं स्मारयति—नन्विति । सत्त्वस्य सूक्ष्मरूपेण ज्ञानहेतुत्ववदितरयोरपि तेनाऽऽत्मना तत्प्रतिबन्धकत्वान्न सर्वज्ञतेत्याह—तदपीति । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमुपेत्य सत्त्वधर्मेण तेन न सर्वज्ञतेत्युक्तम् । इदानीं न केवला सत्त्ववृ-

पाश्र्वयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते । न *चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् ।

योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ।

अथ +पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाऽग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम् । तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् ।

यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति ।

अत्रोच्यते—इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः । कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यान्नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः

त्तिज्ञानं किंतु तदभिव्यक्तश्चित्प्रकाशस्तथाविधज्ञानवत्त्वं च न प्रधानस्येत्याह—अपिचेति । तर्हि प्रधानमेव चिदात्मना परिणतमवच्छेदकवृत्त्यात्मना विपरिणंस्यते नेत्याह—न चेति । हेतुरचेतनस्येत्युक्तः । प्रधानस्यासर्वज्ञत्वमुक्तं निगमयति—तस्मादिति । अचेतनस्याज्ञातृत्वं तच्छब्दार्थः ।

परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति—योगिनां त्विति । सत्त्वोत्कर्षोऽपि चेतनस्योपकरोति नाचेतनस्य प्रधानस्यान्धस्येवाऽऽदर्शोत्कर्ष इत्यर्थः ।

सेश्वरसांख्यमतमाह—अथेति । यस्य स्वतो नेक्षितृत्वं तस्य कथं तदन्यकृतमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । लाघवेन सिद्धान्तयति—तथेति ।

सिद्धान्ते परोक्तामनुपपत्तिमनुभाषते—यत्पुनरिति ।

तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—अत्रेति । तत्र परोक्त्यनुपपत्तिं निरसितुं पृच्छति—इदमिति । प्रकृत्यर्थाभावात्प्रत्ययार्थाभावाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञतेति प्रश्नस्य प्रकटयति—कथमिति । प्रथमं प्रत्याह—यस्येति । उक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—अनित्यत्वे हीति । द्वितीयं शङ्कते—ज्ञानेति । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तद-

[अ० १ पा० १ सू० ५] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ९५
(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभाषकथनम्, अधि० ५)

स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत् । न । प्रतौष्ण्यप्रकाशोऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दोषप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यान्न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषयो दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् । एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ध्रुमः । यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्य-

र्थावच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थो ब्रह्मणः सिध्यतीत्याह—नेत्यादिना । वैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ब्रह्मणोऽपि विषयसंबन्धे जानातीति स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाश्रयत्वमेवाव्यभिचारादिति दूषयति—नासत्यपीति । प्रकाशतरकर्मकत्वात्तथाव्यपदेशोऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथा व्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मेति । प्रकृत्यर्थवत्प्रत्ययार्थस्यापि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम् । यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिप्रवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रलयहेतुकर्मक्षयोत्थापितसंस्कारादिनिमित्तवशेन सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम् । ततोऽन्यस्य मुख्यस्यासंभवादिदमेव मुख्यम् । तत्र कास्याऽऽदिकर्तुरस्ति कर्तृतेति सावः । नन्वपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वाऽऽद्ये तदद्वैतहानिर्द्वितीये सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्याह—किमिति । तन्नामरूपाम्यामेवेत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य नामरूपात्मकत्वात्तयोश्च ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यां दुर्मणत्वाच्चैरमित्याह—तच्चेति । प्रागेव तयोः सत्त्वे सर्गासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—अव्याकृते इति । तयोस्तथास्वामाव्ये कुतः सृष्टिरित्याशङ्क्योक्तं व्याचिकीर्षिते इति । निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सेश्वरवादिनं प्रत्याह—यत्प्रसादादिति । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायामावश्चेति योगसूत्रस्य

१ ट. 'शोऽसत्यपि । २ घ. ज. 'द्वय इक्षि' । ३ अ. ट. 'पयी भ' । ४ ठ. ड. ब्रह्मापि । ५ ठ. ड. ड. 'तीत्याश' । ६ क. 'रस्यो' । ख. 'रस्योपा' । ७ ठ. ड. ड. 'द्विपु स' । ८ क. 'त्वान्मैव' ।

तीतानागतविषयं मृत्युक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु
वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं
नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तैर्ब्रह्मणः शरीरादि-
संबन्धमन्तरेणोक्षितृत्वमनुपपन्नमिति । न तच्चोद्यमवतरति । सवि-
तृप्रकाशब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः ।
अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तेः
स्यान्न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्व-
रस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः—“ न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियां च” [श्वेता०
६-८] इति । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरद्र्यं
पुरुषं महान्तम्” [श्वेता० ३-१९] इति च ।

भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराभ्यादिनेति तद्भाष्यस्य च दृष्टेयौग-
शास्त्रविद इत्युक्तम् । अपिना सूचितं कैमुतिकं न्यायमाह—किंश्चित् । तथा च सेश्व-
रवादे ब्रह्मणः सार्वभ्यमनायासलभ्यमिति शेषः । जीवस्येश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणहेत्व-
पेक्षामनुवदति—यदपीति । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेत्वनपेक्षत्वान्नैवमित्याह—न
तदिति । तदेव व्यतिरेकेण साधयति—अपि चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् ।
आदिशब्देनास्मितादिरुक्तः । ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नित्यत्वैत्तत्र हेत्वपेक्षा स्यात्-
दीश्वरस्यापि स्यादभेदादित्याशङ्क्याऽऽविद्यं भेदमादाय विशेषमाह—न ज्ञानेति ।
सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानितरवच्चेतनत्वादतस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरि-
त्याशङ्क्य कालात्ययापदिष्टत्वमाह—मन्त्रौ चेति । चकारः शङ्कानिरासार्थः । कार्यं
शरीरं करणमिन्द्रियजातं समः समानजातीयोऽभ्यधिको विजातीयो दृश्यत इति
नन्वाऽन्वितं द्वयं मानाभावपरम् । सत्त्वासत्त्वादिनाऽनवगाह्यत्वं परत्वम् । शक्तिर्भू-
लकारणं माया तस्या विविक्तवमाकाशाद्यशेषाकारत्वम् । ऐतिल्यमात्रमिद्धा
सा न प्रामाणिकीति वक्तुं श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायानुमारित्वं स्वाभा-
विकत्वं ज्ञानमेव वक्तुं तेन क्रिया जगतः सर्गाद्या सा च स्वाभाविकीति । असा-
गिरपि ग्रहीताऽपादोऽपि जवनो वेगवद्विहरणवानचक्षुरपि पश्यत्यकर्णोऽपि शृणोति किं

[अ० १ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ९७

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणत्वानीश्वरादन्यः संसारी
“ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता ” [बृह०
३-७ २३] इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरी-
राद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति ।

अत्रोच्यते—सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथाऽपि देहा-
दिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधि-
संबन्ध इव व्योम्नस्तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य
दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि ।
तत्कृता चाऽऽकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ।
तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभे-
दमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चाऽऽत्मन एव सतो देहा-

बहुना सर्वमपि वेदनयोग्यं कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति पर्यवसितं तस्मिन्वेदितृत्वमतो न
तस्यान्यो वेदिताऽस्ति नित्यस्फुरणत्वाच्च तं चाऽऽदिकर्तारं महान्तमाचक्षते ब्रह्मविदो
न च तन्महत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषपदम् ।

अविद्यादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येत्यत्रापसिद्धान्तं शङ्कते—
नन्विति । न केवलमपराद्धान्तादीश्वरादन्यो न संसारी किंतु श्रुतिविरोधादपी-
त्याह—नेति । व्यतिरिक्ते संसारिण्यसति विभागोक्तिरयुक्तेति फलितमाह—
तत्रेति ।

स्वभाविकमौषाधिकं चाऽन्यत्वं नास्तीति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राऽऽ-
धमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । तत्कृत-
मन्यत्वं चेष्टमेवेति शेषः । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नोपाधिसंबन्धे दृष्टान्त-
माह—घटेति । विमतौ तत्त्वतो भिन्नावपुनरुक्तशब्दधीगम्यत्वाद्दृष्टादिवदि-
त्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—तत्कृतश्चेति । उपाधिसंबन्धस्तच्छब्दार्थः । हेतुमदा-
काशे साध्यं व्यावर्तयति—आकाशेति । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत् । परा-
परयोस्तात्त्विकभेदाभावे कथं तत्प्रयेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्कृतेति । पूर्ववत्तच्छब्दः ।
दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । चिदात्मा सत्सम्यर्थः । विशिष्टोपाधि-
योगादविवेकस्तेन कृतेत्येतत् । व्योमादावनात्मनि भ्रान्तिसंभवेऽपि कथमात्मनि स्वप्र-
काशे स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यते चेति । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन इति

दिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण । सति
चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः । यद-
प्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंह-
तस्य ब्रह्मण इति । तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा
तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोदुं शक्यते न प्रधाना-
दीनां तथा प्रपञ्चयिष्यति—‘ न विलक्षणत्वादस्य ’ [ब्र०
सू० अ० २-१-४] इत्येवमादिना ॥ ५ ॥

अत्राऽऽह—यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्र-
वणादिति । तदन्यथाऽप्युपपद्यतेऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्श-
नात् । यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्याऽऽलक्ष्य कूलं
पिपतिपतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि
प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति ।
यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन

योजना । तत्र कारणमाह—मिथ्येति । पूर्वभ्रान्तेरेव संस्कारद्वारोत्तरभ्रान्तिकारणत्वं
मवधारयितुं तन्मात्रग्रहणं न किंतु तद्धेतोर्विचारासहत्वं वैकुमतो हेत्वन्तरमविरुद्धम् ।
उपाधिद्वारा चिदात्मनि संसारित्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—सति चेति । ईश्वर-
स्यासंसारिणो महाकाशस्थानीयस्य तदनपेक्षमीक्षितृत्वमिति शेषः । प्रधानस्य परोक्षं
सर्वज्ञत्वं निरस्य ब्रह्मणस्तदुपपत्तिरुक्ता संप्रति प्रधानस्यैव कारणत्वयोग्यतेत्युक्तम्
वदति—यदपीति । तस्य कारणत्वं शब्दतस्तर्कनो वा नाऽऽद्य इत्याह—तदिति ।
द्वितीयं निरस्यति—यथा त्विति ॥ ५ ॥

प्रधानस्य न कारणतेत्युक्ते सतीक्षितृत्वस्य चेतनकारणत्वहेतोर्व्यभिचारं चोदयति—
अत्रेति । उक्तमनूय व्यभिचारं स्फोटयति—यदुक्तमिति । हेतुश्रवणं तदा परामृष्टम्
न्यथाऽपि जगत्कारणस्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः । कथमुपपत्तिर्नाहि तत्र मुख्यमीक्षितृत्वं
तत्राऽऽह—अचेतनेऽपीति । तदेव दृष्टान्तेन व्याचष्टे—प्रत्यासन्नेति । तथाऽपि
कथं प्रधाने तदैक्षतेति व्यपदेशस्तत्राऽऽह—तद्वदिति । उपचारे निमित्तं प्रत्यासन्ने-
त्यादि । तथाविधेऽपि प्रधाने सिसृक्षतीति स्यात्कथमैक्षतेति तत्र चेतनवदिति । त्रिरुक्तं
दृष्टान्तं व्याकुर्वाणो लौकिकेक्षितृत्वाभ्यान्नियतक्रियाकारित्वादित्यमुक्तिरित्याह—
यथेति । तस्मादिति नियतप्रगृप्तिमत्त्वं हेतूकृतम् । मुख्यगौणयोर्मुख्यग्रहणं न्याऽऽह-

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

गमिष्यामीतीक्षित्वाऽनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते । “ तत्तेज ऐक्षत ” [छान्दो० ६ - २ - ३] “ ता आप ऐक्षन्त ” [छान्दो० ६ - २ - ४] इति चाचेतनयोरप्यग्नेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते, उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिक ईक्षति-रग्नेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ” [छान्दो० ६-२-१] इत्युपक्रम्य “ तदैक्षत ” [छान्दो० ६-२-३] “ तत्तेजोऽसृजत ” [छान्दो० ६-२-३] इति च तेजोवन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोवन्नानि देवताशब्देन परामृश्याऽऽह—“ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” [छान्दो०

मेति सिद्धान्ती शङ्कते—कस्मादिति । गौणेषणसंनिधिना समाधत्ते—तत्तेज इति । दर्शनादौपचारिकं सतोऽपीक्षितृत्वमिति संबन्धः । संनिधिफलमाह—तस्मादिति । च्छब्दार्थं व्याकरोति—उपचारेति । तत्प्राये तत्प्रकरणे । इतिशब्दः शङ्कोपक्रम-प्रक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशङ्कामनूद्य सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति—एवमिति ।

अनुवादभागं विभजते—यदुक्तमिति । परिहारभागं व्याकर्तुं नञर्थमुक्त्वा प्रश्नद्वारा इतुमाह—तदसदिति । परमतं निरसितुं प्रकरणमनुसंधानो हेतुं व्याचष्टे—सदे-वेति । सेति प्रकृतसदात्मोक्तिरियमिति संनिहितेक्षितृत्वनिर्देशो देवतेत्यलौकिकत्वमु-क्तम् । ईक्षणमभिनयति—हन्तेति । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारायोगात्तदपे-नायामित्यर्थः । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोवन्नानि निर्दिशति—इमा इति । सूक्ष्मभूतानां व्यवहाराङ्गत्वेनोप्रात्यक्ष्यात्तेषु देवताशब्दोऽनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीवेन प्राणघृतिहेतु-नाऽऽत्मना सद्रूपेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टमात्म-तात्करवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ताम् । तथाऽपि

६-३-२] इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्पयेत् तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृश्येत् । न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्याऽऽत्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपं, नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा—
 “स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो० ६-८-७] इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदाणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य “तत्त्वमसि श्वेत-

प्रधानस्य गौणमीक्षितृत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तत्रेति । ईक्षणवाक्यं सप्तम्यर्थः । जीवस्य चेतनत्वाद्चेतनप्रधानस्य तदात्मत्वायोगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणात्मना प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्य जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति । तस्य तदीयचेतन्यस्य च प्रसिद्धार्थो निपातौ । चेतनत्वे हेतुः शरीरेति । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्राणानामिति । उक्तचेतनस्य जीवत्वे मानमाह—प्रसिद्धेरिति । प्राणविषयत्वेनापि लौकिको प्रसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य “जीव प्राणधारणे” इति धात्वर्थानुरोधाद्भक्तश्चेतनो जीव इत्याह—निर्वचनाच्चेति । सिद्धे जीवस्य चैतन्ये फलितमाह—स कथमिति । आत्मशब्दार्थं वदन्नसंभवं साधयति—आत्मा हीति । पूर्ववन्निपातौ । संसार्थसंसारिणोर्विरोधात्त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणो जीवे कथमात्मपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—अथ त्विति । तत्त्वतोऽविरोधाद्दृष्टितो विरोधस्य विम्बप्रतिबिम्बयोर्व्याभिचाराज्जीवब्रह्मैक्याद्ब्रह्मणो जीवे युक्तमात्मपदमित्यर्थः । जीवे सत् आत्मशब्दान्न तत्प्रधानमित्युक्त्वा विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति । यः सदास्त्वसै एषोऽणिमाऽणोर्भावो भावमवित्रोरपेदादणुरित्येतदैतदात्म्यमेतदात्मनो भाव एतदात्म्यम् । अयमपि प्रयोगो भवितृपरः सर्वमिदं जगदेतदात्मकमिति यावत् । परमसूक्ष्मं सर्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं तत्त्वं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दृष्टान्तस्वावधारणस्यात्रापि संबन्धाद्यत्सत्यं स सर्वस्याऽऽत्मा निरुपचरितं रूपं हे श्वेतकेतो त्वं च नासि संसारी किंतु तदेव ब्रह्मेत्यक्षरयोजना । तत्रापेक्षितं प्रतीकमादाय विवक्षितमाह—इत्यत्रेति । तथा च चेतनस्याऽऽत्मशब्दान्न तस्य प्रधानो-

[अ० १ पा० १ सू० ७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १०१

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

केतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अग्नेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात् । न चाऽऽत्मशब्दवर्तिकचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥६॥

अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्द आत्मनः सर्वार्थकारित्वाद्यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्याऽऽत्मनो भोगापवर्गो कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः ।

अथैक एवाऽऽत्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति ।

त्यर्थः । यत्पुनरुपचारप्रायपाठादीक्षितृत्वं सतोऽपि गौणमिति तत्राऽऽह—अग्नेजसो-
स्त्विति । युक्तमीक्षितृत्वस्य गौणत्वमिति संबन्धस्तत्र हेतुरिति शब्दः स च प्रत्येकं संबध्यते । यतश्चेतनव्यापारं प्रति विषयत्वेन निर्देशात्तयोरचेतनत्वम् । आदिपदेन प्रवेशनियमनादिसंग्रहः । यतश्च तत्र तत्र प्रयोज्यत्वेनैव तयोरुक्तिर्यस्माच्च सदीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वहेत्वात्मशब्दवत्तयोरीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न दृष्टस्तस्मात्कूलस्य गुणवृत्त्या विपतिपावद्युक्तमग्नेजसोगौणमीक्षितृत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रायपाठस्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यत्वस्योत्सार्गिकत्वाद्गौणेनातुल्यत्वाद्विशयानुदये प्रायवचनमकिञ्चित्करमित्यभिप्रेत्याग्नेजसोरपि मुख्यमेवेक्षणमाश्रयणीयं न गौणमित्याह—तयो-
रपीति । कारणेक्षणं कार्ये लक्षणयोच्यते चेत्तत्रापि कथं मुख्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—
सतस्त्विति ॥ ६ ॥

आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति—अथेति । गौणे प्रयोगे गुणयोगं दर्शयति—आत्मन इति । स्वर्गार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दानर्हत्ववदात्मार्थमपि प्रधानं नाऽऽत्मशब्दार्हमित्याशङ्क्याऽऽह—अथेति । प्रधानस्य भृत्यवच्चैतन्याभावादात्मार्थप्रवृत्त्ययोगान्नाऽऽत्मार्थकारितेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रधानं हीति । भृत्यस्य राज्ञि विवेकाविवेकाभ्यामभ्युदयाद्यहेतुत्वान्न दृष्टान्ततेत्याशङ्क्योपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह—राज्ञ इति ।

गौणत्वं निरसितुमुक्तात्मशब्दस्य न गौणतेत्यपरितुष्यन्नाह—अथवेति । प्रधानेऽपि शक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्य वृद्धप्रयोगादनेकत्र शक्तिसिद्धेर्नैवमित्याह—भूता-

॥४४४

भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिःशब्दः
ऋतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत
उत्तरं पठति—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति “स आत्मा”
इति प्रकृतं सदाणिमानपादाय “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो०
६-८-७] इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्गोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुप-
दिश्य “आचार्यवान्पुरुषो वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये” इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं
सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति
तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात् । न
तु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो

त्मेति । प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः । तत्राऽऽत्मशब्दस्याऽऽत्मन्येव गुरुणा
वृत्तिः प्रधानादौ गौणोत्याशङ्क्य भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्प्य-
मित्याह—यथेति । आत्मशब्दसाधारण्ये फलितमाह—तत्रेति । शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं
पातयति—अत इति ।

हेतुमात्रस्य सूत्रे मानात्पूर्वसूत्रस्थनबमाकृष्य प्रतिजानोते—नेति । तत्र हेतुं सूत्रं
व्याचष्टे—स इत्यादिना । साक्षित्वेनाहंकाराद्यध्यासनिरासयोग्यतां वक्तुं चेतनस्ये-
त्युक्तम् । ऐक्यापारोक्ष्यप्रभितिप्रतिबन्धनिवर्तकं सूचयति—आचार्यवानिति । उक्त-
प्रमित्या सर्वबन्धननिवृत्त्या देहादिदृष्टेरपि निवृत्तिप्राप्तौ प्रारब्धकर्मणा तदृष्टनुवृत्ति-
माचष्टे—तस्येति । कथं तर्हि प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भोगादिति मनवानो
वृत्ते—यावादिति । आरब्धकर्मध्वस्तावपि कथं देहादिधीध्वस्तिरित्याशङ्क्याप्रति-
बन्धादित्याह—अथेति । उत्तमपुरुषस्तूमयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्त्वात् । सांख्य-
क्षेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—यदीति । तदा चेतनं सन्तं मुमुक्षुमचे-
तनोऽसीति नृवच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुंसोऽनर्थायेति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति
योजना । अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं नेत्याह—न त्विति । आत्मनो जडैः यमपि सत्याये-
क्यवदनवच्छिन्नतया शास्त्रप्रमेयमित्याशङ्क्याऽऽह—यदि चेति । शास्त्रोक्ते विश्वा-

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स श्रद्ध-
धानतयाऽन्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्तद्व्यति-
रिक्तं चाऽऽत्मानं न प्रतिपद्येत् । तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्ये-
तानर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसा-
धनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “ स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो ” [छान्दो० ६-१६-३] इति यथाभूतमेवाऽऽत्मान-
मुपदिशतीति युक्तम् ।

सबुद्धौ हेतुमाह—श्रद्धधानतयेति । अनात्मन्यात्मदृष्टिं नासौ त्यजेदित्यत्र लौकिकं
दृष्टान्तमाह—अन्धेति । कश्चित्किल पश्चिमचेता गहनविपिनसमीपसंचारिपथि पति-
तमतिदुःखितं विनष्टदृष्टिद्वयमपि पुरुषापसदमवलोक्य तदन्तिकमुपसृप्य विप्रलब्धु-
मिच्छन्पृच्छति किमिति भवताऽतिबहुतरगोगवयादिसंचारसंकीर्णे दुर्गे मार्गे प्रचुरप-
रिणततरक्षुरोपणादिपरिवृतकान्तारपरिसरे परिहाय सहायसंपदमास्यते । स च विवेक-
परिचयविधुरो मधुरां गिरमुपश्रुत्य सहर्षं समभाषत । दैवोपहतः पिहितनयनयुगुलो
वताहं कयाऽपि विधया पन्थानमेनमासाद्य नानाविधबन्धुनिकरपरिपूरितमतिसविधमपि
नगरं जिगमिपुरिहैवासमर्थो बहुतिथमत्यवाहयम् । संप्रति तु भवतो दिष्ट्या दृष्टस्य
दृष्टिपथमवतीर्णं समासादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्णमात्मानमालक्ष्य लब्धलक्ष्यो
निर्वृतोऽस्मि । स च विप्रलिप्सुः शिक्षाविपक्षमुक्षाणमभ्याशदेशनिवासिनमुलपादि
चरन्तमाकलय्यास्य तु पुच्छं गृहीत्वा गच्छतु भवानेष त्वाऽभिमतं नगरं नेष्यतीत्या-
माप्य तदनुमोदनपुरःसरं पुरुषं पशुमानोय तदीयलाङ्गुलं ग्राहयामास । स च गृहीत-
तदीयवालधिर्विधिवा वेदनास्तदाहिता इतस्ततो नीयमानोऽनुमवन्नपि नगरजिगमिपया
तदाप्त्यादेष्टुरासतादृष्ट्या च स्वयमुपात्तं प्रबलवलीवर्दयूनश्वरममङ्गं परित्यक्तु नैव धियं
दधार । स च भूयो भूयो भूयसीर्यातनाः प्रतिलभ्य घ्रेषितमप्रतिपद्यैव महति मोह-
सागरे निपतितः । तेनैव न्यायेनायमपि श्रद्धालुत्वाद्नात्मनि शास्त्राहितामात्मदृष्टिम-
त्यजन्ननर्थभागी भवेदित्यर्थः । आत्मा जडाद्यन्तरं तत्साक्षित्वाद्दृष्टसाक्षिवदित्यतिरि-
क्तात्मधिषा पुरुषार्थभागी स्यादित्याशङ्क्याऽऽगमविरोधान्मैवमित्याह—तद्व्यतिरिक्तं
चेति । आत्मज्ञानामावे दोषमाह—तथेति । विहतिर्मुक्तिभाक्त्वाभावः । अनात्म-
निष्ठत्वे दोषमाह—अनर्थं चेति । “ ताऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो
जनाः ” इति श्रुतेरित्यर्थः । परमते तन्निष्ठानुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेत-
नत्वमेष्टव्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

एवं च सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मत्वोपदेशे “अहमुक्थमस्मीति विद्यात्” [ऐ० आर० २-१-२-६] इति-वत्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सदाणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम् । भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति । अपि च कचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या सर्वत्रानांश्वासप्रसङ्गात् ।

यत्तुक्तं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः ऋतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति । तन्न । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारान्भूता-

नन्वारोपेणापि शास्त्रे ध्यानोपदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽत्राऽऽह—एवं चेति । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टान्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसंधिमतो मोक्षस्तद्यथा परशुं तप्तं प्रतिगृह्णातीत्यत्रोक्तः स च तत्त्वतो वस्तुपदेशे संभवतीत्यर्थः । सदात्मत्वोक्तेरारोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसंधिसिद्धिर्यस्य स्यादद्धेत्यादिध्यानवाक्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथेति । उक्तं प्राणः । महावाक्योत्थं ज्ञानमिदमुच्यते । तस्य संपन्मात्रत्वेनानित्यफलत्वे फलितमाह—तत्रेति । मोक्षस्य तद्वादिभिर्नित्यत्वोपगमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य परपक्षेऽप्यनुपपत्तिमुक्त्वोपसंहरति—तस्मादिति । दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गी करोति—भृत्येति । इत्-श्चाऽऽत्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणतेत्याह—अपि चेति । मुख्या-र्थायोगो गुणयोगश्च गौणत्वे हेतुः । तदभावेऽपि तत्कल्पनाऽतिप्रसङ्गिनीति हेत्वन्तरमेव स्फोटयति—कचिदिति । अन्यादिशब्दानां माणवकादिषु गौणत्वदृष्ट्या दह-नादिष्वपि तत्प्रसक्तेरित्याह—सर्वत्रेति ।

गौणत्वं निरस्य साधारण्यं निरसितुमनुवदति—यच्चिति । एकत्र मुख्यशब्दस्य तद्योगादन्यत्र वृत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिरूपने गौरवान्नैवमित्याह—तत्रेति । क्वचित्त्वगत्याऽनेकार्थतेत्यर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदविवेकादन्यत्र तच्छब्दते-त्याशङ्क्याऽऽप्त्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यत्वात्तत्रैवाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यतेत्याह—तस्मादिति । कथं तर्हि भूतात्मेत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य जीवैक्याध्यासात्पञ्चकोशात्म-भूतानामिन्द्रियाणां चाऽऽत्मशब्दत्वं परमात्मैक्यारोपात्प्रधानस्य प्रकृतेरित्याह—चेत-नत्वेति । आप्त्याद्युपाधेरात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधानेऽपि तथैव तन्मुख्यत्व-

[अ० १ पा० १ सू० ७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १०६

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

दिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मश-
ब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृ-
त्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चान्नाचेतनस्य निश्चायकं किञ्चि-
त्कारणमस्ति । प्रकृतं तु सदीक्षित् संनिहितश्चेतनः श्वेतकेतुः ।
न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम ।
तस्माच्चेतनविषय इहाऽऽत्मशब्द इति निश्चीयते । ज्योतिःश-
ब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादकल्पि-
तेन तु ज्वलनसादृश्येन कृतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्व-
सूत्र एवाऽऽत्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणसाधारणत्वशङ्कतया
व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्या-
ख्येयः “ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ” इति । तस्मान्नाचेतनं
प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

सेद्धेः साधारण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—साधारणत्वेऽपीति । परमसूक्ष्मशक्त्यात्मक-
शक्त्यर्थानिमिश्रितज्ञाञ्चसिद्धेस्तद्विषयत्वमात्मशब्दस्य शक्यं निश्चेतुमित्याशङ्क्य
तत्केरप्यन्तस्थविदात्मनि निरङ्कुशमणोयस्त्वमित्याह—न चेति । अत्रेति प्रकर-
णोक्तिः । किञ्चित्प्रकरणमुपपदं वेत्यर्थः । कथं तर्हि चेतनविषयत्वेत्याशङ्क्य क्रमेण
प्रकरणोपपदे दर्शयति—प्रकृतं त्विति । चेतनसंनिधानेऽपि तस्य तत्त्वमसीत्यचेतन-
प्रधानतादात्म्योक्तेरहेतुः संनिधिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । चेतने प्रकरणादिभावे
कलितमाह—तस्मादिति । जीवेनाऽऽत्मना स आत्मेति च वाक्यमिहेत्युक्तम् ।
आत्मशब्दसाधारण्ये दृष्टान्तितं ज्योतिःशब्दं विघटयति—ज्योतिःशब्दोऽपीति । कथं
तर्हि वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र कालविधौ प्रकृतज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दस्त-
त्राऽऽह—अर्थवादेति । कथमानि ज्योतीषीत्युक्तवैतानि वाच तानि ज्योतीषि य
एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं त्रिवृदादिस्तोमानां फलप्रकाश-
कत्वम् । ततो ज्योतिष्टेन निरूपितात्रिवृदादिस्तुतिसमुदायत्वाज्ज्योतिष्टोमे ज्योतिः-
शब्दः । तस्मादेकस्याऽऽत्मशब्दस्यानेकसाधारण्येनेदमुदाहरणमित्यर्थः । आत्मशब्दा-
दिति पूर्वसूत्रोक्तहेतुसाधकतया तच्छेषत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना स्वतन्त्रहेतुपरतया
व्याकरोति—अथवेति । निरस्ता गौणत्वस्य साधारणत्वस्य च शङ्का यस्मात्स तथा
तस्य भावस्तत्ता तथाऽऽत्मशब्दं व्याख्यायेति संबन्धः । सतश्चेतनस्य च तादात्म्यव-
चनं पूर्वसूत्रोक्तो हेतुः । सदर्थनिष्ठस्य मुक्तिरूपपरानन्दैकयोक्तेश्च चित्तो न प्रधानैक्य-
मिति हेत्वन्तरमिहोच्यत इत्याह—तत इति । चेतनाचेतनयोरैक्यायोगादचेतननिष्ठ-
तया चेतनस्य मोक्षोपदेशासिद्धेः सिद्धमृषसंहरति—तस्मान्नेति ॥ ७ ॥

१ द. ज. "तद्य चेत" । २ स. "न्ते ज्यो" । ३ क. "त ज्वलितज्व" ।

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैष प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् “स आत्मा तत्त्वमसि” इतीहोपदिष्टं स्यात्स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुन्धती दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथमरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवोचत् । सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि पृष्ठपपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् “उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” [छान्दो० ६-१-२] इति । “कथं नु भगवः स आदेशो भवति” इति “यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं

यथा कश्चिदारुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारामियं सेति दर्शयत्येवं दुर्ज्ञेयत्वादात्मतत्त्वस्याऽऽदौ प्रधानात्मत्ववचनात्तदेव सच्छब्दमिति शङ्कते—कुतश्चेति ।

सूत्रमुत्तरम्—हेयत्वेति । तद्व्याख्यातुं हेयत्वोक्तिं प्रतियोगिनीं प्रसज्ययति—यदीति । ऐक्यमुक्त्वा तन्निराकरणं पङ्कप्रक्षालनमनुसरतीत्याशङ्क्य परोक्तं दृष्टान्तेन प्रत्याह—यथेति । प्रतियोगिप्राप्तिमुक्त्वा तन्निषेधसूत्रार्थमाह—न चेति । तत्र हेतुसन्मात्रेति । अनृतजडशक्तिशबलेति तत्सत्यमिति सत्यत्वविधानादसत्याकारं स आत्मेति चिद्रूपत्वविधानाज्जडाकारं च बाधित्वा सत्यैकरसचिदात्माकारा याऽपरोक्षप्रमितिस्तन्निष्ठत्वेनैव च्छान्दोग्ये पृष्ठममाप्तिदर्शनात्प्रकृतसदात्मत्वाप्रत्याख्यानात्तत्त्वमसीत्यमुख्यात्मत्वोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । पूर्वोत्तरहेत्वोः समूयाप्रमापकत्वे कृतं चकारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—चशब्द इति । हेयत्वावचनादेव प्रधानस्य निरासे किं प्रतिज्ञाविरोधोक्त्येत्याशङ्क्य हेयत्वोक्तिमुपेत्य चकारार्थं स्फुटयति—सत्यपीति । प्रसङ्गं प्रकटयितुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह—कारणेति । हे श्वेतकेतो तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशं शास्त्राचार्योक्तिमयं वस्त्वप्राक्ष्यः पृष्ठवानसि त्वमाचार्यम् । येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुमपि श्रुतं भवति । येन मतेन तर्कतोऽन्यदमतमपि मतम् । येन विज्ञातेनान्यदविज्ञातमपि विज्ञातम् । न तु श्रोतव्यादि शिष्टमिति पितृवाक्यस्यार्थः । अन्यज्ञानादन्यदज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते—कथं न्विति । नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह—यथेति ।

[अ० १ पा० १ सू० ९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १०७

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, अधि० ५)

स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” [छान्दो० ६-१-२] “एवं सोम्य स आदेशो भवति” [छान्दो० ६-१ ६] इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—“ यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ” [छान्दो० ६ ८-१] इति । एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वाक्ति । स्वशब्देनेहाऽऽत्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवती-

ज्ञाते मृत्पिण्डे कुतस्तद्विकारधीरित्याशङ्क्याऽऽह—वाचेति । यो विकारः स वागालम्बनमुच्यते परं न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुर्नामधेयमिति । नाममात्रं नार्थोऽस्ति चेत्तर्हि घटादिवदसत्यत्वसंभवात्कारणस्यापि कथं सत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—मृत्तिकेति । उक्तदृष्टान्तादाकाशादेरपि मृपात्वात्कारणस्य सन्मात्रस्यैव सत्यत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यशेषो नेति दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । कार्यस्य कारणमात्रत्वोपगमात्परस्यापि प्रतिज्ञासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । प्रतिज्ञाविरोधफलमाह—तस्मादिति ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रश्नपूर्वकं हेत्वन्तरमाह—कुतश्चेति ।

प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र चित्प्रतिबिम्बानां चिदात्मनि बिम्बे लयादिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशङ्क्य प्रकरणानुसंधानपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—तदेवेति । यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नम भवति तदा पुरुषः सता संपन्नस्तेनैकीभूत इति योजना । प्रकरणेनैक्यप्रमितेः सच्छब्दलक्ष्यस्यैव चिद्विम्बत्वान्न व्यधिकरणेनेति सतश्चित्तं सूचयति—स्वमिति । तत्र लौकिकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति—स्वं हीति । उक्तश्रुतेः स्नात्पर्यमाह—एवेति । नामनिरुक्तिश्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे—स्वशब्देनेति । कथं

त्यर्थः । अपिपूर्वस्यैतेर्ल्यार्थत्वं प्रसिद्धम् । प्रभवाप्ययावित्यु-
त्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेषसंब-
न्धादिन्द्रियार्थान्मृहंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति तद्वासनावि-
शिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति स उपाधिद्वयोपरमे
सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि मलीन इवेति
स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या
दर्शितम् “ स एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति
तस्माद्धृदयम् ” [छान्दो० ८-३-३] इति । यथा वाऽशना-
योदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—“ आप एव तदशितं
नयन्ते ” “ तेज एव तत्पीतं नयते ” [छान्दो० ६-८-
३-५] इति च । एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवति,

भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयी कुर्यादित्याशङ्क्योपसर्गाह्वयधीरित्याह—अपिपूर्व-
स्येति । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति—प्रभवेति । एतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य ल्या-
र्थत्वेऽपि कथमनाद्यनन्तस्य लयः स्यादित्याशङ्क्य तदीयलयस्योपाधिकत्वं वक्तुं जाग-
रितमनुवदति—मन इति । बुद्धिपरिणामा एवोपाधयस्तैरस्यार्थविशेषयोगाच्चक्षुरादी-
न्द्रियैस्तानेव स्थूत्रानर्थान्पश्यन्जीवस्तद्विशेषेण स्थूलदेहेनैक्यारोपमापन्नो जागर्तीति व्य-
ह्रियत इत्यर्थः । स्वप्नमुपन्यस्यति—तद्वासनेति । जाग्रद्वासनाभिर्विचित्राभिर्विशिष्टो
मनोमात्रोपाधिर्जीवः स्वप्नानुच्चावचान्वासनामात्रदेहाननुभवन्नेवमेव खलु सोम्यैतन्मन
इति मनःशब्दवाच्य इति मनोद्वारा लक्ष्यो भवतीत्यर्थः । तथाऽपि कुतोऽस्य लयोक्ति-
रित्याशङ्क्याऽऽह—स इति । स्थूलं सूक्ष्मं चोपाविद्वयं तत्कृतो विशेषो गन्तृत्वद्रष्टृ-
त्वादिः । स्वपितिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न श्रुतार्थतेत्याशङ्क्य तद्याथाध्यर्थं दृष्टान्तद्व-
यमाह—यथेत्यादिना । तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनम् । अशना-
यापिपासे सोम्य विजानीहीत्युपक्रम्याशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाञ्जरणादापोऽ-
शनाया छान्दसमेकवचनम् । एवमशनायाशब्दस्याप्सु प्रवृत्तौ मूलं दर्शयति—“ आप
एव तदशितं नयन्ते ” इति श्रुतिः । द्रावकोदकपाननयनात्तस्य शोषणाद्बुद्धयं तेजः ।
आकारश्छान्दसः । एवमुदन्यशब्दस्य तेजसि प्रवृत्तौ निमित्तं तेज एव तत्पीतं नयते
इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजना । दृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ।
प्रधानस्य व्यापित्वादव्यापिजीवलयस्थानत्वयोगाद्बुक्तहेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निरु-
क्तं

[अ० १ पा० १ सू० १०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १०९

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभाषकथनम्, अधि० ५)

इतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चैतन आत्माऽ-
चेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवाऽऽ-
त्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति
विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यन्तरं च—“ प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो
न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरम् [बृह० ४-३-२१] इति
सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयत्यतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां
चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥९॥

कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिर-
भविष्यत्कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं कचिदचेतनं प्रधानं
कचिदन्यदेवेति ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्ष-
त्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत् । न त्वेतदस्ति । समानैव हि सर्वेषु

चित्त्वापत्तिरयुक्तेत्याह—न चेति । स्वशब्दस्याऽऽत्मीयेऽपि शक्तत्वात्प्रधाने प्रवृत्तेर-
न्यथासिद्धितादवस्थमाशङ्क्योक्तं स्फोरयति—यदीति । स्वशब्दस्याऽऽत्मा मुख्योऽ-
र्थस्तत्संबन्धादात्मीयो लक्ष्य इति तद्ब्रह्मस्यानौचित्यमेवमपीत्युक्तम् । मृदात्मनो घटस्य
मृद्येव लयादात्मीये जलादावदृष्टेरित्यर्थः । स्वपितिनामनिरुक्तिश्रुत्यनुग्राहकत्वेन बृह-
दारण्यकश्रुतिं पठति—श्रुत्यन्तरं चेति । तस्य तात्पर्यमाह—सुषुप्तेति । हेतोरन्य-
थासिद्धयभावे फलितमाह—अत इति ॥ ९ ॥

उपक्रमोपसंहारयोर्वक्ष्येकवाक्यत्वं तात्पर्यलिङ्गमुक्त्वाऽभ्यासं लिङ्गान्तरं धक्तुं
सूत्रान्तरं निक्षिपति—कुतश्चेति ।

श्रुतिप्रामाण्यैक्यात्प्रत्युपनिषदभ्यासेन चेतनकारणतावगतिरेकरूपेत्युक्तमनेकरू-
पत्वाप्रसङ्गादित्याशङ्क्य कारणविषयत्वात्तर्कजन्यधीवदतुल्यत्वप्रसक्तिं वक्ति—
यदीति । वस्तुतश्चिदचिदात्मकमन्यदित्युक्तं विरुद्धार्थत्वात्तर्हि त्यागो वेदान्ता-
नामित्याशङ्क्य तेषामेकार्थतया नयनादत्यागमाह—तत इति । अस्तु तर्हि
तेष्वपि कारणावगतेरनेकरूपत्वं नेत्याह—नत्विति । तर्हि जडाजडार्थवचसोः
सालम्बनत्वाय व्यात्मके ब्रह्मण्येव गतिसामान्यमित्याशङ्क्य चिदेकरसे तस्याः
सामान्यमाह—समानेति । विस्फुलिङ्गप्रसङ्गार्थं ज्वलत इत्युक्तम् । विप्रतिष्ठेरन्ना-

१ ज. 'मभविष्य' । २ ठ. ड. ड. 'स्वात्कर्मतर्कधीव' । ३ ठ. ड. ड. 'त्युक्तमनेकरूपत्वप्र-
सङ्गादिरु' ।

वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः । “ यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो
विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ” [कौ० ३-३]
इति । “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” [तैत्ति०
२-१] इति । “ आत्मन एवेदं सर्वम् ” [छान्दो० ७-२६-
१] इति । “ आत्मन एष प्राणो जायते ” [प्रश्न० ३-३]
इति चाऽऽत्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मश-
ब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदा-
न्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव
रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कार-
णम् ॥ १० ॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ (५)

गतित्वेन दिशो दशापि प्रसृताः स्युरित्यर्थः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं
विप्रतिष्ठन्ते विविधमुद्गच्छन्तीति यावत् । प्राणेभ्योऽनन्तरमादित्यादयस्तदनुग्राह(हि)का
देवतास्ताभ्योऽनन्तरं लोकयन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । अनुक्तानामपि वेदा-
न्तानामृकैः सहास्मिन्नर्थे तात्पर्यं सूचयति—आत्मन इति । जडाजडात्मकाखण्डरू-
पमात्मशब्दमिति कुतो विवक्षितधीरित्याशङ्क्य जडस्य स्वरूपाभासत्वादखण्डाजडचित्त-
न्यमेवाऽऽत्मेत्याह—आत्मेति । स्वतः प्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वार्थधीहेतु-
त्वात्तत्रानुग्राहकवाक्यान्तरोक्तिरर्थाधिकेत्याशङ्क्याऽऽह—महच्चेति । एकार्थत्वोक्त्या
ज्ञानदाढ्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः । वेदान्तानां चेतनकारणे तुल्यगतित्वे दृष्टान्तमाह—
चक्षुरादीनामिति । सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति न रसादि कस्यचिदिति रूपे चक्षुषो
गतिसामान्यं दृष्टम् । रसनादीनामपि रसादिषु । तथा वेदान्तानामपि चेतनकारणत्वे
तुल्यगतित्वमित्यर्थः । सूत्रार्थं निगमयति—अत इति ॥ १० ॥

श्रुत्या स्फुटार्थतया ब्रह्मकारणत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्यासां तदैकार्थ्यनिर्णयादि-
त्युत्तरसूत्राकाङ्क्षामाह—कुतश्चेति । तदैक्षतेत्यत्रेक्षणमात्रं कारणस्य श्रुतं न सर्वज्ञत्वं
तस्य सर्वार्थत्वादार्थिको तद्धीः । श्वेताश्वतरे तु सर्वज्ञो जगद्धेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः
सर्वोपनिषदां तदेकवाक्यत्वधीरित्याह—श्रुतत्वाच्चेति ।

[अ० १ पा० १ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि १११

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेता-
श्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य—“ स कारणं कर-
णाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ” [श्वेता०
६-९] इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं नाचेतनं प्रधा-
नमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (५)

“ जन्माद्यस्य यतः ” इत्यारभ्य “ श्रुतत्वाच्च ” इत्येवमन्तैः
सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्ति-
रीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपाद-
कत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च
सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतः
परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते—द्विरूपं हि ब्रह्माव-
गम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधि-
विवर्जितम् । “ यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विपर इतरं पश्यति ”
[बृह० ४-५-१५] “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं

तद्याचष्टे—स्वशब्देनेति । सर्वज्ञस्य वाचकेन शब्देनेति यावत् । सर्वश्चासौ
ज्ञश्चेति । सर्ववाधशङ्कां वारयति—ईश्वर इति । वक्ष्यमाणमन्त्रस्थसशब्दार्थमाह—
सर्वज्ञमिति । ज्ञः कालकालो गुणो सर्वविद्य इति प्रकृत्य स कारणमिति
परामर्शात्तद्वेतोः सर्वज्ञतेत्यर्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह—करणेति । तेषाम-
धिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमेश्वरस्तस्य सर्वहेतुत्वार्थं विशेषणम्—न
चेति । जीवान्प्रतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भादेरपीत्याशङ्क्य नियन्त्रन्तरं निरस्यति—न
चोति । महाप्रमेयमुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यदित्युक्तार्थः ॥ ११ ॥ (६)

वृत्तमनूद्योत्तरसंदर्भमाक्षिपति—जन्मादीति । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति वक्त-
व्यम् । तेषामेतदर्थप्रतिपादनोपयुक्तन्यायग्रथनार्थमुत्तरः संदर्भोऽर्थवानित्याशङ्क्याऽऽह—
न्यायेति । अनुक्तवाक्यानां तत्परत्वं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याशङ्क्याऽऽह—गतीति ।
अनुक्तसमन्वयाभावोत्तरस्योत्थानमित्याह—अत इति । उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं
वक्तुमारभते—उच्यते इति । तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं संक्षिपति—द्विरूपं
हीति । तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति—यत्रेति । यस्यां सत्त्वविद्यावस्थायामा-
भासभूतं द्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः सन्नितरं पश्यतीति दृक्षादिगोचरमुपाधिमद्वस्तु
वदतीत्यर्थः । निरुपाधिकविषयं वाक्यं पठति—यत्र त्विति । यस्यां विद्यावस्था-

१ ड. ट. “य—“ न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेतिता नैव च तस्य लिङ्गम् ” स ।

२ ज. सर्वै । ३ क. ए. “कार्यम् ।

पश्येत्” [बृह० ४-५-१५] “ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-
त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्म-
र्त्यम्” [छान्दो० ७-२४-१] “ सर्वाणि रूपाणि विचित्प-
धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते” [तैत्ति० आ० ३-१२-
७] “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृ-
तस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्” [श्वेता० ६-१९]
“ नेति नेति” [बृह० २-३-६] इति “ अस्थूलमनणु”
[बृह० ३-८-८] “ न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत्” इति चैवं

यामस्य विदुषः सर्वं कर्त्तव्यात्मातिरेकेणासदेवाऽऽसीत्तत्र केन करणेन कं विषयं को
वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपाधिके श्रुत्यन्तर-
माह—यत्रेति । यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यदृष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च
श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा मनुते
जानाति वा स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमात्मेत्यर्थः । तत्रैवावा-
न्तरवाक्ये सोपाधिकमपि स्वरूपमुक्तमित्याह—अथेति । निरुपाधिकमूक्त्यनन्तरं
सोपाधिकमपि रूपमुच्यते । यस्मिन्परिच्छिन्ने वस्तुनि निष्ठो योऽविद्वानन्यदृष्टव्यादि
चक्षुरादिनाऽनुसंधत्ते तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूम्नोऽल्पस्य च विशेषान्तर-
माह—यो वा इति । अथेति द्योतितो विशेषो वाक्येन प्रकटितः । सोपाधिकेऽन्त-
र्यामिणि श्रुत्यन्तरमाह—सर्वाणीति । सर्वज्ञो हीश्वरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माय
तत्र प्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्योऽवतिष्ठते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीत्यर्थः । निरुपा-
धिके श्रुत्यन्तरमाह—निष्कलमिति । निष्कलं निरंशं निरंशत्वादेव सर्वक्रियाशून्यं
निष्क्रियं तस्मादेव शान्तमपरिणामि रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्माद्यसंबद्धं निरञ्ज-
नम् । नमसोऽस्य विशेषमाह—अमृतस्येति । यथा मृदारुमयः सेतुर्नदीकुल्यादिपर-
कूलप्राप्तेरुपायस्तथा संसारसागरस्य परं पारं परं ब्रह्म तद्भावस्यामृतस्य वाक्योत्पत्तुर्द-
ध्यभिव्यक्तं तदेव साधनं सेतुवदवस्थितम् । तस्योपशान्तत्वे दृष्टान्तमाह—दग्धेति ।
यथा दग्धेन्धनोऽग्निः शाम्यति तथाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्ध्वा स्थितं प्रशान्तं प्रसन्नं
विद्यादित्यर्थः । इतिम्यां विश्वं दृश्यमादाय नञ्म्यां तन्निषेधादपि श्रुत्यन्तरं निरुपाधि-
कार्थमाह—नेतीति । द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिषेधादपि वाक्यं तथेत्याह—अस्थूल-
मिति । रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह—न्यूनमिति । निष्प्रपञ्चादन्यदुपास्यं सप्रपञ्चस्थानं

[अ० १ पा० १ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११३

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मतरम्, अधि० ६)

सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथाऽपि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते । “ तं यथा यथोपासते तदेव भवति ” इति श्रुतेः । “ यथा ऋतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ” [छान्दो० ३-१४-१] इति च ।

स्मृतेश्च — “ यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ” ॥

[भ० गी० ८-६] इति । यद्यप्येकं आत्मा सर्वभूतेषु

न्यूनं परिच्छिन्नं ततोऽन्यन्निष्प्रपञ्चं मुक्तोपसृप्यं त्रिधापरिच्छिञ्चिच्छून्यं सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । उक्तवाक्यानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वोक्तमेवमिति । ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं युगपदेकस्य तद्विरोधात्तत्राऽऽह—विद्येति । अद्वैतमेव वास्तवं चेदुपास्योपासकादिभेदस्योपस्तुत्वाद्दुपास्तिविध्यानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । उपास्तीनामपि मुक्त्यर्थत्वाद्विद्यावद्वस्तुगामितेत्याशङ्क्य साक्षान्न मोक्षार्थतेत्याह—तत्रेति । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्त्यर्थानि दहराद्युपासनानि । कर्मसमृद्ध्यर्थान्युद्गीथादिध्यानानि । यद्यपि विधेयत्वादेतानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथाऽपि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहोक्तानीत्यर्थः । उपास्यैक्यात्तत्प्राप्तेरुपास्तिफलत्वाद्दुपास्तिफलभेदासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—तेषामिति । परस्य गुणभेदाद्दुपास्तिभेदाच्च भेदेऽपि स्वरूपभेदाद्दुपास्त्यादिभेदायोगतादवस्थमाशङ्क्य स्वरूपभेदेऽप्युपहितभेदमाह—एक इति । उपास्तिप्रचयसंस्काराद्दुपास्यतद्गुणप्राप्तिरित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—यथेति । ऋतुः संकल्पो ध्यानम् । ध्यानसंस्कारप्रचयाद्ध्येयात्मतां ध्याता देहपाते प्रतिपद्यते किंवा तदाऽपि पूर्ववद्दयातृत्वमेवेति संशये संस्कारप्रकर्षाद्देवतात्मत्वमेवाऽऽप्नोतीति निर्णेतुमाह—स्मृतेश्चेति । सर्वत्राऽऽत्मैक्यात्तस्य कौटस्थ्यात्तस्यैवोपास्यत्वात्कुतस्तत्तारतम्यश्रुतिरित्याशङ्क्य नीहाराद्यावरणभेदादादित्यत्रद्विद्यातारतम्यादात्मा वस्तुर्तो निरतिशयोऽपि सातिशयो भातीत्याह—यद्यपीति । यथोक्तस्याप्यात्मनः स्यावरादारभ्य

१ ज. 'सनादि' । २ ड. व. 'क एवाऽऽत्मा । ३ क. स. ठ. ड. ड. 'परिच्छेदश्च' । ४ छ. 'स्यावास्तवत्वा' । ५ क. स. 'पि ध्येय' । ६ ठ. ड. ड. 'चत्रात्संस्कार' । ७ स. सर्वात्मै' । ८ ठ. ड. 'तोऽनति' ।

स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथाऽपि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः
कूटस्थनित्यस्वैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यैश्वर्य-
शक्तिविशेषैः श्रूयते—“ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद ”
[ऐ० आ० २-३-२-१] इत्यत्र ।

स्मृतावपि—“ पद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भूजितमेव वा ।
सत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसंभवम् ”

[भ० गी० १०-४१] इति । यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः
स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोच्यते । एवमिहाप्यादित्यमण्डले
हिरण्यमयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवम्
“ आकाशस्तलिङ्गात् ” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्ति-
कारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितो-
पाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगतिपर्या-
लोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथैव तावत् “आनन्दमयोऽभ्या-
सात् ” इति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निर-

ब्रह्मान्तेषु प्राणिपूत्तरोत्तरमाविष्टस्य बुद्ध्युपाधिशुद्ध्युत्कर्षतारतम्यात्प्रज्ञाधीनैश्वर्यशक्ति-
विशेषैस्तारतम्यं तस्योक्तोपाधिकस्य प्रकृतस्याऽऽत्मनो यो ध्याता स्वरूपमाविस्तरा-
तिशयेन प्रकटमुपास्तिवशाद्बुध्यते सोऽश्रुते ह्याविर्भूयेत्यैतरेयके श्रुतम् । तथा चोपा-
स्यतारतम्यं श्रौतमौपाधिकं युक्तमित्यर्थः । उपास्येश्वरतारतम्यं भगवद्गीतास्वपि सिद्ध-
मित्याह—स्मृताविति । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह—यत्रेति । न केवलं द्वैविध्यं ब्रह्मणः
श्रुतिस्मृत्योरेव सिद्धं किंतु सूत्रकृतोऽपि मतमित्याह—एवमिति । श्रुतिस्मृत्योरपि
प्रकृतेऽपि शास्त्रे द्वैरूप्यं ब्रह्मणो भाति तत्र सोपाधिकब्रह्मविषयमन्तस्तद्ब्रह्माधिकरणमु-
दाहरति—आदित्येति । उक्तन्यायं तुल्यदेशेषु प्रसारयति—एवमिति । सोपाधि-
कोपदेशवन्निरुपाधिकोपदेशं दर्शयति—एवमित्यादिना । आत्मज्ञानं निर्णेतव्य-
मिति संबन्धः । निर्णयप्रसङ्गमाह—परेति । अन्नमयाद्युपाधिद्वारोक्तस्य कथं परा-
पयत्वं तत्राऽऽह—उपाधीति । निर्णयक्रममाह—वाक्येति । उक्तार्थमधिकरण-
कास्तीत्याशङ्क्योक्तम्—यथेति । अस्मिन्नेवाधिकरणे यथा निरुपाधिकं ब्रह्मैवोच्यते
तथा घुम्वाद्यायतनमित्यादिष्वपीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिमूत्रेषु दृष्टं ब्रह्मद्वैरूप्यं शिष्टाऽन-
न्तरसंदर्भार्थं संभावयति—एवमिति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धमुपास्यत्वेन निरस्तोक्त-

[अ० १ पा० १ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११५

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

स्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत
इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च “गतिसामान्यात्”
इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविप-
याणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन मपञ्चयते—

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके—“अन्नमयं” “प्राणमयं” “मनोमयं”
“विज्ञानमयं” [तै० २-१-५] चानुक्रम्याऽऽघ्रायते—“तस्माद्वा
एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” इति । तत्र
संशयः—किमिहाऽऽनन्दमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्र-
कृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति किंचाऽन्नमयादिवद्ब्रह्म-
णोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तम् । ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य

धिसंबन्धं च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः । तस्याद्याप्यविवेकात्कुत्रोपाधिरिष्टः कुत्र वा नेति
निरूपयितुमुत्तग्रन्थ इत्यर्थः । सिद्धवद्भुक्तगतिसामान्यस्यापि साधनायेत्युत्तरस्योप-
योगान्तरमाह—यच्चेति । वाक्यान्तराणि व्याख्यातातिरिक्तानीति यावत् । वेदान्ता-
नामविशेषेण निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे क्वचित्तस्य हिरण्यमयावादावपवादः
क्वचिदानन्दमयवाक्यादौ तदाभासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यध्यायशेषारम्भे स्थिते निर्गुण-
विषयमेव तावदधिकरणं प्रस्तौति—आनन्दमय इति । तस्य वृत्तिकारमतेन विषय-
माह—तैत्तिरीयक इति । अन्नरसविकारो देहोऽन्नमयः प्राणोपाधिरात्मा प्राणवि-
कारः प्राणमयो मनोमयस्तदुपाधिरात्मा तद्विकारो विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा
विज्ञानविकारः । यद्वा भृगुबह्युक्ताधिदैविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशा विकार-
रास्तदेतच्चतुष्टयं स. वा एष इत्यादिना क्रमेणोक्त्वाऽऽनन्दमय उक्तस्तस्मादन्योऽन्तर
आत्मा विज्ञानमय इति सूत्रितादित्येतत् । तस्यैव स्मृत्यर्थो वैशब्दः । एतस्मात्तस्य श्रद्धैव
शिर इत्यादिना व्याख्यातात् । ततोऽन्यत्वं मनोमयस्यापीत्यत उक्तमन्तर इति । तस्मा-
दानन्दमयशब्दे मयटो विकारप्राचूर्णसाधारण्याद्विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति । ईश-
त्यधिकरणे मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वाद्धिशयानुदये प्रायपाठस्याकिंचित्करत्वाद्-
मुख्येक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम् । इह तु मयटो विकारप्राचूर्ण-
योर्मुख्यत्वे सति विशयोदये प्राचूर्णार्थात्प्रायदृष्टेर्व्यवर्तकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताभा-
वेन पूर्वपक्षोन्मेषात्प्रत्युदाहरणात्मिकां संगतिं विवक्षन्नाकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति—
किमिति । श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च वक्ष्यते । मयटः साधारण्येऽपि विज्ञे-

आत्माऽऽनन्दमयः स्यात् । कस्मात् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवा-
हपतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य
एवाऽऽत्मेति । न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च ।
मुख्यश्वेदात्मोऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् ।
इह तु “ तस्य प्रियमेव शिरः ” [तै० २-५] इत्यादि श्रूयते ।
शारीरत्वं च श्रूयते—“ तस्यैष एव शारीर आत्मा
यः पूर्वस्य ” [तैत्ति० २ ६] इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञा-
नमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय
इत्यर्थः । न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वार-
यितुं शक्यः । * तस्मात्संसार्येवाऽऽनन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्त
इदमुच्यते—‘ आनन्दमयोऽभ्यासात् ’ पर एवाऽऽत्माऽऽनन्द-
मयो भवितुमर्हति । कुतः । अभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्या-
नन्दशब्दो बहुकृत्योऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रस्तुत्य—“ रसो

पमहे हेतुर्नास्तीत्याह—कस्मादिति । विकारप्रायपौठं हेतुमाह—अन्नेति । प्राक्-
पाठेऽपि प्रकरणाच्छिन्नं बलवदित्याह—अथापीति । सावयवत्वशारीरत्वलिङ्गान्या
मयदश्रुत्या चानुगृहीतं प्रकरणमेव प्रबलमित्याह—न स्यादिति । सावयवत्वस्यान्व-
थासिद्धिं प्रत्याह—मुख्यश्वेदिति । तस्य निष्कलत्वश्रुत्या निरंशत्वादित्यर्थः । आन-
न्दमयेऽपि कुतः सावयवत्वं तत्राऽऽह—इह त्विति । लिङ्गान्तरं विभजते—शारी-
रत्वं चेति । व्यवहितान्वयेनाभीष्टार्थदृष्टौ व्याचष्टे—तस्येति । शारीरत्वेऽपि परमा-
त्मत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—न चेति । प्रियादिस्पर्शित्वे च संसारित्वमित्यर्थः ।
का तर्हि सर्वान्तरत्वस्य गतिरित्याशङ्क्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमि-
त्याह—तस्मादिति । उक्तं प्रकरणादिं तच्छब्दार्थः । आनन्दमये संसारिष्णुपास्त्रि-
द्वारा दुःखरहितप्रियादियुक्तस्वरूपावस्थानं फलं वक्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनू-
सिद्धान्तयति—एवमिति । सौत्री प्रतिज्ञां विभजते—पर एवेति । प्रकरणादिना
तस्य संसारित्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्याह—कुत इति । हेतुमादाय व्याकरोति—
अभ्यासादिति । आनन्दशब्दाभ्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मतेत्याशङ्क्य ब्रह्मणि
प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःशब्दाभ्यास-
वदानन्दमयाधिकारे तत्पदाभ्यासस्य तद्विषयत्वादित्याह—आनन्दमयमिति । रस-

* “चतुष्कोशान्तरत्वेन न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते”
इत्याक्षेपाशयः ।

० १ पा० १ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११७

अनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

वै सः ” [तैत्ति० २-७] इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते
“ रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ” इति । “ को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्यार्त्तु । य एष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष
ह्येवाऽऽनन्दयाति ” [तैत्ति० २-७] “ सैपाऽऽनन्दस्य
मीमांसा भवति ” [तैत्ति० २-८] “ एतमानन्दमयमात्मा-
नमुपसंक्रामति ” [तैत्ति० २-८] “ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
विभेति कुतश्चन ” [तैत्ति० २-९] इति । “ आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात् ” [तैत्ति० ३-६] इति च । श्रुत्यन्तरे च—
“ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृह० ३-९-२८] इति ब्रह्मण्ये-
वाऽऽनन्दशब्दो दृष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्य-
भ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते ।

यत्तुक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमु-
ख्यत्वमिति ।

नासौदोषः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव
ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमना-

नारोऽन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽयं लब्ध्वा ध्यात्वा पूर्णश्चेदानन्दः सर्व-
साक्षी सर्वप्रेरको न स्यात्तदा प्राणादेरचेतनस्य चेष्टा न युक्तेत्याह—को हीति ।
सर्वानन्दयितृत्वादिपि परानन्दत्वमस्येत्याह—एष हीति । युवा स्यादित्यादिना सर्व-
भौममारम्य ब्रह्मान्तमुत्तरोत्तरमुत्कृष्टानन्दस्य ब्रह्मणि समाप्तिफला मीमांसा सैपेत्युक्ता ।
मयडन्तस्याभ्यासमाह—एतमिति । उपसंक्रमणं प्राप्तिर्ब्रह्मणः स्वरूपमिति शेषः ।
गतिसामान्यार्थं ब्रह्मण्यानन्दशब्दस्यान्यत्रापि प्रयुक्तत्वमाह—श्रुत्यन्तरे चेति ।
तथाऽपि कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य हेत्वर्थमुपसंहरति—एवमिति ।
अभ्यासात्तस्य चाधिकारादानन्दमयार्थत्वादिति शेषः ।

लिङ्गात्तस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा तदब्रह्मत्वहेतुं प्रायपाठमनुवदति—यत्त्विति ।

लिङ्गबाध्यः संनिधिरित्याह—नासाविति । तस्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न
सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—मुख्यमिति । किमिति तर्हि प्रथम-
मन्नमयादिचतुष्टयमादिष्टं तत्राऽऽह—लोकेति । कथं तर्हि देहे मनुष्योऽह-
मित्यात्मत्वधीरित्याशङ्क्याविवेकादित्याह—अत्यन्तेति । अन्नमयात्प्राणमयस्य ततो

स्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूषानिपक्तद्रुतता-
 म्नादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समा-
 नमुत्तरमुत्तरमनास्मानमात्मेति प्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया
 सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् ।
 यथाऽरुन्धतीनिदर्शने घहीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु
 दर्शितासु योऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवत्ये-
 यमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु धूपे
 म्रियादीनां शिरस्त्वाविकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्याऽऽत्मन
 इति । अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभा-
 विकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्प-
 रया प्रदर्श्यमानत्वाच्च पुनः साक्षादेव शरीरत्वं संसारिवत्,
 तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राऽऽह—नाऽऽनन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।

मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य ततश्चाऽऽनन्दमयस्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो भूषेति ।
 तर्हि प्राणमयादेरेवान्यतमस्याऽऽत्मत्वसंभवे किमानन्दमयेनेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वे-
 णेति । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तज्ज्ञापनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्य लोकबुद्धिमनुसर-
 दित्युक्तं स्मारयति—प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादन्यस्याऽऽन्तरस्यानुक्तेरस्य निर-
 ष्कुशमान्तरत्वमित्याह—सर्वेति । अमुख्यप्रवाहपातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—
 यथेति । इहापीत्यमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति यावत् । लिङ्गेन संनिधिबा-
 धेऽपि सावयवत्वलिङ्गानुगृहीतः स बलवानित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यस्त्विति । तस्य
 विज्ञानमयकोशोपाध्यधीनत्वेनान्यथासिद्धेर्न संनिधिसहायतेत्याह—अतीतेति । लिङ्गा-
 न्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति—शरीरत्वमिति । लिङ्गयोरन्यथासिद्धत्वे लिङ्गेन
 केवलसंनिधिबाधे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १२ ॥

मयश्शब्दश्रुतिः संनिध्यनुप्राहिकेत्युक्तमनूय निरस्यति—विकारेति । तत्रानुवा-
 द्याख्याति—अत्राऽऽहेति । अभ्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोद्यमित्याह—
 कस्मादिति । बलवत्या श्रुत्योत्तरमाह—विकारेति । यथा विकारे च प्रकृति-
 शब्द इत्यत्र शाब्दविकारं भुङ्क्ते मुद्रविकारेणेत्यस्मिन्नर्थे शाब्दीन्भुङ्क्ते मुद्रैरिति प्रकृति-

[अ० १ पा० १ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११९

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

“विकारशब्दात्” । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः
समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् [पा० सू०
४-१-१४३] । तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवाऽऽन-
न्दमयशब्द इति चेत् । न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् । “तत्प्र-
कृतवचने मयद्” [पाणि० सू० ५-४-२१] इति हि प्रचुर-
तायामपि मयद्स्पर्षते । यथा—‘ अन्नमयो यज्ञः ’ इत्यन्नप्र-
चुर उच्यते । एवमानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वं च
ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण
आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्
[तैत्ति० २-८] । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयद् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयद् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदि-
शति श्रुतिः—“एष ह्येवाऽऽनन्दयाति” [तैत्ति० २-७] इति ।

शब्दो विकारे प्रयुक्तस्तथा विकारशब्दोऽपि प्रकृतौ स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रकृ-
तीति । कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते “ मयद्वा ” इति सूत्रान्मयद्शब्दस्य
विकारवाचित्वान्नाऽऽनन्दमयस्य मुख्यात्मतेत्याह—आनन्देति । श्रुतेर्विकारार्थत्वे
तद्युक्तः संनिधिः संसारिणमेव गोचरयतीत्याह—तस्मादिति । मयटो विकारार्थत्वा-
नियमान्न श्रुत्यनुग्रहः संनिधेरित्याह—नेति । तदेव स्फुटयति—तत्प्रकृतेति । प्राचु-
र्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तद्गुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनमन्नादि तदिति । प्रथमाप्तमर्थाद्यथो-
क्तेऽभिधेये मयद्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयद्स्मरणान्न
विकारार्थता नियतैत्यर्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्दमयशब्द-
स्याऽऽनन्दप्राचुर्यार्थत्वं तद्विपरीतद्वःखस्यापि लेशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
आनन्देति । ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिषु पूर्वस्थानेषु सुखारूपत्वापेक्षं प्राचुर्यं न स्वग-
तद्वःखलेशापेक्षम् । अतो ब्रह्मण्यानन्दैकरस्य युक्तमित्यर्थः । श्रुतेर्न संनिधिसहायते-
त्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥

सूत्रस्य चकारं व्याकरोति—इतश्चेति । अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्फुट-
यति—यस्मादिति । ब्रह्मणो नात्राऽऽनन्दहेतुत्वं भातीत्याशङ्क्याऽऽह—आनन्द-
यतीत्यर्थ इति । ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थता मयटः स्यादित्या-

१ क. प्र. ‘वायमान’ । २ क. ह. अ. ट. ‘न्दप्रचुर ब्रह्माऽऽनन्दमय । ३ क. क. ट. ह.
ह. ‘रशब्द इ’ । ४ क. ख ‘ते तस्मि’ ।

स्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूषानिपक्तद्रुतता-
 आदिप्रतिभावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समा-
 नमुत्तरमुत्तरमनास्मानमात्मेति ग्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया
 सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् ।
 यथाऽरुन्धतीनिदर्शने षष्ठीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु
 दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवत्ये-
 वमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ध्रुवे
 म्रियादीनां शिरस्त्वाविकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्याऽऽत्मन
 इति । अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभा-
 विकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्प-
 रया प्रदर्श्यमानत्वाच्च पुनः साक्षादेव शरीरत्वं संसारिवत्,
 तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राऽऽह—नाऽऽनन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।

मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य ततश्चाऽऽनन्दमयस्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो भूषेति ।
 तर्हि प्राणमयादेरेवान्यतमस्याऽऽत्मत्वसंभवे किमानन्दमयेनेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वे-
 णेति । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तज्ज्ञापनमर्कित्करमित्याशङ्क्य लोकबुद्धिमनुसर-
 दित्युक्तं स्मारयति—प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादन्यस्याऽऽन्तरस्यानुक्तेरस्य निर-
 छकुशमान्तरत्वमित्याह—सर्वेति । अमुख्यप्रवाहपातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—
 यथेति । इहापीत्यमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति यावत् । लिङ्गेन संनिधिबा-
 धेऽपि सावयवत्वलिङ्गानुगृहीतः स बलवानित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्त्विति । तस्य
 विज्ञानमयकोशोपाध्यधीनत्वेनान्यथासिद्धेर्न संनिधिसहायतेत्याह—अतीतेति । लिङ्गा-
 न्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति—शरीरत्वमिति । लिङ्गयोरन्यथासिद्धत्वे लिङ्गेन
 केषलसंनिधिबाधे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १२ ॥

मयदशब्दश्रुतिः संनिध्यनुप्राहिकेत्युक्तमनूय निरस्यति—विकारेति । तत्रानुवादं
 व्याख्याति—अत्राऽऽहेति । अम्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोद्यमित्याह—
 कस्मादिति । बलवत्या श्रुत्योत्तरमाह—विकारेति । यथा विकारे च प्रकृति-
 शब्द इत्यत्र शालिविकारं मुक्ते मुद्गविकारेणेत्यस्मिन्नर्थे शालीन्मुद्गे मुद्गैरिति प्रकृति-

[अ० १ पा० १ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ११९

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

“विकारशब्दात्” । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः
समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् [पा० सू०
४-३-१४३] । तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवाऽऽन-
न्दमयशब्द इति चेत् । न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् । “तत्प्र-
कृतवचने मयद्” [पाणि० सू० ५-४-२१] इति हि प्रचुर-
तायामपि मयद्स्मर्यते । यथा—‘अन्नमयो यज्ञः’ इत्यन्नप्र-
चुर उच्यते । एवमानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वं च
ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण
आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्
[तैत्ति० २-८] । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयद् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयद् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदि-
शति श्रुतिः—“एष ह्येवाऽऽनन्दयाति” [तैत्ति० २-७] इति ।

शब्दो विकारे प्रयुक्तस्तथा विकारशब्दोऽपि प्रकृतौ स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रकृ-
तीति । कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते “मयद्वा” इति सूत्रान्मयद्शब्दस्य
विकारवाचित्वात्ताऽऽनन्दमयस्य मुख्यात्मतेत्याह—आनन्देति । श्रुतेर्विकारार्थत्वे
तद्युक्तः संनिधिः संसारिणमेव गोचरयतीत्याह—तस्मादिति । मयटो विकारार्थत्वा-
नियमाच्च ध्रुत्यनुग्रहः संनिधेरित्याह—नेति । तदेव स्फुटयति—तत्प्रकृतेति । प्राचु-
र्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनमन्नादि तदिति । प्रथमाप्तमर्थाद्यथो-
क्तेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयट्स्मरणाच्च
विकारार्थता नियतेत्यर्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्दमयशब्द-
स्याऽऽनन्दप्राचुर्यार्थत्वं तद्विपरीतदुःखस्यापि लेशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
आनन्देति । ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिषु पूर्वस्थानेषु सुखारूपत्वापेक्षं प्राचुर्यं न स्वग-
तदुःखलेशापेक्षम् । अतो ब्रह्मण्यानन्दैकरस्यं युक्तमित्यर्थः । श्रुतेर्न संनिधिसहायते-
त्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥

सूत्रस्थं चकारं व्याकरोति—इतश्चेति । अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्फुट-
यति—यस्मादिति । ब्रह्मणो नात्राऽऽनन्दहेतुत्वं भातीत्याशङ्क्याऽऽह—आनन्द-
यतीत्यर्थे इति । ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थता मयटः स्यादित्या-

१ ड. अ. 'घायमान' । २ क. ड. अ. ट. 'न्दप्रचुर ब्रह्माऽऽनन्दमय । ३ क. क. ट. ड.
४. 'रशब्द इ' । ४ क. ख 'ते तस्मि' ।

आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः पर एवाऽऽत्मा । यस्मात् “ब्रह्मविदामोति परम्” [तैत्ति० २-१] इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्माऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते “अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तमविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवाऽऽनन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी चारुणी विद्या [तैत्ति० ३-६] । तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १५ ॥

शङ्क्याऽऽह—यो हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्फोरयति—यथेति । प्राचुर्यार्थत्वे मयटः स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ १४ ॥

चशब्दार्थमाह—इतश्चेति । तदेव हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणाविच्छेदार्थं तदनुसंधत्ते—यस्मादिति । भूतयोनेरेव सर्वाप्रत्यक्तमत्वेन सर्वान्तरत्वमाह—यच्चेति । तस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वमाह—यस्येति । तदेवात्रोच्यमानमिति कुतो गम्यते तत्राऽऽह—मन्त्रेति । अविरोधादित्येकार्थत्वे सत्युपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः । तयोरेकार्थत्वे दोषमाह—अन्यथेति । अन्नमयादीनामनात्मत्वेऽप्यविरोधवदिहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । ब्रह्मणस्तदान्तरत्वं पुच्छश्रुतिहतमिति भावः । किञ्च मृगवह्यां पञ्चमपर्यायेणोपसंहारात्तस्य ब्रह्मार्थत्ववदत्रापि तस्य स्थानात्तदर्थतेत्याह—एतन्निष्ठेति । प्रकरणादिसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥

[अ० १ पा० १ सू० १६-१७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १२१
(आनन्दमयक्रोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः पर एवाऽऽत्मा “नेतरः” । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्दे-
नाभिधीयते । कस्मात् “अनुपपत्तेः” । आनन्दमयं हि
प्रकृत्य श्रूयते—“सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच”
[तै० २-६] इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमा-
नानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न पर-
स्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नाऽऽनन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—
“रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” [तै०
२-७] इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव
लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि “आत्माऽन्वेष्टव्यः” [छा० ८-
७-१] “आत्मलाभान्न परं विद्यते” इति श्रुतिस्मृती यावता
न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । वाढम् । तथाऽप्यात्मनोऽप्र-

पूर्वसूत्रस्थं चकारमाकृष्य सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—इतश्चेति । जीवस्य प्रति-
पाद्यत्वाप्राप्त्या किं निषेध्यमित्याशङ्क्याऽऽनन्दमयशब्दवाच्यतेत्याह—नेति ।
तस्यापि वैषयिकविविधानन्दमाकृत्वात्तच्छब्दत्वं किं न स्यादित्याह—कस्मादिति ।
हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिकां करोति—अनुपपत्तेरिति । आलोचनं तपो नाऽऽयास-
मयम् । अस्त्वेवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ १६ ॥

जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिषेधे हेत्वन्तरमाह—भेदेति । चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकट-
पन्मेदव्यपदेशं विशदयति—इतश्चेत्यादिना । स इत्यानन्दमयपरामर्श इति वक्तुमा-
नन्दमयाधिकार इत्युक्तम् । श्रुनेरर्थमाह—जीवेति । कयाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्त-
त्राऽऽह—न हीति । लब्धैव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शङ्कते—
कथमिति । का तयोरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—यावतेति । किमेकत्र वस्तुतो न लब्धल-
ब्धव्यत्वं किंवा कल्पनयाऽपि तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—वाढमिति । श्रुत्याद्युपपत्तये
द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । अप्रच्युतात्मभावोऽखण्डैकरस्यम् । लौकिको लोका-

च्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्म-
स्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्याऽऽत्म-
नोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोत-
व्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेशं
उपपद्यते । प्रतिपिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो
द्रष्टा श्रोता वा—“ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” [बृ० ३ ७-२३]
इत्यादिना । परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्वि-
ज्ञानात्माख्यादन्यः । यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाऽऽ-
काशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः ।
यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आका-
शोऽन्यः । ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनुप-
पत्तेः” “ भेदव्यपदेशाच्च ” इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च—‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति’
[तैति० २ ६] [इति] कामयितृत्वनिर्देशोच्च नाऽऽनुमानिकमपि

दनपेतोऽप्रामाणिक । तस्य फलवत्त्वमाह—तेनेति । अन्वेपण विचारारम्भमात्र
तत्फलासिर्लाभ श्रवण शक्तितात्पर्यधीरेति भेद । द्रष्टृद्रष्टव्यत्वादिसग्रहार्थमादिष
दम् । जीवत्वेनाऽऽनन्दमयस्य जीवस्याविद्ययाऽपि जीवाद्भेदाभावान्न भेदव्यपदेश
स्यादिति भाव । किमिति कल्पितभेदेन लब्धलब्धव्यत्वाद्युच्यते श्रुत्यादिवशाद्वा
स्तवो भेदोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपिध्यत इति । जीवश्चेन्नेश्वरादन्यस्तर्हि
सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—परमेश्वरस्त्विति ।
कल्पितस्याधिष्ठानाद्वत्ते सत्त्वाद्ययोगाद्भेदेनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठान सत्तास्फूर्त्यो
स्वातन्त्र्यादिति मत्वा दृष्टान्तमाह—यथेति । सूत्रारूढ स्वतोऽपि मिथ्या जीवे भेद
मात्र तथा न स्वरूपमित्यपरितोषादुक्तं यथा वेति । तथाऽपि सूत्रद्वयसामर्थ्या
त्परमार्थिक भेदमाशङ्क्याऽऽह—ईदृशं चेति । अन्यथा श्रुतिसूत्रविरोध इति
भाव ॥ १७ ॥

नन्वौपचारिकस्य कामयितृत्वस्य प्रधानेऽपि सभवात्तदेवाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन
वाऽपेक्ष्यता न परमात्मेत्याशङ्क्याऽऽह—कामाच्चेति । तद्व्याख्याति—आनन्देति ।

[अ० १ पा० १ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १२३

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्षितव्यम् । “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ (६)

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः । यस्मात् “अस्मिन्” आनन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्य “अस्य” जीवस्य “तद्योगं शास्ति” तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रम्—“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नहश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” [तैत्ति० २-७] इति । एतदुक्तं भवति—यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं

ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तत्वादिहापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ईक्षतेरिति । प्रासङ्गिकनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह—गतीति ॥ १८ ॥

आनन्दमयस्य प्रधानजीवयोरन्यतरत्वाभावे हेत्वन्तरं कामयितृत्वस्यागौणत्वं सूचयन्नाह—अस्मिन्निति । चशब्दार्थमाह—इतश्चेति । अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्नितः-शब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । प्रधानपक्षेऽपि तद्योगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मनेति । स्वतो भिन्नयोस्तादात्म्यसंबन्धं व्यावर्तयति—तद्भावेति । उक्तार्थपदमनूद्य क्रियापदापेक्षितं पूरयति—तद्योगमिति । यस्याभेदज्ञानावस्थायां विद्वानेतस्मिन्ब्रह्मणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण च समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दितैर्नैक्यतादात्म्यशून्ये स्वसंबन्धितयाऽध्यस्तेन्द्रियजातेनापञ्चीकृतभूतकार्येणाऽऽत्म्येन तादात्म्यादिहीने निकृष्योच्यन्त इति निरुक्तानि भूतभूक्षमाणि तैश्चाभेदवर्जिते निःशेषलयस्थानं निःलयनमिति मूलप्रकृतेरुक्तेस्तत्तादात्म्यादिरहिते प्रेकार्पेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति—अथेति । ज्ञाने फलमुक्त्वा ज्ञानाभावे दोषमाह—यदा हीति । भेदस्यानादित्वात्तत्कारणाधीनदोषोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति । अभयं प्रतिष्ठामित्युक्त्वा पुनरभयं गतो भवतीत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदा त्विति । शास्त्रस्याभ्यथासिद्धिं प्रत्याह—तच्चेति ।

तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम् ।

(ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्, अधि० ६)

इदं त्विह *वक्तव्यम्—“ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ” [तैत्ति० २-१] “ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ” [तैत्ति० २-२] “ तस्मादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ” [तैत्ति० २-३] “ तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ” [तैत्ति० २-४] इति च विकारार्थे मयद्वेषाद्वाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाऽऽश्रीयत इति ।

मात्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत् । न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वमसङ्गः ।

वृत्तिकृतां मतमुपसंहरति—तस्मादिति । परस्य ज्ञेयत्वे कैवल्यं फलतीति मत्वाऽऽह— इति स्थितमिति ।

अत्र चाऽऽनन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तैत्तिरीयकश्रुतीनां समन्वयादास्ते संगतिचतुष्टयमिति स्वमतसंग्रहार्थं स्वयूध्यमतं दूषयति—इदं त्विति । इहेति परस्य व्याख्योक्तिः । पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चमे पर्याये तादर्थ्यमिति प्रकरणं दर्शयति—स वा इति । मयड्वेति सूत्रान्मयद्वेशब्दो विकारे श्रुतिरिति (त इ)ति षक्तुं विकारार्थे मयडित्युक्तम् । विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम् । प्रियाद्यवयवत्वस्व विकारार्थे लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे च हेत्वभावान्मयटो न तदर्थतेत्याह—आनन्देति । एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—अर्थेति । श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह—कथमिति । विकारार्थत्वे निश्चिते तद्वाक्यस्य न ब्रह्मार्थतेत्याह—ब्रह्मेति ।

कथंशब्दस्य प्रश्नार्थतामुपेत्य प्रकरणेन शङ्कते—मात्रेति । न प्रकरणमात्रं नियामकमतिप्रसक्तेरित्याह—अन्नेति ।

* अयमुत्सर्गः—“ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्धं ब्रह्म विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः” इति ।

१ ड. म. 'ति सिद्धम् । २ ज. 'त्वं वा निश्चय' । ३ म. 'त्व वाऽऽश्री' । ४ न. ८ 'चेदम्' ।

[अ० १ पा० १ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १२५
(ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्, अधि० ६)

अत्राऽऽह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादान्तर-
स्याऽऽन्तरस्यान्यस्यान्यस्याऽऽत्मन उच्यमानत्वात् । आनन्द-
मयास्तु न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते । तेनाऽऽनन्दमयस्य
ब्रह्मत्वम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति ।

अत्रोच्यते—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवाऽऽनन्दमयादन्योऽन्तर
आत्मेति न श्रूयते तथाऽपि नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं यत
आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—“ तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो
दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म
पुच्छं प्रतिष्ठा ” [तै० २-५] इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृ-
तम् ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रति-
ष्ठेत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिष्यैवाऽन्नमयादय आनन्दमयप-
र्यन्ताः पञ्च कोशाः कल्पन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रि-
याप्रसङ्गः ।

नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्युच्यतेऽ-

तेषामब्रह्मत्वं छिन्नादिति शङ्कते—अत्रेति । आनन्दमयादपि पुच्छं ब्रह्मान्यदा-
न्तरमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—आनन्देति । ब्रह्मण्यन्तरत्वमश्रुतं पुच्छत्वं तु श्रुतमि-
त्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्ती प्राकरणिकमर्थमाह—तेनेति । तस्याब्रह्मत्वे दोष-
माह—अन्यथेति ।

किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेस्तस्य ब्रह्मत्वं किंवाऽन्यस्यैवानुक्तेरिति विक-
ल्पयति—अत्रेति । तत्राऽऽनन्दमयादान्तरस्याश्रुतिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह—यद्य-
पीति । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं ब्रुवन्दितीयं निराह—यत इति ।
इष्टार्थदृष्टौ व्यक्तं हर्षमात्रं प्रियमिष्टस्मृतौ हर्षो मोदः स चाम्यासात्प्रकृष्टः प्रमोदः
सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णोक्त ब्रह्म पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम् । ब्रह्मत्वे
स्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिरानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्र-
युक्तिश्चेत्युक्तं स्यादिति श्रुतितात्पर्यमाह—तत्रेति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवै-
यर्थ्यमाशङ्क्यान्नमयादिवत्पुच्छब्रह्मज्ञापनार्था तदुक्तिरित्याह—तदिति । यदुक्तमान-
न्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति तत्राऽऽह—तत्रेति ।

पुच्छं ब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वे सतीति यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य
स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते—नन्विति । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वाभावे प्रकरणविरोध-

अमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः ।

नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयत आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति ।

अत्रोच्यते—तथा सति तदेव ब्रह्माऽऽनन्दमय आत्माऽवयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाऽवयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नाऽऽनन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च—“ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ” इत्युक्त्वेदमुच्यते—“ तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुः ” [तै० २-६] इति । अस्मिंश्च लोकेऽननुकृप्याऽऽनन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्ब्रह्म्यते “ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ” इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वामिति । न चाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मनो भावाभावाशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्याऽऽनन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ।

माह—अत्रेति । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वे फलितमाह—तत्रेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तथैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह—प्रकृतत्वादिति ।

अन्यथाऽपि प्रकृतत्वं स्यादित्याह—नन्विति । किं प्रकृतं ब्रह्माऽऽनन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किंवैकत्रेति विकल्पयति—अत्रेति । प्रथमं प्रत्याह—तथेति । अवयवावयवित्वस्य कल्पितत्वेऽप्यन्नमयादिष्विवैकत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह—अन्यतरेति । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः । वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवोच्यते स्वप्रधानं ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । श्लोकस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—अस्मिंश्चेति । प्रतिष्ठेत्यत्रैवेति संबन्धः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावामावधियोर्गुणदोषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति—

[अ० १ पा० १ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १२७
 (ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्, अधि० ६)

कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दि-
 श्यते “ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ” इति । नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं
 प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्याऽऽनन्दजातस्य ब्रह्मानन्द
 ईत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् । “ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” [बृह० ४-३-३२] इति श्रुत्यन्तरात् ।
 अपि चाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्मा-
 भ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनस-
 योरगोचरत्वाभिधानात् “ यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य
 मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चन ”
 [तै० २-९] इति । अपि चाऽऽनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्व-
 मपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् । तथा च
 सति “ यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति,
 स भूमा ” [छा० ७-२४-१] इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरि-
 क्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दम-
 यस्य भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते “ सत्यं ज्ञानमनन्तं

कथामिति । तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमात्रं वाऽन्विष्यते किं मुख्या वा वृत्तिराद्ये पूर्वोक्तपृ-
 थिव्यादिपुच्छेष्वाधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमित्याह—नेति ।
 न द्वितीयः प्रतिष्ठाशब्दविरोधादित्याह—प्रतिष्ठेति । पुच्छत्वेऽपि परायणत्वं
 वारयति—एकेति । नीडत्वमाश्रितापेक्षं तदाह—लौकिकस्येति । पूर्वस्यो-
 त्तरेण निर्णयान्नावयवार्थतेति फलितमाह—अनेनेति । उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकं
 संवादयति—एतस्येति । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयकवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिष्टं
 तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अपि चेति । नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेष्टं
 वाक्यशेषे रागादिमतोर्वाङ्मनसयोरगोचरो ब्रह्म शुद्धधियोस्तु गोचर इत्यभ्युपगमादि-
 त्याशङ्क्य सविशेषस्य मृपात्वादप्राप्तनिषेधापाताच्च मैवमित्याह—निर्विशेषं त्विति ।
 अतोऽमीष्टनिर्विशेषब्रह्मसिद्धये पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः । मयटो विकारार्थ-
 त्वोक्त्या प्राचुर्यार्थत्वं निरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानब्रह्मोक्तिरुक्ता । सप्रति प्राचुर्या-
 र्थत्वे दोषान्तरमाह—अपि चेति । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यल्पतामत्रैवानपेक्ष्य स्थानान्त-
 रस्थतत्सजातीयाल्पत्वापेक्षामात्रेण मयटोऽप्रयोगादित्यर्थः । अतिमधुरे रुच्यर्थं रसान्त-
 रानुवेधवदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थमीषद्दुःखानुपक्तिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति ।
 प्राचुर्यार्थताभावान्मयटो नाऽऽनन्दमयो ब्रह्मेत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रतिशरीरं चेति ।

ब्रह्म” इत्यानन्त्यश्रुतेः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” [श्वे० ६-११] इति च श्रुत्यन्तरात् । न चाऽऽनन्दमयाभ्यासः ध्रुयते । प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते । “रसो वै सः । रसश्च ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ” [तै० २-७] “सैषाऽऽनन्दस्य ग्रीमाऽसा भवति” [तै० २-८] “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चैन” [तै० २-९] “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” [तै० ३-६] इति च । यदि चाऽऽनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्तत् उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्पयेत्, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति मियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३-९-२८] इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् । “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ” इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्त्वयं मयडन्तस्यैवाऽऽनन्दशब्दस्याभ्यासः “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” [तै० २-८] इति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् ।

प्रतिदेहं सातिशयत्वेन भिन्नादानन्दमयाद्ब्रह्म सर्वानुगतमन्यदेवेत्यर्थः । यत्त्वम्यासादानन्दमयो ब्रह्मेति तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः किंवाऽऽनन्दशब्दस्येति विकल्प्याऽऽद्येऽसिद्धिमाह—न चेति । आनन्दमयं प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्दस्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीयं निरस्यति—यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रकृतानन्दमयार्थः । ततस्तस्य ब्रह्मताधीरित्यन्योन्याश्रयतेति भावः । आनन्दपदाभ्यासस्तर्हि किंविषयः पुच्छवाक्योक्तब्रह्मविषय इत्याह—तस्मादिति । आनन्दाभ्यासस्याऽऽनन्दमयार्थत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । मयडन्तस्याप्यभ्यासात्कथं तदभ्याससिद्धिस्तत्राऽऽह—यस्त्विति । उपसंक्रामितव्यानां विवेकेन स्याज्जानामित्यर्थः ।

[अ० १ पा० १ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १२९
(ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्, अधि० ६)

नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवद्ब्रह्मत्वे सति
नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । १

नैप दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूत-
ब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । “ तदप्येव श्लोको भवति ।
यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिना च प्रपञ्चयमानत्वात् । या
त्वानन्दमयसंनिधाने—“ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति ”
इयं श्रुतिरुदाहृता सा “ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ” इत्यनेन संनि-
हिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रति-
बोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य ‘ रसो वै सः ’
इत्यादेर्नाऽऽनन्दमयविषयता ।

ननु “ सोऽकामयत ” इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोप-
पद्यते ।

नायं दोषः । “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ”
[तै० २-१] इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ।
या तु भार्गवी चारुणी विद्या—“ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-
नात् ” इति तस्यां मयडश्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्त-
मानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न

अन्नमयादावुपसंक्रमस्य विद्वत्फलाप्त्यर्थत्वादानन्दमयस्याब्रह्मत्वे ब्रह्माप्तेरनुक्तेः
प्रक्रममङ्ग इति शङ्कते—नन्विति ।

किमिहोपसंक्रमणं प्राप्तिरतिक्रमो वा । आद्येऽवयविप्राप्त्याऽवयवप्राप्तेरार्थिकत्वात्पु-
च्छब्रह्माप्तिरुक्तैव । द्वितीये न ह्यतिक्रमस्य परतीराप्तिवत्कोशातिक्रमस्य ब्रह्माप्तिवात्त-
त्प्राप्तिरर्थाद्भुक्तेत्याह—नैप इति । ब्रह्माप्तेर्मन्त्रेण^१ वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरसिद्धेत्याह—
तदपीति । यत्तु सोऽकामयतेत्याद्यानन्दमयार्थं सत्तद्ब्रह्मत्वबोधीति तत्राऽऽह—या
त्विति । रसो वै स इत्यादेरुत्तरस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमुक्तं प्रत्याह—तदपेक्षत्वादिति ।

सोऽकामयतेत्यादि ब्रह्मण्ययुक्तं नपुंसके पुंलिङ्गायोगादिति शङ्कते—नन्विति ।
प्रक्रमेण समाधत्ते—नायमिति । यत्तु भृगुवल्ल्यां पञ्चमपर्यायस्य ब्रह्मार्थत्वा-
दिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति तत्राऽऽह—या त्विति । इह मयटो विकारार्थस्य
प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नाऽऽनन्द-
मयतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । इष्टदृष्टेस्तद्ब्रह्मात्तस्मृतेश्चाभिव्यक्ताः सुखविशेषा-

१ ङ. घ. 'व विदुषः पुं' । २ क. ख. 'सित्वव' । ३ ठ. ड. ङ. 'ण लक्ष्य' । ४ ट. ड. ङ.
'ति । उपक' ।

स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपादयिषितम् । वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवाऽऽनन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयद्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः ।

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—“ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते—“आनन्दमयोऽभ्यासात्” आनन्दमय आत्मेत्यत्र “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यतेऽभ्यासात् । “असन्नेव स भवति” [तै० २-६] इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । “विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्” [ब्र० सू० १-१-१३] विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः ।

स्तन्मात्रं च प्रियादिशब्दार्थ इत्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनात्तमसस्तदुपसर्जनाद्ब्रह्मसो द्वयोरुपसर्जनात्सत्त्वात्केवलाच्चाभिव्यक्तं सुखं तत्तच्छब्दवाच्यमित्याचार्याः । तेन विषयसंबन्धं सत्त्वादिसंबन्धं वा विशेषमपि न्मात्रमप्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियशिरस्त्वादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्रतिपाद्यं ब्रह्मणोऽन्यतेत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्योक्तं स्मारयति—न चेति । परमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति ।

स्वमते सूत्राणामननुगुणत्वमाशङ्क्य तानि योजयितुमुपक्रमते—सूत्राणीति । व्याख्यामेवाऽऽख्यातुं विषयमुक्त्वा पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशयमाह—ब्रह्मेति । स्वप्रधानत्वेनेति संशये सतीति शेषः ।

पूर्वाधिकरणे मुख्येक्षणाद्ब्रह्मनिर्णये गौणः प्रायपाठो बाधित इह त्वाधारमात्रत्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लाक्षणिकत्वसाम्येऽवयवप्रायदृष्टेरवयवार्थतेति संगत्या पूर्वपक्षयति—पुच्छेति । तैत्तिरीयोपनिषदः स्पष्टब्रह्मलिङ्गाया निर्गुणब्रह्मान्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव फलम् । इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमितिः । पूर्वपक्षमनुद्य सिद्धान्तयति—इति प्राप्त इति । स्वयूध्यव्याख्यां व्यावृत्त्य स्वाभिमतं व्याख्यामाह—आनन्दमय इति । आनन्दमयशब्देन पञ्चमपर्यायस्थपुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुं व्याख्याति—असन्नेवेति । पूर्वपक्षबीजमनुमाप्य दूषयति—विकारेति । वाच-

१ ड. घ. ट. “मयस्याव” । २ ड. “शब्देनाव” । ३ क. ख. छ. ठ. ड. ट. “द्याद्ब्रह्म” । ४ ठ. ड. ट. “र्णयो गौणप्रायपाठे वा” । ५ ठ. ड. ट. “ति । तच्छब्देनाऽऽन” ।

[अ० १ पा० १ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १३१
 (ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्, अधि० ६)

पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं
 तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते । नायं दोषः । प्राचुर्याद-
 प्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्राये वचनमि-
 त्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवे-
 पूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽव-
 यवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया ।
 यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ।
 “ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ” सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य
 कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते “ इदं सर्वमसृजत । यदिदं
 किंच ” [तै० २-६] इति । न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविका-

कत्वाभावादभिप्रेत इत्युक्तम् । परिहारभागमवतार्य व्याकरोति—अत्रेत्यादिना ।
 ब्रह्माधिकरणमिति वाच्ये पूर्वत्रावयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिस्थत्वात्तेनाप्यधिकरणलक्ष-
 णात्पुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह—अवयवेति । तदेव प्रपञ्चयति—अन्नेति । तत्र
 गमकमाह—यदिति । इतश्च पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंत्वाधारो
 लक्ष्यत इत्याह—तद्धेतुव्यपदेशाच्च । तद्याचष्टे—सर्वस्येति । तथाऽपि कस्मादानन्दमयावय-
 वत्वं ब्रह्मणो नेप्यते तत्राऽऽह—न चेति । इतश्च नाऽऽनन्दमयः परमात्मा । यतः सत्य-
 मित्यादिमन्त्रवर्णेन यद्ब्रह्मोक्तं तदेवाऽऽनन्दमयशब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजीवचैत-
 न्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन तत्त्वमसीतिवद्भोयते । ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्मविदस्त-
 त्प्राप्त्यभिधानेन ब्रह्मात्मनोरैक्योपक्रमात् । “ स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ”
 इत्यैक्योपसंहारात् । मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वरूपैक्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—
 मात्रवर्णिकमिति । इतश्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमितरस्त्वानन्दमयो
 न प्रतिपाद्यो वैषयिकप्रियादिमत्त्वेन तत्र मुख्यस्वपृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—नेतर इति ।
 इतश्च नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मानन्दप्रतिबिम्बितं रसशब्दितं लब्ध्वाऽय-
 मानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तेर्ब्रह्मत्वायोगादित्याह—
 भेदेनेति । ननु मृगुवल्ल्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायस्य-
 त्वादनुमीयते तत्राऽऽह—कामाचेति । काम्यत इति काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वहृष्टे-
 र्नुमानेनाऽऽनन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम् । विकारार्थमयङ्विरोधादित्यर्थः ।
 इतोऽपि नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते । पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्याऽऽनन्द-
 मयस्य यदा हीत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात्तस्मादानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्य-

रस्याऽऽनन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपरा-
ण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपा-
दकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ (६)

(आदित्यान्तर्गतहिरण्यपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम्, अधि० ७)

अन्तस्तद्वर्माणपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाम्नायते—“ अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो
दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ”
[छान्दो० १-६-६] “ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवम-
क्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति
ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ” [छा० १-६-७] इत्य-
धिदैवतम् । अथाध्यात्मम्—“ अथ य एपोऽन्तरक्षिणि पुरुषो

त्वात्तल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽव्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्यं ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति
तत्प्रमित्या कैवल्यं फलतीत्याह—अस्मिन्निति । तदेतदाह—अपराण्यपीति
॥ १९ ॥ (६)

समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्योत्सर्गः स्थापितः । अधुनाऽपवादार्थत्वेनाधिकरण-
मवतारयति—अन्तरिति । छान्दोग्यस्यं वाक्यमुदाहरति—इदमिति । ऋक्सामयोः
पृथिव्यान्याद्यात्मत्वोक्त्यनन्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थोऽथशब्दः । य एष इति शास्त्रप्रसिद्धिः
संनिधिश्चोक्ता । तस्योपास्त्यर्थमाधिदैविकं स्थानमाह—अन्तरिति । आदित्यमण्ड-
लस्य मध्ये स्थित इति यावत् । ध्यानार्थमेव रूपविशेषमाह—हिरण्यम इति । ज्योति-
र्मय इत्यर्थः । स्थानकृतं परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति—पुरुष इति । तत्राव-
हितधियामनुभवं प्रमाणयति—दृश्यत इति । तर्हि पुरुषत्वात्पूर्णस्यं कथमुपास्तिस्त-
त्राऽऽह—हिरण्येति । तद्वज्ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेति तथोक्तः । किं
बहुनाऽऽप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्मयः । चक्षुषोर्विशे-
षमाह—तस्येति । कर्मेर्कटस्याऽऽसः पृष्ठभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यम् । पुण्डरीकं
यथाऽत्यन्तदीप्तिमत्तथाऽस्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्टदीप्तिमती । ध्यानार्थमेव नाम करोति—
तस्येति । कथं तस्योदितिनामत्वं तदाह—स इति । उदित उद्गतः सकार्यसर्वपा-
पास्पृष्ट इत्यर्थः । ध्यानफलमुदेतीति । आदिशब्दात्तस्य ऋक्च साम च गेष्णावि-
त्याद्युक्तमधिदैवतं देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः । आधिदैवध्यातोक्त्यनन्तरमा-
त्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—अथेति । ऋक्सामयोर्वाक्प्राणाद्यात्मत्वो-

[अ० १ पा० १ सू० २०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १३३
 (आदित्यान्तर्गतहिरण्यपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम्, अधि० ७)

दृश्यते ” [छा० १-७-५] इत्यादि । तत्र, संशयः । किं
 विधाकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारि- सूर्यमण्डले
 चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ।
 किं तावत्प्राप्तं, संसारीति । कुतः । रूपवत्त्वश्रवणात् । आदि-
 त्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादि रूपमुदाहृतमक्षिपुरुषेऽपि
 तदेवातिदेशेन प्राप्यते—“ तस्यैतस्य तदेव रूपं यद्-
 मुप्य रूपम् ” [छा० १-७-५] इति । न च परमेश्व-
 रस्य रूपवत्त्वं युक्तम्—“ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ”
 [कौ० १-३-१५] इति श्रुतेः । आधारश्रवणाच्च—
 “ य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि ” इति । न
 ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याऽऽधार
 उपदिश्येत । “ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि ”
 [छा० ७-२४-१] इति “ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ”
 इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च—“ स एष ये चामु-
 ष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च ” इत्यादित्यपुरु-

क्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । आदिशब्दात्सैवर्कत्सामेत्याद्युक्तम् । स्थानद्वयस्थं पुरुषं-
 विषयीकृत्य रूपवत्त्वश्रुत्या सर्वमापास्पर्शश्रुत्या च संशयमाह—तत्रेति । कश्चिदित्या-
 दित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः । पूर्वसूत्रे ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थाभ्यासश्चेति मुख्यप्रया-
 र्थबहुप्रमाणवशान्निर्विशेषनिर्णयवद्द्रूपवत्त्वादिवहुप्रमाणात्संसारि हिरण्यमयः पुरुष इति
 संगत्या पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं तावदिति । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेः सगुणे
 ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरेपरस्थ परस्थ चोपास्तिरेष कळम् ।
 सर्वैरुपास्यत्वाय पर एव कस्मान्नेति पृष्ट्वा हेतुमाह—कुत इति । चाक्षुषे पुरुषे यथोक्तं
 रूपं न श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—अक्षीति । परस्यैव स्थानभेदाद्रूपवत्त्वमुपदेशाति-
 देशाभ्यामिति चेत्तेत्याह—न चेति । परापरिग्रहे हेत्वन्तरमाह—आधारेति । अन-
 न्तशक्तित्वात्तस्याप्याधारश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । परस्यानाधारत्वे स्वम-
 हिमप्रतिष्ठत्वं हेतुस्तत्र मानं स भगव इति । तत्रैव हेत्वन्तरं सर्वव्यापित्वं तत्रापि
 मानमाह—आकाशवदिति । ईश्वराग्रहे हेत्वन्तरमाह—ऐश्वर्येति । स एष इत्या-
 धिदैविकपुरुषोक्तिः । अमुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामोशिता ये च देवानां कामा

पस्यैश्वर्यमर्यादा । “स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च ” इत्यक्षिपुरुषस्य । न च परमेश्वरस्य मर्यादावद्वैश्वर्यं युक्तम् “ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ” [बृ० ४-४-२२] इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ऋषयः—“ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ” । “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि ” इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी । कुतः—“ तद्धर्मोपदेशात् ” तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः । तद्यथा—‘तस्योदिति नाम’ इति श्रावयित्वा, अस्याऽऽदित्यपुरुषस्य नाम “ स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य

भोगास्तेषां चेत्यर्थः । स एष इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिरेतस्माच्चक्षुषः सकाशाद्वर्गागता ये लोकास्तेषामीशिता ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां चेत्येतस्य मर्यादावद्वैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परस्यापि ध्यानार्थं तादृगैश्वर्यं स्यान्नित्याह—न चेति । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्वं यतो भूतानां नियन्ता यमोऽस्ति नेत्याह—एष इति । कथं पुरो भूतानामधिष्ठाय पालयिता पालयितुरिन्द्रादेः सत्त्वात्त्राऽऽह—एष भूतेति । तथाऽपि ब्रह्मा मर्यादास्थापकोऽस्ति कुतोऽस्य सर्वेश्वरत्वं तत्राऽऽह—एष इति । यथा मृदारुमयः सेतुर्जलव्यूहस्य क्षेत्रसंपदामसंभेदाय धारयिता तथैषोऽपि सर्वेषां वर्णादीनामसंकराय धारयिता स्यादित्यर्थः । मर्यादाधाररूपश्रुतेरादित्यक्षेत्रज्ञ एवात्रोपास्य इत्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्य कर्मानधिकारात्सर्वपाप्मविगमः । सर्वात्मत्वमुपासनायै स्तुत्यर्थमनूद्यत इति भावः । पूर्वमक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमित्यादिना । प्रथमश्रुतरूपवत्त्वादिना चरमश्रुतसर्वपाप्मविगमोर्मादेर्नेयत्वान्न परस्यै प्राप्तिरित्याह—कुत इति । फलवत्पाप्मविगमादिलिङ्गस्य चरमस्यापि तच्छून्यत्वेनाविषयिताल्लिङ्गादाद्यादपि बलीयस्त्वात्तद्वशेनेतरनेयमित्याह—तद्धर्मेति । इहेति स्थानद्वयस्थपुरुषोक्तिः । आदित्यक्षेत्रज्ञस्यापि कर्मानधिकारात्पाप्मोस्पर्शो युक्तः “ न ह वै देवान्पापम् ” इति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । देवादिषु पश्चादिवत्कर्मानधिकारेऽपि प्राचि भवे संचितपापयोगात्तदरूपत्वान्न ह वै देवानित्युक्तेर्न जीवः

* “ मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ” ।

१ ठ. ड. द. य । २ ठ. ड. द. 'मेकस्य । ३ ठ. ड. द. 'न्ता नियं' । ४ क. ख. ठ. ड. द. 'धं परो । ५ क. ख. 'नाया स्तु' । ६ छ. 'मादेर्नेयनाम्' । ७ छ. 'स्य प्रतीतिरि' । ८ ठ. ड. द. 'हादपि । ९ क. ख. 'प्मासस्य' ।

[अ० १ पा० १ सू० २०] आनन्दगिरिकृतटीकोसंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १३५

(भादित्यान्तर्गतद्विरण्मयपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम्, अधि० ७)

उदितः ” इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति । तदेव च कृतनिर्व-
चनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “ यन्नाम तन्नाम ” [छा०
१-७-५] इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—“ य
आत्माऽपहतपाप्मा ” [छा० ८-७-१] इत्यादौ । तथा चा-
क्षुषे पुरुषे—“ सैव ऋक्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म ” इत्यु-
क्तसामाद्यात्मकर्ता निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्व-
कारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधि-
दैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याऽऽह—
“ तस्यवर्साम च गेष्णौ ” [छा० ८-७-१] इत्यधिदैवतम् ।
तथाऽध्यात्ममपि—“ यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ ” इति ।
तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते । “ तद्य इमे धीणायां गायन्त्येतं ते
गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ” इति च लौकिकेष्वपि गानेष्व-

सर्वपापासृष्टः प्रदेशान्तरे च तस्य परस्मिन्नेव श्रुतेरत्रापि तद्दृष्ट्या तत्प्रत्यभिज्ञाना-
त्तस्यैवोपास्यतेति भावः । सर्वात्म्यमपि श्रुतं न संसारिणि युक्तमित्याह—तथेति ।
तत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषनरोक्तिः । ऋगादिविधेयापेक्षया विलक्षणलिङ्गोक्तिः । उक्थं शस्त्र-
विशेषः । तत्साहचर्यात्तत्सामस्तोत्रमुक्त्यादन्यच्छस्त्रमृगुच्यते । ब्रह्म त्रयो वेदाः ।
ऋगाद्यात्मना चाक्षुषस्य संसारित्वेऽपि स्तुतिरूपास्त्यर्थमित्याशङ्क्य मुख्यसंभवे नामु-
ख्यरूपनेत्याह—सा चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—पृथिवीति । ऋगधिदैवतं पृथि-
व्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लमारूपा । साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यर्गतपरः
कृष्णारूपातिकृष्णरूपमियमेवर्गग्निः सामेत्यादिनोक्तम् । अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्रा-
क्षिगतशुक्लभालक्षणा तावद्गुक्ता । साम च प्राणच्छायात्ममनोक्षिस्थकृष्णमारूपं वागेव
ऋक्प्राणः सामेत्यादिनोक्तमेवमुभयत्रोक्तरूपे ऋक्सामे क्रमेणोक्त्वा पुरुषस्योक्तप्रका-
रर्चाभिहितप्रकारं साम चेत्येते द्वे गेष्णौ पादपर्वणी इति देवतायामुक्त्वाऽऽत्मन्यपि
तयोर्ऋक्सामयोरतिदेशेन गेष्णत्वमुक्तमित्यर्थः । तदपि संसारिविषयं किं न स्यात्ते-
त्याह—तथेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—तद्य इति । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः ।
धनसनयो धनस्य लब्धारो विभूतिमन्त इत्यर्थः । राजादीनामपि श्रीमतां गीयमानत्व-

१ ज. 'त्मत्वो' । २ घ. 'त्मत्वे सत्येवो' । ३ ङ. 'त्मकत्वे सत्येवो' । ४ प्र. 'न्त्येत त्वेव गा' ।
५ ठ. ङ. ङ. 'रिणमुक्त' । ६ ठ. ङ. ङ. तत्तच्छ' । ७ ठ. ङ. ङ. 'रूपम् । सा' । ८ क. ख. 'पमिय
सैव' । ९ ठ. ङ. ङ. 'ष्णो प' । १० क. ख. 'स्यात्तनाऽऽह' ।

स्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते ।

“ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भूजितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसंभवम् ” [भ० गी १०-४१]

इति भगवद्गीतादर्शनात् । लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूप-श्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति । अत्र द्रूमः—स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ।

“ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि ”

[महाभा० १२-३४१-४५] इति स्मरणात् । अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रम्—“ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ” [कौ० १-३-१५] इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—“ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः ” [छान्दो० ३-१४-२] इत्यादिना । तथा हिरण्य-श्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति ।

दृष्टेऽन्यथासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति । उक्तेऽर्थे स्मृतिमनुकूलयति—यद्यदिति । धनादिसमृद्धिमत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । कान्तिमत्त्वं श्रीमत्त्वम् । बलवत्त्वमौर्जित्यम् । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—लोकेति । निरङ्कुशमनन्याधोनं सर्वपाप्मविरहादिना तस्यैवोपास्यतेत्युक्त्वा परोक्तमनुवदति—यच्चिति । रूपवत्त्वं नावश्यं संसारिलिङ्गमित्याह—अत्रेति । मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह—इच्छेति । तथाविधरूपोपयोगमाह—साधकेति । तस्येच्छाऽपि मायामयीति मत्वाऽऽह—मायेति । यथादृष्टि देहादिवैशिष्यमीश्वरस्य तात्त्विकमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । अरूपश्रुतिविरुद्ध रूपवत्त्वमित्युक्तमाशङ्क्य विषयभेदमाह—अपि चेति । तात्त्विकमेश्वरं रूपमाश्रित्याशब्दादिशास्त्रे कथं तस्य रूपादिमत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—सर्वेति । निर्विशेषमेव ब्रह्मात्र प्रतिपाद्य तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशङ्क्योपास्तिवाक्यत्वात्सर्विशेषोक्तिरित्याह—तथेति ।

[अ० १ पा० १ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १३७

(आदित्यान्तर्गतहिरण्यपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम्, अधि० ७)

यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति ।

अत्रोच्यते—स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपा-
सनार्थो भविष्यति । सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वो-
पपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपा-
सनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदि-
श्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ (७)

अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्व-
रोऽन्तर्यामी “ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न
वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येप त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ” [बृ० ३-७-९] इति श्रुत्यन्तरे भेद-
व्यपदेशात् । तत्र ह्यादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेदेति वेदि-
तुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते ।

स्वमहिमप्रतिष्ठस्याऽऽधारायोगादत्र चाऽऽधारश्रुतेरीश्वरादर्थान्तरतेत्युक्तमनुवदति—
यदपीति । आधारानपेक्षस्यापि फलवशात्तदुक्तेर्नानीश्वरतेत्याह—अत्रेति । किमि-
त्युपासनायै तदुक्तिः साक्षादेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—सर्वगतत्वादिति । मर्यादाव-
दैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं प्रत्याह—ऐश्वर्येति । एकस्यैवेश्वरस्य स्थानभेदावच्छेदादैश्व-
र्यमर्यादाकरणं पृथगनुध्यानार्थं न परिच्छेदप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । परोक्तलिङ्गानामन्यथात्वे
फलितमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥

उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोर्ब्रह्मादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याश-
ङ्क्याऽऽह—भेदेति । आदित्यक्षेत्रज्ञादन्तर्यामिणः श्रुत्यन्तरे भेदोक्तेस्ततोऽन्य ईश्वरः
सिद्ध इत्यक्षरार्थमाह—अस्तीति । आदित्यमण्डले स्थितरश्मिपुञ्जस्यापि स्यादित्यत
उक्तमादित्यादिति । तैज्जीवं व्युदस्यति—यमिति । तस्य देहित्वे जीवत्वमदेहित्वे
न नियन्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्येति । इतश्चाऽऽदित्यजीवादन्योऽसावित्याह—
य इति । तस्य तादृश्यं वारयति—एष इति । श्रुत्यन्तरस्याप्यनीश्वरविषयत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तथाऽपि प्रत्यभिज्ञापकाभावान्नेह तदुपास्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—

१ ट. 'हित्ति प्र' । २ अ. 'वात्मान्त' । ३ ट. ड. ढ. 'तिष्ठितस्या' । ४ क. 'धारत्वायो' ।
५ झ. तत्राव्य ।

स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् ।
तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७)

(परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ८)

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८)

इदमामनन्ति—“ अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति
होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः पराय-
णम् ” [छान्दो० १-९-१] इति । तत्र संशयः—किमाकाश-
शब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः ।
उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयो-
राकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते । यत्र
वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति ।
यथा—“ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ” [तै० २-७]
इति । “ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा

स एवेति । आदित्यान्तस्थत्वश्रुतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञया पर एवोद्गीथे ध्येयत्वेनोपदि-
श्यत इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ (७)

पूर्वत्राव्यभिचारिलिङ्गेन रूपवत्त्वाद्यन्यथा नीतमिह तु लिङ्गान्न श्रुतिरन्यथयित-
व्येति प्राप्ते प्रत्याह—आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमेवोदाहरति—इदमिति ।
हन्ताहेमेतद्भगवन्तो वेदानीत्युपसन्नः शालावत्यो विद्धीति जैवल्लिनोक्ते पृच्छति—
अस्येति । सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य प्रतिष्ठाप्रश्ने प्रवाहणस्योत्तरमाह—आकाश इति ।
कथं भूताकाशः सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह—सर्वाणीति । उपनिषदां तदभिज्ञानं च
प्रसिद्धमेतदिति द्योतकौ निपातौ । निमित्तमात्रत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि—आकाश-
मिति । भूताकाशव्यावृत्तये हेत्वन्तरमाह—आकाशो हीति । तत्रैव हेत्वन्तरं सूच-
यति—आकाश इति । विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति । अनतिप्रसङ्गार्थं प्रश्न-
द्वारा निमित्तमाह—कुत इति । क्वचिदित्युक्तं स्पष्टयति—यत्रेति । असाधारणगुण-
श्रुतेराकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे दृष्टान्तो यथेति । असाधारणेनाऽऽनन्देनान्यत्रासंभावि-
तेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तमाह—
आकाश इति । निपातावाकाशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्धयर्थो ।

* सार्वभौम्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्या सर्वहेतुधिकारवत् ।

१ छ. “हमिद भग” । २ क. ख. “वतो वे” । ३ छ. “नोक्तः पृ” ।

[अ० १ पा० १ सू० २२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १३९

(परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ८)

तद्ब्रह्म ” [छा० ८-१४] इति चैवमादौ । अतः संशयः ।
किं पुनरत्र युक्तम् । भूताकाशमिति । कुतस्तद्धि प्रसि-
द्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द-
’ब्रह्मणोः साधारणः शक्यो विज्ञातुमनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्र-
ह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि
बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति । न च मुख्यसंभवे
गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । संभवति चेह मुख्यस्यैवाऽऽकाशस्य
ग्रहणम् ।

ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते “ सर्वाणि ह
वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ” इत्यादिः ।

नैष दोषः । भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः ।

ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्ये यस्य वा मध्ये स्तस्मान्नामरूपास्तृष्टं ब्रह्मेति
वाक्यशेषादत्राऽऽकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इत्यादि-
वाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथाऽत्रापिति योजना । रूढिनि-
रूढिभ्यां संशयमुपसंहरति—अत इति । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं पुनरिति ।
स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेरुद्गीथे संपाद्योपास्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे
भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम् । वैदिकप्रयोगस्य तादृक्प्रयो-
गाद्ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे कुतो भूताकाशार्थतेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । प्रथमश्रु-
ताकाशश्रुत्या भूतार्थे रूढ्या चरमश्रुतब्रह्मलिङ्गवाधान्न श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मार्थतेत्यर्थः ।
ब्रह्मण्यपि साधारणत्वान्नाऽऽकाशश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गवाधिकेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
एकस्यापि गौशब्दस्यानेकार्थत्वमगत्याऽभीष्टं ब्रह्मणि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि
गच्छतीत्याह—तस्मादिति । गौणत्वार्थं गुणयोगमाह—विभुत्वेति । गुणवृत्तेरपि
शब्दवृत्तित्वात्तया किं न ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह—न चेति । ननु नेह मुख्यं संभ-
वति तत्र सर्वकारणत्वयोगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायस्यानवकाशत्वं
तत्राऽऽह—संभवतीति ।

तदेव साधयितुं शङ्कयति—नन्विति ।

आकाशस्य प्रथमश्रुतत्वेनासंजातविरोधित्वात्तद्बुद्धौ तदेकवाक्यस्यमुपस्थितं सर्वमुप-
जातविरोधित्वात्तदानुगुण्येन नेयमित्याह—नेति । तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिसंवादमाह—

विज्ञायते हि—“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत
आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ” (तै० २० १) इत्यादि । ज्यायस्त्व-
परायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि तस्मा-
दाकाशशब्देन भूताकाशस्य *ग्रहणमित्येवं प्राप्ते द्रूमः—
“आकाशस्तल्लिङ्गात्” । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् ।
कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्—“सर्वाणि ह
वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्धि
ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा ।

ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् ।
सत्यं दर्शितम् । तथाऽपि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाका-
शादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा
“आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गम् “आकाशो ह्येवैभ्यो
ज्यायानाकाशः परायणम्” इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे ।
ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नात्—“ज्याया-
न्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”
[छा० ३० १४-३] इति । तथा परायणत्वमपि परमकार-
णत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति—“ विज्ञान-

विज्ञायते हीति । तथाऽपि कथं वाक्यशेषो भूताकाशे स्यात्तत्राऽऽह—ज्यायस्त्वेति ।
भूताकाशेऽपि शेषोपपत्तौ फलितमाह—तस्मादिति । भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्तिरिति
प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । रूढ्या प्रयोगबाहुल्याच्च सिद्धभूताकाशत्वमे
न हेतुरिति शङ्कित्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । ननु वादिनः सर्वयोनित्वं
ब्रह्मणो नेच्छन्ति तत्राऽऽह—परस्माद्धीति ।

तस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति—नन्विति । उक्तमृपेत्य प्रत्याह—सत्यमिति ।
तत्र तत्र तेज प्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वादवधारणासिद्धिर्मूलकारणापेक्षया ब्रह्म-
ण्येव तद्युक्तम् । सर्वाणीति भूतविशेषणं च भूताकाशपक्षे वाय्वादौ संकुचितं स्यात्त-
स्मान्नान्यथासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतोत्पादकत्ववत्तल्लयाधारत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमित्याह—
तथेति । ब्रह्मणो लिङ्गद्वयमाह—आकाशो हीति । भूताकाशस्यापि ज्याय-
स्त्वादि सापेक्षमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्यायस्त्वमिति । नैरपेक्ष्यधिया तरपो वच-
नम् । न केवलं युक्त्याऽस्य परायणत्वं श्रुतेरपीत्याह—श्रुतिरिति । रातेर्धनस्य

* “प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाश मुख्यमेव न. । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः” ।

[अ० १ पा० १ सू० २२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १४१

(परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ८)

मानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ” [वृ० ३-९-२८] इति ।

अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्वक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतस्त्वं चाऽऽकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—“स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः” [छा० १-९-२] इति । तच्चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् । यत्पुनरुक्तं भूताकाशं मसिद्धिवलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति ।

अत्र ब्रूमः । प्रथमतरं प्रतीयमपि सद्वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—“आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता” इत्यादौ । तथाऽऽकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—“ऋचो अक्षरे परमे

दातुर्यजमानस्येति । रातिरितिपाठे बन्धुरित्यर्थः । आकाशो ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । शालावत्यो दाल्भ्यो जैवलिरित्युद्गीथविद्याकुशलानां किं परायणमुद्गीथस्येति विचारे स्वर्गलोक एवेति दाल्भ्योक्तं निरस्यायं लोक इति शालावत्योक्तावन्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेति पृथिवीलोकस्यान्तवत्त्वात्प्रतिष्ठत्वं निन्दित्वा जैवलिना साम प्रतिष्ठारूपमनन्तमेव विवक्षता गृहीतमाकाशं नान्तवद्युक्तमतो ब्रह्मैवाऽऽकाशमित्यर्थः । नन्वनन्तमाकाशमिह नोपसंहियते किंतूद्गीथस्तत्कथमानन्त्यादाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह—तं चेति । स एष इत्याकाशात्मत्वोक्तिः । देशतोऽनन्तत्वं परत्वम् । गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयस्त्वम् । कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमानन्त्यम् । परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रेष्ठ्यं वा परोवरीयस्त्वम् । तथाऽपि कथमाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह—तच्चेति । नाब्रह्मणस्त्रिधाऽऽनन्त्यं तेनोपक्रमोपसंहारप्रतिपाद्यतात्पर्यवदानन्त्यमाकाशस्य ब्रह्मत्वबोधोत्यर्थः । श्रुतिबाधो लिङ्गान्न दृष्ट इत्युक्तमनुवदति—यदिति ।

“त्यजेदेकं कुलस्यार्ये” इतिन्यायाद्द्रुपसिनां ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायाऽऽकाशश्रुतेरेकस्या बाध इत्याह—अत्रेति । किंचाऽऽकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगप्रानुचर्यादित्यन्ताभ्यासेन गौणादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह—दर्शितश्चेति । नाऽऽकाशशब्दस्यैव ब्रह्मणि बहुकृत्वः प्रयोगस्तत्पर्यायाणां चेत्याह—तथेति । व्योमन्व्योम्नि परमे प्रकृष्टेऽक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदा ज्ञापकाः सन्ति यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधि निषेदुरधिष्ठिताः स्वरूपत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः । भार्गवी भृगुणा प्राप्ता वारुणी वरुणेनोक्ता सैषा विद्याऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रकृता परस्मिन्ब्रह्मणि

व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निपेदुः” [ऋ०सं० १-१६४-
३९] “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता”
[तै० ३-६] “ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म” [छान्दो० ४-१०-५]
“खं पुराणम्” [बृह० ५-१] इति चैवमादौ । वाक्योप-
क्रमेऽपि वर्तमानस्याऽऽकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्म-
विषयत्वावधारणा । “अग्निर्धीतेऽनुवाकम्” इति हि वाक्यो-
पक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाश-
शब्दं* ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (८)

(ब्रह्मण आकाशशब्दवत्प्राणशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ९)

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९)

उद्गीथे—“प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” [छा० १
१०-९] इत्युपक्रम्य श्रूयते—“कतमा सा देवतेति” [छान्दो०
१-११-४] “प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता +प्रस्ताव-

व्योम्नि स्थितेत्यर्थः । ओंकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन वा ब्रह्मत्वमुक्त-
मोमिति । कं सुखं तस्यार्थेन्द्रिययोगजत्वं वारयितुं स्वमिति । तस्य मूलाकाशत्वं
व्यासेद्धं पुराणमित्युक्तम् । किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते यत्र तत्रेतुं शक्यं
यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनेतरत्वेयमित्याह—वाक्येति । तत्र दृष्टान्तोऽग्निरिति ।
आकाशश्रुतेर्गौणत्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ (८)

आकाशवाक्योक्तमन्तरवाक्येऽतिदिशति—अत एवेति । तत्रोदाहरणमुद्गीथ
इति । परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्त इत्युक्तत्वात् । अथातः शौच उद्गीथ इति च वक्ष्य-
माणत्वादुद्गीथाधिकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिद्वि-
श्वाक्रायणो नाम धनार्थं राज्ञो यज्ञं गत्वा ज्ञानवैभवं स्वस्य प्रकटयन्प्रस्तोतारमुवाच ।
हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः संनिधौ
प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । स भीतः सन्प्रच्छ कतमेत्यादिना । प्रतिवचनं
प्राण इति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति—सर्वाणीति । प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संविशन्ति
जन्मकाले तमेवामिलक्ष्योज्जिहते उद्गच्छन्ति सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमनु-

* सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शोत्प्रधानत्वेऽपि गौणता । + साम्नौ
भक्तिविशेषमनुमतेत्यर्थः ।

[अ० १ पा० १ सू० २३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १४३

(ब्रह्मण आकाशशब्दवत्प्राणशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ९)

मन्वायत्ता ” [छा० १-११-५] इति । तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ । “ प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः ” [छा० ६-८-२] “ प्राणस्य प्राणम् ” [वृ० ४-४ १८] इति चैव-
मादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते । वायुविकारे तु प्रसिद्ध-
तरौ लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति
भवति संशयः । किं पुनस्त्र युक्तम् । वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः
प्राणस्योपादानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द
इत्यवोचाम ।

ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि
वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते ।

न । मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं
ह्याम्नायते—“ यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति

गतेत्यर्थः । अतिदेशकृतमर्थमाह—तत्रेति । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तेः संशयेऽपि
प्राणशब्दस्य नैवमिति कुतः संशयादिस्तत्राऽऽह—प्राणेति । मनःशब्दलक्ष्यं तत्सा-
क्षिचैतन्यं प्राणे परस्मिन्नैक्येन स्थितमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं
संज्ञास्फूर्तिदमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्याह—प्राणस्येति । अमृतः प्राणो ब्रह्मै-
वेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तथाऽपि कुतः संशयस्तत्राऽऽह—वाय्विति । हेतुमु-
क्त्वा फलमाह—अत इति । इहेति प्रस्ताववाक्योक्तिः । अनन्तार्थपरोपक्रमोपसंहा-
राम्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मोपक्रमाद्यदृष्टेर्न ब्रह्मतेति धिया
विमृश्य पूर्वपक्षयति—किमिति । प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गतया ब्रह्मणि प्रस्तावेऽ-
ध्यस्य ध्येये समन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिः सिद्धान्ते
ब्रह्मदृष्टेति फलम् । वैदिकप्राणशब्दस्य तादृक्प्रयुक्तिसिद्धे ब्रह्मणि वाचकत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।

तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगत्यागात्तात्पर्यवदनेकलिङ्गात्पूर्वन्यायेन ब्रह्म ग्राह्य-
मिति शङ्कते—नन्विति । ज्यायस्त्वादि लिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—इहेति ।

अन्यथासिद्धेर्न श्रुतिबाधकतेत्याह—नेति । तदेवं वैदिकं दर्शनमाह—एवं
हीति । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् । वागनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । चक्षुःश्रोत्रे
तादृग्बुद्धीन्द्रियाणाम् । बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते । प्राणस्यापि स्वापे बुद्ध्यादिवल्लयान्न

प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि
पुनर्जायन्ते ” [श० प० ब्रा० १०-३-३-६] इति । प्रत्यक्षं
चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परि-
लुप्यन्ते प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूता-
नामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः ।
अपि चाऽऽदित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः
प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामा-
न्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह—*अत
एव प्राणः’ इति । “तल्लिङ्गात्” इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् ।
अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राण-
स्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—“ सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते ” [छान्दो०
१-११-५] इति । प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिमलया-
बुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ।

ननुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं
स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति ।

लयस्थानतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षं चेति । ननु भूतानामुत्पत्त्यादि वाक्यशेषे श्रुतं
भूतशब्दश्च प्राणिसमूहस्य महाभूतानां च वाचको नेन्द्रियमात्रस्य तत्र प्राणि वाक्य-
शेषः सिद्धस्तत्राऽऽह—इन्द्रियेति । भूतेष्विन्द्रियाणि सूक्ष्मत्वाद्भोक्तृसामीप्याच्च
साराण्यतस्तेषां लयोदयौक्त्येतरेषामपि तत्सिद्धेः शेषवटनेत्यर्थः । अब्रह्मसाहचर्याच्च
प्राणो न ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । उद्गीता कतमा सा देवतोद्गीथमन्वायत्तेति पृष्ट-
श्चाक्रायणः प्रत्युवाचाऽऽदित्य इति । प्रतिहर्त्रा च कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वाय-
त्तेति पृष्टोऽन्नमित्युवाचेत्यादिना भक्तिदेवते कार्यकरणवत्यावादित्यान्ने उक्ते । तयोर्-
ब्रह्मणोः संनिधानात्प्राणस्यापि भक्तिदेवतात्वादब्रह्मतेत्यर्थः । संनिध्यनुगृहीतप्रथमश्रुत-
प्राणश्रुत्या वायुविकारसिद्धौ तद्वृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वक्ष-
मनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । ज्यायस्त्वादिवन्नात्र लिङ्गं भातीत्याशङ्क्याऽऽह—
प्राणस्येति । ब्रह्मलिङ्गं स्फोरयितुं श्रुतेरर्थमाह—प्राणेति ।

वाक्यशेषस्थान्यभासिद्धिं स्मारयति—नन्विति ।

* अधिकरणान्तरारम्भवीजं तु—“अर्थे श्रुतेरुक्तगम्ये हि श्रुतिमेवाऽऽदियामहे । मानान्तराव-
गम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ” इति ।

[अ० १ पा० १ सू० २३] आनन्दगिरिकुंतलीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १४५

(ब्रह्मण आकाशशब्दयत्प्राणशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १)

अत्रोच्यते—स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणा-
श्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते न सर्वेषां भूतानाम् । इह तु सेन्द्रि-
याणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानाम् । “ सर्वाणि ह
वा इमानि भूतानि ” [छान्दो० १-११-५] इति श्रुतेः ।
यदाऽपि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदाऽपि ब्रह्मलिङ्ग-
त्वमविरुद्धम् ।

ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं
प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः “ यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथा-
स्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाकसर्वैर्नामभिः सहाप्येति ”
[कौ० ३-३] इति । तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पु-
नरन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तम् । वाक्य-
शेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधा-
नस्यार्किचित्करत्वात् । यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्ध-

स्वापाद्युक्तेः संवर्गविद्याधिकारात्प्रकृतोक्तेश्चोद्गोथसंबन्धान्नानयोरेकवाक्यतेत्याह—
अत्रेति । किंच वाक्यशेषस्थो भूतशब्दो योगाद्विकारजातं ब्रूयाद्ब्रूया वा महाभूतानि ।
आद्ये प्रकृतवाक्यस्य न स्वापादिवाक्येन तुल्यार्थतेत्याह—स्वापेति । प्रकृतश्रुतेर्विकार-
मात्रलयाद्यर्थत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूलयति—सर्वाणीति । तथा च प्राणार्थत्वेऽपि
स्वापोक्तेर्नास्यास्तादर्थ्यम् । नहि विकारमात्रं संवेशनादि परस्मादन्यत्र लभ्यमित्यर्थः ।
कल्पान्तरं प्रत्याह—यदेति । प्राणस्य भौतिकत्वान्न महाभूतयोनितेत्यर्थः ।

भूतशब्देन विकारजातग्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युक्तिरिति शङ्कते—नन्विति ।
प्राणशब्दलक्ष्ये चिदात्मनि जीवैक्यापत्तौ भेदकवागाद्युपाधीनां जडं प्राणमुद्दिश्य लयः
स्यादित्याह—तदेति । जीवैक्यतया प्राण्यत्वलिङ्गादशेषविकारलयस्थानत्वलिङ्गाच्च न
मुख्यप्राणार्थत्वं तस्यापीत्याह—तत्रेति । संनिधेरधिकाशङ्कामुक्तामनुभापते—यदिति ।
लिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्याह—तदिति । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषस्तद्बलं तद्गतं लिङ्गं
तेन ब्रह्मता प्राणस्य स्थिता स्ववाक्यस्थलिङ्गस्य वाक्यान्तरस्थसंनिधेरधीयस्त्वादतो
नास्याब्रह्मतेत्यर्थः । संनिधेरब्रह्मताभावेऽपि प्राणस्य श्रुतेरब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—
यदिति । जगत्प्रकृतित्वावधारणोपबृंहितं प्रतिपिपादयिषितं देवताशब्दितं चेतनत्वं

तस्त्वं तदाकाशशब्दस्यैव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदे-
वतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति “ प्राणस्य
प्राणम् ” [वृ० ४-४-१८] “ प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः ”
[छा० ६-८-२] इति च । तदयुक्तम् । शब्दभेदात्प्रकरणाच्च
संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता पृष्ठीनि-
र्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते । तद्वत्प्राणस्य
प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति
निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च
प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी
निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे “ वसन्ते वसन्ते
ज्योतिषा यजेत ” इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो
भवति तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “ प्राणबन्धनं हि सोम्य
मनः ” [छा० ६-८-२] इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकार-
मात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं
युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपा-
दिताः ॥ २३ ॥ (९)

प्राणश्रुतिं बाधित्वा ब्रह्म लक्षयतीत्याह—तदिति । प्राणशब्देन कारणब्रह्मलक्षणात्-
दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । वृत्तिकृतामुदाहरणमाह—अत्रेति ।
सर्वत्र संदिग्धं वाक्यमुदाहृत्य निर्णयत इदं त्वसंदेहान्नैवमिति दूषयति—तदिति ।
शब्दभेदं विवृणोति—यथेति । प्राणस्य पञ्चधावृत्तिहेतुस्तत्साक्षी तस्य प्राण इत्यु-
च्यते । राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्य घटो घटस्येत्यदृष्टेर्नैवमित्याह—नहीति ।
प्रकरणं प्रपञ्चयति—यस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । प्राणः पर-
मात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः । वाक्ययोर्निश्चितार्थत्वे फलितमाह—
अत इति । त्वदुदाहरणेऽपि वाक्यशेषविरोधात्तुल्यमसंदिग्धत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
प्रस्तावेति ॥ २३ ॥ (९)

* अत्राऽऽहुः—पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वाक्ये तत्सगतिः
किं करिष्यतीति ।

१ घ. 'दृश्यु' । २ ड. 'निर्दिष्टात्प्रथ' । ३ ज. 'रणे नि' । ४ घ. 'रणनि' । ५ क. ड.
अ. भ्रुतेः ।

(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १०)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः” [छा० ३.१३.७] इति । तत्र संशयः— किमिह ज्योतिःशब्देनाऽऽदित्यादि ज्योतिरभिधीयते किंवा परमात्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति । कुतः । प्रसिद्धेः । तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ

आकाशवायुवाक्ययोर्ब्रह्मार्थत्वोक्त्या तेजोवाक्यस्यापि तदर्थत्वमाह—ज्योतिरिति । छान्दोग्यवाक्यं पठति—इदमिति । गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरोक्त्यर्थोऽथशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात्परः परस्ताद्यज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरे ज्योतिष्यध्यस्यते । कुत्र तद्दीप्यते तत्राऽऽह—लोकेष्विति । तेऽपि कसन्ति तत्राऽऽह—विश्वत इति । विश्वस्मात्प्राणिवर्गादुपरिष्ठादित्यर्थः । तेषां प्रसिद्धलोकप्रवेशमाशङ्क्याऽऽह—सर्वत इति । सर्वस्माद्भूरादिलोकादुपरीत्यर्थः । उत्तमान विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तेषु । तथाऽपि कथं तेषामुत्कर्षस्तत्राऽऽह—उत्तमेष्विति । इदंशब्दार्थं स्फुटयति—यदिति । ज्योतिःशब्दस्य लोके तेजसि रूढेः श्रुतौ चाऽऽत्मनि निरूढेर्विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति । आकाशादिशब्दस्यार्थान्तरे रूढस्यापि ब्रह्मार्थत्वसिद्धेस्तेनैतद्गतमित्यसंशयान्न पृथगारम्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अर्थान्तरेति । स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गभावादुक्तन्यायानवतारादगतार्थतेत्यर्थः । वाक्यशेषस्थब्रह्मलिङ्गात्प्राणादिशब्दस्य गौणतोक्ता प्रकृते ब्रह्मलिङ्गादृष्टेस्तेजोलिङ्गस्यैव दृष्टेरौत्सर्गिकमुख्यसंप्रत्ययस्य नापवाद इत्याकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । कौक्षेये ज्योतिष्यारोप्योपास्ये परस्मिन्ब्रह्मण्युक्तश्रुतेः समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गस्यैव तथात्वात्पादसंगतिः । फलं पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यादिदृष्ट्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति । ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचित्वाच्चित्प्रकाशं हित्वा किमिति लौकिकप्रकाशार्थतेति शङ्कते—कुत इति । तमोविरोधिनि ज्योतिःशब्दस्य रूढेस्तेजसस्तथात्वात्तदेवात्र ज्योतिरित्याह—प्रसिद्धेरिति । तमेव स्फोरयति—तम इति । ‘अज्ञानतमोविरोधि

प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्धरादिकं तम उच्यते । तस्या
एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा “ दीप्यते ” इतीय-
मपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म
“ दीप्यते ” इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि
चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता ।
कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । “ परो
दिवो ज्योतिः ” इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः
सर्वत्र गम्यमानत्वाद्द्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम् । अस्तु तर्हि त्रि-
वृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजना-
भावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् । न ।
प्रयोजनान्तरमयुक्तस्यैवाऽऽदित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “ तासां
त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि ” इति चाविशेषश्रुतेः । न चात्रि-
वृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृ-

ब्रह्मापि तर्हि ज्योतिरिति तत्राऽऽह—चक्षुरिति । अर्थावरकत्वेन निरोधकत्वोक्त्या
भावत्वमपि द्योतितम् । रूपित्वेनापि तद्वक्तुं विशिनष्टि—शार्धरादिकमिति । एव-
मपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह—तस्या इति ।
ज्योतिःश्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्त्वा तत्रैव लिङ्गमाह—तथेति । ब्रह्मण्यपि युक्ता
दीप्तिरित्यन्यथासिद्धिं वारयति—नहीति । रूपादिमतः सावयवस्यैव दीप्सियोगादि-
त्यर्थः । कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह—द्युमर्यादत्वेति । अन्यथासिद्धिं निरस्यति—
नहीति । असिद्धिं प्रत्याह—कार्यस्येति । ज्योतिषो द्युमर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी
तत्राऽऽह—पर इति । ब्रह्मवत्कार्यस्यापि मर्यादायोगादनर्थकं ब्राह्मणमित्याक्षिपति—
नन्विति । चोदकैकदेशी परिहरति—अस्त्विति । त्रिवृत्कृतं तेजो दिवोऽर्वामपि
गम्यते तथाऽपीतरत्ततः परस्ताद्भविष्यति वेदस्यादृष्टत्वेनाऽऽनर्थक्यायोगादित्यर्थः ।
त्रिवृत्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वादफलेऽन्यस्मिन्न वाक्यप्रामाण्यमित्याक्षेप्ता ब्रूते—नेति ।
पूर्ववादिदेशीयः शङ्कते—इदमेवेति । निष्फलस्योपास्यताऽपि नेत्याक्षेप्ताऽऽह—नेति ।
अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नेत्याह—तासामिति । देवतानां
तेजोबनानामेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विमज्ज्य पुनरेकैकं भागं तथा कृत्वा तदितरयो-
निक्षिप्य त्रिगुणरञ्जुवत्रिवृतं करवाणोत्यविशेषोक्तेर्नात्रिवृत्कृतं तेजोऽस्तौत्यर्थः । तदस्ति-
त्वेऽपि यच्छब्दोपबन्धात्सिद्धवत्परामर्शादन्यतस्तस्य द्युमर्यादत्वं वाच्यं तत्रास्तीत्याह-
न चेति । पूर्वपक्षैकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्ववाद्याह—अस्त्विति । तत्राऽऽक्षेप्ता

[अ० १ पा० १ सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १४२

(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १०)

त्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवग-
म्यतेऽन्यादिकं ज्योतिरिति । नैष दोषः । सर्वत्रापि गम्यमा-
नस्य ज्योतिषः “ परो दिवः ” इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषप-
रिग्रहो न विरुध्यते । न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशे-
षकल्पना भागिनी । “ सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु ”
[छान्दो० ३-१३-७] इति चाऽऽधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योति-
ष्युपपद्यतेतराम् । “ इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः ”
[छान्दो० ३-१३-७] इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योति-
रध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताध्यासा भवन्ति ।
यथा “ तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम् ” [वृ०
५-५-३] इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् ।
“ तस्यैषा दृष्टिः ” “ तस्यैषा श्रुतिः ” [छा० ३-१३-७]
इति चौण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । “ तदेतद्दृष्टं च श्रुतं
चेत्युपासीत ” [छान्दो० ३-१३-७] इति च श्रुतेः । “ चक्षुष्यः
श्रुतो भवति य एवं वेद ” [छान्दो० ३-१३-७] इति चाल्प-
फलश्रवणादब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते ।

स्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । पूर्ववाद्याह—नेति । तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देश-
विशेषः स्यान्नेत्याह—न त्विति । अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पना गौरवादयुक्तेत्यर्थः ।
इतश्च कार्यमेव ज्योतिरत्रोपास्यमित्याह—सर्वत इति । ब्रह्मण्यवच्छेदकल्पनयाऽऽधार-
बहुत्वयोगेऽपि कार्ये ज्योतिषि स्वतस्तात्सिद्धिरित्यतिशयमाह—तरामिति । उपास्य-
ज्योतिषो ब्रह्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—इदमिति । अध्यासेऽपि ज्योतिर्ब्रह्मास्तु
नेत्याह—सारूप्येति । तत्र मानमाह—यथेति । एकत्वसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नक्षरे प्रजा-
पतेः शिरोदृष्टिरुक्ता तथाऽत्रापि सारूप्यं वाच्यमन्यथाऽध्यासासिद्धेरित्यर्थः । कौक्षे-
यमपि ज्योतिश्चैतन्यमेवेत्यनध्यासात्तादात्म्योक्तिरेपेत्याशङ्क्याऽऽह—कौक्षेयस्येति ।
शब्दस्पर्शवत्त्वाम्यामपि तदब्रह्मेत्याह—तस्येति । एषा दृष्टिर्यदेतद्दृष्णिमानं स्पर्शेन
विजानात्येषा श्रुतिर्यत्कर्णावपिधाय निन्दमिव शृणोतीति शेषः । दृष्टश्रुतिलिङ्गत्वान्न
ज्योतिषोऽपि तदुच्यते तच्चाविवक्षितमित्याशङ्क्योपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तदेत-
दिति । तदब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह—चक्षुष्य इति । चक्षुष्यो दर्शनीयः । श्रुतो
विश्रुतः । ब्रह्मोपास्तिफलमपि किं न स्यात्तत्राऽऽह—महते हीति । मुक्तिफला ब्रह्मो-

१ द. ज. “शस्य प्र” । २ क. ड. “क हि शि” । ३ क. ट. “मेव त” । ४ क. ख. ठ. ड. द.
“मलयमपि ।

न चान्यदपि किञ्चित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति
ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति ।
“ गायत्री वा इदं सर्वं भूतम् ” [छा० ३-१२-१] इति
च्छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं
स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि “ त्रिपाद-
स्यामृतं दिवि ” इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयतेऽत्र पुनः “ परो
दिवो ज्योतिः ” इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योति-
रिह ब्रह्ममित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्म ब्रह्मम् । कुतः ।
“ चरणाभिधानात् ” पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्निह वाक्ये
चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् “ तानानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च
पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ”

पास्तिर्नान्यफला युक्त्यर्थः । बहून्ब्रह्मलिङ्गानि स्ववाक्यस्थान्युक्त्वा ब्रह्मलिङ्गं
किमपि तत्र नास्तीत्याह—न चेति । ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीति
संबन्धः । ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तं ब्रह्मैवात्र द्युसंबन्धात्प्रत्य-
भिज्ञायते तत्र यच्छब्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दो वर्तते नेत्याह—न चेति । सर्वात्मत्व-
भूतादिपादत्वाभ्यां तदेतद्ब्रह्मेति वाक्याच्चोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—
अथापीति । सप्तमीपञ्चमीभ्यामुक्तिमेदान्न तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति—तत्रेति । ब्रह्म-
लिङ्गाभावात्तेजोलिङ्गभावात्तदेव कौक्षेयज्योतिष्यारोप्योपास्यमित्युपसंहरति—तस्मा-
दिति । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षानुवादेन सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञार्थमाह—
एवमिति । निश्चितब्रह्मलिङ्गं विना नास्य ब्रह्मतेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति ।
रमणीयचरणा इत्यादौ चरणशब्दस्य चारित्रार्थत्वादत्रापि तथेत्यसांगत्यमाश-
ङ्क्याऽऽह—पादेति । पादवाचिपदमस्मिन्वाक्ये न दृष्टमिति चेत्तत्राऽऽह—पूर्वस्मि-
न्निति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीररूढयवाकप्राणैः पद्भिविधा
चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तमेतदनुगतब्रह्मणस्त्वावान्महिमा विभूतिर्यावानयं प्रपञ्चो वस्तुत-
स्त्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः । तदेव स्फुटयति—पादोऽस्येति । सर्वाणि
भूतान्यस्य ब्रह्मण एकः पादः । अस्यैव त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवति
स्वात्मनि स्थितम् । यथा कार्पापणश्चतुर्धा विभक्तः पादादेकस्मात्पादत्रयीकृतो
महानेवं पुरुषो वास्तवोऽवास्तवात्प्रपञ्चान्महानित्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मोक्तावपि कथ-

[अ० १पा० १सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि १५१
(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १०)

[छान्दो० ३-१२-६] इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्म-
णस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबन्धाभिर्दिष्ट-
मिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः
प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य
एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते
ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तुक्तम्
“ ज्योतिर्दीप्यते ” [छा० ३-१३-७] इति चैतौ शब्दौ
कार्ये ज्योतिपि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः । प्रकरणा-
द्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् । दीप्यमानका-
र्यज्योतिरुपलक्षितं ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । “ येन सूर्य-
स्तपति तेजसेद्भः ” [तै० ब्रा० ३-१२-९-७] इति च मन्त्र-

मुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । लिङ्गोपस्थापिताद्ब्रह्मणः
श्रुत्युपस्थापिततेजसो बलीयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिषि संनिधापकमाना-
पेक्षायां त्रिपाद्ब्रह्मणो ध्याने विनियोगाकाङ्क्षस्यानन्तरवाक्ये श्रुत्युक्तेर्विजातीयमा-
नाकाङ्क्षश्रुत्युक्ततेजोभिधानालिङ्गोपनीतातिसंनिहितसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यताकाङ्-
क्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ इति
भावः । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वं हित्वा तेजोवाचित्वे बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह—
तदिति । पूर्ववाक्यस्थे ब्रह्मणि द्युसंबन्धाज्ज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे
तत्समानाधिकृतज्योतिःशब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संप्रति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरवा-
क्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेवेति संदंशन्यायमाह—नेति ।
प्रकरणलिङ्गश्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । श्रुतिलिङ्गाम्यामुक्तमनुवदति—
यच्चिति । मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति—नायमिति । प्रकरणं श्रुतिलिङ्ग-
योरुपलक्षणम् । ब्रह्मणो व्यवच्छिद्य तेजःसमर्पकत्वं विशेषकत्वं तदभावोऽविशेष-
कत्वम् । ब्रह्मणि यथोक्तशब्दानुपपत्तौ कथं तयोरविशेषकत्वं तत्राऽऽह—दीप्यमा-
नेति । कार्यवाचिशब्दाभ्यां कारणलक्षणे सर्वैरपि शब्दैर्ब्रह्मणो लक्षणा स्यादित्या-
शङ्क्य सूर्यादिज्योतिषो विशेषयोगे मानमाह—येनेति । येन तेजसा चैतन्यज्योति-
षेद्धो दीप्तः सूर्यः सर्वमपि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्तमनतिशय-
महस्त्वन्तमवेदविन्न मनुत इति योजना । कार्ये रूढिमुपेत्य कारणे लाक्षणिको ज्योतिः-

१ घ. 'ल पूर्ववाक्याज्ज्योतिः' । २ ट. ज. व. 'पि हि शा' । ३ ट. 'ते च ब्र' । ४ ख.
'पि सविधायक' । ५ ट. ड. ड. 'पि समष्टैर्' । ६ क. घ. ग. ठ. ड. ड. 'तिपा वि' । ७ ट.
ड. ड. 'पकत्वयो' ।

वर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त-
तेऽन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । “ वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते ”
[बृह० ४-३-५] “ मनो ज्योतिर्जुपताम् ” [तै० सं० १-६
३-३] इति च । तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःश-
ब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्त-
जगदवभासहेतुत्वाद्दुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । “ तमेव भान्तमनु
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” [कठ० २-५-१५]
“ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ” [बृ० ४-४-१६]
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो
नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः
प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननुक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः

शब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि ब्रह्मणि मुख्य एवेत्याह—यद्वेति । शान्ते सूर्यादी-
तिमिरावृते जगति वाचैव ज्योतिषाऽयं कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारमासनादिकं करो-
तीत्यर्थः । मनोभासकत्वाज्ज्योतिस्तच्चाऽऽज्यं जुपतां सेवतां तेन वाक्येन चक्षुर्द्वारा विष-
यीकृतेनादुष्टतया दृष्टेन यज्ञमिमं केनापि हेतुना विच्छिन्नमप्राप्तानुष्ठानं संदधात्वक्षतं
क्षुर्यादित्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थत्वेत्याशङ्क्य निमित्तभेदेनानेकत्र वृत्तेः
शक्त्यैक्यान्मैवमित्याह—तस्मादिति । भासकत्वमेकं निमित्तोक्त्यानेकत्र ज्योति-
शब्देऽपि कथमसौ ब्रह्मणि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तस्य सर्वजगद्भास-
कत्वे मानमाह—तमेवेति । पूर्वार्धे विषयसप्तम्या परामृष्टस्तच्छब्दार्थः । गच्छन्तम-
नुगच्छतीत्युक्ते स्वगतगतिवदनुमानेऽपि स्वगतभानमाशङ्क्याऽऽह—तस्येति । न
केवलं भासकत्वाद्ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दस्तस्मिन्प्रयुक्तत्वाच्चेत्याह—तदिति । यस्मा-
द्वर्गागेव संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते तं परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादि-
त्यादीना ज्योतिर्भासकं जगतो जीवनं कूटस्थमिति च ध्यायन्तीत्यर्थः । अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिरित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिस्मृतिसंग्रहा-
र्थश्चकारः । ज्योतिःश्रुतेर्दीप्तिच्छिन्नस्य चान्यथासिद्धत्वेऽपि द्युमर्यादत्वमन्यथासिद्धमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । प्रमित्यर्थत्वेनोपास्त्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते ।
तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—अत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह—सर्वेति । योपिनोऽग्नित्ववद्ब्रह्म-
णोऽपि द्युमर्यादावत्त्वमारोप्योपास्तिरविहङ्गेत्यर्थः । अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पने गौरव-
मुक्तं स्मारयति—नन्विति । स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिरुपाधितो वा तत्राऽऽद्यमु-

[अ० १ पा० १ सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १५३

(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १०)

प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नायं दोषः । निष्प्रदेश-
स्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्मदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः ।
तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबन्धानि ब्रह्मण
उपासनानि श्रूयन्ते । एतेन “ विश्वतः पृष्ठेषु ” इत्याधारव-
हुत्वमुपपादितम् । यदप्येतदुक्तमौष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये कार्ये
ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यज्योतिरेवेति । तद-
प्ययुक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्यो-
तिप्रतीकत्वोपपत्तेः । “ दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत ” [छा०
३-१३-८] इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भवि-
ष्यति । यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तर्दनुपपन्नम् । न हीयते
फलाय ब्रह्माऽऽश्रयणीयमियते नेति नियमहेतुरस्ति । यत्र हि
निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरू-
पमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं
प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसार-
गोचराण्येषोचावचानि फलानि दृश्यन्ते “ अन्नादो

पेत्यान्त्यं प्रत्याह—नायमिति । न चेदमपूर्वं कल्प्यते तादृक्कल्पनानामन्यत्रापि
दृष्टेरित्याह—तथेति । ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं तत्राऽऽह—एतेनेति । द्युमर्यादत्व-
चदाध्यानार्थत्वेनेत्यर्थः । अत्राध्यासस्य सारूप्यकृतत्वादब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योति-
रब्रह्मेत्युक्तमनुमायते—यदपीति । आरोपस्य सारूप्याधीनत्वं व्यभिचारयति—
तदपीति । उपास्तिस्थानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य ज्योतिषो दृष्टत्वादिश्रुतेर्ब्रह्मणस्त-
दयोगाद्ब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टं चेति । जाठरज्योतिषो दृष्टत्वादिकृतं तत्रो-
पास्यब्रह्मणो दृष्टत्वादीत्यर्थः । लिङ्गान्तरमनूय प्रत्याह—यदपीति । वाजिनाम-
ग्निरहस्यगतां तं यथा यथेत्यादिश्रुतिमाश्रित्यानुपपत्तिं स्फोरयति—न हीति । ब्रह्म-
धियो मुक्तिफलत्वात्तदैकरूप्यादल्पफलत्वं न तदुपास्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—यत्रेति ।
ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुतोपास्तेरपि मुक्तिफलतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति । स वा
एष महानज आत्मेत्युक्तो जीवात्मनाऽन्नादो वसु धनं कर्मफलं तद्दाता पररूपेणे-
स्युक्त्वा यः कश्चिदुक्तगुणमात्मानमुपास्ते स धनं लभते दीप्ताग्निश्च भवतीत्याह—
अन्नाद् इति । आदिपदेन परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनमित्यादि गृहीतम् ।

१ ड. व. 'बन्धीनि । २ ड. ज. 'वाभ्यामनु' । ३ ठ. कार्यज्यो' । ४ ड. व. कार्य ज्यो' ।
५ ज. 'ति प्र' । ६ ड. व. 'दप्यनु' । ७ क. ज. 'यमे हे' । ८ ट. ड. इ. अध्या' । ९ घ.
'रोप्यस्य । ख. 'रोप्यसा' । १० ठ. ड. इ. 'न धर्म' ।

वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ” [बृह० ४-४-२४] इत्या-
 घासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्ग-
 मस्ति तथाऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति ।
 तदुक्तं सूत्रकारेण—“ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ” इति । कथं
 पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषया-
 च्छक्या प्रच्यावयितुम् । नैष दोषः । “ यदतः परो दिवो
 ज्योतिः ” इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसंब-
 न्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन
 परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः ।
 तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पण-
 निगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “ गायत्री
 वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च ” [छान्दो० ३-१३-१] इति
 गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् ।
 कथं पुन ऋन्दोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुम् ।
 यावता “ तावानस्य महिमा ” [छान्दो० ३ १२ ६] इत्येत-

यदुक्तं न स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति तत्राऽऽह—यद्यपीति । उक्तेऽर्थे सूत्रा-
 नुगुण्यमाह—तदुक्तमिति । प्रकरणेन श्रुतिरवाध्येत्याह—कथमिति । न प्रकरणा-
 देव श्रुतिर्बाध्या प्रकरणलिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुतयच्छब्दश्रुत्येत्याह—नेत्यादिना ।
 द्युसंबन्धादिति प्रधानस्य द्युसंबन्धस्य प्रातिपदिकार्थस्यैक्येन प्रत्यभिज्ञानात्तद्विशेषणस्य
 मर्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यत्वमात्रेण नान्यतेत्यर्थः । यच्छब्देन परामृष्टे सतीति
 संबन्धः । स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्नः संनिहितपरामर्शित्ववशेनेत्यर्थः । अर्थाद्यच्छब्दसा-
 मानाधिकरण्यबलादित्यर्थः । मानमुक्त्वा मेयमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

पूर्ववाक्यस्य छन्दोविषयत्वान्न ब्रह्म प्रकृतमित्युक्तमनूद्य निराकरोति—छन्दो-
 भिधानादिति । तत्रानुवादभागं व्याख्याय चोद्यस्य समाधिषोग्यतामाह—अथेत्या-
 दिना । पूर्ववाक्ये छन्दसोऽन्यस्य वाऽभिधानेऽपि ब्रह्मोक्तमेवेत्येकदेशी शङ्कते—
 कथमिति । मन्त्रस्य ब्राह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनान्मन्त्रेऽपि न ब्रह्म प्रकाश्यत

(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम् , अधि० १०)

स्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् । नैतदस्ति । “ गायत्री वा इदं सर्वम् ” इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवा-
कमाणप्रभेदैर्व्याख्याय “ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री
तदैतदृचाऽभ्यनूक्तम्—तावानस्य महिमा ” इति तस्यामेव
व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतु-
ष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र “यद्वै तद्ब्रह्म” इति ब्रह्मशब्दः
सोऽपि च्छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव । “य एतामेव
ब्रह्मोपनिषदं वेद” [छान्दो० ३-११-३] इत्यत्र हि वेदोप-
निषदमिति व्याचक्षते । तस्मात् “ छन्दोभिधानान्न ” ब्रह्मणः
प्रकृतत्वम् “ इति चेन्न ” एष दोषः । “ तथा चेतोर्षणानि
गदात् ” तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि
चेतसोऽर्षणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते
“ गायत्री वा इदं सर्वम् ” इति । नह्यक्षरसंनिवेशमात्राया

इति सौत्रं हेतुं साधयन्पूर्ववाचाह—नैतदिति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति
सर्वात्मिकां गायत्रीमुक्त्वा वाग्भै गायत्री वाग्भा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेति
तस्याः सर्वभूतमय्या वागात्मत्वमाख्याय या वै सा गायत्रीयं वाक् सा येयं पृथिवी या वै
सा पृथिवीयं वाक् सा यदिदं शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरमिदं तद्बृहदय-
मस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृ-
दययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वादिति प्रकृतां गायत्रीं भूतादिप्रकारैरुक्त्वा सैषा षडक्षरैः
पादैश्चतुष्पदा सती छन्दोरूपा गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृदयभेदैः षट्प्रकारे-
त्युपसंहृत्य तस्यां श्रुतो मन्त्रो न शक्तो ब्रह्म वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रानन्तरं
यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दान्मन्त्रेऽपि ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—योऽपीति । न प्रक-
रणाद्ब्रह्मशब्दस्य च्छरोवाचित्वं तस्य सर्वोपनिषदि परमात्मार्थत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य
वेदविषये प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह—य इति । यः काश्चि-
च्यातैतां प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्यारूपं वेद तस्मै विदुषे नोदेति नास्त-
मेति सविता सदैवाहर्भवत्यतो विद्वानुदधास्तमयापरिच्छेद्यं नित्यं ब्रह्मैव भवतीति
ब्रह्मपदं वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतच्छन्दोगामित्वा-
द्भूताद्यध्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोवाचित्वे मन्त्रस्य स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ।
सिद्धान्तभागेनार्थमुक्त्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—नेत्यादिना । गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थ-
सिद्धयर्थं गायत्रीमात्रमेव गृह्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । नमसो घटाव-

भूतादीन्पादान्वयपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दि-
श्याऽऽह “ सैषा चतुष्पदा पञ्चविधा गायत्री ” [छान्दो०
३-१२-५] इति । न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य च्छन्दसो
भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेपमृक्सं-
वध्येत ‘तावानस्य’ इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मवा-
भिधीयते । ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति
सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्ते [ऋक् १०-९०] अपीयमृग्ब्रह्म-
परतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवरूपतां दर्शयति
“ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” [गीता १०-
४२] इति । “ यद्वै तद्ब्रह्म ” [छा० ३-१२-७] इति च निर्देशः ।
एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते “ पञ्च ब्रह्मपुरुषाः ” [छा० ३-१३
६] इति च । “ हृदयसुपिपु ब्रह्मपुरुषः ” इति श्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धि-
तायां विवक्षितायां संभवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म
प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये घुसंबन्धात्मत्यभिज्ञायमानं
परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

शेषः । भूतादीन्येवोच्यन्ते न तेषां पादत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—भूतेति । पादैः षडक्ष-
रैश्चतुष्पात्त्वेऽप्यनन्तरोक्तभूतादीनां पादत्वं सैषेत्यादिशास्त्रादित्यर्थः । तत्रान्यार्थत्वेनो-
क्तावपि वाक्प्राणावुपेत्य पञ्चविधत्वम् । भूतादिपादत्वस्यान्यथा सिद्धिं प्रत्याह—
नहीति । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह—अपि चेति । छन्दोङ्गीकारे कथमृचोऽसंग-
तिस्तत्राऽऽह—अनयेति । उत्तरार्धेन पूर्वार्धविवरणेनोच्यमानसर्वात्म्यस्य सर्वकारणे
ब्रह्मण्युपपत्तेरिति स्वारस्यमेव दर्शयन्नुक्तेऽर्थे हिशब्दसूचितं हेतुमाह—पादोऽस्येति ।
ब्रह्माधिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वमृचो वाच्यमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्मविषयस्मृत्यर्थस्यात्र
प्रत्यभिज्ञानाच्च तथेत्याह—स्मृतिश्चेति । यत्तु मन्त्रानन्तरभाविब्रह्मशब्दस्य च्छन्दो-
विषयत्वं तदुपयति—यदिति । एवं सति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपगमे सतीत्यर्थः । इतोऽपि
पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्याह—पञ्चेति । गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्त्यङ्गत्वेन द्वारपाला-
दिगुणविध्यर्थं तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपय इत्यादिवाक्यं तत्र च ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति प्राच्यादिहृदयच्छिद्रेषु हार्दब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्मपुरुषश्रुतिरतोऽ-
प्यस्ति पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्यर्थः । गायत्रीवाक्यस्य च्छन्दोमात्रार्थत्वाभावे फलितमाह—
तस्मादिति । परामृश्यते यच्छब्देनेति शेषः ॥ २६ ॥

१ ट. झ. 'यादीनि । २ ट. ज. व. 'नस्य महिमेति । ३ ट. ज. 'ते । ते वा एते प' ।
४ ट. ड. ड. 'दिशोपादि' । ५ ट. ड. ड. पूर्वोक्त ।

[अ० १ पा० १ सू० २७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १५९
 (परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम् , अदि० १०)

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (१०)

• यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र “त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति सप्तम्या धौरा-
 धारत्वेनोपदिष्टेह पुनः “अथ यदतः परो दिवः” इति पञ्चम्या
 मर्यादात्वेन, तस्मात् “उपदेशभेदान्” तस्येह प्रत्यभिज्ञानम-
 स्तीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । “उभय-
 स्मिन्नप्यविरोधात्” उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोप-
 देशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि
 श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः
 श्येन इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते ।
 अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोप-
 दिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च ।
 एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति

द्युमंत्रन्धात्प्रत्यभिज्ञेत्यत्रानुपपत्तिमुद्भाव्य दूषयति—उपदेशेति । अनुवादं विभ-
 जते—यदपीति । तस्य पूर्ववाक्यस्थस्य चतुष्पदो ब्रह्मण इति यावत् । चोद्यस्य समू-
 लतया समाधियोग्यतामाह—तदिति । तत्र समाविसत्त्वं ब्रुवाणः सूत्रावयवं पात-
 यति—अत्रेति । उपदेशभेदो दोषो नेति नञर्थमुक्त्वा हेतुमाह—नायमिति । हेतुं
 व्याकरोति—उभयस्मिन्निति । यदाऽऽधारत्वं दिवो मुख्यं तदा कथंचिन्मर्यादा
 वाच्येति दृष्टान्तमाह—यथेति । श्येनो वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्त्येवाग्रलग्नभागा-
 तिरिक्तोपारिभागेस्थस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽवस्थानादतो वृक्षाग्रस्य श्येनं प्रत्याधारत्वे
 मुख्ये तस्मात्परतः श्येन इत्यत्र श्येनशब्दोऽग्रलग्नावयवाद्धर्वावयवावच्छिन्नवयविलक्षक
 इत्यर्थः । ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावादाधारेऽमुख्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयेति दार्ष्टा-
 न्तिकमाह—एवमिति । दिवि द्योतनवति स्वे महिम्नि हार्दे वा नभसीत्यर्थः । दिवो
 भूताकाशाद्वाह्याद्वाह्याद्वा तस्मादित्यर्थः । यदाऽनौपाधिकं ब्रह्माऽऽकाशास्पृष्टं गृहीत्वा
 पञ्चम्येव मुख्या तदा सामीप्यं सप्तमी लक्षयतीत्याह—अपर इति । भूतादिपादत्वलि-
 ङ्गात्तावानस्येति मन्त्रलिङ्गाद्यद्वै तद्ब्रह्मेतिवाक्याद्वायत्रीशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वाद्दुपदेशभेदेऽ-
 प्यर्थेक्यादप्रत्यभिज्ञायोगाद्युक्तोऽस्य प्रत्यभिज्ञेत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

१ घ. 'म्या सीम्या' । २ ट. 'श्यते' । ३ ट. उ. ङ. 'भेदे दोषो' । ४ ट. उ. ङ. 'गस्य' ।
 ५ ट. ङ. ङ. 'क्ता सेत्य' । ६ क. ख. 'न्तर प्र' ।

पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह मत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म
ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०)

(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका “प्रत-
र्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरु-
षेण च ” [कौपी० ३-१] इत्यारभ्याऽऽम्नाता । तस्यां
श्रूयते “ स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्यु-
पास्व ” [कौ० ३-२] इति । तथोत्तरत्रापि “ अथ खलु
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ” [कौ० ३-३]
इति । तथा “ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ” [कौ०
३-८] इत्यादि । अन्ते च “ स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽन-
न्दोऽजरोऽमृतः ” [कौ० ३-८] इत्यादि । तत्र संशयः
किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मोत्त जीवोऽ-

प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरामर्शे तदेव ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति—अत
इति ॥ २७ ॥ (१०)

अनन्यथासिद्धतात्पर्यवद्ब्रह्मलिङ्गादुक्तवाक्यानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रातर्दने वाक्ये पदा-
र्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यानुसारात्किं नेयमित्याकाङ्क्षायामाह—प्राण इति ।
विषयं वक्तुमुपक्रममनुक्रामति—अस्तीति । प्रतर्दनस्य राज्ञो लोकप्रसिद्धयर्थो
निषातौ । दैवोदासस्यापत्यं दैवोदासिस्तत्प्रियं प्रेमास्पदं धाम गृहं तद्गतौ हेतुर्युद्धे-
नेति । तत्करणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आम्नातेति तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन
वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं
मन्यस इत्याद्याख्यायिका श्रुतेत्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञात्मेति । निर्विशेषं
चिन्मात्रं व्यावर्तयति—तं मामिति । देवतासंभावनार्थं वाक्यमुक्त्वा प्राणसंभावनार्थ-
माह—तथेति । देहधारणं न वागादिकृत्नमित्युक्त्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः । प्राणस्य
तत्कार्यं प्रसिद्धमिति खल्वित्युक्तम् । जीवं संभावयितुमाह—तथेति । परमात्मानं
संभावयति—अन्ते चेति । आदिपदेन स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना
कनीयानित्याद्युक्तम् । विषयमुक्त्वाऽनेकलिङ्गदृष्ट्या संशयमाह—तत्रेति । गतार्थ-

१ ठ. ड. “द्वत्वात्पूर्वव” । २ ड. ड. “द्वत्वात्पूर्वव” । ३ ठ. ड. ड. “तुर्मुद्देने” । ४ ठ. ड. ड. “दामीति” । ५ ठ. ड. ड. “मे धृ” । ६ ठ. ड. ड. “ति । तदेव” ।

[अ० १ पा० १ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि। १६१

(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

थवा परं ब्रह्मेति । ननु “ अत एव प्राणः ” [१-१-२३]
इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति
“ आनन्दोऽजरोऽमृतः ” [कौ० ३-८] इत्यादि । कथमिह
पुनः संशयः संभवति । अनेकलिङ्गदर्शनादिति त्रूपः । न केव-
लमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि “ मामेव
विजानीहि ” [कौ० ३-१] इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलि-
ङ्गम् । “ इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ” इति प्राणलिङ्गम् ।
“ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ” इत्यादि जीव-
लिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति
प्राप्त उच्यते । प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः । “ तथाऽनुग-
मात् ” तथा हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां
समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद्दूरं वृणी-
प्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप “ त्वमेव मे
वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ” इति । तस्मै हित-

त्वेन तमाक्षिपति—नन्विति । ब्रह्मलिङ्गात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता प्रकृते
कथमित्याशङ्क्याऽऽह—इहापीति । एष लोकाधिपतिरित्यादिसंग्रहायाऽऽदिपदम् ।
अनेकेषु लिङ्गेषु दृष्टेषु कतमलिङ्गं लिङ्गमासं वा कतमदिति संशयं निरसितुमधिकर-
णमित्याह—अनेकेति । तदेव विवृणोति—नेत्यादिना । न गन्धं विजिज्ञासीत
घातारं विद्यादित्यादिपदेनोक्तम् । अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा तत्कार्यमाह—अत
इति । पूर्वत्र प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दसमानाधिकृता ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थेत्युक्त-
मिह न तथाविधमसाधारणं किञ्चिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रसिद्धचनतिक्रमा-
त्प्राणो वायुरेवेत्याह—तत्रेति । स्फुटब्रह्मलिङ्गानां कौपीतकिश्रुतीनां ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः
श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदेवताजीवानामन्यतमोपास्तिः फलं सिद्धान्ते ब्रह्मो-
पास्तिः । मुख्यप्राणपक्षमनूद्य सूत्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते—इति प्राप्त इति । लिङ्गा-
न्तरेषु सत्सु कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याह—कुत इति । तेषां वक्ष्यमाणान्यथासिद्धिं मत्वा
हेतुमाह—तथेति । ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः । हेत्वर्थं प्रपञ्च-
यति—तथा हीति । तत्राऽऽदावुपक्रमे पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—उपक्रम इति । यं त्वं
मनुष्यायातिशयेन हितं मन्यसे तं वरमभिलषितं मह्यं त्वमेव वृणीष्व प्रयच्छेति प्रतर्दने-
नोक्ते मामेवेत्यादिना प्राणस्योच्यमानस्य न युक्ता वायुविकारतेत्याह—तस्मा इति ।

१ ड. न. 'सिद्धो वायुः । २ अ. 'शब्दवाच्यं व्र' । ३ ठ. ड. ड. 'केषामनेकेषु । ४ ठ. ड. ड. मे ।

तमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरास्ति । “तमेव विदित्वाऽति मृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [श्वेता० ३-८] इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । तथा “ स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन
कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्या ” [कौ० ३-१]
इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः
प्रसिद्धः “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे” [मुण्ड०
२-२-८] इत्याद्यासु श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपप-
द्यते । न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं संभवति । तथोपसंहा-
रेऽपि “आनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽ-
न्यत्र सम्यक्संभवन्ति । “स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति
नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति”
“तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते । एष उ एवासाधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपते ” इति “ एष
लोकाधिपतिरेष लोकेशः” [कौ० ३-८] इति च । सर्वमेतत्प-

उपास्तेरचिन्त्यशक्तित्वात्प्राणोपास्तिरेव मोक्षहेतुरलं ब्रह्मधियेत्याशङ्क्याऽऽह—
नहीति । एवकारार्थमाह—नान्य इति । आदिशब्देन तमेवं विद्वानित्याद्या श्रुति-
रुक्ता । उपक्रमवन्मध्येऽपि पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—तथेति । स यः कश्चिदधि-
कृतो मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न
मीयते न हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादित्याह—
स य इति । केनचन कर्मणेत्युक्तं स्पष्टयति—नेत्यादिना । न मातृवधेन न पितृ-
वधेनेत्यादि वक्तुमादिपदम् । श्रुतंस्य सर्वपापदाहस्यान्यथा सिद्धिं प्रत्याह—ब्रह्मेति ।
एवं न हास्येत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमेवमाद्यास्वित्युक्तम् । इतश्च ब्रह्मैव प्राणशब्दमि-
त्याह—ब्रह्मेति । अन्ययोगव्यावृत्तिमाह—नहीति । प्रक्रमादिवदुपसंहारेऽपि
पदानां ब्रह्मार्थत्वमाह—तथेति । आनन्दस्य दुःखाभावत्वान्मुख्येऽपि प्राणे योगाददे-
हस्यै जरामरणयोरभावादजरत्वादेरपि तत्रोपपत्तेर्नोपसंहारस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्याऽऽ-
ह—आनन्दत्वादीनीति । प्राणशब्दं ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तराण्याह—स नेत्यादिना ।

१ ड. 'ना कनी' । २ ड. ज. अ. लोकपाल एष लोका' । ३ क. ख. ठ. ड. ड. प्रजेति ।
४ ख. 'र्थतामा' । ५ ख. ठ. ह. ड. 'स्य तस्य ज' ।

[अ० १ पा० १ सू० २९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १६३

(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

रस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मा-
त्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

• न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्ध्यात्मसंबन्धभूमा
ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणश-
ब्दम् । कस्मात् । “वक्तुरात्मोपदेशात्” । वक्ता हीन्द्रो नाम
कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाऽऽचक्षे
“ मामेव विजानीहि ” इत्युपक्रम्य “ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ”
इत्यहंकारवादेन । स एव वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः
कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति ।
“ अवागमनाः ” [बृह० ३-८८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव
“ त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीञ्जालावृकेभ्यः प्राय-
च्छम् ” इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते ।
“ प्राणो वै बलम् ” [बृह० ५-१४-४] इति हि विज्ञायते ।

धर्माद्यसृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं तदोशितृत्वं च सर्वमुक्तम् । उक्तलिङ्गफलमाह—
तस्मादिति ॥ २८ ॥

देवतापक्षमुत्थाप्य प्रत्याह—नेत्यादिना । चोद्यतात्पर्यमाह—यदुक्तमिति ।
तत्र नञर्थमाह—नेति । उक्तहेतुषु सत्सु निषेधासिद्धिरित्याह—कस्मादिति ।
हेतुमादाय व्याचष्टे—वक्तुरिति । अहंकारवादेनेति क्रियापदेन संबध्यते ।
कथमिति सूचितानुपपत्तिं स्फुटयति—नहीति । अवाक्यनादर इत्यादिश्रुतिरादिश-
ब्दार्थः । ब्रह्मणो वक्तृत्वाभावादत्र वक्त्रा स्वस्यैव ज्ञेयत्वोक्तेरिन्द्रोपास्तिपरं वाक्यमित्य-
त्रैव हेत्वन्तरमाह—तथेति । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स त्रिशीर्षा विश्वरूपः
स च त्वाष्ट्रस्त्वष्टुरपत्यं तमहनं हतवानस्मि । रौति यथार्थं शब्दयतीति रुद्धेदान्तवाक्यं
तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखास्ततोऽन्ये चारुन्मुखास्तान्वेदान्तबहिर्मुखानित्यर्थः । शाला-
वृका वन्यश्वानः । बह्वीः संध्या अतिक्रम्य दिवि प्रहादीनैर्मतृणमित्यादिरादिशब्दार्थः ।
तथाऽपि प्राणशब्दान्नेन्द्रस्योपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्राणत्वं चेति । बलवत्त्वाद्बल-
शब्दोपचारेऽपि कथं प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्राण इति । बलवत्त्वमेवेन्द्रस्य

बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचिद्रूपकृतिरिन्द्रकर्मैव
तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः
संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते
चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषया-
ण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्भ्रुुरिन्द्रस्याऽऽत्मोपदेशान्न प्राणो
ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते “ अध्यात्मसंबन्धभूमा
हस्मिन् ” इति । अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्य
भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । “ यावद्धयस्मिञ्शरीरे
प्राणो वसति तावदायुः ” इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूत-
स्याऽऽयुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशे-
पस्य पराचीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्य-
ध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा “ प्राण एव प्रज्ञा-
त्मेदं शरीरं परिगृह्णीत्यापयति ” [कौ० ३-३] इति । “ न
वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ” इति चोपक्रम्य

- कथं तत्राऽऽह—बलस्येति । प्रसिद्धिं लौकिकत्वेन प्रकटयति—येति । तथाऽपि
प्रज्ञात्मत्वविरोधादनुपास्यता नेत्याह—प्रज्ञेति । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं लोकवेदप्रसिद्धे-
रित्याह—अप्रतिहतेति । तथाऽपि हिततमपुरुषार्थहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे कुतोऽस्योपा-
स्यता तत्राऽऽह—निश्चिते चेति । शक्यतिशयाहुक्तपुमर्थहेतुत्वं कर्मानधिकाराद्भ्रूण-
हत्याद्यपरामृष्टत्वं लोकपालत्वाल्लोकाधिपत्यं स्वर्गस्याऽऽनन्दत्वादानन्दत्वममृतत्वाजरत्वे
चाऽऽभूतसंप्लवं स्थितेरिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । तमभूद्य समा-
धिभवतारयति—इत्याक्षिप्येति । तस्यार्थमाह—अध्यात्मेति । अस्मिन्नध्याये यत्र
मामेव विजानीहीत्यादि श्रूयते तत्रेति यावत् । बाहुल्यमेवाऽऽह—यावद्धीति । तस्यार्-
थमाह—प्राणस्येति । एवकारार्थमाह—नेति । तथेत्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वात-
न्त्र्यवदित्यर्थः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यथातो निःश्रेयसा-
दानमित्याद्यर्थतो गृहीत्वा तदर्थमाह—अस्तित्वे चेति । इन्द्रियाणां प्राणाश्रयत्वव-
दिति तथार्थः । इत्यध्यात्ममेव प्राणस्य देहधारयितृत्वमाहेति शेषः । इतश्च देवता न
प्राण इत्याह—नेति । इति च प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुक्तमिति शेषः । देवतात्म-
नोऽपि वक्तृत्वान्न वाचमित्याद्यविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—उपक्रम्येति । तत्र च
प्रज्ञामात्राणां भूतमात्राणां च नानात्वं नेत्यत्र दृष्टान्तो यथेति । यथा लोके प्रसिद्धस्य

[अ० १ पा० १ सू० ३०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १६५
(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

“ तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता
भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष
प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ” इति विषयेन्द्रियव्य-
वहारारनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । “ स म आत्मेति
विद्यात् ” इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराची-
नपरिग्रहे । “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ” [बृह० २-५-१९]
इति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश
एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं
ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव
विजानीहीति । यथा “ तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्च ” इति तद्वत् । “ तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत
स एव तदभवत् ” [बृ० १ - ४ - १०] इति श्रुतेः ।

रथस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपान्तनेमिरर्पितश्चक्रपिण्डिकायां च नाभावराः, तथा
भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु स्वविष-
यज्ञानेष्विन्द्रियेषु चार्पितास्तदधीनत्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्न-
र्पिताः । स च प्राणः परमात्मा तल्लिङ्गादित्याह—स इति । वाक्यतात्पर्यमाह—
विषयेति । स प्राणो ममाऽऽत्मेत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देव-
तार्थतेत्याह—स म इति । तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि तत्राऽऽह—
अयमिति । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥

अनन्यथासिद्धलिङ्गैः श्रुतित्वात्पर्याच्च प्राणस्य ब्रह्मत्वे देवतालिङ्गानां गति-
र्वाच्येति पृच्छति—कथमिति । सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति—इन्द्र इति । कथं तस्य
गुर्वाद्यभावे ज्ञानं तत्राऽऽह—आर्षेणेति । तस्य तर्हि प्रतिभात्वेनामानत्वं नेत्याह—
यथेति । श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मास्मीति धीस्तद्विधिविरोधात्तत्राऽऽह—यथेति । जन्मा-
न्तरीयश्रवणादेराधुनिकधीरविरुद्धेति भावः । अध्ययनाभावे कथं यथाशास्त्रमैक्य-
धीरित्वाशङ्क्य देवताधिकरणन्यायेनाऽऽह—तदिति । इन्द्रश्चेद्ब्रह्मात्मना स्वात्मान-

यत्पुनरुक्तं मामेव विजानीहीत्युक्त्वा विग्रहधर्मरिन्द्र आत्मानं
तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न
त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्माऽहं
तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन ।
यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहस्रान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तु-
तिमनुसंधधाति “ तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां
वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते ” इत्या-
दिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि
कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि
मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ।
विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्म-
वाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्या-
दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्यध्यात्मसंचन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन
उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीव-
लिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्त्राक्ये विस्पष्टं
लिङ्गमुपलभ्यते “ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ”

मुपदिशति कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिस्तत्राऽऽह—यदिति । नेयं विज्ञेयस्तुतिरपि तु
विज्ञानस्तुतिरित्याह—अत्रेति । तत्र गमकमाह—यदिति । तत्र क्रूरकर्मणि निमित्ते
सतीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिस्तत्राऽऽह—एतदिति । तस्मान्महाभागधेयं ज्ञान-
मिति शेषः । त्वदीयज्ञानस्यैवंरूपत्वेऽपि किमधिकृतस्य स्यात्तदाह—स य इति ।
ननु स्तूयमानज्ञानस्य ज्ञेयाकाङ्क्षायामिन्द्र एव संबध्यते नेत्याह—विज्ञेयं त्विति ।
अध्यात्मबाहुल्यात्पराचीनदेवतोक्त्ययोगात्प्राणोऽस्मीत्यादि ब्रह्मार्थमेवेत्युपसंहरति—
तस्मादिति ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—जीवेति । प्राणोऽस्मीत्यादि देवतापरं
नेत्युक्तमङ्गी करोति—यद्यपीति । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवायं परिशिष्यते नेत्याह—तथाऽ-
पीति । पूर्वोत्तरपक्षयोरनुपपत्तिरयुक्तेत्याह—कुत इति । देवतापक्षस्यातिफल्युतया निरा-
सेऽपि पक्षान्तरसद्भावात्मैवमित्याह—जीवेति । तत्राऽऽद्यं व्यनक्ति—जीवस्येति ।

[अ० १ पा० १ सू० ३१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १६७

(प्रज्ञाणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ३१)

इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणा-
ध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि
“ अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ”
इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः प्राणसंवादे वागादी-
न्प्राणान्प्रकृत्य “ तान्वरिष्टः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाह-
मेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि ”
[प्र० २-३] इति श्रवणात् । “ ये त्विमं शरीरं परिगृह्य ” इति
पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापय-
तीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् ।
मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीव-
मुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः
स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते । “ यो
वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः ” “ सह ह्येताव-
स्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः ” इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु
किं कस्माद्भिद्येत । तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ

वक्तुरेवात्र वेद्यता भाति न किञ्चिज्जीवलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । द्वितीयं
विवृणोति—तथेति । वक्तृत्वाद्युपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । देहोत्थापनमपि जीवलिङ्गं
किं न स्यात्तत्राऽऽह—शरीरेति । वागादयः सर्वे प्रत्येकं श्रेष्ठत्वमात्मनो मन्यमाना-
स्तन्निर्दिधारयिषया प्रजापतिमुपजग्मुः स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठत-
रमिव भवति स वः श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुक्तवति क्रमेण वागादिपूत्क्रान्तेष्वपि मूका-
दिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थान्मुख्यस्य प्राणस्यौचित्यमिषया सर्वेषां व्याकुलत्वात्सौ
तान्प्रति प्राणो व्याहृतवान्मा मोहमापद्यथा यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्पञ्चधा प्राणा-
दिभेदेनाऽऽत्मानं विभज्यैतद्वाणं वाति गच्छतीति वाणं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमव-
ष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेर्न देहधारणमन्यस्येत्यर्थः । कचिदिममित्युक्तेर्न देहधारणमिष्ट-
मित्याशङ्क्याऽऽह—ये त्विति । कथमुपहिते जीवात्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मत्वं
तत्राऽऽह—प्रज्ञेति । द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणादपि न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—
जीवेति । अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदनिर्देशमाह—सहेति । ब्रह्मपक्षेऽ-
प्यभेदोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गीकृत्य भेदानुपपत्तिमाह—ब्रह्मेति । अमृतत्वादीन्यपि यथा-
योगं नेयानीत्युपसंहरति—तस्मादिति । इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः । अन्यतर इत्युप-

वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत् । नैतदेवम् “ उपासान्त्रैवि-
ध्यात् ” । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं
मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्यु-
पगन्तुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते ।
“ मामेव विजानीहि ” इत्युपक्रम्य “ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं
मामायुरमृतमित्युपास्व ” इत्युक्त्वाऽन्ते “ स एष प्राण एव प्रज्ञा-
त्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ” इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते ।
तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परि-
णेतुं शक्यम् । दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽ-
न्यत्रार्पणानुपपत्तेः । “ आश्रितत्वाच्च ” अन्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गव-
शात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासा-
दिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत्तु मुख्य-

क्रममात्रमुपाविति तत्त्वम् । ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरावश्यकं न ब्रह्मेति तन्मात्रव्यावृत्तिः ।
तथाच जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां यथायथमुपास्तिरिष्टा । न च प्राणोऽस्मित्युपक्रमात्स एष
प्राण एवेत्युपसंहाराच्च वाक्यैक्यावगतेरेकार्थत्वम् । वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमज-
न्यत्वेनोपजीव्याद्दोषव्यात् । नचैवं सर्वत्र वाक्यार्थमङ्गो गुणप्रधानमूतपदार्थधियो
वाक्यार्थैक्याविरोधित्वात् । अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यतेति भावः । परि-
हारमवतार्य व्याचष्टे—नैतदिति । अस्तूपास्तित्रैविध्यं नेत्याह—नचेति । अर्थभेदे
वाक्यभेदात्कथं सिद्धवदेकवाक्यत्वोक्तिस्तत्राऽऽह—उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति—
मामेवेति । वाक्यैक्येऽपि किमित्यर्थभेदो न स्यात्तत्राऽऽह—तत्रेति । पदार्थधियो
वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थबोधे फले पर्य-
वसानामावात्तस्य नान्तरीयकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारिकरूप्यावगतस्य
युक्तमैक्यमिति भावः । उपासनान्त्रैविध्यनिरासाय ब्रह्मलिङ्गं जीवादिविषयं नेयमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दश भूतमात्राः
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः । यद्वा ज्ञानेन्द्रियार्थाः पञ्च
कर्मेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्रा द्विविधानेन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दशेति भावः ।
प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तैत्रैविध्यं तथापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—आश्रितत्वाच्चेति ।
तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिराश्रिता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याऽऽह—इहापीति ।
प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । प्राणव्यापा-

[अ० १ पा० १ सू० ३१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १६९

(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

प्राणलिङ्गं दर्शितमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति । तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात् । “ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ” [काठ० २ ५-५] इति श्रुतेः । यदपि “ न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ” इत्यादिजीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति । नहि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः “ तत्त्वमसि ” “ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । “ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” [के० १-४] इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाध्यापृतस्यैवाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तं “ सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः ” इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति । नैप दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपा-

रस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह—नेति । कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तद्धर्मेणापि संबन्धात्कार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मेणासंबन्धात्प्राणादिलिङ्गानि ब्रह्मणि युज्यन्ते न तल्लिङ्गानि तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि ब्रह्मविरोधीत्यनुवादपूर्वकमाह—यदपीति । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सतो जीवस्य संसारित्वं तत्राऽऽह—बुद्ध्यादीति । जीवो ब्रह्मैव चेन्न तस्य वक्तृत्वं तस्य ब्रह्मत्वविरोधित्वात्तत्राऽऽह—तस्येति । वक्तारं विद्यादिति न विधिर्वक्तृत्वस्याध्यक्षत्वात्किंतु तदुद्देशेनाप्रसिद्धं ब्रह्मत्वं विधित्सितमित्यर्थः । प्रत्यगात्माभिर्मुख्योऽर्थो लिङ्गादिरिति समन्वयसूत्रेऽपि दर्शितमित्याशयेनाऽऽह—प्रत्यगिति । तत्र तल्लवकारश्रुतिमाह—यद्वाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह—वचनादीति । द्विवचनसहमावोत्क्रमणश्रवणं सिद्धान्ते दुर्योजमित्युक्तमनूद्य दूषयति—यदित्यादिना । उपाधिमेदात्तद्विशिष्टस्य भिन्नतेति विशिनष्टि—प्रत्यगिति । अमेदस्तर्हि कथं तत्राऽऽह—

धिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः
स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ।
अथवा “ नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ” इत्यस्या-
यमन्योऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते ।
कथम् । उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं
प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च । तत्र “ आयुरमृतमुपा-
स्वाऽऽयुः प्राणः ” इति “ इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ”
इति “ तस्मादेतदेवोक्तमुपासीत ” इति च प्राणधर्मः । अथ
“ यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकी भवन्ति तद्व्याख्यास्यामः ”
इत्युपक्रम्य “ वागेवास्या एकमङ्गमद्बुद्धुहत्तस्यै नामं परस्तात्प्र-
तिविहिता भूतमात्रा ” “ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि

उपाधीति । उपहितद्वारोपलक्षितस्येत्यर्थः । स्वमते सूत्रावयवं व्याख्याय वृत्तिका-
रमते व्याकरोति—अथवेति । तत्र नवर्थमाह—नेति । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राण-
योरध्येयत्वात्तल्लिङ्गविरोधोऽस्त्येवेत्याह—कथमिति । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति—
उपासेति । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपास्तौ वाक्यभेदो नत्वेकस्यैव ब्रह्मणस्तद्धर्मेणेत्यर्थः ।
उक्तमेव विमज्जते—तत्रेति । प्राणो हि भूतानामायुरिति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह—आयु-
रिति । तस्याऽऽयुष्टं जीवनस्य तदधीनत्वात्प्राणस्यैव देहाद्युत्थापकत्वं तस्मादित्युच्यत
उत्थापयति देहादीत्युक्तं प्राणः । सहवासः सहोत्क्रान्तिश्चेत्युक्त्यानन्तर्यमथश-
ब्दार्थः । अस्या जीवाख्यप्रज्ञायाः संबन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पि-
तानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवे-
त्यादि । बुद्धेः सामासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र
कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहार्धमेकमङ्गमद्बुद्धुहत्तचितवती पूर्यामास नाम-
रूपात्मा प्रपञ्चो विषयस्तत्र नामप्रपञ्चे वाग्द्वारा प्रविष्टा धीस्तं प्रति विषयित्वमाप्नो-
तीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किल परस्तादपरभागे चक्षुरादिना प्रतिविहिता
समुत्थापिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपाद्यर्पणेन बुद्धेरपरमौगरूपं रूपप्र-
पञ्चं प्रति विषयित्वं निर्वर्त्यत इत्याह—तस्या इति । बुद्ध्युपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे
द्रष्टृत्वाध्यासमाह—प्रज्ञयेति । तथा द्वारा चिदात्मा वाचं करणं प्रति कर्तव्यध्यास-

[अ० १पा० १सू० ६१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १७१

(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

नामान्याप्नोति ” इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । “ ता वा एता दशैव
भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा
न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न
भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् ।
नो एतन्नाना । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता
एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणैर्ऽर्पिताः
स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा ” इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः । तस्माद्ब्रह्मण
एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षि-
तम् । अन्यत्रापि “ मनोमयः प्राणशरीरः ” [छा० ३-१४-२]
इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । इहापि तद्यु-
ज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्र-

मनुभूय वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि
रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टृत्वमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतविषयित्वमात्मनि विशिष्टद्रष्टृत्वा-
दिकरत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम् । सर्वाधारत्वानन्दत्वादि ब्रह्मधर्म इत्याह—ता वा
एता इति । उक्ता भूतमात्राः प्रज्ञाशब्दितेन्द्रियाणि तदुत्पन्नानि चाधिकृत्य प्रव-
र्तन्ते । प्रज्ञामात्राश्चोक्ता भूतशब्दितानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति ।
ग्राह्यग्राहकयोर्भिन्नः सापेक्षकत्वं साधयति—यदिति । तदेव स्पष्टयति—नहीति ।
अन्योन्यापेक्षमप्येतद्विषयविषयिद्वयं न द्वैतपक्षवन्नाना वस्तुतो भिन्नं किंत्वेक-
स्मिन्नेवाऽऽरोपितमित्याह—नो इति । तद्यथेत्यादि व्याख्यातम् । नोपासात्रै-
विध्यादित्यस्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापीति । तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुतत्वाद्युक्ता मनोम-
यत्वादिविशिष्टस्योपास्तिरिह कथमित्याशङ्क्य तद्योगादित्याह—इहापीति । उपास्ते-
स्तर्हि कथं त्रैविध्यं तत्राऽऽह—प्राणेति । वाक्यमेदस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रैवि-
ध्योक्त्या प्रत्युक्तः । किमत्रोपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेयमुत ब्रह्मविशिष्टमुपासात्रयं किं
वा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासात्रयम् । नाऽऽद्यः । ब्रह्मणः सिद्धत्वाद्धिद्यनर्हत्वात् । न
द्वितीयः । वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । न तृतीयः । ब्रह्मानुवादेनोपास्तिविधौवे-
कविशेष्यावशीकारादुपास्तीना मिथोसंबन्धात्प्रत्युपास्तिविध्यावृत्त्या वाक्यमेदादित्येकी-

ह्यलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥३१॥११॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथमे पादे “ जन्माद्यस्य यतः ” इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचि-

यव्याख्यामुपेक्ष्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मणोऽवान्तर-वाक्यभेदेन श्रवणादिवद्विविदिपार्थं यज्ञादिवच्चोपास्तित्रयं विधेयम् । विधेयत्रयधर्मवद्ब्रह्मोपास्तिश्चैकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके । तन्न । अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतत्वात् । तन्न हि सार्वत्र्यसर्वदुरितविरहाभ्यां सर्वकारणे ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकार्यधर्मा नीता-स्तथाऽत्रापि प्रागुक्तन्यायेन प्राणादिधर्माणां ब्रह्मणि संभवान्न पृथग्विचारावसरः । तस्मा-ज्जीवप्राणब्रह्माणि सहोपास्यानि ब्रह्मैव वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोर्बलाबलज्ञानेन संदिह्य दिवो दिवीत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थाभेदेन गुणभूतप्रत्ययार्थभेदनयनवदत्रापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थदृष्टेरन्यथानयनात्पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्धयोपजीव्यत्वेन स्वातन्त्र्याद्वाक्यैक्यं भङ्क्त्वा त्रीणि सहोपास्यानीति प्राप्य पदानां वाक्यार्थबोधोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्पदार्थबोधस्य नान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थबोधप्राधान्यादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धप्रधानवाक्यार्थभङ्गायोगात्प्राणादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्तयितव्यम् । सर्वथाऽपि प्रातर्दनं वाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति ॥ ३१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-

विरचिते शारीरकभाष्यनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यसंख्या ११९० टीकासंख्या ३०१० संमील्य निष्पन्ना ४१३०

पूर्वोपजीवनेनोत्तरोत्थानाद्धेतुहेतुमत्त्वं संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुद्भवति—प्रथम इति । कारणत्वमात्रं नात्रोपयुक्तं व्यापित्वादेरपि सिद्धवद्धेतुतयोपादानादतस्तदनुक्तौ कथं संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । उक्तमुपजीव्योत्तरप्रवृत्तौ कथं पाद-भेद इत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थान्तरेति । उत्तरपादद्वयस्यानधिगतमर्थमाह—

[अ० १ पा० २ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १७३

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

द्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णी-
तानि । पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते ।
किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति । तन्नि-
र्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः , अधि० १)

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपा-
सीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो
भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः”
[छा० ३-१४-१, २] इत्यादि । तत्र संशयः । किमिह मनोम-

पुनरिति । पूर्वं भूताकाशादिषु रूढाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तल्लिङ्गादितिहेतूक्त्या
स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि नीतानि । अथास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्यर्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि
ब्रह्मणि नीयन्ते । तत्र द्वितीयतृतीयपादयोरवान्तरभेदस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषार्थतया
रूढियोगबहुलतया वेति भावः । पूर्वं जीवलिङ्गवाक्या ब्रह्मपरत्ववन्मनोमयादिवा-
क्येऽपि तद्वाधेन तत्परत्वमाह—सर्वत्रेति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—इदमिति ।
सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह—तज्जेति । तस्माज्जायत इति तज्जम् । तस्मिँल्लीयत
इति तल्लम् । तस्मिन्निति चेष्टत इति तदनम् । तज्जं च तल्लं च तदनं च तदिति
तज्जज्ञानवयवलोपशब्दसः । इति हेतौ यस्मादेवं जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थः ।
अतो धियो रागादिविषयाभावादुपासीत स शान्तः स्यादित्याह—शान्त इति । गुणं
विधाय गुणिविधित्सया पुंस्रयत्नस्य साफल्यमाह—अथेति । पुरुषोऽधिकृतः क्रतु-
मयः संकल्पप्रधानस्तत्र हेतुर्थेति । ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिँन्देहे स्थितः संकल्पयते
तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभने सोऽधिकृतः क्रतुं ध्यानं कुर्वीत । किं ध्यायेदि-
त्याकाङ्क्षायामाह—मनोमय इति । विभक्तिव्यत्ययेन मनोमयं प्राणशरीरं ध्यायेदि-
त्यर्थः । आदिशब्दाद्भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादि गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रकृ-
तब्रह्मानपेक्षत्वसापेक्षत्वाभ्यां संदेहमाह—तत्रेति । एकवाक्यस्थब्रह्माब्रह्मलिङ्गयोर्ब्रह्म-
लिङ्गवशाद्ब्रह्मलिङ्गं नीतमिह ब्रह्माब्रह्मप्रकरणलिङ्गसंनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति—
किमिति । सर्वमित्यादिश्रुतेः सविशेषार्थाया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः ।

१ म. ट. 'नि स' । २ क. ख. ठ. ड. ढ. 'र्वं तस्मा' । ३ ठ. ड. ढ. 'तो यो । ४ क. ख.
'स्मिन्यो देहे ।

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

यत्वादिभिर्धर्मैः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शरीर इति । कुतः । तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” [मुण्ड० २-१-२] इत्यादि-श्रुतिभ्यः । ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपास्यत्वं कथमिह शरीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते । नैप दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरम् । यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भवति । यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति तस्माच्छान्त उपासीतेति । नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपासनं तु “स क्रतुं कुर्वीत” इत्यनेन विधीयते । क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते “मनोमयः प्राणशरीरः” इति जीवलिङ्गम् । अतो ब्रह्मो जीवविषयमेतदुपासनमिति ।

पूर्वपक्षे जीवस्य सिद्धान्ते परस्योपास्तिः फलम् । रात्रिसन्न्यायेनोपास्त्या वाक्यशेषस्यो जीवः संबध्यत इति पूर्वपक्षयति—शरीर इति । विश्वजिज्ञ्यायेन सर्वाभीष्टं ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेष्याकाङ्क्षायामुपास्तिः संबन्धीत्याह—कुत इति । विशेष्याकाङ्क्षायामपि जीव एव लिङ्गबल्यस्तथा संबन्ध्यत इत्याह—तस्येति । तदन्यथासिद्धिं प्रत्याह—नेति । आदिपदेनावगमना इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । श्रुत्या शङ्कते—नन्विति । न लिङ्गं श्रुत्या बाध्यमित्याह—नैप इति । किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपास्तिर्विहितेत्युच्यते किं वा प्रकृतं ब्रह्मैवोत्तरत्र संबद्धमिति नाऽऽद्य इत्याह—नेदमिति । शमविधिपरत्वे हेतुर्यदिति । उपासीतेत्युपास्तिविधौ श्रुते कथं गुणविधिस्तत्राऽऽह—एतदिति । सर्वस्यैकात्मत्वेऽपि कथं शमविधिस्तत्राऽऽह—नचेति । तर्हि शमो ध्यानमित्युभयं विधीयतां नेत्याह—नचेति । वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । दध्ना जुहोतीति होमानुवादेन गुणविधिवदिहापि शमविधौ वाक्यान्तरसिद्धोपास्तिरनूयत इत्याह—उपासनं त्विति । क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशङ्क्योक्तं क्रतुरिति । द्वितीयं प्रत्याह—तस्य चेति । ब्रह्मैव मनोमयादिशब्दमित्याशङ्क्य मनआदियोगस्य जीवलिङ्गत्वान्नेत्याह—जीवेति । तस्योपास्यत्वे वाक्यशेषस्य सर्व-

[अ० १ पा० २ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १७२

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

“ सर्वकर्मा सर्वकामः ” इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । “ एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्वीहेर्वा यवाद्वा ” इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ ज्यायान्पृथिव्याः ” इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः । न तावदणीयस्त्वं जायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं विरोधात् । अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनम् “ एतद्ब्रह्म ” [छा० ३।१४।४] इति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्याऽऽलम्बनं जगत्कारणमिह च “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” इति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च

कर्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य क्रमेणेत्याह—सर्वेति । जीवपक्षे लिङ्गद्वयमाह—एष इति । जीवे ज्यायस्त्वायोग शङ्कते—नन्विति । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्व चोभयं सत्यमन्यतरद्वेति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यं दूषयति—न तावदिति । द्वितीयं निराह—अन्यतरेति । तच्चाऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यतेत्यर्थः । श्रुत्या ज्यायस्त्वस्यात्यन्तबाधे श्रुतिबाधमाशङ्क्याऽऽह—ज्यायस्त्वं त्विति । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मपदं तत्राऽऽह—निश्चिते चेति । जीवेऽपि देहादिवृहणाज्ज्यायस्त्वन्यायाद्वा ब्रह्मतेत्यर्थः । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति कर्मकर्तृव्यपदेशादन्तरात्मन्पुरुष इति च तुल्याधिकारे भेदोक्तेर्न जीवस्योपास्यतेत्याशङ्क्य साधनफलावस्थापेक्षया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य च स्वे महिम्नीतिवदुपचाराज्जीवस्यैवोपास्यतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयन्सूत्राद्बहिरेव प्रतिजानीते—एवमिति । मनोमयादिशब्दाध्येये जीवे मान्ति न ब्रह्म तथेत्याह—कुत इति । सूत्रमादाय व्याचष्टे—सर्वत्रेति । रात्रिसन्नन्यायस्य लघुत्वेऽपि जीवगामित्वेनाफलत्वाद्भिश्चानिन्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगामित्वेन फलवतः श्रुतितास्पर्यगमकस्य बलीयस्त्वाद्ब्रह्मैवात्रोपास्यमिति भावः । किं च मनोमयत्वाल्लिङ्गं बाधित्वा ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मैवोपास्यमित्याह—इह चेति । किंचाफललिङ्गोपनीतं जीवं हित्वा फलवत्प्रकरणप्राप्तं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—एवमिति ।

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

प्रकृतहानामप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमवि-
धिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते ।
यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथाऽपि मनोमयत्वादिपू-
पादिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति जीवस्तु न संनिहितो
न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्ने-
च्छार्थः संभवति तथाऽप्युपादेयेन फलेनोपचर्यते । लोकेऽपि
यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते यदनुपा-
देयं तदविवक्षितमिति । तद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं तद्विव-
क्षितं भवतीतरदविवक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्प-
र्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासना-

प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृ-
तमिच्छतः प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आर्गतो राजपुरुषस्तं भोजयेदिति व-
दन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिनां न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते—नन्विति । तस्मि-
न्सोदेत्यादौ सदनस्येवोपसर्जनस्यापि परामर्शमाह—अत्रेति । जीवस्यापि छिन्नादस्ति
संनिधिरित्याशङ्क्य तस्योपास्तधियो विशेषणवैयर्थ्यादविवक्षितं छिन्नमित्याह—जीव-
स्त्विति । तथाऽपि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिर्नेत्याह—नचेति । तस्य तदवाचित्वा-
दित्यर्थः । वैषम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥

इतश्च ब्रह्मैवात्रोपास्यमित्याह—विवक्षितेति । ननु शास्त्रयोनिवत्त्वेऽपीश्वरस्य
रचनायामस्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरभावादित्यं विवक्षितपदं कथं
विगृह्यते तत्राऽऽह—यद्यपीति । विवक्षितस्योपादानाद्बुपास्ताबुपादानस्य विवक्षाफ-
लस्य सत्यसंकल्पादिगुणेषु दृष्टेर्विवक्षितत्वमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्या-
लौकिकत्वं प्रत्याह—लोकेऽपीति । विवक्षितत्वोपादेयत्वयोर्न्योन्याश्रयत्वमाश-
ङ्क्याऽऽह—उपादानेति । परिग्रहपरित्यागाबुपादानानुपादाने । प्रसङ्गार्गतमुक्त्वा
सूत्रं व्याचष्टे—तदिहेति । तच्छब्दो यथोक्तसमासोपपत्तिपरामर्शः । प्रकृतं प्रकरण-

१ ड. घ. ट. 'पादानेन । २ ड. घ. 'के हि य' । ३ ड. घ. ट. 'तं विव' । ४ ड. घ. ड. 'गते राजपुरुषे त भो' । ५ घ. 'ना प' । ६ क. ख. 'स्य तस्य स' । ७ क. ख. 'त्यागहोपा' ।
८ क. घ. 'गते उक्त्वा ।

[अ० १ पा० २ सू० २] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १७७

(‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन

ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

यामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्यु-
पपद्यन्ते । सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्ति-
त्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च “य आत्माऽ-
पहतपाप्मा” [छा० ८-७-१] इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प
इति श्रुतम् । आकाशात्मेत्यादिनाऽऽकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः ।
सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । “ज्याया-
न्पृथिव्याः” इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । तदाऽप्याकाश
आत्मौ यस्येति व्याख्यायते तदाऽपि संभवति सर्वजगत्कार-
णस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वमत एव सर्वकर्मत्यादि ।
एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यैस्तूक्तं
“मनोमयः प्राणशरीरः” इति जीवल्लिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत
इति । तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो
जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति । तथा
च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—“त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो
भवसि विश्वतोमुखः” [श्वेता० ४-३] इति । “सर्वतःपाणि-
पादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

मिहेत्युक्तम् । ब्रह्मण्येव सत्यसंकल्पत्वं साधयति—सत्येति । श्रुतिरपि युक्तिवदिहा-
स्तीत्याह—परमात्मेति । आकाशात्मत्वं वक्तुं तन्निरुक्तिं करोति—आकाशेति ।
कथं जडाजडयोः साम्यं तदाह—सर्वेति । ज्यायस्त्वं सर्वगतत्वसाधकमित्याह—
ज्यायानिति । आकाशात्मत्वस्य निरुक्त्यन्तरमाशङ्क्याङ्गी करोति—यदेति । सर्वा-
त्मत्वमत एवेत्युक्तम् । आदिपदं सर्वकामादिसंग्रहार्थम् । उक्तामुपपत्तिमुपसंहरति—
एवमिति । इहेति प्रकरणोक्तिस्तेन तदेवोपास्यमिति शेषः । ध्येयस्यापि मनोमयत्वा-
देर्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यच्छिवति । तस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तिमाह—तद्-
पीति । कथं जीवगामिनो ब्रह्मणि सिद्धिस्तत्राऽऽह—सर्वेति । जीवस्यैवासाधारणं
मनोमयत्वादीत्युपेत्य ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह—तथा चेति ।
जीर्णः स्थविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु
श्रुतयः श्रोत्राण्यस्यैवेति सर्वतःश्रुतिमत् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादि वदतः श्रुत्यन्तरवि-

१ ज. ‘तिहतश’ । २ न. ट. यदप्या’ । ३ ड. म. ‘त्माऽस्ये’ । ४ अ. ट. तदपि । ५ घ.
हं. यत्पुनरुक्त । ६ स. ‘ञ्चसि गच्छसि सो’ ।

(‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन
ब्रह्मण उपास्यत्वाविचारः, अधि० १)

तिष्ठति” [श्वेता० ३-१६] इति च । “अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रः” इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषयेयं तु मनोमयः प्राणशरीर
इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः
परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ताऽनेन
शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवो-
क्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं न तु शरीरो जीवो मनोमय-
त्वादिगुणः । यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्माऽवाक्यनादरो
ज्यायान्पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शरीर आज्ञस्ये-
नोपपद्यन्ते । शरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि
शरीरे भवति । सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति ।
“ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्” “आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यः” इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति
तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

रोधमाशङ्क्याऽऽह—अप्राणो हीति । सूत्रार्थमुपसंहरति—अत इति ॥ २ ॥

ब्रह्मणि जीवगतं मनोमयत्वादीष्टं चेद्ब्रह्मगतमपि सत्यसंकल्पत्वाद्यभेदाज्जीवेऽस्तु
नेत्याह—अनुपपत्तेस्त्विति । सूत्रं व्याख्यातुं संगतिमाह—पूर्वेणेति । आरौप्य-
रूपेण विषयस्यैव रूपित्वं न विपरीतं नहि रज्ज्वां रूपेण सर्पो रूपवा-
नित्यर्थः । अवधारणमेव स्फोरयन्नेत्यादि विभजते—ब्रह्मेति । ‘सर्वात्मत्वादि-
रुक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे—यदिति । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति
वाकी न वाक्यवाकी वागादिसर्वेन्द्रियरहित इत्यर्थः । आप्तकामत्वान्न कुत्रचिदादरोऽ-
स्तीत्यनादरः । शरीरत्वमीश्वरेऽपि व्यापिनि स्यादिति शङ्कते—नन्विति । अयोग-
व्यवच्छेदमङ्गीकृत्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थावाप्तेत्याह—सत्यमिति । अन्ययोगव्यव-
च्छेदे हेतुर्ज्यायानिति । जीवे वा कथं विशिष्टं शरीरत्वं तत्राऽऽह—जीव-
स्त्विति ॥ ३ ॥

१ ज. ब्रह्मोपा । २ घ. “न तु शा” । ३ ड. ज. इत्येव । ४ ठ. ड. ट. “रोधेण । ५ क.
ड. ट. “ज्ज्वा स” । ६ क. “भावो नेत्या” ।

('मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन

श्रद्धाण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणः । यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति " एतमितिः प्रेत्याभिसंभवितास्मि " [छा० ३-१४-४] इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । " अभिसंभवितास्मि " इति शरीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । " अभिसंभवितास्मि " इति प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः । तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव । तस्मादापि न शरीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणो यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे— " यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः " [शत० ब्रा० १०-६-३-२] इति । शरीरस्याऽऽत्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तः " अन्तरात्मन् " इति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदो गम्यते ॥ ५ ॥

जीवस्य मनोमयत्वादिगुणत्वाभावे हेत्वन्तरम्—कर्मेति । पूर्वसूत्रान्नेत्याद्याकृष्य चशब्दार्थमाह—इतश्चेति । प्राप्यप्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति—एतमिति । वाक्यं व्याकरोति—एतमित्यादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः । मामहं जानामीतिवद्यपदेशमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । कर्मकर्तृव्यपदेशे सूत्राभिप्रेतं प्रकारान्तरमाह—उपास्येति । उक्तव्यपदेशफलमाह—तस्मादिति ॥ ४ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह—शब्देति । सूत्रे हेत्वन्तरघोतकाभावमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थं चशब्दमाकृष्य व्याकरोति—इतश्चेति । समानप्रकरणत्वमेकविद्याविषयत्वम् । अन्तरात्मन्निति च्छान्दसो विभक्तिलोपः । शब्दभेदफलमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ” [भ०गी० १८-६१]

इत्याद्या । अत्राऽऽह कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽ-
न्यो यः प्रतिपिध्यते “ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ” इत्यादिना ।

श्रुतिस्तु—“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” [बृह०
३-७-२३] इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति ।

तथा स्मृतिरपि—“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत”
[भ०गी० १३-२] इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते—सत्यमेवैतत्पर

एवाऽऽत्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः*

आत्मान्तःस्थितस्यान्यस्यायोगे स्वे महिम्नोतिवदुपचारादेव शब्दभेदः स्यादित्यु-
क्तमाशङ्क्याऽऽह—स्मृतेश्चेति । हृदि स्थितस्व शारीराद्भेदः स्मृत्योच्यते ततो मनो-
मयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशङ्केति व्याचष्टे—स्मृति-
श्चेति । तमेव शरणं गच्छेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ईक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि
चोद्यं प्रसङ्गाद्बुद्ध्यावयति—अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सप्तम्यर्थः । ननु
नान्यत्वं साध्यते किंत्वन्यस्य मनोमयत्वादि निपिध्यते तत्राऽऽह—य इति । विवाक्षी-
तगुणवत्त्वेन जीवस्य ध्येयत्वनिषेधानुपपत्त्या तदन्यत्वधारित्यर्थः । परस्यांशो विकारो
वा जीवो नामेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमित्याह—श्रुतिरिति । न च भेदाभे-
दाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तदयोगादिति । किं वस्तुनोऽन्यो जीवो नास्ति किं वेपा-
धितोऽपीति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूष-
यति—पर इति । अपरिच्छिन्नस्योपाधिना परिच्छिन्नत्वदृष्टिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

* अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवत्वः पर एवाऽऽत्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशा च जीवा
नामविद्या न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । नचाविद्याया सत्यां जीवात्मविभागः साति चास्मिस्तदभ-
याऽविद्येत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवकृत्तरयोगात् । न
च परमेश्वरस्य कृतः कस्मात्सत्तारिता यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र
इति वाच्यम् । न ह्ययतनी जीवस्य बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत । किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्व-
कर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैवमीश्वरस्यासीश्वरत्वम् । न ह्युपकरणायपेक्षितं कर्तुं
स्वातन्त्र्यं विद्वन्ति । तस्मात्किंचिदेतत् ।

१ क. घ. ज. ‘मात्मानो भेदेन द’ । २ क. ज. ‘तिर्हि ना’ । ३ छ. ‘दिपदार्थः । ४ ङ. द.
द. ‘स्मृतिवि’ ।

('मनोमयः प्राणशरीर.' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन

ग्रहण उपास्यत्वविचारः, आधि० १)

शरीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशाद्परिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादि-भेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रह-णात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्ति-रेव स्यात् ॥ ६ ॥

'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचा-
य्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडम् "एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इति परिच्छिन्नायतनत्वात्स्वशब्देन च "अणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा" इत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छरीर एव "आराग्रमात्रो जीवः" इहो-पदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्व-व्यपदेशः कथमप्युपपद्यते । सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमान-त्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति ।

यथेति । श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिव्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याश-ङ्क्याऽऽह—तदिति । अबाधाद्देवव्यवहारस्य तास्विकत्वमाशङ्क्य प्रागूर्ध्वं वा बोधा-दबाध इति विकल्प्याऽऽद्यमनुनानाति—प्रागिति । द्वितीयं प्रत्याह—गृहीते त्विति ॥ ६ ॥

जैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति—अर्भकेति । अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य माव-स्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुविषयत्वनिषेधार्थमल्पमितिपर्याय-त्वोक्तेः । ओक.शब्दस्याप्रसिद्धार्थतां व्यवच्छिन्नति—नीडमिति । वाक्यार्थं वदन्नौ-शङ्कां विवृणोति—एष इति । तत्र लिङ्गयोः संभावनार्थं विशिनष्टि—आराग्रेति । परत्र तदसंभावनार्थं सर्वगत इति । तस्यानुपेक्षणीयत्वमाह—तदिति । परिहारभाग-मवतारयति—अत्रेति । अणीयस्त्वमुपेत्य ज्यायस्त्वं वा बाध्यं तदपि वा कथंचिद-नुगन्तव्यम् । नाऽऽद्यः श्रुतस्य बाधायोगादित्याह—नायमिति । द्वितीयं प्रत्याह—न तावदिति । त्वयाऽपि ज्यायस्त्वमुपेत्याणीयस्त्वं बाध्यते तदपि वा कथंचिदनु-गम्यते । नाऽऽद्यः श्रुतबाधायोगसाम्यात् । न द्वितीयो ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्व-थवैयुक्तत्वात्तत्राऽऽह—सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ” [भ०गी० १८-६१]

इत्याद्या । अत्राऽऽह कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽ-
न्यो यः प्रतिपिध्यते “ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ” इत्यादिना ।

श्रुतिस्तु—“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” [बृह०
३-७-२३] इत्येवंजातीयकां परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति ।

तथा स्मृतिरपि—“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत”
[भ०गी० १३-२] इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते—सत्यमेवैतत्पर

एवाऽऽत्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिन्नमानो बालैः*

आत्मान्तःस्थितस्यान्यस्यायोगे स्वे महिम्नोतिवदुपचारादेव शब्दभेदः स्यादित्यु-
क्तमाशङ्क्याऽऽह—स्मृतेश्चेति । हृदि स्थितस्य शारीराद्भेदः स्मृत्योच्यते ततो मनो-
मयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशङ्केति व्याचष्टे—स्मृति-
श्चेति । तमेव शरणं गच्छेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ईक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि
चोद्यं प्रसङ्गादुद्भावयति—अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सप्तम्यर्थः । ननु
नान्यत्वं साध्यते किंत्वन्यस्य मनोमयत्वादि निपिध्यते तत्राऽऽह—य इति । विवक्षि-
तगुणवत्त्वेन जीवस्य ध्येयत्वनिषेधानुपपत्त्या तदन्यत्वधारित्यर्थः । परस्यांशो विकारो
वा जीवो नामेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमित्याह—श्रुतिरिति । न च भेदाभे-
दाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तदयोगादिति । किं वस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति किं वोपा-
धितोऽपीति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूष-
यति—पर इति । अपरिच्छिन्नस्योपाधिना परिच्छिन्नत्वदृष्टिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

* अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजिवित्वः पर एवाऽऽत्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशा च जीवा-
नामविद्या न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । नचाविद्याया सत्यां जीवात्मविभागः सति चास्मिस्तदाश्र-
याऽविधेयान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्रुप्तेरयोगात् । न
च परमेश्वरस्य कृतः वस्मात्ससारिता यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र
इति वाच्यम् । न ह्यद्यतनी जीवस्य बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत । किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्व-
कर्मानिवासस्कारनियन्धना नानुयोगमर्हति । न चैवमीश्वरस्यानीश्वरत्वम् । न ह्युपकारणाद्यपेक्षितं कर्तुः
स्वातन्त्र्यं विदन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतत् ।

१ क. घ. ज. ‘मात्मानो भेदेन द’ । २ क. ज. ‘तिर्हि ना’ । ३ छ. ‘दिपदार्थः । ४ ठ. द.
द. ‘स्मृतिवि’ ।

('मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन

ग्रहण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादि-
भेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रह-
णात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्ति-
रेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचा-
य्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडम् "एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इति परिच्छिन्नायतनत्वात्स्वशब्देन च "अणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा" इत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर एवं "आराग्रमात्रो जीवः" इहो-
पदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्व-
व्यपदेशः कथमप्युपपद्यते । सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमान-
त्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कथाचिदपेक्षया संभवति ।

यथेति । श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिव्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तदिति । अत्राधाद्भेदव्यवहारस्य तात्त्विकत्वमाशङ्क्य प्रागूर्ध्वं वा बोधा-
दबाध इति विकल्प्याऽऽद्यमनुमानाति—प्रागिति । द्वितीयं प्रत्याह—गृहीते
त्विति ॥ ६ ॥

जैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति—अर्भकेति । अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भाव-
स्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुविषयत्वनिषेधार्थमल्पमितिपर्याय-
त्वोक्तिः । ओकःशब्दस्याप्रसिद्धार्थतां व्यवच्छिन्नति—नीडमिति । वाक्यार्थं वदन्नौ-
शङ्कां विवृणोति—एष इति । तत्र लिङ्गयोः संभावनार्थं विशिनष्टि—आराग्रेति ।
परत्र तदसंभावनार्थं सर्वगत इति । तस्यानुपेक्षणीयत्वमाह—तदिति । परिहारभाग-
मवतारयति—अत्रेति । अणीयस्त्वमुपेत्य ज्यायस्त्वं वा बाध्यं तदपि वा कथंचिद-
नुगन्तव्यम् । नाऽऽद्यः श्रुतस्य बाधायोगादित्याह—नायमिति । द्वितीयं प्रत्याह—
न तावदिति । त्वयाऽपि ज्यायस्त्वमुपेत्याणीयस्त्वं बाध्यते तदपि वा कथंचिदनु-
गम्यते । नाऽऽद्यः श्रुतबाधायोगसाम्यात् । न द्वितीयो ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्व-
थवैयुक्तत्वात्तत्राऽऽह—सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—

र्धजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिविशो-
पणं ब्रह्म शारीरस्याऽऽत्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभो-
क्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ।
अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिर्मितः
शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न
हि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्पमाने तलमलिनता-
दिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह—“न वैशे-
ष्यात्” इति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्र-
सङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।
मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः । सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न च
मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते ।
तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्यः* ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥८॥(१)

(ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्, अधि० २)

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीपु पठ्यते—“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” [क० १।२।२५] इति ।

धर्मजरतीयप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रं चेति । संसारिणो ब्रह्मणैक्यबोधना-
योगज्जीवस्य संसारित्वनिरासद्वारा शास्त्रमैक्यं बोधयत्यशोधितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञा-
नाभावादित्यर्थः । स्वदुक्तेरैक्यं ज्ञातं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्थापयति—अथेति ।
तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे साध्ये साध्यवैकल्यमवास्तवे सिद्धसाध्यतेति मत्वाऽऽह—तदेति ।
तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह—न हीति । तत्र सूत्रभागमवतार्य योजयति—तदाहेति । तयो-
र्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो मोगाभावस्तत्राऽऽह—न चेति । हेतुद्वयनिरासगुप्त-
हरति—तस्माच्चेति । मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैवेश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दत्वेऽपि निर्दोष-
त्वात्तस्मिन्नेव शाण्डिल्यविद्यावेद्ये सर्वमित्यादिवाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ (१)

ईश्वरस्याभोक्तृत्वे नात्तृत्वमपीत्याशङ्क्याऽऽह—अत्तेति । उदाहरति—कठेति ।
यस्य परस्याऽऽत्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धान्नवदोर्देनो भवतो यस्य मृत्युः
सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनमिश्रपृतवत्तिष्ठति यत्र सोऽत्ता कारणात्मा वर्तते तं निर्वि-
शेषमात्मानं नाविरतो दुश्चरितादिति मन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेदेत्यमन्यस्तद्रहितो न वेदे-

* निर्दोषमित्यादिवाक्येन दामनत्वेन दुष्टदुष्टस्वभावत्वादिति भावः ।

* [अ० १ पा० २ सू० ९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १८६

(ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्, अधि० २)

अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्याद्भुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् । त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्नन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तम् । अग्निरत्तेति । कुतः । “अग्निरन्नादः” [बृह० १-४-६] इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वाऽत्ता स्यात् “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [मु० ३-१-१] इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३-१-१] इति दर्शनादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । “चराचरग्रहणात्” चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्युपसेचनमिहाऽऽद्यत्वेन प्रतीयते तादृशस्य चाऽऽद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता संभवति । पर-

त्यर्थः । अत्रुरत्राश्रवणान्न सूत्रानुसारितेत्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । सिद्धेऽत्तरि विचारमूलं संशयमाह—तत्रेति । विशेषानवधारणोत्थः संशयस्त्रिष्वेव कथं नियम्यते तत्राऽऽह—त्रयाणामिति । स त्वमग्निमित्यादिरग्नेर्येयं प्रेते विचिकित्सेत्यादिर्जीवस्यान्यत्र घर्मादित्यादिर्ब्रह्मणः प्रश्नः प्रतिवचनमपि लोकादिमग्निमित्याद्यग्नेर्हन्त त इदमित्यादीतरयोरेवं त्रयाणाभेव तयोरिहोपलब्धेस्त्रिष्वेव संशयो विशेषानुपलब्धेरित्यर्थः । पठितकठश्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसंगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति— किं तावदिति । पूर्वपक्षेऽग्नेर्जीवस्य वोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम् । विशेषेऽनवधृते कुतोऽवधृतिरित्याह—कुत इति । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति श्रुतेरग्नेरन्नादत्वप्रसिद्धेश्च विशेषधीरित्याह—अग्निरिति । अन्यधिकारमतिक्रम्याध्यात्माधिकारे तदुक्त्ययोगादोदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणाद्ब्रह्मक्षत्रवृत्तेर्भोक्तृगमकत्वादग्नेश्च संहर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वाभावान्नाग्न्युपास्तिरिहेत्यपरितोषादाह—जीवो वेति । ओदनशब्देन कर्मफलोक्तेर्मृत्युशब्दस्य तदनुगुणत्वान्न जायत इत्यादेश्च जीवे योगात्तदुपास्तिरत्रेति भावः । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना जगत्क्षणात्तत्सहर्तृत्वस्य परस्मिन्प्रसिद्धेस्तद्धीरेवात्रेष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—नेति । श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतेर्न्याय्यत्वाद्दोदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वस्य परस्मिन्वारितत्वान्न तत्परतेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । साधिते जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति पृच्छति—कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—चरेति । तदत्तृत्वस्यान्यथासिद्धिं निराह—तादृशस्येति । हेतोः पक्षधर्मतामाह—परमेति । ब्रह्मक्षत्रयोरेव मृत्युपसेचनयोरत्र

१ छ. 'शेषे व' । २ ठ. ड. ढ. 'ति तत्फल' । ३ ख. 'ति तल्लक्षणाविषये' ।

मात्मा तु विकारजातमुपसंहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते । नन्विह
चराचरग्रहणं नोपलभ्यते कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वे-
नोपादीयते । नैष दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनि-
कायस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्मदर्शनार्थ-
त्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं संभवत्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीतीति दर्शनादिति । अत्रोच्यते । कर्मफलभोगस्य
प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनिहितत्वात् । न विकारसंहारस्य
प्रतिषेधकं सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः
प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ (२)

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरणमिदं
परमात्मनः—“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [काठ० १-२
१८] इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । “क इत्था वेद यत्र
सः” इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥ (२)

(चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, अधि० ३)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—“ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां

दृष्टेरसिद्धो हेतुरिति शङ्कते—नन्विति । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना मृत्यूपसेचन-
संनिधानादोदनस्य नाशयत्वमाश्रित्य ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां जगलक्षयते तेन तन्नाशकत्व-
लिङ्गाद्ब्रह्मात्र भातीत्याह—नैष इति । निषेधश्रुत्या परस्य नात्तृतेत्युक्तमनूद्य तस्य
गतिमाह—यश्चित् । तयोरित्यादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं संनिहितत्वम् ।
अविशेषेण विकारसंहारस्यापि किमित्येतन्न निषेधकं सर्ववेदान्तविरोधादित्याह—
नेत्यादिना । छेदिकमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥

परमात्मैवात्तेत्यत्र मानान्तरमाह—प्रकरणाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेति ।
प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्तं प्रकृतेति । न्याय्यमप्रकृतग्रहणमिहादिति शेषः । इतश्च
परमात्मैवात्तेत्याह—क इति । यस्येत्यादि वाक्यं ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वसं-
हर्तर्यन्वितमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२)

पूर्वोदाहृतानन्तरमन्त्रार्थनिर्णयार्थमाह—गुहामिति । संगतिं वदन्विषयमाह—
कठेति । ऋतं सत्यमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य लोके सम्यग्निर्णयस्या-

[अ० १ पा० २ सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १८७
 (चेतनयोर्जिवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, अधि० ३)

प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपो ब्रह्माविदो वदन्ति पञ्चाशयो ये
 च त्रिणाचिकेताः ” [काठ० १-३-१] इति । तत्र संशयः ।
 किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति । यदि
 बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणो जीवः
 प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यम् “ येयं प्रेते
 विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनु-
 शिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ” [काठ० १-१-२०]
 इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः
 परमात्मा प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यम्
 “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र
 भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्द ” [काठ० १-२-१४]
 इति पृष्टत्वात् ।

अत्राऽऽहाऽऽक्षेप्ता । उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् ।

दृष्टस्य कार्ये देहे वर्तमानौ परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं हृदयं तस्मिन्परमे
 श्रेष्ठे या गुहा नमोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्म-
 विदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो येस्ते त्रिणाचिकेतास्तेऽपि वदन्ती-
 त्यर्थः । बुद्धयवच्छिन्नस्य जीवस्य परस्य च प्रकृतत्वादृतपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह
 बुद्धेरिव परस्यापि च्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकत्वाविशेषाच्च संशयमाह—तत्रेति । वाक्य-
 भेदशङ्कां परिहरन्पूर्वपक्षे फलमाह—यदीति । प्रकृतं प्रतिपाद्यं कुतो जीवस्तथेति
 तत्राऽऽह—तदपीति । जीवतत्त्वं तदर्थः । प्रकरणं सप्तम्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति
 येयं विचिकित्सा संशयः परलोकमोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीति चान्ये त्वयोपदिष्टोऽहमेत-
 तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । वराणां पितुः सौमनस्यमग्निविद्याऽऽत्मविद्येत्येतेषामिति निर्धा-
 रणे पष्टी । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेदं वारयन्फलमाह—अथेत्यादिना । जीवविलक्ष-
 णस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात्कथं प्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—तदपीति । परमात्मस्वरूपं
 तदित्युक्तमन्यत्रेत्यन्यदिति यावत् । कृताकृतात्कारणात्कार्याच्चेत्यर्थः । चकाराम्यां
 भवतो ग्रहणम् ।

उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—अत्रेति । प्रकृतत्वात्तद्गुपपत्तौ तदसंभा-
 वना नास्तीत्याह—कस्मादिति । पक्षयोरसंभावनां वक्तुमृतपानशब्दार्थमाह—

ऋतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात् । तच्चे-
तनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिवन्ताविति च
द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्ता-
वन्न संभवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति ।
चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् । “अनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति” [मुण्ड० ३-१-१] इति मन्त्रवर्णादिति ।

अत्रोच्यते—नैष दोषः । छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि
च्छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिवता
द्वौ पिवन्ताबुध्येते । यद्वा जीवस्तावत्पिवतीश्वरस्तु पाययति
पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते । पाचयितर्यपि पकृत्वमसिद्धिदर्श-
नात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहेऽपि संभवति करणे कर्तृत्वोपचारात् ।
एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ
कौचिद्वाच्यं पिवन्तौ संभवतः । तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां जीव-
परमात्मानौ चेति संशयः ।

ऋतेति । तत्कर्त्रोर्देहयोगदृष्टेरिति हेतुमाह—सुकृतस्येति । तथाऽपि कथं पक्षयोरनु-
पपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षानुपपत्तिमाह—तच्चेतनस्येति । अस्तु जीवस्यैव चेतनत्वाद्ऋत-
पानं मा वाऽचेतनाया बुद्धेर्भूत्तथाऽपि का क्षतिस्तत्राऽऽह—पिवन्ताविति । जीवस्यैव
पातृत्वं न बुद्धेरिति स्थिते फलिनमाह—अत इति । द्वयोरुक्त पानायोगं हेतुकृत्य
सिद्धान्तयोगमाह—अत एवेति । बुद्धेरचैतन्यात्पानायोगेऽपि परस्य चैतन्यात्तद्योग-
माशङ्क्याऽऽह—चेतनेऽपीति ।

संशयायोगादधिकरणाक्षेपमनूद्य परिहरति—अत्रेति । किं पक्षद्वयं कथंचिदपि
नोपपद्यते किंवा कथंचियोगेऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति नाऽऽद्य इत्याह—नैष इति ।
सिद्धान्तोपपत्तिं विधान्तरेणाऽऽह—यद्देति । तथाऽपि कथं पिवन्ताविति द्विवचनं
तत्राऽऽह—पाययन्निति । प्रधानकर्तारि प्रयोगो गुणकर्तारि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—
पाचयितरीति । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनो-
पपत्तिमाह—बुद्धीति । संभवति द्विवचनमिति शेषः । कर्तारि यो व्यपदेशः स कथं
करणे स्यात्तत्राऽऽह—एधांसीति । कथंचिदुपपत्तिं पक्षयोरुक्त्वा द्वितीयं निराह—
न चेति । पक्षद्वयं संभाव्याधिकरणारम्भमुपसंहरति—तस्मादिति ।

ब्रह्मक्षेत्रज्ञशब्दस्य संनिहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिवच्छब्दस्य संनि-

[अ० १ पा० २ सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १८९
 (चेतनयोजविश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, अधि० ३)

किं तावत्प्राप्तम् । बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः । गुहां
 प्रविष्टाविति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा यदि वा
 हृदयमुभयथाऽपि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टाबुपपद्येते । न च
 सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयि-
 तुम् । सुकृतस्य लोक इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति ।
 परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते
 “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” [बृह० ४-४-२३] इति
 श्रुतेः । छायातपाविति चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते । छाया-
 तपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयाता-
 मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् ।
 कस्मात् । आत्मानौ हि ताबुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ ।
 संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते । अस्य
 गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः
 पुरुषो वा । तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि

हितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरतेति विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । ऋत-
 मिति श्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । परस्यापि प्रकृतत्वाज्जीवाद्विती-
 यत्वं किं न स्यादित्याह—कुत इति । सूत्रावयवेनोत्तरं गुहाभिति । हेतुमेव स्फुटयति—
 यदीति । जीवाद्वितीयं ब्रह्मैव गुहां प्रविष्टं “यो वेद निहितं गुहायाम्” इति श्रुतेरि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । इतश्च न ब्रह्म गुहां प्रविष्टमित्याह—सुकृतस्येति ।
 ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकवर्तित्वमाशङ्क्याऽऽह—परमात्मेति । पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह—
 छायेति । बुद्धेर्द्वितीयजीवज्ञानार्थं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धा-
 न्तसूत्रमादायाऽऽत्मानाविति प्रतिज्ञा व्याकरोति—एवमिति । इहेति प्रकृतमन्त्रोक्तिः ।
 पूर्णतया प्रवेशानर्हं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवस्येत्याह—कस्मादिति । हीत्युक्तं
 हेतुमाह—आत्मानौ हीति । चेतनत्वेन समन्वयाज्जीवे पातरि सिद्धे द्वितीयत्वेन
 परस्याऽऽदानं युक्तमित्यर्थः । तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे—
 संख्येति । लौकिकीं दृष्टिमेव दृष्टान्तेनाऽऽह—अस्येति । एकस्य चेतनत्वे द्वितीय-
 स्यापि तद्धीस्तदेवासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । तत्रत्रेत्यं लौकिकदर्शने
 सतीति यावत् । इहेति वाक्योक्तिः । संप्रतिपक्षां जातिमुपजीव्य निर्विशेषान्तरग्रहे

१ द. घ. “ति च चे” । २ घ. “योऽन्वेष्टव्य” । ३ क. घ. ठ. ड. ढ. “ज्जीवद्विती” । ४ क.
 घ. ठ. ड. ढ जीवद्विती” ।

द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते ।

ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनाच्च परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहा-
हितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । गुहाहि-
तत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—“गुहाहितं
गह्वरेष्टं पुराणम्” [काठ० १-२-१२] “यो वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन्” [तै० २-१] “आत्मानमन्विच्छ
गुहां प्रविष्टम्” इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो
देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । ‘सुकृतलोकव-
र्तित्वं तु च्छात्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् । छाया-
तपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारि-
त्वासंसारित्वयोः । अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य पारमार्थिक-
त्वाच्चासंसारित्वस्य । तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ
गृह्येते ॥ ११ ॥

बुद्धिलाघवाद्द्विजातीयग्रहे तद्वौरवात्परमात्मैव द्वितीयो जीवस्येति सूचयति—समा-
नेति । कारकत्वेन बुद्धेरपि जीवसाम्यमाशङ्क्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावत्वे-
नान्तरङ्गत्वान्मैवमित्याह—चेतन इति ।

बहिरङ्गमपि कारकत्वमेव ग्राह्यं गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते—नन्विति ।
तत्रापि तद्दर्शनादित्युत्तरमाह—गुहेति । तदेव स्फुटयति—गुहेत्यादिना ।
परस्मिन्गुहाहितत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम् । गुहायां बुद्धावाहितं निक्षिप्तं
गह्वरे बहुविधानर्थसंकटे देहे स्थितं पुराणं चिरंतनं परं विदित्वा हर्षादि
ब्रह्मतीति संबन्धः । परमे बाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्टे व्योमन्यन्तःकरणावच्छिन्ने
भूताकाशे निहितं परं यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानिति संबन्धः । अन्विच्छ
विचार्य निर्धारयेत्यर्थः । प्रवेशवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न
विशिष्टदेशतेति तत्राऽऽह—सर्वेति । यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्तितेति तत्राऽऽह—
सुकृतेति । यदपि च्छायातपाविति चेतनाचेतनोक्तिरिति तत्राऽऽह—छायेति । तद्वै-
चक्षण्ये तद्वतोरपि तत्सिद्धिरिति हेतुं साधयति—अविद्येति । प्रथमश्रुतचेतनत्ववशा-
च्चरमश्रुतं गुहाप्रवेशादि नेयमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ११ ॥

[अ० १ पा० २ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १९१
(चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, आधि० ३)

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ (३)

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति । “ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ” [काठ० १-३-३] इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिस्वरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोगन्तारं कल्पयति । “ सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ” [का० १-३-९] इति परमात्मानं गन्तव्यम् । तथा—“ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गहरेष्टं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ” [काठ० १-२-१२] इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । “ ब्रह्मविदो वदन्ति ” इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मप-

धर्मविशिष्टतया विलक्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो विलक्षणा ग्राह्येति मन्वानो हेत्वन्तरं पृच्छति—कुतश्चेति ।

परमात्मासाधारणलिङ्गपरं सूत्रं व्याचष्टे—विशेषणं चेति । न बुद्धिजीवयोरित्येवकारार्थः । जीवविशेषणं विशदयति—आत्मानमिति । रथित्वकरूपनाफलं सूच्यते—संसारेति । परस्य विशेषणमाह—स इति । जीवः सर्वनामार्थः । अध्वनः संसारमार्गस्य पारमेव विशिनष्टि—तदिति । व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तदित्यर्थः । परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः । किञ्चोत्तरवाक्यवत्पूर्वमपि जीवेश्वरयोरेव विशेषणादतपानत्राक्ये जीवद्वितीयत्वमीशस्यैवेत्याह—तथेति । दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्गुह्यं तत एव गूढमनुप्रविष्टं गहनतां गतमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृताद्वाक्यादधिगमो ब्रह्मात्मैक्यव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषस्तेनाहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्हर्षाद्युपलक्षितं संसारं त्यजतीत्यर्थः । चकारसूचितमर्थमाह—प्रकरणं चेति । न च पृष्टत्वाविशेषाज्जीवस्यापीदं प्रकरणं तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वादविरोधादिति भावः । जीवद्वितीयत्वं परस्यैवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मेति । ब्रह्मपक्षे हेतुबाहुल्यादतं पिबन्तादित्यत्र जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्शशोधनाय परात्मा प्रतिपाद्यत

१ क. म. “व सम” । २ घ. “ति च प” । ३ क. ड. ज. म. “व्य कल्पयति । त” । ४ ड. ट. ट. “वेशयो” । ५ क. ख. “क्येऽपि जी” ।

रिग्रहे घटते । तस्मादिह जीवपरमात्मानाबुच्येयाताम् । एष एव
न्यायः “ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ” [सु० ३-१-१] इत्ये-
वमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृती सुपर्णाबुच्येते
“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति ।
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा ।
अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—“ समाने
वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ” [मुण्ड० ३-
१-२] इति ।

अपर आह—द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं
भजते पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । “तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति सत्त्वम् “अनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति” इत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञा-

इत्युपसंहरति—तस्मादिति । उक्तन्यायमन्यत्र संचारयति—एष इति । द्वा सुप-
र्णेत्यादौ सर्वत्र द्विवचनस्याऽऽकारइच्छान्दसः । द्वौ सुपर्णाविव सहैव युज्येते निय-
म्यनियामकत्वेनेति सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन समानस्वभावौ समानं नियम्यत्वेन
तुल्यं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरं परिपस्वजाते समाश्रितावित्यर्थः । पक्षिणौ कौचिदत्र
प्रतीयेते न जीवेशौ ततो नेदमुदाहरणं तत्राऽऽह—तत्रेति । तदनेन गुहां प्रविष्टा-
विति व्याख्यातम् । आत्मानौ हीति व्याचष्टे—तयोरिति । तद्दर्शनादित्युभयोर्लि-
ङ्गदर्शनादिति व्याख्येयम् । विशेषणाच्चेति व्याकरोति—अनन्तरे चेति । आत्मेश्वर-
योस्तुल्यो वृक्षो देहस्तास्मिञ्जीवो मनुष्योऽहमित्याभिनिवेशवाननीशयाऽविद्यया मुह्य-
मानस्तत्त्वमजानन्ननिशं शोचति संसारमनुभवति जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्प्र-
कर्षदशायामन्यं बिम्बभूतमीशशब्दलक्ष्यं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽस्यैवाऽऽत्मत्वेन
दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति ततश्च वीतशोको विगतसंसारो भवति तत्र हेतुरि-
तिशब्देनोक्तो बन्धहेत्वविद्यादेर्ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यर्थः । न चात्र जीवोक्तावनश-
न्नित्ययोगाद्बुद्धिमहे चाभिचाकशीतीत्यसंभवात्पूर्वपक्षासिद्धिः । करणे कर्तृत्वोपचारा-
दभिचाकशीतीति बुद्ध्यावपि सिद्धत्वाज्जीवे चैतन्यमात्रादनशनसंभवात् । मुख्ये कर्तृत्वे
संभवति कर्तृत्वोपचारो नेति सिद्धान्ताभिप्रायः ।

कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादौरेतदधिकरणोदाहरणमुक्त्वा कृत्वाचिन्तामुद्धाट-
यति—अपर इति । अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यावत् । सत्त्वमिति बुद्धि-

[अ० १ पा० २ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १९३
 (चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, अधि० ३)

विति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते
 तन्न । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् ।
 तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—“ तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ
 योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ ” इति ।
 नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः
 कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि
 सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपोऽनश्नन्नन्यो
 अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति इ इति वचनात् ।
 “ तत्त्वमसि ” “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ” [भ० गी०
 १३-२] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहार-
 दर्शनमेवावर्कल्पते “ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंषिदि
 किञ्चन रज आध्वंसते ” इत्यादि ।

कथं पुनरास्मिन्पक्षे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वीति सत्त्वमित्य-
 चेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति ।

उच्यते—नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति

रुक्ता । सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्कते—सत्त्वेति । प्रसिद्ध्या प्रत्याह—
 तन्नेति । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्यथा व्याख्येयमित्याह—तत्रैवेति । प्रकृतं ब्राह्मणं
 सप्तम्यर्थः । सत्त्वव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वान्न
 तयोरैक्यमित्यर्थः । तावेतौ करणत्वेन कर्तृत्वेन च मित्रावित्यर्थः । सिद्धान्तामजनेऽपि
 पूर्वपक्षमृगेषा भजेतेत्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । द्वितीयस्य ब्रह्मरूपेणैव प्रतिपादना-
 दिति हेतुमाह—न हीति । अत्रेति मन्त्रब्राह्मणोक्तिः । न चायंवाक्यार्थो न युक्तः
 श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह—तत्त्वमिति । इतश्च जीवस्य ब्रह्मत्वदृष्टिरत्रेष्टेत्याह—
 तावतेति । मन्त्रव्याख्यामात्रेण विद्योपसंहारदर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेशे घटते न
 सत्त्वक्षेत्रज्ञैविवेकमात्रेण भेदधियो मिथ्याधीत्वादित्यर्थः । अविद्याध्वस्तिफलोक्तिरपि
 ब्रह्मात्मताज्ञानमिह गमयतीत्याह—न हेति ।

जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिपरमिदं वाक्यमित्यत्र शङ्कते—कथमिति ।

बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्न तत्रोपपत्तिरन्वेष्येत्याह—उच्यत इति । क तर्हि

१ क. ड. यदुच्येत । अ. ट. यदुच्येत । २ ड. अ. 'दिते' । ३ ड. अ. 'मापेतो' । ४ ड.
 अ. 'कल्प्यते' । ५ छ. 'शयोविवे' ।

प्रवृत्तां । किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च
वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सर्वे भोक्तृत्वमध्यारो-
पयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभा-
वाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवत्यचेत-
नत्वात्सत्त्वस्याविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्याविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभा-
वत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति । तथा च श्रुतिः—“यत्र वा
अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्या-
दिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति ।
“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [बृह०
४-५-१५] इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारोभावं
दर्शयति ॥ १२ ॥ (३)

श्रुतेस्तात्पर्यं तत्राऽऽह—किं तर्हीति । इतिपदं प्रवृत्तेति पूर्वेण संबध्यते । का
तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वधियो गतिस्तत्राऽऽह—तदर्थमिति । जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्धयर्थ-
मिति यावत् । चैतन्यच्छायापन्ना धीः सुखादिना परिणमते तत्र पुरुषोऽपि
भोक्तृत्वमिवानुभवति न तत्त्वत इति वक्तुमध्यारोपयतीत्युक्तम् । कुत्रत्यं भोक्तृत्वं
बुद्धावारोप्यते तत्राऽऽह—इदं हीति । न हि भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वं दण्डस्याप्सु वक्र-
तावदित्युक्तं परमार्थतस्त्विति । सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमविद्येति ।
मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह—तथा चेति । यत्र यस्यामविद्यावस्थायां वैशब्दो निश्चया-
योऽन्यदिवाऽऽभासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्राऽऽविद्यकबुद्ध्यादिसंबन्धादन्यो भूत्वाऽ-
न्यच्चक्षुषा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह—स्वप्नेति ।
वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे श्रुतिमाह—यत्र त्विति । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्व
पूर्णं द्वैवाभूत्तत्राविद्याक्षये भेदभ्रमाभावाद्भारतृत्वकर्मणा कार्यक्षरणत्वापत्तेऽपि स्वप्न-
व्यापारानभिमानात्केन करणेन कं विषयं कः कर्ता पश्येदित्याक्षेपः । अनेनापि
वाक्येन श्रुत्युक्तमर्थमाह—विवेकिन इति । एवं जीवस्य भोक्तृत्वादेर्मिथ्यात्वात्तद-
पोहेन तस्य ब्रह्मतामाह पैद्भिर्ब्राह्मणमिति पूर्वोत्तरपर्शाननुगुणत्वादानुदाहरणत्वेऽपि
कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादीहोदाहृतम् । तच्चाप्रपञ्चे प्रत्यग्रहण्यन्वितम् । ऋतं
पिबन्ताविति तु जीवद्वितीये परस्मिन्निति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३)

१ ज. 'ता किमिति तं' । २ क. म. ट. 'तां व' । ३ क. ड. ज. घ. ट. 'त्वं स' । ४ क.
घ. म. 'दार्ं नारयति' । ५ ख. 'सिद्धिस्तदर्थ' । ६ क. ख. ठ. ड. ट. 'प्रज्ञाऽऽत्मैवा' । ७ ठ. ड.
र. 'पंचार' । ८ ठ. ड. 'क्षानु' ।

(छायाजीवान्यदेवान्दित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, अधि० ४)

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति
वर्त्मनी एव गच्छति ” [छा० ४-१५-१] इत्यादि श्रूयते ।
तत्र संशयः । किमयं प्रतिविम्बात्माऽक्षयधिकरणो निर्दिश्यतेऽर्थ
विज्ञानात्मोत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः ।
तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः । “ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ”
इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देव इति
युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति ।

पिबन्ताविति द्वित्वश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरदृष्टानुसाराच्चैरमश्रुता गुहाप्रवे-
शादयो नीतास्तर्हि दृश्यत इति प्रत्यक्षत्वोक्त्या छायात्मगत्यनुरोधादमृतत्वादयः स्तुत्या
कथञ्चिन्नेया इत्याशङ्क्याऽऽह—अन्तर इति । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति—
य इति । छायां निरसितुं विशिनष्टि—एतदिति । क्रियापदेनेतिपदं संबध्यते ।
स्थानस्य ब्रह्मानुरूप्यमाह—तदिति । वर्त्मनी पक्षमस्थाने । एतं संयद्दाम इत्यादि
अहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वान्यां संशयमाह—तत्रेति । तदु-
क्तिसंभावनार्थं विशिनष्टि—अक्षीति । देवतां संभावयितुमिन्द्रियस्येति । आत्मश-
ब्दात्पक्षद्वयमाह—अथेत्यादिना ।

प्रथमश्रुतवशाच्चरमश्रुतं नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति ।
उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे छायात्मोपास्तिर्ब्रह्मो-
पास्तिः सिद्धान्ते फलम् । अमृतत्वादेरयोगान्न च्छायात्मेति शङ्कते—कुत इति ।
मनो ब्रह्मेत्यादिवदितिशब्दशिरस्कृत्वेन वाक्यस्याविवक्षितार्थत्वं मत्वाऽऽह—तस्येति ।
तथाऽपि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमित्याशङ्क्य चाक्षुषत्वस्यान्यत्रायोगाद्दुपक्रम-
दृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह—य इति । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषत्वोक्तिरेव ।
चकारः शङ्कानिरासी । संभावनामात्रेण पक्षान्तरमाह—विज्ञानेति । तस्य सर्वदेह-
साधारण्यात्कुतोऽक्षिस्थानत्वं तत्राऽऽह—स हीति । सनिधिमात्रस्यातिप्रसङ्गित्वमा-

आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षु-
षोऽनुग्राहकः प्रतीयते “ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः ”
[बृह० ५-५-२] इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां देवतात्मन्यपि
कथंचित्संभवात् । नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहो-
पदिष्ट इति । कस्मात् । “ उपपत्तेः ” उपपद्यते हि परमेश्वरे
गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या
परमेश्वर उपपद्यते । “स आत्मा तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । अमृ-
तत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयते । तथा परमेश्वरानुरू-
पमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहत-
पाप्मत्वादिश्रवणात् । तथाऽक्षिस्थानं सर्वलैपरहितमुपदिष्टं
तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीति

शङ्क्य हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । संभावितं पक्षान्तरमाह—आदित्येति । तस्य
चक्षुषि विशेषसंनिधिं सूचयति—चक्षुष इति । तस्य तस्मिन्ननुग्राहकत्वेन संनिधौ
मानमाह—रश्मिभिरिति । एतदमृतमित्यादि कल्पद्वये कथं तदाह—अमृतत्वेति ।
जीवपक्षसंग्रहार्थोऽपिशब्दः । कथंचिदित्यौपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वासंभवादी-
श्वरो गृह्यतामित्याशङ्क्य प्रथमदृष्टलिङ्गविरोधान्मैवमित्याह—नेति ।

सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्तया प्राप्तं पक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमु-
त्पाप्य प्रतिज्ञार्थमाह—एवमिति । उक्तेषु पक्षान्तरेषु नियमासिद्धिरित्याह—कस्मा-
दिति । हेतुमादाय व्याकरोति—उपपत्तेरिति । इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः । उपपत्तिमेव
स्फोरयति—आत्मत्वमिति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायं सूचयति—मुख्ययेति ।
तत्राऽऽत्मत्वस्य मुख्यत्वे गमकमाह—स इति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—अमृत-
त्वेति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—तथेति । अमृतत्वादिवदित्यर्थः । आनुकूल्यमेव
स्फोरयति—यथेति । तत्तत्र लोके यद्यपि यद्यपि किञ्चिदस्मिन्नक्षिणि सर्पिर्घृतमुदकं
वा सिञ्चति सिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्षमस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरि-
त्यर्थः । इति ह स्तोपाध्यायो यदतीत्यादावितिशब्दस्योक्तार्थावच्छेदेनोक्तियोगिनोऽर्थ-
परत्वदृष्टेरिति होवाचेत्यत्रापीतिशब्दस्यार्थावच्छेदेनोक्तियोगादर्थपरत्वदृष्टेरात्मब्रह्मश्रु-
तिभ्याममृतत्वादिलिङ्गाच्च दृश्यत इति छायात्मलिङ्गं बाध्यमित्यर्थः । किंचोपक्रमस्यै-

[अ० १ पा० २ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । १९७

(छायाजीवान्यदेवान्दित्वा परमह्मण एवोपास्यत्वम्; अधि० ५)

श्रुतेः । संयद्द्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । “ एतं संयद्द्वाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेप हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव भामनीरेप हि सर्वेषु लोकेषु भाति ” [छा० ४-१५-२] इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्षर्यल्पं स्थानमुपपद्यत इति ।

अत्रोच्यते—भवेदेपाऽनवकल्पतिर्यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—“ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ” [बृ० ३-७-३] इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं—“ यश्चक्षुषि तिष्ठन् ” इति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतदर्शयति न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते । किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते ।

कलिङ्गाद्वाक्यशेषस्थानेकलिङ्गानि बलवन्ति संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह—संयदिति । कुतोऽस्य संयद्द्वामत्वं तत्राऽऽह—एतं हीति । वामानि कर्मफलान्येतमाक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः । वामनीरप्ययमेव पुमानित्याह—एष इति । तदुपपादयति—एष हीति । वामानि शोमनानि लोकं प्रापयति लोकस्य सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः । भामनीरप्ययमेवेत्याह—एष इति । भामानि भानानि सर्वत्र नयतीति भामनीरयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—एष हीति । प्रथमश्रुतस्यापि चरमश्रुतेरनेकैरन्यथयितव्यत्वमुपसंहरति—अत इति ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षबीजं दूषयति—स्थानादीति । स्थानान्यादयो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशाच्च परस्यासिस्थानत्वानुपपत्तिरिति योजना । यादसामर्थ्यमोधिरेव स्थानिनः स्थानं महदृष्टमिति शङ्कते—कथमिति ।

व्योम्नः सूचीपाशादिवदक्ष्यादिस्थानत्वं महतोऽपि परस्य स्यादित्याह—अत्रेति । एवंजातीयकशब्देन गुणजातं गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसंबन्धोक्तिरप्ययुक्ता तत्कथ-

१ क. ज. अ. 'द्वागादि' । २ इ. ज. अ. ट. 'क्षर्यल्पस्था' । ३ क. इ. ज. अ. 'णो निर्दिश्यते । ४ छ. 'म्मोनिधि' ।

“तस्योदिति नाम हिरण्यम्भुः” [छा० १ - ६ - ७ - ६]
इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं
तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उप-
लब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येत-
दप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते
न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं
हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं—“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं
ब्रह्म” इति । तदेवेहाभिहितं प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् ।
“आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रति-
ज्ञानात् ।

कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विशायत इति ।
उच्यते—“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतदग्नीनां वचनं
श्रुत्वोपकोसल उवाच—“विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु

मनेकदुर्घटप्रकटनमेव समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—निर्गुणमिति । चकारार्थमाह—
सर्वेति ॥ १४ ॥

प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह—सुखेति । हेत्वन्तरपरं सूत्रं स्फोरयितुं
चकारार्थमाह—अपि चेति । तदेव वक्तुं प्रतिजानीते—नैवेति । विवादस्याका-
र्यत्वे हेतुमाह—सुखेति । ब्रह्मणो विशिष्टस्योपक्रमस्यस्याक्षिवाक्येऽपि निर्दे-
शादक्षयाधारस्य पुंसो ब्रह्मतेत्युक्तमेव विवृणोति—सुखेत्यादिना । प्रक्रान्तत्वेऽपि
ब्रह्मणोऽक्षिवाक्ये किं जातं तदाह—तदेवेति । प्रकृतपरिग्रहस्याक्षिवाक्ये यच्छब्दे-
नेति शेषः । दृश्यत इति लिङ्गोपनीतच्छायात्मार्थो यच्छब्दः । लिङ्गस्य प्रकरणा-
द्वलीयस्त्वादित्याशङ्क्य तथात्वे वाक्यभेदाद्गतिमात्रोक्तिशेषाच्चैकवाक्यत्वाकाङ्क्षायां
तदापादकप्रकरणस्य लिङ्गात्प्रावच्यात्प्रकृतं ब्रह्मैव यच्छब्दोक्तमित्याह—आचा-
र्यस्त्विति ॥

उक्तं व्यक्तीकर्तुं शङ्कते—कथमिति । तत्र ब्रह्मोक्तिं वक्तुमुपक्रमं दर्शयति—
उच्यत इति । प्राणस्य सूत्रात्मनो बृहत्त्वाद्युक्तं ब्रह्मत्वं कथं पुनरर्थेन्द्रिययोगनं
सुखं खं च भूनाकाशं तद्ब्रह्मेति ज्ञातुं शक्यमित्याह—एतदिति । शङ्कायामुत्तरम्—

खं च न विजानामि ” इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्—“ यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम् ” इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् । यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदि-

तत्रेति । प्रत्येकं ब्रह्मत्वमजानतो मिथोवैशिष्ट्योक्तौ कथं धीरित्याशङ्क्य खंशब्दस्येतरव्यभिचारे दोषमाह—तत्र खमिति । प्रतीको नामाऽऽश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेपः । न चायं तदुपदेशः । अप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायेन वक्ष्यमाणगतिविरोधादिति भावः । कंशब्दस्यापीतरव्यभिचारे दोषमाह—तथेति । क्षयिता पारतन्त्र्यादि वाऽऽमयः । न च तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरुक्तन्यायादित्यर्थः । व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयग्रहे गुणमाह—इतरेतरेति । अर्थयोर्विशेषितत्वेन शब्दावपि विशेषितावुक्तौ । कंशब्देन विशेषितो हि खंशब्दो भूताकाशं त्यक्त्वा तद्रूपयोगाद्ब्रह्मणि वर्तते । कमपि खेन विशेषितं निरामयं भवति । तथा च यथोक्तौ शब्दावनवच्छिन्नसुखगुणकं ब्रह्म गमयित्वा चरितार्थावित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो ध्येयत्वाद्ब्रह्मपदाम्यासो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । विशेषणत्वेनाऽऽकाशविशेषणार्पकत्वेनेति यावत् । उपरि प्रयोगाद्ब्रह्मपदं शिरो ययोस्ते ब्रह्मशिरसो तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । सुखस्याध्येयत्वमेवास्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वदृष्टेरित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वमुक्त्वोपसंहरति—तदेवमिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशाशात् पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशासन-

श्यैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चेत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र
ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति
च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । “ यथा
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न
श्लिष्यते ” इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं
ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव
ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्ब्रामत्वादिगुणतां चोक्त्वाऽर्चिरादिकां
तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यत एष आत्मेति होवाचेति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य

मकरोदापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मीति । आहवनीयोऽपि तदनुशासनं कृतवान्प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति
मम तनवो य एष विद्युति पुरुषः सोऽहमस्मीत्येवमेते प्रत्येकमग्नयः स्वं स्वं महि-
मानं विभूर्तिं पृथिव्यादिविस्तारमुक्त्वैषा सोम्य ते तूम्यं प्रत्येकमुक्त्वाऽस्मद्विद्याऽग्नि-
विषया पूर्वं च संभूय प्राणो ब्रह्मेत्यादिनाऽऽत्मविद्योक्त्वाऽस्माभिरित्युपसंहरन्तो
ब्रह्मोपक्रमं दर्शयन्तीत्यर्थः । अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमित्याचार्यवाक्येऽ-
नुवर्तते वक्तृभेदादर्धभेदसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—आचार्यस्त्विति । वक्तृभेदेऽ-
प्येकवाक्यता साकाङ्क्षत्वात्पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकार्थत्वं वाक्यैक्यसंभवे तद्भेदस्या-
योगादित्यर्थः । फलोक्तेरपि सिद्धमक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमित्याह—यथेति । प्रकृतपुरुष-
विदो हि पापाद्यनुपहतत्वं फलमुक्तं तच्च तदधिगमाधिकरणे ब्रह्मधियोऽभिधास्यते
तेनास्य ब्रह्मत्वमित्यर्थः । आचार्येण गतिमात्रे वाच्ये किमित्याधिकं सोऽभिदधीतेत्याश-
ङ्क्यापेक्षितं पूरयित्वा गतिर्वाच्येत्युपसंहरन्नाह—तस्मादिति । पूर्वापरालोचनायामेक-
वाक्यत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकरणादक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा लिङ्गादपि तथेत्याह—श्रुतेति । श्रुता संवृतोप-
निषद्ब्रह्मस्यं ज्ञानं यस्य स तथा तस्य या देवयानारूपा गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाक्षुष-
पुरुषवेदिन्यभिधानात्तद्ब्रह्मतेत्यर्थः । चकारार्थमाह—इतश्चेति । अवशिष्टं व्याचष्टे—
यस्मादिति । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सैवेहाभिधीयमानेति संबन्धः । श्रुति-

[अ० १ पा० २ सू० १६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २०१

(छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, अधि० ४)

श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानारूपा प्रसिद्धा
श्रुतौ—“अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानम-
न्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभ-
यमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते ” [प्रश्न० १-१०] इति
स्मृतावपि—

“अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः”

[भ० गी० ८-२४]

इति सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । “अथ
यदु चैवास्मिञ्शव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिपमेवाभिसंभवन्ति”
इत्युपक्रम्य “आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽ-
मानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिप-
द्यमाना इमं मानवमावर्ते नाऽऽवर्तन्ते ” [छा० ४-१५-५]
इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य
ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

माह—अथेति । देहपातानन्तर्यमथशब्दार्थः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनाऽऽत्मानमनुसं-
धाय तद्विद्यया ध्यानारूपाया हेतुनोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्यद्वारा
कार्यं ब्रह्माऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । ब्रह्म विशिनष्टि—एतदिति । व्यष्टिसमष्टिकरणात्मकं
हैरण्यगर्भं पदमित्यर्थः । तस्यैव वास्तवं रूपमाह—एतदिति । उक्तविशेषणसिद्धचर्यं
हेतुमाह—एतस्मादिति । गतिविषयां श्रुतिमुक्त्वा स्मृतिमाह—अग्निरिति । अग्न्या-
दिशब्दैरातिवाहिकयो देवता गृह्यन्ते । पथ्यन्तरादत्र विशेषमाह—तत्रेति । पथो
देवयानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्योक्तम्—सैवेति । इहेत्युक्तां
श्रुतिमाह—अथेति । देहपातानन्तर्यमेवाथेत्युक्तमस्मिन्नुपासके प्रारब्धकर्मसमाप्त्या
मृते यदि पुत्रा ज्ञातयो वा शव्यं शवसंबन्धिसंस्कारादिकर्म कुर्वन्ति यदि वा न द्विधाऽ-
प्यप्रतिहतधीफलास्तेऽर्चिरभिमानीर्ना देवतां प्राप्नुवन्ति तदाह—यदु चेति । अर्चिषोऽ-
हर्देवतां ततः शुक्लपक्षदेवतां ततः पण्मासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सराभिमानीर्ना
देवतां ततश्चाऽऽदित्यं ततश्चन्द्रं ततो विद्युतमाप्नुवन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलो-
काद्वागत्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह—इत्युपक्रम्येति । देवैर्नेतृभिरधि-
ष्ठितः पन्था देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रति-
पद्यमानाः पुनरिमं मनोः सर्गं जन्ममरणाद्यावृत्तियुक्तं नाऽऽवर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह—
एष इति । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—तदिति । प्रकरणमिहेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

१ ड. ज. अ. एतान्त्रं । २ क. ज. 'विष' ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ (४)

यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षि-
स्थान इति । अत्रोच्यते । न च्छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति ।
कस्मात्—“अनवस्थितेः” । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्य-
मवस्थानं संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदिति तदा
चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते । “य एषोऽ-
क्षिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं
पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनाकाले छायाकरं कंचि-
त्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् ।
“अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति” [छा० ८-९-१]
इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । “असंभवाच्च”
तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न च्छायात्मनि प्रतीतिः । तथा
विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षु-
ष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट

सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तं प्रत्याह—अनवस्थितेरिति । तद्व्याकर्तुं व्यावर्त्यमनुकी-
र्तयति—यदिति । सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति—अत्रेति । इहेति स्थानं वाक्यं चोक्तम् ।
प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे—कस्मादिति । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्यनक्ति—यदेति । स्वचक्षुषि नित्यं संनिध्यभावेऽपि यत्र कापि च्छायात्मनः सं-
वाहुपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—य इति । दृश्यत इत्युक्ते स्वेनान्येन केत्यविशेषाच्चर-
मश्रुतत्वाच्च प्रथमश्रुतमाक्षि स्वकीयमेव युक्तं संनिधेः स्वस्मिन्नतिशयादित्याह—संनि-
धानादिति । तर्हि पुरुषान्तरं संनिधाप्य स्वचक्षुषि तद्दृश्यस्योपास्यता स्यादित्या-
शङ्क्य गौरवान्नेत्याह—न चेति । युक्त्याऽनवस्थितत्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह—
अस्येति । छायाकरस्येत्यर्थः । आनन्तर्यार्थोऽनुशब्दः । एषशब्दश्छायात्मार्थः । हेत्व-
न्तरमादाय व्याख्याति—असंभवाच्चेति । जीवनिरासेऽप्यनवस्थितिं व्याचष्टे—
तथेति । छायात्मवदित्यर्थः । न हि तस्य चक्षुष्येव व्यक्तियोग्यता येन तत्रोपास्ति-
र्विनाऽपि स्थानविशेषमहमिति व्यक्तेरित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वान्न
चक्षुष्येव स्थितिस्तत्राऽऽह—ब्रह्मणस्त्विति । दृष्टः श्रुताविति शेषः । हेत्वन्तरं

१ ट. 'ति श्रु' । २ ज. अ. 'नात्त्वे च' । ३ क. न च स उपासनका' । ज. न चासा-
नुपासनका' । ४ म. 'सनका' । ५ क. ज. अ. 'नोऽन' । ६ ड. ज. अ. 'स्तु सर्वव्या' । ७ क.
'पित्वेऽपि ।

[अ० १ पा० २ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २०३
 (प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ५)

उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः । समानश्च विज्ञानात्म-
 न्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमा-
 त्मनोऽनन्य एव तथाऽप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वम-
 ध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्दामत्वादय-
 श्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु—“रश्मिभिरे-
 पोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः” [बृह० ५-५-२] इति श्रुतेः । यद्यपि चक्षु-
 प्यवस्थानं स्यात्तथाऽप्यात्मत्वं तावन्न संभवति पराग्रूपत्वात् ।
 अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्त्युत्पत्तिमलयश्रवणात् । अमरत्वमपि
 देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न
 स्वाभाविकम्—“भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।
 भीषाऽस्माद्गिश्वेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चमः” [तै० २-८]
 इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः मत्येतव्यः ।
 अस्मिन् पक्षे “दृश्यते” इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं
 विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ (४)

(प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ५)

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

“य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो

जीवेऽपि योजयति—समानश्चेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्त्रामृतत्वादि स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । अनवस्थितिर्देवतात्मन्यसिद्धेत्याशङ्क्य हेत्वन्तरेण निराह—
 देवतेति । देवेष्वमरत्वप्रसिद्धिनाधितं तदुत्पत्त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अमरत्व-
 मिति । संयद्दामत्वादिकमपि न तत्रेत्याह—ऐश्वर्यमिति । तस्येश्वरायत्तत्वे मया-
 स्तित्वे च मानमाह—भीषेति । मयेनास्मादीश्वरात्पवते चलति वायुरित्यर्थः । पक्षत्र-
 यायोगे फलितमाह—तस्मादिति । ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्ययुक्तं तस्यादृश्यत्वादित्या-
 शङ्क्याऽऽह—अस्मिन्निति । उपलब्धिदर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव संनिहितं
 करणमिति विद्वत्प्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धवदनूद्यते तत्राज्ञानामनुरागार्थमित्यर्थः ।
 शास्त्रादीत्यादिपदं विद्वदनुभवार्थम् । तद्विषयदर्शनोक्तेरुपयोगमाह—प्ररोचनेति ।
 उक्तं तत्त्वदर्शनमयोग्यमित्युक्ते न तद्दर्शने फलवति भवत्यभिहाचिरित्यर्थः । तदेवमुप-
 कोसलवाक्यं सविशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति ॥ १७ ॥ (४)

स्थानादिव्यपदेशसूत्रे पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीत्युक्तं तदसिद्धिमाश-
 ङ्क्याऽऽह—अन्तर्यामीति । अन्तर्यामिब्राह्मणमुदाहरति—य इति । मनुष्यादिभिर्दे-

यमयति ” इत्युपक्रम्य श्रूयते—“ यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या
अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ” [बृह० ३-७-१] इत्यादि ।
अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चि-
दन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । स किमधिदैवाद्य-
भिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राणाणिमाद्यैश्वर्यः कश्चियोगी
किंवा परमात्मा किंवाऽर्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः ।

किं तावन्नः प्रतिभाति संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसि-
द्धनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति । अथवा नानिरूपितरूपम-
र्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयो-

यादिभिश्चाधिष्ठितमिमममुं च लोकं योऽन्तरो यमयति यश्च लोकद्वयवर्तीति भूतान्यन्तरः
सन्यमयति तं किं वेत्थेत्यन्तर्यामिणमुपक्रम्य श्रुतामित्यर्थः । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामी-
त्युक्ते सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तावुक्तं पृथिव्या इति । तद्देवतां प्रत्याह—यमिति ।
ईश्वरस्याप्यकार्यकरणस्य न नियन्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्येति । नियम्यकार्यकर-
णैरेव नियन्तृत्वम् । फलितमाह—य इति । तस्याताटस्थ्यमाह—एष इति । ते
मम चेत्यर्थः । आदिपदं योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिसंग्रहार्थम् । आपातिकं श्रुत्यर्थमाह—
अत्रेति । यः पृथिव्यामित्याद्यधिदैवतम् । यः सर्वेषु लोकेष्वित्याधिलोकम् ।
यः सर्वेषु वेदेष्वित्याधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्याधियज्ञम् । यः सर्वेषु
भूतेष्वित्याधिभूतम् । यः प्राणेष्वित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः ।
अदेहस्य नियन्तृत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयमाह—स किमिति । अर्थान्तरे संदिह्य-
माने हेतुमाह—अपूर्वेति ।

दृश्यत इति श्रुतिर्बहुतरलिङ्गाद्यनुरोधेनार्थविशेषपरतया नीताऽत्र त्वन्तर्यामि-
शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वान्नार्थो निर्णोतो ङित्यादिशब्दवदित्याह—किं तावदिति ।
अन्तर्यामिवाहणस्य सविशेषे ब्रह्मप्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वक्षे विशिष्टस्य योगि-
नोऽन्तर्यामिणः सिद्धान्ते परस्यैव तस्योपास्तिरिति फलम् । तत्र पूर्वपक्षमाप्तमाह—
संज्ञाया इति । अध्ययनविध्युपात्तस्य पुमर्थान्वयध्रौव्यादनिर्धारितस्य तदव्योगादन्त-
र्यामिरूपं निर्धारणीयमिति पक्षान्तरमाह—अथवेति । अप्रसिद्धत्वात्संज्ञायाः संज्ञि-
नाऽपि तथा भाव्यं व्याप्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्तर्यामीति । अर्थान्तरायोगे फलि-

[अ० १ पा० २ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २०६
 (प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्णामिणब्दवाच्यत्वम्, अधि० ५)

गेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चि-
 देवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते—“पृथिव्येव यस्याऽऽयत-
 नमग्निर्लोको मनो ज्योतिः ” [बृह० ३-९-१६] इत्यादि ।
 स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्न्यमयतीति युक्तं
 देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य
 सर्वानुभवशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेता-
 कार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदेवा-
 दिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः—“तद्धर्मव्य-
 पदेशात्” । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते ।
 पृथिव्यादि तावदधिदेवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्ति-
 ष्ठन्न्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । सर्वविकार-
 कारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । “एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः”
 इति चाऽऽत्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते । यं पृथिवी
 न वेदैति च पृथिवीदेवताया अधिज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवता-
 त्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति । पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि पृथि-

तमाह—तस्मादिति । तत्र शाकल्यवाक्यं प्रमाणवति—तथा चेति । आयतनं
 शरीरं लोको लोकयतेऽनेनेत्यसाधारणं ज्योतिः साधारणं करणं सशरीरा देवता चक्षु-
 र्मनोभ्यां सर्वं वेत्तीत्यर्थः । यैस्तं विद्यात्स एव वेदितेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । ईश्व-
 रेऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकस्मिन्न-
 न्तर्यामिणि सिद्धे कथं पृथिव्याद्यनेकदेवतोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—योगिनो वेति ।
 यदनुग्रहाद्योगिनो नियमनादिसामर्थ्यं स किमित्युपेक्ष्यते तत्राऽऽह—न त्विति ।
 विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणो ध्यानार्थं ब्राह्मणमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । सिद्धान्त-
 यति—एवमिति । प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुपस्थाप्य व्याचष्टे—कुत इति ।
 इहेत्यन्तर्यामिग्रहणम्, के ते परस्यासाधारणा धर्मा येऽन्तर्यामिणि व्यपदिश्यन्ते तत्र
 सर्वनियन्तृत्वं तावदाह—पृथिव्यादीति । साधनाधीनशक्त्या तद्धतो ज्ञाने तद्वियोपे-
 क्षणाद्धीगौरवान्नित्यासिद्धशक्त्येश्वरग्रहे लाघवात्तस्यैव सर्वनियन्तृतेति भावः । परस्यै-
 वासाधारणधर्मद्वयमाह—एष इति । देवपक्षे दोषान्तरमाह—यमिति । एकस्य कर्म-
 कर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि देवतां न स्वात्मानं जानीयादिति कुतस्ततोऽन्यत्वं तत्राऽऽह—
 पृथिवीति । अहमित्यात्मधीः सर्वेषामनुभवसिद्धा देवतायामपि नापह्नोतुं शक्येत्यर्थः ।

१ क. ट. 'यकार' । २ ड. ग. देवात्म' । ३ क. ख. ठ. ड. ड. 'ण करणं ज्यो' । ४ ठ. ड. ड. 'णं स' । ५ छ. ठ. ड. ड. 'यस्तद्विद्या' । ६ ड. 'पि न दे' । ७ छ 'ता स्वा' ।

वीत्यात्मानं विजानीयात् । तथाऽदृष्टोऽश्रुत इत्यादिव्यपदेशो
रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य
परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । यान्त्रिय-
च्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो
नियन्तैत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्य-
नवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषात् ॥ १९ ॥

स्यादेतददृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्या-
प्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रतर्क्य-
मविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” [मनु० १-५] इति हि
स्मरन्ति । तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते ।

इतोऽपि परमात्मैवान्तर्यामीत्याह—तथेति । अकार्यकरणत्वान्न परोऽन्तर्यामी घटव-
दित्युक्तमनुवदति—यत्त्विति । किमीश्वरस्य नियम्यातिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहा-
द्यसंबन्धो वा तत्रामोकृत्त्वं वा हेतुं क्रियते । नाऽऽद्यः । तक्षादेः स्वदेहादिनियमने
देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीये स्वाविद्यामितदेहादेरीश्वरेण संबन्धादसिद्धिः ।
तृतीये त्वमोकृत्त्वादीश्वरो न नियन्तैत्यत्राचेतनत्वमुपाधिः । न च मुक्तात्मसु साध्या-
व्याप्तिः । तेषामीश्वराभेदेन पक्षत्वादिति विवक्षन्नाह—नैष इति । ईश्वरस्य निय-
न्तृत्वे कार्यकारणवत्त्वमपि शक्यमस्मदादिवदनुमातुमित्याशङ्क्य नियम्यकार्यकरणवत्त्वे
सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्धत्वे श्रुतिविरुद्धतेत्याह—यानिति । स्वदेहादिनियन्तुरपि
जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—
तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रौतम् । न च तादृशि सर्वनियन्तरि भेदः । न
चानुमानं श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति तन्नानवस्थेत्यर्थः । योगिपक्षे तु स्यादनवस्थेत्याह—
भेदे हीति । तत्रापि नियन्तृत्वं कापि तिष्ठति चेदिति सिद्धिरिति भावः । सूत्रार्थमुप-
संहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥

सूत्रव्याख्यायां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । यौक्तिकेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति—
अप्रतर्क्यमिति । इत्थं महदादिरूपेण प्रधानं किमिति प्रवर्तते कस्माच्चान्यथेति तर्क-
स्याविषयो गूढत्वादित्यर्थः । रूपादिराहित्यादविज्ञेयं चक्षुराद्यग्राह्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः
सर्वासु दिक्षु जडिमव्याप्तमित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामित्वं तत्राऽऽह—तस्येति ।

[अ० १पा० २सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २०७

(प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ५)

तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । “ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” [ब्र०
सू० १-१-५] इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्य-
पदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते ।

अत उत्तरमुच्यते—न च स्मार्ते प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितु-
मर्हति । कस्मात् “ अतद्धर्माभिलापात् ” । यद्यप्यदृष्टत्वादि-
व्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथाऽपि न द्रष्टृत्वादिव्यप-
देशः संभवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । “ अदृष्टो
द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता ” [बृह०
३ ७-२३] इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्व-
मपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्तर्याम्यभ्युपगम्यते
शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता
मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च धर्माध-
र्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः ।
दर्शनादिक्रियायाः कर्तारि प्रवृत्तिविरोधात् । “ न दृष्टेर्द्रष्टारं

अदृष्टत्वादीनां प्रधाने संभवे फलितमाह—तस्मादिति । प्रागेव प्रत्युक्तं प्रधानं
किमिति पुनः शङ्क्यते तत्राऽऽह—ईक्षतेरिति ।

प्रासङ्गिकशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति—अत इति । अदृष्टत्वासंभवा-
त्प्रधानस्यान्तर्यामित्वमुक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह—कस्मादिति । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वा
तदर्थमाह—यद्यपीति । अन्तर्यामिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशं दर्शयति—अदृष्ट इति ।
इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रधानपक्षे दोषान्तरमाह—आत्मत्वमिति ॥ १९ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्या शङ्कामाह—यदीति । द्रष्टृत्वाद्यसंभवस्य तत्रापि तुल्यत्वमाश-
ङ्क्योक्तं शारीरो हीति । तथाऽपि कथं तत्रामृतत्वं स हि देहापाये म्रियते तत्राऽऽह—
अमृतश्चेति । अन्यथाऽकृतागमादिप्रसङ्गाज्जीवापेतं वावेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः । तथाऽपि
कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्तस्याहंघीव्याप्यत्वात्तत्राऽऽह—अदृष्टत्वेति । सक-
र्मिका क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं तेन कर्तर्यात्मनि दर्शनादिवृत्तौ कर्तृत्वेन गुणत्वं
कर्मत्वेन प्राधान्यं चेत्येकस्यां क्रियायां युगपद्गुणप्रधानत्वविरोधादिति हेतुमाह—दर्श-
नादीति । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केवलं यौक्तिकाः किंतु श्रोताश्चेत्याह—नेति ।
लौकिक्या दृष्टेर्बुद्धिपरिणतेर्द्रष्टारमात्मानं तथैव दृष्ट्या त्वं न पश्येर्न शक्नोषि

पश्येः” [बृ० ३-४-२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्य-
करणसंघातमन्तर्यामयितुं शीलं भोकृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्त-
र्यामीत्यत उत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ (५)

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरश्च नान्तर्यामीप्यते । कस्मात् ।
यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथाऽपि घटाकाशव-
दुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं
नियन्तुं च शक्नोति । अपि “उभयेऽपि हि” शास्त्रिनः
काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो “भेदेनैनं” शारीरं पृथिव्या-
दिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन च “अधीयते” । “यो विज्ञाने
तिष्ठन्” [बृ० ३-७-२२] इति काण्वाः । “य आत्मनि
तिष्ठन्” इति माध्यंदिनाः [बृ० ३-७-३०] । य आत्मनि तिष्ठ-
न्नित्यस्मिस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः ।
“यो विज्ञाने तिष्ठन्” इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर
उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः । तस्माच्छारीरादन्य ईश्व-
रोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुप-
घेते यथायमीश्वरोऽन्तर्यामी यथायमितरः शारीरः । का पुन-

द्रष्टृमित्यर्थः । न श्रुतेः श्रोतारमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तथाऽपि कथं तस्या-
न्तर्यामित्वं नियम्यनिविष्टत्वात्तत्राऽऽह—तस्येति । अन्तर्यामिधर्माणां शारीरे
संभावनाफलमाह—तस्मादिति । सूत्रमवतारयति—अत इति ।

अपेक्षितं पूरयित्वा प्रतिज्ञां विभजते—नेत्यादिना । चकारादनुवृत्तिर्द्रष्टृत्वादिध-
र्माणां संभवात्तदन्तर्यामित्वं दुर्वारमिति शङ्कते—कस्मादिति । चशब्दसूचितं द्रुवन्प-
रिहरति—यद्यपीति । उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति—अपि चेति । माध्यंदिनपाठे
भेदोक्तिं व्यनक्ति—य आत्मनीति । काण्वानां पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति—यो विज्ञान
इति । काण्वपाठे शारीरवाचिपदामावात्कृतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—विज्ञानेति । विज्ञा-
नशब्दस्य बुद्धयर्थस्य कथं शारीरे वृत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्यभावेऽपि वृत्त्यन्तरमाह—
विज्ञानेति । भेदोक्तिफलमाह—तस्मादिति । भेदेनेत्यादिसूत्रात्तात्त्विकभेदाशङ्कां
निरसितुं शङ्कते—कथमिति । द्रष्टृद्वयमेव विशिनष्टि—यथेति । न खल्वेकस्मिन्देहे

[अ० १ पा० २ सू० २०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २०९
 (प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ५)

रिहानुपपत्तिः । “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” इत्यादि श्रुतिवचनं
 विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं
 मन्तारं विज्ञातारं चाऽऽत्मानं प्रतिपेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिपेधार्थ-
 मेतद्वचनमिति चेत् । न । नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च ।

अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं
 शरीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि
 प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः । एकस्यैव तु
 भेदव्यवहार उपाधिकृतः । यथा घटाकाशो महाकाश इति ।
 ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसा-
 रानुभवो विधिप्रतिपेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा च
 श्रुतिः—“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति”
 इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वार-
 यति ॥ २० ॥ (५)

द्रष्टृद्वयं युक्तं विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनाधिष्ठितस्य देहस्याव्यवस्थितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 कश्चित्कार्यकरणसंहतो भोक्ता तद्रहितोऽन्योऽधिष्ठाता पश्यत्येवेति विभागे नावद्यमिति
 शङ्कते—का पुनरिति । अनुपपत्तिमाह—नेति ।

विरोधं स्फोरयितुं प्रतीतमर्थमाह—अत्रेति । अस्मिन्ग्रामे मैत्र एवाद्वितीय इतिव-
 त्तत्तुल्यद्रष्टृन्तरनिवारकमेव तदिति शङ्कते—नियन्त्रन्तरेति । सर्वनियन्तुः स्वनियन्त्रा
 नियन्तव्यत्वशङ्कामावाप्तान्योऽतोऽस्ति नियन्ता द्रष्टेतिविशेषाश्रुतेश्च नैवमित्याह—
 नेति । आत्मनि तिष्ठन्नित्यौपाधिकभेदार्थं वाक्यं नान्योऽतोऽस्तीति तु तत्त्वविषयमिति
 परिहरति—अत्रेति । भेदोक्तेस्तत्त्वविषयत्वं निषेधोक्तेश्चातत्त्वविषयतेति वैपरीत्यमा-
 शङ्क्याऽऽह—एको हीति । प्रत्येकत्वात्मत्वयोरेकत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः । एकत्वमेव
 तत्त्वं चेत्कृतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—एकस्येति । औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति—
 यथेति । तार्विकभेदाभावे कथं श्रुत्याद्युपपत्तिस्तत्राऽऽह—ततश्चेति । प्राप्तप्राप्तव्या-
 दिसंग्रहार्थमादिपदम् । आविद्याद्भेदाद्यवहारमात्रसिद्धावन्वयव्यतिरेकश्रुतिमाह—
 तथा चेति । आविद्यभेदानुवादेन नियन्तृनियम्यत्वम् । वस्तुतस्त्वद्वितीयः परमात्मा
 तत्राविद्यया सर्वनियन्तर्यन्वितमन्तर्यामिब्राह्मणं तस्यानुध्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष इति
 भावः ॥ २० ॥ (५)

१ झ. 'रुध्यते । अ' । २ ड. व. ट. सर्वव्य' । ३ क. ड. व. ट. सर्वव्य' । ४ ठ. ड. ड.
 'धकार' । ५ झ. 'मेत' । ६ क. ख. 'त्यक्तात्म' । ७ ठ. ड. ड. 'धिकी भे' । ८ क. 'विद्यकाद्भे' ।

(प्रधानजीवो निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः ॥ २१ ॥

“ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगो-
त्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ” [मुण्ड० १-१-
५-६] इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको
भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शरीर आहोस्वित्परमेश्वर इति ।

तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् । अचेतनानामेव तस्य

अदृष्टत्वादीनां प्रधानगामित्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगान्न तदन्तर्यामीस्युक्तम् ।
तर्हि भूतयोनिवाक्ये द्रष्टृत्वादीनामनुक्तेरदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमेवेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—अदृश्यत्वादीति । अथर्वणवाक्यमाह—अथेति । अपरविद्योक्त्य-
नन्तरं या परा विद्योच्यते तां विशिनष्टि—यथेति । अक्षरं वणसमुदायाद्यवच्छि-
नन्ति—यदीति । अद्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयोऽग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयोऽगोत्रं
वंशशून्यमवर्णं जातिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाविषयस्तद्धीनं चेत्याह—अचक्षु-
रिति । न विद्येते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तथा । चक्षुःश्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्ष-
णौर्धम् । कर्मेन्द्रियराहित्यमाह—अपाणीति । पाणिश्च पादश्च पाणिपादं तत्रास्ति
यस्य तत्तथा । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । नित्यमनाशोपलक्षितसत्ता-
कम् । विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्वकल्पनाधिष्ठानम् । सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानत्वात्तदव्ययमपक्षयामा-
वाद्यथोक्तमक्षरं भूतयोनिं भूतकारणं धीराः पण्डिताः पश्यन्ति तदक्षरं ययाऽधिगम्यते
सा परा विद्येत्यर्थः । अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तत्रेति । भूत-
योनिः सप्तम्यर्थः ।

साधारणस्याप्यन्तर्यामिशब्दस्य लाघवसाहाय्यान्नित्यसिद्धनियन्तृत्वादिनेश्वरपर-
त्वमुक्तम् । इहापि साधारणादृश्यत्वादिधर्मस्याचेतनदृष्टान्तोपादानबलात्प्रधाननिष्ठतेति
पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भूतयोनिवाक्यस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्व-
पक्षे प्रधानस्य शरीरस्य वा ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम् । दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतानिपमादृष्टान्तस्याचेतनत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि भूतयोनेरचेतनत्वमिति
हेतुमाह—अचेतनानामिति । ऊर्णनाभिलूनाकीटः । स्वदेहाव्यतिरेकिणस्तन्मृजस्यु-
पसंहरति चेत्यर्थः । सतो विद्यमानाज्जीवत इति यावत् । इहेति सर्गावस्थोक्तिः ।

१ क. क. ज. 'मदृश्य' । २ प. 'तदृष्ट्या' । ३ ड. म. 'तत्र द' । ४ छ. 'णार्था । क' । ५ ठ.
६ ड. 'त्वायादानेने' । ७ ङ. 'क्तेः प्रुत्वादिसं' ।

[अ० १ पा० २ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २११

(प्रधानजीवो निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

दृष्टान्तत्वेनोपादानात्—“ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुपात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ” इति ।

नतूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ । नेति घूमः । न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं चास्ति । चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिःशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम् । अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलाषसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलाषासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते ।

ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” [मुण्ड० १-१-९] इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतनप्रधाने न संभवति कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति ।

अत्रोच्यते—“यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्” इत्यक्षर-

दृष्टान्तमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति । इहेत्यक्षराद्विश्वोत्पत्तावित्यर्थः । केवलचेतनस्य वा कारणत्वं चेतनाधिष्ठिताचेतनस्य वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—न हीति । शरीरस्यापि तत्रान्वयव्यतिरेकित्वादित्यर्थः । द्वितीयमङ्गी करोति—चेतनेति । दार्ष्टान्तिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रधानं जगद्धेतुरिति भावः । पूर्वं प्रधानस्य प्रत्युक्तत्वात्कथं पुनस्तदाशङ्का तत्राऽऽह—अपि चेति । इहेत्यत्रेति च भूतयोनिवाक्योक्तिः । विरुध्यमानत्वमप्रधानविषयत्वम् । यद्वाऽत्रेति प्रधानमुक्तम् । विरुध्यमानत्वं धर्मस्य तस्मिन्संभवित्वम् ।

स्ववाक्ये प्रधाने विरुद्धधर्माभावेऽपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति ।

भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं विषयं दर्शयन्नाह—अत्रेति । अक्षरस्य जगद्योनित्वमुक्त्वा यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञस्य तदुक्तेर्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानादक्षरस्यैव सर्वज्ञत्वादीति चेन्नाक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञातो लिङ्गप्रत्यभिज्ञाया दुर्बलत्वाद्येनाक्षरं पुरुषं वेदेति चेतनेऽपि भूतयोनौ श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानाज्जगत्प्रकृतित्वलिङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाध्येति चेत् । न । तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमोसंभवात् । न चैवमपि

शब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयि-
ष्यति—“अक्षरात्परतः परः” इति । तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः
स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं
भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारी-
रोऽपि भूतयोनिः स्यात् । धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्ज-
नादिति ।

एवं प्राप्तोऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः
स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतदवगम्यते—
“धर्मोक्तेः” । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—
“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य
शारीरस्यै वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा
संभवति ।

नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनिः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं
च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नैवं संभवति ।

प्रत्यभिज्ञायाः साम्यमचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाप्राबल्यात्तस्मात्प्रधानमेव भूतयो-
निरित्याह—प्रधानमेवेति । सर्वज्ञाद्विवेकायात्र प्रधानं ग्राह्यमित्युक्त्वा जीवो देहाद्य-
तिरिक्तोऽभ्युदयनिःश्रेयसाप्तये निरूप्यतेऽत्रेति पक्षान्तरमाह—यदेति । योनिशब्दस्य
प्रकृत्यर्थत्वे निमित्तार्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञाद्विविक्तस्य जीवस्य वा देहाद्यतिरिक्तस्य
द्विविधपुमर्थाप्तये ध्यानार्थमेतदित्युपसंहर्तुमितिशब्दः ।

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—योऽयमिति ।
प्रधानादौ संभवति नियमासिद्धिरित्याह—कथमिति । नियामकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—
धर्मेति । भूतयोनिरिहेत्युक्तं । हेतोस्तथासिद्धिं धुनोते—न हीति । अक्ताः शर्करा
उपदधातीत्यत्र तेजो वै घृणमिति शेषान्निर्णयवदिहापि साधारणोपक्रमस्थस्यादृश्यत्वादेः
शेषाद्ब्रह्मनिष्ठता निर्णयेत्यर्थः ।

वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं स्मारयति—नन्विति । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
स्मृतेरक्षरादिति पञ्चम्या जायमानैप्रकृतित्वेनोक्तमक्षरं तस्मादेतद्ब्रह्मेत्यत्रापि पञ्चम्या
प्रत्यभिज्ञायते तेन भूतयोन्यर्थ एव वाक्यशेष इत्याह—अत्रेति । तस्माद्विशेषेण
सर्वज्ञाद्विशेषेण सर्वविदो ज्ञानमयतपःसहितात्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मभूतात्मकं नाम रूपं च

१ क. ड. ज. व. पुन था' । २ क. घ. ज. 'विच भं' । ड. व. 'विच सभं' । ३ घ. 'स्व
धोषा' । ४ क. ड. य. 'स्यैवैत' । ज. 'स्यैत' । ५ क. ख. 'नस्य प्र' ।

[अ० १ पा० २ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २१३

(प्रधानजीवो निराकृतेश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

यत्कारणम् “ अक्षरात्संभवतीह विश्वम् ” इति प्रकृतं भूतयो-
निमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृ-
तित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—“ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं
तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ” [मुण्ड० १-१
९] इति । तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवा-
क्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते ।
“अक्षरात्परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परं
कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ” [मुण्ड० १-२-१३] इति
प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन
प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत इति ।
उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते
“परा चैवापरा च” इति । तत्रापरासृष्टवेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा
ब्रवीति—“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इत्यादि । तत्र परस्या
विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृ-
श्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात् । परा-

स्थूलमूलात्मकमन्नं च ब्रीहियवादि सर्वं भौतिकं तद्वारा सत्तां प्राप्नोतीत्याह—तस्मा-
दिति । लिङ्गप्रत्यभिज्ञाफलमाह—तस्मादिति । श्रुतिप्रत्यभिज्ञा लिङ्गप्रत्यभिज्ञातो
बलवती दर्शितेत्याशङ्क्य पञ्चम्यन्ताक्षरपदं न प्रकृताक्षरगामीत्याह—अक्षरादिति ।
तत्र गमकं पृच्छति—कथमिति । चेतने भूतयोर्नौ प्रथममेव श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादि-
त्याह—येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोर्नि सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्म-
विद्यामुपसन्नाय शान्तायाऽऽचार्यः प्रोवाच प्रब्रूयादित्युपक्रम्याक्षरात्परतः पर इत्यु-
च्यमानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते । तथा च क्वचिज्जगत्प्रकृतित्वं क्वचित्तन्निमित्ततेति
न वैषम्यमिति भावः । पञ्चम्यन्ताक्षरपदस्य भूतयोन्यर्थत्वाभावे तद्वाक्यं वाच्यमिति
शङ्कते—कथमिति । तत्र भाविनं परिहारं सूचयति—उत्तरेति । परा विद्येति
समारूपानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मतेत्याह—अपि चेति । भूतयोनेरपराविद्यागम्यत्वं
निराह—तत्रेति । उदाहृते वाक्ये प्रतीतमर्थमाह—तत्रेति । तथाऽपि प्रधानं
जीवो वा परविद्यागम्यमक्षरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । कार्यकारणविषय-

परविभागो ह्ययं विद्यपोरभ्युदपनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते ।
 न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च
 विद्याः प्रतिज्ञायैरन् , त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः
 प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे ।
 “ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” [मुण्ड०
 १-१-३] इति चैकविज्ञानेन सर्वविद्यानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि
 चिदक्षयमाणेऽवकल्प्यते नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यति-
 रिक्ते वा भोक्तरि । अपि च—“ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-
 मथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ” [मुण्ड० १-१-१] इति ब्रह्मविद्यां
 प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं
 दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या
 तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरर्ग्वेदादि-
 लक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशं-

तया भोक्तृभोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशङ्क्याऽऽह—परेति । प्रधानादि-
 विद्यां मुक्तिफलतया परा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । जडमात्रस्य तद्युक्तान-
 डस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुश्चिन्मात्रधियस्तद्भावादित्यर्थः । यदि प्रधानस्य जीवस्य वा
 भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तरत्रोच्यमानसर्वज्ञविज्ञानस्यापीष्टत्वाद्द्वे विद्ये इति
 द्वित्वश्रवणं न स्यादित्याह—तिस्रश्चेति । इष्टापत्तिं प्रत्याचष्टे—द्वे इति । इहेत्युप-
 क्रमोक्तिः । इतश्च भूतयोनिवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह—कस्मिन्निति । एकविज्ञानेन
 सर्वं विज्ञातं पक्षान्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यै-
 कमयनमाश्रयस्तस्मिन्नित्यर्थः । मात्रशब्देनाऽऽत्मभ्यो भेदमाह । प्रधाने ज्ञाते
 भोग्यवर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यधीरपि
 नेत्याह—भोग्येति । ब्रह्मविद्येति समाख्ययाऽपि भूतयोनेर्ब्रह्मतेत्याह—अपि चेति ।
 सर्वविद्याना प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्या ततो निरतिशयपुरुषार्थलाभात्ता ब्रह्मविद्या सर्व-
 विद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयतया वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वनाम्ने कुत्रचित्सृष्टावाद्याय
 पुत्राय स ब्रह्मोक्तवानित्यर्थः । ब्रह्मा देवानामिति वक्ता तत्रोपक्रान्त एवेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—प्राधान्येति । तथाऽपि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं तदाह—सा चेति । ब्रह्म-
 विद्योपक्रमेऽप्यपरविद्यावैदक्षरविद्याऽपि ब्रह्मविद्या सा भूदित्याशङ्क्य प्रक्रान्ताया
 अन्यत्रानुक्तिवदत्राप्यनुक्तौ बाधादक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेत्याह—अपरेति । तस्यास्त-

[अ० १ पा० २ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २१६

(प्रधानजीवी निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

साथै । “ पुत्रा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ” [मुण्ड० १-२-७] इत्येषमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—“ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” [मुण्ड० १-२-१२] इति ।

यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानादार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माद्दृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

त्प्रशंसार्थत्वं कथं तत्राऽऽह—पुत्रा हीति । पुत्रन्ते गच्छन्तीति पुत्रा विनाशिनस्तत्प्रसिद्धौ हिशब्दस्तदेवोत्पत्त्यादिमत्त्वेन साधयति—अदृढा इति । के ते यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा । ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिकत्वादष्टादश । षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च । क्षयिफलत्वादवरं कर्म येषु यदाश्रयमुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्म श्रेयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते पुनः पुनर्जरापूर्वं मरणमेवाऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । आदिपदमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिसंग्रहार्थम् । इतश्च परविद्याशेषत्वेनैवापरविद्योक्तिरित्याह—निन्दित्वेति । प्रत्यक्षादिना कर्मसाध्याल्लोकाननित्यतया ज्ञात्वा निर्वेदं वैराग्यमायाद्गच्छेत्कुर्यात् । कथं नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नित्यफलार्थी चाहं तस्मात्किं कर्मणेति विरक्तस्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेद्गुरुपादोपसर्पणं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । “रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्भ्रान्तं देवतं गुरुम्” इति न्यायेन समित्पाणिरित्युक्तम् । श्रोत्रियमित्यादिनाऽध्ययनहीनस्य वाऽकर्मिणो वा गुरुत्वं वार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेति समुदायार्थः ।

पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—यत्त्विति । सर्वथा वा साम्यमंशेन वा नाऽऽद्य इत्याह—तदयुक्तमिति । सर्वथा साम्ये परस्याप्यनिष्ठापत्तिमाह—अपि चेति । कार्यस्य कारणान्यतिरेको विवक्षितोऽशस्तेन साम्यमिष्टमेवेति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥२१॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शरीरः प्रधानं वा । कस्मात्—“विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्” । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शरीराद्विलक्षणत्वेन—“दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ” [मुण्ड० ५-१-२] इति । न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मन्स्वात्मनि कल्पयतः शरीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति—“अक्षरात्परतः परः ” इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं

भूतयोनेर्ब्रह्मत्वे हेत्वरमाह—विशेषणेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । एवकारार्थमाह—नेतराविति । इतःशब्दार्थं स्फुटयन्प्रश्नपूर्वं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति विमज्य व्याकुर्वन्नाद्यं व्याचष्टे—विशिनष्टीति । दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिस्तत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धयर्थो हिशब्दः । अमूर्तत्वं पूर्णत्वम् । आकाशाद्विशेषमाह—पुरुष इति । कार्यकारणाभ्यां परिच्छेदमाशङ्क्याऽऽह—सवाह्येति । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वे श्रुतिप्रसिद्धयर्थो हिशब्दः । जन्माद्यमावेन कौटस्थ्यमाह—अज इति । प्राणमनोभ्यां संसर्गाभेदाभावात्परिशुद्धिमाह—अप्राणो हीति । शरीरस्यापि विशेषणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तद्धर्मानामरूपादिधर्मा दृश्यत्वादयः । विशेषणस्थानन्यथासिद्धिफलमाह—तस्मादिति । विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीयं हेतुं प्रधानपक्षे योजयति—तथेति । भेदोक्तिं व्यनक्ति—अक्षरमिति । किं तदव्याकृतं तदाह—नामेति । तयोर्बीजस्येश्वरस्य शक्तिरूपं तत्पारतन्व्याद्भूतानां लीनानां सूक्ष्मं संस्काररूपं वर्ततेऽत्रेति भूतसूक्ष्ममीश्वरपदलक्ष्यं स्वरूपमाश्रयोऽस्येति तथोक्तम् । अन्यस्य तत्कार्यत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्यैवेश्वरो जीवो जगदिति बुद्धावुपाधित्वेन स्थितं विकारहेतुत्वाद्विकारश्चेत्यर्थः । ननु नामरूपयोर्बीजं शक्तिरूपं चाव्याकृतम् । यद्वा नामरूपे एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तच्च भूतसूक्ष्मं तत्कारणत्वादीश्वराश्रयमित्याश्रयशब्दो विषयार्थस्तस्यैवेश्वरस्य जीवित्वं प्राप्तस्य बुद्ध्यादिद्वारा कर्तृत्वादावुपाधिभूतमिति व्याख्येयं भाष्यमिति चेत् । भैवम् ।

१ घ. ज. 'द्धर्माश्वाऽऽत्म' । ड. म. 'द्धर्माश्च स्वात्म' । २ क. ख. ठ. ड. द. इतरशं । ३ क. ठ. ड. द. 'सिद्धत्वम्' । ४ ठ. ड. द. 'णतु' । ५ क. ख. ठ. ड. द. 'त्वेनात' । ६ क. ख. ठ. ड. द. 'वत्त्वमाप्त' ।

[अ० १ पा० २ सू० २३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २१७

(प्रधानजीवो निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्—
“ परतः परः ” इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं
दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते
तस्मान्नेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं
श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत
कल्प्यताम् । तस्मान्नेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह
प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ (६)

अपि च—“ अक्षरात्परतः परः ” इत्यस्यानन्तरम्—
“ एतस्माज्जायते प्राणः ” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्य-
न्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनिः सर्वविकारा-
त्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—“ अग्निपूर्वा चक्षुषी
चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो
हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ”
[मुण्ड० २ - १ - ४] इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्व-

आश्रयशब्दस्य श्रुतार्थत्यागायोगाज्जीवत्वापत्तेश्चाव्याकृतसंबन्धकृतत्वात्परिशुद्धे चिद्धातौ
तत्संबन्धधौव्यादतो भाष्यबहिर्भूतो नानाजीववादः । अक्षरशब्दार्थमुक्त्वा परिशिष्टं
व्याचष्टे—तस्मादिति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । प्रधानाद्ब्रह्मणो भेदे प्रधानमिष्टम-
सतोऽप्रतियोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—नात्रोति । प्रतियोग्यनङ्गीकारे कथं भेदोक्ति-
स्तत्राऽऽह—किं तर्हीति । भूतसूक्ष्मं भूतानां सूक्ष्मं कारणमित्यर्थः । इहेति श्रुतिसू-
त्रयोक्तिः ॥ २२ ॥

भूतयोनेरीश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—कुतश्चेति । रूपोपन्यासाच्च नेतरापित्यनुपङ्गः ।
वृत्तिकारमतेन व्याकरोति—अपि चेति । अग्निर्द्युलोकोऽसौ वाव लोको गीतमाग्नि-
रिति श्रुतेः । पद्भ्यामेति प्रथमार्थे पादौ पृथिवी यस्य स एष सर्वभूतानामन्तश्चाऽऽत्मा
चेत्यर्थः । एवं रूपोपन्यासेऽपि किं स्यात्तदाह—तच्चेति । अन्यथासिद्धिं प्रत्याह—

१ क. ज. ट. 'म्ब' त' । २ ड. 'त परिक' । ३ घ. 'नां त' । ४ क. घ. ट. 'रस्योवि' ।
५ म. 'इत्तं का' । ६ घ. एव ।

विकारकारणत्वान्न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते ।

कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणात् “एषः” इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य “एतस्माज्जायते प्राणः” “एष सर्वभूतान्तरात्मा” इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाख्यायं प्रकृत्यैतस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । “अहमन्नमहमन्नादः” [तै० ३-१० ६] इत्यादिवत् ।

अन्ये पुनर्मन्यन्ते । नायं भूतयोने रूपोपन्यासः । जायमानत्वेनोपन्यासात् । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च—“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः” इत्येवमादि “अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च” इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति ।

नेति । तनुमहिम्नत्व परिच्छिन्नशक्तित्वम् । प्रधानविषयत्व तस्य दूषयति—नापीति । अनन्यथासिद्धिफलमाह—तस्मादिति ।

मानामावेन शङ्कते—कथमिति । मौन वदन्नुत्तरमाह—प्रकरणादिति । प्रकृतत्वेऽपि भूतयोनेरग्निर्मूर्धेत्यादौ कथमनुवृत्तिस्तत्राऽऽह—एष इति । तदेव स्फुटयति—भूतेति । दृष्टान्तेनैतदेव स्फुटयति—यथेति । अदृश्यत्वादिधर्मकस्य विग्रहवद्रूप कथमित्याक्षिपति—कथमिति । समाधत्ते—सर्वेति । यथा कश्चिद्ब्रह्मात्मविदात्मनः सर्वात्मत्वविवक्षयाऽहमन्नमहमन्नाद इति साम गायति न त्वन्नान्नादत्वमात्मनोऽभिप्रैति तस्यापुमर्थत्वात्तथेहापीत्याह—अहमिति ।

एकदेशिन दूषयति—अन्ये पुनरिति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य पूर्वोत्तरवाक्येषु जायमानत्वेन तत्तद्दर्शोक्तेरिहापि जायमानत्वेनोक्तिरस्तीत्याह—एतस्मादिति । यश्च सूर्यो द्युलोकाग्ने समिध इव मासक सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः । तथाऽपि मध्ये पर-

[अ० १ पा० २ सू० २३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २१९
 (प्रधानजीवी निराकृतेश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्व-
 मपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति—“ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म ”
 [मुण्ड० २-१-१०] इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य
 प्रजापतेर्जन्मादे निर्दिश्यमानमुपलभामहे—“ हिरण्यगर्भः सम-
 वर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं
 द्यापुतेर्मां कस्मै देवाय हविषा विधेम ” [ऋ० सं० १०-१२१-
 १] इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः ।

तथा—“ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तता”

[मार्क० पु० ४५-६४] इति च ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति प्राणात्मना
 सर्वभूतानामध्यात्मवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे पुरुष एवेदं विश्वं
 कर्मेत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्ये-
 यम् ॥ २३ ॥ (६)

स्यैव रूपमुक्तमित्याशङ्क्य वाक्यभेदान्नेत्याह—इहेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रति-
 ज्ञानात्तदर्थं सार्वान्त्र्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मत्व-
 मिति । उत्तरत्रोक्तावपि तस्यैवेदमपि सार्वान्त्र्यमन्यस्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—
 श्रुतीति । कस्मै प्रजापतये विधेम परिचरेम । हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादाववर्तिष्ठेत्येतावदि-
 होक्तं न जन्मेत्याशङ्क्याऽऽह—समवर्ततेति । स जातः सन्भूतग्रामस्येश्वराज्ञया पति-
 र्बभूवेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अस्तु श्रुत्यादिसिद्धं जन्म तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्मत्वं
 तत्राऽऽह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रकृष्टधीकर्मानुष्ठाता कश्चिद्यजमानः कल्पादौ हिर-
 ण्यगर्भतया प्रादुर्बभूव तस्य सर्वप्राणाद्यधिष्ठातृत्वादधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदात्प्राणात्मना
 सर्वभूतानामध्यात्मं देहे स्थितेर्जायमानेऽपि सार्वान्त्र्यं सिद्धमित्यर्थः । नन्वपञ्चीकृतमूता-
 द्यभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहविशिष्टरूपेण तदधिष्ठेयप्राणादिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते
 चेत्कस्तर्हि सूत्रार्थस्तत्राऽऽह—अस्मिन्निति । विश्वं सर्वं कर्म ससाध्यं तपो ज्ञानं च
 पुरुष एवेति सार्वान्त्र्यरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरित्यर्थः । न विलक्षणत्वादित्यत्र
 परिणामस्य साख्यपेक्षाप्रतिक्षेपाद्विवर्तस्य च शङ्खपीतिमादौ विसदृशेऽपि दर्शनात्त-
 दपेक्षानियमाद्भूतयोनिवाक्य निर्दिशेपे ब्रह्मण्यन्वितमिति भावः ॥ २३ ॥ (६)

(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यावम्, अधि० ५)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

“ को न आत्मा किं ब्रह्म ” [छा० ५-११] इत्यात्मानमे-
वेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहीतीति चोपक्रम्य द्युसूर्य-
वाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननि-
न्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते—
“ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एत-
स्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथ-
ग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रायिः पृथिव्येव पादावुर एव

रूपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः पर इत्याह—वैश्वानर इति । विपर्य
वक्तुं वाक्योपक्रममाह—को न इति । आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम् । तस्याऽऽ-
परोक्ष्यार्थमात्मपदम् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्येत्यं मीमांसां
चक्रुस्ते च निश्चिचीपयोद्दालकमाजगमुः सोऽपि न वेद सम्यगिति सह तेन पडपि ते
कैकेयराजमश्वपतिमागत्योचुरात्मानमेवेत्याद्यध्येषि स्मरसि । स च तेषां विपरीतधी-
निरासेन सम्यग्धीजिग्राहयिषया तानेव पप्रच्छ । औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते
दिवमेवेत्याहेतरो राजा पुनरुवाचैप सुतेजा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते मूर्धा
त्वयमात्मनो मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति । ततः सत्ययज्ञमपृच्छत्स
चाऽऽदित्यमूचे ततश्चैप विश्वरूप आत्मा चक्षुस्त्वेतदात्मन इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मां
नाऽऽगमिष्य इति राजाऽभाषत । एवं क्रमेण द्युसूर्यादीनां सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्व-
र्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वपादत्वगुणयोगं विधाय मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णता-
वस्तिभेदपादशोषणैरेकैकोपास्तिनिन्दया च तेषां वैश्वानरं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा सम-
स्तोपासनमाह्लातं यस्त्वेतमित्यादिना । आभिमुख्येन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमा-
नस्तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमित्यर्थः । लोका भोगभूमयो
भूतानि तत्तदुपाधयो भोक्तारस्त्वात्मान इति भेदः । तत्तत्संबन्धिफलभाक्त्वमन्नमत्तीत्यु-
च्यते । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयरूपमाह—तस्येति । सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य
मूर्धा निपातावेतत्प्रसिद्ध्यर्थो । विश्वत्वगुणः सूर्यस्तस्य चक्षुरेष शुक्ल एष नील
इत्यादिश्रुतेः । पृथङ्नाना वर्त्म गमनमात्मा स्वरूपमस्येति तथा नानागतित्वगुणो वायु-
रस्य प्राणः । बहुलैत्वगुण आकाशः संदेहोऽस्य देहमध्यम् । रायिर्धनं तद्गुणा आपोऽस्य

[अ० १पा० २सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २२१-

(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ७)

वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाह-
वनीयः ” [छा० ५-१८] इत्यादि । तत्र संशयः—किं वैश्वा-
नरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमा-
निनी देवताऽथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति ।

किं पुनरत्र संशयकारणम् । “वैश्वानरः” इति जाठरभूता-
ग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्व-
रयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति
संशयः । किं तावत्प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते—“अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते ” [बृ० ५-९] इत्यादौ ।
अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात्—“ विश्वस्मा
अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन् ” [ऋ० सं०
१०-८८-१२] इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता स्यात्त-

वस्तिस्थमुदकम् । पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्तस्य पादौ पृथिव्येव । तस्य होमाधा-
रत्वसंपादनायोक्तमुर एवेत्यादि । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।
तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्माऽऽत्मा वेति संशयं हृदि निघायाऽऽद्ये पक्षत्रयं द्वितीये
पक्षद्वयमाह—तत्रेति ।

संशयहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—किमिति । सत्यां सामग्र्यां कार्यधौव्यं फलितमाह—
तत्रेति । वाक्योपक्रमस्थादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वाद्युक्त्या ब्रह्मवि-
पयत्ववदिहाप्युपक्रमगतसाधारणशब्दस्य शेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन प्रतिद्वयानुगृहीतेन
जाठरार्थत्वसिद्धेस्तस्यैवोपास्यतेति विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति । वैश्वानरविद्या-
श्रुतेः सविशेषब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे जाठराग्नेः सिद्धान्ते ब्रह्मणो ध्यानं
फलम् । साधारणे शब्दे कुतो विशेषप्रतिज्ञेत्याह—कुत इति । प्रतिज्ञाविशेषे हेतुमाह—
तत्रेति । योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरुषाकारे देहेऽन्तरित्युक्त्वा तमेव विशि-
नष्टि—येनेति । पक्षान्तरमाह—अग्नीति । तन्मात्रग्रहे हेतुः सामान्येनेति । विश्वस्मै
भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारा-
दित्यर्थः । कस्यान्तरमाह—अग्नीति । तदभिमानिदेवताग्रहे हेतुस्तस्यामिति । वैश्वा-
नरस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम तस्यास्माद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः ।
तत्र हेतु राजा हीति । यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्य-

स्यामपि प्रयोगदर्शनात्—“ वैश्वानरस्य सुमतौ स्यात् राजा हि कं भुवनानामभिः श्रीः ” [ऋ० सं० १-९८-१] इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् । अथाऽऽत्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च—“ को न आत्मा किं ब्रह्म ” इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते । तथाऽपि शारीर आत्मा स्यात्, तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत् इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः “ साधारणशब्दविशेषात् ” । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथाऽपि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं

भिः श्रीरिश्वरस्तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेत्यर्थः । हिकमित्येकं पदमित्येके । तत्राप्ययमेवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगग्रहार्थमादिपदम् । कथं देवतार्थत्वमस्य प्रयोगस्येति तदाह—एवमाद्याया इति । ऐश्वर्यादीत्यादिपदं धर्मज्ञानवैराग्यादिसंग्रहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यपरितोषमाह—अथेति । वाजसनेयकेऽग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामेवोपक्रमान्नेश्वरार्थेति पक्षान्तरमाह—तथाऽपीति । शारीरे लक्षणया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह—तस्येति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रादेशेति । भूताग्निदेवताजीवविपर्ययपक्षत्रयमुपक्रममात्रं प्राणाहुत्याधारत्वादेद्युर्मूर्धत्वादेश्चायोगात् । हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना हि देहावयवाः सनिहितस्यौदर्यस्याग्नेर्गार्हपत्यादित्वेन कल्पन्ते । आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं तद्धोमीयमिति च जाठरस्य मुखानुस्यूतस्य प्राणाहुत्याधारस्याऽऽहवनीयत्वेनाऽऽस्यं कल्प्यते । न च द्युर्मूर्धत्वादेस्तत्रासंभवः । स होवाच मूर्धो नमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना मूर्धादीनां द्युल्लोकाद्यात्मना संपादनात्तैर्जाठरस्यापि द्युर्मूर्धत्वादिसिद्धेरारोपितद्युर्मूर्धत्वादिना बृहत्त्वात्तस्यैव ब्रह्मत्वमापन्नादात्मत्वम् । न च ब्रह्मण्यपि द्युर्मूर्धत्वादेरारोपो जाठरे तत्कल्पनायाः श्रौतत्वेन विशेषादतो जाठरोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तयति—तत् इति । हेतु प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—कुत इति । कौ तौ साधारणौ शब्दौ को वा तयोर्विशेषस्तत्राऽऽह—यद्यपीति । नायं परमात्म-

[अ० १ पा० २ सू० २९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २२३
(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यस्यम्, अग्नि० ७)

तयोरभ्युपगम्यते—“ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य
मूर्धैव सुतेजाः ” इत्यादिः । अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वा-
दिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्याना-
येति गम्यते । कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्य-
गताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद्दुलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । “स
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमत्ति” इति च सर्वलो-
काद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । “ एवं
हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ” [छा० ५-२४-३]
इति तद्विदः सर्वपापप्रदाहश्रवणम् । को न आत्मा किं ब्रह्मेति
चाऽऽत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि ब्रह्मलिङ्गानि पर-
मेश्वरमेव गमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः १ यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्नि-
रास्यं द्यौर्मूर्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते ।

गमको विशेषस्तस्य निर्विशेषस्य द्युमूर्धत्वाद्ययोगादित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति ।
अवस्थान्तरमध्यात्ममधिदैवमित्येवंरूपं तस्य तथैवोपन्यासफलमाह—आध्यानायेति ।
कथं परस्यावस्थान्तरभाक्त्वं तदाह—कारणत्वादिति । तदेव स्फुटयति—कार-
णस्येति । एतेन जाठरे द्युमूर्धत्वादि प्रत्युक्तम् । वैश्वानरोपासकस्य सर्वलोका-
द्याश्रयफलश्रुतेश्च वैश्वानरस्येश्वरत्वमित्याह—स इति । वैश्वानरविदः सर्वपा-
पप्रदाहश्रुतेश्च तस्य परत्वं तद्विज्ञाने तदाहप्रसिद्धेरित्याह—एवं हेति । यथाऽग्नौ
क्षिप्तमिषीकातूलं दह्यत एवमस्य विद्वयः सर्वाणि कर्माण्यनर्थहेतवो दह्यन्त इत्यर्थः ।
उपक्रमादपि तस्य परमात्मता तयोस्तत्रैव रूढेजाठरे त्वमुख्यत्वादित्याह—को न
इति । उक्तलिङ्गानां फलमाह—इत्येवमेतानीति । श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति—
तस्मादिति ॥ २४ ॥

स्मृत्या च श्रुत्यर्थः शक्यो निर्णेतुमित्याह—स्मर्यमाणमिति । तत्र प्रतिज्ञां पूर-
यति—इतश्चेति । सूत्रं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थमाह—यस्मादिति । स्मृतिमुदाहरति—

१ ड. ज. म. 'ति च त' । २ ड. म. ट. 'पापप्र' । ३ घ. 'नि लि' । ४ घ. 'मेवाव' ।

५ क. स. ड. ट. तयोप' ।

“ यस्यामिरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ” ॥

[महाभा० शान्ति० ४७-६८]

इति च तत् “स्मर्यमाणं” रूपं मूलभूतां श्रुतिपनुमापयदस्य
वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वे “अनुमानं” लिङ्गं गमकं स्यादि-
त्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वा-
नरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं—“ तस्मै लोकात्मने
नमः ” इति, स्तुतित्वमपि नासति मूलभूतवेदवाक्ये सम्यगी-
दृशेन रूपेण संभवति ।

“ द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ” ॥

इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा
दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राऽऽह—न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः ।

“शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च” । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न पर-

यस्येति । तस्याः श्रुतिवन्मानत्वं व्युदस्य तद्वारा तदाह—तदिति । इतिशब्दस्य
वाक्यसमाप्त्यर्थत्वं व्यावर्त्य हेत्वर्थत्वं व्यनक्ति—यस्मादिति । स्तुतेरसदारोपेऽपि
संभवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । सद्रूपेण स्तुतित्वमौत्सर्गिकमसति
श्रुत्यपवादे दुर्वारमित्यर्थः । अस्तुतिरूपामपि स्मृतिमाह—द्यामिति । इहेति त्रैलोक्य-
देहस्य वैश्वानरस्येश्वरतायामित्यर्थः ॥ २५ ॥

सिद्धान्तं विधान्तरेणाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति । आक्षेपं विवृण्व-
न्नर्थमाह—अत्रेति । स्थितः सिद्धान्तः सप्तम्यर्थः । श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्व-
रत्वाक्षेपे प्रश्नद्वारा हेतुमादत्ते—कुत इति । तत्र शब्दं व्याचष्टे—शब्द इति ।
ईश्वरस्य विरोधीति शेषः । तदेव स्फोरयति—वैश्वानरेति । शब्दान्तरमाह—

[अ० १ पा० २ सू० २६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २२५
(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि ७)

मेश्वरे संभवति । अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः—“ स
एषोऽग्निर्वैश्वानरः ” [शतप० ब्रा० १०-६-१-११] इति ।
आदिशब्दात्—“ हृदयं गार्हपत्यः ” [छा० ५-१८-२] इत्या-
द्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् । “ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् ”
[छा० ५-१९-१] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्त-
नमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथाऽन्तः-
प्रतिष्ठानमपि श्रूयते—“ पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ” [शत०
१०-६-१-११] इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं—
“ मूर्धैव सुतेजाः ” [छा० ५-१८-२] इत्यादेर्विशेषात्कारणा-
त्परमात्मा वैश्वानर इति ।

अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येप निर्णयो यदुभयथाऽपि विशेषप्रति-
ष्ठाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठर-
विषय इति । अथवा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो
भविष्यति । तस्यापि हि ध्रुलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—

तथेति । सोऽपि श्रौतो वैश्वानरशब्दवशीश्वरे न संभवतीति योजना । आदिशब्दोपात्तं
लिङ्गमाह—आदीति । बहुक्त्यर्थं लिङ्गान्तरमाह—तद्यदिति । अपेक्षितां प्रतिज्ञां
पूरयति—एतेभ्य इति । वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परस्मिन्नयो-
गात्तत्सामान्याच्छान्दोग्येऽपि वैश्वानरोऽग्निरेव स चाऽऽहुत्याधारैत्वादि लिङ्गाजाठर
एवेति भावः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । यथोक्तहेतुभ्यो वैश्वानरो नेश्वरस्तथा
वक्ष्यमाणहेतोरपीत्यर्थः । अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः । अग्निरहस्ये सप्र-
पञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद
स सर्वलोकाद्याश्रयं फलमत्तीत्युक्तं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितश्चाग्निर्जाठर एव प्रसिद्धे-
रित्यर्थः । तथाऽपि वाजसनेयके द्युमूर्धत्वादिश्रवणान्न जाठरः स्यादित्युक्तमनुवदति—
यदपीति ।

अनेकलिङ्गानुगृहीतानन्यथासिद्धवैश्वानराग्निश्रुतिभ्यामेकं लिङ्गं नेयमित्याह—
अत्रेति । जाठरेऽपि द्युमूर्धत्वादि कथंचिन्नीतमिति भावः । न जाठरे मुख्यं द्युमूर्ध-
त्वादीत्यपरितोपादाह—अथवेति । एष निर्देशो वैश्वानराग्निशब्दाभ्यामन्तःप्रतिष्ठा-
नोक्त्या चेति शेषः । तत्रापि कुतो द्युमूर्धत्वादि सिद्धं तत्राऽऽह—तस्यापीति ।
अपिरीश्वरदृष्टान्तार्थः । इमां पृथिवीमुत्त द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो मानुरूपे-

“ यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ”
[ऋ० सं० १०-८८-३] इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देव-
ताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न पर-
मेश्वरो वैश्वानर इति ।

अत्रोच्यते—“ न तथा दृष्ट्युपदेशात् ” इति । न “ शब्दा-
दिभ्यः ” कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः ।
“ तथा ” जाठरपरित्यागेन “ दृष्ट्युपदेशात् ” । परमेश्वरदृष्टिर्हि
जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते “ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ” [छा०
३-१८-१] इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर
इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते—“ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः ”
[छा० ३-१४-२] इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विव-
क्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो “ मूर्धैव सुतेजाः ”
इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्य-
पाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे
वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रति-
ष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । “ पुरुषमपि चैन-
मधीयते ” वाजसनेयिनः—“ स एपोऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुषः

णाऽऽततान व्याप्तवानन्तरिक्षं च तयोर्मध्यमाततान स देवो द्युलोकाद्यवयवो ध्येय
इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूताग्नेर्न द्युलोकाद्यवयवत्वमित्यरुच्या कल्पान्तरमाह—अथवेति ।
द्युमूर्धत्वादिविशेषस्यान्यथासिद्धत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

परिहारमवतारयति—अत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना । दृष्ट्युप-
देशं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—परमेति । ब्रह्मप्रतीकस्य जाठरस्योपास्यतेऽति शिष्टा
सूत्रावयवं तदुपाधिनो ब्रह्मण एवोपास्यतेति विधान्तरेण व्याकरोति—अथवेति ।
जाठरप्रतीकत्वात्तदुपाधित्वाद्वा परस्मिन्नपि लक्षणयाऽग्न्यादिशब्दसिद्धौ न तस्य
तल्लिङ्गान्यथाकरणे शक्तिरिति भावः । असंभवादिति व्याचष्टे—यदि चेति । उपा-
स्यत्वत्वेऽपि जाठरे द्युमूर्धत्वादेरसत एवाऽऽरोपः स्यान्न च सति संभवे स युक्त
इत्यर्थः । अस्तु तर्हि देवतादिविषयत्वं विशेषस्येत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । पुरु-
षमपीत्यादि विमज्जते—यदि चेति । ब्रह्मोपाधित्वतत्प्रतीकत्वयोरसत्त्वं कैवल्यं
तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमिति शेषः । पुरुषत्वेऽपि कथं ब्रह्मणस्तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं

[अ० १ पा० २ सू० २७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २२७
(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ७)

स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद " [श० प० ब्रा० १०-६-१-११] इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु—“ पुरुषविधमपि चैनमधीयते ” इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेपोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—“ पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ” इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि द्युमूर्धत्वादिप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मध्ववर्णे द्युलोकादिसंबन्धदर्शनात् “ मूर्धैव सुतेजाः ” इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति तत्परिहर्तव्यम् ।

अत्रोच्यते—अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथा भूताग्रेरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्रेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वा-

तत्राऽऽह—परमेति । पाठान्तरमादाय व्याचष्टे—ये त्विति । जाठरस्याचेतनत्वात्पुरुषत्ववन्न तद्विधत्वमपीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विधत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषेति । तच्च ब्रह्मण्युपास्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

द्युमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं संदूष्य देवतादिविषयत्वं दूषयति—अत एवेति । सूत्रं व्याकर्तुं व्यावर्त्यं पक्षद्वयमनूद्य तस्य निरस्यत्वमाह—यदिति ।

सूत्रमुत्थाप्य व्याकरोति—अत्रेति । द्युमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाद्याश्रयफलभाक्त्वसर्वपाप्मदाहात्मब्रह्मोपक्रमा उक्ता हेतवः । भूतदेवतयोरपि द्युमूर्धत्वादि सिध्यतीत्युक्तं प्रत्याह—न हीति । किंच न देवताया निरङ्कुशमैश्वर्यं किंत्वोश्वरायत्तमतस्तस्यैव

१ क. 'र पुरुषं पु' । २ क. ड. म. 'न तु पु' । ३ क. ज. 'श्वर्ये न' । ४ क. स. ठ. ड. 'वर्त्यं' । ५ क. स. 'मूर्धादि' ।

दिकल्पना संभवति । अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च ।
आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वेपु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यतुरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति ।

अत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । न हीह—“पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद” [शत० १०-६-१-११] इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंज्ञादितत्वाच्च ।

कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—“पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः

सर्वकारणस्य द्युमूर्धत्वादीत्याह—परमेश्वरेति । पक्षत्रयसाधारणं दोषमाह—आत्मेति । चकारो ब्रह्मशब्दायोगस्य सर्वपाप्मदाहाद्ययोगस्य च समुच्चयार्थः ॥२७॥ वाजसनेयकेऽग्निशब्दं जाठरार्थमुपेत्य परस्मिन्नपि तत्संबन्धात्लक्षणा स्वीकृत्य ब्रह्मोपास्तिरित्युक्तम् । इदानीमत्राप्यग्न्यादिशब्दो ब्रह्मार्थः । ततो यदधिदैवं द्युलोकादिपृथिव्यन्तं यच्चाध्यात्मं मूर्धादिचुबुकान्तं रूपं तदनुगतं ब्रह्मैवोपास्यं न जाठरावच्छिन्नमित्याह—साक्षादिति । वृत्तमनूद्य सूत्रार्थं विवृणोति—पूर्वमित्यादिना । जाठरस्य प्रतीकादित्वेन ग्रहे हेतुं सूचयति—अन्तरिति । साक्षादीश्वरोपास्तौ विरोधं शङ्कते—नन्विति ।

विरोधं व्युदस्यति—अत्रेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेर्जाठरोग्रहेऽप्यविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह—ने हीति । इहेति वाजसनेयकोक्तिः ।

अन्तःप्रतिष्ठितत्वमिदमा परामृष्टम् । प्रकरणोपपदयोरभावाज्जाठरानभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमतोऽभिधानात्कथं तद्विधत्वं तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशङ्क्याऽऽह—कथमिति । पुरुषावयवसंपत्त्या तद्विधत्वं कार्यकारणसमुदाया-

१ ज. 'वेषु' । २ क. ड. ज. झ. 'दिषु च' । ३ ठ. ड. ढ. परमत । ४ क. ख. 'राग्न्यपरिग्र' । ५ ठ. ड. ढ. 'यंकर' ।

अ० १ पा० २ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २२९
 (ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ७)

प्रतिष्ठितं वेद ” इति । यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरुष-विधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—
 “ पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ” इति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वेषां चाऽयं नरो विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वाद्द्विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्याधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशपात्रश्रुतिरूपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते—

त्मनि तस्मिन्पूर्वादिचुञ्चुकान्तावयवस्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिनां समुदाय-मध्यपातित्वादित्याह—यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीव लक्ष्यत इति पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेरविरोधमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्याविरोधमाह—निश्चिते चेति । तस्य तत्रारूढेर्न तद्विषयतेत्याशङ्क्याऽऽह—केनेति । सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति—विश्वश्चेति । सर्वकारणत्वेन योगवृत्ति-माह—विश्वेषामिति । सर्वेश्वरत्वेनापि तामाह—विश्वे वेति । सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम् । तथाऽपि विश्वनर इति स्यात्कथं वैश्वानर इत्युच्यते तत्राऽऽह—विश्वेति । “नरे संज्ञायाम्” इति दीर्घता । अणप्रत्ययस्तर्हि कथं तत्राऽऽह—तद्धित इति । अनन्यार्थत्वं प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थशून्यत्वम् । तथाऽपि कथं परस्मिन्न-शिपदं तदाह—अग्नीति । अगेर्घातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्याग्निरिति रूपं तत्राङ्गयति गमयति जगतोऽग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निरग्रणोरुक्तः । आदिशब्दादभितोगतत्वं सर्वज्ञा-तृत्वं च गृहीतम् । एवं वाजिशिक्षायामपि परोपास्तिसिद्धौ न तद्वलाच्छान्दोग्यवाक्यं विघटनीयमित्युक्तम् । यत्तु च्छान्दोग्ये परस्मिन्नसंभेदि लिङ्गमुक्तं तत्राऽऽह—गार्हपत्यादीति ॥ २८ ॥

सूत्रत्रयमाकाङ्क्षाद्वाराऽऽदत्ते—कथमिति । मतभेदेन व्याख्यामेव दर्शयन्नादावा-

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृदयादिपूपलब्धिस्थानेषु विज्ञेयेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादारिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्भज्यते, न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्दृढसंबन्धाद्भज्येत तथाऽपि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवैत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

श्मरथ्यमतमाह—अभिव्यक्तेरिति । विभोरीश्वरस्यायुक्ता प्रादेशमात्रतेति शङ्कां निरस्यन्व्याकरोति—अतिमात्रस्येति । अतिक्रान्ता मात्राः परिमाणं येन तस्येति यावत् । अभिव्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वमित्येतदेव व्यनक्ति—अभिव्यज्यत इति । स्वाभाविकाणिमाद्यैश्वर्यख्यापनार्थं महतोऽपीश्वरस्योपासकान्प्रति सूक्ष्मत्वेन व्यक्तिरिति द्योतयति—किलेति । नियमेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेत्वभावात्त्रेयं व्याख्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रदेशेष्विति । अभिव्यक्तिफलमाह—अत इति ॥ २९ ॥

मतान्तरमाह—अनुस्मृतेरिति । व्याचष्टे—प्रादेशेति । पूर्वेण विकल्पार्थोऽपि । अभिव्यञ्जकस्थं परिमाणमभिव्यङ्ग्ये भातीत्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । यथा प्रत्याह—यद्यपीति । हृदयस्थं परिमाणं मनःप्रभवस्मृतावारोपितं स्मर्यमाणेश्वरेऽध्यस्तमालम्बनमिति यथाकथंचिदित्युक्तम् । स्मृतिगतपरोपितस्य स्मर्यमाणे कथमारोपो विषयविषयित्वेन भेदादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रादेशेति । उपसंहरति—एवमिति ॥ ३० ॥

[अ० १ पा० २ सू० ३१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २३१
 (ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ७)

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि
 समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलो-
 कयात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धमभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु
 देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—
 “ प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा तु
 व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति ।
 स होवाच । मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति ।
 चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उप-
 दिशन्नुवाचैष वै पृथग्वत्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुप-
 दिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नु-
 वाचैष वै रयिवैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा
 वैश्वानर इति ” [शत० १०-६-१-१०-११] इति । चुबुकमित्य-

प्रादेशमात्रश्रुतेर्विषयं कथंचिदुक्त्वा साक्षादेव श्रुत्युक्तं विषयमाह—संपत्तेरिति ।
 प्रतिज्ञां विभजते—संपत्तीति । संपत्तिरत्राश्रुतेति पृच्छति—कुत इति । उत्तरम्—
 तथाहीति । तदेव ब्राह्मणमुदाहरति—प्रादेशेति । परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि संपा-
 दनेन प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो वो युष्मभ्यं
 तथा द्युप्रभृतीनेतानवयवान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौप-
 मन्यवप्रभृतीन्प्रति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायाश्चपती राजोवाच किं कुर्वन्नित्युक्ते स्वस्य
 मूर्धानमुपदिशन्कराग्रेण दर्शयन्नेष वै लोकान्भूरादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा द्वौवैश्वान-
 रस्यावयव इति प्रसिद्धे मूर्धानि वैश्वानरस्याधिदैवं यो मूर्धा द्युलोकस्तदृष्टिः कर्तव्ये-
 त्यर्थः । स्वकीये चक्षुषी दर्शयन्नुवाचैष वै सुतेजाः शोभनतेजःसहितः सूर्योऽधिदैवं
 वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धयोश्चक्षुषोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तदृष्टि-
 रित्यर्थः । अध्यात्मप्रसिद्धयोर्नासिकयोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यो वायुः प्राणस्तदृष्टिरि-
 त्याह—नासिके इति । अध्यात्ममुखावच्छिन्ने नमसि वैश्वानरस्य यदधिदैवं संदे-
 हाख्यं नमस्तद्धीरित्याह—मुख्यमिति । मुखसंभवास्वप्सु वैश्वानरस्याधिदैवं या
 वस्तिस्थानीया आपस्तदृष्टिमाह—मुख्या इति । प्रसिद्धे चुबुके वैश्वानरस्य याऽधि-
 दैवं पादाख्या पृथिवी तदृष्टिमाह—चुबुकमिति । ननु च्छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्नैका
 विद्या गुणवैषम्यादेतो न वाजसनेयकानुसारेण च्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिर्नेतव्येति

धरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके घौरतिष्ठात्वगुणा
समाम्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्घोः
सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणस्तथाऽपि
नैतावता विशेषेण किञ्चिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् ।
सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्त-
तरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ (७)

इति महर्षिर्न्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

“ आमनन्ति चैनं ” परमेश्वरम् “ अस्मिन् ” मूर्धचुबु-
कान्तराले जावालाः—“ य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा
सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का
वै वरणा का च नासी ” [जावालोप० खण्ड० २]
इति । तत्र चेमामेव नासिकां वरणानासीति निरुच्यं च

तत्राऽऽह—यद्यपीति । अल्पवैषम्येऽपि बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमित्यर्थः ।
विद्यैक्यं किञ्चिदित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणभेदाद्विद्याभेदमाशङ्क्याऽऽह—सर्वेति ।
न्यायस्य गुणोपसंहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयकस्थातिष्ठागुणश्छान्दोग्ये तद्गतश्च
विश्वरूपगुणोऽन्यत्र ज्ञेय इत्यर्थः । छान्दोग्यवदितरत्र को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्र-
मामावात्त विद्यैक्यमित्याशङ्क्य स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इत्युपसंहारे पुरुषोद्देशे-
नाग्रणीत्वादिविधेरुपक्रमेऽपि तस्यैवावगमात्पुरुषस्य च परमात्मत्वाद्दुष्यत्रै विद्यैक्या-
द्वाजसनेयकानुरोधाच्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरित्युपसंहरति—संपत्तीति ॥ ३१ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिः संपत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—आमनन्तीति । सूत्रं व्याक-
रोति—आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशाभावादनन्तः स्वरूपेणान-
भिव्यक्तेरव्यक्तस्तं कथं विजानीयामित्यत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—स इति । स
हि परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वा-
दित्यर्थः । पुनरत्रिरपृच्छत्—स इति । तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रूते—वरणायामिति ।
वरणा भ्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमादत्ते—तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः ।
इमामेव प्रसिद्धां भ्रूसहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति
निश्चयेनोक्तवैत्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता का वै वरणा का च नासीति प्रश्नस्य

१ ट तत्रेमा । २ ह. ज. न. ट. 'च्य स' । ३ ख. 'त्र तद्विद्ये' । ४ घ. 'स्तं वि' ।
५ क. स. 'वैकमा' । ६ ख. 'कस्था' ।

[अ० १ पा० २ सू० ३२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २३३
 (ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ७)

सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा सर्वाणी-
 न्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति पुनरायनन्ति—
 “ कर्तमं चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः
 स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति” [जावा० २] इति ।
 तस्माद्गुपपत्रा परमेश्वरे प्रादेशमात्रभ्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः
 [छा० ५-१८-१] प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः
 प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्य-
 गात्मत्वादिमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविपि-
 मीते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो
 वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
 श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये सम-
 न्वयारूयप्रथमाध्यायस्योपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रु-
 तिसमन्वयो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्रत्युक्तिः सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृ-
 तान्पाप्मनो नाशयति तेन नासीति । नियम्यजीवाधिष्ठानत्वद्वारा नियन्तुरीश्वरस्या-
 धिष्ठानत्वान्नोसाधुवोः पाप्मवारकत्वादिसिद्धिः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया
 पृच्छति—कर्तमं चेति । याज्ञवल्क्यस्त्वाह—भ्रुवोरिति । प्राणो नासिक्यस्तयो-
 र्मध्यं द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येयमित्याह—स इति ।
 श्रुत्यन्तरसंवादफलमाह—तस्मादिति । विशेषणान्तरं घटयति—अभिविमानेति ।
 प्रत्यक्त्वेन सर्ववेद्यत्वं सर्वात्मत्वे सत्यानन्त्यं सर्वकारणत्वं वा निमित्तीकृत्याभिप्रायमेव
 प्रकटयति—प्रत्यगिति । परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जाठरादौ तदभावात्परोपास्तिपरं
 वैश्वानरवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सविशेषप्रचुराणां वा रूढिबहुलानां
 वाऽन्यतरत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयः सिद्ध इति पादार्थं निगमयति—
 इति सिद्धमिति ॥ ३२ ॥ (७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञा-
 नविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ क. ज. अ. 'नरप्याम' । २ ड. अ. ट. 'तमचास्य' । ३ अ. ट. 'त्मताभि' । ४ क. ड.
 'श्वर एव वै' । ५ ड. 'नासीधु' । ६ ख. ट. ड. ड. 'तमचेति' ।

समन्वयारूपप्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः ।

तत्र प्रथमाधिकरणे

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृर्जीवेश्वराणां मध्ये केवलमाश्वरस्यैव
सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते—“यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृ-
तस्यैष सेतुः” [मुण्ड० २-२-५] इति । अत्र यदेतद्दृष्टुप्रभृ-
तीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते तर्हि परं ब्रह्म
स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता संप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचु-
राणां तेषां तत्परतां वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वाधिकरणे त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः
परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशङ्क्याऽऽह—द्युभ्वादीति । यद्वोपक्रम-
स्थश्रुतेर्वाक्यशेषस्थलिङ्गेनान्यपरत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकसाधारणस्य
वाक्यशेषस्थात्मश्रुत्या ब्रह्मपरत्वमाह—द्युभ्वादीति । आथर्वणवाक्यमुदाहरति—
इदमिति । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाधिष्ठानत्वमाह—
यस्मिन्निति । कार्यब्रह्मारूपसमश्चन्तःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह—मन इति ।
इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति—सहेति । चकाराद्भूतसूक्ष्माव्या-
कृतेश्वरान्तर्यामिणामध्यस्तत्वं ध्वनितम् । मायारूपां प्रकृतिं कल्पितकार्यपरम्परां च
श्रुत्युदिततर्काग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्वयमात्मानं जानथेति मुमुक्षुन्प्रत्याह—
तमेवेति । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यापरोक्षप्रमित्या वाधमाह—अन्या इति । एष
वाग्भिमोकपूर्वकस्तत्त्वसाक्षात्कारः सोपादानसंसारनिवृत्तित्वेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक
इत्याह—अमृतस्येति । आयतनशब्दाश्रुतेर्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति ।
आयतनत्वसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तदिति । अर्थान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्थस्य
साधारणशब्दस्य वाक्यशेषगतद्युर्धृत्वादि लिङ्गेनेश्वरार्थत्ववदिहाप्युपक्रमस्थसाधारणा-
यतनत्वस्य वाक्यशेषगतसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने सेतुशब्दार्थे व्यवस्थेति पूर्वपक्षयति—
तत्रेति । निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानोपास्तिः सिद्धान्ते

[अ० १ पा० ३ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २३६

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलजीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् “ अमृतस्यैष सेतुः ” इति श्रव-
णात् । पारवान्दि लोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः
पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम्—“ अनन्तमपारम् ” [वृ० २-४-
१२] इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चाऽऽयतने परिगृह्यमाणे स्मृति-
प्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः ।
धुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् । “ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं
वायुना वै गौतम सूत्रेणार्थं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि संदब्धानि भवन्ति ” [वृ० ३-७-२] इति वायो-
रपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात् । तस्यापि भोक्तृ-
त्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरिति ।

एवं प्राप्त इदमाह—“ द्युम्वाद्यायतनम् ” इति । द्यौश्च भूश्च

परमेश्वरधीरिति कलम् । आयतनत्वस्य ब्रह्मण्यपि योगान्त्रार्थान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्याह—
कस्मादिति । अमृतस्येति श्रवणादेव सेतुरिति च श्रवणादिति योजना । अमृतस्येति
पष्ठीप्रयोगाद्ब्रह्मणः स्वयममृतत्वादन्यस्यामृतस्याभावात्तत्प्रयोगो ब्रह्मणि नेति मत्वा
सेतुश्रुतिं विशदयति—पारवानिति । तथाऽपि कृतो न ब्रह्मणः सेतुत्वं तत्राऽऽह—
न चेति । आनन्त्यमनौपचारिकमित्यपारमित्युक्तम् । उभयत्रापि सेतुशब्दस्य मुख्यार्थ-
त्वायोगेऽपि विधारणस्याऽऽगन्तुकस्याऽऽश्रयणान्निजसिद्धपरिच्छिन्नाश्रयणं युक्तमिति
भावः । किं तदर्थान्तरं तदाह—अर्थान्तरे चेति । श्रुत्युक्तमायतनं श्रौतमेवोचितं न
स्मार्तमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । वायोरायतनत्वं साधयति—वायुरिति । सर्व-
गतस्य तन्त्वादिवत्कृतः सूत्रतेत्याशङ्क्य सूक्ष्मतया सूत्रवदवस्थानादित्याह—वायुनेति ।
आकाशस्यापि सूत्रवदन्तर्वर्तनमस्तीत्याशङ्क्यास्य सर्वं प्रत्येकस्वभावतया विधारकत्व-
माह—अयं चेति । संदब्धानि संमथितानि विधृतानीत्यर्थः । आयतनस्याऽऽत्मत्व-
श्रुतेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—शारीरो वेति । तस्य परिच्छिन्नत्वान्न सर्वविधारकते-
त्याशङ्क्य कर्मोपास्त्यादिद्वारा सर्वस्थितिहेतुत्वमाह—तस्येति । विश्वायतनत्वेन प्रधा-
नस्य वायोर्भोक्तृत्वा घ्यानार्थं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः ।

पूर्वपक्षमनूद्योत्तरपक्षप्रतिज्ञामादाय विगृह्णाति—एवमिति । न मुमुक्षोरिति निषे-
धाद्द्युम्वादीतिपणादेशासिद्धिरिति चेन्न । गतिकारकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेप्यत इति
विशेषणादस्य च कारकोपपदत्वात् । द्वंद्वे द्वयोः समत्वादुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न ।
समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तां भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य समाप्ते यणादे-

(सूत्रात्मद्विरप्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि । यदेतदस्मिन्वाक्ये
द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन नि-
दिष्टं तस्याऽऽयतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । “स्वशब्दात्”
आत्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हीह भवति—“तमेवैकं जानथ
आत्मानम्” इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवक-
ल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं
श्रूयते—“सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्र-
तिष्ठाः” [छा० ६-८-४] इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुप-
रिष्ठाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते—“पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म
परामृतम्” [मुण्ड० २-१-१०] इति “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता-
द्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण” [मुण्ड० २-२-११] इति च ।
तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामाना-
धिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं

ज्ञसिद्धेः । न च द्वंद्वे समस्यमानानां समत्वनियमो राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्मा-
द्द्वर्षाम्बादिवद्द्युभ्वादीत्यविरुद्धम् । द्वंद्वे तद्गुणसंविज्ञाने च कृते तस्याऽऽयतनमिति
स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह—यदिति । जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशे-
षोक्तिरयुक्तेत्याह—कुत इति । तत्र हेतुमादाय योजयति—स्वशब्दादिति । आय-
तनशब्दसमानाधिकृतात्मशब्दस्यादृष्टिमाशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । जीवादावपि
तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तमात्मशब्दश्चेति । पक्षान्तरे मुख्यमाप्त्याद्युक्तमित्यर्थः । स्वश-
ब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्यासाधारणसच्छब्देनाऽऽयतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह—क्वचि-
च्चेति । स्वस्याऽऽयतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा श्रुतिमाह—
सदिति । सतो निमित्तत्वेनैव मूलत्वं प्रत्याह—सदायतना इति । असमवायिका-
रणस्यैवं सतः स्थितिहेतुत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—सत्प्रतिष्ठा इति । स्वशब्देन
ब्रह्मोक्त्वा तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मशब्देन परशब्देनामृतशब्देन चोक्तेरित्यर्थान्तर-
माह—स्वशब्देनेति । इहेति प्रकरणोक्तिः । यस्मिन्द्यौरित्यादिवाक्यात्पूर्वोत्तरवा-
क्ययोर्ब्रह्मोक्तेर्मध्येऽपि तदेव युक्तमादिमध्यावसानानामैकार्थ्ये वाक्यैक्यादित्यर्थः ।
पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह—पुरुष इति । परस्तादपि तदुक्तिमाह—ब्रह्मैवेति । पुरस्ता-
त्पूर्वस्या दिशि पश्चात्पश्चिमायां दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिदं दृश्यते
तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मोक्तावपि तदनेकरसत्वमाशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । उक्त-

(सूत्रात्माहिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृर्जाविश्वराणा मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति तां निवर्तयितुं
सावधारणमाह—“ तमेवैकं जानथ आत्मानम् ” इति ।

एतदुक्तं भवति । न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा
विज्ञेयः । किं तर्ह्यविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्त-
मेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते
देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवाऽऽनयति न देवदत्तं तद्द्रव्याय-
तनभूतस्यैवैकरसस्याऽऽत्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारा-
नृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते—“ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य
इह नानैव पश्यति ” [काठ० २-४-११] इति । सर्वं ब्रह्मेति
तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादना-
र्थम् । “ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन
एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ”
[बृह० ४-५-१३] इत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्ब्रह्मैवाय-
तनं ब्रह्म ।

वाक्यं सप्तम्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवतीति संबन्धः ।
वैचित्र्यं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । कथं तर्हि तन्निरसनं तदाह—तामिति ।

जगदायतनं ब्रह्म ज्ञेयमित्युक्ते कुतस्तदैकरस्यं तत्राऽऽह—एतदिति । तथाऽपि
कथं प्रपञ्चायतनस्य निष्कृष्य ज्ञानं तत्राऽऽह—यथेति । एकशब्दादेवकाराच्चाऽऽय-
तनपदलक्ष्यमेकरसं ब्रह्माऽऽत्मत्वेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—विकारेति ।
वाचारम्भणश्रुतेर्दृश्यत्वादित्युक्तेश्च विकारो मिथ्या तस्मिन्ननृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधाऽभि-
मानो यस्य तस्येति यावत् । द्वैतं सत्यं पश्यतो निन्दाश्रुतेरप्येकरसं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मै-
करस्यं सामानाधिकरण्यश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थाणुरितिवज्जाड्यादिना
विरुद्धस्य द्वैतस्य ब्रह्मणा सामानाधिकरण्यं बाधार्थमित्याह—सर्वमिति । यदविद्यारो-
पितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मानुद्य सर्वत्व-
विधावप्रसिद्धानुवादेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे श्रुत्यन्तरविरो-
धमाह—स यथेति । सैन्धवस्त्रिस्योऽन्तर्बहिर्विभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यथा
तथाऽऽत्माऽपि सर्वथा चिदेकरसमूर्तिरिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मणश्चिदेकरसस्य प्रतिपाद्यत्वे
फलितमाह—तस्मादिति । तस्यैकरस्यात्प्रधानादेस्तद्विरहादित्यर्थः ।

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमश्विरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

यत्तुक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण
द्युम्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते । विधारणत्वमात्रं-
मेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि मृदा-
रुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते ।
सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि पिबो बन्ध-
नकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह—“ तमेवैकं जानथ
आत्मान् ” इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतत् “अन्या वाचो
विमुञ्चथ ” इति वाग्विमोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् “अमृत-
स्यैष सेतुः ” इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु द्युम्वाद्यायतनम् ।
तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युम्वाद्यायतनेनै भाव्यमि-
त्येतदुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युम्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्य-
ताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् ।

सेतुश्रुतेर्गतिं वक्तुमुक्तमनुवदति—यत्त्विति । तस्याविवक्षितां गतिमाह—अत्रेति ।
अत्रेति सप्तम्या भावप्रधानममृतं वाक्यं चोक्तम् । सावयवत्वाच्चेतनत्वादि वक्तुमादि-
पदम् । ननु सेतुनाऽविनाभूतत्वात्पारवत्त्वादेस्तत्र तच्छब्दाद्धोरिति चेत्तेत्याह—न
हीति । अत्रापीति प्रकृतवाक्योक्तिः । अभ्युपगम्येत परेणापीति शेषः । विधारणत्व-
स्याऽऽगन्तुकत्वात्पारवत्त्वादेः स्वाभाव्यात्तदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति चेत्तत्राऽऽह—
सेत्विति । गुणवृत्त्याऽपि शब्दैकदेशार्थविधारणैर्गुणस्वीकरणमेव युक्तं न त्वत्यन्तब-
हिरर्थपारवत्त्वाद्यङ्गोकरणं मुख्यार्थैकदेशलाभेन विधारणस्य बुद्धिस्थत्वादमृतस्येति षष्ठी
च ब्रह्मपक्षे भावार्थस्वीकारादिति भावः । सेतुशब्दं ब्रह्मेत्युपेत्य सेतुश्रुतेर्गतिमुक्त्वा
विषयान्तरोक्त्याऽपि तद्वृत्तिमाह—अपर इति । सेतुशब्दस्य वाग्विमोकपूर्वकमात्म-
ज्ञानमर्थो न ब्रह्मेति स्थिते फलितमाह—तत्रेति ॥ १ ॥

द्युम्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेन्वन्तरमाह—मुक्तेति । तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञां पूर-
यति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । मुक्तेन ब्रह्मणा कुतस्त-
देवोपसृप्यमित्याशङ्क्याऽऽह—मुक्तैरिति । बन्धविश्लेषं मुक्तिशब्दार्थं वक्तुं बन्धमनु-

१ क. ड. ज. घ. “त्रमत्र से” । २ ड. झ. ट. विधार” । ३ क. ड. ज. घ. “न भवितव्य” ।
४ झ. “विधार” । ५ ट. “णत्वगु” । ६ क. ख. ट. ड. स्फुटयति ।

[अ० १ पा० ३ सू० २] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २३९

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मघुद्धिरविद्या ततस्तत्पूजनादौ राग-
स्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभे-
दोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः । तद्विपर्ययेणाविद्या-
रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युम्वाद्यायतनं प्रकृत्य
व्यपदेशो भवति ।

कथम्—

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराचरे ” ॥

[मुण्ड० २-२-८] इत्युक्त्वा ब्रवीति—“ तथा विद्वान्नाम-
रूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ” [मुण्ड० ३-२-८]
इति । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—“ यदा सर्वे प्रमु-
च्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र
ब्रह्म समश्नुते ” [बृ० ४-४-७] इत्येवमादौ । प्रधानादीनां
तु न कचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपि च—“ तमेवैकं

वदति—देहादिष्विति । अविद्याफलमाह—तत इति । अनर्थसमुदायस्य सम्यग्ज्ञा-
नादृते विच्छेदाभावं सूचयति—संतत इति । तत्र स्वानुभवं प्रमाणयति—सर्वेषा-
मिति । बन्धमनूद्य तद्विश्लेषं मोक्षमाचक्षाणः सूत्रं योजयति—तदिति । उक्तमु-
क्त्यनन्तरं प्राप्यं ब्रह्मेति श्रुतिरसिद्धेति शङ्कते—कथमिति । मुक्तौ श्रुतिमाह—
भिद्यत इति । तथाऽपि कथं द्युम्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं तत्रापि श्रुतिमाह—
इत्युक्त्वेति । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपाभ्यां निर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदात्मनाऽ-
वतिष्ठन्ते । तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा तद्वलादेव नामरूपादविद्यातत्कार्यात्मनो
विमुक्तः परादव्याकृतात्परमसृष्टानर्थं पुरुषं पूर्णमात्मानं दिव्यमखण्डं चिद्धातुमु-
पैत्यात्मत्वेनाऽऽप्नोतीत्यर्थः । प्रधानादीनामन्यतमस्यापि मुक्तोपसृप्यत्वसिद्धेरन्यथासि-
द्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मणश्चेति । ज्ञानावस्था यदेत्युक्ता । सुमुक्षुरस्येत्युक्तः ।
हृदीत्युक्त्या कामानामात्मनिष्ठता निरस्ता । प्रतिबन्धाभावावस्थां वक्तुमथेत्युक्तम् ।
अत्रेति जीवदवस्थोक्तिः । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेदेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् ।
परपक्षव्यावृत्तिं स्फोरयति—प्रधानादीनां त्विति । कचिदिति श्रुतिस्मृतिलोकोक्तिः ।
वाग्भिमुक्तैर्ज्ञेयत्वव्यपदेशादपि द्युम्वाद्यायतनं ब्रह्मेति व्याख्येयान्तरमाह—अपि चेति ।

१ ड. म. "दो च द्वे" । २ क. ज. "सृप्यमुपग" । घ. "सृप्यमुपगम्यते । त" । ३ ड. ज. अ.
स्थिताः । ४ क. ख. "एयानान्त" ।

(सूत्रात्मद्विरप्यगर्भप्रधानभोक्तृर्जिविश्रराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैप सेतुः ” इति
वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते ।

तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—

“ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बहुशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ” ॥

[बृ० ४-४-२१] इति । तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं
ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य
वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सांख्यस्मृति-
परिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् ।
कस्मात् “ अतच्छब्दात् ” । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रति-
पादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेत-
नस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । येनाचेतनं
प्रधानं कारणत्वेनाऽऽयतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरीतस्य
चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति—“ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ”

इहेत्युदाहरणोक्तिः । वाग्विमोकद्वारा द्युभ्वाद्यायतनस्य ज्ञेयत्वोक्तावपि कुतस्तद्ब्रह्मैव
तत्राऽऽह—तच्चेति । धीरो विवेकज्ञानी विज्ञानं पदार्थज्ञानं प्रज्ञा वाक्यार्थधीर्ज्ञा-
तपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थधीः । ब्राह्मणपदमनुक्तद्विजोपलक्षणम् । वाक्यार्थधीहेतुत्वेन
कर्मकाण्डवैमुख्यमधिकारिणा कार्यमित्याह—नेति । बहूनिति विशेषणादात्मार्थोपनिष-
दनुचिन्तनमनुज्ञातम् । अनात्मार्थशब्दानामननुसंधेयत्वे हेतुर्वाच इति । अष्टावपि
स्थानानि वाकशब्देनोक्तानि । ताल्वादिशोपणमेव बहुशब्दानुचिन्तनं न फलवदित्यर्थः ।
मुक्तोपसृप्यत्वोक्तिफलमाह—तस्मादिति ॥ २ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा प्रधानपक्षं निषेधति—नेति । सूत्रतात्पर्यमाह—यथेति । वैशेषि-
कत्वमसाधारणत्वम् । तदक्षराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना । इहेति वाक्योक्तिः । प्रश्न-
पूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना । प्रकरणमत्रेत्युक्तम् । प्रधानसाधक-
शब्दाभावे फलमाह—येनेति । प्रधानवाचिशब्दस्य सत्त्वेनेति यावत् । न तथा तद्वा-
चिशब्दोऽस्तीति शेषः । अतच्छब्दादित्यर्थान्तरमाह—तदिति । सप्तमी पूर्ववत् ।

१ क. घ. ड. ज. ट. “श्चयेति । २ ट. “मानिकम्” । ३ क. झ. ट. “मानिक सा” । ४ ख.
“त्वस्यार्था” ।

[अ० १ पा० ३ सू० ४-९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २४१

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाभिधानभूतत्वम्, आधि० १)

[पुण्ड० १-१-९] इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युम्वाद्याय-
तनत्वेनाऽऽश्रियते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभ-
वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मा-
देवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युम्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः ।
न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युम्वाद्यायतनत्वमपि
सम्पक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युम्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेद् भवति—“ तमेवैकं जानथ आत्मानम् ”
इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परि-
शेषादात्मशब्दाच्च्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युम्वाद्यायतनमिति गम्यते न
प्राणभृत् ॥ ५ ॥

प्रधानस्य द्युम्वाद्यायतनत्वाभावेऽपि सूत्रात्मनः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति ।
अतच्छब्दादित्यतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥

अस्तु तर्हि शारीरो द्युम्वाद्यायतनं तस्मिन्नात्मत्वादियोगात्तत्राऽऽह—प्राणभृ-
चेति । तद्याचष्टे—यद्यपीति । भोग्यस्य भोक्तृशेषत्वात्तस्याऽऽयतनत्वमुक्तमाश-
ङ्क्याऽऽह—न चेति । जीवस्यादृष्टद्वारा द्युम्वादिनिमित्तत्वेऽपि न साक्षात्तदायतनत्व-
मौपाधिकत्वेनाविभुत्वादित्यर्थः । नन्वतच्छब्दादिति हेतुरिहापि चेदनुकृष्यते तर्हि न
प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रमस्तु तत्राऽऽह—पृथगिति । उत्तरसूत्रैः
प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकसूत्रकरणे दुर्ज्ञानं तेनोत्तरसूत्रेषु जीवमात्रनिरास-
ज्ञापनार्थं पृथक्करणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

परिच्छेदस्याऽऽभासत्वाद्ब्रह्मैक्याभिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति
मत्वा गृच्छति—कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम्—भेदेति । विभजते—भेदेत्यादिना ।
इहेत्युदाहरणोक्तिः । तथाऽपि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु नेत्याह—तत्रेति । निर्धार-
णार्था सप्तमी ॥ ५ ॥

१ अ. 'म् । तथाहि यदि पृथग्योगो न स्यात्तर्हि प्रधानप्राणोभयविषयको भेदव्यपदेशो
भवेत् । तथा सति तमेवैकं जानथेत्यत्र ज्ञातृभावेन भेदव्यपदेशस्य प्रधानेऽसम्भवाद्दिरुभ्यते ॥ ५ ॥

२ क. ख. 'तनस्तस्मि' ।

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः—“ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व-
मिदं विज्ञातं भवति ” [मुण्ड० १-१-३] इत्येकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ (१)

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य—“ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ”
[मुण्ड० ३-१-१] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते । “ तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्ति ” इति कर्मफलाशनम् “ अनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीति ” इत्यादासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदना-
भ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन
विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते ।
अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात् ।

ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत ।

भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानथेति वचनपर्यवसानाज्जीव-
स्याऽऽयतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह—कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरमादाय
व्याचष्टे—प्रकरणं चेति । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—कस्मिन्निति । प्राण-
भृति ज्ञातेऽपि तच्छेषत्वेन सर्वविज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याशङ्क्याऽऽह—पर-
मात्मनीति ॥ ६ ॥

जीवस्योपाध्यैक्येनाविवक्षितत्वात्तज्ज्ञानेऽपि सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्याऽऽयतनत्वाद्यभावे
हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहरति—कुतश्चेत्यादिना । व्याचष्टे—द्युभ्वा-
दीति । निर्देशमेव दर्शयति—तयोरिति । विभक्त्यर्थमाह—ताभ्यां चेति । स्थित्ये-
श्वरस्यादनाज्जीवस्य संग्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव विश्वायतनत्वं तदाह—यदीति ।
ईश्वरस्याऽऽयतनत्वेनाप्रकृतत्वे जीवात्पृथक्कथनानुपपत्तिरित्युक्तमेव व्यतिरेकद्वारा-
राऽऽह—अन्यथेति ।

जीवस्याप्यायतनत्वेनाप्रकृतत्वे तुल्याऽनुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति । तस्यै-

(सूत्रात्माहिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

न । तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याऽऽकस्मिँकं वचनं युक्तम् । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्राप्येतद्दर्शितं द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञाबुच्येते इति । यदाऽपि पैङ्गुपनिपत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञाबुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । कथम् । प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । तदेतत्—“अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः” इत्यनेनैव सिद्धम् । तस्यैव

व्यर्थं लोकसिद्धस्यानुवादत्वान्नैवमित्याह—नेति । जीवस्यापूर्वत्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वमेव प्रकटयति—क्षेत्रज्ञो हीति । ईश्वरस्यापि लोकवासिद्धत्वादप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—ईश्वरस्त्विति । तयोरित्यादौ बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथमिदं सूत्रं तत्राऽऽह—गुहामिति । गुहाधिकरणे नेदमुदाहरणमृतं पिबन्तावित्युदाहृतत्वात्तत्राऽऽह—यदेति । तर्हीह परानुक्तेर्बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथं परस्याधिगतिरित्याह—कथमिति । जीवस्यापि परात्मत्वेनात्रेष्टत्वादुपाध्यनादरादुपहितनिषेधेऽपि तदस्पृष्टस्य परस्याऽऽयतनत्वमित्याह—प्राणेति । कथमेकस्यैवोपाधिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वेन मेदाभेदौ तत्राऽऽह—यथेति । प्राणमृतोऽनुपहितस्यात्रेष्टस्येति शेषः । तस्य चेदायतनत्वं न निषिध्यते किंविषयस्तर्हि निषेधस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । पक्षान्तरायोगे सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । इतश्चाऽऽयतनवाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमित्याह—तदिति । तेनैव सिद्धत्वे हेतुमाह—तस्येति । तर्हि गतार्थमधिकरणमनर्थक-

हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम्—“यस्मिन्धौः पृथिवी
चान्तरिक्षम्” इति । प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥ (१)

(प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, अधि० २)

भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समापनन्ति—“भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्य-
द्विजानाति तदल्पम्” [छा० ७-२३-२४] इत्यादि । तत्र
संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः ।
भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते । ‘वहोर्लोपो भू च वहोः’ [पा०
६-४-१५८] इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् ।
किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां—“प्राणो वा
आशाया भूयान्” [छा० ७-१५-१] इति संनिधानात्प्राणो

मित्याशङ्क्य भूतयोनिवाक्यमध्यस्थं नैतदिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणमित्याह—
प्रपञ्चार्थमिति ॥ ७ ॥ (१)

आत्मशब्दाद्ध्युपदेशात्तत्रानं ब्रह्मेत्युक्तं तत्राऽऽत्मशब्दस्तरति शोकमात्मविदित्यत्रा-
ब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादनैकान्तिकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—भूमेति । पूर्णसुखात्मनि
निर्विशेषे ब्रह्मणि भूमविद्याश्रुतेरन्वयोक्तेः संगतिरिति मत्वा छान्दोग्यवाक्यं पठति—
इदमिति । नारुपे सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमैव विशेषेण
ज्ञातुमेष्टव्यो न परिच्छिन्नमिति सनत्कुमारोक्तिमादत्ते—भूमा त्विति । तदुपश्रुत्य
नारदो भगवन्भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीति पृच्छति सनत्कुमारम्—भूमान-
मिति । सूत्रो लक्षणमाह—यत्रेति । व्यवहारातीतं पूर्णं वस्तु भूमेत्यर्थः । लक्षणं
व्यतिरेकेण स्फोरयितुं पीरच्छिन्नस्य लक्षणमाह—अथेति । अन्वयव्यतिरेकस्यापीष्ट-
सिद्धौ हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः । आदिपदं यो वै भूमा तदमृतमित्यादिसंग्रहार्थम् ।
उक्ते वाक्ये भूमि संशयमाह—तत्रेति । निर्वीजे संशयेऽतिप्रसङ्गात्पृच्छति—कुत-
इति । तत्र हेतुं वक्तुं भूमशब्दार्थमाह—भूमेतीति । वहोर्मात्र इति विग्रहे “पृथ्वा-
दिभ्य इमनिन्वा” इतीमन्प्रत्यये कृते “वहोर्लोपो भू च वहोः” इति सूत्रेण वहोरुत्तर-
स्येमन्प्रत्ययस्येकारलोपे वहोः स्थाने भूमशब्दादेशे च भूममिति प्रातिपदिकं सिध्यति ।
तस्य च भावार्थे विहितेमन्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्ववाचिनेत्यर्थः । तथाऽपि संशये को हेतु-
रित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणं महाप्रकरणं चेत्याह—किमित्यादिना । तथा संनि-

(प्राणपरोशयोर्मध्ये परोशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्; अधि० २)

भूमेति प्रतिभाति । तथा—“ श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-
ञ्शोकस्य पारं तारयतु ” [छा० ७-१-३] इति प्रकरणो-
त्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं
न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । प्राणो भूमेति, कस्मात् । भूयः
प्रश्नप्रतिवचनपरम्परादर्शनात् । यथा हि—“ अस्ति भगवो
नाम्नो भूय इति वाग्वाव नाम्नो भूयसी ” इति । तथा—
अस्ति भगवो वाचो भूय इति मनो वाव वाचो भूय इति
च नामादिभ्यो ह्य प्राणाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तो
नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यतेऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय
इत्यदो वाव प्राणाद्भूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशा-
न्तेभ्यो भूयांसं “ प्राणो वावाऽऽशया भूयान् ” इत्यादिना
समपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वप्रतिवाद्यसीत्यतिवाद्य-
स्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्यभ्यनुज्ञायैप तु वा अतिवदति यः सत्ये-
नातिवदतीति प्राणत्रयमतिवादित्वमनुकृप्यापरित्यज्यैव प्राणं

धानात्प्राणमानवदित्यर्थः । मावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति
सामानाधिकरण्यम् । सत्यां सामग्र्यां कार्यसिद्धिः फलमाह—तत्रेति ।

आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति—किमिति । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिरुत्तरपक्षे परमात्म-
धीरिति फलम् । अवान्तरप्रकरणस्य संनिहितत्वेऽपि महाप्रकरणशेषत्वेन दुर्बलत्वान्न
प्राणस्य प्रमेयतेत्याह—कस्मादिति । महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यार्थं
लिङ्गमाह—भूय इति । प्राणाद्धूर्वं महत्तरार्थविषयत्वेन प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वाऽट्ट-
ष्टेरित्यर्थः । अन्यत्र तदभावेऽपि मेयभेदधीवदत्रापि स्यादित्याशङ्क्यास्मिन्प्रकरणे
तयोः सतोरेवार्थभेदमानान्मैवमित्याह—यथेति । दृष्टिविषयत्वेन निषेध्यं प्रश्नादि-
कमभिनयति—अस्तीति । नन्वेव तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणविदोऽतिवा-
दित्वं व्यावर्त्य यः सत्येनातिवदतीति सत्येनातिवदनं वदन्प्राणं भूमानं न मृष्यते
तत्राऽऽह—प्राणमिति । अतिवादित्वलिङ्गेन प्राणस्य प्रत्यभिज्ञानादेव इति प्रकृताक-
र्षणात्प्रकरणाविच्छेदादतिवादित्वे सत्यशब्दस्य सत्यवदनमुणविधायकत्वात्तुशब्दस्यापि

सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते ।

कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने—“यत्र नान्यत्पश्यति” इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति । उच्यते—सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि “यत्र नान्यत्पश्यति” इत्येतद्व्यलक्षणम् । तथाच श्रुतिः—“न शृणोति न पश्यति” [प्र० ४-२-३] इत्यादिना सर्वकरणव्यापारमत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा—“प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति” इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागृरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम्—“यो वै भूमा तत्सुखम्” [छा० ७-२३] इति तदप्यविरुद्धम् । “यत्रैव देवः स्वप्नान्न पश्यतीत्यथ यदेतस्मिञ्शरीरे सुखं भवति” [प्र० ४-६] इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च—“यो वै भूमा तदमृतम्” [छा० ७-२४-१] इति तदपि प्राणस्याविरुद्धम् “प्राणो वा अमृतम्” [कौ० ३-२] इति श्रुतेः ।

नामाद्याशान्तवादिनोऽतिवादित्वव्यावर्तकत्वात्प्राणं गृहीत्वैव सत्यादिद्वारा भूम्नोऽवतारात्तस्यैव भूमतेत्यर्थः ।

प्राणपक्षे लक्षणविरोधं शङ्कते—कथमिति । अवस्थाविशेषमाश्रित्याऽऽह—उच्यत इति । लोकप्रसिद्ध्या संभावितं श्रुत्या स्पष्टयति—तथा चेति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपान इत्यादिनाऽश्रित्वेन निरूपितत्वात्प्राणा एवाग्रयस्ते च पुरे शरीरेऽभिमानतो गृहीते स्वापेऽपि व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा तत्राप्यात्मन्येव लक्षणं तस्यास्तत्प्राधान्यादित्याशङ्क्य तथा चेत्यादि योज्यम् । यो वै भूमा तत्सुखमिति प्राणपक्षे कथं निर्वक्ष्यते तत्राऽऽह—यच्चेति । यस्यामवस्थायामेष देवो बुद्ध्याद्युपाधिको जीवः स्वप्नानुच्चावचान्नोपलभते तदा यत्सुखं तदस्मिञ्शरीरे भवति नोपायान्तरसाध्यमिति श्रुत्यर्थः । सुषुप्तेश्च प्राणप्राधान्यात्तस्यैव तत्सुखमिति शेषः । भूम्नोऽमृतत्वश्रुत्या प्राणादर्धान्तरत्वं प्राणस्याल्पत्वेन मर्त्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—यच्चेति ।

[अ० १ पा० ३ सू० ८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २४७
 (प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, आधि० २)

कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य “ तरति शोकमात्म-
 वित् ” इत्यात्मविविदिपया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते । प्राण
 एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथा हि—“ प्राणो ह पिता
 प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो
 ब्राह्मणः ” [छा० ७-१५-१०] इति प्राणमेव सर्वात्मानं
 करोति । “ यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे
 सर्वं समर्पितम् ” इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च
 संभवति वैपुल्यात्प्रिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमे-
 त्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते—परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति
 न प्राणः । कस्मात् “ संप्रसादादध्युपदेशात् ” । संप्रसाद
 इति सुपुंसं स्थानमुच्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् ।
 वृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात् । तस्यां
 च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभि-
 प्रेयते । प्राणादूर्ध्वं भूमौ उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव

प्राणे भूमि प्रकरणविरोधं शङ्कते—कथमिति । प्राणस्यैवात्राऽऽत्मत्वान्न तद्वि-
 रोधोऽस्तीत्याह—प्राण एवेति । संभवति मुख्येऽर्थे किमित्यात्मशब्देन गौणार्थग्रह-
 णमित्याशङ्क्यं सार्व्यात्मादात्मशब्दस्तत्र मुख्य एवेत्याह—तथा हीति । प्राणस्य
 सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च मुख्यात्मत्वमित्याह—यथेति । तथाऽपि परमात्मैव सर्व-
 कारणत्वान्मुख्यो भूमा प्राणस्तु नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । प्राणस्य सिद्धे
 भूमत्वे तदुपास्तिपरं भूमवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्त-
 यति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति—परमात्मेति । प्राणो भूमेत्युक्तत्वा-
 न्नेयं प्रतिज्ञेति शङ्कते—कस्मादिति । सौत्रं हेतुमादत्ते—संप्रसादादिति । एष
 संप्रसाद इति संप्रसादशब्दस्य जीवार्थत्वादत्रापि तस्मात्परत्वोक्त्या न प्राणप्रत्युक्ति-
 रित्याशङ्क्यं संप्रसादशब्दस्य विवक्षितं वक्तुं प्रसिद्धमर्थमाह—संप्रसाद इति । जीवे
 सुप्तौ च शक्तिकल्पनायां गौरवं शङ्कित्वोक्तं सम्यगिति । न केवलं निरुक्त्या संप्र-
 सादशब्दः स्वापविषयः किंतु स एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वेत्यादिप्रयोगादपीत्याह—
 वृहदिति । तर्हि स्वापादुपर्युपदेशस्ततोऽन्यस्य प्राणस्यापि स्यादित्याशङ्क्यावस्थावा-
 चिशब्दस्य लक्षणया प्राणविषयत्वमाह—तस्यां चेति । संप्रसादशब्दस्य लाक्षणि-
 कार्थग्रहे सिद्धं हेत्वर्थमाह—प्राणादिति । भूमौ धर्म्याकाङ्क्षायां ब्रह्मणः सत्यस्या-
 धिकारात्तदेव संबध्यत इति भावः । प्राणे हेतोरयोगमाह—प्राण इति । दृष्टान्तद्वा-

चेद्भूपा स्यात्स एव तस्माद्दूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेतत्स्यात् । न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं चागारुयं—“वाग्वाव नाम्नो भूयसी” इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम् । तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति ।

नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति । नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति । कथं प्राणादधिभूमोपदिश्यत इत्युच्यते । प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकुप्यमाणं पश्यामः “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इति । तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते—न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादात्—“यः सत्येनातिवदति” इति । ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् । यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवचनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्ह्यग्निहोत्रेणैव । सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथा—“एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इत्युक्ते न सत्यवचनेनातिवादित्वं केन तर्हि प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव ।

रोक्तं व्यनक्ति—न हीति । अस्मिन्प्रकरणे यस्माद्दूर्ध्वं यो निर्दिश्यते स ततोऽतिरिच्यते प्राणाच्चोपरिष्ठादुपदिष्टो भूमेति सोऽपि ततोऽन्यः स्यादिति भावः । तत्र तत्रेति पर्यायमेदोक्तिः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते—नन्विति । प्रतिवचनद्वारा प्रश्नकरुणामाशङ्क्योक्तं नापीति । स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतोः सत्त्वमाह—प्राणेति । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिं निगमयति—तस्मादिति । सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह—अत्रेति । तत्र परकीयहेतुं निरस्यति—न तावदिति ।

एषशब्दस्य यच्छब्दपारतन्त्र्यात्त प्रकृतप्राणपरामर्शित्वमतोऽवान्तरप्रकरणं विच्छिन्नमित्युक्ते शङ्कते—नन्विति । सत्यस्य प्रधानत्वाद्विशेषवादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयतेत्याह—कथमिति । सत्यशब्दो यथार्थोक्तिवाचीत्यङ्गीकृत्य दृष्टान्तेन प्रत्याह—यथेति । तृतीयाश्रुत्या साधकतमार्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरविधाना-

१ क. ज. 'णादूर्ध्वं' । २ ड. अ. 'णाददो भू' । ३ क. ड. न. ट. 'वदने' । ४ ज. 'वचनं' । ५ ड. न. ट. 'वदने' ।

[अ० १५०३सू० ८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २४९

(प्राणपरोशयोर्मध्ये परोशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, अधि० २)

सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति । नेति द्रुमः ।
श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्यवचनेनातिवादित्वं
प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति नात्र प्राणविज्ञा-
नस्य संकीर्तनमस्ति । प्रकरणान्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत । तत्र
प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च
तुशब्दो न संगच्छेत “ एष तु वा अतिवदति ” इति । “सत्यं
त्वेव विजिज्ञासितव्यम्” [छा० ७-१६] इति च प्रयत्नान्त-
रकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृ-
तायामेष तु महर्षिब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽ-
र्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवच-
नरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । प्रकृत-
संबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनु-

त्प्रकरणेन श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह—नेतीति । श्रुत्यर्थमेव स्फुटयति—श्रुत्येति ।
वाक्यमन्नेत्युक्तम् । अतिवादित्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञात्प्राणस्यैव प्रतिपाद्यत्वे सत्यशब्दस्तदी-
यगुणविधायकः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । अतिवादित्ववाक्यं सप्तम्यर्थः ।
का तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रसक्तिस्तत्राऽऽह—प्रकरणान्त्विति । संबध्येतातिवादित्वे
हेतुत्वेनेति शेषः । प्रकरणस्य प्रमाणत्वात्तत्कृतोऽपि संबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तत्रेति । न परं प्रकरणानुरोधेन तृतीयाश्रुतिर्विह्वयेत किंतु तुशब्दश्चे-
त्याह—प्रकृतेति । न च लिङ्गोपेतप्रकरणं श्रुतिमात्राह्वलीयो लिङ्गस्यातद्विर्षयोक्तेरिति
भावः । यत्तु सत्यशब्दस्य गुणविधिपरत्वं तन्न वाक्यान्तरविरोधादित्याह—सत्यं
न्विति । तुशब्देनाङ्गविशेषविधिः सूच्यते किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरितिसंदेहापोहार्य-
माह—तस्मादिति । अवान्तराधिकारविच्छेदादिति हेत्वर्थः । प्राणादेरर्थान्तरं सत्यं
प्रशंसितुं सत्यज्ञानेनातिवादित्वमुक्तमित्याह—तादृगिति । यत्तूक्तं प्राणादधि द्रुमःप्र-
श्नप्रत्युक्ती नेति तत्राऽऽह—न चेति । किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामित्याश-
ङ्क्याऽऽह—प्रकृतेति । असति प्रकृतिसंबन्धायोगे सतोरपि प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थ-
क्यस्य मैत्रेय्यादौ दृष्टत्वात्तदभावेऽपि प्रकृतिसंबन्धायोगे तद्भेदस्य दर्शनात्प्रश्नादिस-
त्त्वमर्थान्तरत्वानिमित्तमिति भावः । नापृष्टः कस्यचिद्द्रुम्यादिति स्मृतेरप्रश्ने प्रत्युक्तिर-
युक्तेत्याशङ्क्यापृष्टेनापि बोधनीयः शिष्यो जिज्ञासुरिति मत्वाऽऽह—तत्रेति । सत्या-

१ क. घ. ङ. ज. ञ. ट. 'वदने' । २ क. 'ति य' । ३ स. प्रवृत्ताया' । ४ क. 'हान्ब्राह्म' ।
५ क. 'मेवेत' । ६ क. ख. 'ज्ञानात्प्राण' । ७ क. क. ठ. ड. ट. 'रुध्यते किं' । ८ क. ख. ठ. ङ.
ड. 'पयलोके' । ९ ख. यदुक्त ।

शासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पाद-
यति—“यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनति-
वादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति ” इति ।
तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म ” [तै० २-१] इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पा-
दिताय नारदाय—“सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि ” इत्येवं
प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र
यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यते इति
गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः
परमात्मा भूमा भवितुमर्हति ।

एवं चेहाऽऽत्मविविदिपया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भवि-
ष्यति । प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपप-
द्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति । न
चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति—“नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय ” [श्वे० ६-१५] इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा
भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु ” [छा० ७-१-३] इति
चोपक्रम्योपसंहरति—“तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं

मर्थान्तरविवक्षायामिति यावत् । तदेवाभिनयति—यदिति । सत्यशब्दार्थो भूमाऽपि
परस्मादर्थान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । वाक्यं सप्तम्यर्थः । परस्मिन्ब्रह्मणि सत्य-
शब्दस्य प्रयुक्तपूर्वकत्वाच्च तद्विषयतेत्याह—सत्यमिति । तथाऽपि विज्ञानमननश्र-
द्धानिष्ठाकृतीनामन्यतमो भूमा न सत्यं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तेषां
साधनत्वादेव फलभूतभूमतासिद्धिरित्यर्थः । तथाऽपि कथं सत्यस्यैव तथात्वेमत
आह—तत्रेति । हेतुक्तिद्वारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सतीत्यर्थः । इहेति वाक्योक्तिः ।
हेत्वसिद्धिमुद्धृत्य फलितमाह—तस्मादिति ।

परात्मा भूमेत्यत्र महाप्रकरणमनुगृहीतमिति हेत्वन्तरमाह—एवं चेति ।
यत्तु प्राणविषयत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदनुद्य दूषयति—प्राण इति । शोक-
निवृत्तिवाक्यमिहेत्युक्तम् । विशिष्टफलदृष्टेरपि परात्मैवाऽऽत्मशब्दार्थो न प्राण
इत्याह—न चेति । नात्र मुख्यं शोकतरणं किंत्वौपचारिकमित्या-
शङ्क्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यान्मैवमित्याह—तमिति । उपक्रमे शोकस्योपसंहारे

[अ० १ पा० ३ सू० ९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २५१

(प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन धेष्टत्वम्, अधि० १)

दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः ” [छा० ७-२६-२] इति ।
तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने
न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । “ आत्मतः प्राणः ” [छा० ७-
२६-१] इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भवि-
ष्यति भूमोऽत्र प्राण एवेति चेत् । न “ स भगवः कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इति स्वे महिम्नि ” [छा० ७ २४-१] इत्यादिना भूम्न
एवाऽऽ प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता
सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ (२)

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते ।
“यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा”
इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं
दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त-
त्केन कं पश्येत् ” [बृ० ४-५-१५] इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽ-
प्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्या-
त्मन एवासङ्गत्वविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया परमात्म-

तमसो निवृत्तिवचनाद्विप्रतिपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्य-
निवृत्तिरूपसंहारे कार्यनिवृत्त्या कारणनिवृत्तिरूपक्रमे विवक्षितेत्यविप्रतिपत्तिरित्यर्थः ।
किंच प्राणो यदायत्तस्तस्येदं प्रकरणमित्यात्मैव प्रकरणी भूमेत्याह—प्राणान्ते चेति ।
प्राणस्यान्यायत्ततैव कुतोऽत्रोच्यते तत्राऽऽह—आत्मत इति । प्राणाधिकारसमाप्तौ
परात्मवचनात्पूर्वोक्तस्य भूम्नो न परमात्मतेति शङ्कते—प्रकरणेति । भूम्न एव सर्व-
नाम्नाऽनुकर्षणाद्वाक्यशेषस्यापि तदर्थत्वात्तस्यैवेदं प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमतेत्याह—
नेत्यादिना । किंच भूमरूपताऽपि प्राणे न मुख्येत्याह—वैपुल्येति । प्राणस्य स्ववि-
कारापेक्षया भूमत्वेऽपि न मुख्यमिति वक्तुं सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परो भूमेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह—धर्मेति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । उपपत्तिं
दर्शयितुं भूम्नि दर्शनाद्यभावं दर्शयति—यत्रेति । कथमेतावता परात्मधीस्तत्राऽऽह—
परमात्मनीति । प्राणेऽपि तद्रूपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—योऽपीति । उक्तो न
शृणोतीत्यादिनेति शेषः । प्राणस्वभावविवक्षया तस्यानुक्तत्वे हेतुमाह—परमात्मेति ।

प्रकरणात् । यदपि तस्यापवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह—“एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” [बृ० ४-३-३२] इति । इहापि—“ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम् ” इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । “ यो वै भूमा तदमृतम् ” इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति । विकाराणाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वात् “ अतोऽन्यदार्तम् ” [बृ० ३-४-२] इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२)

(प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ३)

अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

“ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च मोतश्चेति स होवाचैतद्वै तद-

तत्प्रकरणे न शृणोतीत्यादेरुक्तेरित्यर्थः । स्वप्नजागरितयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तद्भावे स्वापे तद्भावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनो दर्शनादिर्नाऽऽत्मकृतः स तु स्वतोऽलिङ्ग इति मत्वा न शृणोतीत्यादिना सर्वव्यवहारभावः सुपुसावुक्तो न प्राणविवक्षया परप्रकरणविरोधादित्यर्थः । भूम्नः श्रुतं सुखत्वं प्राणेऽपि स्यादित्युक्तं प्रत्याह—यदपीति । तस्य सुखत्वे मानमाह—यत इति । इतश्चाऽऽत्मन एव सुखत्वमित्याह—इहापीति । तस्यैव सुखत्वं प्रतियोगिप्रत्युक्त्या स्फुटयति—नेति । उक्तश्रुतेरर्थमाह—सामयेति । आमयेन दुःखेन सहितं सामयम् । धर्मद्वयमुक्त्वा धर्मान्तरमाह—यो वा इति । प्राणस्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विकाराणामिति । इतश्च न प्राणस्य मुख्यममृतत्वमित्याह—अत इति । आर्तमार्तिप्रस्तं नाशीति यावत् । प्रकृतोपयुक्तानि धर्मान्तराण्याह—तथेति । स एवाधस्तात्स उपरिष्टादित्यादिना सर्वगतत्वं स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वमुक्तम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणेभ्यो भूमा परमात्मेति तत्प्रतिपत्त्यर्थं भूमाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ (२)

भूमि श्रुतधर्माणां परत्रोपपत्त्या परो भूमेत्युक्तमधुना तेनैव न्यायेनाक्षरे श्रुतजगद्विधारणस्य परस्मिन्नुपपत्तेरक्षरं परं ब्रह्मेत्याह—अक्षरमिति । बृहदारण्यकवाक्यं पठति—कस्मिन्निति । यदूर्ध्वं दिवो यदधस्तात्पृथिव्या ये चोभे द्यावापृथिव्यौ यद-

(अणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ३)

क्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु" [वृ० ३-८-७-८]
इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा
परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमान्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे
प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् " ओंकार एवेदं
सर्वम् " [छा० २-२३-४] इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्यु-
पास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणस्य एवाक्षरशब्दे इत्येवं प्राप्त
उच्यते—पर एवाऽऽत्माऽक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात्, "अम्बरान्त-
धृतेः" पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि
पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याऽऽकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा—“कस्मिन्नु खल्वा-

न्तरिक्षं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्येनाऽऽकाशे
तदोतं च प्रोतं चेति निरस्ते गार्गी पुनरपृच्छदाकाशोऽव्याकृताख्यः कस्मिन्नोतप्रोत-
त्वेन तिष्ठतीति याज्ञवल्क्यस्त्वाह हे गार्गी यत्त्वया पृष्टमाकाशस्याधिकरणं तदेतदक्षर-
मस्थूलादिविशेषणं ब्रह्मविदो वदन्तीत्युदाहरणार्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगप्रतीत्या
संशयमाह—तत्रेति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात्परो भूमेत्युक्तत्वाद्त्राप्यक्षरश-
ब्दस्य वर्णे मुख्यत्वाद्दोकार एवाक्षरमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । अक्षरब्राह्म-
णस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । ओंकारोपास्तिर्ब्रह्मधीरित्युभयत्र फलम् ।
न क्षरतीत्यक्षरमित्यवयवप्रसिद्ध्या परस्मिन्नपि शब्दोपपत्तिमाशङ्क्य रूढिर्योगमपर-
तीति न्यायेनाऽऽह—प्रसिद्धीति । वर्णपक्षे तस्याम्बरान्तधारणायोगादपुमर्थत्वाच्च
तद्व्यानाद्ब्रह्मैव ब्राह्ममित्याशङ्क्याऽऽह—ओंकार इति । उपास्तिद्वारा पुमर्थत्वे
सिद्धेऽभिधेयस्य च गौरयं वृक्षोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्याद्भूमिबहुपायेपेयता-
मात्रेण तदयोगादतद्व्याये लिङ्गाद्युत्थज्ञाने नामसंभेदादभिधानाभिधेययोरैक्याद्दोकारमा-
त्रतायाश्च सर्वस्य श्रुतत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । रूढेरिदं ब्राह्मणमोंकारोपास्तिपरमित्युपसं-
हरति—वर्ण इति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति ।
रूढेर्दोकारविषयत्वमक्षरशब्दस्योक्तं तत्कथं प्रतिज्ञेत्याह—कस्मादिति । हेतुमुक्त्वा
व्याकरोति—अम्बरान्तेति । आकाशस्यैव प्रश्ने श्रवणात्तदधिकरणं पृष्टं न पृथिव्या-
देरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तथाऽपि रूढिर्योगाद्ब्रह्मलीयसीत्युक्तमित्याशङ्क्य तात्प-
र्यवदम्बरान्तधृतिलिङ्गसंगतयोगवृत्तिर्ब्रह्मलीयसीत्युपेत्योपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यावगमात्ता-

(परापरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वम्, अधि० ५) ।

द्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ” [प्र० ५-२] इति प्रकृत्य श्रूयते—“ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
ध्यायीत ” इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदि-
श्यत आहोस्विदपरमिति “ एतेनैवाऽऽयतनेन परमपरं चैकतर-
मन्वेति ” इति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् ।
कस्मात् । “ स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिर्ब्रह्मीयते ब्रह्मलो-
कम् ” इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् ।
न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रुवीतेति युक्तम् । सर्वगत-
त्वात्परस्य ब्रह्मणः ।

नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे “ परं पुरुषम् ” [प्र० ५-५] इति विशे-
षणं नोपपद्यते । नैष दोषः । पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः ।
इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते ।
कस्मात्, “ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ” । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्या-

मेन पृष्ठो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निर्विशेषमपरं च कार्यं यद्ब्रह्म तदेतदेव योऽय-
मोकारः स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात्प्रणवे ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोकार-
ध्यानेनाऽऽयतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमा-
त्रद्विमात्रोपास्तिं दर्शयित्वा ब्रवीति—यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति
तृतीया द्वितीयात्वेन नेया ब्रह्मोकारामेदोपक्रमात्तथाविधमक्षरं सूर्यान्तस्थं परं ध्यायीत ।
स सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्रति नीयत इत्युदाहरणार्थः । सनिमित्तं संशयमाह—
किमिति । अक्षरशब्दस्य वर्णं रूढस्यापि जगदायतनत्वलिङ्गेन जघन्या योगवृत्तिरा-
श्रिता तथा देशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्याऽऽपेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्य-
गर्भे वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उक्तश्रुतेर्ध्येये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः ।
अपरस्य परस्य वा ब्रह्मणो ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । ननु परापरत्वेन ब्रह्म
विमन्य परमभिध्यायीतेति विशेषोक्तौ कुतः शङ्केति शङ्कते—कस्मादिति । परायो-
गिफलोक्त्या शङ्कायाः सावकाशत्वमाह—स इति । उपासकः सर्वनामार्थः । कथं
यथोक्तं फलं परस्मिन्नसंभावितं तदाह—न हीति । तद्विदोऽपि तथाभावादिति शेषः ।

विशेषणानुपपत्तिं शङ्कते—नन्विति । तदुपपत्तिमाह—नेति । पिण्डः स्थूलो
देहः । प्राणः सूत्रात्मा । अपरब्रह्मोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्ष-
मनुद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति—परमेवेति । लिङ्गाद्ध्यायते-
त्परविषयत्वोक्तं नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । सौत्रं हेतुमाह—ईक्षतीति ।

[अ० १ पा० ३ सू० १३] धानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २५७

(परापरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वम्, अधि० ४)

प्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति “ स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ” इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ।

नन्वभिध्याने परपुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । न चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते । येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरु-

ईक्षतेर्धातोरीक्षणमेव कर्म तद्व्यपदेशान्नापेक्षितधीरित्याशङ्क्य व्याकरोति—ईक्षतिरिति । तथाऽपि तदेव क्रियात्वात्कर्मिति भ्रान्तिं प्रत्याह—दर्शनेति । तस्य व्यपदेशादित्युक्ते पक्षधर्मत्वासिद्धिमाशङ्क्यापेक्षितं पूरयन्विवक्षितमर्थमाह—ईक्षतीति । ईक्षणविषयत्वेन वाक्यशेषे निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मापरमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । ईक्षतिध्यायत्योर्निर्धारणार्था सप्तमी । रजतादिदृष्टेराभासत्वात्तथाभूतमेवेत्यवधियते । अत एव दर्शनविशेषणं सम्यगिति । अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशङ्क्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे—स एवेति ।

निर्देशवैपम्यात् प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति । वैपम्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—अत्रेति । एतच्छब्दस्य प्रकृतगामित्वाद्ध्यायतिकर्मणश्च प्रकृतत्वात्तस्यैवैतच्छब्दसमानाधिकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्यभिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे जीवधनविषयत्वाज्जीवधनोऽभिध्यातव्यस्तस्मात्परात्परः परमेश्वरोऽन्य एवेशतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । यो ध्येयः स एव तदुत्थसम्यग्धियोऽपीक्षणस्य विषयः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगादेतच्छब्दस्य संनिहितपरामर्शित्वेऽपि संनिहिततरजीवधनविषयत्वाज्जीवधनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्तस्येक्षितव्यस्य चैकतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतार्थमुपक्रमे यो ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणगोचरश्चेत्तर्हि जीवधनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यो न हि जीवधनपदं प्रमत्तगी-

१ ड. अ. ट. पुरुष पुरिशयमी । २ क. ज. ट. परः पुं । ३ अ. परपुं । ४ क. रा. ठ. ड. ड. वैशेष्यात् ।

पोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि जीवघन इति । उच्यते । घनो मूर्ति-
जीवलक्षणो घनो जीवघनः । सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो
जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र
जीवघन इति । अपर आह—“स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्”
इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः
सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां
सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्ते-
र्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्म-
भूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति
च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः
परमात्मैव भवति यस्मात्परं किञ्चिदन्यन्नास्ति—“पुरुषान्न परं
किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” इति च श्रुत्यन्तरात् । “परं
चापरं च ब्रह्म यदोकारः” इति च विभज्यानन्तरमोकारेण परं
पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । “यथा
पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मु-

तमिति शङ्कते—कस्तर्हीति । मूर्तो घन इति सूत्रेणाऽऽह—उच्यत इति । षष्ठी-
समासं व्यावर्तयति—जीवेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह—सैन्धवेति । खिल्यमा-
वोऽल्पत्वम् । कथमनवच्छिन्नस्य परस्याल्पत्वं तत्राऽऽह—उपाधीति । तत्र पञ्चम्य-
न्तपरशब्दोपपत्तिमाह—परश्चेति । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वमाश्रित्य पक्षान्तर-
माह—अपर इति । कया वृत्त्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं ब्रूते तत्राऽऽह—
जीवानामिति । परिच्छिन्नकरणावच्छिन्नानामनवच्छिन्नकरणात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्त-
र्भावात्तस्य जीवपूर्णतया तद्धनत्वौलोकोऽपि जीवघन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । तस्य
कारणत्वात्परमात्मा परस्तस्मादित्याह—तस्मादोति । ईक्षणध्यानयोः कार्यकारण-
भावादेकविषयतेत्याह—स एवेति । परस्यैव ध्यातव्यत्वे विशेषणमनुकूलयति—
परमिति । विराडपेक्षया परत्वं सूत्रेऽपीत्युक्तमाशङ्क्य मुख्यं परत्वमुत्सर्गतो ब्रह्मण्ये-
वेत्याह—परो हीति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदिति श्रुत्या परमात्मानं विशि-
नष्टि—यस्मादिति । ईश्वरस्य परमपुरुषार्थत्वे मानमाह—पुरुषादिति । परापरे
ब्रह्मणी प्रकृत्य परशब्देनापरस्य व्यावर्तनादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमित्याह—परं
चेति । न केवलमुपक्रमादेवं किंतु फलोक्तेरपीत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः ।

[अ० १ पा० ३ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २५९
 (दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विद्यज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, आधि० ५)

च्यते ” इति पाप्मविनिर्माकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्या-
 तव्यं सूचयति ।

अथ यदुक्तं परमात्माभिधायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं
 युज्यत इति । अत्रोच्यते । त्रिमात्रेणोकारेणाऽऽलम्बनेन परमा-
 त्मानमभिधायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्द-
 र्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥ (४)

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विद्यज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, आधि० ५)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽ-
 स्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित-
 व्यम् ” [छा० ८-१-१] इत्यादिवाक्यं समान्नायते । तत्र

पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—अथेत्यादिना । परिशुद्धब्रह्मैक्यज्ञाने देशपरिच्छिन्नं
 फलमयुक्तम् । ओंकारोपाधिब्रह्मोपास्तौ तदविरुद्धमित्यर्थः । कथं तर्हि पुरुषमीक्षत
 इति तत्राऽऽह—क्रमेणेति । ब्रह्मलोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं विवक्षित्वेशतिवाक्य-
 मित्यर्थः । एकवाक्यताकार्षेक्षप्रकरणानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्व-
 लिङ्गानुगृहीतप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्त्वाद्ब्रह्मातव्यं परमेवेत्युपसंहरति—अदोष इति
 ॥ १३ ॥ (४)

परात्परं पुरिशयं पुरुषमित्यादिवाक्याद्ब्रह्मातव्यपुरुषनिर्णये परस्य पुरिशयमिति
 पुरसंबन्धसिद्धेरयमपि पुरसंबन्धी दहराकाशो ब्रह्मेत्याह—दहर इति । छान्दोग्य-
 वाक्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तरं विद्यान्तरारम्भार्योऽथशब्दः । यदिदमिति
 प्रसिद्धं हृदयं परामृष्टम् । अस्मिन्निति प्रत्यक्षत्वोक्तिः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । दहरं
 सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकारत्वात्प्रकृतं हृदयमेव तत्र परस्यै नित्यसंनिधेर्वेश्मशब्दः ।
 संनिहितं हृदयं सप्तम्या परामृश्य तस्यातिसूक्ष्मस्य परस्य तत्र सदा स्थितिं सूचयन्वे-
 श्मत्वमेव विशदयति—दहर इति । व्यवहितमपि हृदयं योग्यत्वात्तच्छब्देनोक्त्वा
 तदन्तराकाशस्य विचार्यतां ज्ञेयतां च दर्शयति—तस्मिन्निति । तस्मिन्निति सप्तम्या
 हृदयोक्तेस्तदन्तस्थं दहराकाशमन्वेष्टव्यं जिज्ञास्यं च किंवा तस्याः संनिहिततरद-
 हराकाशार्थत्वात्तदन्तस्थं किंचिदन्विष्य ज्ञेयमिति संशयं सूचयति—तत्रेति । वाक्यं

१ द. अत्र । २ क. द. ज. अ. ट. “च्छिन्नं फ” । ३ क. घ. ज. युज्येतेति । ४ ठः ड. द.
 “दक्षताप्र” । ५ क. “स्य सं” ।

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानाना विद्यजीवब्रह्मणा मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूता-
काशोऽथवा विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः
संशयः । आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं
भूताकाशे परस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश
एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं
जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथैवा परस्यैव
ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वाऽन्यतरस्य
पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राऽऽकाशशब्दस्य भूता-
काशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च
दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । “ यावान्वा अयमाकाशस्तावाने-
पोऽन्तर्हृदय आकाशः ” इति च वाद्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्यो-
पमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तः समाहित-

सप्तम्यर्थः । यदाऽऽकाशोऽन्विष्य ज्ञेयस्तदा प्राप्तं संशयमाह—स इति । द्वितीये
संशये प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । द्वयोरपि पक्षत्रयोपनायकत्वं व्यावर्तयन्ना-
काशशब्दाधीनं पक्षद्वयमाह—आकाशेति । शब्दान्तरात्पक्षद्वयप्राप्तिमाह—तथेति ।
इतिशब्दः संशयशब्देन संबध्यते । नन्वयमन्यः संशयो न प्रकृतस्तस्यान्यादृशत्वा-
त्तत्राऽऽह—तत्रेति । उक्ते संशये सतीति यावत् । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्य-
त्वाद्ब्रह्मैव ध्येयमित्युक्तमिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढेस्तस्यैवोपास्यतेति पूर्वपक्ष-
माह—तत्रेति । दहरवाक्यस्य सोपाधिके ब्रह्मण्यन्वयोक्तौ तत्र प्रवृत्तस्य निरुपाधिकं
बुभुत्समानस्य तस्मिन्प्राजापत्यवाक्यान्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशादिध्यानं
सिद्धान्ते परोपास्तिद्वारा प्रतिपत्तिरिति फलम् । न चाऽऽकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन गत-
त्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं तत्र वाक्यशेषस्थल्लिङ्गानामाकाशविषयत्वात् । प्रकृते तेषां तदन्तस्थ-
विषयत्वेन तदविषयत्वादिति । उपास्त्यर्थं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तदयोगा-
त्कुतो ग्रहणं तत्राऽऽह—तस्येति । तद्ब्रह्मणोनापि वाक्यशेषस्थं फलं संपद्यते वाक्या-
दित्यर्थः । सति भेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादेकत्र तदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
यावानिति । ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानं कारणत्वात्तदभावादाकाशे
नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—द्यावापृथिव्यादीति । दहरे कथं तत्समाधानं तत्राऽऽह—

[अ० १ पा० ३ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २६ ?

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विद्यज्जीवित्प्रद्वयं मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

भवकाशात्मनाऽऽकाशस्यैकत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम्, ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवाऽऽराग्रोपमितत्वात् [श्वे० ५-८] अवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दहरस्याऽऽकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विनिर्ज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । “ तस्मिन्यदन्तः ” इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ।

अवकाशेति । अपहतपाप्मत्वादि तस्मिन्नित्यानुवादः । सत्यकामत्वादि ध्यानार्थमध्यस्तमिति भावः । एष आत्मेत्यात्मशब्दसामञ्जस्यार्थं पक्षान्तरमाह—अथवेति । ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वाज्जीवे तच्छब्दात्परस्मिञ्ज्ञादिति बुद्धिस्थे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य पुरसंबन्धस्य तत्रैव संभवादित्याह—जीवस्येति । तस्यापि पुरेण कः संबन्धस्तत्राऽऽह—तस्येति । तथाऽपि तस्मिन्नौपाधिके कथं ब्रह्मपदं तत्राऽऽह—भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययमाशङ्क्योक्तं न हीति । कार्यकारणसंबन्धस्य साधारण्यादसाधारण्येन व्यपदेशाज्जीवकर्माजितं शरीरं तेनैवं व्यपदेश्यमित्यर्थः । तस्य जीवपुरत्वेऽपि राजपुरे मैत्रसन्नवत्पुण्डरीकदहरगेहता ब्रह्मणोऽस्तु तत्राऽऽह—तत्रेति । वेश्मनः खल्वधारस्याऽऽधेयापेक्षायां पुरस्वामिना ध्येयेन संबन्धान्नान्यापेक्षेत्यर्थः । जीवस्य देहेन विशेषसंबन्धेऽपि हृदयेन तदभावात्कथं तस्यैव तद्वेश्मता तत्राऽऽह—मन इति । तस्यापि चञ्चलत्वान्न हृदयेनासाधारण्यं तत्राऽऽह—मनश्चेति । तथाऽपि तस्य सर्वगतस्य कुतो दहरत्वं तत्राऽऽह—दहरत्वमिति । दहरत्वादेव तर्हि नाऽऽकाशोपमितत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—आकाशेति । यद्भावमपेक्ष्यैतत्कल्प्यते तदेव ब्रह्माऽऽकाशशब्दं लाववादित्याशङ्क्याऽऽधे संशये पूर्वपक्षमाह—न चेति । परविशेषणत्वेनेत्यत्र परो दहराकाश उपादानात्तस्मिन्नितिसम्बन्धतच्छब्दस्येति शेषः । यद्वा परशब्दोऽन्तस्थवस्तुविषयस्तद्विशेषणत्वेन तस्मिन्निति दहराकाशस्योक्तेरित्यर्थः । तच्छब्दस्य संनिष्कृष्टान्वययोगे विप्रकृष्टान्वयस्य जघन्यत्वादाकाशा-

१ क. ज. 'मिलक्षणः स' । २ क. 'देशाव' । ३ क. घ. ज. 'दयेऽन्त' । ४ ल. 'रस्थाका' ।

५ ज. 'न्वेष्टव्य' । ६ क. ज. 'ज्ञास्यत्वं' । ७ ख. 'व तद्वप' ।

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवप्रज्ञां मध्ये घट्टण एउ तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात् । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथा हि—अन्वेष्टव्यतयोऽभिहितस्य दहरस्याऽऽकाशस्य “ तं चेद्ब्रूयुः ” इत्युपक्रम्य “ किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम् ” इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति “ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ” इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याऽऽकाशस्य प्रसिद्धाकाशोपम्येन दहरत्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहरस्याऽऽकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथाऽपि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्तिता भवति ।

नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमा-

न्तर्गत ध्येयमिति भाव । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशान्तस्थस्य वा ध्यानार्थं दहरवाक्यमुपसर्तुमिति शब्द ।

सिद्धान्तयति—अत इति । तत्र प्रतिज्ञा व्याचष्टे—परमेश्वर इति । प्रतिज्ञाया प्रश्नद्वारा हेतूनाह—कस्मादिति । तानेव विवृणोति—तथा हीति । विहितस्य तदन्वेष्टव्यमित्यादिनेति शेष । आकाशस्याऽऽक्षेपपूर्वकमिति सबन्ध । तमाचार्य प्रति शिष्या यदि ब्रूयुरित्याक्षेपमुपक्रम्यावतार्येति योजना । आक्षेपप्रकारमाह—किं तदिति । पुण्डरीकमेव तावदल्पमल्पतर च तदन्तर्गतमाकाश तथाच किं तदत्रात्यल्पेऽस्ति तच्छ्रुतियुक्तिम्यामन्वेप्य यद्वाव साक्षात्कर्तव्यमित्यल्पतादोषेण दहरस्य ज्ञेयत्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थ । तदेव दर्शयति—स इति । आचार्य सर्वनामार्थ । अस्मिन्निति हार्दाकाशोक्ति । उभावग्निश्च वायुश्चेत्यादिसग्रहार्थमादिपदम् । तस्य विवक्षितमर्थमाह—तत्रेति । निवर्तयन्नित्याचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्कयाऽनुपपत्त्या तन्निवर्तन तत्राऽऽह—यद्यपीति ।

परोक्तिं स्मारयित्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना । गत्यन्तराभावादारोपितभेदेनोपमानस्य काचित्कत्वेऽपि सत्या गतौ तदसिद्धिरित्यर्थ । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्व

१ क ज एवात्र । २ क ज 'हर आका' । ३ क ज अ ट 'हि । द्रष्ट' । ४ क ज, य ट 'या विहि' । ५ ड य 'हराका' । ६ क 'द्वा सा' । ७ ड 'द्वा तत्साक्षा' । ८ ख ट द 'स्य कादाचि' ।

[अ० १ पा० ३ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २६३
 (दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विजर्जीवप्रक्षणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

नोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं
 गतिर्यत्कालपनिकभेदाश्रयणम् । अपि च कल्पयित्वा भेदमुप-
 मानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वाद्भ्यन्तराकाशस्य न
 बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत ।

ननु परमेश्वरस्यापि “ ज्यायानाकाशात् ” [शत० ब्रा०
 १०-६-३-२] इति श्रुत्यन्तरात्रैवाऽऽकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते ।
 नैष दोषः । पुण्डरीकवेष्टनमासद्दहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न
 तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत ।
 न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादी-
 नामन्तः समाधानमुपपद्यते । “ एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
 विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ”
 [छा० ८-१-५] इति चाऽऽत्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न
 भूताकाशे संभवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथाऽ-
 नीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्काऽपि निर्वातिता भवति । न

दृष्टम् । न चोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य महत्प(हाप)रिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्य-
 मित्याह—अपि चेति ।

तर्हि परस्यापि भूताकाशो नोपमानमतुल्यपरिमाणत्वादित्याह—नन्विति । नेदं
 वाक्यं भूताकाशतुल्यत्वविषयं किंतु शङ्किताल्पत्वव्यावृत्तिपरमित्याह—नेति । निवृत्तौ
 तावत्त्वे च वाक्यतात्पर्यमाशङ्क्योक्तम्—उभयेति । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्य-
 भेदः । न च तावत्त्वमेव प्रतिपाद्यमफलत्वान्न च शङ्कितदहरत्वनिवृत्तिरेव फलं तत्रैव
 वाक्यतात्पर्यप्रसङ्गान्न च साक्षादेव तत्सिद्धावार्थिकत्वकल्पना युक्तेति भावः । भूताका-
 शाग्रहे लिङ्गान्तरमाह—न चेति । तत्रैव हेत्वन्तरम्—एष इति । विगता विघत्सा
 खादितुविच्छा यस्य स तथा । चकारादुक्तं सर्वमाकाशस्यैकदेशे नोपपद्यत इति
 संबन्धः । तदेव स्पष्टयति—आत्मत्वेति । न तावद्भूताकाशे संभवत्यात्मत्वमचैतन्यान्न
 चापहतपाप्मत्वादेर्नित्यानुवादत्वं नापि सत्यकामत्वादेरारोपितत्वमगतिका हीयं गति-
 रूपक्रमस्थाकाशश्रुतेश्चोपसंहारस्थात्मश्रुतिरुक्तलिङ्गसंगता बलीयसी प्रत्ययसंवादादित्या-
 काशशब्दं ब्रह्मैवेति भावः । आकाशोपमितत्वादिहेतुभ्यो भूताकाशं निरस्य तद्बलादेव
 जीवमपि निरस्यति—यद्यपीति । ननु कथमाकाशोपमितत्वं जीवशङ्कानिवर्तकं

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवप्रद्वयं मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याऽऽराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् ।

यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति । अत्र द्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः । उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । “स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” [म० ५-५] “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः” [बृ० २-५-१८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत् । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुक्त्वा

तस्यापि तदुपमितत्वेन शङ्कितदहरत्वनिवृत्त्योपमानपर्यवसानात्तत्राऽऽह—न हीति । तादात्म्येन शङ्कते—ब्रह्मेति । आदिपदं सर्वाधारत्वादिसंग्रहार्थम् । लाघवेन प्रत्याह—यदिति ।

ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवोपादानमुक्तमनुवदति—यदपीति । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन चरमश्रुतविभक्त्यर्थो नेतव्य इत्याह—अत्रेति । ब्रह्मणः पुरमित्यत्र स्वस्वामित्वं पष्ठ्यर्थं हित्वा ब्रह्मशब्दो मुख्यार्थः स्वीकर्तव्यः प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थापेक्षस्य दौर्बल्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्मपक्षे प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमेव जीवपक्षे प्रकृत्यालम्बनं कथंचिदस्ति तदर्थस्य ब्रह्माभेदात्तत्राऽऽह—तस्येति । ब्रह्मणः शरीरमुपलब्ध्याधिष्ठानमित्यत्र मानमाह—स इति । सर्वासु पूर्णवति व्यपदिश्य पुरिशय इति विशेषणं हृदयसंबन्धविवक्षया नेयम् । आदिपदं यो वेद निहितं गुहायामित्यादिसंग्रहार्थम् । ननु शारीरः शरीरमन्नपानाम्यवहरणेन वृंहयतीति तस्मिन्मुख्यं ब्रह्मत्वं तस्य च स्वकर्माजितत्वादसाधारणं शरीरं तथा च प्रकृतिप्रत्ययौ जीवे मुख्याविति तत्राऽऽह—अथवेति । शारीरसंबन्धमेव वेश्मोत्तरहेतुभ्यो ब्रह्मणाऽपि संबध्यते । दृष्ट हि राजपुरे मैत्रसन्नेत्यर्थः । किंच कर्मफलनित्यतानिवृत्त्या दहरज्ञानस्यानन्तफलत्वश्रुतेर्दहरस्य परत्वमित्याह—तद्यथेति । कर्मणस्तत्फलाच्चोपेक्षानन्तर्यमथशब्दार्थः । इह जीवस्येव देहे दहरमात्मानं तदाश्रिताश्च

१ व 'वक्ष्यत इति । २ ज. 'श्रुत्तित्वं' । ३ क. ज. 'पदेक्ष्य' । ४ क. ख. ठ. ड. द. 'संबन्धमे' ।

[अ० १ पा० ३ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २६६
 (दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां त्रियजोवध्रह्मणा मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, आधि० ५)

पुण्यचितो लोकः क्षीयते ” [छा० ८-१-६] इति च कर्मणा-
 मन्तवत्फलत्वमुक्त्वाऽथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च
 सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदह-
 राकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति ।

यदप्येतदुक्तं न दहरस्याऽऽकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासि-
 तव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः—
 यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् “ यावान्वा अयमाकाश-
 स्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः ” इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोप-
 युज्येत ।

नन्वेतदप्यन्तर्बर्तित्वस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते । “ तं चेद्ब्रू-
 युर्यदिदमस्मिन्न्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वैश्व दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
 काशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाच विजिज्ञासितव्यम् ”
 इत्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशोपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्या-
 दीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः
 समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं
 स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत “ अस्मिन्कामाः समाहिताः ”
 “ एष आत्माऽपहतपाप्मा ” इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमा-

सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोकं ब्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु
 कामचारः स्वेच्छया चरणमप्रतिहतमनन्तमैश्वर्यमित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—प्रकृतेति ।
 वदन्नित्याचार्यो वेदो वोक्तः ।

दहराकाशस्यान्वेष्टव्यादिसिद्धौ तत्र विचारो न तु तदस्ति तस्मिन्न्यदन्तरित्यन्त-
 स्थविशेषणत्वाद्न्वेष्टव्यादेरिति तत्राऽऽह—यदपीति । उत्तरत्राऽऽकाशस्वरूपप्रतिपा-
 दनानुपपत्त्या तस्य ज्ञेयत्वमन्तः समाहितैः सहेष्टमित्याह—अत्रेति ।

तत्प्रतिपादनमन्यथोपपन्नमिति शङ्कते—नन्विति । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह—
 त्तमिति । किं तदत्रेत्याक्षेपादुभे अस्मिन्निति चान्तस्थवस्तूक्त्या समाधानाधारत्वमे-
 वाऽऽकाशस्येत्यर्थः । तस्याऽऽधारमात्रत्वविवक्षायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यादित्याह—
 नैतदिति । अस्तु को दोषस्तत्राऽऽह—तत्रेति । दहराकाशस्य प्रकृतस्यैतच्छब्देन
 परामर्शात्तद्वेदनस्य फलवत्त्वश्रुतेस्तदेव ध्येयम् । न चैतच्छब्देन द्यावापृथिवीभ्यां व्यव-
 धानान्नाऽऽकाशाकर्षणमस्मिन्नेप इति चैकवचनात्तस्यैव परामर्शयोग्यत्वादित्यर्थः ।

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अवि० ५)

धानाधारमाकाशमाकृष्य “अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्ये-
तांश्च सत्यान्कामान्” इति समुच्चयार्थेन चशब्देनाऽऽत्मानं
कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्मा-
द्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाऽऽकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः
सहान्तस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त
इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं त एवोत्तरे हेतव
इदानीं प्रपश्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे
परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—“इमाः सर्वाः
प्रजा अहरर्हाच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति” [छा० ८-
३-२] इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्वि-
षया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य
ब्रह्मर्ता गमयति । तथा अहरर्हर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मवि-

सत्यकामवेदनस्यैतत्फलं तदानन्तर्यान् दहराकाशबुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—समुच्चयेति ।
“संदिग्धस्य वाक्यशेषान्निर्णयः” इति न्यायादादौ तस्मिन्त्यदन्तरिति तच्छब्दोऽनन्तरम-
प्याकाशमभिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशति । तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
सितव्यं चेत्युपसंहरति—तस्मादिति । नन्वेतच्छब्दस्य संनिहितार्थत्वाज्जीवात्मनः
सर्वान्प्रति संनिहिततरत्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्कामानां च तत्र समाहितत्वेन समुच्चयसि-
द्धेस्तत्परं वाक्यमित्याशङ्क्य विजातीयाध्यक्षादिसिद्धजीवात्सजातीयश्रुतिसिद्धदहराका-
शाह्यपरमात्मपरामर्शं द्वाघवाज्जीवे चापहतपाप्मत्वाद्ययोगाद्वाक्यभेदापत्तेर्भैवमित्याह—
स चेति ॥ १४ ॥

दहराकाशस्येश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—गतीति । उत्तरसूत्रसंदर्भस्य परमसंगति-
माह—दहर इति । अवतारितसूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—इत्येति । इतःशब्दार्थ-
माह—यस्मादिति । तावेषोदाहरति—इमा इति । प्रजाश्रिदाभासा जीवाः । अहरहः
स्यापे । कथं तर्हि पुनस्तथानं तत्राऽऽह—एतमिति । उक्तगतिशब्दयोर्विवक्षितमर्थ-
माह—तत्रेति । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । एतच्छब्दाज्जीवानां स्वापे दहरगमनेऽपि तस्य
ब्रह्मत्वे किमायातं तदाह—तथा हीति । अध्यायभेदधिया श्रुत्यन्तरशब्दः ।

[अ० १ पा० ३ सू० १६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरंभाष्यसमेतानि । २६७
 (दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवप्रद्वाना मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

परं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—“ सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ”
 [छा० ६-८-१] इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुपुत्रमा-
 चक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि
 प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मता-
 मस्य गमयति ।

ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि
 ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामा-
 नाधिकरूप्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
 इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं
 ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न
 ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकारूपं गच्छन्तीति
 शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

• धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम्—

स्वमपीतो भवतीत्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तथाहीत्यादिसूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह—
 लोकेऽपीति । प्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात्तत्प्रामाण्यायानुदाहार्यत्वेऽपीदृशी नामेयं
 वैदिकी प्रसिद्धिरियं लोकेऽप्यस्तीति श्रुतिप्रामाण्यदाढ्याय तद्वृत्तिरिति मत्वा किले-
 त्युक्तम् । दहरस्य ब्रह्मत्वधीहेतुतां गतेरुक्त्वा शब्दस्यापि कथयति—तथेति । गति-
 वदित्येतत् ।

शब्दस्य सिद्धान्तानुगुण्यं नेति शङ्कते—नन्विति । षष्ठीविभक्त्यधृतेस्तदर्थलक्ष-
 णाया गौरवान्नास्य लोकार्थतेत्याह—गमयेदिति । तथाऽपि कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्या-
 शङ्क्य निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाऽऽह—सामानाधिकरण्येति । ननु तेनैव
 न्यायेन विशेषणसमासो न युक्तस्तत्रायाविषयत्वादेकस्य शब्दस्यार्थद्वयसाधारण्ये
 गुरुलघुचिन्तया लघुर्ग्राह्य इति न्यायः । तथा सति लोकविशेषे प्रयोगबाहुल्यात्तस्यै-
 वाऽऽदौ बुद्धिस्थत्वात्कुतो ब्रह्मविषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र लिङ्गं चेत्युत्तरत्वेन योज-
 यति—एतदेवेति । तस्य लिङ्गत्वं स्फुटयति—न हीति ॥ १६ ॥

सर्वजगद्धारणस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमित्याह—धृते-
 श्चेति । अस्य धृत्यात्मनो महिम्नो दहरे श्रुतस्यास्मिन्नीश्वरे श्रुत्यन्तरेपूपलब्धेस्तस्ये-
 श्वरत्वमित्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे—धृतेरिति । अथशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य विधृति-
 शब्दात्कथं दहरस्य विधारकत्वमित्याह—कथमिति । प्रकृतगामिना यच्छब्देनाऽऽ-

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

“ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ” इति हि प्रकृत्याऽऽकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चाऽऽत्मशब्दं प्रयुज्यापहत-पाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—
 “ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेपां लोकानामसंभेदाय ” इति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते । क्तिचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदायैवमयमात्मैपामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते—“ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ” [बृ० ३-८-९] इत्यादेः । तथाऽन्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—“ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ” [बृ० ४-४-२२] इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

त्मशब्देन च दहरस्यैव बुद्धिस्थत्वान्न प्रकरणविच्छेदकोऽथशब्दः किंतु वाक्योपक्रमधोतीत्याह—दहरोऽस्मिन्नित्यादिना । श्रौतविधृतिशब्दस्यार्थमाह—तत्रेति । स्त्रियां भावे क्तिन्विधानान्न विधृतिशब्देन दहरस्य विधारकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतेशब्दवदयं न क्तिन्प्रत्ययान्तः किंतु क्तिचप्रत्ययान्त इत्याह—क्तिच इति । सेतुशब्देनापि विधारकोक्त्या पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दृष्टान्तेनासंकरहेतुत्वं सेतुशब्दस्यार्थमाह—यथेति । इतिशब्दः श्रुत्यक्षरार्थसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति—एवमिति । तथाऽपि कथं दहरस्येश्वरत्वं तत्राऽऽह—अयं चेति । द्यावापृथिव्यादिस्थितिरक्षराधीनेति विद्वद्वाक्यमादिशब्दार्थः । प्रकारान्तरेण धृतिमाचष्टे—तथेति । निश्चितत्वं संदेहस्याप्यदिपयत्वम् । राजकुमारव्यावृत्त्यर्थं भूताधिपतिरित्युक्तम् । लोकपालात्मनाऽपि परस्मैभावस्थानं वक्तुं भूतपालपदम् । विधारकतया सेतुरित्येति सर्वव्यवस्थापकत्वमाह—सेतुरिति । तदेव स्फुटयति—एवमिति । सूत्रार्थमुपसंहरति—एवमिति ॥ १६ ॥

[अ० १ पा० ३ सू० १०-१८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २६९
 (दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां विषयजीवग्रहणां मध्ये ग्रहण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । “ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ” [छा० ८-१४] “ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ” [छा० १-९-१] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शसि इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषवलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—“अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच ” [छा० ८-३-४] इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुपुत्रावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्तोत्पुपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्य-

दहरस्य परत्वे हेत्वन्तरम्—प्रसिद्धेश्चेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्फुटयति—यदिति । नास्ति लौकिकी प्रसिद्धिरिति श्रौतीं प्रसिद्धिमाह—आकाश इति । यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति ग्रहीतुमादिपदम् । ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रसिद्धयुक्त्या जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह—जीवे त्विति । क्वचिल्लोके वेदे चैत्यर्थः । तर्हि लोकवेदप्रसिद्धेर्भूताकाशो गृह्यतां नेत्याह—भूतेति ॥ १७ ॥

विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रत्यवस्थानं प्रत्याह—इतरेति । तत्र चोद्यं व्याचष्टे—यदिति ।

तत् । सर्व-

इति । अस्मादभिमानद्वयविषयादिति यावत् । शरीरशब्दो देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविक्तात्मज्ञानवत्त्वं तत्फलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्फलमाह—परमिति । उपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिविषयत्वं निषेधति—एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं तत्राऽऽह—अत्रेति । संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादि बृहदारण्यकं श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावत्त्ववद्देहादुत्थापनमपि जीवलिङ्गमित्याह—तथेति । देहाश्रयश्चेत्कथं तस्माद्भूतिष्ठेत्तत्राऽऽह—

पाश्र्वस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाऽऽकाश-
व्यपाश्र्वयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत् । यथा
चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसम-
भिव्याहारात् “ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्नर्वहिता ” इत्ये-
वमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगंत एवं जीवविषयोऽपि भवि-
ष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् “ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ” इत्यत्र
स एव जीव उच्यते इति चेत् । नैतदेवं स्यात् । कस्मात्,
“ असंभवात् ” । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी
सन्नाकाशेनोपमीयेत । न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपा-
प्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरे-
काशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठात्
“ अन्यार्थश्च परामर्शः ” [ब्र० सू० १-३-२०] इति ॥ १८ ॥

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्, अधि० ६)

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

“ इतरपरामर्शात् ” या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवान्निराकृता ।
अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः
कुर्यते, उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् ।

अ० १ पा० ३ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंयलितशांकरभाष्यसमेतानि । २७१

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

तत्र हि—“य आत्माऽपहतपाप्मा” [छा० ८-७-१] इत्यपहतपा-
प्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय “य
एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा ” [छा० ८-७-४] इति
ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति । “ एतं त्वेव ते भूयोऽ-
नुव्याख्यास्यामि ” [छा० ८-१-३-८-१०-४] इति च तमेव
पुनः पुनः परामृश्य—“ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा ”
[छा० ८-१०-१] इति “ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपसन्नः
स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा ” [छा० ८-११-१] इति च
जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि
दर्शयति—“ एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म ” इति । “ नाह खल्वयमेवं

जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिश्रुतेरसंभवो नेति शङ्कत इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिस्त-
त्राऽऽह—तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यस्य परमात्मविषयत्वमाशङ्क्याऽऽद्यपर्यायस्य जीव-
विषयत्वादुपक्रमस्यापि तथेत्याह—य इति । ननु च्छायात्मैवास्मिन्पर्याये प्रतिपाद्यते
दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वान्नेत्याह—द्रष्टारमिति । परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिव-
द्भूमप्रतिपत्त्यर्थं प्राणाद्युक्तिवच्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयतृतीययो-
रपि तद्विषयत्वमाह—एतं त्विति । उत्तरत्रान्यस्यानुक्तेर्नान्यार्था जीवोक्तिरित्यर्थः ।
अन्तर उपपत्तेरित्यत्र परस्याक्षिस्थानताया दर्शितत्वादाद्यपर्यायस्य परविषयत्वादुत्तर-
योरपि तद्विषयतेत्याशङ्क्याऽऽह—य इति । स्वप्ने वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता पर-
स्यैव रुक्मानं स्वप्नधीगम्यमित्युक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । तदेतदिति संबन्धः ।
यत्र यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः स्वाभावस्थां प्राप्नो भवति
तस्यामवस्थायामुपसंहरणग्रामस्तैद्यापारकृतकालुष्यहीनः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विहा-
यन्मुक्ताद्यावृत्तस्तैजसानन्तरभावी प्राज्ञो ज्ञानक्रियां विना स्वरूपचैतन्येनाज्ञान-
साक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन चाऽऽत्मेत्यर्थः । तथाचावस्थावस्वाज्जी-
वोऽयमिति श्रुत्यर्थं संक्षिप्याऽऽह—जीवमिति । स्वप्नावस्थातोऽन्या स्वाभावस्थाऽव-
स्थान्तरम् । तथाऽपि तस्मिन्नपहतपाप्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य विनाऽपि ब्रह्मरूपतामु-
पास्त्या तद्धीरित्याह—तस्येति । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिनोपक्रान्तः स परमा-
त्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते तेन तत्प्रतिपादनसिद्धिरित्याशङ्क्य चतुर्थपर्यायस्यापि
जीवविषयत्वमाह—नाहेति । अहेति निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवा-

१ क. 'नः प' । २ ठ. द. ड. 'दित्युक्तेऽम्' । ३ ख. ठ. ड. ट. परात्म' । ४ क. य. तद-
र्थतेत्या' । ५ क. य. 'स्तत्तथा' । ६ ट. द. इ. 'न्त. प' ।

(भक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोजावपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (आधि० ६)

संप्रत्यात्मानं जानात्यथमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि ”
 [छा० ८-११-२] इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य । “एतं
 त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात् ” इति
 चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकम् “एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
 रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स
 उत्तमः पुरुषः ” इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्श-
 यति । तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम् ।
 अतः “ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ” इति जीव एवोक्त इति
 चेत्कश्चिद्ब्रूयात् । तं प्रति ब्रूयात् “ आविर्भूतस्वरूपस्तु ” इति ।
 तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याऽऽ-
 शङ्का संभवतीत्यर्थः । कस्मात् । यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो
 जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः ।
 भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति “ य एषोऽक्षिणि ”

[अ० १ पा० ३ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २७३

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैवं शरीरात्मताया
व्युत्थाप्य “ एतं त्वेव ते ” इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येय-
त्वेनाऽऽकृष्य स्वप्नसुप्तोपन्यासक्रमेण “ परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं
ब्रह्म तद्रूपतयैवं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण । यत्तत्परं
ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं
तदेवं च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं “ तत्त्वमसि ” इत्यादि-
शास्त्रेभ्यो नेतरदुषाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरु-
षबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थानित्यद्वैतस्वरूपमात्मानम्
“ अहं ब्रह्मास्मि ” इति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् ।
यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्बुत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते
नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातो नासि संसारी किं तर्हि

अक्षीति । उपजनापर्यवत्त्वात्प्रतिबिम्बवदनात्मा देहादिरिति वक्तुमुदशराव आत्मान-
मवेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीथस्तन्मे ब्रूनमित्युत्तरो ग्रन्थ इत्याह—उदशरा-
वेति । प्रकृतो द्रष्टा द्वितीयार्थः । व्युत्थापनं बाधः । प्रहरणविच्छेदं व्यावर्तयति—
एतमिति । अवस्थानां व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वात्तदस्पृष्टं वस्तुपदेष्टुमवस्थोक्तिरिति
तदुक्तिफलमाह—स्वप्नेति । परं ज्योतिरित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—यदिति । परं
ज्योतिरेवोपसंपत्तव्यं श्रूयते न ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्तदिति । यत्तु जीवस्य नाप-
हतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह—तचेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्तद्रूपेण स्वाभाविकाविर्भूता-
पहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्वदति वाक्यमित्यर्थः । कथं मिथो विरुद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यं
तत्राऽऽह—तदेवेति । विरुद्धत्वबुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्दोषीत्याशङ्क्याऽऽह—
नेतरदिति । प्रातीतिकविरुद्धाकारस्यौपाधिकत्वादागमावगतं स्वाभाविकमैक्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । अविद्यान्वयव्यतिरेकाम्ब्यां संसारित्वस्याविद्यात्वं वक्तुं दृष्टान्तेनान्वयमाह—
यावदिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनयति—
नासीति । व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्त्वा तत्फलमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किमिति ।

१ क. 'न शारी' । २ क. 'पुनस्त' । ३ क. ज. ट. 'न्यासोपक' । ४ क. 'स्वाभाविकं' ।
५ क. 'पं व' । ६ ड. झ. यत्' । ७ क. ट. 'व जी' । ८ क. रूप । ९ घ. 'बुद्धिद्वैत' । १० ख.
ठ. ड. ड. 'यत्वात्प्र' ।

(अक्षिपुहपत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जोवपरेशयोः परेदास्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति तदा कूट-
स्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समु-
त्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति “ स यो
ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुण्ड० ३-२-९]
इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरी-
रात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वं च रूपं
स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनां
तु द्रव्यान्तरसंपर्कादिभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशे-
षाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः
स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवि-
योगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तर्थाऽऽत्मचैत-
न्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्योम्न
इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपं,

शास्त्रीयमात्मज्ञानमनूद्य तत्फलमाह—तदेति । विदुषो ब्रह्मत्वे मानमाह—स इति ।
किमित्यन्यतरस्य कल्पितत्वं द्वयोरपि वस्तुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तदेवेति । शरीर-
विशिष्टं रूपं कल्पितमन्यथा तस्मादुत्थितस्य स्वेनाभिनिष्पत्त्ययोगादित्यर्थः । स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पत्तिरित्यत्र विरोधं चोदयति—कथमिति । तत्र हेतुं सूचयति—कूटस्थेति । विशेष-
णव्यावृत्तिमाह—सुवर्णादीनामिति । पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम् । असाधारणो विशेषः
स्वर्णत्वभास्वरत्वादिः । दाहच्छेदादिसंग्रहार्थमादिपदम् । स्वर्णादिवन्नक्षत्रादीनामभिभाव-
कद्रव्यसंपर्काविनाशेऽपि स्वरूपाभिनिष्पत्तिवत्प्रकृतेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति ।
स्वर्णादीनामिवेति यावत् । अभिभावकं सावित्रं तेजोऽभीष्टम् । दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह—
न स्थितिः । द्रव्यान्तरसंसृष्टं तेजोभिभूतं ततो विविक्तमभिव्यक्तिमर्हति कूटस्थनित्यं
स्वन्येनासंसृक्तमसङ्गाद्वितीयं ततो विवेकद्वारा नाभिव्यक्तिभागित्यर्थः । वस्तुतोऽसंस-
र्गित्वे व्योमोदाहरणम् । जीवस्याभिभूतस्वरूपतया ज्ञानात्तदभिव्यक्तिः स्वरूपेणाभिनि-
ष्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टेति । जीवस्वरूपस्थानभिव्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो
विरुध्येत । तस्याहमिति तद्धीपूर्वकत्वात्तथाच तदनभिव्यक्तिरयुक्तेत्यर्थः । उक्तमेव
व्यक्तीकुर्वन्नादौ तद्वीय स्वरूपमनुवदति—दृष्टीति । विज्ञानधन एवेत्यादिश्रुतेश्चिन्मात्र-
स्वभावस्तावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिद्वारा व्यज्यमानं दृष्ट्यादिशब्दितमतो दृष्ट्याद-
योऽस्य स्वरूपमित्यर्थः । अथोक्तं रूपमदेहस्यैव व्यज्यते सदेहस्य तद्व्यक्तिविरोधि-

[अ० १ पा० १ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २७५
 (आक्षिपुहयत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (आधि० ६)

तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते ।
 सर्वो हि जीवः पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरत्यन्यथा
 व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्स-
 मुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरी-
 रात्समुत्थानं किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति । अत्रो-
 च्यते—प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनो-
 पाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति ।
 यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छद्यं शौक्यं च स्वरूपं प्राग्वि-
 वेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाण-
 जनितविवेकग्रहणाच्च पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छद्येन शौक्येन
 च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् ।
 तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेक-
 ज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः
 केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवाऽऽत्मनोऽ-

७

त्वान्न हि देहसंबन्धे जीवस्यासाधारणं रूपं प्रकटी भवति तत्राऽऽह—तच्चेति । तामेव
 दृष्टिं व्याचष्टे—सर्वो हीति । सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यत्रार्थापत्ति-
 माह—अन्यथेति । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—तच्चेदिति । दृष्ट्यादिरूपं सर्वनामार्थः ।
 निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ फलितमाह—अत इति । काल-
 परिपाकनिमित्तं प्रयत्नविशेषनिमित्तं वेति संदेहादाह—किमिति । कालकृतप्रति-
 बन्धध्वंसोपाधिका वा पुरुषव्यापारोपाधिका वेति संशयाद्भुक्तम्—किमात्मिकेति ।
 वस्तुतोऽसंसर्गेऽपि देहादिभिरविद्यया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपमतस्तद्विवेकापेक्षया
 स्वरूपाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—अत्रेति । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे
 दृष्टान्तः—यथेति । विवेकादूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्टेत्याह—प्रमा-
 णेति । उच्यत इत्युक्तितात्पर्यमाह—प्रागपीति । शरीरात्समुत्थायेत्यादिश्रु-
 त्यर्थं दर्शयन्दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । श्रुतिकृतमन्वयव्यतिरेकसहितया योऽयं
 विज्ञानमय इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकज्ञानं त्वंपदार्थशोधनम् । स्वरूपा-
 भिनिष्पत्तिमेव विवेकफलभूतां विशिनष्टि—केवलेति । ननु देहादुत्थानं नामोत्क्रमणं
 न पदार्थशोधनं सदेहत्वं च वास्तवं नाऽऽविद्यं प्रसिद्धिविरोधात्तत्राऽऽह—तथेति ।

१ अ. 'पत्तिः । त' । २ क. इ अ. च । ३ अ. 'णात्तत्कालवर्ती प' । ४ ड. ज.
 'कविज्ञा' ।

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपातत प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयो परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

शरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात्—“अशरीरं शरीरेषु” [का० १-२-२२] इति । “शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते” [भ० गी० १३-३१] इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावाद्नाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावो स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः । व्योमवदसद्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतः—“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ” इत्युपदिश्य “ एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म ” इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यथेत्स्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दि-

उक्तश्रुत्यनुरोधेनेति यावत् । देहासबन्धिनो देह स्थितिरित्युक्ते विरोध निरसितुं विवेकतोऽदेहत्वमविवेकत सदेहत्व मन्त्रवर्णिकमित्यर्थ । स्वकर्माजिते देहे दुःखादिभोगस्यावर्जनीयत्वान्न जीवत स्वरूपाविर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह—शरीरेति । अशरीरवदित्यपेरर्थ । जीवतोऽपि स्वरूपस्याऽऽविर्भाव स्यादिति शेष । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सौत्रमाविर्भावपद युक्तमित्याह—तस्मादिति । मुख्योवेव तौ किं न स्याता तत्राऽऽह—न त्विति । ज्ञानाज्ञानाम्यामाविर्भावानाविर्भाववित्येव स्थिते सत्यशाशित्वादि-कृतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह—एवमिति । न्यायसहितश्रुत्या जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्येत्युक्त सप्रति प्राजापत्यवाक्यादपि तद्भेदो मिथ्येत्याह—कुतश्चेति । एतद्विन्नस्य जीवस्याप्रतिपाद्यत्वम् । तन्नास्तित्वमेवमित्युच्यते । कुत शब्दोक्त हेत्वन्तर स्फोरयति—यत् इति । अतो ब्रह्म प्रत्यभूतमत्र प्रतिपाद्यमिति शेष । उक्त व्यतिरेकेण विवृणोति—योऽक्षिणीति । श्रुतिलिङ्गाभ्या केवल जीवलिङ्ग बाधित्वा जीवो ब्रह्मतयोच्यते नान्यत्वेनेत्यर्थ । प्रतीकाभिप्रायेण च्छायया ब्रह्मण सामानाधिकरण्यं न जीवनेति नास्ति लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । उपास्तिविध्यश्रवणात्प्रतिपादकत्वसम्भवे प्रतीकोक्तिकल्पनायोगादात्मान्वेषणाय प्रवृत्तयो सुरासुरराजयोरनात्मानवदन्प्राजापतिर्मृषावादीं विप्रलम्भक स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामानाधिकरण्याल्लिङ्गसिद्धिरित्यर्थे । द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थावैशिष्ट्यदृष्टेराद्येऽपि पर्याये न ब्रह्मैक्यमि-

१ य ट 'कज्ञ' । २ क 'त्वर्थानु' । ३ ख देहोत्प' । ४ क ट ह ट 'वस्य प्र' ।
ख ट ह ट 'वल्जी' । ६ ख ह 'मिया' ।

[अ० १ पा० ३ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २७७

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोजोवपरोशयोः परोशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

इयते । प्रजापतेर्मृपावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये—
“ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति ” इति न प्रथमपर्याय-
निर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः । “ एतं त्वेव ते
भूयोऽनुव्याख्यास्यामि ” इत्युपक्रमात् । किंचाहमद्य स्वप्ने
दृष्टिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः
प्रत्याचष्टे । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं
स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये—“ नाह
खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि ” इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेवं दर्शयति
न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र—“ विनाशमेवापीतो भवति ”
इति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशा-
भिप्रायम् । “ न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वात् ” [वृ० ४-३ ३०] इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतु-
र्थेऽपि पर्याये—“ एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवा-
न्यत्रैतस्मात् ” इत्युपक्रम्य “ मघवन्मर्त्ये वा इदं शरीरम् ” इत्या-
दिना मपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानेन संप्रसादशब्दो-

एमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । आद्ये पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तद्वैक्य-
वदित्यर्थः । अवस्थानां व्याभिचारित्वाज्जीवस्यासङ्गत्वाद्युक्ता द्वितीयपर्यायस्यैक्यपर-
तेति भावः । अवस्थाव्यभिचारे तद्वतोऽपि तद्भावात्कुतोऽसङ्गतेत्याशङ्क्याऽऽह—
किंचेति । आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्तस्य च स्वापेऽभावात्कथं तदव्यभि-
चारितेत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । पर्यायद्वयं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । विज्ञातृनि-
षेधे परामर्शासिद्धिरेति भावः । ज्ञातुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—
यच्चिति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति—न हीति । आत्मनः स्वभावभूतविज्ञ-
प्तेर्नान्यथाभावो योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायत्रयवच्चतुर्थपर्यायालोचनायामपि ब्रह्माव्यतिरि-
क्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमित्याह—तथेति । कथमुपहितस्यानुपहितपरैक्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—मघवन्निति । संप्रसादस्यैव परेणैक्यमुच्यते न जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह—
संप्रसादेति । स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाद्ब्रह्मस्वरूपापन्नत्वेऽपि न ततोऽन्यत्वं निर-
स्यते भिन्नाभिन्नत्वादित्याशङ्क्य विरोधादेकोपाधौ तदयोगाद्भेदाभावे स्वरूपाभिनिष्प-

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जावपरेशयो. परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्” [ब्र०सू० १-१-३०] इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वज्ज्जेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः—“अथ य एष संप्रसादः” [छा० ८-३-४] इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम् । संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रिय-

मित्याशङ्क्यानुवादफलमाह—एवं हीति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यं न क्वापि सूत्रकारो मुखतो वदति किंतु सर्वत्र भेदमेवातो नैक्यमिष्टं तत्राऽऽह—प्रतिपाद्यं त्विति । आदिपदमात्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिसंग्रहार्थम् । विद्वान्यजेतेत्यादिश्रुत्या कर्मस्वात्मविदोऽधिकारात्कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे कुतो जीवस्य ब्रह्मैक्यं तदैक्ये वा कुतो विधिविरोधो नेत्याशङ्क्य विशिष्टस्यामुख्यात्मत्वात्तद्विदश्च कर्माधिकारान्मुख्यात्मविद्यावर्तस्तत्त्यागाधिकारान्न काण्डयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं स्मारयति—वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥

जीवानुवादेन ब्रह्मताविधाने विरोधाभावात्प्राज्ञापत्यवाक्ये जीवस्याप्रतिपाद्यत्वान्न तदवष्टम्भेन दहरवाक्ये जीवाशङ्केत्युक्तमिदानीं दहरवाक्यशेषस्य गतिमाह—अन्यार्थश्चेति । सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—अथेति । वाक्यभेदप्रसङ्गं हेतूकृत्योक्तं न जीवेति । प्रकृतो विशेषो दहराकाशस्तस्यापि नायमुपदेशस्तस्याजीवत्वादित्याह—नेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति—अत इति । अन्यार्थत्वमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—किं तर्हीति । संप्रसादपदे जीववादिनि श्रुते नेश्वरपरत्वं वाक्यस्येत्याक्षिपति—कथमिति । व्याख्यया वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह—संप्रसादेति । तादा-

१ क. ज. "र्थकः प्रा" । २ क. ख. ठ. ड. द. "तत्त्यागा" । ३ क. ख. झ. "ण्डद्वयो" । ४ क. ख. ठ. ड. द. "पत्ये वा" । ५ ख. स्फोटयति ।

[अ० १ पा० २ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २८१

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि० ६)

पञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नानाडीचरोऽनुभूय
श्रान्तः शरणं प्रेष्मुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुपु-
सावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेष-
विज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । यदस्यो-
पसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एव
आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः
परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ (६)

यदप्युक्तं “ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ” इत्याकाशस्याल्पत्वं
श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्व-
मवकल्पत इति । तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परि-
हारः परमेश्वरस्योऽऽपेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति “ अर्भकौ-
कस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाद्यत्वादेवं व्योमवच्च ”
[ब्र० सू० १-२-७] इत्यत्र । स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य
इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाऽऽकाशे-
नोपमिमानया “ यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय
आकाशः ” इति ॥ २१ ॥ (६)

त्स्यविषयत्वं संबन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा । यत्तु जीवस्य नाप-
हतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह—यदिति ॥ २० ॥

जीवपरामर्शस्य गतिमुक्त्वा दहरश्रुतेः शङ्काद्वारा गतिमाह—अल्पेति । शङ्का-
भारं विभजते—यदपीति । तस्य परममहत्त्वादित्यर्थः । जीवेऽपि कथमल्पा
श्रुतिर्महत्त्वाविशेषात्तत्राऽऽह—जीवस्येति । तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे—उक्तो हीति ।
तमेव स्मारयति—परमेति । कुत्रेदं समाधानमुक्तं तत्राऽऽह—अर्भकेति । तथाऽपि
परस्य परममहतो नास्ति दहरत्वमित्यत्र किमायातं तत्राऽऽह—स एवेति । तदुक्त-
मित्यस्य व्यास्यान्तरमाह—श्रुत्येति । तदेवं श्रुतिलिङ्गाम्यां दहरवाक्यं ध्येये पर-
स्मिन्नन्वितं प्राजापत्यवाक्यं तु ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति स्थितम् ॥ २१ ॥ [६]

परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गात्तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरिति-

१ क. द. ज. अ. ट. 'त्व प' । २ क. द. ज. 'यत ए' । ३ ज. 'कोऽस्य' । ४ ज. 'श्वरे
वापे' । ५ क. 'स्याप्यापे' ।

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (अधि-१९)

दितं जीवं स्येन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् “एतं त्वेव ते” इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं “ ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि ” इति कल्पयन्ति । तेषां “ एतम् ” इति संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विमकुर्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत । पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । “ एतं त्वेव ते ” इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्द-

त्तेरयुक्तत्वात्तद्गतभेदस्य कल्पितत्वमेवेत्याह—नेति । एकदेशिव्याख्यामनुवदति—केचित्त्विति । जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्योगात्तदाकर्षणस्यान्याय्यत्वम् । कथं तर्हि प्रकृतानुगुणतया वाक्यं व्याख्यायत एनच्छब्देन पूर्वपर्यायेषु प्रकृतजीवानाकर्षणे तदालम्बनाभावाद्वाक्यार्थधियोऽनुदयात्तत्राऽऽह—एतमिति । सर्वनामश्रुत्या दूषयति—तेषामिति । किंचोपक्रमसूचितोऽर्थश्चतुर्थ एव पर्याये सर्वनामार्थः सर्वत्र वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—भूयःश्रुतिश्चेति । उपक्रान्तोऽर्थः सर्वत्र सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिपाद्यकोटिनिवेशीति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—एतं त्विति । स्वयुध्यमतायोगे फलितमाह—तस्मादिति । नैस्यैव जीवस्तदित्यं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—कथिति । तस्य विलापनयोग्यतामाह—अनेकेति । कथं तर्हि तत्परिहाण्या पारमार्थिकरूपापत्तिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—तदिति । रज्ज्वादीनेषा रज्जुरित्यादिविद्यया पुरोवर्त्यधिष्ठानमिति शेषः । पौर्वापर्यालोचनया प्राजापत्यवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मत्वं तस्येष्टमित्युक्तम् । संप्रति सूत्रसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्याच्च जैवं रूपं वास्तवमिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह—तेषामिति । तत्प्रतिषेधार्थं नैतदारब्धं सम्यग्ज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । कथमिदमेव तेषामुत्तरमित्युक्ते तदर्थं संगृह्णाति—

[अ० १ पा० ३ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २७९

(भक्षिपुष्यत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोजोवर्षरशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम् (आधि० ६)

शनप्रांतेपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविबदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिपेधति सूत्रकारः—“ नासंभवात् ” [१-३-१८] इत्यादिना तत्रायमभिप्रायः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिपेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति । जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रातिपिपादयिषति किं त्वनुबदत्पेवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ।

एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति—कूटस्थेति । ज्ञानादिगुणवत्त्वं प्रत्याह—विज्ञानेति । कथं तस्यैकत्वं चेतनाचेतनभेदधीविरोवादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । माया ततोऽन्येति वादं व्युदसितुं माययेत्युक्तम् । साधारणासाधारणप्रपञ्चभेदस्याप्रामाणिकत्वादविद्यादिभेदे च मानाभावादेकस्मादेवाज्ञानाद्विचित्रशक्तितो विश्वधीसंभवे तद्भेदे गौरवान्न सोऽस्तीत्यर्थः । एकस्यानेकधा मानं नाविद्ययाऽपि दृष्टमित्याशङ्क्य विवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह—मायावीति । नान्योऽनोऽस्तीत्यादिश्रुतेरवधारणार्थमाह—नेति । शारीरकार्थसंक्षेपसमाप्तावितिशब्दः । श्रुतिसामर्थ्यादतिरिक्तजीवभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यादन्यो जीवोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । आदिशब्देन नेतरोऽनुपपत्तेरिति गृह्यते । संसारिणो जीवाद्भेदोक्त्या यावदीश्वरस्यासंसारित्वं नोच्यते तावदभेदव्यपदेशेऽपि जीवस्यासंसारित्वं न सिध्यतीत्यापातिकं भेदं सूत्रकारोऽनुबदतीत्याह—तत्रेति । तत्र तत्र श्रुतिस्मृतीभिहासपुराणेषु प्रमितं परमात्मरूपमनूद्य ततो विपरीतं प्रातीतिकं जीवरूपं तत्र कल्पितमिति सोदाहरणमाह—नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरसनमित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मेति । वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि । जीवब्रह्मणोश्चैतन्याविशेषात्तदाकारेणाऽऽकारान्तरेण वा भेदायोगोन्यायः । नेह नानेत्यादयो द्वैतवादानिषेधाः । परस्य जीवादन्यत्वे तस्यापि ततोऽन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—जीवस्येति । अधिष्ठानस्याऽऽरोप्यादन्यत्वेऽपि न तस्याधिष्ठानादन्यतेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य परस्मादन्यत्वं तत्राऽऽह—किंत्विति । अनुवादस्य प्रमित्यपेक्षां प्रत्याह—अविद्येति । अपूर्वत्वाभावाच्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्याह—लोकेति । जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे कुतो निरधिकाराणां विधीनां प्रामाण्य-

१ क. ज. घ. 'तिपेधा' । २ ज. घ. 'क्तसत्यस्व' । ३ घ. 'द्वैऽरूपे प' । ४ घ. 'परवाक्ये' । ५ घ. 'तिपादयिष्यति' । ६ क. ख. 'वर्तवादानु' ।

जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेज पदार्थवैतन्ययोर्धैतन्यस्यैव
तत्प्रकाशकत्वम्, (अधि० ७)

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

“ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति” [मुण्ड० २-२-१० । काठ० ५-१५] इति समामनन्ति ।
तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स
किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधा-
तुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्र-
तिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव
सूर्ये भासमानेऽहनि न भासते इति प्रसिद्धम् । तथा सह सूर्येण
सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव
कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते

वाक्योक्तपरज्योतिष्टसाधकं न तत्रेत्यादिवाक्यं विमृशति—अनुकृतेरिति । आधर्व-
णवाक्यमादत्ते—न तत्रेति । सूर्यस्यानामासकत्वेऽपि रात्राविव चन्द्रादेर्मासकत्वं
नेत्याह—नेति । विद्युतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्तं नेमा इति । कैमुति-
कन्यायमाह—कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह—तमेवेति ।
अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । उक्ते वाक्ये विषयं
निष्कृष्य सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यहेतोः संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्राऽऽत्म-
श्रुत्याद्यविरोधादाकाशशब्दस्य रूढित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि सति सप्तम्यां
योग्यानुपलब्धिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थतात्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भास्यति
स तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यते इति पूर्वपक्षमाह—तेज इति । उक्ताधर्वणश्रुतेर्निर्विशेषे
ज्ञेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेष-
ब्रह्मधीरिति फलभेदः । सप्तम्या विषयेऽपि संभवादध्याहारस्यायुक्तत्वान्न तेजोधातु-
रिति शङ्कते—कुत इति । विषयसप्तम्या णिजध्याहारादितरत्र लिङ्गानुग्रहात्ते-
जोधातुरेवायमित्याह—तेजोधातूनामिति । कुतोऽस्य तेजोर्धातोर्लिङ्गतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तेजःस्वभावकमिति । प्रसिद्धिमनुरुध्य दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्ति-
कमाह—तथेति । यस्मिन्सति यत्र भाति तत्तमनुभातीति विरुद्धमिति कुतः
सति सप्तमीत्याशङ्क्याऽऽह—अनुभानमिति । तमनुभातीति तदपेक्षया निष्कृ-

१ क. इ. ज. ख. ट. 'वक् ए' । २ क. ख. ठ. ड. ड. 'ति । अध' । ३ ख. उक्तवा' ।
४ क. ख. ठ. ड. ड. 'धातो लि' ।

[अ० १ पा० ३ सू० २२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २८३
चैतन्यस्य सूर्यादितेजःपदार्थप्रकाशकत्वम्, (अधि० ७)

समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् ।
तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवायमात्मा
भवितुमर्हति । कस्मात्—“ अनुकृतेः ” अनुकरणमनुकृतिः ।
यदेतत्—“ तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ” इत्यनुभानं तत्प्राज्ञपरि-
ग्रहेऽवकल्पते । “ भारूपः सत्यसंकल्पः ” [छा० ३-१४-२]
इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽ-
नुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न
तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षाऽस्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि
प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं—“ समानस्वभा-
वकेषु ” अनुकारो दृश्यत इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्न-
स्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽ-
ग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुव-

ष्टप्रकाशत्वमिष्टमित्यर्थः । अनुमानस्याविरोधित्वात्प्रागुक्तलिङ्गाच्च कस्यचित्तेजोधातो-
रुपास्यताऽत्राभीष्टेत्युपसहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य
प्रतिज्ञामध्याहरति—एवमिति । लिङ्गसिद्ध तेजोधातुं त्यक्त्वा कुतोऽर्थः नियम-
स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—अनुकृतेरिति । किं
तदनुकरणं तदाह—यदेतदिति । तेजसामनुभानं कथं प्राज्ञं ज्ञापयतीत्याशङ्क्य श्रुत्य-
न्तरे तस्य भारूपत्वावधारणादित्याह—भारूप इति । तेजोन्तरे मानाभावाच्च न तदिह
ग्राह्यमित्यनुमानस्यान्यथासिद्धिं निराह—न त्विति । न चेदमेव वाक्यं तत्र मानम-
न्यपरस्य मानान्तरविरोधे देवताधिकरणन्यायानवतारादिति भावः । विरोधाच्चानुभानं
परपक्षे न स्यादित्याह—समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्ष्य भासन्ते
चक्षुष्मतस्तद्भानात्तत्राऽऽह—यमिति । चक्षुषोऽनुदूतप्रकाशत्वात्तज्जन्यज्ञानविषयत्वे
सूर्यादेर्न सजातीयापेक्षेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । पूर्ववादिनो-
क्तमनुभापते—यदपीति । गच्छन्तमनुगच्छतीति समानस्वभावकेष्वनुकारादनुभानात्ते-
जसा सूर्यादीनां सति यस्मिन्भानं निषिध्यते सोऽपि कश्चित्तेजोधातुरित्यनुवादार्थः ।
अनुकारः स्वभावसाम्यमपेक्षते क्रियासाम्यं वा नाऽऽद्य इत्याह—नायमिति ।
द्वितीयमङ्गीकुर्वन्नाह—भौमं वेति । अग्न्ययःपिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभे-
देन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्यं वायुरजसोस्तु नियतदिग्देशगमनमन्येव प्रकृ-
तेऽपि सूर्यादेर्ब्रह्मणश्च तुल्यं भानमिति भावः । हेतोरसूत्रानुसारित्वमाशङ्क्योक्तमनुकृ-

हतीति । “ अनुकृतेः ” इत्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इति तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । “ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होषासतेऽमृतम् ” [बृ० ४-४-१६] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । विरुद्धं च तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात् । अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते । किं तर्हि “ सर्वमिदम् ” इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । “ न तत्र सूर्यो भाति ” इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म—“ यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम् ” [मुण्ड० २-२-५] इत्यादिना । अनन्तरं च “ हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ” इति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमु-

तेरितीति । सूत्रस्य द्वितीयं पदं हेत्वन्तरत्वेनावतारयति—तस्य चेति । चतुर्थपादोपात्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति—तस्येति । कथमेतावता तस्य प्राज्ञत्वं तत्राऽऽह—तदिति । स्वपक्षे मानमुक्त्वा परपक्षे तदभावमाह—तेजोन्तरेणेति । न केवलं मानाभावस्तद्विरोधश्चेत्याह—विरुद्धं चेति । प्रकृतसूर्यादिविषयतया सर्वशब्दो व्याख्यातः संप्रति तस्याः संकुचदृष्टित्वं मत्वा व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्गतविकारातिरेकेण तत्सत्तामात्रायत्तं सर्वभानं तत्राऽऽह—यथेति । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र प्राह्यमित्याह—नेति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शोऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह—प्रकृतं चेति । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहितत्वान्नेह संबन्धार्हमित्याशङ्क्याऽऽह—अनन्तरं चेति । हिरण्यो ज्योतिर्भयोऽन्नमयाद्यपेक्षया परश्चायं कोशो यमानन्दमयमाचक्षते तत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च विरजमागन्तुकमलविकलं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्षयाव्यवहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं न्याय्यमाकाङ्क्षापूरकत्वेन दृष्टार्थत्वादिति विवक्षित्वोक्तम्—कथमिति ।

१ क. ड. ज. झ. “ति च त” । २ क. ड. ज. झ. “ण तु म” । ३ ड. सूर्यादिज्यो” ।

४ ज. ट. “य ज्योति” । ५ क. ख. ट. ट. ड. “दोक्त हे” । ६ क. घ. तत् ।

[अ० १ पा० ३ सू० २३] आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेतानि । २८५
चैतन्यस्य सूर्यादितेजःपदार्थप्रकाशकत्वम्, (अधि० ७)

स्थितं “ न तत्र सूर्यो भाति ” इति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वाद्येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते । “ आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते ” [बृ० ४ ३-६] “ अगृह्यो न हि गृह्यते ” [बृ० ४-२-४] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥ (७)

अपि चेदृश्रूयत्वं प्राज्ञस्यैवाऽऽत्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—

“ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ” इति ॥

स्पष्टब्रह्मवादिपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वाद्बृत्तरोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । सति सप्तमीमादायोक्तमनुभाषते—यदपीति । सूर्याद्यभिभावके तेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता । तद्भावे मानाभावान्न सोऽस्तीत्याह—तत्रेति । ननु ब्रह्मणि प्रामाणिकेऽपि तस्मिन्सति सूर्यादयो न भान्ति तस्य सदा भावात्तेषां सदाभानाभावप्रसङ्गात्तत्राऽऽह—ब्रह्मणीति । तत्रेति न सति सप्तमी किंतु विषयसप्तमी ततो ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भान्ति ब्रह्मैव तेषु प्रकाशकत्वेन भातीत्यर्थः । यद्वा सति सप्तमी गृहीत्वा तेजोन्तरोक्तौ न भातीतिवर्तमानापदेशे मानान्तरविरोधान्न भास्यतीति लक्षणायां श्रुतत्यागेनाश्रुतस्वीकारे गौरवात्तदत्यागेनाध्याहारे लाववान्न भासयतीति णिजर्थमध्याहृत्य सूर्याद्यभास्यं ब्रह्मैव तद्भासकमिहापीष्टमिति भावः । यस्माद्ब्रह्मादिरुपलभ्यते तदपि ब्रह्मणोपलभ्यते चेद्ब्रह्मापि केन चिदन्येनोपलभ्येताविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्म त्विति । येनोपलभ्यत्वेन सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भायुस्तथा ब्रह्म नान्येनोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वादन्यकृतोपलम्भानपेक्षणादित्यक्षरयोजना । तदुपपादयति ब्रह्म हीति । स्वप्रकाशस्य प्रकाश्यत्वादर्शनादशेषप्रकाशकं ब्रह्म नान्यप्रकाश्यमित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्टेन सर्वभासकत्वे मानमाह—आत्मनेति । तस्यान्यानवभास्यत्वेऽपि श्रुतिमाह—अगृह्य इति ॥ २२ ॥

णिजध्याहारेण ब्रह्मणः सूर्याद्यविषयत्वे श्रुत्युक्ते स्मृतिमाह—अपीति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । तत्राग्राह्यत्वे स्मृतिमाह—न तदिति । ग्राहकत्वेऽपि

१ ज. 'ज्योतीरू' । २ ड. अ. 'चैद रूपं प्रा' । ३ क. 'मूप प्रा' । ४ ट. ड. ड. 'काशकमि' ।

५ ट. ड. ड. 'भासत्वेऽ' ।

“ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ” ॥

[१५-६-१२] इति च ॥ २३ ॥ (७) ।

जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाद्गुणमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्, (अधि० ८)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

“ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ” [काठ०
२-४-१२] इति श्रूयते । तथा—“ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरि-
वाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत् ”
[काठ० २-४-१३] इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः
श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र

तामाह—यदादित्येति । तदेवं न तत्रेत्यादिवाक्यं ज्योतिषां ज्योतिषि ज्ञेये परस्मि-
न्नन्वितमिति ॥ २३ ॥ (७)

परस्य ज्योतिष्वाक्तेर्ज्योतिरिवेत्युपमीयमानपुरुषस्य ततोऽर्थान्तरत्वमाशङ्क्योक्तम्—
शब्दादिति । काठकवाक्यं पठति—अङ्गुष्ठेति । स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति—
पुरुष इति । पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलब्धेर्नाङ्गुष्ठमात्रतेत्याशङ्क्य विशेषव्यक्तिस्थानद्वारा तद्यो-
गमाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसन्ननीत्यर्थः । तस्यैव परात्मत्ववादि-
वाक्यान्तरमाह—तथेति । अधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं यथा दृष्टं
तथाऽयमपि कूटस्थप्रकाशधातुरित्याह—ज्योतिरिति । ज्योतिष्परत्वादधूमकमिति
लिङ्गव्यत्ययः । शोधितत्वमर्थस्य तदर्पतामाह—ईशान इति । भूतभव्यग्रहणं भव-
तोऽपि प्रदर्शनार्थम् । कालत्रयपरिच्छेदस्य नियन्तेति यावत् । अद्वितीयत्वमाह—
स एवेति । वर्तमाने काले स एवास्ति श्वो भविष्यत्यपि काले स एव भविताऽतीतेऽपि
काले स एवाऽऽसीद्यन्नचिकेतसा पृष्टमन्यत्र धर्मादित्यादिना तदेतदेवेत्याह—एतदिति ।
विषयमनूद्य परिमाणोक्तेरीशानशब्दाच्च संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रानुमानादिना विष-
यसप्तम्या णिजध्याहारेण सूर्यादेरगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथेहापि परिमाणलिङ्गाज्जीवमादा-
येशानोऽस्मीति चेतो धारयेदिति विध्यध्याहारेणोपास्तिपर वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—
तत्रेति । पठितकाठकश्रुतेर्निर्विशेषे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे
जीवस्योपास्तिः सिद्धान्ते तस्यैव परात्मतया धीरिति फलभेदः । परस्योपासनायै क्वचि-

[अ० १ पा० ३ सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २८७
परमात्मन एवाद्गुणमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्, (अधि० ८)

परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मैति प्राप्तम् । न ह्यनन्तायामवि-
स्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणयुपैपद्यते । विज्ञानात्मनस्तूपा-
धिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् ।

स्मृतेश्च — “अथ सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षे यमो बलात्” ॥

[प० भा० ३-२९७-१७] इति ।

न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कण्टं शक्यस्तेन तत्र संसार्य-
ङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवा-
यमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्—
“शब्दात्” । “ईशानो भूतभव्यस्य” इति । न
ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । “एतद्वै
तत्” इति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मे-

त्परिमाणोक्तावपि वस्तुपरत्वेन त्वादिष्टे वाक्ये तदयोगाज्जीवग्रहोऽत्रेति मत्वोक्तं परिमा-
णेति । श्रुतेरेव लिङ्गाद्ब्रह्मस्त्वादीशानश्रुत्या परमात्मावगतौ कुतो जीवशङ्केत्याशङ्क्य
परमात्मनि परिमाणोक्तेरत्यन्तबाधाज्जीवे कतिपयेशितृत्वादीशानत्वसिद्धेर्गोणो श्रुतिरि-
त्याशयेनाऽऽह—न हीति । जीवस्यापि विभुत्वादुक्तपरिमाणासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
विज्ञानेति । कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपलब्धिस्थानस्याङ्गुष्ठमात्रतयेत्यर्थः ।
किंच यथा सति विषये च साधारणी सप्तमी न तद्भासयत इति स्मृत्या विषये व्यव-
स्थापिता तथा परिमाणमपि जैवमैश्वरं वेति संशये सत्यङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्षेति स्मृत्या
निश्चयसिद्धिरित्याह—स्मृतेश्चेति । मरणानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्रापि परमात्मैव प्रति-
पाद्योऽस्तु नेत्याह—न हीति । प्रभवति संयमने ममापि विष्णुरिति यमस्य तदधीन-
त्वस्मृतेरित्यर्थः । स्मृतेः संसारिविषयत्वं निगमयति—तेनेति । निश्चितार्थस्मृत्या संदि-
ग्धार्थश्रुतेरपि जीवार्थतैवेत्याह—स इति । वाक्यस्य जीवगामित्वे स्थिते तस्येशानोऽ-
स्मीति ध्यानं फलतीत्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां
व्याकरोति—एवमिति । जीवे लिङ्गासिद्धे नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति ।
श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्ब्रह्मस्येति मत्वा हेतुमाह—शब्दादिति । जीवेऽपि कतिपयेशि-
तृत्वादविरुद्धा श्रुतिरित्युक्तं तत्र भूतभव्यस्येत्यविशेषश्रुतेरित्याह—न हीति । प्रकरणमपी-
श्वरविषयमित्याह—एतदिति । उक्तमर्थं वाक्ययोजनया स्पष्टयति—एतद्वा इति ।

त्यर्थः । पृष्टं चेह ब्रह्म—“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृ-
ताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद्” [काठ०
१-२-१४] इति । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेव “ ईशानः” इति
• परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ (८)

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्षयाद्गुणमात्रत्व-
मिदमुच्यते । आकाशस्यैव वंशपर्वापेक्षमरन्निमात्रत्वम् । न
ह्यञ्जसाऽतिमात्रस्य परमात्मनोऽद्गुणमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः
परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु
प्रतिपाणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यद्गुणमात्रत्वं
नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—“ मनुष्याधिकारत्वात् ”
इति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वा-

जीवस्यैव पृष्टत्वेन प्रकृतत्वमाशङ्क्योक्तम्—पृष्टं चेति । उपहिते तु जीवे कालत्र-
यापरिच्छेद्यत्वकार्यकारणास्पृष्टत्वं च दुर्योज्ञमिति भावः । सूत्रे शब्दादिति वाक्यो-
क्तेस्तस्य लिङ्गाद्बुर्बलत्वाद्बलवतो लिङ्गाज्जीवोक्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—शब्दा-
दिति । श्रुतिलिङ्गविरोधे श्रुतिरेव बाधिका न लिङ्गमिति मर्यादां वक्तुं सूत्रमाप्ययोरै-
वकारः ॥ २४ ॥

सिद्धान्ते परस्य विभुत्वादद्गुणमात्रत्वमयुक्तमित्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह—कथमिति ।
सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तदवयवं व्याचष्टे—सर्वेति । तुशब्दसूचितं दृष्टान्त-
माह—आकाशस्येति । करः सकनिष्ठिकोऽरतिः । किमिति हृद्यवस्थानाद्गुण-
मात्रत्वं परस्य गौणमिष्टं तत्राऽऽह—न हीति । तर्हि परिमाणमुख्यत्वाय जीव एव
गृह्यता नेत्याह—न चेति । मुख्यसंभवे गौणमुख्यधोर्मुख्ये संप्रत्ययो मुख्यासंभव-
श्चात्रोक्तस्तेन गौणं परिमाणमित्यर्थः । सूत्रावयवव्यावर्त्यां शङ्कामाह—नन्विति ।
तदुत्तरत्वेन तं पातयति—अत इति । स्वर्गकामादिवाक्ये स्वर्गादिकामिन एवा-
विशेषेणाधिकारित्वं न मनुष्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रमिति । मनुष्यशब्दस्यै-
वार्णिकविषयः । तेषां शास्त्राधिकारे हेतुमाह—शक्तत्वादिति । तेन तिरश्चां
देवतानामृषीणां चाधिकारो वारितः । तिर्यञ्चो वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावाच्चकम-

[अ० १ पा० ३ सू० २९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २८९
परमात्मन एवाङ्गुष्ठमानपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्, (अधि० ८)

दार्थित्वादपर्युदस्तत्त्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकार-
लक्षणे [पू० मी० सू० ६-१] । मनुष्याणां च नियतपरिमाणः काय
औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैपामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो
मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमा-
त्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसा-
र्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति । तत्प्रत्युच्यते “ स आत्मा
तत्त्वमसि ” इत्यादिवत्संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्म-
त्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां

शक्ताः । देवानां स्वदेवत्ये कर्मण्यात्मोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषी-
णामार्षेयवरणादौ तदभावात् । स्यावराणां मुमुक्षूणां च कर्मण्यधिकारं निवर्त-
यति—अर्थित्वादिति । मुमुक्षोः शुद्धचर्चं नित्येष्वधिकारेऽपि काम्येषु तदभावः ।
शूद्राधिकारं वारयति—अपर्युदस्तत्त्वादिति । ते हि शूद्रो यज्ञेऽनवकृत् इति
पर्युदासात् वैदिके कर्मण्यधिकारिणः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—उप-
नयनादिति । न हि शूद्राणामेकजातित्वस्मृतेरुपनयनं तदभावे कुतोऽध्य-
यनं तस्य तदङ्गत्वादध्ययनाभावे कुतस्तदर्थेऽधिकारः । अत्र चापेक्षितन्यायस्य
पष्ठेऽध्याये सिद्धत्वाच्चेह तदर्थं यत्यत इत्याह—इति वर्णितमिति । फलार्थं
कर्मणि तिर्यगादिरपि सुखकामस्याधिकारः स स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्याङ्गु-
त्थर्थवत्त्वाय समर्थविषयतया तिर्यगादेस्तदभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिका-
रत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्रापद्य “ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत
ओष्णै राजन्यः शरदि वैश्यः ” इति त्रयाणामेवाग्निसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति
प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । मनुष्याणामपि कथमुच्चावचावयवानां नियतपरिमाणं हृदयं
तत्राऽऽह—मनुष्याणां चेति । अस्मदादिदेहस्यापि परिमाणमनियतं दृष्टं
तत्राऽऽह—औचित्येनेति । देहस्य नियतपरिमाणत्वेऽपि हृदयस्य किमायातं तदाह ।
नियतेति । परस्मिन्परिमाणोक्तेर्योगमुपसंहरति—अत इति । अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य
जीवत्वेऽपि वाक्यस्य परार्थतेति वक्तुमुक्तमनुवदति—यदपीति । परमात्मपरे वाक्येऽ-
नूद्यमानजीवस्थमङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमानपरात्मधर्मविरोधाद्वाच्यं प्रतिपाद्यस्य तात्पर्य-
विषयत्वादित्याह—तदिति । परमात्मपरे वाक्ये तस्यैव वक्तव्यत्वे कुतो जीवोक्तिरि-
त्याशङ्क्य वाक्यप्रवृत्तेर्द्वैरूप्यमाह—द्विरूपेति । कथं प्रकृते वाक्यप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—

प्रवृत्तिः । क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः
परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमु-
पदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटी
करिष्यति—“ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये
संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्मवृद्धेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण । तं
विद्याच्छुक्रममृतम् ” [काठ० २-६-१७] इति ॥ २५ ॥ (८)

देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्ये-

तदत्रेति । न हि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्य-
क्षादिविरोधे किमुत्तरं तत्राऽऽह—एतमिति । विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धांशलक्षणयैक्ये
वाक्यार्थे न विरोधधारित्यर्थः । यतोऽन्तरात्मा पुरुषत्वात्पूर्णाऽपि जनानां हृदये सदा
संनिविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थानुवादः । तस्यान्वयव्यतिरेकाम्यां तदनुसारिश्रुत्या
च शोध्यत्वमाह—तमिति । शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् । धैर्येण
शमादिनेति यावत् । तं च विविक्तमात्मानं विशुद्धममृतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह—
तमिति । तदेवं काठकवाक्यं प्रत्यग्रह्यणि ज्ञातव्ये समन्वितमिति ॥ २५ ॥ [८]

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेरमनुष्याणां देवादीनामनधिकारमाशङ्क्योक्तम्—तदुपर्य-
पीति । निर्गुणविद्याहेतुवेदान्तविचारादिषु देवादीनामधिकारोऽस्ति न वेति सामर्थ्या-
द्यसंभवसंभवाभ्यां संदेहे शास्त्रसांगत्येऽपि लक्षणासंगतेयं चिन्तेत्याशङ्क्य प्रासङ्गिकी
संगतिमाह—अङ्गुष्ठेति । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां प्राप्तिविरो-
धयोरसतोद्देवताविग्रहादावन्वयोक्तेरध्यायसंगतिः । मन्त्रादिप्रामाण्ये न्यायसाध्यादुपसद-
नादिगिरामधिकार्यादिसमर्प(र्षि)काणां श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमादिवचसोऽपि ब्रह्मैक्ये पर्य-
वसानमिति श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिगिरामपि
स्वार्थं तदयोगात्तत्त्वमादेरपि नैक्यनिष्ठेति फलम् । सिद्धान्ते तत्त्वप्रामाण्यस्य तत्त्वार्थं
संभवात्तत्त्वमस्यादेरपि संभवत्यैक्यनिष्ठेति फलम् । यद्वा देवतादीनामनधिकारन्यायेन
क्रममुक्तिफलोपास्तिषु भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरप्यनियतेति पूर्वपक्षे फलम् ।
सिद्धान्ते देवाद्यधिकारविचारस्य देवादिप्रवृत्त्यङ्गत्वाभावेऽपि यथोक्तोपास्तिषु मनुष्य-
प्रवृत्त्यर्थं साक्षान्मोक्षफलनिर्गुणविद्यायां तेषामपि प्रवृत्तिरिति प्रयोजनम् । तत्राऽऽदौ
सिद्धान्तमेव दर्शयन्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्यायोगव्यवच्छेदादन्यथागव्यवच्छेदाद्वेति

[अ० १ पा० ३ सू० २६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २९१
 देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिष्पन्नम्, (अत्रि० ९)

त्युक्तं तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते । वाढम् । मनुष्यानाधिकरोति शास्त्रं न
 तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुप-
 रिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण
 आचार्यो मन्यते । कस्मात्—“संभवात्” । संभवति हि तेषा-
 मप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवा-
 दीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनि-
 मित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मन्त्रार्थवादेतिहासपु-
 राणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित्प्रतिषे-
 धोऽस्ति । न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्यतोपनयनस्य
 वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि
 चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—“एकशतं ह वै
 वर्षाणि मयदान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास” [छा० ८-११-३]
 “भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अर्धीहि भगवो

विकल्प्याऽऽद्यमङ्गो करोति—वाढमिति । द्वितीयं दूषयति—न त्रिविति । नियमाभावं
 सूत्राक्षरव्याख्यया विशदयति—तेषामिति । ब्रह्मविद्यातदङ्गविषयो देवादीनाधिकु-
 र्वन्ति वैदिकविधित्वादिमिहोत्रादिविधिवदिति शङ्कते—कस्मादिति । अनुमानमग्रे दूष्य-
 मादौ हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे—संभवादिति । ननु देवतादीनां विविधभोगभाजाम-
 वैराग्यान्न मोक्षेऽर्थित्वं तत्राऽऽह—तत्रेति । वैषयिकसुखस्यानित्यत्वपारतन्त्र्यादिदो-
 षदृष्ट्यां तत्र वैराग्यसिद्धौ परमपुरुषार्थतया मोक्षेऽर्थित्वं महाधिया तेषामुद्देष्यतीत्यर्थः ।
 चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्तदेवताभावात्तस्याश्च विग्रहायोगान्न ज्ञानहेत्वनुष्ठानशक्ति-
 रित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तयोः सतोरपि शूद्रवदनधिकारं शङ्कित्वोक्तम्—न
 चेति । त्रैविणिकानामेवोपनयनाद्देवादीनां तदभावे वैदिकशक्त्यभावात्त्राधिकार इत्या-
 शङ्क्याऽऽह—न चेति । तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिका-
 रस्तत्राऽऽह—तेषां चेति । जन्ममरणव्यवधानेऽपि भूतप्रेतादिषु स्मृतिदर्शनात् तद-
 स्मृतिरिति भावः । तथाऽपि पूर्वोक्तानुमाने जाग्रति कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिक्रि-
 येरन्नित्याशङ्क्य कालातीतत्वमाह—अपि चेति । ब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेनोपगमन-
 शुश्रूषादि गृह्यते । द्वितीयमादिपदं सनत्कुमारनारदसंवादादिसंग्रहार्थम् । न केवलं
 लिङ्गविरोधादेव कालातीतत्वं किं तु तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यविरोधादपीति

ब्रह्म ” [तै० ३-१] इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारण-
मुक्तम् “ न देवानां देवतान्तराभावात् ” [जै० सू० भा० ५-
६-१] इति “ न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात् ” [जै० सू०
भा० ५-६-१] इति । न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्या-
स्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित्कृत्यमस्ति । न च
भृग्वदीनां भृगवादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्व-
धिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गु-
ष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतद्यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्व-
धिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूप-
संनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत । तदा च—“ विरोधः

मत्वाऽऽह—यदपीति । देवानां कर्मसु नाधिकारो देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावात्तद-
नुष्ठानाशक्तेरिति सूत्रार्थः । ऋषीणामपि भृग्वदीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारो भृग्वद्य-
न्तराभावात्तद्युक्ते कर्मण्यशक्तेरिति सूत्रान्तरार्थः । अधिकारहेत्वसत्त्वं ज्ञानेऽपि तुल्यं
तेषामिति कुतो वाक्यार्थधीरित्येतद्दूषयति—न तदिति । तदेव स्पष्टयति—न हीति ।
साधकबाधकसत्त्वासत्त्वफलमाह—तस्मादिति । ननु देवादीनामधिकारे कथमङ्गु-
ष्ठमात्रश्रुतिर्न हि तेषां महादेहानां हृदयमङ्गुष्ठमात्रं तत्राऽऽह—देवादीति ।
साधारणी खल्वङ्गुष्ठमात्रश्रुतिस्तत्र तत्र तत्तदङ्गुष्ठपरिमितहृदयापेक्षया निर्वक्ष्यती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

मन्त्रादिप्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वं गृहीत्वा देवतादीनामधिकारो निरूपितः । संप्रति
देवताविग्रहादिवादिमन्त्रादीनामन्यपराणामविरोधे प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य
परिहर्तुं सूत्रचतुष्टये स्थिते प्रथमं कर्मणि विरोधमाशङ्क्य परिहरति—विरोध इति ।
मानान्तरविरुद्धेऽर्थे मन्त्रादीनामन्यपराणामप्रामाण्याद्विग्रहवद्देवतादिविषयाणां तेषामुप-
चरितार्थतया शब्दोपहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिरित्यचेतनत्वात्तस्य नाधि-
कारसिद्धिरित्यभिसंधाय शङ्का विभजते—स्यादेतदिति । अभ्युपगम्यतामिन्द्रादीना-
मध्वर्युप्रभृतिवदध्वरे स्वरूपसंनिधानेनाङ्गत्वं तत्राऽऽह—तदा चेति । कथं विरोध-

कर्मणि " स्यात् । न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्ग-
भावो दृश्यते । न च संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्ये-
न्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत् । नायमस्ति विरोधः ।
कस्मात्—“ अनेकप्रतिपत्तेः ” । एकस्यापि देवतात्मनो युग
पदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते—“ दर्श-
नात् ” । तथा हि—“ कति देवाः ” इत्युपक्रम्य “ त्रयश्च त्री
च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा ” इति निरुच्य “ कतमे ते ”
इत्यस्यां पृच्छायाम् “ महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्रेव
देवाः ” [बृ० ३-९-१ २] इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवता-
त्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्य-
न्तर्भावक्रमेण “ कतम एको देवः ” इति “ प्राणः ” इति
प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदने-
करूपतां दर्शयति ।

तथा स्मृतिरपि—

“ आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ।

योगी कुर्याद्ब्रह्मं प्राप्य तैश्च सर्वैर्मही चरेत् ॥

प्रसक्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । दर्शनाभावमुक्त्वा युक्त्यभावमाह—न चेति ।
इन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधिद्वारा यागाङ्गत्वायोगे हेतुमाह—बहुष्विति । उद्दिश्य
त्यागत्वाद्यागस्य न विरोधोऽस्तीत्याह—नायमिति । विरोधमङ्गीकृत्यापि परिहर्तुं
प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याख्याति—कस्मादिति । एकस्य युगपदनेकत्वापत्तिर्विरुद्धे-
त्याह—कथमिति । प्रामाणिकत्वेन विरोध समाधत्ते—दर्शनादिति । तत्र श्रौत
दर्शनमाह—तथा हीति । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवा शस्यमाना इति शाकल्येन
पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं त्रयश्चेति । शस्यमानदेवतासख्यावाचिमन्त्रपदं निविदुच्यते ।
षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसहस्रं देवा इति सख्यानिर्णयान्तरं सख्येयप्रश्ने वसवोऽष्टाधे-
कादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वेषामन्तर्भावो
दर्शित इत्याह—कतम इति । अन्तर्भावश्रुतेस्तात्पर्यमाह—एकैकस्येति । तेऽपि
देवा पण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानस्ते त्रयाणां लोकानां ते च
द्वयोरन्नप्राणयोस्तौ चैत्रस्य प्राणस्येति प्राणस्य सर्वे महिमान इत्येकस्यानेकरूपताधीरि-
त्याह—तथेति । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सवन्व । श्रौत दर्शनमुक्त्वा स्मार्तं
दर्शनमाह—तथेति । बलं योगमाहात्म्यम् । तेषामर्थत्रियामाह—तैश्चेति । तेषां

प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चिर्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।

संक्षिपेच्च पुनस्तांति सूर्यो रश्मिपमणातिव ॥

[महाभा० १२-११०-६२]

इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमार्थश्रयाणां योगिनामपि युगपदने-
कशरीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् ।
अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रवि-
भज्य बहुषु यामेषु युगपदङ्गभावं गच्छेतीति । परैश्च न दृश्यतेऽ-
न्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते । “ अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ”
इत्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावबोदनास्वनेका
प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं
न गच्छति । यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नेको ब्राह्मणो युगपद्भो-
ज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति ।
यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्कियते । तद्व-
दिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमभ्येकां देवतामु-

भोगायतनत्वमाह—प्राप्नुयादिति । परलोकहितत्वमाह—कैश्चिदिति । तत्पारवश्यं
पुंसो निरस्यति—संक्षिपेच्चेति । योगिनामनेकरूपप्रतिपत्तावपि देवानां किं जातं
तदाह—प्राप्तेति ।

“ अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशिता ।

प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥ ”

इत्यैश्वर्याणि । अपिशब्दसूचितमर्थमाह—किञ्चित् । आजानसिद्धाना जन्मैव
प्राप्तातिशयानामित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—अनेकेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां
युक्तिविरोधे समाहितेऽपि प्रतीतिविरोधस्य कः समाधिस्तत्राऽऽह—परैश्चेति ।
आदिशब्देन परदृष्टिप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तन्यायाद्युज्यते देवादीनां विग्रहवत्त्वोपग-
मेन विद्यास्वधिकार इति शेषः । संनिहितस्यैवाङ्गतेति न नियमोऽसंनिहितस्यापि
युगपदनेकत्र कर्मण्यङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरमाह—अने-
केति । तदेव स्पष्टयितुं व्यतिरेकं सोदाहरणमाह—क्वचिदिति । संप्रत्यभोष्टाङ्गत्वार्थम-
न्वयं सदृष्टान्तमाचष्टे—क्वचिच्चेति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—तद्वदिति ।

१ क. द. ज. अ. 'च्छति प' । २ क. 'विचैको वि' । इ. 'विदेको' । ज. 'चित्तेको वि' ।
३ ख. 'रीशिता ।

[अ० १ पा० ३ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २९५
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

दृश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगर्पत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि
देवानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चि-
द्विरोधः प्रसज्जि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्प-
त्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्य-
माना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हर्षोपि भुञ्जीत
तथाऽपि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य
शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे
प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति
विरोधः । कस्मात्—“ अतः प्रभवात् ” । अत एव हि वैदि-
काच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति । ननु “ जन्माद्यस्य यतः ”
[ब्र० सू० १-१-२] इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं

असंनिधानेऽपि देवताया विप्रकृष्टानेकार्थदृष्टिशक्तेर्युगपदनेकत्राङ्गता सिद्धेत्यर्थः ।
कर्मण्यविरोधमुपसंहरति—इति विग्रहेति ॥ २७ ॥

तत्राविरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य प्रत्याह—
शब्द इति चेदिति । शङ्कां विभजते—मा नामेति । शब्दस्याऽऽकृत्यर्थत्वात्तत्र
विरोधो नेति शङ्कते—कथमिति । गोत्वादिवद्वस्त्वादियु पूर्वापरापरामर्शादुपाधेरपि
पाचकत्वादिवददृष्टेराकाशादिशब्दवद्व्यक्तिवचनो वस्त्वादिशब्द इति मत्वाऽऽह—
औत्पत्तिकं हीति । अस्माभिरपि तथैव तद्विष्टमिति न तस्य विरोधोऽस्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—इदानीं त्विति । व्यक्तीनामनित्यत्वात्तत्संबन्धस्यापि संकेतवदनित्यतया
पुंभीकृतत्वान्मानान्तरापेक्षपुंभीप्रभवशब्दार्थसंबन्धाधीनवाक्यार्थधियोऽपि मानान्तरापेक्ष-
त्वाद्धेदस्यामानत्वं स्यादित्यर्थः । परिहारस्थं नञर्थमाह—नायमिति । कर्मण्यवि-
रोधं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कस्मादिति ।
तथाच देवादिजगद्धेतुत्वेन शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वकृतो दोषो नास्तीति शेषः ।
पूर्वापरविरोधं शङ्कते—नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वाद्ब्रह्मणश्चोपादानत्वाद्ब्रह्मप्रभवत्वं

१ क. 'परत्यक्ष्य' । २ क. ज. देवादीना । ड. देवताना । ३ ड. म. नित्यस' । * क. म.
ट. प्रलीय' । ५ ड. म. इति न' । ६ क. रा. ट. ड. ड. 'मणि वि' ।

कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः । यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते । प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वदर्शनात् । न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाऽऽकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां संबन्धो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिपूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां

जगतो युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—अपि चेति । आकृतेः शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—यावतेति । मानाभावान्न वसुत्वादिजातिरस्ति तद्यक्तीनां जनिमत्त्वादनित्यतेति नाविरोध इत्यर्थः । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि वाचकशब्दनित्यतया सुकरो विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । जगतः शब्दप्रभवत्वमुपेत्य विरोधमुक्त्वा शब्दस्यार्थोत्पत्त्युत्तरकालत्वादर्थस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह—प्रसिद्धं हीति । विरोधं निगमयति—तस्मादिति । वस्वादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं दृष्टान्तेन वदन्नुत्तरमाह—नेति । तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वान्न संबन्धनित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । व्यक्तिभिरभेदाज्जातिरपि जातेत्याशङ्क्योक्तम्—द्रव्येति । अभेदवज्जेदस्यापि भावान्नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमिति च स्थितेरिति हिशब्दार्थः । आकृतीनामुत्पत्त्यभावेऽपि कृतः संबन्धनित्यता तत्राऽऽह—आकृतिभिश्चेति । तास्त्वाकृतिद्वारा लक्षणया शाब्दो भवतीति भावः । दृष्टान्तमुपसंहरति—व्यक्तिष्विति । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेऽपि प्रकृते किमित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । उक्तो देवादिप्राकृत्यभावः साधकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—आकृतीति । अनेकत्र साकल्येन वर्तमाना जातिरित्यङ्गीकारादिन्द्रादीनां मन्त्रादिसिद्धविग्रहादिपञ्चकवतां पूर्वापरव्य-

[अ० १ पा० ३ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २९७
 देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

सन्नार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्थानवि-
 शेषसंबन्धनिमित्ताथेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च
 यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति
 न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादान
 कारणाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये
 शब्दे नित्यार्थसंबन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्ति-
 रतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जग-
 दिति “ प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ” । प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं
 प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् ।
 ते हि शब्दपूर्वा सृष्टिर्दर्शयतः—“ एत इति वै प्रजापतिर्देवान-
 सृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरःपवित्रमिति ग्रहा-
 नाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः ”

कत्यनुगता जातिरनुगतधीवेद्या न विरुध्यते । वस्त्रादिशब्दा जातिवाचिनो बहुषु
 प्रयुज्यमानास्त्रण्डशब्दत्वोत्पटादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानामु-
 पाधिनिमित्तत्व पक्षान्तरमाह—स्थानेति । औपाधिकत्वपक्षे शब्दार्थमनूयावा-
 न्तरलयेऽपि विरोधाभावमाह—ततश्चेति । यत्तु पूर्वापरविरोध इति तत्राऽऽह—
 न चेति । तर्हि कथमत प्रभवादित्युक्तं तत्राऽऽह—कथमिति । उक्तेऽर्थे मान
 पृष्ट्वोत्तरपदमवतारयति—कथमित्यादिना । नन्वैन्द्रियक प्रत्यक्ष जगत शब्दप्र-
 भवत्वे नास्ति तत्राऽऽह—प्रत्यक्षमिति । तत्रापि श्रुतौ प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह—
 प्रामाण्यमिति । तथाऽपि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं तत्राऽऽह—अनुमानमिति ।
 तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तमाह—प्रामाण्यमिति । अव्यभिचारिच्छिन्नोत्पत्त्यादनुमानस्य स्वत-
 प्रामाण्येऽप्युत्पत्तौ सापेक्षत्वमात्रसाभ्यादनुमानशब्द स्मृताविति भावः । पञ्चम्याऽभी-
 ष्टमर्थमाह—ते हीति । तत्र श्रुतिमाह—एत इति । “एते असृष्टमिन्दवस्तिरःपवित्र-
 माशव । विश्वान्यभिसौभग” इत्येतन्मन्त्रस्थपदै स्मृत्वा देवादीन्ब्रह्मा ससर्ज । तत्र सनि-
 हितवाचकैतच्छब्दो देवानां करणेऽनुग्राहकत्वेन सनिहितानां स्मारकः । असृष्टमिन्दव
 तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृष्टशब्द स्मारकः । इन्दुमण्डलमध्यस्थपितृणामिन्दुशब्द
 स्मारकः । पवित्र सोम स्वान्तस्तिरः कुर्वता ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्द स्मारकः ।
 ऋचोऽश्रुवता स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशव शब्द स्मारकः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोग

१ क स स्थिते वा । २ क स ठ ड ङ 'त्वाद्घटा' । ३ स 'ब्द' । ४ स
 'ब्द' । ५ ।

इति श्रुतिः । तथाऽन्यत्रापि—“ स मनसा वाचं मिथुनं
समभवत् ” [बृ० १-२-४] इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका
सृष्टिः श्राव्यते ।

स्मृतिरपि—

“ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ” ॥

[महाभा० १२-२३३-२४] इति ।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः ।

अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात् ।

तथा—“ नामं रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः ” ॥

[महाभा० १२-२३३-२५] इति ।

“ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ” ॥

[मनु० १-२१] इति च ।

विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः । व्यापिवस्तुवाच्यमिशब्दसंयुक्तः सौमगेति
शब्दः सौभाग्यवाचकस्तेनाभिसौमगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासां प्रजानां
स्मारकः । तथाच तत्तत्पदेन तत्तद्देवादीन्स्मृत्वा प्रजापतिः सृष्टवानिति शब्दपूर्विका
सृष्टिः श्रौतीत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । स प्रजापतिर्मनसा
सह वाचं मिथुनभावमभवदभावयत्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसाऽऽलोचितवानित्यर्थः ।
स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजतेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र तत्रेत्याम्ना-
यप्रदेशोक्तिः । तत्र स्मृतिमाह—स्मृतीति । रूपसर्गात्प्राथम्यमादावित्युक्तम् । संप्र-
दायातिरेकेणाप्राप्तिर्दिव्यत्वम् । अस्त्वेवं शब्दसृष्टिस्तथाऽपि कथं तत्पूर्वाऽर्थसृष्टिस्त-
त्राऽऽह—यत इति । उत्सृष्टत्वोक्त्या पौरुषेयत्वमाशङ्क्योक्तमुत्सर्गोऽपीति । संप्र-
दायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । उत्सृष्टिरेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—अनादीति ।
कर्मणां प्रवर्तनं सतामनुष्ठापनमुक्तम् । सर्वेषामित्यत्र कर्मणां सृष्टिरेवोक्तेति भेदः ।
संस्थाशब्दो रूपभेदग्राही । अस्मदादिषु पटाद्युत्पत्तेः शब्दपूर्वकत्वप्राप्त्याज्जगतोऽपि

[अ० १ पा० ३ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । २९९
 देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिर्हणम्, (अधि० ९)

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा
 पश्चात्तमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि
 स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्भूवुः पश्चात्तदनुगता-
 नर्थान्ससर्जेति गम्यते । तथा च श्रुतिः—“ स भूरिति व्याहरत्स
 भूमिमसृजत ” [तै० ब्रा० २-२-४-२] इत्येवमादिका भूरा-
 दिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्श-
 यति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ।
 स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः
 शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नेष-
 ध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमान-
 त्वात् । तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणा-
 देव विशेषतो निर्धार्यते—देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीत
 इति । न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाध-

सृष्टेस्तत्पूर्वकत्वमनुमेयमिति प्रत्यक्षानुमानाम्यामित्यत्रार्थान्तरमाह—अपि चेति । कल्प-
 कालीना सृष्टिः शब्दपूर्विका सृष्टित्वादिदानीतनसृष्टिवत् । विमतः शब्दार्थसंबन्ध-
 व्यवहारस्तथाविधसंबन्धानुस्मृतिपूर्वकोऽभिधानाभिधेयसंबन्धव्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदि-
 त्याह—तथेति । प्रत्यक्षादिसिद्धेऽर्थे तैत्तिरीयश्रुतिमाह—तथा चेति । स भुव इति व्याह-
 रत्सोऽन्तरिक्षमसृजतेत्यादिरादिशब्दार्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—भूरादीति । यदुक्तं
 जगतः शब्दप्रभवत्वं तदाक्षिपति—किमात्मकमिति । वर्णातिरिक्तं शब्दमुपेत्य ततो
 वा जगदुत्पत्तिरिष्टा वर्णेभ्यो वा । नाऽऽद्यः । वर्णातिरिक्ते वाचके शब्दे मानामावात् ।
 नेतरः । वर्णानामुत्पन्नप्रध्वंसिनां जगद्धेतुत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत्र वैयाकरणो वक्ष्यमाणं
 मानं मत्वाऽऽद्यं पक्षमालम्बते—स्फोटमिति । स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटोऽर्थ-
 व्यञ्जकः शब्दस्तमर्थसृष्टौ हेतुमभिप्रेत्येदमुक्तं तस्य नित्यत्वात्कारणत्वसंभवादित्यर्थः ।
 वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञया नित्यानां जगद्धेतुत्वसिद्धौ न स्फोटकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्यभि-
 ज्ञाया जातिगामित्वान्मैत्रमित्याह—वर्णेति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—उत्पन्नेति ।
 तदपि न संमतमित्याशङ्क्य पुरुषविशेषानुमापकत्वेन तत्संमतिं साधयति—तथा-
 हीति । वर्णेष्वन्यथात्वविषयो ध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वान्न तदनित्यत्वसाधकतेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—न चेति । वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्तत्प्रभवत्वं जगतो नेत्युक्त्वा तेषामवाच-

प्रत्यायाभावात् । न च वर्णेभ्योऽर्थाविगतियुक्ता । न द्वैको
वर्णोऽर्थं प्रत्याययेद्व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्य-
योऽस्ति क्रमवत्त्वाद्दर्शानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-
हितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत । तन्न । संब-
न्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्भूमादि-
वत् । न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य
प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः
सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न । संस्कारकार्य-
स्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चै-

कत्वादपि तथेति वक्तुमर्थप्रत्यायकत्वं प्रत्याचष्टे—न चेति । किमेकैकस्माद्दर्शानादर्थधी-
रुत समुदायादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न हीति । एकैकोक्तावर्थधियोऽदृष्टेर्व-
र्णान्तरोक्तिवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वा-
द्योग्यानुपलब्धेरभावाधिगमान्न तद्धोरित्यर्थः । वर्णानां स्वरूपतोऽसाहित्येऽपि संस्कार-
द्वारा साहित्यमात्रेयादिवदित्याह—पूर्वेति । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुरिति
विकल्प्याऽऽद्यं निराह—तन्नेति । उच्चरितस्य अधिरेणागृहीतस्याप्यगृहीतमंगतेरप्र-
त्यायकत्वादित्यर्थः । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे दृष्टान्तो धूमादिवदिति । द्वितीयेऽध्यक्षेणानु-
मानेन वा तद्धोरिति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—न चेति । द्वितीयं शङ्कते—कार्येति ।
अर्थधीः स्मरणं वा कार्यम् । नाऽऽद्यः, संस्कारावगतेरर्थधीस्ततश्च सेत्यन्योन्याश्रय-
णादित्याह—नेति । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह—संस्कारेति । स्मरणस्यापीति
संबन्धः । क्रमभाविस्मरणानुमितसंस्काराणामपि क्रमभावेनासाहित्यात् तत्सहिता-
न्त्यवर्णधीरित्यर्थः । वर्णानां वाचकत्वायोगे फलितमाह—तस्मादिति । ननु वर्णा-
नामर्थप्रत्यायकत्वासिद्धावर्थधीदृष्ट्या तद्धेतुत्वेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तराद्वा ।
नाऽऽद्यः । तदवगतेरर्थधीस्तया च सेत्यन्योन्याश्रयणान्न च सत्तामात्रेण स्फोटोऽ-
र्थधीहेतुः सदा तदापातात् । न द्वितीयस्तदनुपलब्धेस्तत्राऽऽह—स चेति । स
चैतप्रत्ययविषयतया प्रत्यवमासत इति संबन्धः । वर्णान्वयव्यतिरेकनिर्णयमादर्थधियो
वर्णा एव शब्द इत्याशङ्क्य तेषां स्फोटव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धेर्भेदमित्याह—

१ क. ज. 'वर्णव' । २ क. ज. 'वर्णज' । ३ क. ज. 'न्त्यस्य व' । ४ क. ग. ट.
'लोऽन्त्यव' । ५ क. ज. 'स्फोट' श' । ६ म. 'वर्ण्य नेत्य' । ७ क. ख. ट. ड. ट. 'नो ह' ।
८ ट. 'यमवावाद' ।

[अ० १ पा० ३ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३०१
 देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिर्हणम्, (अधि० ९)

कैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्र-
 त्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते । न
 चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः । वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्य-
 यविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वा-
 न्नित्यत्वम् । भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छ-
 व्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफलक्षणं जगदभिधेय-
 भूतं प्रभवतीति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः ।
 ननुत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं तन्न । त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् ।
 सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानस्य
 प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
 चेन्न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवा-

एकैकेति । एकैकवर्णप्रत्ययैराहितं संस्कारारुख्यं बीजं यस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते तस्मिन्निति
 यावत् । न चान्त्यवर्णानर्थक्यं तद्धीजन्यातिशयवत्त्वाच्चित्तस्येत्याह—अन्त्येति । यथा
 नानादर्शनसंस्कारपरिपाकसचिवे चेतसि रत्नतत्त्वं चकास्ति तथा यथोक्ते चित्ते विना
 विचारं सहसैवैकोऽयं शब्द इतिधीविषयतया स्फोटो भातीत्याह—एकेति । अन्यो-
 न्याश्रयमपाकर्तुं झटिनीत्युक्तम् । एकधियो वर्णविषयस्मृतित्वान्न स्फोटसाधकतेत्या-
 शङ्क्याऽऽह—न चेति । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वात्पदादिधीगोचरः स्फोट एवेत्यर्थः ।
 स्फोटस्याप्युत्पन्नप्रध्वंसित्वान्न जगद्धेतुतेत्याशङ्क्याऽऽह—तस्य चेति । पुरुषभेदानु-
 मापकतया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वात्कृतोऽस्य नित्यत्वं तत्राऽऽह—भेदेति । स्फोटवाद-
 मुपसंहरति—तस्मादिति । आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तमाह—वर्णा इति ।
 गौरित्युक्ते गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्य वा श्रोत्रेणाग्रहणादुपवर्षा-
 चार्यो वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यतीत्यर्थः । तेषां क्षणिकत्वान्न जगद्धेतुतेत्युक्तं स्मार-
 यति—नन्विति । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धेर्न क्षणिकतेत्याह—तत्रेति । प्रयत्नान-
 न्तरीयकतया वर्णानां भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञेत्याह—सादृश्यादिति । किं
 क्वचिद्यभिचारदृष्टेरेवं बाधदृष्टेर्वा । नाऽऽद्यः । सर्वत्र संशयप्रसङ्गात् । ज्वालादौ तु
 प्रभावैतैत्यादिकार्यानुपपत्त्या तथात्वादिह तदभावादित्याह—नेति । न द्वितीय
 इत्याह—प्रत्यभिज्ञानस्येति । गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरिहापि तथेति शङ्कते—
 प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः प्रकृते तदमा-
 वान्न जातिविषयतेत्याह—न व्यक्तीति । तदेव स्फुटयति—यदि हीति । युक्तितो

दिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । न त्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते—सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्दर्शानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनाऽपि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् । कथं ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सङ्गकारो युगपदनेकरूपः स्यात् । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्ण-

व्यक्तिविषया प्रत्यभिज्ञेत्युक्त्वा प्रतीतितोऽपि तथेत्याह—वर्णेति । हिशब्द-सूचितमनुभवमभिनयति—द्विरिति । दहनतुहिनवद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्धर्मभेदः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राबल्यात्तस्य च सापेक्षभेदविषयत्वेन दौर्बल्यादेकस्यामाकाशव्यक्तौ कुम्भाकाशः कूपाकाश इतिवद्व्यञ्जकवायुसंयोगविभागवैचित्र्याद्दर्शेषु वैचित्र्यधीर्न स्वत इत्याह—अत्रेति । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो वैचित्र्यं नास्तीत्याह—अपि चेति । भेदधीहेतोस्त्वयाऽपि कल्प्यत्वात्तुल्या कल्पनेत्याशङ्क्य जातिकल्पना तवाधिकेत्याह—तास्विति । कथं तर्हि भेदाभेदधियावित्याशङ्क्याऽऽह—तद्वरं वर्णेति । नायमौपाधिको भ्रमो बाधकामावादित्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । एकत्वनानात्वयोरेकत्र वास्तवत्वोपपत्तौ किमिति बाध्यबाधकत्वं तत्राऽऽह—कथं हीति । एकस्य युगपदनेकरूपत्वानुपपत्तिसहकृतमेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भेदधियो बाधकमेवेत्यर्थः । कण्ठादिदेशैः सह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः संयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वमुपेत्य वर्णेषु भेदधीर्न स्वरूपकृतेति परमनमुक्त्वा स्वमतमाह—अथवेति । अत्र प्रश्नपूर्वकं

कृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्णयतो
 वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च
 पदुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति । तन्निवन्धनाश्चोदात्तादयो
 विशेषा न वर्णस्वरूपनिवन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभि-
 ज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया
 भविष्यन्ति । इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेद-
 त्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्पेरन् । संयो-
 गविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसि-
 (सा)तुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्ययाः
 स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां
 प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य भेदेनान्य-
 स्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न हि व्यक्तिभेदेन जातिं

वर्णेभ्यो ध्वनिं निष्कर्षति—कः पुनरित्यादिना । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः ।
 वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य पुंसो वर्णेषु स्वधर्मानारोपयती-
 त्याह—प्रत्यासीदतश्चेति । वर्णेषुदात्तादिभैत्यङ्गत्वादिरपि स्वाभाविकः स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—तदिति । वर्णानामेवाव्यक्तानां ध्वनित्वे कुतो भेदधीस्तेषु तत्कृतेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—वर्णानामिति । ध्वनेश्च सानुनासिकत्वादिभेदवतस्तदभावात्तेभ्योऽर्था-
 न्तरत्वात्तत्कृता तेषु भेदधीर्युक्तेत्यर्थः । एतेन तस्य जातित्वमपि प्रत्युक्तम् । वायुसं-
 योगविभागयोर्व्यञ्जकत्वं हित्वा किमिति ध्वनीनां तद्वपगतं तत्राऽऽह—एवं चेति ।
 पक्षान्तरेऽपि तुल्यमेषां सालम्बनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—इतरथेति । अस्तु कल्पना
 का हानिस्तत्राऽऽह—संयोगेति । अप्रत्यक्षत्वमश्रावणत्वम् । पूर्वत्रापरितोषे
 हेतूक्तिसमाप्तावितिशब्दः । अपरितोषहेतुसत्त्वे प्रथमपक्षायोगं फलमाह—अत
 इति । वर्णमात्रस्याप्रत्यभिज्ञानाद्दुदात्तादिमत्तयैव तद्भानात्तदारोपकल्पनानुपपत्तेर्हि-
 तीयोऽपि पक्षो नेत्याशङ्क्याऽऽह—अपि चेति । विरुद्धधर्मत्वादग्निज्वालादिवद्भेदः
 स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—न हीति ।
 खण्डमुण्डाद्युपरक्ततया प्रत्यभिज्ञायमानगोत्ववदुदात्तादिमत्त्वेन भातानामपि वर्णानां
 न तात्त्विकं नानात्वमिति भावः । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वं वर्णानामुक्त्वा तेषा-

भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनाऽन-
धिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि ।
एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति
चेन्न । अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकारला
हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथ-
मेतदवगम्यते । यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनेवर्तन्ते
न दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो
विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्या-
वर्तेरन् । न तु तर्थाऽस्ति । तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः ।
नन्वनेकत्वाद्दर्शानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रति-
श्रुमः । संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं पङ्क्तिर्वनं सेना दश
शतं सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति

मेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोट विघटयति—वर्णेभ्यश्चेति । कल्पनाममृष्यन्नाह—
नेति । कथं तर्हि तद्धीस्तत्राऽऽह—प्रत्यक्षमिति । तथा स्फोटावगतिं स्फुट-
यति—एकैकेति । वर्णेषु व्यञ्जकेषु दृष्टेषु तद्यद्गद्यतया स्फोटो विनैव संप्रयोग
चकास्तीत्याह—झटिति । यः खल्वाकारो यस्या बुद्धौ स्फुरति स तदालम्बनम् ।
न चात्र कश्चिदाकारो वर्णातिरिक्तो भाति । तेनास्या वर्णगामित्वान्नानिरिक्ते स्फोटे
मानतेत्याह—नास्या इति । वर्णगामित्वमस्यास्तज्ज्ञानोत्तरत्वादसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—एकैकेति । सर्ववर्णविषयत्वे तदितरस्फोटविषयत्वे च तुल्ये न पक्षर्पातहेतुरिति
शङ्कते—कथमिति । पक्षपाते हेतुमाह—यत्त इति । गौरितिबुद्धौ गकारादिवर्णा-
नामेवानुवृत्तावपि कुतोऽस्यास्तदालम्बनत्व स्फोटव्यञ्जकत्वेनापि तदनुवृत्तियोगादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । न खल्वस्या बुद्धौ विषयभूतस्फोटव्यञ्जकतया वर्णानु-
वृत्तिर्विद्विबुद्धाविव दूषस्य लक्ष्यबुद्धौ लक्षणस्य भानासिद्धेरिति भावः । नन्वस्या
बुद्धे स्फोटाविषयत्वे न वर्णविषयत्वमपि तेषा प्रागेव प्रत्येकं दृष्टतया प्रकृतबु-
द्ध्यनेपक्षत्वात्तत्राऽऽह—तस्मादिति । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तं स्मारयति—
नन्विति । अनेकस्य निरुपाधिकैकबुद्धयविषयत्वेऽपि सोपाधिकतया तद्विषयत्वं
स्यादित्याह—तदिति । तत्रैकदेशसन्न्यादिनिबन्धना धीरिह तु किंकृनेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—या त्विति । न चैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्व तस्मिंश्च तद्धीहेतुत्वमि-

१ ड म. 'कारिणा ही' । २ छ ट 'नुगम्यन्ते' । ३ क ज. 'न् । तस्मा' । ४ छ 'था ।
त' । ५ क. 'दिर्गौरितिसमस्तवर्ण' । ६ ठ छ. द. न चैव क' । ७ क ख ठ. द. द. 'स्तज्ज्ञानो' ।
८ ख. 'पाते हे' ।

[अ० १ पा० ३ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३०५
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० १)

बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी
वनसेनादिवुद्धिवदेव । अत्राऽऽह—यदि वर्णा एव सामस्त्येनै-
कबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक
इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एवं हि वर्णा इत-
रत्र चेतरेत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः—सत्यपि सम-
स्तवर्णप्रत्यवमर्शो यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पक्षिवुद्धि-
मारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र
वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरु-
ध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशे-
पसंबन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्र-
त्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्य-
भिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना ।
स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाश्वेमे क्रमेण गृह्य-
माणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी

त्यन्योन्याश्रयत्वमर्थज्ञानात्पूर्वं केपाचिद्वर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेकपद-
त्वनिश्चयात् । न चानेकसंस्काराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । कुशकाशादिष्वनेकसं-
स्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवर्णसंस्काराणां स्थायित्वादन्यवर्णदृष्ट्यानन्तरं
साहित्यात्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारो-
हिणामेकपदत्वे पदविशेषसिद्धौ क्रमापेक्षा न स्यादित्याह—अत्रेति । तदपेक्षाभावे
हेतुस्त एवेति । दृष्टान्तेन प्रत्याह—अत्रेति । क्रमानुरोधिना वर्णानां पदधीविष-
यत्वे फलितमाह—अत्रेति । कथमेतेषां वर्णानामेतावतामेतत्क्रमकाणामेतत्पदत्वमित्या-
दिविशेषधीस्तत्राऽऽह—वृद्धेति । व्युत्पत्तिदशा वृद्धव्यवहारः । क्रमादीत्यादिशब्देन
सख्या गृह्यते । स्वव्यवहारो मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यवस्था । तादृशत्वं व्युत्पत्तिदशा-
दृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । त तमर्थं गृहीतसंबन्धप्रतियोगिनमिति यावत् । यावन्तो
यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादका वर्णा प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति न्याये-
नाऽऽह—इति वर्णेति । स्फोटवादिनस्तु यदृष्ट वर्णानामर्थबोधकत्वं तस्य हानिरदृ-
ष्टस्य स्फोटस्य कल्पना सा च गौरवदुष्टेत्याह—स्फोटेति । किंच येन हेतुना वर्णा-
नामर्थव्यञ्जकत्वं निरस्तं तेनैव तेषां न स्फोटव्यञ्जकत्वमपि । यदि कथंचिदमी स्फोटं
भासयेयुस्ताहिं तथैवार्थमिति युक्तं लाशवादित्याह—वर्णाश्वेति । स्फोटपक्ष प्रतिक्षिपता

१ घ. 'व व' । २ द. ग 'र एव प्र' । ३ क. घ. ग. ट. 'ना । व' ।

कल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युस्तथाऽपि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगमन्तव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य “ अतः प्रभवात् ” इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रष्टव्यम्— “ अत एव च नित्यत्वम् ” इति । अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देवशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः—“यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दमृषिषु

वर्णपक्षः समर्थितः । संप्रति वर्णानामनित्यत्वेऽपि गोत्वादिजात्यभेदेनैव संगतिवीरनादिव्यवहारश्चेति प्रौढिमारूढः सन्नाह—अथापीति । अर्थप्रतिपादनप्रक्रिया वर्णेष्वर्थप्रतीतेः संभवादित्याद्या । वर्णानां नित्यत्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह— ततश्चेति ॥ २८ ॥

जगतः शब्दजन्यत्वमुक्तमुपजीव्य शब्दनित्यत्वमाह—अत एवेति । पूर्वमीमांसायामेव वेदनित्यत्वस्य सिद्धत्वादिह तन्नित्यत्वसाधनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्य सूत्रतात्पर्यमाह—कर्तुरिति । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाचकशब्दस्यापि तद्भावादयुक्तमिति शङ्किते शब्दादेव नित्याकृतिमतस्तज्जन्मेति समाहितमेवं वेदोऽवान्तरप्रलयस्थायो जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकर्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः । तत्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति—अत इति । अनुमानसिद्धेऽर्थे श्रुतिमनुकूलयति—तथाचेति । यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीय मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायन्तामन्वन्तस्ततस्ता वाचमृषिषु प्रविष्टा विद्यमानामन्वविन्दन्ननुलब्धवन्तो याज्ञिका इति

* ‘णादेव हि स्थि’ इति पाठो भामत्यामन्यत्र च दृश्यते ।

१ द. ज. य. ‘न्ये च व’ । २ द. ज. ‘गम्यत्वा’ । ३ क. ‘म् ॥ २९ ॥ क’ । ४ द. य. ‘दस्य नि’ । ५ द. य. ‘व च नि’ । ६ क. ख. ‘जन्यत्व’ । ७ ड. द. द. ‘र्थ । तात्प’ ।

[अ० १ पा० ३ सू० ३०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३०७
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

प्रविष्टाम् ” [ऋ० सं० १०-७१-३] इति स्थितामेव वाचमनु-
वित्रां दर्शयति ।

वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—

“ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ”

[महाभा० १२-७६६०] इति ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्श-
नात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् । यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि
संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यव-
हाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा
तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभ-
वति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध
इति । तत्रेदमभिधीयते—“ समाननामरूपत्वात् ” इति ।

यावत् । तस्य तात्पर्यमाह—स्थितामिति । अनुवित्रामनुळव्यामित्येतत् । तत्रैव
स्मृतिमाह—वेदेति । वेदान्कर्मज्ञानार्थान्मन्त्रब्राह्मणवादान् । सेतिहासानितिहासश-
ब्दितनानार्थवाद्दोषेतान्प्रसिद्धेतिहाससहितान्वा तेषामप्यवान्तरप्रलये सत्त्वात् । पूर्वमवा-
न्तरसर्गादावित्प्रर्थः । तपसाऽपि न तल्लामोऽध्यापकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—अनु-
ज्ञाता इति ॥ २९ ॥

महाप्रलये जातेरपि सत्त्वासिद्धेः शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमाशङ्क्य प्रत्याह—समा-
नेति । सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—अथापीति । अवान्तरप्रलये शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वा-
भावेऽपीति यावत् । तत्र विरोधसमाधिमुक्तमङ्गी करोति—यदीति । अभिधातृशब्दे-
नाध्यापकाध्येतारावुक्तौ । अभिधानाभिधेयव्यवहाराविच्छेदे संबन्धनित्यत्वमध्यापका-
ध्येतृपरम्पराविच्छेदे च वेदनित्यैतेत्यविरोध इत्यर्थः । महाप्रलये तु नाविरोध इत्याह—
यदा त्विति । जगतो निरन्वयनाशेऽत्यन्तापूर्वस्य चोत्पत्तौ संबन्धनित्यत्वाद्यसिद्धिः
संबन्धिनोरभावे तदभावादध्यापकाद्यभावे वाऽऽश्रयामावाद्ब्राह्मणश्च केवलस्यातदाश्रय-
त्वादतो महाप्रलये विरोधतादवस्थमित्यर्थः । तं परिहर्तुं सूत्रं पातयति—तत्रेति ।

तदाऽपि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपाद-
यिष्यति चाऽऽचार्यः संसारस्यानादित्वम्—“उपपद्यते चाप्यु-
पलभ्यते च” [ब्र० सू० २-१-३६] इति । अनादौ च
संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्व-
प्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोध एवं
कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च
प्रलयप्रभवौ श्रूयते—“यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन
पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहा-
प्येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति
यनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः
सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवेभ्यो लोकाः ”
[कौ० ३-३] इति । स्यादेतत्स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छे-
दात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवाद-

तदिदं व्याकुर्वन्ननादित्वं संसारस्य प्रतिजानीते—तदाऽपीति । महाप्रलयमहासर्गाङ्गी-
कारेऽपीति यावत् । तत्र वक्ष्यमाणन्यायं हेतुं करोति—प्रतिपादयिष्यतीति । तस्या-
नादित्वेऽपि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे वेदानां कुतस्तदीयो व्यवहारस्तत्राऽऽह—
अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादेरिति शेषः । स्वापे लये च
प्राणमात्रावशेषानवशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविक्षेपसंस्कारसहिताविद्यावशेषतासाम्याद-
नयोः साम्यम् । कथं पुनः स्वापे प्रलयस्य प्रबोधे च प्रभवस्य श्रवणं तदाह—
स्वापेति । यदेत्युपक्रमादथशब्दस्तदेत्यर्थे । प्राणः परमात्मा । सुपुप्तस्य परस्मिन्नेकी-
भावावस्था तदेत्युक्ता । एनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सविषयाणि
स्वापे परमात्मनि लीनानीत्यर्थः । प्रबोधे तस्मादेव जगतो जन्मोदाहरति—स इति ।
स सुपुप्तः पुरुषः । यथेत्यस्मात्प्रागुपक्रमवशात्तदेति द्रष्टव्यम् । एतस्मादात्मन इत्यत्रापा-
दानं प्राणः परमात्मैव सर्वे प्राणा वागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहका देवा अग्न्यादय-
स्तदनन्तरं लोकाः शब्दादिविषयाः । कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावाद्दृष्टदृष्टिभ्यामुत्पत्तिल-
यावृत्तौ । व्यावहारिकसत्त्वे त्वनास्थाश्रुतेरित्यनुसंधानयोगायोगाभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कवैषम्यं शङ्कते—स्यादिति । सर्वेषां यौगपद्येनास्वापात्तदा प्रबुद्धेभ्यः सुप्तानां पुन-

विरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहार-
 च्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वाद्द्वैपम्यमिति । नैष
 दोषः । सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्र-
 हादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोप-
 पत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसं-
 धाना दृश्यन्त इति तथाऽपि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् ।
 यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्या-
 दिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते । तथा मनुष्यादिष्वेव
 हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी
 भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति
 वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणापीश्वराणां हिर-
 ण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुग्रहीतानां
 सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः । तथा च

व्यवहारग्रहात्कालविप्रकर्षस्य मरणस्य च वासनोच्छेदिनोऽभावात्तत्र स्मरणम् । इह तु
 विमतो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधानार्हो जनिमृतिव्यवहितत्वाद्दस्मदादिवदित्यनुमानान्न
 स्मरणमतो दृष्टान्ते शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वाद्यविरुद्धं दार्ष्टान्तिके नैवमित्यर्थः । हिरण्य-
 गर्भादीनामनुसंधानसिद्धेर्न वैपम्यमित्याह—नैष इति । तेषामस्मदादिसाम्यमाशङ्क्यो-
 क्तम्—यद्यपीति । इतिशब्दो यद्यपीत्यनेन संबध्यते । तथाऽपि न प्राकृतवदिति
 वक्तव्यम् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । आ मानुषादा च स्थाणोर्ज्ञाना-
 दिप्रतिबन्धस्योत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतीतिं प्रमाणयति—दृश्यत इति । औ मनुष्यादा च
 हिरण्यगर्भानुत्तरोत्तरज्ञानाद्याधिक्ये मानमाह—इत्येतदिति । हिरण्यगर्भः समवर्तते-
 त्यादयः श्रुतिवादाः । ज्ञानमप्रतिघं यस्येत्यादयः स्मृतिवादाः । तेषामुक्तेऽर्थे तात्पर्य-
 लिङ्गमभ्यासमाह—असकृदिति । पूर्वकल्पीयेश्वराणां कल्पान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यव-
 हितानुसंधानं तत्राऽऽह—ततश्चेति । पुरुषविशेषाणां व्यवहितानुसंधानयोगस्य स्थित-
 त्वादिति यावत् । पुरुषविशेषानेवाऽऽह—अतीतेति । ईश्वराणां तद्भावनाभाजां यज-
 मानानामित्यर्थः । प्रादुर्भवतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः । तेषां व्यवहितव्यवहारा-
 नुसंधाने हेतुमाह—परमेश्वरेति । हिरण्यगर्भस्य परानुग्रहे मानमाह—तथा चेति ।
 विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः । पूर्वं कल्पादौ प्रहिणोति ददाति । लटश्चोभयत्राविवक्षा ।
 आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्यमित्येतत् ।

श्रुतिः—“ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च महिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ” [श्वे० ६-१८] इति । स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति । प्रतिवेदं चैवमेव काण्ड-
प्यादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्युपिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—“ यो ह वा अविदितार्पेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते ” इत्युपक्रम्य—“ तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ” [आर्पेयब्रा० १] इति । प्राणिनां च सुखमाप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिपिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते ।

शरणं मुक्त्यालम्बनमित्यर्थः । न केवलमेकस्यैव प्रतिमानं येनाविश्वासः किं तु तैस्तच्छा-
खादृष्टारोऽपि बहवः सन्तीत्याह—स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलात्मको मण्ड-
लानां दशतयमत्रास्तोति दाशतय्यस्तत्र भवा ऋचः । ऋग्वेदातिरिक्तेष्वपि वेदेषु
काण्डसूक्तमन्त्रादिदृशो बौधायनादिभिः स्मृता इत्याह—प्रतीति । एवमेव मधुच्छन्दः-
प्रभृतिवदेवेत्यर्थः । किंचर्प्यादिधीपूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तांस्तानुष्ठीन्मन्त्रदृशो
दर्शयतीत्याह—श्रुतिरिति । तत्र तत्र प्रथममृष्यादिज्ञानं विनाऽनुष्ठाने दोषमाह—
यो हेति । आर्पेयमृषिसंबन्धश्छन्दो गायत्र्यादि दैवतमग्न्यादि ब्राह्मणं विनियोगो न
विदितान्येतानि यस्य मन्त्रस्य तेन याजयति यागं कारयत्यध्यापयत्यध्ययनं कारयति
स्थाणुं स्थावरं गर्तं नरकम् । ऋष्याद्यज्ञाने दोषित्वं तच्छब्दार्थः । भूतप्रेतादीनां जन्मा-
न्तरानुस्मरणदर्शनन्यायानुगृहीतानामृष्यादिषु स्मृत्यादिप्रमितकल्पान्तरीयवेदानुस्मरण-
सूचकश्रौतलिङ्गानां कल्पान्तरव्यवहारानुस्मरणसाधकत्वम् । न च कालविप्रकर्षस्य
जन्मनाशयोश्च सर्वसंस्कारोच्छेदकत्वं पूर्वाम्यस्तस्मृत्यनुसंवानाज्जातमात्रस्य हर्षादिदृष्टे-
रित्यर्थः । कल्पान्तरानुसंधानेन व्यवहारप्रवर्तनयोगात्पूर्वकल्पतुल्यैवोत्तरकल्पप्रवृत्तिरि-
त्युक्तम् । संप्रति सृष्टिनिमित्तादृष्टमहिम्नाऽपि पूर्वसदृश्येवोत्तरसृष्टिरित्याह—प्राणिनां
चेति । कथमेतावता पूर्वसृष्टिसादृश्यमुत्तरसृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टेति । अन्व-
यव्यतिरेकसिद्धत्वं दृष्टत्वम् । आगममात्रप्रतिपन्नत्वमानुश्रविकत्वम् । विशिष्टसंस्थान-
पश्चादिकामनया कृतं कर्म तादृशं पश्चादि भावयतीति दृष्टविषयरागाद्यधीनकर्मफलभू-

स्मृतिश्च भवति—

“ तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृत्तानृते ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ” ॥

[महाभा० १२-८५२५-७] इति ।

प्रलीयमानमपि चेद् जगच्छक्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्ति-
मूलमेव च प्रभवति । इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चाने-
काकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य
विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्गानुप्यलक्ष-
णानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां
चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येत-
व्यम् । न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं

तसृष्टेः श्लिष्टं पूर्वसृष्टिसादृश्यमित्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये मानमाह—स्मृतिश्चेति ।
तेषां सृज्यमानानां प्राणिनामिति निर्धारणे षष्ठी । तेषां पौनःपुन्येन सृज्यमानतया
सर्गस्य प्रवाहात्मनाऽनादित्वं द्योत्यते । पूर्वकृतकर्मपारवश्यमुत्तरसृष्टौ किमिति प्राणि-
नामित्याशङ्क्याऽऽह—हिंसेति । व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृतत्वं कथं तेषामिष्टं
तत्राऽऽह—तस्मादिति । संप्रतितनवर्मादिरुचिदृष्ट्या प्राचि भवेऽपि तत्तद्भावितत्व-
धीरित्यर्थः । यत्तु निर्लेपं प्रलीयते जगदिति तत्राऽऽह—प्रलीयमानमिति । ततश्चो-
र्पासनशक्तिनियमादपि पूर्वसृष्टयेवोत्तरसृष्टिरित्यर्थः । कार्यस्य कारणमात्रत्वात्तत्राशात्रो-
त्तरसृष्टेः सादृश्यामित्याशङ्क्याऽऽह—शक्तीति । निरन्वयनाशेन नवस्यादेये दोष-
माह—इतरथेति । शक्तिवैचित्र्याद्विचित्रसृष्टिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । अविद्या-
शक्तेरेकस्यास्तत्कार्ये शक्तिभेदकल्पने गौरवादात्माविद्यैव नः शक्तिरिति स्थितेरि-
त्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये फलितमाह—ततश्चेति । विच्छिद्य महाप्रलयव्यवधाने-
नापीत्यर्थः । भूरादिलोकप्रवाहा भोगभूमयः । देवादिप्राणिसमूहो भोक्तृवर्गः । वर्णाश्र-
मादिव्यवस्थास्तदीयधर्माधर्म इति भेदः । दृष्टान्तं स्पष्टयति—न हीति । मनःपष्ठानी-
न्द्रियाणीति स्मृतेः षष्ठमिन्द्रियं मनसस्य नासाधारणो विषयः सुखादेरपि साक्षिमात्रग-
म्यत्वात्तत्तुल्यमत्यन्तासदिति यावत् । यद्वा षष्ठमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा

१ ड. 'पादान' । २ ठ ड. ड. 'स्य कर' । ३ ड. ड. ड. 'रवमात्मा' । ४ झ. 'नेऽपी' ।
५ क. ख. 'धर्मा इ' । ६ ख. 'स्ततस्तस्य' ।

पट्टेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः” [ऋ० सं० १०-१९०-३] इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिजगत्त्रलसं तथाऽस्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा—“अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्रये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्” [तै० ब्रा० ३-१-४-१] इति । नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाऽग्रये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरेहोदाहर्तव्या ।

स्मृतिरपि—

“ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः” ।

[महाभा० १२-८५३५]

नास्ति तद्विषयस्तु दूरापास्तस्तथा व्यवहारान्यथात्वं प्रतिकल्पमशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यांविदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविषययो दृष्टः । तथा सर्वकल्पेषु लोकलोकितद्धर्मनियमसिद्धिरित्यर्थः । उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयन्प्रकृतसूत्राक्षराणि योजयति—अतश्चेति । समाननामरूपाणां विशेषाणां प्रतिसर्गं सर्गेऽपि कुतो विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह—समानेति । प्रादुर्भूततां विशेषाणां समाननामरूपत्वे मानमाह—समानेति । उक्तं व्याकर्तुं श्रुतिं व्याचष्टे—यथेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । भाविवृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्नेरग्न्यन्तराभावात् । यजमानश्चैवं कामयित्वा किं कृतवानिति तदाह—स इति । कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकानक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रवद्भवात् । अष्टाकपालमष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपन्निरुसवान् । उक्तपुरोडाशहविष्कामिष्टिं कृतवानित्यर्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—नक्षत्रेति । मित्रो वा अकामयत चन्द्रमा वा अकामयतेत्येवंविधा श्रुतिरेवंजातीयका । पूर्वोत्तरसृष्टयोः समाननामरूपत्वमिहेत्युक्तम् । स्मृतिरपीह द्रष्टव्येति संबन्धः । वेदेऽपि विषयसप्तमी । शर्वर्षन्ते

[अ० १ पा० ३ सू० ३१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३१३
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

“ शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ” ॥

[महाभा० १२-८५३७]

“ यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ” ॥

[महाभा० १२-८५५०]

“ यथाऽभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह ॥

देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ” ।

इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं
तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनाम् ‘अनधिकारं जैमिनिः’ आचार्यो
मन्यते । कस्मात्—‘मध्वादिष्वसंभवात्’ । ब्रह्मविद्यायाम-
धिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्य-
धिकारोऽभ्युपगम्यते । न चैवं संभवति । कथम्—“ असौ
वा आदित्यो देवमधु ” [छा० ३-१-१] इत्यत्र मनुष्या
आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपग-
म्यमानेष्वदित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चाऽऽदित्यव्य-

प्रलयान्ते । ऋतुलिङ्गानि वसन्तादीनामृतूनां चिह्नानि नवकिसलयप्रसूनादीनि । पर्यये
पर्याये पौनःपुन्येन परिवर्तने । ये चक्षुराद्यभिमानिनोऽतीता देवास्ते सांप्रतैर्देवैरिह चक्षु-
राद्यभिमानिभिस्तुल्या इति योजना ॥ ३० ॥

देवानां विग्रहवत्त्वे सर्गप्रलयोपगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधमाशङ्क्य समाधि-
रुक्तः । संप्रति तदुपर्यपीत्यत्रोक्तमधिकारमाक्षिपति—मध्वादिष्विति । पूर्वपक्षमूत्र-
तात्पर्यमाह—इहेति । प्रतिज्ञाभागस्याक्षरार्थमाह—देवादीनामिति । तेषां समर्थिता-
धिकारस्याऽऽक्षेपो न युक्त इत्याह—कस्मादिति । तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति—
मध्वादिष्विति । मधुविद्यायां देवानामधिकारायोगं वक्तुं पृच्छति—कथमिति ।
तेषामनुपासकत्वार्थमुपासकान्तरसत्त्वमाह—असाविति । किमर्थं मनुष्यग्रहणं
तत्राऽऽह—देवादिष्विति । उपास्योपासकभावस्य भेदापेक्षत्वात्प्राचामादित्यानामस्मि-
न्कल्पे क्षीणाधिकारत्वेनाऽऽदित्यत्वाभावादादित्य एव मधुदृष्टिरादित्यस्यायुक्तेत्यर्थः ।
तर्हि देवतान्तराणामुक्तोपास्यधिकारित्वं नेत्याह—पुनश्चेति । लोहितं शुक्लं कृष्णं

पाश्र्वाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा
 आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमु-
 पजीवन्तीत्युपदिश्य—“ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
 भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति ” इत्यादिना वस्वा-
 द्युपजीव्यान्मृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति ।
 वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः । कं
 वाऽन्यं वस्वादिमहिमानं मेप्सेयुः । तथा—“ अग्निः पादो
 वायुः पाद् आदित्यः पादो दिशः पादः ” [छा० ३-१८-२]
 “ वायुर्वाव संवर्गः ” [छा० ४-३-१] “ आदित्यो ब्रह्मेत्या-
 देशः ” इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधि-
 कारः संभवति । तथा—“ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोत-
 मोऽयं भरद्वाजः ” [बृह० २-२-४] इत्यादिष्वप्यृषिसंबन्धेषुपास-
 नेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥

कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगदव-

परं कृष्णं मध्ये क्षोभत इवेत्युक्तानि पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रौगाद्यूर्ध्वदेश-
 स्थितरश्मिनाडोभिस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीता-
 नि सोमान्यपयःप्रभृतिद्रव्याहुतिनिष्पन्नानि यशस्तेजो वीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकान्या-
 दित्यमधुसंबन्धीनि वस्वाद्युपजीव्यानि चिन्तयतां फलं वस्वाद्याप्तिरुच्यते तेषामुपास-
 कत्वे कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दार्थं व्याचष्टे—तथेति । कर्मकर्तृविरोध-
 साम्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथमृषीणामनधिकारस्तत्राऽऽह—तथेति । सप्तसु शीर्ष-
 ण्यप्राणेषु द्वयोर्द्वयोर्गोतमादिदृशोपास्तिः । दक्षिणः कर्णो गोतमो वामो भरद्वाजश्च-
 क्षुर्दक्षिणं विश्वामित्रो वामं जमदग्निरित्यादि । न च तत्र तेषामेवाधिकारो विरोधादि-
 त्यर्थः ॥ ३१ ॥

कचिदनधिकारान्न सर्वत्रानधिकारो ब्राह्मणस्य राजसूयानधिकारेऽपि बृहस्पतिस-
 वैऽधिकारादिति शङ्कते—कुतश्चेति । देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकारं सार्वत्रिकं
 साधयति—ज्योतिर्पीति । सूत्रं विमजते—यदिति । आदित्यः सविता पूषा चन्द्रमा

१ ड. ज. म. क चान्य । २ क. द. ज. म. 'दिष्पि' । ३ क. ठ. द. द. प्राग्वोग्-सं-
 न्तरदे' । ४ ए. ठ. द. द. 'कथानि ।

पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूलमाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधि-
नैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्र-
हादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनि-
युक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाण-
मित्याचक्षते । तस्माद्भावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । 'वादरायणस्तु' आचार्यो 'भावम्'
अधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देव-
तादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य तथाऽपि 'अस्ति हि' शुद्धायां
ब्रह्मविद्यायां संभवः । अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधि-
कारस्य । न च कचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधि-
कारोऽपोद्येत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु
राजसूयादिष्वधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि
भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधि-

लोकप्रसिद्धिमूलत्वं नार्थवादाधिकरणविरोधादिस्थाह—अर्थवादा इति । मन्त्राणा तर्हि
स्तुत्यर्थत्वाभावात्तन्मूलतेत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रा इति । ब्रह्मादिवत्कर्मणि श्रुतिलि-
ङ्गादिविनियुक्तानां तेषां दृष्टद्वारोपकारे सत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थपरत्वस्य शब्दानामौ-
त्सर्गिकत्वात्प्रयोगसमवेतार्थस्मृतावेव तात्पर्यं नाज्ञातदेवताविग्रहादावपि तात्पर्यभेदे
वाक्यभेदादिति मत्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति—इत्याचक्षत इति । विग्रहा-
दिपञ्चके मानाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—भावं त्विति । तत्र परपक्षनिषेवं स्वपक्षप्रतिज्ञां
च विपजते—तुशब्द इति । यदुक्तं ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति विद्यात्वान्मध्वा-
दिविद्यावदिति, तत्र मध्वादिविद्यानां देवादिव्यामिश्रत्वात् तास्तानधिगृह्णन्ति न
विद्यात्वात् । ब्रह्मविद्या तु न व्यामिश्रेत्यतस्तानप्यधिकरोतीत्यप्रयोजकत्वमाह—
यद्यपीति । तत्र देवादीनामधिकारस्य संभवे हेतुमाह—अर्थित्वेति । वैराग्यादिब्रह्म-
चर्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । द्विविधसामर्थ्यस्यैव योग्यताख्यस्याधिकारकारणत्वेऽपि
तत्प्रयोजकत्वेनार्थित्वाद्यास्येयम् । अतिप्रसङ्गपक्षबाधकोपहतं चेदमनुमानमित्याह—
नेति । राजसूयाद्यनधिष्ठितस्यापि ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसूत्रे प्रामाण्यादधिकारः । प्रकृते
तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । तत्र ब्रह्मोदनात्सर्वभावे स्थिते देवानां मध्ये यो

[अ० १ पा० ३ सू० ३३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३१७
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

कारस्य सूचकम् “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव-
त्तथर्षाणां तथा मनुष्याणाम्” [वृ० १-४-१०] इति ।
“ ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य
सर्वाथ लोकानामोति सर्वाथ कामानितीन्द्रो ह वै देवा-
नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम् ” [छा० ८-७-२]
इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं
“ ज्योतिषि भावाच्च ” इति, अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविषया
अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं
तं देवतात्मानं समर्पयन्ति । मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् ।
अस्ति ऐश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं

यो देवः प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति स स प्रतिबोद्धैव तद्ब्रह्माभवत् । तथाऽपि
जातित्रयस्यैव विद्याधिकारमाशङ्क्याऽऽह—ते हेति । ते देवाश्चासुराश्चान्योन्यमुक्तवन्तः
किल हन्त यद्यनुमतिर्भवतां तर्हि तमात्मानं विचारयामः, यं विचारतो ज्ञात्वा सर्वाणि
फलान्याप्नोतीत्युक्त्वा विद्याग्रहणायेन्द्रविरोचनौ प्रनापतिमाज्जमतूरित्यर्थः । चकारो
बृहदारण्यकश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतेः समुच्चयार्थः । श्रौतलिङ्गेनानुमानत्राधं दर्शयित्वा
स्मार्तेनापि तद्वाधं दर्शयति—स्मार्तमिति ।

“ किमत्र ब्रह्म अमृतं किंस्विद्धेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तयेत्तत्र वै गत्वा गन्धर्वो मामपृच्छत ॥
विश्वावसुस्ततो राजा वेदान्तज्ञानकोविदः ” ।

इति मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादात्प्रह्लादाजगरसंवादाच्चोक्तानुमानासिद्धिरि-
त्यर्थः । आदित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वात्तस्याचेतनस्य विग्रहादिरहितस्य
नाधिकारोऽस्तीत्युक्तं तत्राऽऽह—यदपीति । गोलकादिषु प्रयुक्तचक्षुरादिशब्दानामति-
रिक्तेन्द्रियार्थत्ववदादित्यादिशब्दानां ज्योतिरादिषु प्रयोगेऽपि तदतिरिक्ते चेतने प्रवृ-
त्तिरित्याह—ज्योतिरिति । दृष्टान्तेऽतिरिक्तेन्द्रियसत्त्वे मानवत्प्रकृते तत्रास्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—मन्त्रेति । यथा चेतने देवतात्मन्यादित्यादिशब्दस्तथा मन्त्रादिषु शब्द-
व्यवहारादिति हेत्वर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वदित्यादिशब्दस्तत्राऽऽह—
अस्तीति । देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनाचेतनयोरादित्यादिशब्दानां मुख्य-

च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थ-
वादे—“ मेधातिथेर्मेपेति । मेधातिथिं हं काण्वायनमिन्द्रो मेधो
भूत्वा जहार ” [पङ्क्ति० ब्रा० १-१] इति । स्मर्यते च—
“ आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह ” इति । मृदा-
दिष्वपि चेतनां अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते । “ मृदव्रवीत् ”
“ आपोऽद्युवन् ” [शत० ६-१-३-२, ४] इत्यादिदर्शनात् ।
ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरदित्यादिष्वैचेतनत्वमभ्युपगम्यते । चेत-
नास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्यु-
क्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ।

त्वसिद्धिरित्यर्थः । देवादीनां विविधविग्रहग्रहसामर्थ्ये मानमाह—तथा हीति । सुब्र-
ह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिद्विधिशेषस्तत्संबद्धार्थवाद इन्द्राऽऽगच्छेत्यादिस्तत्र
मेधातिथेर्मेपेतीन्द्रसंबोधनं मन्त्रपदं श्रुतं तद्व्याचष्टे—मेधेति । इन्द्रस्य नानाविग्रहग्रह-
योगेऽपि देवतान्तरस्य किमित्याशङ्क्याऽऽह—स्मर्यते चेति । धर्मो वायुरिन्द्रश्च
पुरुषो भूत्वा तामेवोपजग्मुः । अश्विनौ च पुरुषौ भूत्वा माद्रीमुपजग्मतुरिति महाभारते
प्रसिद्धमित्यर्थः । यत्तु मृदादिवदचेतनत्वं तत्राधिष्ठातृविवक्षयाऽधिष्ठेयविवक्षया वाऽचे-
तनत्वम् । प्रथमं प्रत्याह—मृदादिष्विति । तेष्वधिष्ठातृचेतनोपगमे मान-
माह—मृदिति । आदिशब्देन वागादिसंवादो गृहीतः । द्वितीये दार्ष्टा-
न्तिकेऽपि तदिष्टमेवेत्याह—ज्योतिरादेरिति । मृदादिष्वधिष्ठातृचेतन्ये मानवदत्र
तदभावादधिष्ठेयवदधिष्ठातुरपि न चैतन्यमित्याशङ्क्याऽऽह—चेतनास्त्विति । मन्त्रा-
दयो न स्वार्थे मानमन्यपरवाक्यत्वाद्द्विषभक्षणवाक्यवदित्युक्तमनुवदति—यदपीति ।
यस्मान्मानाद्यस्मिन्नबाधिता धीस्तस्मात्तद्भावः सिध्यति यत्र तु यतो मानान्न तथा
धीर्न ततस्तत्सिद्धिरित्युत्सर्गस्तथा च मन्त्रादिभ्योऽपि स्वार्थे चेद्बाधिता धीस्ततस्तेषां
तत्र प्रामाण्यमित्याह—अत्रेति । अनन्यार्थत्वे स्वार्थे प्रामाण्यमन्यथा नेत्युक्तमाश-
ङ्क्याऽऽह—नेति । न हि विषभक्षणवाक्यमन्यार्थत्वान्न स्वार्थे मानं किं तु मानान्त-
रविरोधात् । अवेक्षणस्य च संस्कारार्थस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । न च तथाविधं
वाक्यं न परिच्छेदकं संवादविसंवादयोरसत्तोरवान्तरतात्पर्यात्तत्परिच्छेदघ्नौव्यात् । न
चानन्यार्थत्वं प्रामाण्ये प्रयोजकमबाधितस्वार्थज्ञाने तदभावेन प्रामाण्याभावाद्दष्टेरित्यर्थः ।

१ ज. ट. हि । २ ड. म. ट. 'नाधि' । ३ क. ड. ज. म. 'ध्वप्यचे' । ४ ट. 'तात्मवि' ।
५ ठ. ड. देवतानां । ६ ख. 'यानां' । ७ क. ख. ट. ड. ट. 'बन्धोऽर्थ' । ८ ख. 'हयो' ।

[अ० १ पा० ३ सू० ३३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३१९
 देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० ९)

तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिप-
 द्यते । अत्राऽऽह । विषम उपन्यासः । तत्र हि तृणपर्णादिविषयं
 प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैक-
 वाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थेन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः
 शक्याऽध्यवसौतुम् । न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवा-
 क्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा न सुरां पिवेदिति नञ्वाति
 वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते ।
 न पुनः सुरां पिवेदितिपदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपीति ।
 अत्रोच्यते । विषम उपन्यासो युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदा-
 न्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् । विध्युद्देशार्थवादयो-
 स्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिषेधान-
 न्तरं कैमैथर्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथा हि
 “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” [तै० सं० २-१-१]
 इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबन्धो

अन्यार्थत्वमप्रयोजकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तथा हीति । प्रतिसंयोगिवस्तुतात्पर्यानपेक्ष-
 मेव मानं चक्षुः । वाक्यं तु यत्र तात्पर्यं तत्र मानं न प्रत्यर्थमिति वैशेष्यमाह—
 अत्रेति । विध्युद्देशो विधिवाक्यं विधिरुद्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्तुत्यर्थत्वं विधेः
 प्राशस्त्यलक्षणापरत्वम् । वृत्तान्तो भूतार्थः । महावाक्यावान्तरवाक्यभेदेन पृथक्प्रत्या-
 यकत्वं मन्त्रादेर्विधेश्चेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तत्र दृष्टान्तः—यथेति । पदद्व-
 यसंबन्धाद्विधिरपि तत्र भाव्यप्राप्तनिषेधायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । न प्रत्यय-
 मात्रादर्धसिद्धिस्तत्प्रत्ययस्य रागप्राप्ततया भ्रमत्वात्तत्प्राप्तस्य च रजतादिवन्निषेधादि-
 त्यर्थः । यद्यपि पदैकवाक्यतायां नार्थान्तरधीर्विशिष्टबोधनप्रयुक्तपदानामन्यत्राप्यव-
 सानात्तथाऽपि वाक्यैकवाक्यतायां द्वाराऽर्थे वाक्यार्थधीः । यथा देवदत्तस्य गौः
 क्रेतव्या बहुक्षीरेत्युक्ते बहुक्षीरत्वद्वारा क्रयणे तात्पर्यमित्युभयं तात्पर्यभेदाद्भाति तथे-
 हापीत्याह—अत्रेति । आर्थवादिकानां पदानां साक्षादेव विध्यन्वये किमिति पृथग-
 न्वयप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह—यथा हीति । अर्थवादस्थपदानां विधिना साक्षादसंबन्धे

१ इ. अ. 'लेव प्र' । २ अ. 'साययितु' । ३ क. ज. म. ट. 'धौ ग' । ४ ज. झ. ट.
 'तिपाया' । ५ क. इ. ज. म. 'मर्थक्यव' । ६ क. इ. ज. म. 'न वि' । ७ इ. म. विधिस्ता' ।
 ८ = ज. 'ई त प' । ९ 'रूपल' । १० अ. 'यो त गताऽ' ।

नैवं “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूर्ति गमयति” [तै० सं० २-१-१] इत्येषामर्थवादगतानां पदानाम् । न हि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि । वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रति-
पद्यैवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र सोऽवा-
न्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः
प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदु-
भयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वि-
त्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्य-
मानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो

योग्यत्वाभावं हेतुमाह—न हीति । कथं तर्हि विधिना तेषामन्वयस्तत्राऽऽह—
वाय्विति । अध्ययनविध्युपात्तस्याक्षरमात्रस्यापि नैष्कल्यायोगात्तत्फलाकाङ्क्षायामर्थ-
वादानां विधेयस्तुतिलक्षणया तदेकवाक्यत्वम् । न चान्वयभेदेऽपि वाक्यभेदस्तात्पर्य-
भेदस्य तद्वेदकस्याभावादित्यर्थः । तर्हि सर्वत्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यादग्निर्हिमस्ये-
त्याद्यपि स्वार्थे प्रमाणं नेत्याह—तदिति । मानान्तरसंवादाभावादादित्यो यूप इत्या-
दीनां स्वार्थे प्रामाण्यमाशङ्क्योक्तम्—यत्रेति । “वज्रहस्तः पुरंदरः” इत्यादिषु
संवादविसंवादयोरभावेऽपि संदेहाच्च स्वार्थे मानतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति ।
इतिशब्दाद्भ्रं विचार्येत्यध्याहार्यम् । उक्तं हि—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिवा मतः” इति ।

यत्र विद्यमानार्थत्वं तत्र संवादो दृष्टः प्रकृते तदभावात्किं गुणवादः किं वा यत्र
विरोधस्तत्रैव तदुपेरेह तदभावाद्विद्यमानार्थेति संदेहे मानानां स्वतोमानत्वाद्विद्य-
मानार्थता सति च मुख्ये गुणानाध्रयणादर्थादवाक्यानि स्वार्थप्रमितावनन्यार्थान्येव
फलपशादन्याभानि विविप्रकरणस्थानुवादविरोधपिनुरमाक्यत्वात्प्रयानादिवाक्यवदित्य-
नुमानादित्याह—मनीतीति । अर्थवादानां संवादविसंवादासत्त्वे स्वार्थे प्रामाण्योक्त्या
मन्त्राणामपि तदुक्तमर्थानिदिशति—एतेनेति । तस्यापि संवादाद्यभावे स्वार्थे
मानत्वाविशेषात्प्रतीते देवतास्ये प्रामाण्यमाशङ्क्यमित्यर्थः । न केवञ्च मन्त्रादिप्रमाण-

१ ड. म. “न सोऽसा” । २ क. म. “मानवा” । ३ क. म. “मानवा” । ४ क. ड. पुत्रानुसा ।
५ ड. “न ५ वेति” । ६ ड. ड. ड. “नि कावदावे” । ७ ड. ड. ३. “वेदादि” ।

[अ० १ पा० ३ सू० ३३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३२१
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, (अधि० १)

व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानि हवींषि
चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता
इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनाख्णायै तस्यै
तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च—“ यस्यै
देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तौ ध्यायेद्वषट्करिष्यन् ” [ऐ० ब्रा०
३-८-१] इति । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति शब्दार्थयो-
र्भेदात् । तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न
तच्चादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराण-
मपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देव-

कमेव देवतारूपं विधिप्रमाणकमपीत्युपादानं प्रमाणयति—अपि चेति । यथा स्वर्ग-
कामवाक्ये विध्यपेक्षितं स्वर्गरूपं यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवादसिद्धं विधिप्रमाणकं
तथा यागविधिनैव देवतारूपापेक्षणादर्थवादादिसिद्धमपि तद्रूपं तत्प्रमाणकमेवेत्यर्थः ।
कथमिन्द्रादिस्वरूपापेक्षा विधीनां ते हि करणेतिकर्तव्यताभाव्यमात्रापेक्षिणस्तत्राऽऽह—
न हीति । दर्शपूर्णमासाधिकारपाठात्प्रयानाद्यनुष्ठानादेवापूर्वसिद्धिः । तथौत्सर्गकप्र-
तीतिकार्यार्थवादप्रमितदेवताप्रमितिमतो यागादपूर्वसिद्धिरविशेषादित्यर्थः । चेतसि देव-
तारूपारोपणमपि मा भूत्तत्संप्रदानकहविर्दानकस्य तदपेक्षत्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—
न चेति । देवतामुद्दिश्य हविरवमृश्य तदीयस्वत्वत्यागात्मकत्वाद्यागस्येत्यर्थः । न
केवलं यागदेहालोचनया चेतसि देवतारोपः किं तु श्रूयमाणत्वाच्चेत्याह—श्रावयतीति ।
विध्यपेक्षायाम् मन्त्रादिभ्यो देवताविग्रहादि ग्राह्यं तदपेक्षैव नास्ति शब्दरूपस्यैव देव-
तात्वात्तस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्तत्राऽऽह—न चेति । विमता बुद्धिः शब्दातिरि-
क्तार्थाकारा कारकबुद्धित्वात्कर्तृबुद्धिवत् । न च मन्त्ररूपकारकबुद्धौ व्यभिचारस्तत्रा-
प्येन्द्र्या गार्हपत्यमित्यादिकारकत्ववादिशब्दातिरिक्तमन्त्ररूपार्थाकारबुद्धित्वोपगमादिति
भावः । ननु तथाऽपि देवतारूपज्ञानमुद्देशोऽपेक्षते न तद्रूपसत्त्वमारोपादपि तद्धीयोगा-
द्योपिदग्निधीवत्तत्राऽऽह—तत्रेति । दृष्टस्यासति बाधके न मिथ्यात्वम् । न च कर्मणो
देवतागुणत्वात्तस्मादेव फलोत्पादे यागस्य फलवत्त्वविरोधोऽपूर्वदेवताप्रसादस्यापि
यागावान्तरव्यापारत्वादित्यर्थः । न केवलं मन्त्रार्थवादेभ्यो देवताविग्रहादिसिद्धिः किं
त्वितिहासपुराणादपीत्याह—इतिहासेति । मन्त्रादावुक्तप्रामाण्यप्रकारो व्याख्यातो

ताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानांतनानामिव पूर्वेपामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदाऽपि सार्वभौमः सत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् । ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुन्ध्यात् । इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमन्थकं स्यात् । तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरुरिति श्लिष्यते । अपि च स्मरन्ति—“स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः” [यो० सू० २-४४] इत्यादि । योगोऽप्यणि-

मार्गः । न केवलं मन्त्राद्येव तन्मूलं किं तु प्रत्यक्षाद्यपीत्याह—प्रत्यक्षादीति । ननु न तत्तस्य मूलं न हि देवादिविषयमस्मदादीनामस्ति प्रत्यक्षं तत्राऽऽह—भवतीति । व्यासादीनां तद्विषयं प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र मानमाह—तथा चेति । न चाऽऽर्षं प्रत्यक्षमितिहासादिसिद्धं तच्च तन्मूलतया मानमित्यन्योन्याश्रयत्वमर्षप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षान्तर्भूतस्यानुमानागमाभ्यामेव सिद्धत्वादितिहासादौ च तन्मूलत्वव्यक्तीकरणाय तदनुवादादित्यर्थः । ननु पूर्वेऽपि व्यासादयो न देवादीन्प्रत्यक्षयन्ति प्राणित्वादिस्मदादिवदित्यनुमानान्न योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शङ्कते—यस्त्विति । सामान्यतो दृष्टमतिप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे—स इति । विमतं घटमात्रं वस्तुत्वाद्धटवदित्यपि संभवादित्यर्थः । अतीतानागतौ कालौ सार्वभौमशून्यौ कालत्वाद्धर्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वं प्रत्याह—ततश्चेति । विमतः कालोऽव्यवस्थितप्रायवर्णाश्रमशाली कालत्वात्संमतवादित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—ततश्चेति । व्यवस्थाविधायि तत्तद्गुणेषु तत्तद्गुणाश्रमयोगितया तत्तदसंकीर्णधर्मबोधकमित्यर्थः । सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसक्तिप्रहतत्वे फलितमाह—तस्मादिति । इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपविधानादपि युक्तमेतदित्याह—अपि चेति । आदिपदेन संयोगफलं देवतासाक्षात्कारस्तत्फलं व्यवहारश्चोच्यते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति दृष्टमित्याह—योगोऽपीति । न केवलं योगशास्त्रा-

१ क. 'त्यक्षम्' । २ क. 'गो ह्यणि' । ३ क. 'ख. देवतादि' । ४ ठ. ड. द. त च दे' । ५ क. 'स. देवतादी' ।

माद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति—“ पृथ्व्यस्तेजो-
लखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न
जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ” [श्वे० २-१२]
इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन
सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोक-
प्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाऽध्यवसातुं युक्ता ।
तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । तत-
श्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधि-
कारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥ [९]

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेद-
विद्याधिगमकथनम् (अधि० १०)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥ (१०)
यथा मनुष्याधिकारनियममपोय देवादीनामपि विद्यास्वधि-

योगमाहात्म्यधीः किं तु श्रुतेरपीत्याह—श्रुतिश्चेति । पादतलमारभ्याऽऽज्ञानो-
र्जानोरा नाभेर्नाभेराग्नीवं ग्रीवायाश्चाऽऽकेशप्ररोहं ततश्चाऽऽब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्या-
दिधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योग-
गुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं देह प्राप्तस्य योगिनो न जरादिसंगति-
रित्यर्थः । किं च मन्त्रादिदृशामृषीणां शक्तिरस्मदादिशक्तिसदृशी नेत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
तथा व्यासादीनामपि शक्तेरस्मदादिशक्त्यतिशायितया न तत्प्रत्यक्षं प्रतिक्षेपुं शक्य-
मित्याह—ऋषीणामिति । सिद्धे व्यासादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वे फलितमाह—
तस्मादिति । तथा चेतिहासादिप्रामाण्याद्देवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिरित्यर्थः । लोकप्रसि-
द्ध्याऽपि तत्सिद्धिरित्याह—लोकेति । प्रमाणस्यादुष्टत्वे प्रमेयसिद्धिरवश्यंभाविनी-
त्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां विग्रहवत्त्वादौ सिद्धे प्रकृते किंमि-
त्याशङ्क्य परमप्रकृतमुपसंहरति—ततश्चेति । किं च ब्रह्मलोकादिप्राप्तानां देवादिमावं
प्राप्तानां तत्रोत्पन्नापरोक्षधिया मुक्तिवादीन्यपि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि देवादीनामधिकारं
सूचयन्तीति तेषां विद्याधिकारे श्रुतार्थापत्तिमाह—क्रमेति ॥ ३३ ॥ (९)

मनुष्याधिकारनियमापवादेन देवादीनामधिकारवद्विजात्यधिकारनियमं निरस्य
शूद्रस्यापि स्यादधिकारः संवर्गविद्याधिकारिणि जानश्रुतौ शूद्रशब्दादित्याशङ्क्याऽऽह—
शुगस्येति । प्रासङ्गिकीं संगतिं वदन्नधिकारणस्य तात्पर्यमाह—यथेति । पूर्वत्रात्रैव-

१ ड. घ. 'फलकः स्म' । २ ड. घ. 'प्रत्याख्या' । ३ ड. 'तिशयि' । ४ ड. 'न प्रत्य' ।

५ . 'णस्य दृष्ट' । ६ ख. 'किमायातामि' ।

शूद्राणां वेदान्तधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-
त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

कार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधि-
कारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ।
तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसाम-
र्थ्ययोः संभवात् । “तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृतः” [तै० सं० ७-
१-१-६] इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवकृत इति च निषेधा-
श्रवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानशित्वं न तद्वि-
द्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन
विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्ब-
लकम् । संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रश-
ब्देन परामृशति—“अहं हारेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु”
[छा० ४-२-३] इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि

णिकेदेवाद्यधिकारोक्त्या मन्त्रादीनां स्वार्थे समन्वयः साधितः । संप्रति विद्याधिका-
रिणि शूद्रशब्ददृष्टेर्जातिशूद्रस्यापि विद्याहेतुवेदान्तविचारादिष्वधिकारमाशङ्क्य शूद्र-
शब्दस्य क्षत्रिये समन्वयोक्तेरेतदध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः । आर्थवादिकशूद्रशब्द-
स्यैव पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे
जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादविशेषः सिद्धान्ते ततो विशेषः फलति ।
ब्रह्मविद्याविषयस्तस्यां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति न वेत्यधिकारहेतुसत्त्वासत्त्वाभ्यां सदेहे
पूर्वपक्षयति—तत्रेति । सत्यपि लौकिके सामर्थ्ये शास्त्रीयसामर्थ्याभावादनधिकारमा-
शङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । अनश्रित्वादित्यर्थः । अनवकृतत्वमयोभ्यत्वम् । कर्मा-
नधिकारे तेनैव न्यायेन विद्यायामपि नाधिकारस्तत्राऽऽह—यच्चेति । किमाहवनी-
याद्यभावादनधिकार शूद्रस्य विद्यायामुच्यते किं वाऽधिकारे मानाभावात्तत्राऽऽद्य दूष-
यति—न हीति । विद्यायां दृष्टसाधनत्वादाहवनीयादेस्तत्राकिञ्चित्करत्वात्तद्रहितस्यापि
तद्धेतुमतस्तत्प्राप्तिरिति भावः । द्वितीय निराह—भवतीति । अहेति खेदार्यो निपातः ।
हारेण सहित इत्वा रथः स तवैव हे शूद्र गोभिः सहास्तु किमनेनात्यरूपेण गार्हस्थ्यं निर्वो-
दुमसमर्थेनेति रैको जानश्रुति विद्याधिकारिण शूद्रशब्देनोक्तवानित्यर्थः । न केवल शूद्रा-
धिकारे श्रौत लिङ्गं स्मार्तमपीत्याह—विदुरेति । अर्थित्वादिमतः साधने फलवति स्वाभा-
विकी प्रवृत्तिरिति न्यायानुगृह्णतेन तद्यो यो देवानामिति ब्रह्मधीसवन्बलिङ्गेन देवादीनाम-
धिकारो यथोक्तस्तथाऽत्राप्यर्थित्वादिमतः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गादस्त्यधिकारस्तस्ये-

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-
त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते । तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्या-
स्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् ।
अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । न च शूद्रस्य
वेदाध्ययनमस्त्युपनयनपूर्वकत्वाद्देदाध्ययनस्य । उपनयनस्य च
वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वार्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकार-
कारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं
भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्री-
यस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं
“शूद्रो यज्ञेऽनवकृतः” [तै० सं० ७-१-१-६] इति तन्व्यायपूर्वक-
त्वाद्विद्यायामप्यनवकृतत्वं द्योतयति । न्यायस्य साधारणत्वात् ।
यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं
न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति ।

त्युपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । अध्ययनाभावेऽपि
किमित्यधिकारो विद्याहेतुषु नेष्यते तत्राऽऽह—अधीतेति । साङ्गाध्ययनविधिरह-
टसंस्कारसहितवेदवाक्योत्थप्रमितिमत एवोत्तरविधिष्वधिकारो नान्यस्येति नियमय-
न्वैदिकेषु ब्रह्मधीफलपर्यन्तोपायविधिषु शूद्रस्यानधीयानस्याधिकारं वारयतीति भावः ।
अध्ययनमपि तर्हि तस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह—न चेति । उपनयनमपि तस्य
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—उपनयनस्येति । वक्ष्यते हि तस्य वर्णत्रयविषयत्वम् । यदु-
क्तमर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवादिति तत्रार्थित्वमुपेत्य सामर्थ्यं प्रत्याह—यत्त्विति ।
सामर्थ्यमपि तस्य संभवतीत्याशङ्क्य लौकिकं वैदिकं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—
सामर्थ्यमिति । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायादर्धधीयोगादस्ति तस्य वैदि-
कमपि सामर्थ्यम् । न च निषिद्धाध्ययनाहुरितोदयभयान्न प्रवर्तते लिखितपाठादिजनि-
तविद्यया तन्निर्बर्हणात्तत्राऽऽह—शास्त्रीयस्येति । लिखितपाठादिजन्यविद्यया दुरित-
निवृत्तावध्ययनविध्यानर्थक्यान्मैवमित्यर्थः । यत्तु शूद्रो विद्यायामनवकृतः इति पर्यु-
दासो न श्रुत इति तत्राऽऽह—यच्चेति । संस्कृतवेदार्थज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञव-
ज्ज्ञानेऽपि तुल्यत्वाद्यज्ञोक्तेरुपलक्षणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि वाचनिकः शूद्रस्येत्याह—
न्यायस्येति । पूर्वपक्षत्रीजमनुभाष्य दूषयति—यदिति । तदभावेऽपि स्वतन्त्रमेव
लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशङ्क्याऽऽह—न्यायेति । निषादस्थपतिं याजयेदिति वचोद-
नाभावादर्थवादस्थशूद्रशब्दस्य चान्यतःसिद्धार्थावद्योतिनः स्वतोऽप्रापकत्वादन्यपरस्य

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुल्लवेन शूद्रनाममा-
त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अवि० १०)

न चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवै-
कस्यां शूद्रमधिकुर्यात्तद्विषयत्वान्न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थ-
त्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्र-
शब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते । “ कम्बर
एनमेतत्सन्तं सयुग्भानमिव रैकमात्थ ” [छा० ४-१-३] इत्य-
स्मादंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य
“ शुक् ” उत्पेदे तामृषी रैकः शूद्रशब्देनानेन सूचयां वभूवाऽऽ-
त्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते जातिशूद्रस्यानधिकारात् ।
कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते । “ तदाद्र-
वणात् ” । शुचमभिदुद्राव शुचा वाऽभिदुद्रुवे शुचा वा रैकमभिदु-

मानान्तराविरोध एव प्रामाण्यादत्र न्यायविरोधस्योक्तत्वादसाधकं लिङ्गमित्यर्थः ।
शूद्राधिकारेऽपि तर्हि लिङ्गानुग्राहको न्यायोऽस्तु नेत्याह—न चेति । किं चार्थवादव-
शाद्विद्यामात्रे वा शूद्राधिकारः संवर्गविद्यायामेव वा नाऽऽद्य इत्याह—कामं चेति ।
तद्विषयत्वात्संवर्गविद्याविषयार्थवादस्थत्वादस्येति यावत् । संवर्गविद्याधिकारे शूद्रश-
ब्दसिद्धे विद्यात्वादन्यत्रापि तदधिकारोऽस्त्विति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—अर्थवा-
देति । तर्हि वैदिकशूद्रपदस्याऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—शक्यते चेति ।
जात्यन्तरे रूढस्य कथमन्यार्थेति शङ्कते—कथमिति । यौगिकार्थसंनिधावदृष्टरूढि-
ग्रहाद्वरं दृष्टयोगग्रहणमित्याह—उच्यत इति । जानश्रुती राजा बहुविधान्नपानदान-
शूरो ग्रीष्मे रात्रौ हर्म्ये सुष्वाप । तस्योर्ध्वमन्तरिक्षे दृष्टिगोचरं हंसेषु गच्छत्सु पृष्ठ-
गामी हंसो हंसमग्रसेरं प्रत्युवाच । किं न पश्यसि परमधार्मिकस्य जानश्रुतेर्ज्योति-
र्द्युलोकसंलग्नं तत्त्वां धक्ष्यतीति । ततः सोऽब्रवीत्कमेनं वराकं प्राणिमात्रं सन्तमरे सयु-
ग्भानमिव रैकमेतद्वचनं ब्रवीषि । उशब्दोऽवधारणे । युवा गच्छी तथा सह वर्तते यो
रैको यस्य धीकले कर्मफलं सर्वमन्तर्भूतं स एवैतदुक्तियोग्यो नायमज्ञो राजेत्यर्थः ।
श्रुतिमेतामाश्रित्य शुगस्येत्याद्यक्षराणि योजयति—इत्यस्मादिति । उत्पन्नशोकसूच-
नमनुपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थत्यागे हेतुमाह—
जातीति । तदाद्रवणादित्यस्य शङ्कामाह—कथमिति । व्याख्येयमादाय त्रिधा
व्याख्याति—उच्यत इति । शुच शोकमभिदुद्राव प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा कर्त्या
स्वयमभिदुद्रुवे प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा करणभूतया रैकं गतवानित्यर्थः । एवं तावत्त-

१ ड. न. 'पथे यो' । २ ड. न. ट. 'क्षज्ञानस्य ख्या' । ३ क. स. 'दशब्दस्याऽऽ' ।
४ क. ख. ठ. ड. ट. 'चरे ह' ।

[अ० १ पा० ३ सू० ३९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३२७

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-
त्रयारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

द्रावेति शूद्रः । अवयवार्थसंभवाद्ब्रह्मव्यर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते
चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन
क्षत्रियत्वमस्य “ उत्तरत्र चैत्ररथेन ” अभिप्रतारिणा क्षत्रियेण
समभिव्याहारात् “ लिङ्गात् ” गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्ग-
विद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते—
“ अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनि
परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे ” [छा० ४-३-५]
इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् ।
कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः—“ एतेन वै चित्ररथं
कापेया अयाजयन् ” [ताण्ड्यब्रा० २०-१२-५] इति ।
समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति ।

दाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्मानश्रुती रैको वा गृह्यते । उक्तव्युत्पत्त्या शूद्रशब्दस्या-
धिकृतार्थत्वे पूर्वोक्तं न्यायं सूचयति—अवयवेति । हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत्वा
जानश्रुतेः शूद्रत्वत्वेत्येतदेव कथं गम्यते येनासौ शूद्रशब्देन सूच्यते तत्राऽऽह—
दृश्यते चेति ॥ ३४ ॥

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरमाह—क्षत्रियत्वेति । चशब्दार्थमाह—इतश्चेति ।
हेत्वन्तरमेव स्फोरयति—यदिति । कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं चैत्ररथस्य वा कथं
क्षत्रियत्वं कथं वा जानश्रुतेस्तेन समभिव्याहारस्तस्मिन्सत्यपि वा कथं तस्य क्षत्रियत्वं
तदाह—उत्तरत्रेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽथशब्दो हशब्दो वृत्ता-
न्तावद्योती । शौनकः शुनकस्यापत्यं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना
राजानं काक्षसेनि कक्षसेनस्यापत्यं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी
भिक्षितवानित्यर्थः । ब्रह्मचारिभिक्षयाऽस्याशूद्रत्वेऽपि कथं चैत्ररथित्वं तदाह—
चैत्रेति । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वप्रथा तत्राऽऽह—कापेयेति । अवग-
तिमेव च्छान्दोग्यश्रुत्या स्फुटयति—एतेनेति । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य
कापेययोगेऽपि कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं तत्राऽऽह—समानेति । चित्ररथस्य

१ ड. ज. न. शूद्राव । २ ड. न. 'द्रावार्थ' । ३ क. ज. 'णे क्ष' । ४ ड. अ. ट. हि चैत्र ।
५ क. ड. ज. अ. वै चैत्र । ६ अ. 'न्वययाजिनां । ७ ज. 'नां प्रा' । ८ क. ख. ठ. ड. ड.
'वोक्तव्या' । ९ ठ. ड. च ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-
त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

“तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत” [ताण्ड्य० २०-१२-५]

इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन
क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं
जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव हि प्रायेण
समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः
क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः
परामृश्यन्ते । “तं होपनिन्ये” [शत० ब्रा० ११-५-३-१३] [इति ।]

“अधीहि भगव इति होपससाद” [छा० ७-१-१] [इति ।]

“ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं
वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः”

याजकेन कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धस्तत्तपुरोहितवंश्यानामेव तत्त-
द्राजवंश्येषु प्रायो याजकत्वाच्चैत्ररथित्वाच्च क्षत्रियोऽभिप्रतारी चित्ररथस्य क्षत्रियत्वा-
त्तद्वंश्यस्य तद्योगादित्यर्थः । वचनादपि तस्य क्षत्रियत्वमित्याह—तस्मादिति ।
चित्ररथादित्यर्थः । तथाऽपि क्षत्रियत्वे किं जातं जानश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—तेनेति ।
समभिव्याहारेऽपि कुतोऽस्य क्षत्रियत्वं तत्राऽऽह—समानानामिति । शिष्याचार्ययोः
स्वामिभृत्ययोश्च समभिव्याहारेऽपि वैषम्यमस्तीति प्रायेणेत्युक्तम् । तस्य क्षत्रियत्वे
हेत्वन्तरमाह—क्षत्रिति । आदिशब्देन गोदानादिसंग्रहः । क्षत्रियत्वे संवर्गविद्याधि-
कारिणः सिद्धे फलितमाह—अत इति ॥ ३५ ॥

शूद्रस्याधिकारे लिङ्गान्तरमाह—संस्कारेति । चशब्दार्थमाह—इतश्चेति ।
हेत्वन्तरं स्फोरयति—यदिति । आदिशब्देनाध्ययनाचार्यशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । परा-
मर्शं विशदयति—तं हेति । विद्यार्थिनं शिष्यमाचार्यः किलोपनीतवाननुपनीताय
विद्यादानायोगादिति यावत् । सनत्कुमारं प्रति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चचारयन्नुप-
सर्त्ति कृतवानित्याह—अधीहीति । भारद्वाजादयः षड्भूपयः परं ब्रह्म परत्वेनावग-
तवन्त इति ब्रह्मपरास्तद्ध्याननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो
निर्णयार्थमेव पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपगम-
नायोगं मन्यमानाः समित्पाणयस्तमुपसन्नाः किलेत्याह—ब्रह्मेति । अनुपनीतानामपि

[अ० १ पा० ३ सू० ३७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३२९

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वक शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-

त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

[म० १-१] इति च । “तान्दानुपनीयैव” [छा० ६-११-७] इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलप्यते । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः [मनु० १०-४] इत्येकजातित्वस्मरेणात् ।

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति”

[मनु० १०-१२६] इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते । “नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेप्ये न सत्यादगाः” [छा० ४-४-५] इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमित्याशङ्क्याऽऽह—तानिति । औपमन्यवप्रभृतीन्ब्राह्मणाननुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेति निषेधात्तस्य प्राप्तिपूर्वत्वात्प्राप्तोपनयनानां द्विजानामेवाधिकार इत्यर्थः । संस्कारपरामर्शादिति व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—शूद्रस्येति । एकजातिरुपनयनरहितः । पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम् । आदिशब्देन पद्यु ह वा एतदित्यादि गृह्यते ॥ ३६ ॥

शूद्रस्य विद्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह—तदभावेति । चकारार्थमाह—इतथेति । तदेव स्फुटयति—यदिति । सत्यकामो जाबालो ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छद्भगवति कस्यचिद्दुरोरावासमासाद्य ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । सा तु त्वत्पितृचरणपरतया नाहं तद्वेदिपं जबालाऽहमस्मि त्वं जाबालोऽसीत्येतावदवगतमत्रादीत् । ततः सत्यकामो गौतममभ्येत्योभ्यभाषत ब्रह्मचर्यं भगवति चरितुमिच्छाम्यनुगृह्णातु मां भवानिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्टो नाहं वेद नापि मातेति तेनोक्ते तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायावित्त्वयोगात्तदशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमध्यापयितुं चाऽऽचार्यो यस्मात्प्रवृत्तस्तस्मान्न शूद्रस्याधिकारोऽस्तीत्यर्थः । कथमुक्तमीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्यौन्मुख्यं तत्राऽऽह—नेति । एतत्सत्यवचनं विवक्तुं विविच्य निःसंदिग्धं वक्तुमित्येतत् । न सत्यादगाः सत्यवचनान्नातिगतोऽसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

१ क. ड. ज. व. 'स्य च स' । २ ज. व. ट. 'रणेन । "न । ३ क. शूद्राधि' ।

४ ख. 'त्याभा' ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वक शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-
त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ (१०)

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रति-
षेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञाना-
नुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्पर्श्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत्—
“ अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् ” [गौ०
धर्म० १२-४] इति । “ पद्यु ह वा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्तस्मा-
च्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् [वा० धर्म० १८-११] ” इति च ।
अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं
भवति स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च “ वेदोच्चारणे जिह्वा-
छेदो धारणे शरीरभेदः ” [गौ० धर्म० १२-५, ६] इति ।
अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति—“ न शूद्राय
मर्ति दद्यात् ” [मनु० ४-८०] इति “ द्विजातीनामध्ययन-
मिज्या दानम् ” [गौ० १०-१] इति च । येषां पुनः पूर्वकृ-
तसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते
फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । “ श्रावयेच्चतुरो

श्रौतमिव लिङ्गं शूद्रस्य विद्यानधिकारे स्मार्तं तद्दर्शयति—श्रवणेति । तद्व्याक-
रोति—इतश्चेति । उक्तमेव विभजते—वेदेति । तत्र श्रवणप्रतिषेधं स्वहस्तयति—
श्रवणेति । पठ्यमानं वेदं समीपे प्रमादादेव शृण्वतः शूद्रस्य प्रत्यवायप्रायश्चित्तालो-
चनायां सीसलाक्षाभ्यां संतप्ताम्यामतिद्रुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं कार्यमित्यर्थः । पद्यु र्पेदा
युक्तं संचारसमर्थमिति यावत् । श्रवणनिषेधादेवार्थाध्ययननिषेधोऽपि सिध्यतीत्याह—
अत इति । तदेव स्फुटयति—यस्येति । न केवलमार्थिकोऽध्ययननिषेधः श्रौतश्चे-
त्याह—भवतीति । अध्ययननिषेधानुपपत्त्या ज्ञानानुष्ठानयोरपि स सिध्यतीत्याह—
अत इति । साक्षादपि ज्ञाननिषेधमाह—भवतीति । अनुष्ठाननिषेधमपि शाब्दं
दर्शयति—द्विजातीनामिति । दानमत्र नित्यमिष्टं नैमित्तिकस्य शूद्रेऽपि योगात् ।
यत्तु विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतिसिद्धमिति तत्राऽऽह—येषामिति । साधकस्या-
धिकारचिन्ता न सिद्धस्येत्याह—तेषामिति । विदुरादीनां ज्ञानाभावस्य स्मृतिवि-
रोधेन दुर्वचत्वादुत्पन्नज्ञानानां तेषां मुक्तिरेव, सामग्र्याः साध्याव्यभिचारादित्यर्थः ।
कुतस्तर्हि शूद्राणां ज्ञानोत्पत्तिस्तत्राऽऽह—श्रावयेदिति । कुत्र तर्हि तदधि-

१ क. 'ति चोदाहर' । ज. न. ट. 'ति चोच्चा' । २ ड. 'व च तद' । ३ ट. 'वस' ।
४ ख. पदय' ।

वर्णान्” [महाभा०] इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्य-
स्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति
स्थितम् ॥ ३८ ॥ (१०)

प्राणस्वेनाऽऽप्रातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परस्यैव
प्राणशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ११)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११)

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतमेवेदानीं
वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः—

“ यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ”

[का० २-६-२] इति ।

एतद्वाक्यम् “ एजृ कम्पने ” इतिधात्वर्थानुगमाल्लक्षि-
तम् । अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते महच्च
किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं तद्विज्ञानाचामृतत्वमाप्तिरिति
श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किं तद्भयानकं वज्रमित्यध-

कारो वार्यते तत्राऽऽह—वेदेति । आर्थवादिकगूढशब्दस्योक्तनीत्या क्षत्रियेऽन्व-
यान्न जातिशूद्रस्य वेदद्वाराऽधिकारो विद्यायामित्युपसंहरति—इति स्थितमिति
॥ ३८ ॥ (१०)

बहुलिङ्गविरोधादेकस्य शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थबाधवद्रायुसहितजगत्कम्पनाश्रयत्वम-
यहेतुत्वामृतत्वसाधनत्वलिङ्गैर्बहुभिर्विरोधात्प्राणश्रुतेरेकस्या मुख्यार्थत्यागमाह—कम्प-
नादिति । आ पादसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य संगतिमाह—अवसित इति । अस्याधिकरण-
स्योदाहरणतया क्राठकवाक्यं पठति—यदिति । यत्किंचेदमविशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे
निमित्ते सत्येजति चेष्टते तच्च तस्मादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणारण्यं जगत्कारणं
महदपरिच्छिन्नं विभेत्यस्मादिति भयम् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति—वज्रमिति ।
उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः । प्राणतत्त्वधियोऽमृतत्वहेतुत्वमाह—य इति । सूत्राक्षराननु-
गमान्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति । एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सूत्र-
णादेजतिपदयुक्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः । वाक्ये प्रातीतिकमर्थं संक्षिप्याऽऽह—
अस्मिन्निति । सहेतुकं संशयमुक्त्वा श्रुत्या पूर्वपक्षयति—तत्रैत्यादिना । “ शब्दा-
देव प्रमितः” [व० सू० १-३-२४] इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्यु-
क्तम् । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं यतोऽनूद्येत तस्मादुपास्तिविधिरिति

प्राणत्वेनाऽऽप्रातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परे-
शस्यैव प्राणशब्दवाच्यत्वम्, (आधि० ११)

तिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः
प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चेदं माहात्म्यं
संकीर्त्यते । कथम् । सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते
प्रतिष्ठाप्यैजति, वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते ।
वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो
विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथा हि
श्रुत्यन्तरम्—“ वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपि पुनर्मृत्युं जयति
य एवं वेद ” [बृह० ३-३-२] इति । तस्माद्वायुरयमिह प्रतिप-
त्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः ।
पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्य-
मानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं

प्रत्यवस्थीयते । सिद्धान्ते तु निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः । फलं तु
पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिज्ञानं चेति । नन्वतिदेशाधिकरणे प्रातर्दने विचारे च प्राणशब्दस्य
ब्रह्मार्थत्वमुक्तं तथेहापीत्यनर्थकमधिकरणम् । मैवम् । प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यत्र निर-
पेक्षकारणत्वपरैवकारवत्प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यादावुपक्रमोपसंहारैकरूप्यवच्चात्र तदभावा-
दगतार्थत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—वायोश्चेति । जगत्कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमिहापि भाति
तत्कथं वायोरिदं माहात्म्यमित्याह—कथमिति । उक्तलिङ्गमन्यथयति—सर्वमिति ।
तथाऽपि जगद्भयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—वाय्विति । न तावदत्रोपमा
तद्वाचकाभावात् । न च ब्रह्मनिमित्तं भयानकं वज्रमुद्यम्यते मानाभावात् । न चेदमेव मानं
वायुनिमित्तत्वेन तदुद्यमनोक्तेरित्यर्थः । कथं वायोरपि वज्रोद्यमहेतुत्वं तत्रापि मानाभावाद्वा-
क्यस्य साधारण्यात्तत्राऽऽह—वायौ हीति । तथाऽपि ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्ग-
मित्याशङ्क्याऽऽह—वाय्विति । तत्र बृहदारण्यकमनुकूलयति—तथा हीति । व्यष्टि-
विशेषः । समष्टिः सामान्यम् । प्राणवज्रश्रुतिभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ।
आध्यात्मिकाधिदैविकवायुपास्त्यर्थं वाक्यमित्युक्तमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति ।
बहिरेव प्रतिजानीते—ब्रह्मेति । वाक्यस्य वायुपास्तिपरत्वे श्रूते कुतो ब्रह्मधीरित्याह—
कुत इति । पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वलोकाश्रयत्वादिलिङ्गं प्राणश्रुतेर्बाधक-
मित्याह—पूर्वेति । तत्र वाक्यैकवाक्यत्वं विवृणोति—पूर्वोत्तरयोरिति । तथाऽप्ये-
जतिवाक्ये वायुरुच्यतामित्याशङ्क्य वाक्यैक्यसंभवे न तद्वेत्तव्यमित्याह—इहैवेति ।

[अ० १ पा० ३ सू० ३९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३३३

प्राणत्वेनाऽऽग्रातानां वज्रवायुपरेशाना मध्ये परे-
शस्यैव प्राणशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ११)

भतिपद्येमाहि । पूर्वत्र तावत्—

“ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ”

इति ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवेहापि संनिधानात् “ जगत्सर्वं प्राण
एजति ” इति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते ।
प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, “ प्राणस्य प्राणम् ”
[बृ० ४-४-१८] इति दर्शनात् । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन
एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथा चोक्तम्—

“ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ”

[का० २-५-५] इति ।

उत्तरत्रापि—

“ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ”

इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-

पूर्ववाक्यस्य कुतो ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह—पूर्वत्रेति । शुक्रं शुभ्र ज्योतिष्मत्तस्यैव पूर्ण-
तामाह—तद्ब्रह्मेति । तस्य कूटस्थतामाह—तदेवेति । तस्य सर्वाधिष्ठानतामाह—
तस्मिन्निति । तदेव व्यतिरेकमुखेना(णा)ऽऽह—तदु नेति । तथाऽपि कथं तदेवात्र
वाच्यमित्याशङ्क्य प्रकरणाच्छिद्मप्रत्यभिज्ञानाच्चेत्याह—तदेवेति । प्राणश्रुत्या मुख्य-
प्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनाऽर्थान्तरधीरित्याशङ्क्याऽऽह—प्राणेति । एकवाक्य-
ताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीतबहुलिङ्गविरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुख्यार्थोऽ-
स्तीत्यर्थः । उत्सूत्रं सिद्धान्तमुक्त्वा सर्वजगत्कम्पहेतुत्व लिङ्गान्तरं सूत्रयोजनया दर्श-
यति—एजयितृत्वमिति । तत्र हेतुः—तथा चेति । केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं
तत्राऽऽह—इतरेणेति । इतर स्फोरयति—यस्मिन्निति । पूर्वत्र ब्रह्मोक्तेरत्रापि तदे-
कवाक्यत्वात्तदेवोक्तमित्युक्तम्, इदानीमुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मोक्तिमाह—उत्तरत्रेति ।
अस्येश्वरस्य भयादग्निसूर्यो तपतः । इन्द्रादयः स्वव्यापारेषु धावन्ति । मृत्योरुक्तान-
पेक्ष्य पञ्चमत्वम् । कथमत्र ब्रह्मोक्तं वायुरेवाग्न्यादिभयकारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह—
सवायुकस्येति । तथाऽपि कथं प्रकृते ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणानुगृहीतभयहेतु-

प्राणत्वेनाऽऽप्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परे-
दास्येच प्राणशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ११)

भिधानात् । तदेवेहापि संनिधानात् “महद्भयं वज्रमुद्यतम्” इति
च भयहेतुत्वं(त्व)प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽ-
प्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः । यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि
निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो निय-
मेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगद-
स्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भया-
नकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्—“भीषाऽ-
स्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ।
मृत्युर्भावति पञ्चमः ” इति । अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेद-
मिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्ममृतत्वप्राप्तिः । “तमेव
विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽघनाय ”
[श्वे० ६-१५] इति मन्त्रवर्णात् । यच्च वायुविज्ञानात्क-
चिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकम् । तत्रैव प्रकरणान्तर-
करणेन परमात्मानमभिधाय “अतोऽन्यदार्तम्” [वृ० ३-४-२]
इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्दृढ ” ॥

[का० १-२-१४] इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ (११)

त्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादित्याह—तदेवेति । अशनौ प्रसिद्धवज्रशब्दस्य ब्रह्मविरोधित्वा-
न्नात्र ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—वज्रेति । तस्य भयहेतौ ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन
स्फुटयति—यथेति । भयहेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेस्तत्प्रत्यभिज्ञानादपि ब्रह्मै-
वेदमित्याह—तथा चेति । भीषा भयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत् । ब्रह्मैवात्र
प्रतिपाद्यमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अमृतत्वेति । श्रुतस्य फलस्य ब्रह्मविषया व्याप्ति-
माह—ब्रह्मेति । व्याप्तिभङ्गमुक्तमनूद्य प्रत्याह—यत्स्विति । अप पुनर्मृत्युं जयती-
त्यपमृत्युजयस्योक्तेरित्यर्थः । तस्याऽऽपेक्षिकत्वे हेत्वन्तरमाह—तत्रैवेति । पञ्चमेऽ-
ध्याये सूत्रोक्त्यनन्तरमेव परमात्मानमन्तर्यामिणं प्रकृत्य ततोऽन्यस्य नाशित्वोक्ते-
र्वायुज्ञानार्थिनममृतत्वमापेक्षिकमित्यर्थः । एजतिवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यत्र माना-
न्तरमाह—प्रकरणादिति । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—अन्यत्रेति ।
॥ ३९ ॥ (११)

ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे , (अधि० १२)

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२)

“ एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्ये
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” [छा० ८-१२-३] इति श्रूयते ।
तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः किं वा
परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्द-
मिति । कुतः । तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । “ज्योतिश्चरणा-
भिधानात् ” [ब्र० सू० १-१-२४] इत्यत्र हि मकरणाज्ज्यो-
तिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वर्तिकचि-
त्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च नाडीखण्डे—“अथ यत्रै-

बहुलिङ्गविरोधेन श्रुतिबाधवत्प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या ज्योतिःश्रुतेर्मुख्यार्थ-
बाधमाह—ज्योतिरिति । दहराधिकरणे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धवदादाय ब्रह्म-
रूपेणोच्यते जीव इत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मैव ज्योतिःशब्दमित्येताद्विशदयितुं तदेव
वाक्यमाह—एष इति । परं ज्योतिरिति श्रुतिभ्यां संशयमाह—तत्रेति । चक्षुषो
विषयो घटादिस्तस्याऽऽवरकं बाह्यं तमस्तदपहतिकारणमादित्याख्यं तेजस्तदिह ज्योति-
रुच्यते ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकः पक्षः । ज्योतिर्विशेषणस्य परत्वस्य निरति-
शयत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तदेव ज्योतिरिति पक्षान्तरम् । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—
किमिति । न च प्रकरणात्प्राणस्यैव ज्योतिषो ब्रह्मत्वं तत्र सर्वशब्दश्रुतिसंकोचवत्प्र-
कृते प्रकरणानुग्राहकाभावात्परशब्दस्य विशेषणार्थस्य विशेष्यानुसारेणाऽऽदित्येऽपि
नेयत्वादुक्तश्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरादित्यो-
पास्त्या क्रममुक्तिर्ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । सर्वशब्दस्येवात्र कस्याश्चिदपि श्रुतेर-
संकोचात्प्रागिवेहापि समुत्थायेत्यादिश्रुत्यसंकोचाद्वा युक्तमादित्यग्रहणमिति भावः ।
प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्ग्रहणं नेति शङ्कते—कुत इति । अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपा-
स्यत्वेनाऽऽदेयत्वमाह—तत्रेति । ज्योतिरधिकरणन्यायेनास्यापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्था-
नादनारभ्यमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्योतिरिति । ब्रह्मणो गायत्रीवाक्ये
प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य द्युसंबन्धलिङ्गात्प्रत्यभिज्ञानात्तत्र ज्योतिःशब्दो
ब्रह्मणि प्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य नीतः । न च तथाऽस्मिन्वाक्ये ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागे
हेतुरदृष्टत्वादित्यगतार्थतेत्यर्थः । नन्वत्रापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषणं स्वरू-
पाभिनिष्पत्तिरुत्तमपुरुषत्वं चाऽऽदित्येऽनुपपन्नं ज्योतिःशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतु-
रस्तु नेत्याह—तथा चेति । अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यादिना(र्ना)डीखण्डः ।

तदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते ” [छा०
८-६-५] इति मुमुक्षोरादित्यमाप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव
तेजो ज्योतिःशब्दमिति । एवं प्राप्ते धूमः-परमेव ब्रह्म ज्योतिः-
शब्दम् । कस्मात् । “दर्शनात्” । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेना-
नुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्माऽपहतपाप्मा ” [छा० ८-७-१]
इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्याऽऽत्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन
विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् । “एतं त्वेव ते भूपोऽ-
नुव्याख्यास्यामि ” [छा० ८-९-३] इति चानुसंधा-
नात् । “अशरीरं वाच संतं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ” [छा०
८-१२-१] इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्वाभिधानात् ।
ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः । “परं ज्योतिः ” “स
उत्तमः पुरुषः ” [छा० ८-१२-३] इति च विशेषणात् ।

तत्राऽऽदित्यग्रहानुरोधेन मुमुक्षोस्तत्प्राप्तिरभिहितेति संबन्धः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्य-
मथशब्दार्थः । यत्रेत्यारब्धकर्मावसानकालोक्तिः । एतदुत्क्रमणं यथा तथेति क्रियाविशे-
षणम् । अस्मादभिमानविषयाद्देहादुत्क्रमणं यदा करोत्यथ तदैतैरादित्यस्य रश्मिभिरालम्ब-
नैरूर्ध्वः सन्नाक्रमत उपरि गच्छतीत्युपक्रम्याऽऽदित्यं गच्छतीत्युपसंपत्तद्वयस्य ज्योतिषो
यथाऽऽदित्यत्वं तथा श्रुतं तस्यापि परत्वमर्चिरादिभ्यो युक्तं समुत्थायोपसंपद्येति च
पूर्वकालार्थक्त्वाश्रुतेर्ब्रह्मपक्षे बाधाद्देहाभिमानत्यागरूपमुत्थानं कृत्वोपसंपद्य कार्यब्रह्म-
लोकं गत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स चोत्तमः पुरुष इत्यङ्गीकारे सर्वाविरोधादादित्य-
पक्षो ज्योतिःश्रुत्या क्त्वाश्रुतिभ्यां चाम्युपेय इत्यर्थः । मार्गपर्वभूतादित्योपास्त्या तत्प्रा-
प्तिद्वारा क्रममुक्तिपरं वाक्यमित्युपसहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमव-
तार्य प्रतिज्ञामाह—एवमिति । श्रुतिभिस्तेजसो ग्राह्यत्वे कुतो ब्रह्मधीरिति पृच्छति—
कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—दर्शनादिति । परस्य ब्रह्मणोऽस्मिन्प्रकरणे वक्त-
व्यत्वेनानुवृत्तिदर्शनं हेतुना साधयति—य इति । प्रकरणाविच्छेदं कथयति—एत-
मिति । किं चाचिराद्यपेक्षया पर ज्योतिरादित्यश्चेत्तत्प्राप्त्या विदुषो नाशरीरत्वमादि-
त्यस्य देवतात्मनः सशरीरत्वान्न च तत्प्राप्त्यां स्वरूपाभिनिष्पत्तिरन्यस्यान्यात्मतायोगा-
दित्याह—अशरीरमिति । उपास्त्या तत्प्राप्तावशरीरत्वमाशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति ।
इतश्चान्न ब्रह्मैव ज्योतिरित्याह—परमिति । शरीरादुत्थितस्यानन्तरमुपसंपत्तव्यत्व-

यत्तुक्तं पुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षो
गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् । न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त
इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥ (१२)

ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १३)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१३)

“ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वाहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म
तदमृतं स आत्मा ” [छा० ८-१४-१] इति श्रूयते ।
तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति
विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः । आकाशशब्दस्य तस्मिन्नुद्धत्वा-

मादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमितिलिङ्गानुगृहीतां ज्योतिरादिश्रुतिमपहतपाप्मत्वादिपर-
मात्मप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या बाधित्वा परं ब्रह्म ज्योतिरास्थेयमेकवाक्यता-
पादकफलवत्प्रकरणोपेतश्रुतेर्विफललिङ्गसंगतिश्रुतितो बलीयसीत्वादस्य हि निर्गुणवि-
द्यायां श्रुताशरीरताफलायामधिराद्यनवतारादादित्यानर्थक्यान्मार्गपर्वत्वेन तस्य सगुण-
विद्यासूपादिष्टत्वादेवोत्कर्षायोगादत्र ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मार्गानुक्तेरादित्योक्तौ श्रुतित्रयानर्थ-
क्यादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायाद्बलवत्प्रकरणोपेतप्रागुक्तश्रुत्या
ब्रह्मैव ज्योतिरिति भावः । परोक्तमनुभाष्य दूषयति—यच्चिति । आत्यन्तिकेऽपि
मोक्षे तदुभयं स्यादित्याशङ्क्य बाधर्यधिकरणविरोधान्मैवमित्याह—न हीति । पूर्वाप-
रालोचनायामत्र क्रममुक्त्यप्रतीतेर्बाधित्वा क्त्वाश्रुतिं परस्य ज्योतिषो ब्रह्मणः प्राप्तिरेव
स्वरूपाभिनिष्पत्तिस्तस्यैवोत्तमपुरुषपतेत्युपेत्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमास्थेयमतो ब्रह्मज्ञानात्-
त्प्राप्तिरिति भावः ॥ ४० ॥ (१२)

प्रकरणोपेतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या ज्योतिरादिश्रुतेर्बाध उक्तः । इदानीमात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां
लिङ्गानुगृहीताभ्यामाकाशश्रुतेर्बाधमाह—आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—
आकाश इति । आकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति—तदित्यादिना ।
यथोपक्रमादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वार्थात्प्राच्यावितस्तथाऽऽकाशोपक्रमा-
द्ब्रह्मादिशब्दः स्वार्थात्प्राच्याव्यतामिति मत्वा हेतुमाह—आकाशेति । निर्विशेषे ब्रह्म-
प्युक्तश्रुतेरन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे वाक्यादिमात्राधिष्ठानाकाशात्मकब्रह्मोपा-
स्त्या क्रममुक्तिः । सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मधिया साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः । रूढिग्रहे
तस्य नामरूपनिर्वहणमयुक्तमित्याशङ्क्य नामरूपशब्दाभ्यां प्रसिद्धदेवदत्तादिसंज्ञानां

नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्पोजयितुं शक्य-
त्वात् । स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादित्येवं प्राप्त इदमु-
च्यते । परमेव ब्रह्मेहाऽऽकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । “अर्था-
न्तरत्वादिव्यपदेशात्” । “ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति हि नामरूपा-
भ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपा-
भ्यामर्थान्तरं संभवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव
व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽ-
न्यत्र संभवति । “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि” [छा० ६-३-२] इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रव-
णात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति ।
बाढमस्ति । अभेदैस्त्वह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणा-

सितासितादिरूपाणा च स्वीकारात्तदाश्रयावकाशदानद्वारा भूताकाशेऽपि तन्निर्वहणं
युक्तमित्याह—नामेति । “आकाशस्तलिङ्गात्” [ब्र० सू० १-१-२२] इत्यनेन गतार्थत्व-
माशङ्क्याऽऽह—स्रष्टृत्वादेश्चेति । तत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारसिद्धनिरपेक्षकारणत्वस्य
प्रश्नप्रत्युक्तिप्रामाणाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दृष्टेर्ब्रह्मपरत्व नैवमिह तत्परत्वे किञ्चिदसा-
धारणं लिङ्गमित्यगतार्थतेत्यर्थः । तस्य च श्रुत्या प्रसिद्धवदुपादानात्प्रमितस्य बृहत्त्वा-
द्ब्रह्मत्वमाभूतसंघवस्थानादमृत्वमाप्नोतीत्यात्मत्वं व्यापित्वात् । तस्मान्नामादिवद्भूताका-
शोपास्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एव-
मिति । आकाशशब्दाद्भूताकाशो भाति कुतो ब्रह्मधीरित्याह—कस्मादिति । हेतु-
मादायार्थान्तरत्वव्यपदेशं विशदयति—अर्थान्तरत्वादीति । भूताकाशस्यापि नामरू-
पाभ्यामर्थान्तरत्वं देवदत्तादिशब्दस्य नामत्वान्नीलपीतादे रूपत्वात्ताभ्यामन्यत्वस्य
भूताकाशे सिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । यत्र नामरूपशब्दौ संभूयोक्तौ
तत्र शब्दार्थवैव श्रुतिषु गृह्येते तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादौ तथा दृष्टेः । न च शब्दार्था-
न्तर्भूतस्य भूताकाशस्य ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः । किं च भूताकाशमपि विकारतया नाम-
रूपान्तर्भूतं कथमात्मानमुद्बहेन्न च तन्निर्वाहकत्वं निरङ्कुशं श्रुतं परतन्त्रभूताकाशे कथं-
चिन्नेयमित्याह—नामेति । अन्यत्र तन्निर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृकत्वसिद्धेस्तदेवात्रापि प्रत्य-
भिज्ञातमित्याह—अनेनेति । नामरूपनिर्वाहकत्वमादिशब्दोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति
शङ्कते—नन्विति । जीवस्य तन्निर्वाहकत्वेऽपि ब्रह्माभेदात्तस्य ब्रह्मसाधारणतेत्याह—
बाढमिति । स्रष्टृत्वादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह—नामेति । आकाशशब्दस्य

१ ड. अ. 'दमभिधीयते । प' । २ क. ड. ज अ. ट. इति ब्र' । ३ ड. अ. 'दस्त्वत्र वि' ।
४ क. ख. ठ. ड. 'तन्त्रे भू' ।

भिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति ।
 “ तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ” [छा० ८-१४] इति
 च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । “ आकाशस्तलिङ्गात् ” । [ब्र०
 सू० १-१-२२] इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ [१३]

ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १२)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

“ व्यपदेशात् ” इत्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके—
 “ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः
 पुरुषः ” [बृ० ४-३-७] इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः
 कृतः । तर्हि संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारि-
 स्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्माप्तम् । संसारिस्व-

ब्रह्मार्थत्वे लिङ्गान्येव सन्ति भूताकाशार्थत्वे श्रुतिलिङ्गे स्तः । तथा च केवललिङ्गेभ्यस्त-
 योर्बलीयस्त्वाद्भूताकाशग्रहणमित्यार्शङ्क्यात्रापि ब्रह्मात्मश्रुती विद्येते इत्याह—तदिति ।
 उपक्रमस्थाकाशश्रुतेराकाशो वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहणतदर्थान्तरत्वा-
 मृतत्वलिङ्गानुगृहीते ब्रह्मात्मश्रुती बलवत्याविति भावः । “ आकाशस्तलिङ्गात् ” [ब्र०
 सू० १-१-२२] इत्यत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्यवदानन्त्यलिङ्गादाकाशस्य
 ब्रह्मत्वमुक्तमिहापि श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वसंवादेन तात्पर्यवलिङ्गादाकाशस्य
 ब्रह्मत्वमुच्यते तत्कथं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह—आकाश इति । तन्न स्रष्टृत्वस्पा-
 ष्ट्यवदिह नेति विशेषोऽस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ (१३)

श्रुत्युपेतलिङ्गेन श्रुतेर्बाधमुक्त्वा लिङ्गेन लिङ्गस्यैव बाधमाह—सुषुप्तीति । साका-
 ङ्क्षत्वं वारयति—व्यपदेशादिति । षष्ठाध्यायवाक्यजातं विषयत्वेनोदाहरति—
 बृहदिति । देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वाऽऽत्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्यो-
 त्तरं योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ ।
 प्राणबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति—अन्तरिति । अज्ञानाद्भिन्नति—
 ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्णो योऽयमेवंभूतः स आत्मेत्यर्थः । तदेव वाक्यमधिकृत्योप-
 क्रमस्थविज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थसर्वेशानादिशब्दाच्च संशयमाह—तदिति । अङ्गुष्ठ-
 मात्रश्रुतावुपक्रमोपसंहारौ न जीवार्थावत्र तथेत्यगतार्थत्वं मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—
 किं तावदिति । नामरूपाभ्यां भेदवादादाकाशं ब्रह्मेत्युक्ते भेदवादो नैकान्तोऽसत्यपि
 भेदे प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्त इति भेदोपचारादित्याशङ्क्यात्रापि मुख्यभेदसा-

रूपमात्रविषयमेवेति । कुतः । उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे—
 “ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ” इति शरीरलिङ्गात्, उपसं-
 हारे च “ स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
 प्राणेषु ” [वृ० ४-४-२२] इति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धा-
 न्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमे-
 श्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमात्रान्वाख्यानपरम् ।
 कस्मात् । सुपुत्रावुत्क्रान्तौ च शरीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदे-
 शात् । सुपुत्रौ तावत् “अयं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिप्वक्तो
 न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरम्” इति शरीराद्भेदेन परमेश्वरं
 व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् ।
 बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः
 सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि
 “अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति ”

धेनादधिकरणसमितिः । षष्ठाध्यायस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्ते, श्रुत्यादिसगतयः ।
 पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृस्तुति सिद्धान्ते तदनुवादेन तथाथार्थधीरिति फलभेदः ।
 जीवे महानित्याद्युक्तमित्याह—कुत इति । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेस्तत्परे
 सदर्थे महानज इत्यादि तत्रैव कथञ्चिन्नेयमित्याह—उपक्रम इति । जीवा-
 नुवादेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तुत्या तदधिकारसिद्धिरत्रेष्टेऽप्युपसर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनु-
 भाष्य सिद्धान्तयन्बहिरेव प्रतिज्ञामाह—एवमिति । उपक्रमोपसंहारपरामर्शाना
 जीवार्थतया तत्परे सदर्थे कथमीश्वरोक्तिरित्याह—कस्मादिति । तत्र हेतु सौपस्कार-
 मवतारयति—सुपुत्राविति । सौपुत्र भेदवादमुदाहरति—सुपुत्रौ तावदिति । क-
 शिरश्चरणादिमति शरीरे पुरुषशब्दात्कुत शरीरात्परस्य भेदस्तत्राऽऽह—तत्रेति ।
 तस्य वेदितृत्वेऽपि प्रकृते वेदितृत्व नापेक्ष्य तदा बाह्यान्तरार्थधीनिषेधादित्याशङ्क्याऽऽ-
 ह—बाह्येति । पुरुषस्य शरीरत्वेऽपि प्रकर्षेणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि
 तस्यैवोक्तेर्भेदोक्तेरौपचारिकत्वान्न शरीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्राज्ञ
 इति । योगाद्बुद्धेर्बलीयस्त्व मत्वा हेतुमाह—सर्वेति । औत्क्रान्तिकीमपि भेदोक्तिं दर्श-
 यति—तथेति । अन्वारूढोऽधिष्ठित उत्सर्जनानावेदनात् शब्द कुर्वन्निति यावत् ।
 शरीरशब्दस्य शरीरसबन्धिमात्रत्वात्प्राज्ञस्य प्रज्ञातिशयत्वात्कुतो भेदधीरित्याशङ्क्य

इति जीवाच्चेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः
 स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्
 “ सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ” व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र
 विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलि-
 ङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत्
 “ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ” इति न संसारिस्वरूपं
 विवक्षितं किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां
 विवक्षति । यतः “ ध्यायतीव लेलायतीव ” इत्येवमाद्युत्तरग्र-
 न्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि
 यथोपक्रममेवोपसंहरति “ स वा एष महानज आत्मा योऽयं
 विज्ञानमयः प्राणेषु ” इति । “ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ”
 संसारी लक्ष्यते “ स वा एष महानज आत्मा ” परमेश्वर
 एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थो-
 पन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्था-
 पितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत् । यतो न बुद्धान्ताद्यव-
 स्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति किं
 तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते ।

रूढिबलीयस्त्वन्यायेनाऽऽह—तत्रेत्यादिना । भेदोक्तिफलमाह—तस्मादिति । पूर्व-
 पक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—यदुक्तमिति । उपक्रमस्य संसार्यर्थत्वं निरस्यति—
 उपक्रम इति । तस्य प्रश्नद्वारा विषयमाह—किमिति । अनुवादमात्रमेवात्रेष्टं किं न
 स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव चलन्त्यां चल-
 तीव वस्तुतो न ध्यायति न चलतीत्यर्थः । उपसंहारानुसारेणोपक्रमस्यैकस्मिन्वाक्ये
 नेयत्वात्तस्य संसार्यर्थत्वादुपक्रमस्य तदर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तस्य परमा-
 र्थत्वं वाक्यार्थोक्त्या वक्ति—योऽयमिति । परामर्शस्य संसारिगामित्वमुक्तमनूद्य
 पूर्वापरविरोधेन प्रत्याह—यस्त्विति । बुद्धान्तो जागरितम् । संसारिस्वरूपबुद्धेर्वाक्या-
 ननुगुणत्वे हेतुमाह—यत इति । अवस्थावत्त्वेन संसारित्वे दृष्टेऽपि तद्राहित्यमभि-
 प्रेतमित्यत्र नियामकं पृच्छति—कथमिति । एकस्मिन्वाक्ये प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्लि-
 ङ्गेषु प्रसिद्धार्थानुवादेनाप्रसिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यो वाक्यस्यापूर्वार्थत्वायेति न्यायेन

यत् “अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि ” इति पदे पदे पृच्छति ।
यच्च “ अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः ” [बृ०
४-३-१४-१६] इति पदे पदे प्रतिवक्ति । “ अनन्वागतं पुण्ये-
नानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति”
[बृ० ४-३-२२] इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर-
मेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ (१४)

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ।
यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः
संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः” [बृह० ४-४-२२] इत्येवंजातीयका असंसा-
रिस्वभावप्रतिपादनाः । “ स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवा-
साधुना कनीयान् ” इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषे-

जीवल्लिङ्गैस्तदनुवादेन तस्य ब्रह्मता वाक्येनोच्यतेऽन्यथा प्रश्नायोगादित्याह—
यदिति । अतः कामादिविवेकानन्तरं विमोक्षाय तदौपयिकसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति
पुनः पुनः राजा यस्मात्पृच्छति तस्मात्प्रश्नसामर्थ्यात्प्रतीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्येत्यर्थः ।
न केवलं प्रश्नसामर्थ्यादेवमुत्तरसामर्थ्यादपीत्याह—यच्चेति । तेन जार्यद्रोगादिनाऽ-
नन्वागतोऽस्पृष्टो भवति । असङ्गत्वादिति प्रत्युक्तेरित्यर्थः । प्रतिवचनान्तरं दर्शयति—
अनन्वागतमिति । आत्मतत्त्वं पुण्यपापाम्याभनाघातमिति यावत् । तदा मुसौ हृद-
यस्य बुद्धेः संबन्धिनः शोकान्कामादीनशेषानतिक्रान्तो भवतीत्याह—तीर्णो हीति ।
अनुवादमात्रस्य प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४२ ॥

वाक्यस्यासंसारिपरत्वे हेत्वन्तरमाह—पत्यादीति । सूत्रे हेत्वन्तरद्योतिचकारा-
भावात्तदविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—इत्येति । तत्र हेतुभावं योजयति—यदिति ।
तत्रासंसारिविषयं शब्दजातमुदाहरति—सर्वस्येति । स्वाधीनं सर्वमपि नियन्तुं शक्ति-
रस्तीति वक्तुं द्वितीय विशेषणम् । स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति
वक्तुं तृतीयम् । संसारिस्वभावनिषेधकं शब्दजातमादत्ते—स नेति । श्रुतिलिङ्गसि-

१ ट. “यदन किञ्चित्पश्यत्यनं” । २ ज. “नमे” । ३ ज. ट. “स्वभावंप्रं” । ४ क. ड.
ज. व. ट. “दनाः सं” । ५ ज. “स्वरूपप्रं” । ६ ज. “न्ति । तत्र सं” । व. “न्ति । स सं” । ७ ज. अ.
“दनपराः । स । ट क. “हेस्तैस्तं” । ८ झ. “देवोत्तं” । ९० झ. “प्रद्रोगा” ।

धनाः । तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते
॥ ४३ ॥ (१४)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

समन्वयारूपप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः ।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १)

**आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥**

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् “जन्माद्यस्य
यतः” [ब्र० सू० १-१-२] इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि
समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम् “ईक्षतेर्नाशब्दम्”
[ब्र० सू० १-१-५] इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवा-
क्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति
प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते ।
यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं कासुचिच्छाखासु प्रधानैस-

द्धमुपसंहरति—तस्मादिति । निर्विशेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽन्वयो ब्रह्मणीति
पादार्थमुपसंहरति—इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ ॥ [१४]

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्या-
यनिर्णये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्रसिद्धगोचरलिङ्गस्याप्रसिद्धगोचरलिङ्गेन बाध्यत्ववत्प्रकरणोपेतस्थानात्तत्तुल्यस्थान-
स्यैव बाधमाशङ्काद्वारा कथयति—आनुमानिकमिति । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वया-
र्थमध्यायारम्भादत्र तदभावादध्यायासंगतिमाशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति । तदश-
ब्दत्वेन प्रधानवादिवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—गतीति । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेत्याशङ्क्याऽऽह—
इदमिति । अवशिष्टमनाशङ्कितमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामेव दर्शयति—यदिति ।

मर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कार-
णत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृ-
हीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रति-
पाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्या-
कुली भवेत् । अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रव-
र्तते । “ आनुमानिकमपि ” अनुमाननिरूपितमपि प्रधानम्
“ एकेषाम् ” शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते—
“ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ” [१-३-११]
इति । तत्र च एव यन्नामानो यत्क्रेमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः
स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति

प्रतीत्या प्रधानार्पकत्वेऽपि वस्तुतो नैति वक्तुमाभासपदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवा-
र्प्यते न जगत्कारणत्वं तत्कुतोऽतिव्याप्तिः शङ्क्यते तत्राऽऽह—अत इति । महतः
परमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्भवति स हि प्रकर्षवाची ।
प्रकर्षश्च महतो व्यक्तस्य तत्कारणत्वमनामेकामित्यादौ साक्षादेव प्रधानस्य कारणता-
सिद्धिः । कपिलादिस्मृतयश्चोक्तश्रुत्यनुसारिण्यस्तदर्थः । तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धा प्रधान-
कारणतेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कारणत्वं तद्वादिवाक्योक्तेर्ब्रह्मणो युक्तं षोड-
शिग्रहणवत्कारणे विकल्पसंभवात्तत्राऽऽह—तदिति । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पा-
योगादिति भावः । सूत्रितं प्रधानशब्दत्वं समन्वयदाढ्याय प्रपञ्चयितुं पादारम्भ इत्य-
स्त्येव संगतिरित्युपसंहरति—अत इति । पूर्वं प्रधानाद्येव वेशन्तार्थ इत्युक्ते तन्नि-
षेधेन सर्ववेन्द्रातेषु ब्रह्मधीरुक्ता तामुपेत्याधुना प्रधानाद्यपि कारणत्वेन समन्वयार्थो न
चानेककारणवैयर्थ्यं कल्पभेदेन व्यवस्थानादित्याह—आनुमानिकमिति । अपिश-
ब्दादेकशब्दाच्च ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षो विचारश्चायं काचित्क इति सूचितम् । अव्य-
क्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तकर्मश्रौतपारिशेष्याभ्यामुभयप्रत्यभिज्ञया संशये
प्रसिद्धनोपेक्षिभेदेनाप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमिति पूर्व-
पक्षयशुपठव्यमुदाहरति—काठके हीति । अत्र प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन सम-
न्वयदाढ्यादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानस्यापि शब्दवत्त्वाद्ब्रह्मण्यन्वयानि-
यतिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वाद्ब्रह्मण्यन्वयनियतिरिति फलभेदः । कथमत्र प्रधानम-
व्यक्तपदाद्भुक्तमित्याशङ्क्य प्रधाने स्थानं मानमाह—तत्रेति । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः ।
धुनिः सप्तमर्थः । अव्यक्तधुनिरपि प्रधाने मानमित्याह—तत्रेति । सांख्यस्मृति-

स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्प-
त्तिसंभवात्स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादश-
ब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेवं च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसि-
द्धिभ्यः “इति चेत्” । नैतदेवम् । न हेतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्र-
सिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं
स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं
ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्त-
मिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते । न
चायं कस्मिंश्चिद्द्रवः । या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव
पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न
च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभि-

सिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देनोक्तौ तदीयां रूढिं हेतुं करोति—स्मृतीति । पारिभाषिक-
त्वादव्यक्तशब्दस्यानिर्णायकत्वमाशङ्क्योक्तम्—शब्दादीति । रूढियोगाभ्यामव्य-
क्तशब्दस्य प्रधानवाचित्वे फलितमाह—तस्येति । तथाऽपि कारणत्वं तस्यैशब्दमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । श्रुतिरजामेकामित्याद्या । स्मृतिः सांख्यीया । “विकारांश्च
गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्” इत्याद्या च । भेदानां परिमाणादित्यादिन्या(न्या)यः । न
च प्रकरणपारिशेष्याभ्यां शरीरमव्यक्तं तस्य स्पष्टत्वेन तच्छब्दानर्हत्वादतो जगत्कारणस्य
प्रधानस्य शब्दवत्त्वान्न गतिसामान्यमित्यर्थः । स्थानादिभिरुक्तं प्रत्याह—नैतदिति ।
तत्राऽऽदौ श्रुतिं निराह—न हीति । कुतो न तदस्तित्वपरं स्मार्तप्रधानस्यैवात्र प्रत्य-
भिज्ञानानेत्याह—न हीति । यादृशमित्यस्य व्याख्यानं स्वतन्त्रमित्यादि । सांख्यस्मृति-
सिद्धाव्यक्तशब्दस्य श्रुतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञातं प्रधानमित्युक्तमाशङ्क्याऽऽह—
शब्देति । शब्दस्यार्थव्याप्तेरर्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशङ्क्य यौगिकत्वात्तदेकार्था-
सिद्धिरित्याह—स चेति । रूढ्या तन्मात्रसिद्धौ कुतो योगाद्दुर्बलादर्थान्तरं
शङ्क्यते तत्राऽऽह—न चेति । परस्य प्रधाने रूढिरव्यक्तशब्दस्यास्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—या त्विति । न हि परीक्षकाणां पारिभाषिकी प्रसिद्धिर्वेदार्थनिर्णयनिमित्तं
परीक्षकविप्रतिपत्त्या वेदार्थेऽपि तत्प्रसङ्गालौकिकी प्रसिद्धौ रूढिस्तथा य एव च
लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैवमर्था इति न्यायादित्यर्थः । श्रुतिं दूष-
यित्वा स्थानं दूषयति—न चेति । मात्रचोऽर्थं स्फुटयति—असतीति । स्थान-

ज्ञाने । न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति ।
प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते ।
“ शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः ” । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्य-
स्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च ।
तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपक-
कृप्तिं दर्शयति—

“ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

स्यापि नास्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञापेक्षा स्वत एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादित्याशङ्क्य तद्रूप-
विपरीतप्रत्यभिज्ञासत्त्वमत्रेष्टमिति मत्वा विपरीतरूपज्ञाने स्थानादर्थासिद्धौ दृष्टान्त-
माह—न हीति । कथं तर्हीह विपरीतरूपप्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्य सूत्रभागमवतार्य विभ-
जते—प्रकरणेति । “आत्मानं रथिनं विद्धि” इत्यस्मिन्वाक्ये बुद्ध्यात्मनोर्मध्ये शरीरस्य
श्रुतत्वात्तदेवात्रापि महच्छब्दितबुद्धिपुरुषमध्यस्थमव्यक्तशब्देन गृह्यते । श्रौतक्रमस्य
स्मार्तक्रमाद्विषयस्त्वादित्यर्थः । उभयोरपि स्थानत्वात्कुतः श्रौतं स्थानमास्थाय शरीर-
मेव ग्राह्यमित्याह—कुत इति । प्रकरणाद्यनुगृहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्राबल्यादि-
त्याह—प्रकरणादिति । तदुभयं वक्तुमुपक्रमते—तथा हीति । तत्र प्रकरणं विवि-
च्य दर्शयति—अतीतेति । रूपककृप्तिः सादृश्यकल्पना । आत्मनो भोक्तृ रथित्वं
शरीराख्यरथस्वामित्वम् । तत्र हि भोक्ता प्रधानं स्थूल शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया
रथवदवधेयमित्याह—आत्मानमिति । विवेकाविवेकप्रधानवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीर-
द्वारा सुखदुःखे भोक्तारमुपनयतीति मत्वाऽऽह—बुद्धिमिति । मनसाऽश्वरशानास्था-
नीयेन विवेकिना विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि निगृह्यन्ते तेनाविवेकिना तेषु प्रवर्त्यन्ते तेन
मनसो युक्तं प्रग्रहत्वमित्याह—मन इति । असंयतानीन्द्रियाणि पुरुषं संसारानर्थं
संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्तीत्याह—इन्द्रियाणीति । यथाऽश्वोऽध्वानभालक्ष्य चर-
त्येवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चरन्तीत्याह—विषयानिति । शरीरादिषु मध्ये
शब्दादीन्विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहुरिति योजना । ननु मार्गं रथिनो रथाद्यपेक्षा
न भोगे चिद्रूपतया स्वभावेनैव तद्योगादतो देहादीनां रथादिकल्पनाविषयं तत्राऽऽह—

[अ० १ पा० ४ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३४७
कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १)

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” ॥

[का० १-३-३-४] इति ।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्व-
ध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमामोतीति दर्शयित्वा किं
तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्याभाकाङ्क्षायां तैभ्य
एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं
विष्णोः परमं पदं दर्शयति—

“ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” ॥

[का० १-३-१०-११] इति ।

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादि-
भावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानामप्रकृतप्रक्रि-
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समान-
शब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रिय-

आत्मेति । आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासंनिकर्षे भोगा-
योगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन तस्य भोक्तृत्वमुपपादयति—
इन्द्रियेति । यद्वाऽऽत्मा देहो देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना ।
प्राकरणिकसंबन्धस्याऽऽकाङ्क्षाधीनत्वात्पूर्ववाक्यस्थदेहस्याव्यक्तशब्दाकाङ्क्षां वक्तुं
रथादिरूपककल्पनाफलं वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो मुख्यस्याऽऽकाङ्क्षामवतारयति—
तैश्चेति । परमपदस्य स्वरूपे परत्वे चाऽऽकाङ्क्षामाह—किञ्चित् । आका-
ङ्क्षाद्वयशान्तयेऽन्तरं ग्रन्थमादत्ते—तेभ्य इति । पूर्ववाक्ये शरीरस्य प्रकृत-
त्वेऽपि प्रधानमेवात्राव्यक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । प्रकरणं प्रदर्श्य परि-
शेषं दर्शयितुमारभते—तत्रेति । पूर्वत्रानुक्तानामर्थानामिहोक्तिवत्प्रधानस्यापि स्यादि-
त्याशङ्क्य तेषां विषयशब्देनोक्तेर्भवमित्याह—अर्था इति । अर्थशब्देन विष-
योक्तिरयुक्ता विषयाणामिन्द्रियेभ्योऽन्तरङ्गेभ्यो बाह्यतया परत्वायोगादित्याश-

ह्यगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् । इन्द्रियाणां
ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति [वृ० ३ । २] श्रुतिप्रसिद्धेः ।
विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोपूलत्याद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य ।
'मनसस्तु परा बुद्धिः' बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपस-
र्षति । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' यः स "आत्मान रथिनं विद्धि"
इति रथित्वेनोपसिद्धः । कुतः । आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगो-
पकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् ।
अथ वा—

“मनो महान्मतिर्नृणां पूर्णबुद्धिः रथातिरीश्वरः ।

इत्याऽऽह—तेषां चेति । आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वाभावेऽपि तेषामतिग्रहतया ग्रहरूपे-
न्द्रियापेक्षया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्तत्वात्परत्वमष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इतिश्रुत्या घ्राण-
निहावाक्चक्षु श्रोत्रमनोहस्तत्वगिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्-
शविषया अतिग्रहा उक्तास्तत्र गृह्णन्ति वशी कुर्वन्ति पुरुषमिति ग्रहा इन्द्रियाणि
तेषामपि ग्राहकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहतया तेषां प्राधान्यमि-
त्यर्थः । तर्हि कथमर्थेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि ग्रहत्वेन घ्राणादिसाम्यादित्याशङ्क्य
स्वगतविशेषणार्थेभ्यस्तस्य परत्वमाह—विषयेभ्यश्चेति । तथाऽपि कथं बुद्धेर्मनसः
सकाशात्परत्वं तयोर्भोक्तार प्रत्यविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—मनसस्त्विति । निश्चय-
द्वारा विषया भोक्तुरूपकुर्वन्ति निश्चयश्च बुद्धिरिति सशयात्मकमनसो बुद्धिप्राधान्य-
मित्यर्थः । बुद्ध्युपहितस्याऽऽत्मनस्ततो न परत्वं महत्त्वं चेत्याशङ्क्य यो रथित्वेन पूर्व-
श्रुतेः सोऽत्र गृह्यत इत्याह—बुद्धेरिति । तत्प्रत्यभिज्ञानं तत्र हेतुं कुर्वन्तद्धेतुमाह—
आत्मेति । यत्तु कथमस्य परत्वमिति तत्राऽऽह—भोक्तुश्चेति । यत्पुनर्न तस्य
महत्त्वमिति तत्राऽऽह—महत्त्वं चेति । तर्हि महत् परमव्यक्तमिति न वक्तव्यं किं
त्वात्मनः परमिति महच्छब्दस्याऽऽत्मवाचित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—अथ चेति । सक-
ल्पविकल्परूपमननशक्त्या हैरण्यगर्भी बुद्धिर्मनस्तस्या व्यष्टिमनसु समष्टितया व्याप्ति-
माह—महानिति । सकल्पादिशक्तितया तर्हि सदेहात्मत्वं तत्राऽऽह—मति-
रिति । महत्त्वमुपपादयति—ब्रह्मेति । भोग्यजाताधारत्वमाह—पूरिति । निश्चया-
त्मत्वमाह—बुद्धिरिति । कीर्तिशक्तिमत्त्वमाह—ख्यातिरिति । नियमनशक्तिम-
त्त्वमाह—ईश्वर इति । लोके यत्प्रकृष्टं ज्ञानं ततोऽनतिरेकमाह—

प्रज्ञा संविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते" ॥

[महाभा० १३-१०११]

इति स्मृतेः " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च
प्रहिणोति तस्मै " [श्वे० ६ । १८] इति च श्रुतेर्या प्रथ-
मजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा
प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव
गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते । तस्याप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः
परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरु-
षग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः परमा-
त्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशि-
ष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिष्यौ
समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्य-
माणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथा-

मज्ञेति । तत्फलमपि ततो नार्थान्तरविषयमित्याह—संविदिति । चित्प्रधानत्व-
माह—चित्तिरिति । ज्ञातसर्वार्थानुसंधानशक्तिमाह—स्मृतिश्चेति । सर्वत्र विद्वत्प्र-
सिद्धिमनुकूलयति—परिपठ्यत इति । श्रुतिरपि हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भाव-
मीश्वरानुग्रहवशादभिवदन्ती तदीयां बुद्धिमुक्तलक्षणां विवक्षतीत्याह—य इति ।
परत्वं तस्याः साधयति—सर्वासामिति । तर्हि पूर्वत्रानुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरिव
प्रधानस्यापीहोक्तिः स्यान्नेत्याह—सा चेति । हिरुगिति पृथक्त्वोक्तिः । कथं
बुद्धेरेव परा बुद्धिरित्याशङ्क्य सर्वासामित्यत्रोक्तं स्फुटयति—तस्या इति ।
व्यष्टिबुद्ध्याश्रयत्वात्परा समष्टिबुद्धिरिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ।
तर्हि पूर्वोक्तस्य रथिनोऽनुक्तिवदिह शरीरस्यापि च रथस्य स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—एतस्मिन्निति । ननु पुरुषोक्त्या न रथिग्रहस्तस्य जीवत्वात्पुरुषस्य
परमात्मत्वात्तत्राऽऽह—परमार्थत इति । परिशेषमुपसंहरति—तदेवमिति ।
प्रकरणपरिशेषाम्भ्यामव्यक्तं शरीरमिति प्रतिज्ञातं निगमयति—इतराणीति । देहा-
दिषु रथादिकल्पनाफलालोचनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमित्याह—शरीरेति । सुखादि-
वेदना । देहादिसंयोगे हेतुरविद्यावत इति । तत्संयोगफलमाह—भोक्तुरिति । देहा-

दिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्माव-
गतिरिह विवक्षिता ।

तथा च—

“ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शभिः ” ॥

[का० १-३-१२] इति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्व-
मुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—

“ यच्छेद्ब्रह्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ” ॥

[का० १-१-१३] इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेद्वागादिबाह्येन्द्रियव्या-
पारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविकल्पाभि-
मुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्ध्यावध्यवसाय-
स्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तव्ययायां
• — वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त
आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्थां काष्ठ्यां प्रतिष्ठाप-

दिव्यतिरेकबोधाधीनमात्मनो ब्रह्मत्वाधिगतिफलम् । न च प्रतियोगिनो देहादेरग्रहे
तद्यतिरेकधीः । तथा चेन्द्रियादिवदेव शरीरमपि ग्राह्यमित्यव्यक्तशब्दस्य तदर्थतेत्यर्थः ।
प्रत्यग्ब्रह्मधीरिहाभीष्टेति कथं दृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वोक्त्या तद्धीहेतुविधे-
रित्याह—तथा चेति । अप्रकाशस्वभावत्वं व्यासेधति—दृश्यते त्विति । श्रव-
णादिपरिपाकानन्तर्यमाह—अग्न्ययेति । सूक्ष्मार्थविषयतया सूक्ष्मत्वं तन्निष्ठानामिवो-
क्तबुद्धिद्वारा तदर्शनं न बहिर्मुखाना(णा)मित्याह—सूक्ष्मेति । वाक्यतात्पर्यमाह—
वैष्णवस्येति । कुतस्तर्हि तद्धीरित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति—तदिति । ब्रह्मा-
त्मधीसाधनविधाधि वाक्यं व्याकरोति—एतदिति । वागिति द्वितीयालोपस्य
चञ्चान्दसत्त्वाद्वाचमित्युक्तम् । वाचो ग्रहणं बाह्येन्द्रियोपलक्षणमित्युपेत्य वाक्यार्थ-
माह—वागादीति । तथा च सति मनसि संकल्पादिसंभवाच्चैकरसब्रह्मधीरित्या-
शङ्क्याऽऽह—मनोऽपीति । बुद्धेरपि विषयप्रावण्यात्तस्या सत्यां न ब्रह्मधीरि-
त्याशङ्क्याऽऽह—तामिति । महत्यात्मनि पृथगवस्थिते नैक्यधीरित्याशङ्क्याऽऽह—
महान्तं त्विति । तस्याधिष्ठानान्तरं नेति सूचयति—परस्यामिति । प्रक-

१ ज. "स्य दु. खगम्यत्व" । २ ज. "नि नि" । ३ ज. "च्छेद्ब्रह्ममिन्द्रि" । ४ क. "न्त
स्मात्मा" । ५ क. ख. "तिरिक्तयो" ।

येदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते—“सूक्ष्मं तु” इह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथाऽपि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा “गोभिः श्रीणीत मत्सरम्” [ऋ० सं० ९-४६-४] इति । श्रुतिश्च “तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” [बृ०

रणात्परिशेषाच्चाव्यक्तपदं शरीरमेव दर्शयतीति पूर्वत्र व्याख्यातं दर्शयति—चेति । विधान्तरेऽपि पुनर्व्याख्यायाधुना सूत्रार्थमुपसंहरति—तदेवमिति ॥ १ ॥

अव्यक्तपदस्य देहे प्रवृत्तियोग्यत्वमाह—सूक्ष्मं त्विति । शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं वृत्तमनूद्य शङ्कां दर्शयति—उक्तमिति । प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न शरीरमव्यक्तशब्दमिति शङ्कामेव विशदयति—कथमिति । दुर्निरूपत्वं तत्राव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यावतेति । स्पष्टतरत्वेन व्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि तस्मिन्नव्यक्तपदं किं नोच्यते तत्राऽऽह—अस्पष्टेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य तदक्षराणि व्यौकरोति—अत इति । इहेत्युदाहरणोक्तिः । स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्मत्वं तदाह—कारणेति । अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टत्वे हेतुमाह—सूक्ष्मस्येति । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तीकर्तुं विवक्षितमर्थमाह—यद्यपीति । भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वाद्धिकारे प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारे प्रयोगे श्रौतं दृष्टान्तमाह—यथेति । गोभिस्तद्धिकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमम् । श्रीणीत “श्रीञ्पाके” इत्यस्य घातोर्लोष्टि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । विकारापन्नं कुर्यात् । पाकार्थत्वेऽपि हिरण्येन श्रीर्णातेतिवद्ब्रह्म संबन्धार्थत्वं श्रीर्णातेरिष्टम् । तथा कारणवाचकमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्यं भवत्यौपचारिकमित्यर्थः । अव्यक्तात्कारणाद्धिकाराणामनन्यत्वे हेतुमाह—श्रुतिश्चेति । अव्यक्तमव्याकृतमित्यनर्थान्तरमित्युपेत्य व्याचष्टे—

१-४-७] इतीदमेव व्याकृतनामरूपत्रिभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां
परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोर्मयं
दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राऽऽह यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्राग-
वस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत तदात्मना च शरीरस्याप्यव्य-
क्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव
सत्यापयेत् । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपग-
मादिति । अत्रोच्यते—यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां
जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारण-
वादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽ-
भ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या । अर्थवती
हि सा । न हि तथा विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति ।
शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः ।

इदमिति । तदा तस्य स्वरूपेणासत्त्वं व्यावर्तयति—बीजेति । बीजेमेव शक्तिरती-
न्द्रियत्वात्तदात्मनो स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥

उक्तश्रुत्या प्रधानप्रसक्तिं प्रत्याह—तदधीनत्वादिति । तद्व्याख्यातुमादौ व्याव-
र्त्या शङ्का दर्शयति—अत्रेति । प्रकृता श्रुतिः सप्तमर्थः । जगतोऽव्यक्तशब्दार्हत्व-
मिदानीमविवक्षितं शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दत्वं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याऽऽह—
तदात्मनेति । सिद्धान्तमनूयानिष्टं प्रसञ्जयति—स एवेति । तर्हि तस्या, प्रागव-
स्थायामेव सति प्रागवस्थं जगदव्यक्तशब्दयोर्ममित्यादाविष्टे सतीत्यर्थः । सुखदुःख-
मोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणं गमयतीति हेतुमाह—अस्यैवेति । तत्र सूत्रमुत्तर-
त्वेन व्याकर्तुं भूमिकां करोति—अत्रेति । कथं तर्हि भवद्भिरभ्युपगम्यते तदाह—
परमेति । तस्यैव जगदुपादानत्वादानर्धक्यादेया नोपेयेत्याशङ्क्याऽऽह—सा चेति ।
तदधीनत्वादिति व्याख्यायार्थवदित्यशं व्याख्याति—अर्थवतीति । तदेव समर्थयते—
न हीति । कूटस्थासङ्गाद्वयस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वानुपपत्त्या मायाशक्तिरेष्टव्येत्युक्तम् ।
इदानीं बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेश्चेत्याह—मुक्तानां चेति । यस्या सत्या जननमर-

कुतः । विद्यया तस्या वीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि वीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिर्यस्यां स्वरूपमतिवोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् “ एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गाकाश ओतश्च मोतश्च ” [वृ० ३-८-११] इति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितम् “ अक्षरात्परतः परः ” [सु० २-१-२] इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितम् “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” [श्वे० ४-१०] इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिदम् “ महतः परमव्यक्तम् ” इत्युक्तम् । अव्यक्तप्रभवत्वान्महतो यदा हेरण्यगर्भी बुद्धिर्महान् । यदा तु जीवो महान्स्तदाऽप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य “ महतः परमव्यक्तम् ” इत्युक्तम् ।

णौदिः संसारो यन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिः सा मायाशक्तिरेष्टव्येत्यर्थः । ननु न बीजशक्तिर्विद्यया दह्यते वस्तुत्वादात्मवन्नेत्याह—अविद्येति । केचित्तु प्रतिजीवमाविद्याशक्तिभेदमिच्छन्ति । तन्न । अव्यक्ताव्याकृतादिशब्दायास्तस्या भेदकाभावादेकत्वेऽपि स्वशक्त्या विचित्रकार्यकरत्वादित्याह—अव्यक्तेति । न च तस्या जीवाश्रयत्वं जीवशब्दवाच्यस्य कल्पितत्वात्तदविद्यारूपत्वात्तच्छब्दलक्ष्यस्य ब्रह्माव्यतिरेकादित्याह—परमेश्वरेति । मायाविद्ययोर्भेदादीश्वरस्य मायाश्रयत्वं जीवानामविद्याश्रयतेति वदन्तं प्रत्याह—मायामयीति । यथा मायाविनो माया परतच्चा तथैषाऽपीत्यर्थः । प्रतीतौ तस्याश्रयतनापेक्षायामाह—महासुप्तिरिति । अग्रह्वत्त्वेन विपर्यासवत्त्वेन चानन्तजीवनिर्भासहेतुत्वेनापि साऽर्थवतीत्याह—यस्यामिति । अर्थापत्त्या मायाशक्तेः सत्त्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह—तदिति । अनवच्छिन्नत्वादाकाशत्वं तत्त्वज्ञानं विनाऽनिवृत्तेरक्षरत्वं विचित्रकार्यत्वान्मायात्वमिति भेदः । इदानीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह—अव्यक्तेति । उक्तमर्थं प्रकृतश्रुत्या योजयति—तदिदमिति । कुतस्तस्य महतः सकाशात्परत्वमित्याशङ्क्य बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह—अव्यक्तेति । युक्तं हि कार्यात्कारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह—यदा त्विति । दृष्टं हि राजादेः स्वाधीनादमात्यादेः परत्वमिति भावः । कुतो जीवभावस्याव्यक्ता-

अविद्या ह्यव्यक्तमविद्यावस्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संप्रवहारः संततो वर्तते । तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारेत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणमिन्द्रियादीनां स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते “ तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ” [ब्र० सू० ३-१-१] इति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वात् । “ तदधीनत्वात् ” च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथाऽर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्व्यक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव

धीनत्वमविद्याधीनत्वादित्याशङ्क्याव्यक्तस्योक्तं स्वरूपं स्मारयति—अविद्येति । संप्रति जीवभावस्य तदधीनत्वमाह—अविद्यावस्त्वेनेति । तथाऽपि कथं शरीरस्य महतः सकाशात्परत्वं तत्राऽऽह—तच्चेति । इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्यभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरस्यैवेह ग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह—सत्यपीति । आचार्यदेशीयमतमुत्थापयति—अन्ये त्विति । तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योजयितुं पातनिकामाह—द्विविधमिति । तस्य द्विविधस्यापि प्राभाणिकत्वमाह—स्थूलमिति । देहद्वयस्याप्रस्तुतत्वमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति । भूमिकां कृत्वा सूक्ष्मं त्वितिसूत्रावयवं व्याकरोति—इहेति । पूर्ववाक्ये द्वयोः संनिधौ सूक्ष्मस्यैवात्र ग्रहे को हेतुरित्याशङ्क्य तदहत्त्वादितिहेत्वर्थमाह—सूक्ष्मस्येति । कथं तर्हि तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीये सूत्रे तदधीनत्वं व्याचष्टे—तदधीनत्वाच्चेति । सूक्ष्मदेहाधीनौ विवेकाविवेकाभ्यां बन्धमोक्षौ तेन तद्वतो जीवात्परत्वमित्यर्थः । तत्र सौत्रं दृष्टान्तमाह—यथेति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकद्योती वृत्तिकारमतसमाप्त्यर्थश्च । वृत्तिकृतां मतं निराचष्टे—तैस्त्विति । अव्यक्तपदमेव व्यक्तस्थूलदेहव्यावृत्तिहेतुरित्याह—

१ क. ज. 'त्वेन च जी' । अ. 'त्वे च जी' । २ अ. झ. 'रत्त्वावि' । ३ झ. अ. 'शब्दत्वेन ।
४ क. 'क्ष्म च य' । ५ ड. अ. 'त्पूर्वे र' । ६ ट. 'न की' । ७ झ. तत्त्वतो ।

शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आमन्नातस्यार्थं प्रति-
पत्तुं प्रभवामो नाऽऽमन्नातं पर्यनुयोक्तुम् । आमन्नातं चाव्यक्त-
पदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात्तस्येति चेत् ।
न । एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वोत्तरे
आमन्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः । प्रकृत-
हानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाऽऽकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्र-
तिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां
यथाकाङ्क्षं संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवाक्यतैव वाधिता
भवति कुत आमन्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं दुःशो-
र्धत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं स्थूलस्य तु दृष्टवीभत्सतया
सुशोधत्वादग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते ।
न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्ट-
त्वाच्च किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तथा
हीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदि-

आमन्नातस्येति । आमन्नातमपि पदमुभयसाधारणमित्याशङ्क्याऽऽह—आमन्नातं चेति ।
पूर्वोत्तरामन्नातयोरेकवाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्वन्मते चैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थधीः कुत-
श्चाव्यक्तशब्देन स्थूलदेहनिवृत्तिरित्याह—नेति । एकवाक्यताधीनाऽर्थधीरित्येतदेव कथ-
मित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे रूढेस्तस्य प्रकृतस्य हानं
भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तशब्दत्वप्रक्रिया च निष्प्रमाणिकाऽऽयाता स्यादित्याह—
प्रकृतेति । पूर्वोत्तरामन्नाते तर्ह्येकवाक्यतामापद्यैवार्थं प्रतिपादयेतां तत्राऽऽह—न चेति ।
अस्तु तर्हि तद्वशादेकवाक्यतापत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति । आकाङ्क्षाया वाक्यैक्यधी-
हेतुत्वे सतीति यावत् । उभयमपि प्रकृतत्वाद्ग्राह्यत्वेनाऽऽकाङ्क्षितं तेन तद्वारा पद-
प्रवृत्तेरव्यक्तपदस्योभयत्रापि प्रवृत्तौ प्रकरणपारिशेष्ययोस्तुल्यत्वान्नैकत्र नियमोऽस्ती-
त्यर्थः । सूक्ष्मस्यैव देहस्याऽऽकाङ्क्षादुःशोर्धत्वात्तस्याऽऽत्मनोऽतिसंनिकृष्टस्य सहसा
ततो निष्कृष्टमशक्यत्वादन्यस्य तु दुष्टत्वेन दृष्टत्वादात्मनो निष्कर्षस्य सुकरत्वादित्या-
शङ्क्याऽऽह—न चेति । कुतो न मन्तव्यं तत्राऽऽह—यत इति । इहेति प्रकर-
णोक्तिः । वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यते तत्राऽऽह—न हीति । किं
तर्हि विवक्षितं तदाह—अनन्तरेति । तस्य तस्य परत्वेन वचनात्परमपदमेव कथमत्रा-
मीष्टं तत्राऽऽह—तथा हीति । परमपददिदर्शयिषया पारम्पर्यमत्रामीष्टमिति पूर्वोत्त-

त्याह । सर्वथाऽपि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु
न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैव-
ल्यमिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्या-
न्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषमाप्तये प्रधानं ज्ञेय-
मिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं
ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ।
न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मा-
दपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपक-
ऋषिशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास
इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

रालोचनातो भातीत्यर्थः । किं चाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं बुद्धिं तु सारथिं विद्वी-
त्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विभक्तत्वेन रथकल्पनाविषयत्वात्तस्य शरीरपदेनानुक्तत्वादि-
हापि मनसस्तु परा बुद्धिरिति गृहीतत्वेनापरिशेषादिति मत्वोपेत्यापि दूषयति—
सर्वथेति । स्थूलसूक्ष्मयोरन्यतरग्रहेऽपीति यावत् । तथा नामास्त्विति त्वेदिच्छया
सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्चिदिति प्रधानवादनिराकरणमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्रधानस्याव्यक्तशब्दावाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—ज्ञेयत्वेति । तद्व्याख्यातुं पातनिकां
करोति—ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुरुषाणां चान्तरं विवेकस्तस्यैव मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञेय-
त्वमिष्टं न प्रधानस्येत्याशङ्क्यार्थान्तरस्यापि तदिष्टमित्याह—न हीति । इति गुणत्र-
यसाम्यावस्थारूपप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति शेषः । तथाऽपि विवेकगुणतया प्रधानस्य
ज्ञेयत्वं न स्वप्रधानतयेत्याशङ्क्य प्रकृतिलयादिसिद्ध्यर्थं स्वप्रधानतयाऽपि तज्ज्ञेयत्व-
मिष्टमित्याह—क्वचिच्चेति । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमित्याशङ्क्य सूत्रार्थ-
माह—न चेति । तदेव स्पष्टयति—पदेति । नन्वव्यक्तशब्दे प्रयुक्ते तदर्थस्यार्थादेव
ज्ञेयत्वमज्ञाते शब्दाप्रयोगान्नेत्याह—न चेति । आर्थिकधियोऽपुमर्थत्वसंभवाच्छब्द-
मेव फलवज्ज्ञानं न चाव्यक्ते तथाविधा धीरित्यर्थः । पञ्चम्यर्थमनूद्य चकारद्योत्य-
माह—तस्मादिति । त्वन्मतेऽप्युक्तनीत्याऽव्यक्तपदमर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—
अस्माकं त्विति । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽस्मत्पक्षे स्यादि-
त्यव्यक्तशब्देन स्थूलदेहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राऽऽह सांख्यः “ ज्ञेयत्वावचनात् ” इत्यसिद्धम् ।
कथम् । श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वव-
चनम्—

“ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ” ॥

[का० २-३-१५] इति ।

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानम् “ महतः परम् ”
स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं तस्मात्प्रधा-
नमेवेदं तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः—
नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । “ प्राज्ञो हि ” इह
परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । “ प्रक-
रणात् ” । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते । “ पुरुषान्न परं
किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” इत्यादिनिर्देशात् । “ एष
सर्वेषु भूतेषु गुढोत्मा न प्रकाशते ” इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन

ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—वदतीत्यादिना । चोद्यं विवृणोति—
अत्रेति । उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः । साधितत्वान्नासिद्धिरिति
शङ्कते—कथमिति । वाक्यशेषेणोत्तरम्—श्रूयते हीति । अशब्दमित्यादिषु
प्रत्येकं नित्यशब्दः संबध्यते । ननु निष्प्रपञ्चं ब्रह्मोक्त्वा तस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानान्मु-
क्तिरत्रोच्यते न प्रधानस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति तत्राऽऽह—अत्रेति । शब्दादिशून्यतया
स्मार्तप्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह—तस्मादिति । तथाऽपि महतः पर-
मव्यक्तमित्यत्र किं जातं तदाह—तदेवेति । उत्तरमाह—अत्रेति । तत्र नवोऽर्थ-
माह—नेहेति । कस्य तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिस्तत्राऽऽह—प्राज्ञो हीति । प्रधानेऽपि
संभवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह—कुत इति । तत्र हेतुमुक्त्वा विभजते—
प्रकरणादिति । परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतत्वे हेतुमाह—पुरुषादिति । इत-
श्चाशब्दादिवाक्ये परस्यैवाऽऽत्मनो ज्ञेयत्वमित्याह—एष इति । तत्रैव

तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षात् । 'यच्छेद्वाञ्छनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् । मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाटय मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवाऽऽत्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात् "त्रयाणामेव" पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतया "उपन्यासः" दृश्यते । तद्विषय एव च "प्रश्नः" । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वाऽस्ति । तत्र तावत् "स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि मृत्यो मब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम्" [का० १-१-१३] इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

हेत्वन्तरमाह—तस्यैवेति । दृश्यते त्वान्यथा बुद्धेत्यादि तदाकाङ्क्षात् । तस्यैव ज्ञेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—यच्छेदिति । फलविशेषश्रुतेरपि परस्यैव ज्ञेयत्वमित्याह—मृत्त्विति । प्रधानेऽपि तदविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । कथं तर्हि तेषामभ्युपगमस्तत्राऽऽह—चेतनेति । सर्वोपनिषदालोचनायामपि पुरस्यैव ज्ञेयत्वमत्रेष्टमित्याह—सर्वेष्विति । तुल्यश्रुतिसिद्धब्रह्मोक्तिसंभवे विजातीयस्मृतिसिद्धप्रधानोक्त्ययोगान्न प्रधानधीरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाद्वये युक्त्यन्तरमाह—त्रयाणामिति । प्राथमिकं चकारं प्रतिज्ञापरत्वेन व्याकरोति—इतश्चेति । प्रधानस्याप्रकान्तत्वमितःशब्दार्थं स्फुटयति—यस्मादिति । कठानां वल्लीभिरवच्छिन्ने ग्रन्थे त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे मृत्योर्नविकेतसं प्रति वरत्रयदानस्यान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । सौत्रमेवकारं व्याचष्टे—नेति । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति—तत्रेत्यादिना । हे मृत्यो स मदर्थं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येऽपि स्मरसि तेन तद्विषयां विद्यां मदर्थं वदेत्यर्थः । मनुष्ये तद्देहे प्रेते त्यक्तप्राणे सति येयं

[अ० १पा० ४सू० ६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३५९
कारणावस्थापनस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्, (आधि० १)

“ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वरस्त्वृतीयः ” ॥

[का० १-१-२०] इति जीवविषयः प्रश्नः ।

“ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्ब्रू ” ॥

[का० १-२-१४]

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि “ लोकादिमग्निं तमु-
वाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ” [का० १-१-१५]
इत्यग्निविषयम् ।

“ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा चै मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ” ॥

[का० २-५-६-७] इति व्यवहितं जीवविषयम्, “ न जायते
म्रियते वा विपश्चित् ” [का० १-२-१८] इत्यादिवहुप्रपञ्चं परमा-
त्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वाच्चानुपन्य-

विचिकित्सा तामेव पक्षमेदेन दर्शयति—अस्तीति । संदिग्धमात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् ।
प्रतिवचनत्रयमपि क्रमेण कथयति—प्रतीति । लोकहेतुविराड्दृष्टोपास्यत्वाल्लोकादि-
श्रित्योऽग्निस्तमुक्तवान्मृत्युर्नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वाऽग्नि-
श्रीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म ते तुभ्यं
प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय जीवमपि ब्रवीति—यथेति । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति
तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे भवति तत्राऽऽह—योनिमिति । मृतानां
पुनर्विचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह—यथेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं देवताज्ञा-
नमनुष्ठितं स तदनु रूपामेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः । “ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा ” इत्या-
रभ्य “ यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ” इत्यन्तेन संदर्भेण परमात्मप्रतिवचनरूपेण जीवप्रश्नाद्यव-
हितमपि यथोक्तं वचो योग्यत्वाज्जीवविषयमित्याह—व्यवहितमिति । एवमितिसूत्रा-
वयवार्थं विवृणोति—नैवमिति । सूत्राक्षराणि योजयित्वा तदर्थोक्त्यर्थमाक्षिपति—

सनीयत्वं तस्येति । अत्राऽऽह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं
प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्मादि-
न्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृष्यते किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न
उत्थाप्यत इति । किं चातः, स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति
यद्युच्येत द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्म-
विषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासा-
विति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत ततो यथैव
वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति । अत्रोच्यते । नैवं वय-
मिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसाम-
र्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृ-
त्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा
प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
पितुः सौमनस्यं वत्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनाऽऽत्मविद्याम्,

अत्रेति । परापरौर्धे प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत् । उक्तिप्रकारं प्रकटयति—योऽय-
मिति । इतिशब्दो विमर्शावसानैद्योती । कल्पद्वयेऽपि फलं पृच्छति—किं चेति ।
तत्राऽऽद्यमनूद्य सूत्रावयवायोगं फलमाह—स एवेति । कल्पान्तरमनूद्याऽऽक्षेप्ता स्वप-
क्षसिद्धिं फलमाह—अथेत्यादिना । न चाऽऽत्मज्ञानवरदानान्तर्भूतमेव परमात्मज्ञान-
मपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसंभवादिति भावः । सूत्रावयवविरोधमग्रे परिहरिष्य-
न्नाद्यं पक्षमङ्गीकृत्याऽऽह—अत्रेति । द्वितीयस्त्वनभ्युपगमादेव परास्त इत्याह—
नैवेति । प्रकृतो ग्रन्थः सप्तमर्थः । अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः । वरदानं
विनाऽपूर्वप्रश्नकल्पनाभावे हेतुमाह—वाक्येति । कथं वाक्योपक्रमस्तद्विरोधो वा प्रश्ना-
न्तरोपगमे कथमित्याशङ्क्य वाक्योपक्रमं दर्शयति—वरेति । उपक्रमानुसारित्वमुपसं-
हारस्यापि सूचयति—आ समाप्तेरिति । आद्यन्तयोरेकरूपतया वाक्यवृत्तिमेव विश-
दयति—मृत्युरिति । वरदानतदुपादानविषयास्यायिकाद्योतनार्थमुभयत्र किलेत्युक्तम् ।
वस्त्रयमेव विशेषतो बुभुत्स(त्स्य)मानं प्रकटयति—नचिकेता इति । ननु पितुः सौमनस्यं
वरो न भवति तत्र प्रश्नाभावार्तिक त्वग्निजीवर्षरोत्स्यार्थाः प्रश्नरूपा वरास्तेषु प्रत्युक्तेरपि

१ क. द. म. ट. 'नुष्य इति । २ द. म. 'त तदा द्व' । ३ द. ज. न. इति यद्युच्ये' ।
४ द. 'रत्' । ५ ठ. ड. 'राधेन' । ६ ख. 'नविषो' । ७ क. य. 'त्यनाद्' । ८ घ. 'परमार्था' ।
९ द. द. 'रार्थाः ।

[अ० १पा० ४सू० ६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३६ ?
कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १)

“येयं प्रेते” इति “वराणामेष वरस्त्वृतीयः” [का० १-१-२०]
इति लिङ्गात् । तत्र यदि “अन्यत्र धर्मात्” इत्यन्योऽयमपूर्वः
प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पना-
द्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति
पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः—“येयं प्रेते विचिकित्सा मनु-
ष्येऽस्ति नास्ति” इति विचिकित्साभिधानात् । जीवश्च
धर्मादिगोचरत्वान्न “अन्यत्र धर्मात्” इति प्रश्नमर्हति ।
प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वात् “अन्यत्र धर्मात्” इति प्रश्नमर्हति ।
प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविष-
यत्वाद्दुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाना-
भावात्प्रश्नभेदः । न पूर्वस्यैवात्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् । न ।
जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो
जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति । “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रु-
त्यन्तरेभ्यः । इह च “अन्यत्र धर्मात्” इत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-
चचनम् ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इति जन्ममरणप्रतिषेधेन
प्रतिपाद्यमानं शरीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे

भावात्तत्राऽऽह—येयमिति । प्रेते सतीत्युपक्रमे सतीति शेषः । वाक्योपक्रमं दर्श-
यित्वा प्रश्नान्तरकल्पने तद्विरोधं दर्शयति—तत्रेति । वाक्यबलात्प्रश्नैक्यमयुक्तं लिङ्गा-
त्तद्भेदसिद्धेरिति शङ्कते—नन्विति । प्रष्टव्यभेदं स्पष्टयति—पूर्वो हीति । न हि तस्य
परविषयत्वं तत्रास्ति नास्तीतिविचिकित्सायोगात्तस्य सदेकैतानत्वादित्यर्थः । तथाऽपि
न प्रष्टव्यभेदो द्वितीयेऽपि प्रश्ने जीवस्यैवोक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—जीवश्चेति । कस्तर्हि
द्वितीयप्रश्नार्थो न परो जीवादन्योऽस्ति तत्राऽऽह—प्राज्ञस्त्विति । धर्मादिगोचरत्वा-
गोचरत्वाभ्यां तद्भेदधीरित्यर्थः । अर्थस्वभावालोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा प्रश्नस्वभावालो-
चनयाऽपि तद्भेदमाह—प्रश्नेति । वैपम्यं स्फोरयति—पूर्वस्येति । आर्षे शाब्दे च
वैपम्ये फलितमाह—तस्यादिति । प्रष्टव्यभेदादुक्तं प्रश्नभेदं प्रत्याह—नेति । तदेव
व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—भवेदिति । ननु प्राज्ञादन्यो जीवो वादिभिरिष्यते नेत्याह—
न त्विति । कठश्रुतिमपेक्ष्यान्तरशब्दः । एतद्वाक्यगतलिङ्गेभ्योऽपि जीवपरयोरैक्यं
वक्तुं क्रमेण लिङ्गान्युपन्यस्यति—इहेति । यद्यपि परमात्मप्रश्नस्य प्रत्युक्तिं जन्मादि-
निषेधेन मृत्युराह तथाऽपि कथमैक्यं तत्राऽऽह—सतीति । अप्रसक्तनिषेधस्यातिप्र-

प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शा-
च्छरीरस्य भवति न परमेश्वरस्य ।

तथा—“ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ” ॥

[का० २-४-४] इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्व-
विभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो
जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदा-
न्तसिद्धान्तः ।

तथाऽग्रे—“ यदेवेह यदमुत्र तदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ” ॥

[का० २-४-१०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपन्नदति । तथा
जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरम् “अन्यं वरं नचि-
केतो वृणीष्व ” इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमा-
नोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैवं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेय-

सङ्गित्वात्प्रसङ्गे सत्येव निषेधो युक्तश्चेज्जीवस्यापि ब्रह्मवन्नित्यत्वाज्जन्माद्ययोगाच्च तन्नि-
षेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रसङ्गश्चेति । परस्मिन्नेवाविद्यया देहयोगाज्जन्मादिप्रस-
ङ्गादध्यस्तातद्धर्मव्युदासेन जीवतत्त्ववेदनमेव परप्रश्नस्योत्तरं मन्वानस्तथोरैक्यं सूचयती-
त्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । अन्तशब्दो मध्यवाची । येन साक्षिणा लोको
भूयो भूयः पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । वाक्यतात्पर्यमाह—स्वप्नेति । यद्यपि
जीवतत्त्वविषया शोकोच्छ्रित्तस्तथाऽपि कथं जीवप्राज्ञयोरैक्यं तत्राऽऽह—प्राज्ञेति ।
' तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इतश्च तयो-
रैक्यमित्याह—तथेति । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र परत्राऽऽदित्यादावसंसारि ब्रह्म
यच्चामुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । भेददृष्ट्यपवादाच्च तयोरैक्य-
मित्याह—मृत्योरिति । यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणं
प्राप्नोति पुनः पुनर्त्रियते न पुनर्भगित्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं
प्रलोभनेनातिदुर्लभत्वख्यापनादपि जीवो ब्रह्मात्मनाऽभीष्ट इत्याह—तथेति । अधिका-
रित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह—यदेति । “नान्यं तस्मात्”
इत्यादिश्रुतेरचलनं नचिकेतसोऽवसीयते । वक्ष्यमाणविद्याया मुक्तिहेतुत्वख्यापनादपि
जीवस्य ब्रह्मात्मतावदनमित्याह—तदेति । “अन्यच्छ्रेयोऽन्यद्भुतैव प्रेयः” इत्याद्यभ्युदय-
निःश्रेयसविभागोक्तिः । “दूरमेते विपरीते” इत्यादिविद्याविद्याविभागगीरिति विभागः ।

[अ० १ पा० ४ सू० ६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३६३
कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १)

सविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च “विद्याभी-
प्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त”

[का० १-२-४] इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच
“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” ॥

[का० १-२-१२]

इति तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति
गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत
नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेद-
स्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्मात् “येयं
प्रेते” [का० १-१-२०] इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् “अन्यत्र
धर्मात्” [का० १-२-१४] इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्य-
मुक्तं तददूषणम् । तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छयमानत्वात् ।
पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वं पृष्टमुत्तरत्र तु
तस्यैवासंसारित्वं पृच्छयत इति यावद्ध्यविद्या न निवर्तते ताव-
द्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवृत्तौ तु
प्राज्ञ एव “तत्त्वमसि” इति श्रुत्या प्रत्याख्यते । न चाविद्यावत्त्वे
तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्संतमसे
पतितान् कांचिद्रज्जुपार्हिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते तं

त्वा त्वा बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयसो विच्छेदं न कृतवन्तस्ततो विद्याधिपिनं त्वां
मन्येऽहमिति योजना । त्वाद्ब्रह्मो भूयादिति प्रश्नं प्रशंसन्यदुवाच तेनापीति संबन्धः ।
जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरोक्तेरपि तयोरैक्यमित्याह—तमिति । प्रशंसानु-
पपत्तिरपि प्रश्नयोरर्थैक्यं गमयतीत्याह—यदिति । यद्विषयः प्रश्नो यत्प्रश्नस्तं
विहायेति संबन्धः । प्रस्तुतप्रश्नवाची तच्छब्दः । प्रष्टव्यभेदाभावे फलितमाह—तस्मा-
दिति । प्रश्नस्वभावलोचनया प्रष्टव्यभेदमुक्तमनूद्य प्रत्याह—यत्त्विति । विशेष-
मेव दर्शयति—पूर्वत्रेति । विशेषोक्तिसमाप्तावितिशब्दः । जीवस्य धर्मादिमतो न तद्र-
हितब्रह्मैक्यमिति प्रष्टव्यभेदमाशङ्क्याऽऽह—यावदिति । कथं तर्हि जीवस्याविद्याव-
तस्तद्धीनब्रह्मैक्यं तत्राऽऽह—तदिति । अविद्यानिवृत्त्युत्तरकालत्वादिकस्य तर्हि
कृतकत्वेनानित्यत्वं नेत्याह—न चेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना ।

चापरो ब्रूयान्मा भैपीर्नायमही रज्जुरवेति स च तदुपश्रुत्याहि-
कृतं भयमुत्सृजेद्वेषथुं पलायनं च । न त्वद्विबुद्धिकाले तदपगम-
काले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् । तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् ।
ततश्च “ न जायते म्रियते वा ” इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्र-
श्नस्य प्रतिवचनम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया
योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणाव-
स्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसा-
रस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यत
उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च
युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्र-
दानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥ (१)

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न
तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । “ बुद्धेरात्मा महान्परः ”
[का० १-३-१०] “ महान्तं विभुमात्मानम् ” [का० १-२-२२]
“ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् ” [श्वे० ३-८] इत्येवमादावा-

जीवब्रह्मैक्ये वरदानोपक्रमाविरोधमुक्त्वा जीवप्रश्नस्याव्यवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं लाभान्तर-
माह—ततश्चेति । जीवब्रह्मणोरैक्येन प्रश्नैक्ये कथं त्रयाणामिति सूत्रं तत्राऽऽह—
सूत्रं त्विति । योजनामभिनयति—एकत्वेऽपीति । कल्पितभेदेन सूत्रयोजनाप्रकार-
समाप्तावितिशब्दः । कल्पितभेदेन प्रश्नभेदे फलितमाह—ततश्चेति । परमात्मकल्पना-
वत्प्रधानकल्पनाऽपि किं न स्यात्तत्राऽऽह—प्रधानेति । वैषम्यं परस्मात्प्रधानस्येति
शेषः ॥ ६ ॥

सास्यप्रसिद्धेर्वेदप्रसिद्ध्या विरोधाच्च न सा वेदार्थनिर्णयहेतुरित्याह—महद्वचेति ।
दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । भोगापवर्गपुरुषार्थस्य महच्छब्दितबुद्धिकार्यत्वात्पुरुषापे-
क्षितकलकारणं सदुच्यते तत्र भावप्रत्ययोऽपि स्वरूपार्थो न सामान्यवाची कार्यानुमेयं
महत्त्वं प्रत्यक्षमिति पात्रशब्दस्त्वस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽपीति संबन्धः । वैदिकप्रयोगमे-
वाऽऽह—बुद्धेरिति । तत्र महच्छब्देन साख्यीयमहतोऽनुक्तौ हेतुमाह—आत्मेति ।

१ क. ज. ट. 'त्येति । २ क. ज. म. न चादि' । ३ क. ज. म. ट. 'वा व्य' । ४ क.
४. 'धेद्यत् । ५ ज. 'त्वमुत्प्रेक्षते । त' । ६ ड. ज. म. 'पन्व स्वात् ॥ ६ ॥ ७ ज. 'धा च म' ।

त्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्द-
वत्त्वम् ॥ ७ ॥ (१)

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसमतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ३)

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् ।

मन्त्रवर्णात्,

“ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ” ॥

[श्वे० ४-५] इति ।

अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते ।
लोहितं रजो रञ्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् ।
कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यप-

आदिशब्देन फलभेदोक्तिपुरुषशब्दप्रयोगादयो गृह्यन्ते । सूत्रेऽभीष्टं दार्ष्टान्तिक-
माह—तथेति । “ महतः परम् ” इत्यत्राव्यक्तस्याप्रधानत्वे फलितमुपसंहरति—
अतश्चेति ॥ ७ ॥ (१)

कारणवाचकाव्यक्तशब्देन कार्यं शरीरं लक्ष्यमित्युक्तमिदानीं धर्मवाचिलोहितादि-
पदैस्तद्धर्मिणि तेजोवन्नानि लक्ष्यन्त इत्युपेत्याजामन्त्रस्य प्रधानपरत्वं प्रत्याह—चमस-
वदिति । अजाशब्दस्य च्छागतोऽपकृष्टस्य प्रधानमाययोस्तेजोवन्ने च गुणतो वृत्ति-
योगादजामन्त्रः प्रधानपरो वा तेजोवन्नाख्यावान्तरप्रकृतिमायारूपपरमप्रकृत्योरन्यतर-
परो वेति संशये पूर्वपक्षयति—पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादस्थाने
प्रत्यवस्थानमित्याह—कस्मादिति । प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानात्तस्याव्यक्तपदावा-
च्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्प्रत्यभिज्ञानात्तत्परतेति मत्वाऽऽह—मन्त्रेति ।
अजामन्त्रस्याप्रधानपरत्वात्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दार्ढ्यात्पादादिसंगतयः । पूर्व-
पक्षे प्रधानस्य शब्दवत्त्वेन गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वात्तत्सिद्धिरिति
फलभेदः । मन्त्रवर्णमेवानुक्रामति—अजामिति । प्रधानस्य रूपराहित्यादेतत्प्रतिपाद्यत्वं
नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । रूढ्यभावे कथमभिधानं गुणवृत्त्येत्याह—लोहित-
मिति । कुसुम्भवदम्भोवन्मेघवच्च तेषां तथात्वेऽपि प्रधानस्य किमायातं तदाह—तेषा-
मिति । अवयवधर्मैस्त्वयवाः प्रधानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुक्लादयस्तैरित्यर्थः । लोहि-

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृ-
शप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० २)

दिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति चाजा स्यात्, “मूल-
प्रकृतिरविकृतिः” [सां० का० ३] इत्यभ्युपगमात् । नन्वजा-
शब्दश्छाग्यां रूढः । वाढम् । सा तु रूढिरिह नाऽऽश्रयितुं
शक्या विद्याप्रकरणात् । सा च वहीः प्रजासैगुण्यान्विता जन-
यति । तां प्रकृतिमैज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेव-
मानो वाऽनुशेते । तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी
मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्प-
न्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगा-
पवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधाना-
दिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुति-
मत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वात-
न्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यथा कया-
चित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः सांख्यवाद एवेहाभि-
प्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । “चमसवत्” । यथा
हि “अर्वाग्विलथमस ऊर्ध्वबुध्नः” [बृ० २-२-३] इत्य-

तादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणयोगाद्रजआदिपरत्वे व्यवहितलक्षणा स्याद्धर्मिणां तेजो-
बन्तानां ग्रहे नैवमित्याशङ्क्य तेषु जनिमत्त्वादाकृत्यभावाच्चाजाशब्दायोगान्न तल्लक्षणे-
त्याह—नेति । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढ्ययोगे योग-
वृत्त्यादानं युक्तमित्याह—वाढमिति । वाक्यशेषस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य तत्प-
रतेत्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहान्विताः । आत्मभेदवादिवाच्च
मन्त्रस्य प्रधानपरतेत्याह—तामिति । अनुशयनमेव विशदयति—तामेवेति ।
चतुर्थं पादं व्याकरोति—अन्य इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतेति ।
शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । स्वरूपस्थितेरकृत-
कत्वात्पुनर्भुक्तिवचनाच्चाजामन्त्रस्य प्रधानवादानुकूल्ये फलितमाह—तस्मादिति ।
पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सौत्रहेतुसाध्यां प्रतिज्ञां पूरयति—नेति ।
तदेव स्पष्टयति—न हीति । तत्र हेत्वपेक्षायां प्रकरणोपपदवाक्यशेषाभावादिति सौत्रं
हेतुं व्याचष्टे—सर्वत्रेति । दृष्टान्तमादाय कर्माङ्गं व्यावर्त्योपनिपत्प्रसिद्धं चमसं
दर्शयति—चमसवदिति । अर्वाग्विभ्रत्वादिना विशेषसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—

१ ज. ट. इत्यजा । २ इ. ज. छ. म. ट. ‘रजगापां ह’ । ३ इ. म. ‘मजो छेकः । ४ ट.
ज. म. ट. इ. ‘वेदित’ । ५ म. ‘तिमूदत्वं सा’ । ६ क. ख. ट. इ. ‘तत्सा’ ।

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये ताद-

शप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० २)

स्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि यथाकथंचिद्वर्गाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः, एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाऽभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥

तत्र तु “ इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधः ” इति वाक्यशेषाच्चमसाविशेषमातिपात्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र द्रुमः—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिष्प्रमुखा तेजोवन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । “तु”शब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् । “तथा ह्येके” शास्त्रिनस्तेजोवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमान्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—“ यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य ” [छा० ६-४-१] इति । तान्येवेह तेजोवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्द-

सर्वत्रेति । गिरिगुहादावित्यर्थः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ॥ ८ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—तत्रेति । दृष्टान्तवाक्यं सप्तम्यर्थः । इहेत्यजामन्त्रोक्तिः । चमसदृष्टान्तवदजामन्त्रे विशेषाश्रवणात्प्रधानमेव स्मार्तं ग्राह्यमित्यर्थः । सूत्रमवतारयति—अत्रेति । विजातीयस्मृतेः सजातीयश्रुतेः संनिधेर्लाघवेन श्रुत्यन्तरादर्थनिर्णयोऽजामन्त्रस्येति व्याचष्टे—परमेश्वरादिति । “तत्तेजोऽसृजत” इत्यादिश्रुतेर्विशेषणम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जमेदाचातुर्विध्यम् । इयमजेति मान्त्रवर्णिकी प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिरुपक्रमेति विशेषोक्तौ तुशब्देन विशेषणीवृथेत्याशङ्क्याऽऽह—तुशब्द इति । अवधारणारूपमर्थमेव स्फोरयति—भूतेति । स्मृतिमनुसृत्य गुणत्रयात्मिका कुतोऽसौ नेष्टेत्याह—कस्मादिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तथेति । छान्दोग्ये तेजोवन्नानामोश्चरकार्याणां रोहितादिरूपवतामुक्तत्वेऽपि किमित्यजामन्त्रे तान्येव वक्तव्यानीत्येकार्थत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह—तानीति । स्मार्तं प्रधानेऽपि रोहितादिशब्दानां नीतत्वात्तदेव किमित्यत्र न ग्राह्यमित्याशङ्क्य मुख्यसमवे रज्जनादिना

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसमतप्रधानयोर्मध्ये तादृ-
शप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० २)

सामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वा-
द्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निग-
मनं न्याय्यं मन्यन्ते । तथेहापि “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
किंकारणं ब्रह्म ” [श्वे० १-१] इत्युपक्रम्य “ ते ध्यानयोगानु-
गता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [श्वे० १-३]
इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽव-
गमात् । वाक्यशेषेऽपि “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरम् ” इति “ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः ” [श्वे०
४-१०-११] इति च तस्या एवावगमान्न स्वतत्रा काचित्प्र-
कृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाऽऽम्नायत इति शक्यते वक्तुम् ।
प्रकरणात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्राग-
वस्थानेनापि मन्त्रेणाऽऽम्नायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकार-
विषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥

रोहिताद्युपचारस्यायोगादित्याह—रोहितादीनां चेति । शाखान्तरीयवाक्येन(ण)
शाखान्तरस्य वाक्य कथं निर्णेतव्यमित्याशङ्क्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादित्याह—
असंदिग्धेनेति । न परशाखान्तरस्यवाक्यादिष्टसिद्धिः किं तू पूर्वापरालोचनायामिय-
मपि श्वेताश्वतरश्रुतिरस्मदनुगुणेत्याह—तथेति । ब्रह्मणः शुद्धत्वान्न जगद्धेतुतेति
पृच्छति—किमिति । यज्जगत्कारणं तर्हि ब्रह्म किं वाऽन्यदिति वा प्रश्नो जगदु-
त्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेति वा ते ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमृश्य ध्यानाख्येन योगे-
नानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टास्तस्यैव देवस्याऽऽत्ममूतामैक्येनाध्यस्ता मायाशक्तिं
गुणत्रयात्मिका त्रिगुणजगन्निर्माणसहकारिणीमपश्यन्निति श्रुतेरजामन्त्रस्यापि मूलप्रकृ-
तिविषयतेत्यर्थः । न केवलमुपक्रमादेवमुपसंहारादपीत्याह—वाक्येति । परकीये
प्रधाने मायाशब्द वारयति—मायिनं त्विति । अविद्याशक्तियोनिस्तस्याश्चाभेदेऽपि
कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा । न च सा परेष्टा प्रकृतिरेकस्य देवस्य तदधिष्ठातृत्वश्रुतेः ।
पूर्वोत्तरविरोधादजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वाभावे स्थिते तदुभयानुगुण्यन्मायाशक्तिविषयत्व-
मेव तस्येत्याह—प्रकरणात्त्विति । दैव्याः शक्तेस्तद्वेद तर्ह्यव्याकृतमिति श्रुत्यन्त-
रप्रसिद्धिं सूचयति—अव्याकृतेति । तस्याभेदिव्यक्तनामरूपकार्यलिङ्गकमनुमान-
माह—नामेति । पूर्वोत्तराभावाभ्यामिवेति वक्तुमपिशब्दः । कथमस्मिन्पक्षे लोहित-
शुरूकृष्णामिति कारणभूतमायाशक्तेरैरूप्य वैश्वरूप्यात्तत्राऽऽह—तस्याश्चेति ॥९॥

[अ० १ पा० ४ सू० १०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३६९

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसमतप्रधानयोर्मध्ये तादृ-

शप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० २)

कथं पुनस्तेजोवन्नैत्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं
शक्यते यावता न तावत्तेजोवन्नेष्वजाकृतिरस्ति न च तेजोव-
न्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति ।
अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥ (२)

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि
कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूपककृप्तिस्तेजोवन्नलक्षणायाश्चराच-
रयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहि-
तशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुवर्करो सरूपवर्करो च तां च कश्चिदजो
जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि
तेजोवन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं
विकारजातं जनयत्यविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च
परित्यज्यत इति । न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो
जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नो-
तीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषां किं तु बन्ध-
मोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य

अवान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सत्यवान्तरप्रकृत्यर्थत्वममृष्यन्नाह—
कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्या योगाद्वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति—यावतेति । आकृतिर्जातिः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । जातिर्जन्म
तदभावोऽजातिरेवं रूढियोगाभ्यां यस्मादजाशब्देन तेजोवन्नाख्या प्रकृतिर्न ज्ञातुं
शक्या तस्मान्नाजामन्त्रस्यावान्तरप्रकृत्यर्थतेत्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमित्याह—अत इति ।
पक्षद्वयमनङ्गीकारपरास्तमित्याह—नायमिति । अजाशब्दस्तर्हि कथमवान्तरप्रकृतौ
वर्तते तत्राऽऽह—किमिति । कल्पनोपदेशं दर्शयति—अजेति । तमेवोपदेशं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति—यथेति । ननु च्छागा न लोहितशुक्लकृष्णैवान्यथाऽपि भानात्त-
त्राऽऽह—यदृच्छयेति । वर्करो बालपशुः । यत्तु क्षेत्रज्ञभेदोपलम्भात्प्रधानवादप्र-
त्यभिज्ञेति तत्राऽऽह—न चेति । तत्र हेतुः—न हीति । व्यवस्थावादि शास्त्रं
तदर्थं भेदमपि साधयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रसिद्धं त्विति । प्रमाणातिरेकेण प्राप्ति-

बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्या-
ज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः । “ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ” [श्वेता० ६-११] इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । “ मध्वादिवत् ” । यथाऽऽदित्यस्यामधुनो मधुत्वम्
[छा० ३-१] वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम्, [वृ० ५-८] घुलोकादीनां
चानग्नीनामग्नित्वम्, [वृ० ६-२-९] इत्येवंजातीयकं कल्प्यते,
एवमिदमजाया अजात्वं कल्प्यते इत्यर्थः । तस्मात् “ अवि-
रोधः ” तेजोवन्नेष्वजाशब्दमयोगस्य ॥ १० ॥ (२)

प्राणचक्षु श्रोत्रमनोमानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ३)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवति-
ष्ठते । “ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य

द्वययोगात्तत्प्रसिद्धस्य तस्य प्रामाणिकतया वस्तुतेत्याशङ्क्याऽऽह—भेदास्त्विति ।
कथं तस्य कल्पितत्वमिन्याशङ्क्यैक्यवादिवाक्यवशादित्याह—एक इति ।
श्रुत्यन्तरमैक्यवादि संग्रहीतुमादिपदम् । दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे—मध्वादिवदिति ।
रोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणसामान्यव्यवधानेन रज.सत्त्वादिव्यवहितलक्षणा-
नुगृहीतामजाशब्दस्य योगवृत्ति प्रधाने वाधित्वा रोहितादिगुणसहतिप्रधान तेजोवन्न-
मजाकारं परिकल्प्याजाशब्दस्य रूढिग्रहो युक्तः समुदायप्रसिद्धित्यागेनावयवप्रसि-
द्ध्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिह च रूपकरुपनया समुदायप्रसिद्धेरनेपेक्षायोगादिति चका-
रार्थमभिप्रेत्याविरोधं व्याकुर्वन्नुपसहरति—तस्मादिति । तथा चाजामन्त्रस्यावान्तरपर-
मप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्व सिद्धमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२)

अजाशब्दस्य योगं निरस्याजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्व निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनश-
ब्दस्य योगनिरासेन यस्मिन्नित्यादिमन्त्रस्य प्रधानार्थत्व निरस्यति—न संख्येति ।
पञ्चजनमन्त्रः सांख्योपसंग्रहो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढ्यविनिगमाद्विशये सगति-
माह—एवमिति । अध्यात्माधिकारे प्रसिद्धच्छागाया अयोगादजा तेजआदिकेत्यु-
क्तमत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यादवयववृत्त्या सांख्यतत्त्वपरतेति सग-
तिरित्यर्थः । पञ्चजनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयदृढोकरणात्पादा-
दिसगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाशब्दत्वनिवृत्त्या गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तदशब्दत्व-
स्थित्या तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं बृहदारण्यकस्थं पठति—यस्मिन्निति ।

[अ० १पा० ४सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३७ ?
 प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोज्ञाना पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ३)

आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ” [बृ० ४-४-१७] इति ।
 अस्मिन्मन्त्रे “ पञ्च पञ्चजना ” इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा
 पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्च पञ्चकाः
 पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तयां पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः
 संख्येया आकाङ्क्षयन्ते तावन्त्येवं च तत्त्वानि साख्यैः
 संख्यायन्ते—

“ मूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्माद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ”

[सांख्यका० ३] इति । तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसं-
 ख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं
 पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः—“ न संख्योपसं-

पञ्चजना वाक्यशेषस्था. प्राणादयः पञ्चाव्याकृताख्यश्चाऽऽकाशो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव
 निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकममृतमात्मान मन्ये यद्यपि पूर्वं मर्त्योऽभूत् तथाऽपीदानीं विद्वान-
 मृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम् । कथमस्मान्मन्त्रात्प्रत्यवस्थान साख्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह—
 अस्मिन्निति । तथाऽपि कथं साख्यवादप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—त इति । पञ्चविंशतिसं-
 ख्यादृष्टावपि साख्यीयतत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य साख्यैव संख्येयाकाङ्क्षाया स्मृतिसिद्ध-
 तत्त्वानि सगृह्णातीत्याह—तयेति । न चाऽऽधारत्वेनाऽऽत्मनोऽवस्थानादाकाशस्यै च
 पृथक्कथनात्त्रयोविंशतिर्जना इति वाच्यं मूलप्रकृतिं सत्त्वादिभिर्विभज्य पञ्चविंशतित्वक-
 ल्पनात् । न चैवमात्माकाशाभ्या सप्तविंशतित्वं गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकरणादि-
 त्यभिप्रेत्याऽऽह—तावन्तीति । तत्र साख्यस्मृतिमाह—मूलेति । अविकृतिरन्यस्य
 कस्यचिद्विकारो नेति यावत् । महदहकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महा-
 नहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहकारोऽपि तामसस्तन्मात्राणां प्रकृतिः सात्त्विक-
 कस्त्वेकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्राण्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः । पञ्च भूतान्येका-
 दशेन्द्रियाणि षोडशको गुणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वेऽपि तत्त्वा-
 न्तराप्रकृतित्वाद्विकृतय एव । पुरुषस्तु कौटुल्यात्प्रकृतिविकृतित्वविरहीत्यर्थः । संख्यो-
 पसंग्रहादिति व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमुपसहरति—तयेति । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञा
 विभजते—तत इति । श्रुत्युक्तसंख्ययाऽपेक्षितसंख्येयविशेषार्पणं स्मृतेर्युक्तं तयोर्मूल-

१ ङ ज. 'या च प' । २ ज 'व त' । ३ क ज. 'कस्तु वि' । ४ ङ. अत्र । ५ क. ठ.
 ङ. 'पञ्च व' । ६ ठ. ङ. 'स्य प' ।

ग्रहादपि" प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् ।
 "नानाभावात्" । नाना हेतानि पञ्चविंशतिस्त्वानि नैषां पञ्चशः
 पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च
 पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनियन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु
 द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यै-
 वेयमवधद्वारेण लक्ष्यते । यथा " पञ्च सप्त च वर्षाणि न
 वर्षं शतऋतुः" इति द्वादशवार्षिकीमनाष्टाष्टिं कथयन्ति तद्वदिति,
 तदपि नोपपद्यते । अथमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽ-
 श्रयणीया स्यात् । परश्चान् पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः
 पञ्चजना इति । पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् ।

मूलित्वादित्याह—कस्मादिति । सौत्र हेतुमुपादाय व्याचष्टे—नानेति । नानात्वमेव
 न विरुद्धमित्याशङ्क्याभिप्रेत नानात्वमाह—नैषामिति । न हि सत्त्वरजस्तमोमहद-
 हकाराणा क्रियागुणजातीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्त सत्त्वादिषु चानुवृत्तः
 कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुर्घ्राणानामुक्तो धर्मः सभवत्याकाशस्य
 पृथगुक्तेरप्रवेशात् । एव रसनादिष्वपि पञ्चशः साधारणधर्मवैधुर्यमिति भावः ।
 किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । पञ्चविंशतिसंख्यान्तराले पञ्चानामपि
 पञ्चसंख्याना भावात्तथोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । त्रयस्त्रिंशद्देवा इति महा-
 संख्यायामष्टौ वसव इत्यवान्तरसंख्या साधारणधर्माधीना तथाऽत्रापि न साधारणध-
 र्माहिते महासंख्यायामवान्तरसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्त-
 त्पौर्वापर्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणार्थमपरसंख्योक्तिरिति पूर्वपक्षदेशोयश्चोद-
 यति—अथेति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—यथेति । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चश-
 ब्दद्वयदर्शनेऽपि पञ्चसंख्याद्वयरूपावान्तरसंख्यया पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्योपलक्ष्यत्वे
 श्रुतिसंभवे लक्षणा न युक्तेति परिहरति—तदिति । किं च पञ्चशब्दस्य जनशब्देन
 समस्तत्वात्पञ्चसंख्याद्वयासिद्ध्या तद्वारा पञ्चविंशतिसंख्याऽपि न सिध्यतीत्याह—पर-
 श्चेति । समस्तत्वे हेतुमार्हं—पारिभाषिकेणेति । अन्तानुदात्तस्वरो भाषिकग्रन्थ-
 सिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथा हि प्रथमोऽस्मिन्मन्त्रे पञ्चशब्दो भवत्युदात्तो द्वितीय
 सर्वानुदात्तो जनशब्दश्चान्तोदात्तस्तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयो समासमन्तरे
 णान्त्यस्याऽऽकारस्योदात्तत्वमितरेषा चानुदात्तत्व समासस्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदा-
 त्तत्वविधानात्, "अनुदात्त पदमेकवर्जम्" [पा०सू० ६ १ १५८] इति च सूत्रेणोदात्त-

प्रयोगान्तरे च “पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्” [तै०सं० १-६-१-२]
इत्यैकपदैकस्वयैकविभक्तिकत्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न
वीप्सा पञ्च पञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति ।
न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेष-
णं पञ्च पञ्चका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ।

स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं हित्वा शिष्टस्यानुदात्तत्वं स्मर्यते । एवमन्तोदा-
त्तस्वरबलात्तत्र समासो निर्धारितः । भाषिके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे स्वरि-
तोऽनुदात्तो वेति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणावस्थायामुदात्तो
भवतीत्यपवादः स्वीकृतः । ततश्चान्त्यादाकारादितरेषामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशायामुदा-
त्तत्वं प्राप्तमुदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्त्यस्य परल्यतयो-
च्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं तदत्राऽऽकारो नकारादुपरितनः सत्राकाशश्चेत्यनेन ल्य-
तयोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति स चैवमन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । अन्तोदात्तो
भाषिक इति पक्षे त्वध्ययनविरोधः । तेन पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादसमासा-
सिद्धिरिति भावः । अन्यत्र चैवंविधप्रयोगस्यैकपदत्वनिश्चयादिहापि तत्सामान्यादे-
कपदतेति समासे हेत्वन्तरमाह—प्रयोगान्तरे चेति । आज्यमसीत्याज्यस्याधिकारा-
दाज्यं संबोध्य “ पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ” इति तैत्तिरीयक-
श्रुतेः पञ्चानां पञ्चजनानां देवताविशेषणानां कृते यन्त्रवद्यवस्थितं यन्मदीयं शरीरं
तदेव धर्त्रमैहिकामुष्मिकभोगधारणसमर्थं तद्वैकल्यार्थं गृह्णामीति यजमानोक्तिः । समा-
सेऽपि किं स्यात्तत्राऽऽह—समस्तत्वाच्चेति । वीप्साभावे पञ्चसंख्याद्वयासिद्धेस्त-
द्वारा पञ्चविंशतिसंख्याया न लक्ष्यतेत्यर्थः । किं चासमासेऽपि पञ्चशब्दद्वयप्रयोगे
दशानामेव लाभान्न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञेत्याह—न चेति । पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयग्र-
हेऽपि दशैव तत्त्वानि सिध्यन्ति न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । यद्वा समास
एव पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयाग्रहात् लक्षणयाऽपि पञ्चविंशतिसंख्याधीरित्यर्थः । नन्वस-
मासेऽपि वीप्सां हित्वा दण्डिन्यायेन जायमानाजायमानसाधारणजनशब्दोक्ततत्त्ववि-
शेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादाद्यपञ्चसंख्यायाः सांख्यीयपञ्चविंशतिधीरिति नेत्याह—
न चेति । शुक्लादिशब्दवत्पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यपरत्वाद्गुणभूतसंख्याया न
संख्यान्तरेण विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदा-
कृष्टा संख्या नैकेनाप्यन्वियादित्याह—उपसर्जनस्येति । न खलूपसर्जनमुपसर्जनान्त-
रेण साक्षादेव संबध्यते प्रधानानुयायित्वात्तेषा मिथःसंगत्ययोगादतः संख्ययोर्विशेषण-

नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिं प्रत्येप्यन्ते । यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति पञ्चविंशति(तिः)पूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ब्रूमः । युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायैत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पञ्च जना इत्यादित्त एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव भवेत्तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । “ अतिरेकाच्च ” न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावदिह

विशेष्यतया न पराभीष्टसंख्याधीरित्यर्थः । नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वपक्षिणं संख्यान्तरानाकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्या दूषयितुमुत्थापयति—नन्विति । प्राप्तपञ्चसंख्याकानां जनानां पञ्चसंख्यया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वधीरित्येतदृष्टान्तेन साधयति—यथेति । जायन्त इति जनाः पञ्च च ते जनाश्चेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रत्याह—नेतीति । दृष्टान्ते संख्यान्तराकाङ्क्षां दर्शयति—युक्तमिति । द्विगुसमासेन समाहाराभिधानात्पदान्तरोक्तसंख्यया समाहारोऽवच्छेत्तुं युक्तः । उत्पत्तिशिष्टया तुल्यपदस्थसंख्यया समाहारिणः पूला अवच्छिद्यन्ते तेन पञ्चपूलीत्यत्रास्त्याकाङ्क्षेति विशेषणविशेष्यधीरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके नैवमाकाङ्क्षेत्याह—इहेति । पञ्चजना इत्यत्र डीबन्तत्वाश्रुत्या समाहारादृष्टेर्जनानां च स्वगतसंख्यावच्छिन्नत्वान्न संख्यान्तराकाङ्क्षेति कुतो विशेषणविशेष्यतेत्यर्थः । जनानामुत्पत्तिशिष्टसंख्यावरुद्धानां शब्दान्तरोक्तसंख्यानवरोधेऽपि पञ्चसंख्यायाः संख्यान्तरानवरुद्धत्वात्तयाऽवरोधः स्यादित्याशङ्क्य नोपसर्जनन्यायमवतारयति—भवदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । विशेषणविशेष्ययोरेव योगो न विशेषणयोरन्योपसर्जनत्वादित्युक्तमित्यर्थः । नानामावादिना सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । पञ्चपञ्चजनशब्दो न पञ्चविंशतितत्त्ववाचीत्यत्र सूत्रावयवं हेत्वन्तरमाह—अतिरेकाच्चेति । तदेव स्फोरयति—अतिरेको हीति । तत्राऽऽत्मकृतसंख्यातिरेकं विवृणोति—आत्मेति । इहेति मन्त्रोक्तिः । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन साधारण्यात्कथं तस्मादात्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह—

१ क. ड. व. 'शतिः प्र' । २ ट. 'यकत्वा' । ३ ख. 'ख्याना' । ४ ख. 'ना इति' । ५ क. ख. 'लनेव' । ६ क. स्फोटय' ।

प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । “ यस्मिन् ” इतिसप्तमी-
सूचितस्य “ तमेव मन्य आत्मानम् ” इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् ।
आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न
तस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च
तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा “ आका-
शश्च प्रतिष्ठितः ” इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न
पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं द्रूपणम् ।
कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वाना-
मुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्था-
न्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना
इति । उच्यते—“ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ” [पा०सू० २-१-५०]
इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः ।

यस्मिन्निति । आधारत्वेनाऽऽत्मनिर्देशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावान्नातिरेकः स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—आत्मा चेति । आधारान्तर्भावे दोषमाह—अर्थान्तरेति । आत्म-
नेवाऽऽकाशेनापि संख्यातिरेकं दर्शयति—तथेति । स हि तत्त्वेष्वन्तर्भूतो न वेति
विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—आकाशश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह—अर्थान्तरेति । न
च सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्याऽऽत्माकाशौ पृथगुक्तौ तत्र पञ्च पञ्चजना
इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धान्ताद्गुणानां मिथोभेद आधारत्वेनाऽऽत्मनि-
ष्कर्षेऽपि नमसो नाऽऽधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किं च पञ्चविंशतिसं-
ख्यादृष्टावपि न सांख्यीयतत्त्वधोः संख्येयमात्रेण संख्याया युक्तत्वादित्याह—कथं
चेति । कथं तत्त्वानामश्रुतत्वं जनशब्देन श्रुतत्वात्तत्राऽऽह—जनोति । संख्यैव
संख्येयं कल्पयन्ती सांख्यीयतत्त्वानि विषयी करिष्यतीत्यर्थोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—
अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तरं येन वाक्यस्योपपत्तिरिति पृच्छति—कथमिति ।
कर्मधारयाद्यनेकयोगेऽपि संज्ञासमासं बलवत्तरमाप्तोक्तेरुपेत्यात्र परेष्टसंख्याधीरेव नेति
परिहरति—उच्यते इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां विषये
सुबन्तेन समस्यन्ते दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति दर्शनात्स तु समासस्तत्पुरुषसंज्ञ इति
स्मृतेरित्यर्थः । संज्ञात्वेऽपि पाचकशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमा-

ततश्च खूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते
न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कर्तृत्वस्यामाकाङ्क्षायां पुनः
पञ्चेति प्रयुज्यन्ते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पूर्वैवेत्यर्थः ।
सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥

के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

“यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः” इत्यत उत्तरस्मिन्पञ्चे ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुपञ्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रपन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः”
[बृह० (माध्य०) ४-४-२१] इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः
संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु
जनशब्दप्रयोगः । तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने
तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या
भवन्ति । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति ।

शङ्कयोक्तम्—ततश्चेति । सति संज्ञात्वे पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्षत्वादेक-
स्मिन्नपि वसिष्ठे सप्तर्षिशब्दवदेकत्रापि भवतीति भावः । प्राथमिकपञ्चशब्दस्यान्वय-
माकाङ्क्षया दर्शयति—त इति । वाक्यार्थं स्पष्टान्तं स्पष्टयति—पञ्चेति ॥ ११ ॥

स्वरूपविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्रामाण्यात्तद्विशेषसाधकस्य चादृष्टेस्तत्प्रामाण्ये संदिहानः
शङ्कते—के पुनरिति । सूत्रेणोत्तरमाह—तदिति । तद्याकुर्वन्निर्णायकमाह—यस्मि-
न्निति । अप्यर्थे श्रुतावुतशब्दः । यऽपि प्राणादीनां प्राणनादिसाधकमात्मानं विदुस्ते
ब्रह्म निश्चितवन्त इति योजना । पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिष्वग्रहीतसंगतिस्तान्कथ-
माचक्षीतेति शङ्कते—कथमिति । यथा सत्येत्युक्ते सत्यभामा गम्यते तथा जनशब्दो
भाष्ये पञ्चजनविषयः । किं पञ्चजनशब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्वं प्राणाद्यविषयत्वं
वा । नाऽऽद्यः, तेष्वपि शक्त्यग्रहणसाम्यादित्याह—तत्त्वेष्विति । द्वितीयं प्रत्याह—
समाने त्विति । कया तर्हि वृत्त्या पञ्चजनशब्देन प्राणादिधीर्लक्षणयेत्याह—जनेति ।
किं च पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तपूर्वत्वाद्युक्ता तेषां पञ्चजनशब्द-

[अ० १ पा० ४ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३७७
 प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोप्रानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम् , (अधि० ३)

जनैवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः “ ते वा एते पञ्च
 ब्रह्मपुरुषाः ” [छा० ३-१३-६] इत्यत्र । “ प्राणो ह पिता
 प्राणो ह माता ” [छा० ७-१५-१] इत्यादि च ब्राह्मणम् ।
 समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथ-
 मप्रयोगे रूढिः शक्याऽऽश्रयितुम् । शक्योद्भिदादिवदित्याह ।
 प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्या-
 हारात्तद्विषयो नियम्यते । यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं

तेत्याह—जनेति^३ । किं च पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति—
 ते वा इति । ते खल्वेते हृदयच्छिद्रेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पञ्चसु पञ्च प्राणा-
 दयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य द्वारपाला इत्यत्र प्राणादिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः ।
 प्राणस्य सर्वात्मत्वादपि तदात्मकानां तेषां युक्ता पञ्चजनशब्दतेत्याह—प्राणो हेति ।
 अवयवप्रसिद्धिसंभवे समुदायप्रसिद्धिरयुक्ता । संभवति पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्र-
 सिद्धिः । पञ्च च ते जनाश्चेति व्युत्पत्तेः । तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां छत्रि-
 न्यायेन जनशब्दितानां पञ्चसंख्यावतां पञ्चसंख्यावत्त्वे पञ्चविंशतित्वसिद्धिरित्या-
 शङ्क्याऽऽह—समासेति । रूढिमाक्षिपति—कथमिति । जनशब्दितमनुष्येषु पञ्च-
 जनशब्दस्य दृष्टत्वात्प्रथमप्रयोगाभावासिद्धावपि तदभावमुपेत्य दृष्टान्तमाह—शक्येति ।
 संग्रहवाक्यं विवृणोति—प्रसिद्धेति । तत्रोद्भिदधिकरणमुदाहरति—यथेति । उद्भिदा
 यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिद्वत्पदं विधेयगुणार्पकं वा कर्मनाम वेति संशये खनित्रादावुद्भि-
 द्छब्दस्य प्रसिद्धेर्नामत्वे च यजतितुल्यार्थत्वेनाऽऽनर्थक्याज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति
 प्राप्ते यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थकल्पनादुद्भिदेति करणार्थपदस्य तत्सामानाधिकर-
 ण्यात्तदेकार्थत्वादुद्भिद्वत्तेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा यागं भावयेद्यागेन पशु-
 मिति वैयधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्या-
 द्विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्चोद्भिनात्ति साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धियोगादत्र
 नामत्वसिद्धौ चान्यत्र समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ नामवद्यागानुवादेन गुणफल-
 विधिसंभवाज्ज्योतिष्टोमे वा प्रकृते गुणविध्ययोगात्कर्मनामैव संनिहितयज्यनुरोधादुद्भि-
 त्वदमिति राद्धान्तितमित्यर्थः । संग्रहवाक्यस्थादिशब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह—यूप-
 मिति । छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्यूपपदस्य तदर्थश्छेदनयोग्यो दारुवि-
 शेपो गम्यते । वेदिं करोतीति च करोतिसमभिव्याहाराद्वेद्यर्थः संस्कारयोग्यः स्थाण्डि-

१ क. 'नपर्यायश्च । २ ड. न. 'नेन ह्य' । ३ क. छ. ठ. ड. 'ति । प्र' । ४ ख. ठ. ड.
 'तितत्वसि' ।

करोतीति । तथाऽपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादव-
गतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु
वर्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा अमुरां रक्षांसि च पञ्च
पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निपादपञ्चमाः
परिगृहीताः । कचिच्च “ यत्पाञ्चजन्यया विशा ” [ऋ० सं०
८-५३-७] इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते ।
तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्त-
त्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया “प्राणादयो वाक्यशेषात्”
इति जगाद ॥ १२ ॥

भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणा-
दिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयु-
र्येऽन्नं प्राणादिषु नाऽऽमनन्तीति । अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥ (३)

“ असति ” अपि काण्वानामन्ने “ ज्योतिषा ”
तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत । तेषां हि “ यस्मिन्पञ्च
पञ्चजनाः ” इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्ने ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव

लविशेषः सिद्ध इत्यर्थः । दृष्टान्तत्रयार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । आचार्य-
देशीयानां मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निपादः । श्रुत्य-
न्तरानुसारेण संभावितं पक्षान्तरमाह—कचिच्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति
विशा पुरुषरूपया यदिन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा असृक्षत सृष्टास्तद्युक्तं घोषातिरेकेण
तदोह्वानाघोषादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः । ततोऽत्र पञ्चसंख्याया उपलक्षण-
त्वात्पञ्चजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमित्यर्थः । उक्तपक्षान्यतमग्रहेऽपि साख्यनिरासयो-
गात्प्रधानस्याशब्दत्वसिद्धेरस्माकं न विशेषपक्षपातोऽस्तीत्याह—तदिति । आचार्य-
वचनं विरुध्यते तस्य प्राणादिविषयत्वादित्याशङ्क्य व्याख्यानतराभावधिया तन्न प्रवृत्त-
मित्याह—आचार्यस्त्विति ॥ १२ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं श्रुत्योर्मिषोविरोधं चोदयति—भवेयुरिति । सूत्रमुत्तरत्वेनाव-
तारयति—अत इति । तद्व्याकरोति—असत्यपीति । ज्योतिरपि पञ्चसंख्यापूरकमा-
त्मातिरिक्तं काण्वश्रुतावश्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति । यत्पूर्वकालपरिच्छेद्यमुक्तं
तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेनाऽऽयुष्टेन जीवनगुणवृत्तयोपासते देवास्तेनाऽऽ-

ज्योतिरधीयते “ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः ” इति ।
 कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समा-
 नमन्नगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्ब्रूयते केषांचिन्नेति । अपेक्षा-
 भेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमन्नपठितमाणादिपञ्च-
 जनलाभान्नास्मिन्मन्नान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तदला-
 भात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे
 ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्पो-
 ढशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः
 काचित्प्रधानविषयाऽस्ति स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते
 ॥ १३ ॥ (३)

ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वम्, (अधि० ४)

कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गति-

युष्मन्तस्ते जाता इत्याह—तदिति । अस्मिन्मन्त्रे पृष्ठयन्तज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरणं न
 त्वात्मज्योतिषा तस्यैकस्याऽऽधाराधेयत्वायोगात् । केषांचित्पञ्चसंख्यापूरकं ज्योतिर-
 न्येषां नेति न विकल्पो वस्तुनीति शङ्कते—कथमिति । आहकसामर्थ्यभेदादविरोध-
 माह—अपेक्षेति । तदेव स्फुटयति—माध्यंदिनानामिति । तथाऽपि कथमेकस्यैव
 ज्योतिपस्तुल्ये मन्त्रे ग्रहाग्रहौ न हि वस्तुनि विकल्पोऽस्ति तत्राऽऽह—अपेक्षेति ।
 उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । विरोधेऽपि तुल्यबलत्वाज्ज्योतिर्विहाय वाक्यशे-
 पस्थानामेव प्राणादीनां सान्नाना कचिद्ग्रहणमन्यत्र सज्योतिषां तेषामेव ग्रहणं क्रिया-
 यामिव वस्तुन्यपि दृष्टिक्रियायां विकल्पसिद्धेरिति मत्वाऽऽह—तद्वदिति । पञ्चज-
 नमन्त्रात्प्रधानस्य श्रुतिमत्त्वाभावेऽपि प्रकाशान्तरेण तस्य तद्वत्त्वमाशङ्क्य तद्विषयत्वेन
 संभावितश्रुतीनामन्यविषयत्वेन नीतत्वान्मैवमित्याह—तदेवमिति । तथाऽपि न ब्रह्मणि
 समन्वयः प्रधानार्थस्मृतिन्यायविरोधादित्याशङ्क्य भाविनं समाधिं सूचयति—स्मृति-
 रिति ॥ १३ ॥ (३)

पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधाननिराकरणेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वं प्रत्यविगीतत्वमुक्तम् ।
 इदानीं कारणविषयाणां तेषा मिथोव्याहृतार्थत्वेन स्वतोनिश्चायकत्वान्मानान्तरसिद्धप्र-
 धानलक्षकत्वे गतिसामान्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—कारणत्वेन चेति । अधिकरण-
 तात्पर्यं वक्तुं जन्मादिसूत्रे वृत्तं कीर्तयति—प्रतिपादितमिति । शास्त्रयोनित्वाधिक-
 रणमारभ्याऽऽनुमानिकसूत्रात्प्राक्तनाधिकरणानां तात्पर्यमनुवदति—प्रतिपादितमिति ।

सामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्द-
त्वम् । तत्रेदमपरमाशङ्क्यते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्म-
विषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् ।
कस्मात् । विगानदर्शनात् । प्रतिवेदान्तं ह्यन्याऽन्या सृष्टिरुपल-
भ्यते क्रमादिर्वचिष्यात् । तथा हि—कचित् “आत्मन आकाशः
संभूतः” [तै० २-१] इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते ।
कचित्तेजआदिका “ तत्तेजोऽसृजत ” [छा० ६-२-३] इति ।
कचित्प्राणादिका “ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम् ” [म०
६-४] इति । कचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते “ स

अधिकरणत्रयार्थमनुवदति—प्रतिपादितं चेति । संप्रति कारणे ब्रह्मण्यन्वयपर्यवसा-
नाय कारणविषयवाक्याना(णा)मविरोधार्थमधिकरणमारभमाणो जगत्कारणवादिवाक्यानि
ब्रह्मणि मानं न वेति विप्रतिपत्तेर्विशये पूर्वत्रान्नज्योतिषोर्विकल्पेन निर्देशादविरोधे
सिद्धेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—
तत्रेति । कारणत्वं ब्रह्मणो गतिसामान्यादुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । न
चाविरोधार्थमधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यं समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने मानान्तरविरोधा-
शङ्कानिरासस्याविरोधाध्यायार्थत्वादिह च कारणविषयवाक्याना(णा)मेव मिथोविरोधान्न
समन्वयो ब्रह्मणीत्याशङ्क्य तन्निरासेनैव समन्वयस्यैव साध्यत्वादध्यायसंगतिसिद्धेः
कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति ज्ञाप-
यितुं नात्र परिह्रियते कार्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वमुपेत्योत्तरत्र तदीयश्रुतिविरोधः परिहरि-
ष्यत एतेन श्रुतिशास्त्रसंगती सिद्धे । काचित्कासत्पदस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य चासद्वाद-
परत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युद्स्य गतिसामान्यस्थापनात्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे कार्य-
द्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्त्या तल्लक्षिते परस्मिन्नपि तदापत्तेर्न कारणे तुरीये च
समन्वयधीरिति गतिसामान्यासिद्धिः । सिद्धान्ते ब्रह्मणि कारणत्वस्य कल्पितत्वात्तत्र
वस्तुतोऽविवादात्तल्लक्षिते सत्यज्ञानादिलक्षणे तस्मिन्नन्वयसिद्धेर्गतिसामान्यसिद्धिः ।
प्रतिपादितस्यासिद्धिरयुक्तेति शङ्कते—कस्मादिति । कार्ये कारणे च विप्रति-
पत्तिदर्शनादुक्तस्यापि भवत्यसिद्धिरित्याह—विगानेति । कार्यविषयं विगानं ताव-
दर्शयति—प्रतीति । क्रमादीत्यादिशब्दादक्रमो गृह्यते । क्रमवैचिष्यकृतं विगा-
नमाह—कचिदिति । आदिशब्दार्थमक्रमं कथयति—कचिदिति । ईक्षिता

इमाँल्लोकानसृजत । अम्भो मरीचीर्मरमापः ” [ऐ० आ० २-४-१-२-३] इति । तथा कचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते “ असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत ” [तै० २-७] इति । “ असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत् ” [छा० ३-१९-१] इति च । कचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते “ तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् ” इत्युपक्रम्य “ कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् ” [छा० ६-२-१-२] इति । कचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते “ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नापरूपाभ्यामेव व्याक्रियत ” [वृ० १-४७] इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या । स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्त-

परः सर्वनामार्थः । लोकान्विशिनष्टि—अम्भ इति । अम्भयशरीरप्रचुरः स्वर्गो लोकोऽम्भःशब्दार्थः । मरीचिरिति रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोकः । मर इति मरणप्रधानोऽयं लोकः । आप इत्यब्बहुलः पाताललोक इति विवेकः । कार्ये विप्रतिपत्तिवत्कारणेऽपि सा दृष्टेत्याह—तथेति । इदमसदिवाव्यक्तमग्रे प्रागवस्थायामिति यावत् । ततोऽनभिव्यक्तनामरूपात्कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातमेनभिव्यक्तमेव हि व्यक्तं भवतीत्याह—तत इति । छान्दोग्यश्रुतिस्रैत्तिरीयश्रुत्या तुल्यार्थेत्याह—असदिति । तत्समभवत्तत्कारणं यदात्मनाऽऽसीत्तत्सदर्थक्रियोन्मुख कार्यरूपेण च संवृत्तमित्यर्थः । तथाऽपि कुतो विप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह—कचिदिति । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे केचिदाहुः । तेषां मतं दूषयति—कुतस्त्विति । तदेव स्फुटयति—कथमिति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—सत्त्विति । विप्रतिपत्त्यन्तरमाह—कचिदिति । तदिदं जगत्तर्हि प्रागवस्थायामव्याकृतकारणमासीत्तत्किञ्च शब्दात्मनाऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहृत्य तत्फलमाह—एवमिति । वस्तुनीति कार्यकारणयोरुक्तिः । किं तर्हि न्याय्यं मानान्तरेण कारणे निश्चिते वेदान्तानां तल्लक्षकत्वमित्याह—स्मृतीति । स्मृतिः साख्यस्मृतिः । न्यायो भेदानां परिमाणादित्यादिः । कारणान्तरं प्रधानम् । कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्तेस्तल्लक्ष्येऽपि परत्र तद्वावा-

रपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सत्यपि प्रतिवेदान्तं
 सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किञ्चि-
 द्विगानमस्ति । कुतः । “ यथाव्यपदिष्टोक्तेः ” । यथाभूतो लोक-
 स्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन
 व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा—
 “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै० २-१] इति । अत्र ताव-
 ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म
 न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परे-
 णाऽऽत्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वे-
 षामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । “ बहु स्यां प्रजायेय ” [तै०
 २-६] इति चाऽऽत्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां
 विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत । तथा “ इदं सर्वमसृजत । यदिदं
 किञ्च ” [तै० २-६] इति समस्तजगत्स्रष्टिनिर्देशेन प्राक्स्रष्टेर-

द्रुतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । कार्ये विप्रतिपत्तिमु-
 पेत्य कारणे तां निराकुर्वन्प्रतिजानीते—सत्यपीति । स्रष्टरि यत्कारणत्वं तस्मिन्निति
 शेषः । तत्रापि विप्रतिपत्तिरुक्तेति शङ्कते—कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—यथेति ।
 यथाभूतत्वं विशिनष्टि—सर्वेत्यादिना । सर्वकारणत्वोपयुक्तमाद्यं विशेषणद्वयं तेन
 फलितं तृतीयं तेनोपलक्षितं तुरीयगोचरमवशिष्टम् । वेदान्तानां मिथोविप्रतिपत्त्यभावं
 मत्वोक्तम्—तथेति । मिथोविरुद्धार्थत्वेनानिश्चायकानां सर्वशब्दानां मानान्तरसिद्ध-
 प्रधानलक्षणाश्रयणाद्वरं बहुशब्दानुरोधेन कतिपयलक्षणाश्रयणं लाघवादिति वक्तुमनेक-
 शब्दानामविरोधं तावदाह—तद्यथेति । तद्विषयेणेत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्मार्थः । सोऽका-
 मयतेति कामयितृत्ववचनं जगदुपादानस्य ब्रह्मणः सृज्यमानज्ञतया सर्वज्ञतोक्तेत्याह—
 चेतनमिति । अपरप्रयोज्यत्वमिदं सर्वमसृजतेति स्वातन्त्र्यं तेन सर्वेश्वरत्वं दर्शित-
 मित्याह—अपरेति । सर्वात्मत्वमपि संगीतमित्याह—तदिति । तत्पदं पूर्ववत्सत्या-
 दिवाक्यापेक्षया तस्मादित्यादिवाक्यस्थात्मशब्दस्य परत्वं तस्य सर्वप्रत्यक्त्वमप्युक्तमि-
 त्याह—शरीरादि(दी)ति । एकत्वमपि तस्योक्तमित्याह—बहु स्यामिति । अद्विती-
 यत्वमपि तस्यैवोक्तमित्याह—तथेति । तैत्तिरीये यथोक्तब्रह्मोक्तावपि कुतो वेदान्ता-

द्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे । तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं
 तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक-
 मेवाद्वितीयम्” “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृ-
 जत” [छा० ६-२-१-३] इति । तथा “आत्मा वा इद-
 मेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मित्स ईक्षत लोकास्तु सृजै”
 [ऐ० आ० २-४-१-१-२] इति च । एवंजातीयकस्य कारण-
 स्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् ।
 कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते कचिदाकाशादिका सृष्टिः कचित्ते-
 जआदिकेत्येवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कारण-
 मपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतर्यधिगम्यमानमविवक्षितं भवितु-
 मर्हतीति शक्यते वक्तुम् । अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाऽऽ-
 चार्यः कार्यविषयमपि विगानं “न वियदश्रुतेः” [ब्र० सू०
 २-३-१] इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्य-
 त्वात् । न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्र-

न्तरेषु तदुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । तत्राऽऽदौ छन्दोगश्रुतिमाह—सदिति ।
 एकमेवाद्वितीयमित्येकत्वाद्वितीयत्वयोरुक्तिः । तदैक्षतेति सर्वजगदीक्षणश्रुत्या सर्वज्ञ-
 त्वोक्तिः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वात्मत्वोक्तिः । बहु स्यामिति स्वातन्त्र्योक्तेरैश्व-
 र्यगोः । ऐतरेयश्रुतावपि तादृग्ब्रह्मोक्तमित्याह—तथेति । इति चैकत्वाद्वितीयत्वादि
 पूर्वश्रुताविवोक्तमिति शेषः । यथोक्तं ब्रह्माथर्वणादावपि कथितमित्याह—एवमिति ।
 अविगीतार्थत्वान्न कारणे विप्रतिपत्तिरिति शेषः । कथं तर्हि कार्यवाक्यानि(णि) तानि
 तद्वारा कारणे विगानं सूचयन्ति तत्राऽऽह—कार्येति । तर्हि कार्यद्वारा कारणे ब्रह्म-
 ण्यपि विगानमुक्तं नेत्याह—न चेति । स्थाण्वादिविप्रतिपत्त्या घटादिष्वसाधारणस्व-
 रूपनिरूपितेष्वपि तदापत्तिरिति प्रसङ्गः । ननु स्थाण्वादेर्घटादेश्च भेदान्न तत्तद्वारा
 घटादौ विप्रतिपत्तिः कार्यकारणयोस्त्वभेदात्कार्यद्वारा कारणेऽपि स्यात्तत्राऽऽह—
 समाधास्यतीति । सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपत्य कार्यविगानसमाधिरुक्तस्तेषां तत्र
 तात्पर्यमेव नास्तीत्याह—भवेदिति । हेतुं साधयति—न हीति । तस्य प्रतिपादयि-
 तुमिष्टत्वाभावं स्पष्टयति—न हीति । यूया प्रपिष्टभाग इत्यादौ विधिवद्विध्वजिदादौ
 फलवच्चात्र फलं कल्प्यमित्याशङ्क्य फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात्फलवद्वा-

ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां गुणियुक्तत्वम्, (अधि० ४)

तिवद्ः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा । न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम् “अन्नेन सोम्य शुक्लेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ” [छा० ६-८-४] इति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते [छा० ६-१४] । तथा च संप्रदायविदो वदन्ति—

“मृद्धोहविस्फुलिङ्गायैः सृष्टिर्वा चोदिताऽन्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन” ॥

[माण्डू० का० ३ १५] इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिवर्द्धं तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तै० २-१] “तरति शोकमात्मवित्” [छा० ७ १-३] “तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति” [श्वे० ३-८] इति^१ । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् । “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम् “असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

कथसनिध्याम्नाताना तेनैकवाक्यत्वान्मैवमित्याह—न चेति । न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतेरपि तत्सिद्धिरित्याह—दर्शयतीति । शुद्धं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वार्थात्पर्यं युक्त्याऽपीत्याह—मृदादीति । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाज्जगतोऽपि ब्रह्माभेदः साध्यते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याविवक्षितत्वे वृद्धसमतिमाह—तथा चेति । लोहं सुवर्णमन्यथाऽन्यथेति वीप्सा ज्ञेया । अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फलवद्वाक्यसंबन्धार्थं ब्रह्मवाक्योत्थधियः फलवत्त्वमाह—ब्रह्मेति । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । विदुषामनुभवसिद्धं चैतदित्याह—प्रत्यक्षेति । ननु विद्वद्भिरपि नास्माभिरिदमवगम्यते तत्राऽऽह—तत्त्वमिति ॥ १४ ॥

सृष्टिवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावमुक्त्वा कारणे परोक्तं विगानमनूद्य तस्य परिहारयोग्यत्वमाह—यदिति । तत्र परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तैत्तिरीयैश्चु-

१ ज “लिङ्गैस्तु सृ” । २ ड. व “तिसव” । क “तिव” । ३ क ड. ज अ “ति च। प्र” ।
४ ख. स्वार्थेऽन्ता” । ५ ठ. ड. “यसृष्टशुत्पत्त्यनु” ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ (४)

“ असद्वा इदमग्र आसीत् ” [तै० २-७] इति नात्रास-
न्निरात्मकं कारणत्वेन श्राच्यते । यतः “ असन्नेव स भवति ।
असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो
विदुः ” इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपर-
म्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य “सोऽकामयत्” इति तमेव प्रकृतं
समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा “तत्सत्यमित्याच-
क्षते” इति चोपसंहृत्य “ तदप्येष श्लोको भवति ” इति तस्मि-
न्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति “ असद्वा इदमग्र आसीत् ”
इति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिञ्श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमा-
कर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत । तस्मान्नामरूप-
व्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणा-
भावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते ।
एषैव “ असदेवेदमग्र आसीत् ” [छा० ३-१९-१] इत्य-
त्रापि योजना । तत्सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावा-

त्यनुसारेण व्याख्यातुं प्रतिज्ञा पूरयति—असदिति । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्राह्मण-
स्यासंदिग्धतया कारणार्थत्वान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वापरानुसंधानेन साधयति—
यत इति । ब्रह्मास्तित्वलक्षणं निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरतीति संबन्धः । कोश-
पञ्चकोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यक्त्वमुक्तमित्याह—अन्नेति । ब्रह्मणः सत्त्वे प्रत्यक्त्वेऽपि
कारणस्यास्तित्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—स इति । इदं सर्वमसृजत यदिदं
किंचेत्याद्या सृष्टिश्रुतिः । उपक्रमोपसंहारयोरैकलूप्याद्वाक्यस्य कारणास्तित्वे तात्पर्यं
सिध्यतीत्याह—तदिति । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्ये नियामकाभावाद्ब्राह्मणस्य कारणास्ति-
त्वार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तन्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदपीति । व्यतिरेकद्वारोक्तं स्फो-
रयति—यदीति । कथं तर्हि सति कारणेऽसच्छब्देप्रवृत्तिः श्रुतिर्हि वाक्याद्ब्रह्मीयसी-
त्याशङ्क्योपचाराद्युक्ता श्रुतिरित्याह—तस्मादिति । सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणा-
त्प्रागेव ब्रह्मणि सच्छब्दोऽस्तोति प्रायेणेत्युक्तम् । तैत्तिरीयैकश्रुतावुक्तन्यायं बृहदार-
ण्यकच्छान्दोग्यश्रुतावतिदिशति—एषेति । ननु तैत्तिरीयके ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रोक्ते-
स्तयोरैकार्थ्याद्युक्त कारणस्तित्वार्थत्वमिह तदभावात्कथं सदर्थत्वं तत्राऽऽह—तदिति ।
पूर्वमसदेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—अत्यन्तेति । शशविषा-

भ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत । “ तद्धेक आहु-
 रसदेवेदमग्र आसीत् ” [छा० ६-२-१] इत्यत्रापि न श्रुत्यन्त-
 राभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्प-
 स्यासंभवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाढ्यायैवायं मन्दम-
 तिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् ।
 “ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ” [बृ० १-४-७] इत्यत्रापि न
 निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते “ स एष इह प्रविष्ट
 आ नखाग्रेभ्यः ” इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समा-
 कर्षात् । निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावल-
 म्बिना “सः” इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समा-
 कृष्येत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । प्रवि-
 ष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् “ पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः ”
 इति । अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जग-
 त्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते । दृष्टविपरीत-

णादौ कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपलम्भादासीच्छब्दस्य तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य वाऽयोगा-
 दत्यन्तासत्त्वे समाकर्षासिद्धिरित्यर्थः । उक्तन्यायं छान्दोग्येऽपि योजयति—तद्धेति ।
 उदितानुदितहोमवद्विरुद्धार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तरीयाभिप्रायेणैकीयमतीकौ
 का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियायामिति । तर्हि का गतिरेकीयमतीकैरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । सत्त्वेव सोम्येति समाकर्षादित्यत्रापि सूत्रं नेधम् । यत्तु
 स्वयंकर्तृकत्वमव्याकृतवाक्ये श्रुतं तद्वृषयति—तद्धेदमिति । तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रं
 योजयति—स इति । ननु सर्वनामप्रसिद्धार्थं नाप्रसिद्धमुत्थापयति तत्राऽऽह—
 निरध्यक्षेति । यद्यपि यन्मदन्यदित्यत्रोक्तो मच्छब्दार्थः स इति सर्वनाम्ना परामृ-
 श्यते तथाऽप्यव्याकृतवाक्येऽध्यक्षस्यासंनिहितत्वे कार्यानुप्रवेशित्वेनैष इति संनिहि-
 तावलम्बिना पराम्रष्टव्याभावात्तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथं परामृष्टस्याध्य-
 क्षत्वं तत्राऽऽह—चेतनस्येति । कार्यानुप्रविष्टस्य कुतश्चेतनत्वं तत्राऽऽह—प्रवि-
 ष्टस्येति । पश्यन्नात्मा चष्ट इति चक्षुरुक्तस्तथाऽसौ कर्तृव्युत्पत्त्या श्रोत्रादिसंज्ञो भवति ।
 इतश्च जगतो व्याकरणं साध्यक्षमेवेत्याह—अपि चेति । विमतं सकर्तृकं कार्य-
 त्वाद्धट्वादित्याह—यादृशमिति । ष्टस्य सकर्तृकत्वेऽपि सित्यादेस्तत्रेति व्यवस्थामा-
 शङ्क्याऽऽह—दृष्टेति । न केवलमनुमानाज्जगतो व्याक्रिया साध्यक्षा किं तु छान्दो-

१ ड. ज. व. ट. “तै। अनुप्र” । २ ख. “दौ कल्पान्त” । ३ ठ. ड. “स्य वायो” । ४ ख.
 “विष्टे कु” । ५ क. ख. ट. तु “छान्दोग्य” ।

कल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरमपि “ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” [छा० ६-३-२] इति साध्य-
क्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । “ व्याक्रियते ” इत्यपि
कर्मकर्तारि लकारः सत्येव परमेश्वरं व्याकर्तारि सौकर्यमपेक्ष्य
द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवि-
तरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः ।
यथा गम्यते-ग्राम इति ॥ १५ ॥ (४)

प्राणजीवपरात्मना मध्ये-परात्मन एव कृत्तजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां
षोडशगुरुषाणां कर्तृत्वानिराकरणम्, (अधि० ५)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—“ यो
वै बालाक्य एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै
वेदितव्यः ” [कौ० ब्रा० ४-१९] इति । तत्र किं जीवो
वेदितव्यत्वेनोपदिश्यत उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति
विशयः । किं तावत्प्राप्तम् । प्राण इति । कुतः ।

अथश्रुतेरपीत्याह—श्रुत्यन्तरमिति । बृहदारण्यकापेक्षयाऽन्तरशब्दः । श्रुत्यनुमा-
नाभ्यां जगतः सकर्तृकत्वे कर्मकर्तारि लकारश्रुतिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—व्याक्रियत
इति । तत्र संप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—यथेति । कर्मकर्तारि लकार इत्येतदुक्तं कर्म-
ण्येवासावित्याह—यद्वेति । कथं तर्हि जगतः सकर्तृकत्वं तत्राऽऽह—अर्थेति । तत्रापि
लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह—यथेति । तदेवं श्रुतीनामविगानाद्ब्रह्मणि गतिसामान्यं सि-
द्धम् ॥ १५ ॥ (४)

बहूनां शब्दानां मिथोविरुद्धार्थानामविरोधेनैककारणार्थत्ववदेकस्य शब्दस्यानेका-
र्थस्य विशेषार्थत्वेन वाक्यस्य कारणपरत्वमाह—जगदिति । अधिकरणस्य विषय-
माह—कौपीतकीति । श्रुतिं दर्शयन्नजातशत्रूक्तिमाह—यो वा इति । एतेषा-
मादित्यादीनाम् । न केवलं जगदेकदेशस्य कर्ता किं तु जगतः सर्वस्येत्याह—यस्येति ।
सामान्यविशेषार्थवाक्याभ्यां जगत्कर्ता ततो निष्कृष्टो द्रष्टव्य इत्याह—स इति ।
कर्मशब्दस्य हृदियोगाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति ।
प्राणस्य प्रथमप्राप्तौ हेतुं पृच्छति—कुत इति । एकवाक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो

प्राणजीवपरत्तमनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

“ यस्य वैतत्कर्म ” इति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्ष-
णस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च “ अधा-
स्मिन्प्राण एवैकधा भवति ” इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राण-
शब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बाला-
किना “ आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः ” इत्येवमादयः
पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेष-
त्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् “ कतम एको देव इति प्राण
इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ” [वृ० ३-९-९] इति श्रुत्यन्त-
रप्रसिद्धेः । जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि
धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् “ यस्य वैतत्कर्म ”
इति । सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां
कर्तोपपद्यते । वाक्यशेषे च जीवल्लिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं

नीतो वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दान्न शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकवाक्यत्वे यथोत्त-
रसच्छब्दात्प्राचीनोऽसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मत्वा
हेतुमाह—यस्येति । काचित्कहैरण्यगर्भमतद्योतिकर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्योक्तिद्वारा
गतिसामान्यं संसाध्य समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्राणजीवान्यतरस्य
वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिरुत्तरत्र परस्यैव तथात्वात्तत्सिद्धिरिति फलम् ।
श्रुतेऽपि कर्मशब्दे कथं प्राणधीरन्यत्रापि तद्योगात्तत्राऽऽह—परिस्पन्देति । कर्मश-
ब्दस्य क्रियादृष्टसाधारण्यादसाधारणप्रमाणाभावे कथं परिस्पन्देन प्राणधीस्तत्राऽऽह—
वाक्येति । करणोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यादनिर्णयं
शङ्कित्वोक्तम्—प्राणेति । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्वं तस्य तदकर्तृत्वादित्या-
शङ्क्याऽऽह—ये चेति । आदित्यादीनां प्राणावस्थाविशेषत्वे मानमाह—कतम
इति । “महिमान एवैते” इत्यादिना पूर्वोक्तदेवतानां प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या
तदवस्थात्वमुक्तमित्यर्थः । वाक्यान्तरे च लिङ्गस्यामूर्तरसस्य त्यदिति परोक्षसूत्रत्वोक्ते-
स्तस्येह त्यदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्य लिङ्गरूपादित्यादिदेवतात्वमित्याह—स
इति । पक्षान्तरमाह—जीवो वेति । तस्मिन्नमूर्ते कर्मशब्दायोगमाशङ्क्याऽऽह—
तस्येति । तथाऽपि तनुमहिम्नोऽस्य नाऽऽदित्यादिकर्तृत्वमित्याशङ्क्यादृष्टद्वारा तद्योग-
माह—सोऽपीति । कर्मशब्दस्य साधारणस्यादृष्टार्थत्वमुपेत्य कथं जीवोक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह—वाक्येति । तदेव स्फुटयति—यदिति । “तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्त-

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वानिराकरणम्, (अधि० ५)

वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं
प्रति ब्रुवोद्ययिपुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्व्याऽऽमन्त्रणशब्दा-
श्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यद्विघातोत्थोनात्प्रा-
णादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा पर-
स्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते—“ तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा
वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एव-
मेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति ” [कौ० ब्रा०
४-२०] इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणश-
ब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयः । न
परमेश्वरस्तलिङ्गानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर
एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् । उपक्रमसाम-
र्थ्यात् । इह हि बालाकिरजातशत्रुर्णौ सह “ब्रह्म ते ब्रवाणि”

मेतैर्नामिरामन्त्रयांचक्रे बृहत्प्राण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्यौ” इत्यादिना संबो-
धनशब्दाश्रुतेरचेतनत्वेनानात्मत्वं प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तेर्वाक्यशेषस्तदर्थो न हि
ततोऽन्यो भोक्ताऽस्तीत्यर्थः । इतोऽपि वेदितव्यो जीव एवेत्याह—तथेति । परस्तादि-
त्यनन्तरवाक्यापेक्षया पश्चादिति यावत् । श्रेष्ठी प्रधानपुरुषः स्वैर्भृत्यैरुपकरणैरित्येतत् ।
भृत्या वा प्रधानमशनोच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह—यथेति । एवं जीवोऽप्यादि-
त्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । भृत्यवदादित्यादयोऽपि जीवं हविर्ग्रहणा-
दिनोपजीवन्तीत्याह—एवमिति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दो
जीवे कथं स्यात्तत्राऽऽह—प्राणेति । प्राणजीवयोरन्यतरस्य वेदितव्यत्वाद्गतिसा-
मान्यासिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमादुपसंहारे च
स्वाराज्यफलोक्तेः सर्वेषाम्पदाहलिङ्गात्क्रियत इति कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वस्य
परस्मिन्नेव युक्तत्वात्परमात्मैवायमित्याशङ्क्य बालाकिवाक्यादजातशत्रुवाक्यनियमा-
योगाद्योगरूढयोश्च रूढैर्बलीयस्त्वात्फलोक्तेश्चोपचरितार्थत्वान्मैवमित्याह—नेति । पूर्व-
पक्षमनूद्य सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । लिङ्गासिद्धेरीश्वरे निरस्ते निय-
मासिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति । यद्वाक्यशेषे संदिग्धं तन्निश्चितेनोपक्रमेण नेत-
व्यमित्याह—उपक्रमेति । तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह—इहेति । तद्वाक्ये

प्राणजीवपरात्मना मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

इति संवदितुमुपचक्रमे स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरु-
षानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूर्णो बभूव तमजातशशुः
“ मृषा वै खलु मा संवदिष्टा ब्रह्म ते ब्रवाणि ” इत्यमुख्यब्र-
ह्मवादितयाऽप्यत्र तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि
सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाजस्यादुपक्रमो वाध्येत । तस्मात्परमेश्वर
एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वराद-
न्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । “ यस्य वैतत्कर्म ” इत्यपि नायं
परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः ।
तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरु-
षाणामयं निर्देशः । “ एतेषां पुरुषाणां कर्ता ” इत्येव तेषां
निर्दिष्टत्वात् । लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य

ब्रह्मणोपक्रमेऽपि किमिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं नियम्यते नै हि भ्रान्तवाक्यादभ्रान्त-
वाक्यं नियन्तुं शक्यं तत्राऽऽह—स चेति । बालाकिना ब्रह्म नोक्तं चेतस्यैवो-
पक्रमो विरुध्येत राज्ञस्तु तथाऽनुपक्रमान्न तद्विरोधस्तेन तद्वाक्यस्याब्रह्मार्थतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तमिति । तथाऽपि कथं वेदितव्यस्य ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह—यदीति ।
राज्ञा बालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव वाच्यमन्यथा स्वस्या-
पि मृषावादित्वात्ततोऽविशेषादित्यर्थः । उपक्रमसामर्थ्यसिद्धमूपसंहरति—तस्मादिति ।
इतश्चेश्वर एव वेदितव्य इत्याह—कर्तृत्वं चेति । प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादीनां
तस्य तत्कर्तृत्वं युक्तं भोक्तुरप्यदृष्टद्वारा भोगोपकरणादित्यादिकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य
निरङ्कुशं तत्कर्तृत्वमेश्वरस्यैवेति विशिनाष्टि—स्वातन्त्र्येणेति । किं च कर्मशब्दस्य
चलनादृष्टयो रूढस्यान्यतरार्थत्वानियमात्क्रियत इति जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वेन ब्रह्मैव
ग्राह्यमित्याह—यस्येति । एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्तत्समविव्याहृतकर्मशब्दस्य तद्व-
शादन्यतरार्थत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह—तयोरिति । उपपदाभावाच्च तस्य नान्यतरा-
र्थतेत्याह—असंशब्दितत्वाच्चेति । एतच्छब्देन प्रकृतगामिना प्रकृतत्वात्पुरुषा एव
परामृश्यन्ते न जगदित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । तदनुक्तौ हेत्वन्तरमाह—
लिङ्गेति । पुरुषाणां बहुत्वात्पुलिङ्गशब्दवाच्यत्वादेतदित्येकस्य नपुंसकस्य चोक्तेर्न
पुरुषोक्तिरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्कथनेऽपि तदर्थक्रियायास्तत्फलस्य च कार्यजन्मनोऽ-
नुक्तत्वादेतत्कर्मेति तदुक्तौ न पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । क्रियात-

[अ० १ पा० ४ सू० १६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३९१

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना

ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वाऽयं निर्देशः कर्तृशब्देनैव तयोरु-
पात्तत्वात् । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन
निर्दिश्यते क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृत-
मसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाऽप्यसति विशेषोपादाने
साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितैवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति
गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् ।
पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं
जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति । “य एतेषां
पुरुषाणाम्” जगदेकदेशभूतानाम् “कर्ता” किमनेन विशेषेण
“यस्यै” कृत्स्नमेव जगदविशेषितं “कर्म” इति । वाशब्द
एकदेशवच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभि-
मताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादा-
नम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः

त्फले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाऽऽक्षिप्ते ताभ्यां कर्तुरवच्छेदादित्यर्थः । पारिशेषि-
द्धमर्थमाह—पारिशेष्यादिति । तस्य कथं कर्मशब्दत्वं न हि तच्चलनमदृष्टं वा
तत्राऽऽह—क्रियत इति । प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामसमानाधिकृतकर्मश-
ब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या कुतो जगदर्थतेति शङ्कते—नन्विति । सर्वनाम्नः संनिहितार्थ-
त्वाद्दुपपदाद्यभावे विशेषे संकोचायोगादेतच्छब्दसहितकर्मशब्देन जगदेवोक्तमित्याह—
सत्यमिति । किं चाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रकृतत्वात्तद्वारा
कृत्स्नजगदुक्तियोगादित्याह—पूर्वत्रेति । तर्हि तन्मात्रमेव सर्वनाम्ना ग्राह्यं श्रुतिलक्ष-
णयोः श्रुतेरौचित्यादित्याशङ्क्यं तदत्यागान्मैवमित्याह—अविशेषितमिति । तर्हि
सर्वनाम्ना जगद्ब्राहिणा पुरुषाणामपि ग्रहादेतेषामित्यादिपृथगुक्तिरनर्थिकेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—एतदिति । यस्य कृत्स्नं जगत्कर्म स वेदितव्य इति संबन्धः । वा-
शब्दाद्वेदितविकल्पं प्रत्याह—वाशब्द इति । तथाऽपि पुरुषाणां कर्ता यस्य
वैतन्कमेति कुतो भेदोक्तिर्जगत्कर्तृत्वोक्तेरेवाऽऽदित्यादिकर्तृत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—
य इति । उक्तन्यायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसंहरति—एवमिति ।
ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्वब्राह्मणग्र-

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वतिराकरणम्, (आधि० ५)

कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववे-
दान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चैतद्वाख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयो-
रेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति, तत्परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते—परिहृतं चैतत् “ नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
तद्योगात् ” [ब्र० सू० १-१-३१] इत्यत्र, त्रिविधं ह्यत्रोपास-
नमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं
चेति । न चैतन्न्याय्यमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य
वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् ।
उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते “स-
र्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं
पर्येति य एवं वेद” इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयनैवेद-
मपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते । “यस्य वैतत्कर्म” इत्यस्य

हणवदत्रापि व्यपदेशाभ्यां सर्वजगत्कर्ता वेदितव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तथाऽपि कथं
वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमपरस्यापि जगत्कर्तृत्वेदितव्यत्वयोगात्तत्राऽऽह—परमेति । उप-
निषदात्मैदंपर्यालोचनायामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृत्वायोगादत्र कृत्स्नजगत्कर्ता वेदितव्यः
पर एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा परोक्तमनूद्य प्रत्याह—जीवेति । अनुवादं विवृणोति—अथेति ।
सूत्रावयवेन परिहरति—अत्रेति । उक्तमेव सक्षिप्य स्मारयति—त्रिविधमिति ।
अस्तूपास्तत्रैविध्यं का क्षतिस्तत्राऽऽह—न चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धवा-
क्यैक्यमद्वात्र त्रैविध्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्ध(द्धि)माशङ्क्योक्तम्—तत्रेति । दर्शितमुप-
क्रमसाध्यादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि कथमुपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह—
उपसंहारस्येति । श्रेष्ठ्यं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यमैश्वर्यम् । स्वाराज्यमनन्याधी-
नत्वम् । प्रतर्दनविचारेण गत(तार्थ)त्वादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते—नन्विति ।
तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीते तुल्यमत्रापि
वाक्यैक्यमिति नार्थोऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र चलनादृष्टयो रूढेस्तद्ब्रह्मा-
क्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वाद्वाक्यभेदे शङ्कते तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह—
नेत्यादिना । तस्मादनन्तरोक्ताद्यस्येत्यादिवाक्यादिति यावत् । प्रकृताधिकरणं सप्त-

[अ० १ पा० ४ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३९३

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

ब्रह्मविषयत्वेन तत्र [ब्र० सू० १-१-३१] अनिर्धारितत्वात् ।
तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशब्दा पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राण-
शब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः”
[छा० ६-८-२] इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्म-
विषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥ (५)

अपि च नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्म-
प्रधानं वेति । यतः “अन्यार्थम्” जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम-
स्मिन्वाक्ये “जैमिनिः” आचार्यो मन्यते । कस्मात् । “प्रश्नव्या-
ख्यानाभ्याम्” । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यति-
रिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते “कैष
एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतदभूत्कृत एतदागात्”
[कौ० ब्रा० ४-१९] इति । प्रतिवचनमपि “यदा सुप्तः

म्यर्थः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दान्मुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति तत्राऽऽह—प्राणेति ।
मनस्तदुपाधिको जीवः । प्राणवन्धनं परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गं दृष्ट-
मिति तत्राऽऽह—जीवेति ॥ १७ ॥

जीवलिङ्गेनापि लक्ष्यते प्रत्यग्रह्येत्युक्तमिदानीं तद्विज्ञाज्जीवोक्तिमुपेत्य वाक्य-
तात्पर्यगम्यं ब्रह्मैवेत्याह—अन्यार्थं त्विति । इतश्च वाक्यं ब्रह्मार्थमेवेति सूत्रं व्याक-
रोति—अपि चेति । तत्र तुशब्दं व्याकुर्वन्प्रतिजानीते—नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्या-
र्थमित्यादि विभजते—यत इति । जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति—
कस्मादिति । सूत्रं पदमादाय प्रश्नं व्याचष्टे—प्रश्न इति । जीवाधिकरणभवनापा-
दानविषयत्वाज्जीवातिरिक्तार्थता प्रश्नस्येत्यर्थः । तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति—कैष
इति । हे बालाके शयनमेतद्यथा तथैष पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवा-
नित्यर्थः । भवनायतनं पृच्छति—केति । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काऽऽश्रये सुप्तोऽ-
भूदित्यर्थः । स्वापे शयनभवनयोराधारं पृष्टोत्थानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति—
कुत इति । एतदागमनं यथा तथा कस्माद्बुद्धोपदेशायामागद्बुत्थानं कृतवानि-
त्यर्थः । व्याख्यानं व्याचष्टे—प्रतिवचनमिति । तत्र प्राणशब्दात्कुतो ब्रह्मधीस्त-

१ ज. 'प्राणाश' । २ ड. म. 'सुप्त' ३ ट. 'पवो' । ४ क. 'तः पुरुष स्व' । ५ स. 'धैव पु' ।

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ” इत्यादि,
“ एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा
देवेभ्यो लोकाः ” [कौ० ब्रा० ४-२०] इति च । सुषुप्ति-
काले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति परस्माच्च ब्रह्मणः
प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य
जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनितविशेष-
विज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्वंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा
वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । “ अपि चैवमेके ” शाखिनो
वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानम-
यंशब्देन जीवमात्राय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति “ य
एष विज्ञानमयः पुरुषैः कैष तदाऽभूत्कृत एतदागात् ” [चृ०
२-१-१६] इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि “ य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशस्तस्मिञ्शोते ” इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः
“ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ” [छा० ८-१-१] इत्यत्र ।
“ सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति ” इति चोपाधिमतामात्मनाम-
न्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति
गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्य-
तिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥ (५)

त्राऽऽह—एतस्मादिति । सर्वकारणत्वोक्तेस्तत्र ब्रह्म सिद्धमित्यर्थः । सर्ववेदान्तप्रसिद्ध
चैतदित्याह—सुषुप्तीति । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेनोपपादयति—तस्मादिति । यतो
निःसंबोधः स्वच्छतारूपः स्वापो विशेपाभावात्सोऽस्य जीवस्य यत्र भवति स परमा-
त्मेति योज्यम् । ननु निःसंबोधित्वं स्वापस्यासिद्धं न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुतेस्तत्राऽऽह—
उपाधीति । अत एवोक्तं पश्यन्वै तत्र पश्यतीति । आगत्यपादानमपि ब्रह्मैवेत्याह—
यत इति । तद्भ्रूशेत्यत्र तच्छब्दः स्वापार्थः । न केवलं कौपीतकिनां प्रश्नादिना
जीवातिरिक्तान्न किं तु वाजसनेयिनामपीत्याह—अपि चेति । तदेति स्वापोक्तिः ।
नन्वाकाशस्तत्र शयनस्थानमुक्तं न ब्रह्म तत्राऽऽह—आकाशेति । इतश्च प्रत्युक्तेर्ब्र-
ह्मार्थतेत्याह—सर्व इति । जीवनिरासतया सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य
तात्पर्यमाह—प्राणेति । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थं

संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्, (अधि० ६)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते “ न वा अरे पत्युः कामाय ” इत्युपक्रम्य “ न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ” [बृ० २-४-५] इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते—किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यं श्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा । प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् ।

जैमिनिर्मन्यते । प्राणातिरिक्ताज्जीवादपि व्यतिरिक्तार्थाम्यामुक्तप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणमात्रे वाक्यस्यापर्यवसानात् । किं च वाजसनेयिनोऽपि यत्रैष एतदित्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं वदन्तो वाक्यस्य परस्मिन्पर्यवसानं पश्यन्तीति सूत्रस्यात्र योजना । तदेवं जीवप्राणातिरिक्ते ब्रह्मणि दर्शितवाक्यान्वयादनपवादं वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमिति ॥ १८ ॥ (५)

जीवेतरपरविषयत्वे प्रश्नादिना वाक्यस्योक्तं जीवपरभेदमाशङ्क्याऽऽत्मशब्दोपक्रान्तस्य ब्रह्मधर्मवत्तया मैत्रेयि(यी)ब्राह्मणे निर्देशादौपाधिको भेदो वास्तवमैक्यमित्याह—वाक्येति । विषयवाक्यमादत्ते—बृहदिति । आत्मशेषत्वेन पत्यादेः सर्वस्य प्रियत्वादनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दस्याऽऽत्मनो ज्ञातव्यत्वं मत्वाऽऽह—न वा इति । आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनूय तद्धेतुत्वेनाङ्गाङ्गितया श्रवणादीनि दर्शयति—आत्मेति । आत्मवेदने वेदितव्यान्तराभावात्कृतकृत्यतेत्याह—आत्मन इति । उक्तवाक्यस्यमात्मानमधिकृत्य संशयमाह—तत्रेति । प्रश्नपूर्वकं जीवब्रह्मलिङ्गदर्शनं संशयहेतुमाह—कुत इति । प्रियसंसूचितेन पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैरनुमितेन भोक्त्रेत्यर्थः । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । सत्युमयलिङ्गे विशेषदृष्टौ हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्ववदत्रापि जीवोपक्रमात्तत्परतेत्याह—उपक्रमेति । मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवमात्रत्वं निषिध्य ब्रह्मण्यन्वयोक्त्या गतिसामान्यद-

संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव भ्रवणमननादिविषयत्वम्, (अधि० ६)

पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्याऽऽत्मनः स्यात् । मध्येऽपि “इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति” [वृ० २-३-१२] इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन द्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् । “वाक्यान्वयात्” । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं

हीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य भोक्त्रर्थतया गतिसामान्यासिद्धौ ब्रह्मकारणत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्ब्रह्मार्थत्वेन गतिसामान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । उपक्रमसामर्थ्यमेव स्फुटपञ्चमं दर्शयति—पतीति । जीवस्योपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तत्सामर्थ्यं कथयति—अनन्तरमिति । अन्यस्य दर्शनाद्युक्तावुपक्रमो भज्येतेत्यर्थः । इतश्च जीवस्यैव द्रष्टव्यतेत्याह—मध्येऽपीति । इदं प्रत्यक्तत्त्वम् । महदनवच्छिन्नम् । भूतं परमार्थसत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्वगतम् । विज्ञानघनो विज्ञानमात्रम् । तत्र जात्यन्तरसमिश्रत्वमेवार्थः । सर्वे वै तेभ्यः कार्यकारणाकारपरिणतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जित्त्वमनुमूय तान्येव मूलानि ज्ञानाद्विनश्यन्त्यनु पश्चाद्विनश्यति विशेषात्मत्वं त्यजति न च तस्यागानन्तरमस्य रूपादिधीरस्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे तस्य जीवत्वेनोत्थानोक्तेरयोगात्तस्यैवात्र द्रष्टव्यतेति वाक्यार्थं संगृह्णाति—प्रकृतस्येति । ज्ञानकर्तृत्वोक्तेरुपक्रमादिवदुपसंहारस्यापि जीवपरत्वमाह—तथेति । जीवपक्षे कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याशङ्क्योपक्रमादिना तदौपचारिकमित्याह—तस्मादिति । भोक्तृभोग्यं प्रति प्राधान्यात्तज्ज्ञाने तद्धीरुपचरितेत्यर्थः । आदिमध्यावसानेभ्यो मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवेऽन्वयान्न ब्रह्मणि गतिसामान्यमित्येतदनूद्य सिद्धान्तमवगत्य वहिरेव प्रतिजानीते—एवमिति । जीवोपदेशस्य दर्शितत्वान्नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । नियामकं सूत्रमादायाक्षराणि व्याचष्टे—वाक्येति । आदिमध्यावसानेषु जीवे भाति ब्रह्म प्रति

[अ० १ पा० ४ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३९७
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्, (अधि० ६)

परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते ।
“अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन” इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य
“येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव
मे ब्रूहि” इत्यमृतत्वमाशासानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मवि-
ज्ञानमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति
श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तर्था चाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
मुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न
चैतदीपचारिकमाश्रयितुं शक्यं यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म तं परा-
दायोऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रा-
दिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं
मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति
भेददृष्टिमयोच्य “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति सर्वस्य वस्तुजात-
स्याऽऽत्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवा-

वाक्यस्यान्वितावयवत्वं नेति शङ्कते—कथमिति । जीवपरामर्शस्यान्यथासिद्धिं वक्ष्य-
माणा विवक्षित्वाऽऽह—तदिति । वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । कर्मसाधनं वित्तं न
चोदितं किं तर्हि तवेष्टं तदाह—यदेवेति । अमृतत्वसाधनत्वेनाऽऽत्मज्ञानस्योक्तेरा-
त्मनो ज्ञातव्यस्य ब्रह्मतेत्यर्थः । अमृतत्वायोक्तमपि ज्ञानं जीवविषयं स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—न चेति । ब्रह्मज्ञानं विना नामृतत्वमित्यत्र मानमाह—इति श्रुतीति ।
नान्यः पन्था न कर्मणेत्यादयः श्रुतिवादा ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादयः स्मृतिवादाः ।
इतश्च ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—तथेति । परस्य परमकारणत्वात्तन्ज्ञानाद्युक्तं सर्व-
ज्ञानमिति विशिनष्टि—परमेति । भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्य सर्वविज्ञानं जीवेऽपि गौणं
स्यार्त्तिक मुख्येनेत्याशङ्क्य प्रतिपादनवैयर्थ्यान्मैवमित्याह—न चेति । भेददृष्टिनिन्दा-
पूर्वकमभेदं वदद्विदं वाक्यमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तीति वक्तुमस्यार्थमाह—यो
हीति । जगतो ब्रह्माधीनस्य प्रातीतिकमन्यत्वमनुज्ञातुं स्वातन्त्र्येणेत्युक्तम् । परा-
करोति पुरुषार्थात्पराकुर्यात्प्रचयावयेदिति यावत् । किं चाऽऽत्मैव जगत्स्तत्त्वमिति
दृष्टान्तेन वदन्ती श्रुतिरेकधिया सर्वधियं साधयतीत्याह—दुन्दुभ्यादीति । यथा
दुन्दुमेर्हन्यमानस्य यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याऽऽश-

१ द. ज. न. 'नाथे मै' । २ द. ज. न. 'त्रैय्यै या' । ३ क. ज. 'नमिदम्' । ४ क. ज.
'याऽऽत्म' । ५ स. भाव । ६ स. 'द्वान्तजातेन ।

व्यतिरेकं द्रष्टव्यति । “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यदृग्वेदः”
इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां
व्याचक्षाणः परमात्मानमेतं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि
सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरम-
बाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेतं गमयति ।
तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शना-
द्युपदेश इति । अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [इति]।
“इदं सर्वं यदयमात्मा” इति च । तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्ये-
तत् “लिङ्गं” यत्प्रियसंसूचितस्याऽऽत्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् ।
यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञा-
नेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्र-

ब्दांशकनुयाद्ग्रहणायेत्यादिदृष्टान्तेर्दुन्दुम्यादिशब्दसामान्याद्दुन्दुम्यादिशब्दभेदाभेदे-
नागृह्यमाणाः शुक्त्यग्रहे ग्राह्यरजतवत्तत्र कल्पितास्तथा चिद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले
स्फुरणशून्यं जगच्चिद्रूपे कल्पितमित्यैक्यमुक्तमित्यर्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योप-
पाद्यमानत्वात्तदनौपचारिकमिति प्रकरण ब्रह्मविषयमित्युक्तम् । इदानीं द्रष्टव्यस्य
जगत्कारणत्वोक्तेरपि तद्वाक्यं ब्रह्मार्थमित्याह—अस्येति । किं च स यथा सर्वासा-
मर्षां समुद्र एकायनमिति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वजगदवसानत्वेनाभिधानात्तद्विषयमेव
द्रष्टव्यादिवाक्यमित्याह—तथेति । स्थित्युत्पत्तिलयोक्त्यालोचनातः सिद्धमुपसं-
रति—तस्मादिति ॥ १९ ॥

उपक्रमसामर्थ्याज्जीवार्थत्वं वाक्यस्योक्तमनुवदति—यदिति । तत्र सूत्रत्रयमवता-
रयति—अत्रेति । प्रथममाश्मरथ्यमतमाह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञामाह—
अस्तीति । अत्रेति प्रकृतब्राह्मणवाक्योक्तिः । तदर्थं प्रतिज्ञान्तरमाह—इदमिति ।
एक्यप्रतिज्ञया सर्वविज्ञाने विवक्षितेऽपि जीवोपक्रमस्य किं जात तदाह—तस्या
इति । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्पष्टयति—यदीति । प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमिति व्याख्या-

[अ० १ पा० ४ सू० २१-२२] आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेतानि । ३९९
संज्ञितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्, (अधि० ६)

तिज्ञातं तद्दीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोर-
भेदांशेनोपक्रमणमिति “आश्रयः” आचार्यो मन्यते ॥२०॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलु-
पीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघा-
तात् “उत्क्रमिष्यतः” परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम्
“इत्यौडुलोमिः” आचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति “एष
संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपे-
णाभिनिष्पद्यते” [छा० ८-१२-३] इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि
नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—

“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” ॥

[मुण्ड० ३-२-८] इति ।

यथा लोके नद्यः स्वार्थयमेव नामरूपं विहाय समु-
द्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं
पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्य-
तायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ (६)

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपप-

यावशिष्ट व्याख्यास्यन्नपसंहरति—तस्मादिति । भेदाभेदवादद्योतनायाभेदांशेनेत्यु-
क्तम् ॥ २० ॥

मतान्तरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । विभजते—विज्ञानेति । मुक्तावेवाभेदः
संसारे भेद एवेत्युक्तेऽर्थे मानमाह—श्रुतिश्चेति । अभिन्नस्यापि जीवस्योपाधिकभेद-
विगमादाभिनिष्पत्तिरौपचारिकीत्याशङ्क्य नामरूपाश्रयत्वकालुष्यस्य श्रुत्यन्तरे स्वाभा-
व्योक्तेः साध्य एवाभेदो न स्वभावत इत्याह—क्वचिदिति । उक्तं कालुष्यमपि
किमित्यौपचारिकं न स्यादित्याशङ्क्य वाक्ये दृश्यमानमर्थमाह—यथेति । नदीनां
नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं तत्राऽऽह—दृष्टान्तेति ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । सूत्रं व्याचष्टे—अस्यैवेति । जीवपरयोरभे-

नमिदमभेदेनोपक्रमणम् “इति काशकृत्स्नः” आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्—“अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छा० ६-३-२] इत्येवंजातीयकं परस्यैवाऽऽत्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते” [तै० आ० ३-१२-७] इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याऽऽचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथाऽपि “प्रतिज्ञासिद्धेः” इति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औद्गुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्यते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिपितार्थानुसारात् “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

दाज्जीवेनोपक्रमः परैणैवोपक्रमो भोक्त्रोपक्रमश्च स्थूलदशिलोकसौकर्यायेति भावः । परस्यैव जीवेनावस्थाने मानमाह—तथा चेति । न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरैक्यं दर्शयति किं तु मन्त्रश्चेत्याह—मन्त्रेति । धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि चराचराणि शरीराणि विचित्य निर्माय तेषां नामानि च कृत्वा स्वयं तत्रानुप्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्व्यो वर्तते तमेवभूतं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि परस्यैव जीवेन स्थितिमाहेत्यर्थः । तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य ब्रह्मकार्यस्याद्ब्रह्मज्ञाने सर्वज्ञानसिद्धेरान्तिकमैक्यं श्रुतमप्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । समीचीनसंग्रहार्थं पक्षत्रयं विभजते—काशेति । आश्मरथ्यपक्षेऽपि तुल्य जीवस्य परस्मादनन्यत्वं नेत्याह—आश्मरथ्यस्येति । अभेदवद्भेदस्यापि भावात्किञ्चानपीत्युक्तम् । आद्यपक्षादपि द्वितीयपक्षस्यानपेक्षितत्वार्थं तत्रत्यमर्थमाह—औद्गुलोमीति । अवस्थान्तरे बन्वमोक्षौ । संग्रह्यन्तिमस्याऽऽदेयत्वमाह—तत्रेति । इतरस्यापि द्वैतस्य दर्शितं श्रुतिमूलत्वमित्याशङ्क्योक्तश्रुतेस्तत्रातात्पर्यान्पैवमित्याह—प्रतीति । पारोक्ष्यसद्वयत्वनिवृत्त्या तत्त्वमर्थयोरैक्यवादिवाक्यानुसारित्वादनन्तिमस्याऽऽदेयतेत्यर्थः । कथमीदम्वाक्यार्थस्येष्टत्वं तत्राऽऽह—तत्त्वमिति । किं च भेदाभेदयोर्वस्तुत्वे वस्तुभूतभेदस्य

[अ० १ पा० ४ सू० २२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४० ?
 (संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्, अधि० ६)

एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते । विकारात्मकत्वे
 हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्र-
 सङ्गान्नं तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत । अतश्च स्वाश्रयस्य नाम-
 रूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते ।
 अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन
 श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव
 महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञाना-
 त्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति
 तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । “ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमा-
 श्रमरथ्यः ” । इदमत्र प्रतिज्ञातम् “ आत्मनि विदिते सर्वं
 विदितं भवति ” [इति] “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति च । उपपा-
 दितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च ।

ज्ञानेनानुच्छेदाज्ज्ञानान्मुक्तिश्च्युतिरयुक्ता स्यात्तस्मादात्यन्तिकमैक्यमेव तात्त्विकमित्याह-
 एवं चेति । चकारोऽवधारणे । जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं
 स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—विकारेति । जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ चेतकाण्डद्वयं विरुद्ध्यतेति
 भावः । नदीदृष्टान्तेन स्वगतं नामरूपमन्यथा दृष्टान्तवैषम्यादतोऽन्यत्वमपीत्युक्तमित्या-
 शङ्क्याऽऽह—अतश्चेति । आत्यन्तिकाभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यतःशब्दार्थः ।
 दृष्टान्तश्चुतेरन्यथाऽपि नेतुं शक्यत्वात्तदनुरोधात्तत्त्वमादिविरुद्धं न कल्प्यमिति भावः ।
 जीवस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तात्प्राणादिवज्जन्मश्रुत्या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं तत्रा-
 ऽऽह—अत इति । अनौपाधिके जन्मनि ज्ञानादमृतत्वासिद्धेरेवेत्यर्थः । द्वितीयं पूर्व-
 पक्षबीजमनुभाषते—यदपीति । प्रकृतत्रिसूत्र्या प्रत्याह—तत्रापीति । योजनाप्रका-
 रमेव दर्शयितुमाश्रमरथ्यमतमाह—प्रतिज्ञेति । तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह—इद-
 मिति । आत्मनि विदिते विदितत्वं कथं प्रपञ्चे स्यादिति संदिहानं प्रत्याह—
 इदं सर्वमिति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमुक्तमपि कुतो मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
 उपपादितं चेति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमिति शेषः । उपपादनप्रकारं सूचयति—
 एकेति । स यथाऽऽर्द्रधाग्नेरित्यादिनैकप्रसवत्वं स यथा सर्वासामपामित्यादिना
 चैकप्रलयत्वं सर्वस्योक्तम् । यच्च यस्मादुत्पद्यते यत्र लीयते तत्ततो नातिरिच्यते
 यथा घटादि मृदादेस्तस्मादात्मप्रभवत्वादात्मप्रलयत्वाच्च सर्वस्य जगतस्तन्मात्रत्वं

१ क. ट. "ति ज्ञाना" । २ क. झ. ट. "त्र ज्ञाना" । ३ ड. घ. ट. "श्रयणा" । ४ इ. ज.
 वेदिते । ५ ज. "कर्मात्मकप्र" । ६ क. "र्वज" ।

दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् । तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतद्विद्वां यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्रय आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । “उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः” । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणाऽऽत्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । “ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ” । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननुच्छेदाभिधानमेतत् “ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येषानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति” [बृह० २-४-१२] इति कथमेतदभेदाभिधानम् । नैष दोषः । विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नाऽऽत्मोच्छेदाभिप्रायम् । “अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति [बृ० २-४-१३] इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् । “ न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति” [बृ० ४-५-१४] इति । एतदुक्तं भवति—कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रि-

तथा चाऽऽत्मधिया सर्वधीरित्यर्थः । दृष्टान्तश्रुतेरपि सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्याऽऽत्ममात्रत्वसिद्धेरमुख्यमेव प्रतिज्ञातमैक्यमित्याह—दुन्दुभ्यादीति । प्रतिज्ञां व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—तस्या इति । प्रतिज्ञां घटयितुं परस्य जीवत्वेनोत्थानं किमित्युच्यते तत्राऽऽह—अभेदे हीति । मतान्तरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । परापरयोरभेदाभिधानमिदमित्युक्तमाक्षिपति—नान्विति । विनाशोक्तेर्विषयान्तरसंभवादात्मन उच्छेदाविषयत्वाद्युक्तमभेदाभिधानमित्याह—नेति । अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह—अत्रेति । मोहं मोहनं वाक्यमिति यावत् । अविनाशीति विनाशायोग्यत्वमनुच्छित्तिधर्मेति विनाशायोगित्वमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि न प्रेत्येत्यादि तत्राऽऽह—मात्रेति । कथमेतावता मिथोविरोधसमाधिरित्याशङ्क्य श्रुतितात्पर्यमाह—एतदिति । तृतीयं पूर्वपक्षबीजमनुवदति—

यलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति । संसर्गा-
 भावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् “ न प्रेत्य संज्ञाऽ-
 स्ति ” इत्युक्तमिति । यदप्युक्तम् “ विज्ञातारमरे केन विजा-
 नीयात् ” इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं
 द्रष्टव्यमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् ।
 अपि च “ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदित्तर इतरं पश्यति ”
 इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं
 प्रपञ्च्य “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इत्या-
 दिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्या-
 भावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादि-
 त्याशङ्क्य “ विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ” इत्याह । ततश्च
 विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः
 सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं
 तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञा-
 नात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
 निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येतेषुऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिर-
 भ्युपगन्तव्यः, “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्विती-
 यम् ” [छा० ६-२-१] “ आत्मैवेदं सर्वम् ” [छा० ७-
 २५-२] “ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” [मुण्ड० २-२-११] “ इदं

यदपीति । उपसंहारात्कर्तृत्वस्य च विज्ञानात्मन्येव संभवादिति शेषः ।
 भेदाभेदवादे जीवस्येश्वरेण भिन्नेनावगतियोगाद्विज्ञातारमरे केनेत्याक्षेपायोगादत्यन्ता-
 भेदे कर्मकरणयोरभावादाक्षेपसिद्धेरन्तिमपक्षस्यैवाऽऽदेयत्वमित्युत्तरमाह—तदपीति ।
 तन्मते जीवपरयोरभेदाज्जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वं मूलपूर्वगत्या तृजन्तेनोक्तमिति
 भावः । श्रुतिपौर्वापर्यालोचनायामपि जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वमित्याह—अपि
 चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतदृष्टेराविद्यत्वेऽपि प्रत्यगृष्टिरविद्यानपेक्षेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—पुनश्चेति । एकस्यैव कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । विज्ञातारमित्या-
 दिवाक्यस्यान्यपरत्वे फलितमाह—ततश्चेति । ननु पक्षेषु त्रिषु सत्सु काशकृ-
 त्तस्यैव पक्षे पक्षपाते को हेतुस्तत्राऽऽह—दर्शितं त्विति । तस्य श्रुतिमत्त्वे
 फलितमुपसंहरति—अतश्चेति । उक्तार्थस्योपगन्तव्यत्वे श्रुतिस्मृतिमत्त्वं पुनरुपन्य-
 स्यति—सदित्यादिना । इतोऽपि परापरयोरविद्यो भेदो न पारमार्थिक इत्याह—

सर्वं यदयमात्मा ” [वृ० २-४-६] “ नान्योऽतोऽस्ति
 द्रष्टा ” [वृ० ३-७-२३] “ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ ” [वृ०
 ३-८-११] इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च “ वासु-
 देवः सर्वमिति ” [भ० गी० ७-१९] “ क्षेत्रज्ञं चापि मां
 विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ” [भ० गी० १३-२] “ समं सर्वेषु
 भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ” [भ० गी० १३-२७] इत्येवंरू-
 पाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “ अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न
 स वेदं यथा पशुः ” [वृ० १-४-१०] “ मृत्योः स मृत्युमा-
 प्रोति य इह नानेव पश्यति ” [वृ० ४-४-१९] इत्येवंजाती-
 यकात् । “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
 ब्रह्म ” [वृ० ४-४-२९] इति चाऽऽत्मनि सर्वविक्रियाप्रति-
 पेधात् । अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनि-
 श्चितीर्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानि-
 वर्तकमात्मविषयमिष्यते, “ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ”
 [मुण्ड० ३-२-६] इति च श्रुतेः, “ तत्र को मोहः कः शोक
 एकत्वमनुपश्यतः ” [ई० ७] इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च

भेदेति । भेदाभेदवादेऽपि सर्वमेतदभेदांशाद्युक्तमित्याशङ्क्य तत्पक्षे जीवस्य कार्यत्वा-
 दात्मविक्रियानिषेधविरोधः स्यादित्याह—स वा इति । अभेदांशेन निषेधादिसिद्धे-
 रेतदपि मतद्वयं श्रुतिभेदेत्याशङ्क्य तत्पक्षे वैदिकात्मैक्यधियो निरपवादत्वायोगान्मु-
 क्तेरसिद्धिरित्याह—अन्यथेति । मित्रामिन्नत्वमिति निश्चितार्था धीरनपवादेत्याश-
 ङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बलीयस्त्वे तदितरज्ञानस्य बाधात्तुल्यबलत्वे
 संशयान्निरपवादत्वासिद्धिरित्याह—सुनिश्चितेति । ज्ञानं सिध्यति चेत्तावत्तैव पुमर्थ-
 सिद्धौ कृतं निरपवादत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह—निरपवादं हीति । न केवलमङ्गीकार-
 मात्रं श्रुत्यनुकूलं चैतदित्याह—वेदान्तेति । ये यतयो यतनशीला नियतबाह्यकरणाः
 शुद्धबुद्धयश्च ते विषयवैतृष्ण्यद्वारा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणाद्यनुष्ठानरूपाद्योगाम्या-
 साद्वेदान्तकरणकसाक्षात्कारादपरोक्षीकृतात्मानो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चैकमेव तत्त्वं
 नानेकमपीत्याह—तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः शोकमोहोपलक्षितस-
 र्वैर्नर्थापशान्तिरिति श्रूयते न त्वेकत्वनानात्वे अनुपश्यत इति श्रुतिरित्यर्थः । निरप-
 वादमेवाऽऽत्मापरोक्ष्यं मोक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह—स्थितेति । न हि भेदाभेदवादे

१ क. ज. अ. ट. “द” । “मृ” । २ ड. न. ट. “तार्थानु” । ३ क. ट. श्रुतिः । ४ क. ख.
 “लवत्वे च” । ५ ख. “वावस्थोप” ।

[अ० १ पा० ४ सू० २२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४०६
 (सशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव ध्यणमननादिविषयत्वम्, अधि० ६)

[भ० गी० २-५४] । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये
 सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्क्षेत्रज्ञोऽयं पर-
 मात्मनो भिन्नः परमात्माऽयं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक
 आत्मभेदाविषयो निर्वन्धो निरर्थकः, एको ह्ययमात्मा नाम-
 मात्रभेदेन बहुधाऽभिधीयत इति । न हि “ सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् ” [तै० २-१] इति
 कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम् । न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां
 निहितोऽस्ति “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” [तै० २-६]
 इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् । ये तु निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदा-

स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञता ब्रह्मैवास्मीति ज्ञानस्थैर्यायोगाद्ब्रह्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात्त-
 स्मादेकत्वमैकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यावत्त्वतदभावाम्यां
 रूपभेदाच्च घटपटादिवद्भेदभावः संसारावस्थायामिति नेत्याह—स्थिते चेति ।
 आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वसिद्धब्रह्मत्वायोगात्कोशकारादीनामपि पूर्वसिद्धकोटवानुपग-
 मात्तत्सदृशस्यैवोत्पत्तेर्मांसासिद्धिः । न च बिम्बप्रतिबिम्बवदुपाधिकल्पितभेदयोस्ता-
 त्विकमैक्यं प्रातीतिकविरुद्धधर्माध्यासेन शक्यं बाधितुमिति भावः । निर्वन्धनैरर्थक्ये
 हेतुः—एको हीति । नामग्रहणं रूपोपलक्षणम् । इतिशब्दादुपरिष्ठाद्यस्मादर्थो हिशब्दः
 संबन्धनीयः । ननु यो वेद निहितं गुहायामिति परस्य गुहाहितत्वश्रुतेस्तस्यास्फुट-
 त्वात्तद्विपरीताजीवाद्भेदः स्यान्नेत्याह—न हीति । गुहाशब्देनाविद्यान्तःकरणयोर्ग्रह-
 णात्तत्र जीवभावेन प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मणः स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्थानीयस्यास्फुटत्वं तस्यैव
 न विरुध्यतेऽविद्याशक्तेरघटमानविधानपटीयस्त्वादिति भावः । कांचिदेवैकामिति जीव-
 भावेन प्रतिबिम्बाधारातिरिक्तमित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यदेवान्तःकरणादि गुहां
 प्रविष्टं नेत्याह—न चेति । श्रोत्राकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गिभावादभेदवद्भेदोऽपि
 स्यादन्यथा जीवमुद्दिश्य ब्रह्मविधानायोगादतस्तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं भेदाभेद-
 विषयमित्याशङ्क्याऽऽह—ये त्विति । कार्यकारणत्वशून्यद्रव्ययोरुद्देश्योपादेय-
 त्वेन सामानाधिकरण्यं सोऽयमिति वदेकस्यैव द्रव्यस्योपाधिकभेदापेक्षं न द्रव्यभेदमाका-
 ल्क्षति । न च ब्रह्मणोऽशो जीवो निष्कलश्रुतेः । न च श्रोत्रस्य कर्णनेमिमण्डलाव-
 च्छेदेऽपि नमसोऽशत्वमवच्छेदकाभावे तन्मात्रत्वादतो जीवस्यापि ब्रह्माशत्वाभावात्त-
 भिन्नाभिन्नत्वम् । न च भेदः शास्त्रार्थो लौकिकत्वात् । अभेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्री-
 यत्वात्तदनुपगमे सम्यग्धीरेव मुक्तिहेतुर्बाधिता स्यादिति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति

न्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते । कृतकम-
नित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न संगच्छन्त इति॥२२॥(६)

(ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम् , अधि० ७)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाऽभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म
जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च ' जन्माद्यस्य यतः ' इति लक्षि-
तम् । तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुला-
लसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः—
किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकार-

कृतं सम्यग्धियेत्याशङ्क्याऽऽह—कृतकमिति । कृतकत्वेऽपि ध्वंसवन्नित्यतेत्या-
शङ्क्याऽऽह—न्यायेनेति । मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भावत्वात्कृतकश्चेद-
नित्यः स्यादेवं बन्धध्वंसतया तस्याभावत्वेऽपि कृतकत्वे कथं नानित्यता ध्वंस-
ध्वंसे च ध्वस्ताध्वस्तेर्बन्धस्य पुनरुत्पत्तावपुनरावृत्तिश्रुतिर्विरुध्येत । न च ध्वंसध्वंसेऽपि
कारणाभावान्न ध्वस्तस्य पुनरुत्पत्तिस्तद्ध्वंसस्य प्रतियोगिभेदेनावस्थानात् । तदभेदे च
तदुत्पत्तेरावश्यकत्वादतो न कर्मसाध्या मुक्तिः । न चास्मन्मते बन्धध्वंसोऽपि वस्तु-
व्यतिरिक्तोऽस्तीति भावः । तदेवं प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्वितमित्युपसंहर्तु-
मितीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (६)

यत्प्रतिज्ञाबलान्मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मपरत्वं तस्मादेवोपादानत्वं ब्रह्मणः साधयति—
प्रकृतिश्चेति । व्यवहितसंबन्धादपौनरुक्त्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यथेति । सदृष्टान्त-
माद्यसूत्रार्थमनूद्य ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य द्वितीयसूत्रार्थस्य विचारप्रतिज्ञया संगति-
माह—ब्रह्म चेति । ब्रह्मकारणत्वार्थाधिकरणस्य कारणविशेषविचारस्य च संबन्धो-
क्तिपूर्वकमवशिष्टमर्थमाचक्षाणः सनिमित्तं संशयमाह—तच्चेति । जन्मादिसूत्रे त्वेतद-
धिकरणसिद्धवत्कारणोभयकारणत्वोक्तिस्तदनन्तरमस्याऽऽरभ्यत्वेऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदा-
न्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितौविरोधोक्तिः सुकरेति समन्वयावसाने लिखितमेतदधिकर-
णमर्तुक्ते विषये समन्वयो दुःसाध्य इति कारणतामात्रं तत्रोक्तमिति भावः । ब्रह्मलक्षणस्या-
ध्यायादिसंबन्धादस्यापि तद्योगिनस्तत्सिद्धिः । पूर्वपक्षे प्रतिज्ञागौणत्वं सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वं
फलमिति । समानधर्मदृष्ट्या विमर्शमेव विशदयति—किमिति । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वेन
वाक्यस्य जीवपरत्वे परास्ते निमित्तोपादानभेदाद्गौणी सेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति ।

१ ड. व. 'द्रह्मापि जि' । २ ख. 'पि प्रध्व' । ३ ठ. 'रणार्था' । ४ क. 'त्कारणो' ।
५ ख. 'तेर्बाधो' । ६ ख. 'नुक्तवि' । ७ ठ. ड. 'लति' । ८ ठ. ड. 'नकर्म' । ९ ख. ठ. ड.
'त्वेऽपि वा' ।

णमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् । ईक्षापूर्वकर्तृ-
त्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते “ स
ईक्षांचके ” [प्र० ६-३] “ स प्राणमसृजत ” [प्र० ६-४]
इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव
कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धि-
लोकै दृष्टा, स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् ।
ईश्वरत्वमसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकार-
णत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्व-
मेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च
दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः
सारूप्यदर्शनात् । ब्रह्म च नैवलक्षणमवगम्यते “ निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ” [श्वे० ६-१९]
इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारण-

एवकारार्थं स्फुटयति—केवलमिति । तत्र मानं पृच्छति—कस्मादिति ।
न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च कुलालादिवदित्याह—ईक्षेति ।
हेतुद्वयं श्रुत्या स्फुटयति—ईक्षेत्यादिना । ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तुरेव कार्यद्रव्योपादा-
नत्वे किं बाधकमित्याशङ्क्य कुलालोदेरपि तत्प्रसक्तिरित्याह—ईक्षेति । अनुमाना-
न्तरं वक्तुं या द्रव्योत्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा यथा घटाद्युत्पत्तिरिति
व्याप्तिमाह—अनेकेति । जगद्द्रव्योत्पत्तिर्भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा द्रव्योत्पत्तित्वाद्धटो-
त्पत्तिवदित्यनुमिनोति—स चेति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानमीश्वरत्वाल्लौकिकेश्वरव-
दित्याह—ईश्वरत्वेति । साध्यवैकल्यं प्रत्याह—ईश्वराणां हीति । दार्ष्टान्तिकं
निगमयति—तद्वदिति । विमतमचेतनोपादानं कार्यद्रव्यत्वाद्धटवदित्याह—कार्यं
चेति । कार्यत्वं साधयति—सावयवमिति । विमतं न ब्रह्मोपादानमचेतनत्वादशुद्ध-
त्वाच्च घटादिवदित्याह—अचेतनमिति । तथाऽपि जगच्चेतनोपादानं किं न स्यात्त-
त्राऽऽह—कारणेनेति । ब्रह्मेव तर्हि तादृगस्तु नेत्याह—ब्रह्म चेति । निष्कलं
निरवयवम् । निष्क्रियं परिणामपरिस्पन्दरहितम् । शान्तं रागद्वेषादिशून्यम् । निरवद्यं
पुण्यापुण्यवर्जितम् । निरञ्जनं सुखदुःखादिभिरसृष्टम् । आदिशब्देन शुद्धमपापविद्ध-
मित्याद्या श्रुतिरुक्ता । ब्रह्मणश्चेन्न जगदुपादानत्वं तर्हि किं तदुपादानं न हि निमित्त-
मात्राद्भाव रूपं कार्यं तत्राऽऽह—पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मण्युक्तमसारूप्यं

अशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रु-
तेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति । एवं भाषे ब्रूमः—“प्रकृतिश्च”
उपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं
निमित्तकारणमेव । कस्मात् । “प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” ।
एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत्त-
तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञा-
तम्” [छा० ६-१-२] इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्व-
मन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादानकारण-
विज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य ।
निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके तद्व्यतिरेकः प्रासा-
दव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन
सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यम्” [छा० ६-१-४] इत्युपादानकारणगो-
चर एवाऽऽस्त्रायते । तथा “एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्यात्” [छा० ६-१-५] [इति] “एकेन नखनिकुन्तनेन
सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्” [छा० ६-१-६] इति
च । तथाऽन्यत्रापि “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं

नास्तीत्याह—अशुद्ध्यादीति । न च तस्याप्रमितत्वादनुपादानत्वमित्याह—
स्मृतीति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेव
परिशेषतो जगदुपादानमित्यर्थः । सदेवेत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्यानुमान-
विरोधाद्विशेषे संकोच इत्याह—ब्रह्मेति । जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्यासंभावितस्वमिति-
शब्दोपसंहृतमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । उक्तानुमानेषु
जीवत्सु नोभयकारणतेति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—प्रतिज्ञेति ।
एवमित्युभयकारणत्वे सतीति यावत् । तयोरनुपरोधं वक्तुं प्रतिज्ञामाह—प्रतिज्ञेति ।
तद्वाक्यार्थमाह—तत्रेति । तदनुपरोधं स्वमते दर्शयति—तच्चेति । निमित्तकारणज्ञा-
नादेव सर्वज्ञानं किं न स्यात्तत्राऽऽह—निमित्तेति । दृष्टान्तानुपरोधमाह—दृष्टा-
न्तोऽपीति । मृदि ज्ञातायां तद्विकारस्य ज्ञेयत्वेनानवशेषे हेतुः—वाचेति । घटादेर्वाचार-
म्भणत्वं वस्तुतोऽसत्त्वं साधयति—नामेति । शून्यशेषत्वं निषेधति—मृत्तिकेति ।
विपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कां निरसितुं दृष्टान्तान्तराण्याह—तथेति । गति-
सामान्यार्थमाधर्वणमतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथेति । बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दि-

[अ० १ पा० ४ सू० २३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४०९
(ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम्, अधि० ७)

भवति [मुण्ड० १-१-२] इति प्रतिज्ञा । “ यथा पृथिव्या-
मोषधयः संभवन्ति [मुण्ड० १-१-७] इति दृष्टान्तः । तथा
“ आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ”
[वृ० ४-५-६] इति प्रतिज्ञा । “ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमा-
नस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्रुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ” [वृ० ४-५-८] इति दृष्टान्तः ।
एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ
प्रत्येतव्यौ । “ यतः ” इतीयं पञ्चमी “ यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते ” इत्यत्र “ जनिकर्तुः प्रकृतिः ” [पा० सू० १-४-३०]
इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या ।
निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथा हि लोके
मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य
प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य संतोऽन्योऽधिष्ठाताऽपे-
क्ष्योऽस्ति प्रागुत्पत्तेः “ एकमेवाद्वितीयम् ” इत्यवधारणात् । अधि-
ष्ठात्रन्तराभावोऽपि “ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ” एवोदितो वेदि-

शति—आत्मनीति । घटः प्रकाशते पटो वेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरासिद्धेस्त-
त्रैव कश्चित्त्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽधिष्ठानं प्रकृतिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथो-
च्यते । बाह्यान्दुन्दुमिशब्दसामान्यत्रहिर्भूतानिति यावत् । दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यस्ये-
त्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संबन्धी वा शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः ।
वेदान्तत्रयगतं न्यायं वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति—एवमिति । प्रतिज्ञाद्यनुपरोधाल्लिङ्गाद्दु-
पादानत्ववत्पञ्चमीश्रुत्याऽपि तद्धीरित्याह—यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीयं
पञ्चम्यपि प्रकृतिरूपापादान एव द्रष्टव्येति संबन्धः । जाड्याद्ब्रह्म एवेति निमित्तेऽपि
पञ्चमीदृष्टेरुपादानत्वं कथं गमयेत्तत्राऽऽह—जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृति-
रूपादानमपादानसंज्ञं भवतीत्युपादाने पञ्चमीस्मरणान्न कारणमात्रे सा युक्तेत्यर्थः ।
यद्यपि सूत्रे प्रकृतिग्रहणं सर्वकारणसंग्रहार्थमित्युक्तं तथाऽपि तदनादृत्य प्रकृतिश्चेतिसू-
त्रस्यप्रकृतिशब्दवदयमपीति मन्यते तथाऽपि कथं निमित्तत्वं तदाह—निमित्तत्व-
मिति । अधिष्ठात्रन्तराभावं व्यतिरेकदृष्टान्तेन साधयति—यथेति । अन्यस्याधिष्ठातृ-
रपेक्षणीयस्यासत्त्वे हेतुमाह—प्रागिति । ब्रह्मणोऽन्यन्नित्तं जगतो नेत्यत्रापि
सूत्रावयवसामर्थ्यमाह—अधिष्ठात्रन्तरेति । उक्तमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—

तव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनर-
प्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव
स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तरा-
भावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥

कुतश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति “ सोऽ-
कामयत बहु स्यां प्रजायेय ” इति “ तदैक्षत बहु स्यां प्रजा-
येय ” इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः
कर्तेति गम्यते । “ बहु स्याम् ” इति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहु-
भवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं “ साक्षा-
त् ” ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते “ सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति ” [छा० १-९-१] इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति
यास्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवा-
दीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्या-

अधिष्ठातरीति । श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥

द्विधा हेतुत्वमेकस्य युक्तमिति वक्तुं सूत्रचतुष्टयमवतारयति—कुतश्चेति । स्रष्टव्य-
विषयसंकल्पोक्तेरुभयकारणत्वं तावदाह—अभिध्येति । प्रतिज्ञां पूरयन्नभिध्योपदेशं
विशदयति—अभिध्येति । कथं तस्मात्कर्तृत्वप्रकृतित्वे गम्येते तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ २४ ॥

निमित्तत्वमुपेत्योपादानत्वे हेत्वन्तरमाह—साक्षाच्चेति । सूत्रस्य तात्पर्यमाह—
प्रकृतित्वस्येति । अक्षराणि व्याकरोति—इतश्चेति । आकाशस्य ब्रह्मत्वमाकाशस्त-
ल्लिङ्गादित्युक्तम् । नन्वाकाशं ब्रह्मोक्त्वा सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्रलयाभिधानेऽपि कथं
ब्रह्मणः सर्वभूतोपादानत्वं तत्राऽऽह—यद्धीति । सूत्रावयवसूचितमर्थमाह—साक्षा-
दिति । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो
दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरव्यावृत्तिरेवकारार्थो न भवति किं तु निमित्तस्याऽऽका-

[अ० १ पा० ४ सू० २६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४११
 (ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम्, अधि० ७)

काशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य
 दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्वह्य यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् “ तदात्मानं
 स्वयमकुरुत ” [तै० २-७] इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्श-
 यति । “ आत्मानम् ” इति कर्मत्वं “ स्वयमकुरुत ” इति
 कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य
 क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । “ परिणामात् ” इति ब्रूमः ।
 पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमया-
 मासाऽऽत्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु
 प्रकृतीषूपलब्धः । “ स्वयम् ” इति च विशेषणान्निमित्तान्तरान-
 पेक्षत्वमपि प्रतीयते । “ परिणामात् ” इति वा पृथक्सूत्रम् ।
 तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्वह्य यत्कारणं ब्रह्मण एव विका-
 रात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाऽऽम्नायते “ सच्च त्यच्चा-
 भवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च ” [तै० २ ६] इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

शस्योपादानत्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीति । निमित्ते कार्यस्य लयादृष्टेराका-
 शस्य तन्मात्रत्वमत्र नेष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । सूत्रं व्याकरोति—
 इतश्चेति । उक्तमेव विभज्य निर्दिशति—आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्तृत्वं क्रिय-
 माणत्वं त्वसिद्धस्य तन्नोभयमेकस्य स्यादिति शङ्कते—कथमिति । सूत्रावयवमवतार्य
 व्याचष्टे—परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेतद्धीरित्यर्थः । इत्थं मिथ्याप-
 रिणामेऽपि कथं विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—विकारेति । एकेन रूपेण पूर्वसि-
 द्धस्याप्यसिद्धरूपान्तरेण परिणामो दृष्टत्वाद्युक्तः स्यादित्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरेण
 सूचितमर्थमाह—स्वयमिति । आत्मकृतेरितिहेतुसाधनार्थं परिणामादिति पदमित्यु-
 क्तम् । संप्रति स्वतन्त्रहेत्वन्तरमेतद्वित्याह—परिणामादिति वेति । अर्थभेदाभावे
 कथं पार्थक्यं तत्राऽऽह—तस्येति । अर्थविशेषमेव दर्शयति—इतश्चेति । मृद्धटः
 सुवर्णं कुण्डलमितिब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानत्वं निमित्ते
 तदयोगादित्यर्थः । सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत्परोक्षं भूतद्वयम् । निरुक्तमिदमेवमिति-
 निर्वचनार्हम् । ततोऽन्यदनिरुक्तम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ (७)

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणम् “ योनिः ” इत्यपि पठ्यते वेदान्तेषु “ कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ” [मुण्ड० ३-१-३] इति “ यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ” [मुण्ड० १-१-६] इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके “ पृथिवी योनिरोपधिवनस्पतीनाम् ” इति । स्त्रीषोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् । क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः “ योनिष्ट इन्द्र निपदे अकारि ” [ऋ० सं० १-१०४-१] इति । वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “ यधोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च ” [मु० १-१-७] इत्येवंजातीयकार्त्तुं । एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं

जगन्निमित्तस्यैव ब्रह्मणस्तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—योनिश्चेति । वेदान्तानेव लेशतो दर्शयति—कर्तारमिति । क्रियाशक्तिवदीशनशक्तिरपि तस्यास्तीत्याह—ईशमिति । ताटस्थ्यं व्यावर्तयति—पुरुषमिति । तस्य पुरि शयानस्य परिच्छेदं व्यवच्छिन्नान्ति—ब्रह्मेति । आकाशादेरन्यत्वे कथं पूर्णता तत्राऽऽह—योनिमिति । अपश्यन्निति संबन्धः । यद्भूतयोनिमित्यत्र तदक्षरं परविद्याधिगम्यमिति संबन्धः । योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्तेऽपि कथं तस्योपादानत्वं न हि तस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रसिद्धं तत्राऽऽह—योनिशब्दश्चेति । ननुपादानत्वं विनाऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृश्यते तत्राऽऽह—स्त्रीति । अवयवशब्देन योनिप्रभवं शोणितं गृह्यते । तर्हि योनिशब्दस्य श्रुतित्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे किमर्थं पश्चादुच्यते तत्राऽऽह—क्वचिदिति । योनिः स्थानं ते तव भो इन्द्र निपदे निषदनायोपवेशनाय स्थित्यर्थमकारि कृतमित्यर्थः । योनिशब्दस्य व्यभिचारित्वेनाश्रुतित्वेनासावकतेत्याशङ्क्याऽऽह—वाक्येति । सूतयोन्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदस्याप्युपलक्षणः । श्रुत्यादिसिद्धं सिद्धन्तमुपसहरति—एवमिति । परोक्तमनुमानजातमपाकर्तुमनुवदति—यदिति । यथादृष्टमनुमेयमिह तु धर्मवन्नानुमानं युक्तं श्रुतिलिङ्गाभ्या ब्रह्मणोऽन्यत्रैव सामान्यतो दृष्टानां

नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते । न लोकवदिह भवितव्यम् ।
न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्द-
मिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रति-
पादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः
॥ २७ ॥ [७]

(परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव
प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्, अधि० ८)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (८)

इति महाविन्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(समाप्तश्च व्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥)

“ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” [ब्र० सू० १-१-५] इत्यारभ्य
प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः । तस्य
हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापा-

सावकाशत्वेन दुर्बलत्वादित्याह—तदिति । किं च श्रौतमौश्वरमनाश्रित्यानुमानमाश्रित्य
वा नाऽऽद्योऽप्रसिद्धविशेषणत्वादिप्रसङ्गादित्याह—न हीति । न द्वितीयो धर्मिग्राह-
कमानविरोधादित्याह—शब्देति । शब्दानुसारेणापि कथमुभयथा कारणत्वं तत्राऽऽह—
शब्दश्चेति । योनिशब्दो यत्र इति पञ्चमी च शब्दार्थः । चकारात्प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलि-
ङ्गमपि गृहीतम् । शब्दावगतमपि वैलक्षण्यादियुक्तिविरोधादयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—
पुनश्चेति । युक्तिविरोधस्याग्रे निरासादागमविरुद्धानुमानस्य कालातीतत्वेनाप्रामाण्याद्य-
थागममुभयथा कारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ (७)

उक्तन्यायेन प्रधानस्याशब्दत्वेऽपि न ब्रह्मण्येव जगत्कारणे समन्वयः । अणोरणी-
यानण्वय इवेमा धाना असदेवेदमित्यादिशब्दादणुस्वभावशून्यानां जगद्धेतुत्वसंभवादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । अतिदेशेनाण्वादिवादं निरस्य जगद्धेतौ ब्रह्मणि समन्व-
यस्थापनादस्य श्रुत्यादिसंगतिः । फलं तु पूर्ववत् । अतिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं
वृत्तं कीर्तयति—ईक्षतेरिति । तस्यैव विशेषतो निरासे हेतुमाह—तस्येति । प्रधा-

परमाणुशून्यादीनां ध्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय
ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्, (अधि० ८)

तेन मन्दमतीन्प्रतिभान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपग-
मात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलमभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्र-
कारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितस्तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो
नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य
प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्धलकं वैदिकं किञ्चि-
च्छिन्नमापातेन मन्दमतीन्प्रतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लनि-
वर्हणन्यायेनातिदिशति “ एतेन ” प्रधानकारणवादप्रतिषेध-
न्यार्थकलापेन “ सर्वे ” अण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्ध-
तया “ व्याख्याताः ” वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्द-

नवादस्यैव प्राधान्येन निरासे हेत्वन्तरमाह—स चेति । न केवलमभ्यहितत्वात्तस्य
प्राधान्यं स्मृतिमूलत्वादपीत्याह—देवलेति । उक्तहेतुफलमाह—तेनेति । तर्हि
तावतैव ब्रह्मकारणत्वसिद्धेरलमतिदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति । अण्वादिवादा-
नामशब्दत्वादेव निषेधे पुनरुत्थानाभावान्न निषेध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—तेषामिति ।
अणोरणीयानित्याद्यब्रह्मपरं ब्रह्मपरं वेत्यण्वादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषय-
त्वाभ्यां संदेहे परमाणुष्वणुशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्कुलाले मृदा घटं करोतीतिवत्पतत्रैर्द्या-
वापृथिवी देवः संजनयन्निति तेषां हेतुत्वोक्तेरसद्वा इदमसदेवेदमिति शून्यवादात्तन्नाम-
रूपाम्यामेव व्याक्रियतेति कर्मकर्तरि लकारेण स्वभाववादादनुपादानं ब्रह्मेति प्रतीतेर-
ण्य इवेमा धाना इति च जगतो मृदृष्टान्ताद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वटधानादृष्टान्तादण्वादी-
नामपि तत्प्रकृतित्वयोगाद्भूतिसामान्यासिद्धिरित्यर्थः । अथैवं पूर्वपक्षमानेऽपि किमिति
सांख्यमतनिरसनन्यायेन तन्निरसनं क्रियते किमिति न विपरीतमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षप्रा-
प्तिमितिशब्दसमापितामनूद्य सिद्धान्तमाह—अत इति । उक्तन्यायस्य तेषु प्राप्ति-
माह—तेषामिति । अणोरणीयानित्यात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षाद्यगोचरत्ववचनात्पतत्र-
शब्दस्य परमाणुवाचकत्वासिद्धेरणुः पन्था इति ज्ञानमार्गस्तुतेरसदेवेदमित्यादेः समा-
हितत्वान्मृदादिदृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुरोधित्वाद्धानादृष्टान्तस्यापि तदनुरोधेन भाक्त-
त्वादण्वादीनां प्रधानवदशब्दत्वाद्ब्रह्मकारणवादिशब्दविरोधित्वाद्दुक्तान्यपि वाक्यानि

१ ज. ट. “न प्रति” । २ ज. “वाक्यस्य” । ३ क ड. ज. अ. “षेध एव य” । ४ ट. “णप्र” ।
५ ज. ट. “णप” । ६ ट. “यवलेन” । ७ ठ ड. “ब्रह्मका” ।

[अ० १ पा० ४ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४१५

परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय

ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्, (अधि० ८)

त्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदा-
भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ [८]

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्या-
व्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणां समन्वयप्रतिपादकचतुर्थः
पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपाद-
कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यः
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ब्रह्मपराणीति ब्रह्मणि कारणे सिद्धः समन्वयो वेदान्तानामित्यर्थः । पुनरुक्तेस्तात्पर्य-
माह—व्याख्याता इति ॥ २८ ॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगव-
दानन्दज्ञानकृते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति टीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं शारीरकमीमांसायां समन्वयारूढः
प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथाविरोधारूपो द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र सांख्यादिस्मृतिभिस्तत्प्रयुक्तकैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरि-
हारप्रतिपादकः प्रथमः पादः ।

(सांख्यस्मृत्या वेदसकोचस्यायुक्तत्वम्, आधि० १)

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्य- नवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृतसुव-
र्णादय इव घटरुचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियन्त्रत्वेन
स्थितिकारणं मायावीव मायायाः । प्रसारितस्य जगतः पुनः
स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । स
एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रति-
पादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः ।
इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानां च
न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अवि-
गीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आर-

अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्युक्तम् । संप्रति प्रधानस्य
वैदिकशब्दवत्त्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशङ्क्य परिहरति—स्मृतीति । पूर्वोत्तरा-
ध्याययोर्विषयविषयिभावसंबन्धं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति—प्रथम इति ।
जन्मादिसूत्रमारभ्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्र तत्रोक्तं पूर्वाध्यायार्थमनुभाष्याऽऽ-
त्मभेदवासंख्यस्मृतिविरोधोद्भावनानुकूलत्वेन शास्त्रदृष्टेत्यादिप्रदेशेषु दर्शितमद्वि-
तीयत्वमनुवदति—स एवेति । किंप्रमाणकमेतदित्याशङ्क्योक्तम्—एतदिति । चतु-
र्थपादार्थमुत्तरार्थमनुवदति—प्रधानादीति । वृत्तमनुभाष्योत्तराध्यायार्थं पादशः संगृ-
ह्णाति—इदानीमिति । न्यायाभासोपबृंहितत्वं भ्रान्तिमूलत्वम् । तृतीयचतुर्थपादयो-
र्थमाह—प्रतिवेदान्तं चेति । सृष्ट्यादीत्यादिशब्दः संख्याक्रमसंप्रहार्थः । तत्र
तृतीये भूतमोक्तविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामविगानं चतुर्थे प्राणादिविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामिति
विभागः । उक्तसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोधे तन्निरसनमनेनेति विषयविषयित्वं संबन्धः ।

भ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—
यदुक्तं ' ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणम् ' इति तदयुक्तम् ।
कुतः । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । स्मृतिश्च तन्नाख्या
परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीताऽन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतय
एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं
स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादिस्मृतयस्तावच्चो-
दनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः
सावकाशा भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधा-
नेनोपनयनमीदृशश्चाऽऽचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्त-
नमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति तथा पुरुषार्थार्थं

तत्र पूर्वस्य विषयत्वादस्य विषयित्वान्निर्विषयविचारायोगाद्विषयसिद्ध्युत्तरकालत्वात्त-
द्विषयविचारस्येति पूर्वोत्तरत्वमनयोरुचितमिति भावः । अध्यायमवतार्य तदवयवमाद्या-
धिकरणमवतारयति—तत्रेति । समन्वये स्मृतिविरोधसमाधानार्थत्वादधिकरणस्य
श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधे
तात्सिद्धिः । उक्तेश्चेतने जगदुपादाने समन्वयो विषयः स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते
न वेति तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—यदुक्तमिति । हेतुत्वेन सूत्रपद-
मवतारयितुं पृच्छति—कुत इति । सूत्रपदं हेतुमादाय व्याचष्टे—स्मृतीति ।
तन्व्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्नं शास्त्रं तन्नमित्याख्या यस्याः सा तथेति
यावत् । आप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्याः सूचयति—परमर्षीति । बौद्धादिस्मृतिसा-
म्यव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—शिष्टेति । अन्याश्चेत्यासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः । एवं
सतीति । ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिविशेषणं जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति विरोधे
निरवकाशत्वाशङ्का विरोधस्तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह—तासु हीति । उक्तरूपाया
मायाशक्तेर्जगत्कारणत्वेन सिद्धान्तेऽपि स्वीकृतत्वान्नास्ति विरोधाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—
स्वतन्त्रमिति । सांख्यस्मृतीनां सावकाशत्वाय प्रधानवादोपादाने मन्वादिस्मृतीनां
निरवकाशतेत्याशङ्क्य तात्पर्यविषयस्यानुष्ठेयस्याबाधात्तस्मिन्विषये तासामस्ति साव-
काशत्वमित्याह—मन्वादीति । क्रत्वर्थसमर्पकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाश-
त्वमभिनयति—अस्येति । न केवलं क्रत्वर्थप्रतिपादकतया सावकाशत्वं किं तु पुरु-
षार्थप्रतिपादकतयाऽपीत्याह—तथेति । नन्वनुष्ठेये विषये कपिलादिस्मृतयोऽपि साव-

१ क. 'विरत'। २ ज. 'दशाया'। ३ य. 'धनुर्गणा'। ४ क. स. ठ. ड. 'ज्येते'।
५ क. 'श्रेयसि'।

वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति । नैवं कपिलादिस्मृती-
 नामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सम्य-
 ग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः
 स्युरानर्थक्यमेवाऽऽसां प्रसज्येत । तस्मात्तद्विरोधेन वेदान्ता
 व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं
 जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन
 पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु
 प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्या-
 तप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन् । तद्बलेन श्रुत्यर्थं प्रतिपित्से-
 रन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्वहुमानात्स्मृतीनां
 प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चाऽऽपि ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ।

काशाः सत्यो ब्रह्मकारणवादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति नेत्याह—नैवमिति ।
 तत्र हेतुमाह—मोक्षेति । परिशेषायातं फलितमाह—यदीति । सावकाशनिरवका-
 शयोर्निरवकाशं बलवदितिन्यायसिद्धमर्थं कथयति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—
 कथमिति । मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या ब्रह्मणि जगत्कारणेऽवधारिते तदपेक्षस्मृत्यवष्ट-
 म्भेन तदाक्षेपो न युक्तः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य बलवत्त्वादित्यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञानां
 परतन्त्रप्रज्ञानां वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—भवेदिति ।
 स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यालोचनया श्रुतिवशादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञ-
 त्वम् । न हि तान्प्रति स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेप्तुं युक्तं श्रुत्यैव तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरुपपत्ते-
 रित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—परतन्त्रेति । अस्मदादीनां विना स्मृत्यपेक्षां स्वातन्त्र्येण
 वेदार्थनिर्णये सामर्थ्याभावात्तदर्थमवश्यंभाविन्यां पूर्वसिद्धस्मृत्यपेक्षायां सर्वज्ञकपिलादि-
 प्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचरितत्वोपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽ-
 क्षेपः संभवतीत्यर्थः । स्मृत्यवष्टम्भमन्तरेणापि केषांचिद्वेदार्थनिर्णयः सिध्यति न हि
 स्मृतिकर्तारः स्मृत्यन्तरापेक्षया तदर्थं निर्धारयन्तीत्यभिप्रायेण प्रायेणेत्युक्तम् । बौद्धा-
 दिस्मृत्यवष्टम्भव्यासेधार्थं प्रख्यातपदम् । तदवलम्बनफलमाह—तद्बलेनेति । श्रुत्यर्थं
 प्रतिपित्सेरन्नित्युपचरितं तदर्थं प्रतिपद्येरन्नित्यर्थः । श्रुतीनामुपचरितार्थप्रतिपित्सा न
 युक्ता मुख्येऽर्थे तासां शक्तितात्पर्ययोर्व्याख्यातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—अस्मत्कृते
 चेति । तत्राविश्वासे हेतुमाह—बहुमानादिति । अस्मदादिष्विव तेष्वपि बहुमाना-
 नुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—कपिलेति । तेषामप्रतिहतज्ञानत्वप्रतिपादिका स्मृतिः सांख्य-

श्रुतिश्च भवति—“ ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति
जायमानं च पश्येत् ” [श्वे० ५-२] इति । तस्मान्नैषां मत-
मयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थे प्रतिष्ठाप-
यन्ति । तस्मादपि स्मृतिवलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनरा-
क्षेपः । तस्य समाधिः “ नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ” इति ।
यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्य-
न्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता
उदाहरिष्यामः—“ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम् ” इति परं ब्रह्म प्रकृत्य
“ स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ” इति चोक्त्वा
“ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ” [महाभा० १२-

स्मृतिवदनिर्णीतप्रामाण्येत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतिश्चेति । यस्तावदग्रे सर्गादौ जाय-
मानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतभविष्यद्द्वर्तमानार्थज्ञानैर्विभर्ति पुष्पाति
तमीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वा-
त्तद्विरोधेऽपि नाप्रामाण्यमिति फलितमाह—तस्मादिति । तर्कमूलत्वाच्च कपिलादि-
स्मृतीनां प्राबल्यमित्याह—तर्केति । “ प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ”
इत्यादिना “ यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ” इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वा-
वगमात्तद्बलप्रवृत्तकपिलादिस्मृतीनां प्राबल्ये सिद्धे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति ।
मूलद्वयसाहित्येन बलवत्त्वसंभावनार्थोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य
पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति—तस्येति । ब्रह्मकारणवादे सांख्यस्मृतिविरोधवत्प्रधान-
कारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधान्न ब्रह्मवादिनं प्रत्येतद्ब्रह्मवादनमुचितमिति व्याचष्टे—
यदीति । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपस्यावकाशो नास्तीत्यरुचिं सूचयति—एव-
मपीति । यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाशत्वं ता दर्शयति—ता इति । तस्मा-
दव्यक्तमित्यत्र तच्छब्देन चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रकृतित्वमाह—
यत्तदिति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविज्ञेयत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि
सर्वप्रमाणागोचरत्वान्नास्त्येव तदित्याशङ्क्य सर्वभूतानां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनै स्वतःसि-
द्धस्य दुरपह्वत्वं मन्वानो ब्रूते—स हीति । कार्यटिङ्गकमनुमानमपि तत्र संभारनाहे-
तुरित्यार्षययानाह—तस्मादिति । अव्यक्तशब्देनाव्याकृतं कार्यं भूतसूक्ष्ममत्र विवक्षि-

[अ० २ पा० १ सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४२१
(साह्यस्मृत्या वेदसक्तोचस्यायुक्तत्वम्, (अधि० १)

३३६-२८-३०] इत्याह । तथाऽन्यत्रापि “ अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मनिर्गुणे संमलीयते ” [महाभा० १२-३४१-३१] इत्याह ।

“ अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।

स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदति भूयः ”

[महाभा० १२-३०३-११५] इति पुराणे ।

भगवद्गीतासु च “ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रल-
यस्तथा ” [भ० गी० ७-६] इति । परमात्मानमेव च

प्रकृत्याऽऽपस्तम्बः पठति—“ तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे
स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ” [ध० सू० १-८-

२३-२] इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वे-
नोपादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिवलेन प्रत्यवतिष्ठ-

मानस्य स्मृतिवलेनोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदो-
षोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् ।

तमव्याकृतस्यानादित्वेनोत्पत्त्यनभ्युपगमान्निमित्तकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति शेष-
रसाख्यमतम् । अनादिनोऽपि चाव्यक्तस्य संभवत्येवेश्वराधीनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
तथाऽन्यत्रेति । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतसूक्ष्मलयाधिकरणमव्याकृतं गृहीतम् ।
इतिहाससमर्पितेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह—अतश्चेति । अन्तर्यामिव्यतिरिक्तवस्तुनो
दुर्वचनत्वमतःशब्दार्थः । सर्वात्मत्वे कथमस्य नापक्षयः सर्वत्रापक्षयोपलम्भादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—पुराण इति । सर्वस्य तदन्तर्भावेऽपि तस्य सर्वस्मिन्नन्तर्भावादिति
हेतुमभिप्रेत्य सर्वात्मत्वं साधयति—स सर्गेति । उक्तेऽर्थे भागवतीं स्मृतिं संवादयति—
भगवद्गीतास्थिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय-
स्तद्धेतुः । तत्रैव कल्पसूत्रकारसंमतिमाह—परमात्मानमिति । तस्मादित्यात्मलाभात्
परमित्यादौ प्रकृतं परमात्मानं परामृशति । सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्बपर्यन्ता देहास्त-
स्मात्प्रभवन्तीति निमित्तत्वमुक्तम् । समूलमित्युपादानत्व विपरीतं वा । शश्वद्भवः शाश्व-
तिकोऽनादिः । स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः । उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह—एवमिति ।
तात्पर्यलिङ्गमभ्यास दर्शयति—अनेकश इति । ननु श्रुतिविरोधोपन्यासे संभाविते
किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तिनोपन्यस्यते तत्राऽऽह—स्मृतीति । तर्हि स्मृतीनां पर-
स्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दर्शितं त्विति । ततश्च मन्वादिस्मृ-

१ ज. 'निष्क्रिये स' । २ अ. सर्ग । ३ क. ज. सर्वस्य । ४ क. ज. न. 'लनैवोत्त' ।
५ अ. 'र प्रव' । ६ ख. 'वात्राचे' । ७ क. ट. प्रकृते ।

श्रुतिश्च भवति—“ ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति
जायमानं च पश्येत् ” [श्वे० ५-२] इति । तस्मान्नैषां मत-
मयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थे प्रतिष्ठाप-
यन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनरा-
क्षेपः । तस्य समाधिः “नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्” इति ।
यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्य-
न्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता
उदाहरिष्यामः—“ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम् ” इति परं ब्रह्म प्रकृत्य
“ स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ” इति चोक्त्वा
“ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ” [महाभा० १२-

स्मृतिवदनिर्णीतप्रामाण्येत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतिश्चेति । यस्तावदग्रे सर्गादौ जाय-
मानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतमविष्यद्वर्तमानार्थज्ञानैर्विभर्ति पुष्पाति
तमीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वो-
त्तद्विरोधेऽपि नाप्रामाण्यमिति फलितमाह—तस्मादिति । तर्कमूलत्वाच्च कपिलादि-
स्मृतीनां प्राबल्यमित्याह—तर्कोति । “ प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ”
इत्यादिना “ यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ” इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वा-
वगमात्तद्वलप्रवृत्तकपिलादिस्मृतीनां प्राबल्ये सिद्धे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति ।
मूलद्वयसाहित्येन बलवत्त्वसंभावनार्थोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य
पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति—तस्येति । ब्रह्मकारणवादे सांख्यस्मृतिविरोधवत्प्रधान-
कारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधान्न ब्रह्मवादिनं प्रत्येतद्ब्रह्मवन्मुचितमिति व्याचष्टे—
यदीति । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपस्यावकाशो नास्तीत्यसिद्धिं सूचयति—एव-
मपीति । यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाशत्वं ता दर्शयति—ता इति । तस्मा-
दव्यक्तमित्यत्र तच्छब्देन चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रकृतित्वमाह—
यत्तदिति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविज्ञेयत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि
सर्वप्रमाणागोचरत्वान्नास्त्येव तदित्याशङ्क्य सर्वभूतानां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन स्वतःसि-
द्धस्य दुरपह्वत्वं मन्वानो ब्रूते—स हीति । कार्यलिङ्गकमनुमानमपि तत्र संभावनाहे-
तुरित्यार्शयवानाह—तस्मादिति । अव्यक्तशब्देनाव्याकृतकार्यं भूतसूक्ष्ममत्र विवक्षि-

१ क. ज. म. 'न च तेऽ' । २ ख. 'त्वाद्य विरो' । ३ ख. द. 'वृत्तिक' । ४ घ. 'नं पृष्ट' ।
५ घ. 'न वस्तुतः सि' । ६ ख. 'शयेनाऽऽह' । ७ द. द. 'तत्तदर्थ' ।

[अ० २पा० १सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४२१
(साह्यस्मृत्या वेदसकोचस्यायुक्तत्वम्, (अधि० १)

३३६-२८-३०] इत्याह । तथाऽन्यत्रापि “ अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मनिर्गुणे संप्रलीयते ” [महाभा० १२-३४१-३१] इत्याह ।

“ अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।

स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदति भूयः ”

[महाभा० १२-३०३-११५] इति पुराणे ।

भगवद्गीतासु च “ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रल-
यस्तथा ” [भ० गी० ७-६] इति । परमात्मानमेव च

प्रकृत्याऽऽपस्तम्बः पठति—“ तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे
स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ” [ध० सू० १-८-

२३-२] इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वे-
नोपादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिवलेन प्रत्यवतिष्ठ-

मानस्य स्मृतिवलेनोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदो-
षोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् ।

तमव्याकृतस्यानादित्वेनोत्पत्त्यन्त्युपगमाविमित्तकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति सेश्व-
रसारूपमतम् । अनादिनेोऽपि चाव्यक्तस्य संभवत्येवेश्वराधीनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
तथाऽन्यत्रेति । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतसूक्ष्मलयाधिकरणमव्याकृतं गृहीतम् ।
इतिहाससमर्पितेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह—अतश्चेति । अन्तर्यामिव्यतिरिक्तवस्तुनो
दुर्बचनत्वमतःशब्दार्थः । सर्वात्मत्वे कथमस्य नापक्षयः सर्वत्रापक्षयोपलम्भादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—पुराण इति । सर्वस्य तदन्तर्भावेऽपि तस्य * सर्वस्मिन्नन्तर्भावादिति
हेतुमभिप्रेत्य सर्वात्मत्वं साधयति—स सर्गेति । उक्तेऽर्थे भागवतीं स्मृतिं संवादयति—
भगवद्गीतास्त्विति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय-
स्तद्धेतुः । तत्रैव कल्पमूत्रकारसंमतिमाह—परमात्मानमिति । तस्मादित्यात्मलाभात्
परमित्यादौ प्रकृतं परमात्मानं परामृशति । सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्बपर्यन्ता देहास्त-
स्मात्प्रभवन्तीति निमित्तत्वमुक्तम् । समूलमित्युपादानत्वं विपरीतं वा । शश्वद्भवः शाश्व-
तिकोऽनादिः । स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः । उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह—एवमिति ।
तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं दर्शयति—अनेकश इति । ननु श्रुतिविरोधोपन्यासे संभाविते
किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तिनोपन्यस्यते तत्राऽऽह—स्मृतीति । तर्हि स्मृतीनां पर-
स्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दर्शितं त्विति । ततश्च मन्वादिस्मृ-

१ ज. 'निष्क्रिये स' । २ म. सर्गे । ३ क. ज. सर्वस्य । ४ क. ज. न. 'लेनैवोत्त' ।

५ म. 'र प्रव' । ६ स. 'वानाचे' । ७ क. ट. प्रकृते ।

विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्षया इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” [जै० मी० सू० १-३-३] इति । न चातीन्द्रियानर्थाश्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् । न । सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । स च धर्मश्चोदनालक्षणः [जै० सू० १ १ २] । ततश्च पूर्वसिद्धाया-

तीना श्रुतिमूलत्वेन प्राबल्यात्तदनुसारेण तत्त्वनिर्णयसिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुमितश्रुतिमूलतया कपिलादिस्मृतीनामपि मन्वादिस्मृतिभिः समानबलत्वादनर्णयतादवस्थये विकल्पः स्यादिति नेत्याह—विप्रतिपत्तौ चेति । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगाद्विरुद्धस्मृत्युपलब्धावन्यतरत्यागेनान्यतरस्वीकारध्रौव्ये ऋसश्रुतिमूलाः स्मृतयो मानत्वेनापेक्ष्यन्ते कल्प्यश्रुतिमूलास्तु दुर्बलत्वादुपेक्ष्यन्ते तथा च तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः । ननु यत्र स्मृत्योर्विरोधस्तत्र तन्मूलयोः श्रुत्योर्विरोधपर्यवसानात्तयोश्च तुन्यबलतया व्यवस्थाऽऽस्थेयेति तत्राऽऽह—तदुक्तमिति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाद्वायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धां सर्वां वेष्टयित्व्येति स्मृतिर्मान न वेति सदेहे वेदार्थानुष्ठातृणां स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च तुल्यबलत्वाद्द्विदितानुदितहोमवद्विकल्पसमवान्मानमिति प्राप्ते प्रत्याह—विरोधे त्विति । श्रुतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत् । यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे त्वर्थे कुतः स्मृत्या श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावादप्रमाणं सर्ववेष्टनस्मृतिः । तथा कपिलादिस्मृतिरपीत्यर्थः । ननु कपिलादिस्मृतेर्न श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमिष्यते किं तु प्रत्यक्षमूलत्वेनेत्याशङ्क्यायोगिप्रत्यक्ष योगिप्रत्यक्ष वा तन्मूलमिति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति—न चेति । द्वितीयं शङ्कते—शक्यमिति । अतीन्द्रियार्थोपलम्भन संभावयितुमिति शेषः । किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिरानानतो वेति विकल्प्याऽऽद्ये श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थोपलम्भने सिध्यतीत्याह—न सिद्धेरपीति । योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिस्तस्याः साधनसापेक्षत्ववदतीन्द्रियार्थोपलम्भिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीत्युक्तम् । सिद्धेः सापेक्षत्वं स्फुटयति—धर्ममिति । तथाऽपि कथमतीन्द्रियार्थोपलब्धे श्रुत्यपेक्षेति तत्राऽऽह—स चेति । चोदनासूत्रप्रामाण्याद्धर्मस्य चोदनालक्षणत्वेऽपि कपिलादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थभिर्णये वाऽनुपपत्तिरिति तत्राऽऽह—ततश्चेति । कपिलादीनां विनि-

श्रौतनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं
 शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रद-
 र्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्य-
 निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषवि-
 षयः पक्षपातो युक्तः । कस्यचित्कचित्पक्षपाते सति पुरुषमति-
 वैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात् । तस्मात्तस्यापि स्मृतिवि-
 प्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे
 प्रज्ञा संग्रहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं
 प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं
 श्रद्धातुं शक्यं “ कपिलम् ” इति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् ।
 अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतसुर्वासुदेवनाम्नः सार-

श्रितवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानवतां तत्प्रभावलब्धसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थभिधानासंभवा-
 त्तद्वचनात्प्रागेवावधृतप्रामाण्यस्य वेदस्य तदनुरोधेनोपचरितार्थत्वकरणमनुचितमिति
 भावः । अतिशङ्कितुं मुख्यं वृत्तिमतीत्योपचरितवृत्त्या शङ्कितुमिति यावत् । न द्वितीयः
 कपिलादीनामीश्वरवदाजानसिद्धेरसिद्धत्वात्सिद्धत्वेऽपि तेषां बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य
 श्रुत्यर्थकल्पनायां तदैकमत्यस्यामानत्वादन्यस्मृत्यनवकाशन्यायेन स्मृतीनामेव मिथो
 विवादे श्रुत्यवष्टम्भं विना तास्वपि विश्वासाभावोन्नतदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्धारणसिद्धि-
 रित्याह—सिद्धेति । यत्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वादस्माकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेरप्रा-
 माण्यमनाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण वेदार्थो निश्चयितव्यः । अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञानां
 वेदार्थानिश्चयप्रसङ्गादिति तत्राऽऽह—परतन्त्रेति । कथं तर्हि परिहृत्याव्यवस्थां तत्त्वं
 निर्णेतव्यं तत्राऽऽह—तस्मादिति । तस्यापीति तेन परतन्त्रप्रज्ञेनापीत्यर्थः ।
 सन्मार्गः श्रुत्यनुसारिस्मृत्युक्तोऽर्थस्तत्र प्रज्ञासंग्रहस्तस्मिन्नेव बुद्धिस्थैर्यमित्यर्थः ।
 ननु कपिलस्यैप्रतिहतज्ञानत्वश्रवणात्तदुक्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकारे श्रुतिरेव विरुध्येते-
 त्याशङ्क्याऽऽह—या त्विति । कपिलशब्दश्रुत्यविरोधाय सावकाशानवकाश-
 न्यायेन श्रुतिस्मृत्योर्व्यवस्थाऽऽस्येयेत्याशङ्क्याऽऽह—कपिलमितीति । शब्द-
 सामान्यादेव साख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति भ्रान्तिरविवेकिनामित्यर्थः । श्रुतौ तर्हि
 कपिलशब्दस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यस्येति । वैदिको हि कपिलो
 वासुदेवनामा पितुरादेशादश्वमेधपशुमन्विष्य परिसरे पश्यतामिन्द्रवेष्टितमहृष्टवतां

णात् । अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—“ यद्वै किंच मनु-
रवदत्तज्ञेयम् ” [तै० सं० २-२-१०-२] इति । मनुना च
“ सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ” ॥

[मनुस्मृ० १२-९१]

इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यत आत्मभेदाभ्यु-
पगमात् । महाभारतेऽपि च—

“ बहवः पुरुषा ब्रह्मक्षुताहो एक एव तु ” ।

[१२-३५२-१]

इति विचार्य—

“ बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् ” ।

[१२-३५२-२]

षष्टिसहस्रसंख्याजुषामात्मोपरोधिनां सगरस्रुतानां सहस्रैव भस्मीभावहेतुः सांख्यप्रणेतु-
रवैदिकादन्यः स्मर्यते । यत्र यत्र वैदिकत्वे सति वासुदेवांशत्वं तत्र तत्र सर्वात्मत्वो-
पदेष्टृत्वं दृष्टमिह तु तद्विरुद्धार्थोपदेशुस्ततोऽन्यत्वमिति भावः । किं च परमात्मप्रतिप-
त्तिपरमिदं वाक्यं यो ज्ञानैरग्रे प्रसूतं कपिलं विभर्ति तं पश्येदिति दर्शनात् । न च
तस्यानुग्राहकन्यायाभावे कपिलज्ञानातिशयावेदकत्वमित्याह—अन्यार्थेति । कपिलस्य
द्वैतवादिनः श्रौतत्वं निरस्य सर्वात्मत्ववादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भवति चेति ।
मनोरपि कपिलेनैकवाक्यत्वं शङ्कित्वोक्तम्—मनुना चेति । सर्वात्मत्वप्रशंसायामपि
कथं कापिलं मतं निन्दितमित्याशङ्क्य तद्दर्शयितुं तदीयं मतमाह—कपिलो हीति ।
पूर्वं कापिलमतस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो दर्शितः संप्रति सर्वात्मत्व-
विषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह—महाभारतेऽपीति । सर्वात्मतैव निर्धारिते-
त्युत्तरत्र संबन्धः । पुरुषा जीवास्ते किं स्वभावेनैव बहवः किं वैक एव पर-
मात्मा बहूनां दृश्यानां स्वभाव इति पृच्छति—बहव इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य
तन्निरासेन सिद्धान्तमाह—बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणां तदाकाराणां बहूनां
देहानामेका पृथिवी योनिरधिष्ठानमुच्यते तथा तमेकं पुरुषं परमात्मानं बहुलत्वेन

१ क. 'नियन' । २ क. ज. म. 'नि । सर्वे प' । ३ क. ज. म. 'जी स्वा' । ४ ज. 'त्मद' ।
५ क. 'पित्तम्' ६ क. ट. 'पि " व' । ७ क. 'णां व' ।

इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन—

“ बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ” ॥

[१२-३५२-३]

इत्युपक्रम्य—

“ यमान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः ।

सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥

[१२-३५३-४]

“ विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।

एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम् ” ॥

[१२-३५३-५]

इति सर्वात्मतैव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति—

“ यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ”

[ई० ७] इत्येवंविधा । अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयाऽपि

प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तवं स्वभावं विश्व परिपूर्णं सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तं कथयिष्यामी-
त्याह—बहूनामिति । सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य तद्विरुद्धप्रत्यगात्मैक्यमयुक्तमित्याशङ्क्य
विरोधस्य प्रातीतिकत्वं मत्वोक्तम्—यमेति । सर्वान्तरात्मत्वे परस्मिन्नपि संसारित्व-
प्रसक्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतस्तदभावमाह—सर्वेषामिति । किमिति तर्हि प्रत्यात्ममात्म-
भूतः परमात्मा नोपलभ्यते तत्राऽऽह—न ग्राह्य इति । तस्यासत्त्वं शङ्कित्वोक्तम्—
विश्वेति । विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजादौ योज्यम् ।
परमात्मनः सर्वात्मत्वेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परमसुखरूपतामाह—एक
इति । कापिलमतस्य वेदानुसारिस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव वेदविरोधमाह—श्रुति-
श्चेति । यस्मिन्काले पुरुषस्य विजानतः स्वरूपतयाऽधिगतब्रह्मण एव सर्वत्र प्रतिबि-
म्बितत्वाद्भूतानि सर्वाण्यात्मैवाभूत्तस्मिन्काले शोकमोहोपलक्षितः सर्वोऽपि सकारणः
संसारो विदुषो नास्तीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरोधे परमतस्यानादेयत्वं सिद्धमित्युप-
संहरति—अतश्चेति । इतिशब्दः सिद्धमित्यनेन संबध्यते । वेदविरोधे स्मृतेरेव किमि-

कपिलस्य तत्र वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धं च न केवलं स्वतत्रप्रकृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं स्वेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृ-स्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये “स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो” न दोषः ॥ १ ॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ (१)

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां पृष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातम्, “ आनुमानिकपप्येकेषाम् ” [ब्र० सू० १-४-१] इत्यत्र ।

त्यप्रामाण्य विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—वेदस्येति । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्विपूर्वकत्वाभावाद्देदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्कपिलादिस्मृतीनां तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थस्मृतीनां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वाद्दुक्तप्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवौ यावत्कल्पयेते तावदेव स्वतः सिद्धप्रामाण्यवेदवाक्यात्तदर्थो निश्चित इति सति प्रवृत्तवेदवाक्योत्थं ज्ञानमसंजातविरोधि स्मृतिविरोधे तत्प्रामाण्यस्य बाधकमिति भावः । विप्रकर्षो विशेषः श्रुतिस्मृत्योरिति यावत् । सिद्धे विशेषे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥

उक्तेऽप्ये हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमुत्थापयति—कुतश्चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—प्रधानादिति । तथा च मूलप्रमाणाभावादप्रमाणं महदादिविषया स्मृतिरिति शेषः । भूतानामिन्द्रियाणां च लोकवेदप्रसिद्धत्वात् तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमित्याशङ्क्याङ्गी करोति—भूतेति । तथाऽपि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां मूलाभावान्न स्मृतिः संभवतीत्याह—अलोकेति । महदादीनामपि महतः परमव्यक्तमित्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । महदादिस्मृतेर्मूलाभावात्तदप्रामाण्येऽपि किमायातं प्रधान-

१ क. ज. तत्प्रत्य । २ क. म. 'रुद्धत्वं वे' । ३ क. म. 'रुद्धत्व च' । ४ म. ट. 'विपरिक' । ५ म. 'ति सिद्धम् । वे' । ६ म. 'थं स्वार्थं प्रामाण्यं व' । ७ क. 'लोके वे' । ८ क. 'वेदे प्र' । ९ क. 'पमाभा' । १० स. 'र्वत्वा' । ११ स. 'क्योत्पश' । १२ क. उ. ठ. ट. 'वाद' ।

कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः ।
तस्मादपि न “ स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो ” दोषः । तर्कावष्टम्भं तु
“ न विलक्षणत्वात् ” [ब्र० सू० २-१-४] इत्यारभ्योन्मथि-
ष्यति ॥ २ ॥ [१]

(योगस्मृत्याऽपि वेदसकोचस्यायुक्तत्वम् , अधि० २)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२)

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता
द्रष्टव्येत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव
कारणं महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते ।
नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वैर्णैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते ।
अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशङ्का । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो

स्मृतेरित्याशङ्क्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह—कार्येति । सांख्यस्मृत्यप्रामाण्ये सिद्धे फलित-
मुपसंहरति—तस्मादिति । मूलप्रमाणाभावस्तच्छब्दार्थः । अपिर्नो स्मृत्यादिविरोधः
समुच्चितः । स्मृतिविरोधाभावेऽपि ब्रह्मकारणवादी न्यायविरोधान्न सिध्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तर्केति ॥ २ ॥ (१)

सांख्यस्मृतेर्मन्वादिस्मृतिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्वादिस्मृतिष्वपि योग-
स्यानुमोदितत्वात्तथा च प्रधानादिविषयेऽपि योगस्मृतेर्मानत्वात्तद्विरुद्धसमन्वयो न
सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । चेतनं जगदुपादानं वदतः समन्वयस्य प्रधानं
वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति
प्रधानादिविषये तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमग्रे दर्शयिष्यन्नतिदेश-
सूत्रं व्याकरोति—एतेनेत्यादिना । श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वन्यायातिदे-
शत्वात्पूर्ववदत्रापि द्रष्टव्यम् । अर्थसाम्याभावे तुर्यन्यायाविषयत्वादतिदेशानुपप-
त्तिरित्याशङ्क्यार्थसाम्यमाह—तत्रापीति । अधिकाशङ्काभावादधिकरणारम्भमाक्षि-
पति—नन्विति । एवं सतीति सांख्ययोगस्मृत्योर्दर्थसाम्ये सतीति यावत् । अधि-
काशङ्कां दर्शयन्नधिकरणारम्भं समर्थयते—अस्तीति । तामेव दर्शयितुमादौ
योगस्मृतेः श्रुतिमूलत्वमाह—सम्यगिति । ननु श्रवणमननिदिध्यासनान्येवात्र
सम्यग्धीहेतुत्वेन विधीयन्ते न त्वष्टाङ्गयोगविधिरत्रास्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह—

वेदे विहितः “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” [बृ० २-४-५] इति । “ त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम् ” [श्वे० २-८] इत्यादिना चाऽऽसनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते “ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ” [का० २-६-११] इति “ विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ” [का० २-६-१८] इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि “ अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः ” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गी क्रियते । अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसंप्रतिपत्ताव-

त्रिरुन्नतमिति । त्रीणि देहश्रीवाशिरास्युन्नतानि यस्मिन् । समं कायशिरोश्रीवं धारयन्नित्यादिस्मृतेः । तच्छरीरं तथा समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना । न केवलं श्रुत्यनुगृहीतो योगः किं तु श्रौतलिङ्गानुगृहीतश्चेत्याह—लिङ्गानि चेति । तान्येव दर्शयति—तां योगमित्यादिना । इन्द्रियाणामन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानां स्थिरामविचालिनीं धारणामैकाग्र्यलक्षणा योगविदो योगं मन्यन्ते । यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुं योगशब्दाद्गुणपरिष्ठादिति शब्दः । एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्सोऽभूदित्याह—विद्यामेतामिति । श्रुतिवलिङ्गानुगृहीतयोगस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वेऽपि किमायातं योगस्मृतेरित्याशङ्क्याऽऽह—योगशास्त्रेऽपीति । आत्मज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयात्तज्जिज्ञासानन्तरमित्यथशब्दार्थः । एवं योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाद्याधिकां शङ्कां दर्शयति—अत इति । योगः सम्यग्दर्शनोपायः संप्रतिपन्नार्थैकदेशस्तद्वत्त्वाद्योगस्मृतिरनिराकार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—अष्टकादीति । “ अष्टकाः कर्तव्याः ” । “ गुरुरनुगन्तव्यः ” । “ तडागं खनितव्यम् ” इत्यादिस्मृतयो न प्रमाणं धर्मस्य वेदैकप्रमाणकत्वादष्टकादेरिष्टसाधनत्वे वेदादृष्टेः स्मृतेश्च भ्रान्त्याऽपि संभवादिति प्राप्य वेदार्थानुष्ठातृणामेव स्मृतिषु सैनियन्वनासु कर्तृत्वात्सु लभूतं वेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे राद्धान्तितं तथा योगस्मृतिरपि मानमित्यर्थः । अधिकां शङ्कामनूय तन्निवर्तकत्वेनातिदेशाधिकरणस्यार्थवत्त्वमाह—इयमिति । कथं तर्हि निराकरणं तदाह—अर्थैकदेशेति । योगस्मृतिर्योगविषये वेदा-

प्यर्थेकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्म-
विषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः
कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ
शिष्टैश्च परिगृहीतौ । लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ “ तत्कारणं
सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ” [श्वे० ६-
१३] इति । निराकरणं तु न साख्यैज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योग-
मार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैक-
विज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति “ तमेव विदित्वाऽति
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” [श्वे० ३-८] इति ।
द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नाऽऽत्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु
दर्शनमुक्तम् “ तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम् ” इति वैदिकमेव
तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्यते प्रत्यासत्ते-

विसंवादात्मानमपि प्रधानादौ तद्विसंवादादमानमर्थवादस्य विधिशेषत्वेन प्रामाण्येऽपि
विसंवादिनि स्वार्थे तदनम्युपगमादित्यर्थः । नन्वध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धार्ह-
तादिस्मृतयस्ताः किमित्युपदेशातिदेशाभ्यां न निराक्रियन्ते तत्राऽऽह—सतीष्व-
पीति । तत्र हेतूनाह—सांख्येत्यादिना । ननु लोके पशुसदृशाना प्राकृताना पर-
मपुरुषार्थसाधनत्वेन बौद्धादिदर्शनमपि प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—शिष्टैश्चेति । ननु
शिष्टैरिग्रहस्यापि विशिष्टप्रमाणमूलत्वमेष्टव्यम् “ आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च
श्रुतिकल्पनाम् ” इति न्यायात्तत्राऽऽह—लिङ्गेन चेति । एको बहूना यो विदधाति
कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामाना कारण साख्यैज्ञानिभिर्योगैर्ध्यायि-
भिश्चाभिपन्नमाभिमुख्येन प्रत्यक्तया प्राप्त देव ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिक्लेशैर्मुच्यत इत्यर्थः ।
तर्हि श्रुतिसिद्धत्वादिकारणवशान्निराकरणमशक्यमन्यथा श्रुत्यादिविरोधादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—निराकरणं त्विति । किमत्र प्रमाणमित्यपेक्षायामुक्तम्—श्रुतिर्हीति ।
ननु वैदिकादात्मज्ञानादेव साख्यादयोऽपि निःश्रेयस वदन्ति तत्कथमवैदिकत्वेन ते
निरस्यन्ते तत्राऽऽह—द्वैतिनो हीति । तर्हि श्रौतस्य लिङ्गस्य का गतिरित्यत
आह—यत्त्विति । प्रसिद्धिविरोधेन कथमम्युपगम्यते प्रमाणवशादित्याह—प्रत्यास-
त्तेरिति । वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तथा सह वर्तत इति सांख्यं योगो ध्यानं चित्त-
वृत्तिनिरोधस्तस्य योगस्य तदुपायत्वात्प्रत्ययैकतानताया ध्यानस्य तेनाभेदोपचारादतः

रित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुद्ध्येते तेनेष्टमेव
 सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा “ असङ्गो ह्ययं
 पुरुषः ” [वृ० ४-३-१६] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य
 विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरेभ्युपगम्यते । तथा च
 योगैरपि “ अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः ”
 [जावा० ४] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्र-
 ज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रति-
 वक्तव्यानि । तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति
 चेदुपकुर्वन्तु नाम । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति
 “ नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ” [तै० ब्रा० ३-१२-९-७]
 “ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” [वृ० २-९-२६] इत्येवमा-
 दिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥ [२]

(विलक्षणत्वाख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वम्, अधि० ३)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

संनिकृष्टं सम्यग्ज्ञानं वैदिकं सांख्यादिशब्दितमित्यर्थः । तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोग-
 स्मृत्योः सर्वथा नास्ति प्रामाण्यं नेत्याह—येन त्विति । अविरुद्धमंशमेव स्मृतिद्व-
 येऽपि विभज्य दर्शयति—तद्यथेति । प्रव्रज्यादीत्यादिशब्देन तद्धर्मसंग्रहः । अयो-
 क्तविधया सांख्ययोगस्मृतिविरोधाभावेऽपि काणादादिस्मृतिविरोधान्न समन्वयसिद्धिरि-
 त्यत आह—एतेनेति । सांख्ययोगस्मृतिनिराकरणन्यायेनेति यावत् । तेषां निराकर्त-
 व्यताममृष्यन्नाशङ्कते—तुन्यपीति । तर्कोऽनुमानमनुग्राह्यं मानम् । उपपत्तिरनुग्रा-
 हिका युक्तिरिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गी करोति—उपकुर्व-
 न्तिवति । तर्हि वैदिकवाक्येभ्यस्तेषां को विशेषस्तत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानं त्विति । तत्र
 मानमाह—नावेदविदिति ॥ ३ ॥ (२)

तदेवं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधः समन्वयस्येति समन्वयविरोधि-
 नीनां स्मृतीनामाभासतामुक्त्वा तद्विरोधिनो न्यायस्याऽऽभासतां विवक्षुः सांख्ययोग-
 न्यायस्याऽऽभासत्वार्थं पूर्वपक्षयति—न विलक्षणत्वादिति । चेतनाद्ब्रह्मणो जगद्ग-
 त्पार्त्तं शुब्न्समन्वयो विषयः स किमाकाशादि न चेतनप्रकृतिरुं द्रव्यत्वाद्धेटादिवदिति

१ ज. म. ट. 'रुद्ध्येते' । २ क. ज. 'रुप' । ३ क. ज. 'न्तु । त' । ४ ख. 'ति ।
 पुलवि' । ५ ख. 'द्विरत्' । ६ ख. 'त्वार्थं पू' । ७ ख. ठ. ड. 'ति वदन्त्य' । ८ ठ. 'व्यत्वेन
 पय' । ९ ख. 'दृष्टव' ।

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याऽऽक्षेपः
 स्मृतिनिमित्तः परिहृतः । तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिहि-
 यते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याऽऽक्षे-
 पस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुम-
 र्हाति । भवेद्यमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्र-
 प्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः । परिनिष्पन्नरूपं तु
 ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यव-
 काशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे
 सत्येकवशेनैतरा नीयन्त एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव
 श्रुतिर्नोपेत । दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य

सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संद्वेहे पूर्वाधिकरणे-
 नोत्तराधिकरणसंदर्भस्य संगतिमाह—ब्रह्मेति । अत्र च समन्वयस्य यथोक्तन्यायवि-
 रोधसमाधेरेव श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति ।
 पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुत इति । ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वेनातर्क्यत्वेन चानपेक्षाम्नायै-
 कगम्यत्वात्तर्कागमयोस्तुल्यार्थत्वेनाविरोधादागमार्थे तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशते-
 त्यर्थः । ननु तर्कोपकरणेति कर्तव्यताया वेदान्तमीमांसायास्तर्कोपकरणत्वमुक्तं प्रथमसूत्रे
 तथा च तर्कस्य वेदान्तेस्तुल्यार्थत्वमिष्टं करणोपकरणयोरेकार्थत्वावगमात्तत्राऽऽह—
 नन्विति । शक्तितात्पर्यावधारणे परं तर्कस्योपकरणत्वं न तु तस्य ब्रह्मविषयता नैषा
 तर्केणेति श्रुतेरित्यर्थः । सिद्धस्य ब्रह्मणः साध्याद्धर्माद्वैलक्ष्येनाध्यक्षादिविषयत्वसं-
 भवात्तर्कगम्यत्वमपि संभवत्यतस्तुल्यविषयत्वादागमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यावकाशोऽ-
 स्तीति समाधत्ते—भवेदित्यादिना । एकविषयत्वेन विरोधेऽपि किमिति माना-
 न्तरमेव श्रुतिविरोधान्न बाध्यते तत्र दृष्टान्तेनोत्तरमाह—यथा चेति । यथा साव-
 काशा भूयस्योऽपि श्रुतयो निरवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुरोधेन नीयन्ते तथा निर-
 वकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया भूयस्योऽपि श्रुतयो गुणरूपनया व्याख्येयाः साव-
 काशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्याम्नायात्तर्कस्य बलीयस्त्वे
 हेत्वन्तरमाह—दृष्टेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्राधान्यात्तत्र शब्दा-
 दपि परोक्षगोचरादपरोक्षार्थसाधर्म्यगोचरस्तर्कोऽन्तरङ्गमिति तस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः ।
 ऐतिह्यमात्रेण प्रवादपारम्पर्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्ये

संनिकृष्यते । विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्राऽऽदर्तव्यं दर्शयति । अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते “ न विलक्षणत्वादस्य ” इति । यदुक्तम् “चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिः” इति, तत् “ न ” उपपद्यते । कस्मात् । “ विलक्षणत्वादस्य ” विकारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदैव तु मृदन्विता विकाराः क्रियन्ते सुवर्णेन च सुवर्णान्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतन-

तर्कस्योक्तन्यायेन तस्मिन्नन्तरङ्गत्वादागमस्यै च बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायादुक्तं तर्कस्य बलवत्त्वम् । अनुभवप्राधान्यं तु नाद्यापि सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—अनुभवेति । ननु ब्रह्मज्ञानं वैदिकत्वाद्धर्मवददृष्टफलमेष्टव्यं तत्कृतोऽस्थानुभवावसानाविद्यानिवर्तकत्व तत्राऽऽह—मोक्षेति । अधिष्ठानसाक्षात्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाने तदविद्यातत्कार्यनिवर्तकत्वदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कवशादसंभावनादिनिरासद्वारा साक्षात्कारावसायिनस्तदविद्यानिवर्तकत्वेनैव मुक्तिहेतुतेति नादृष्टफलेत्यर्थः । यत्तु ज्ञैपेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशस्तर्कस्येति तत्राऽऽह—श्रुतिरपीति । विधिविरोधेऽर्थवादश्रुतिरदृढी भवतीति भावः । ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह—अत इति । सूत्रावयवमवतारितं व्याकरोति—यदुक्तमित्यादिना । ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं प्रतिपादितत्वान्नानुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । तत्र सार्पस्करं हेतुमाह—विलक्षणत्वादिति । जगद्ब्रह्मणोर्मिथो विलक्षणत्वं दृष्टिश्रुतिभ्या स्पष्टयति—इदं हीति । तयोर्मिथो वैलक्षण्येऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । अदृष्टत्वमेव स्पष्टयन्व्याप्तिमाह—न हीति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाचष्टे—मृदैवेति । व्याप्तिमुक्त्वा पूर्वपक्षसाधकमनुमानमाह—तथेति । विमतं सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितस्वभावत्वाद्यथा मृदन्वितस्वभावा घटादयो मृत्प्रकृतिकास्तथेत्यर्थः ।

१ ट. 'दानि' । २ क. ज. म. ट. 'राः प्रक्रि' । ३ ज. ट. 'न सु' । ४ ठ. ड. 'स्य व' । ५ क. घ. ङ. ड. 'यादिनि' । ६ क. घ. 'पस्कार' ।

[अ० २पा० १सू० ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४३३
 (विलक्षणाख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवास्यानामवाध्यत्वम्, अधि० ३)

स्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः । ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोऽशुद्ध्यचे-
 तनत्वदर्शनादवगन्तव्यम् । अशुद्धं हि जगत्सुखदुःखमोहात्म-
 कतया मीतिपरितापविपादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्च-
 त्वाच्च । अचेतनं चेदं जगच्चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरण-
 भावोपगमात् । न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति ।
 न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं
 स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरूपकरिष्यति । न, स्वामिभृत्ययोरप्यचे-
 तनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परि-
 ग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति
 न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्योपकरोत्यपकरोति वा । निरति-
 शया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यन्ते । तस्मादचेतनं कार्य-

सिद्धान्तं निषेद्धमनुमानमाह—न विलक्षणस्येति । विमतं न ब्रह्मप्रकृतिकं तत्स्वभा-
 वेनाननुगतत्वाद्यथा मृत्स्वभावेनाननुगतं रुचकादि न मृत्प्रकृतिकं तद्वदित्यर्थः । किं च
 न ब्रह्म जगत्प्रकृतिस्तस्मिन्ननुगतस्वभावत्वाद्यथा घटादिष्वननुगतं सुवर्णादि तत्प्रकृ-
 तिर्न भवति तद्वदित्यनुमानमभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्मेति । तत्राशुद्धत्वमुपपादयति—
 अशुद्धं हीति । विपादादीत्यादिपदेन रागद्वेषादयो गृह्यन्ते । नरकादीत्यादिशब्देन
 लोकभेदानां तत्रावस्थितप्राणिप्रभेदानां च ग्रहणम् । जगतोऽचेतनत्वं साधयति—
 अचेतनं चेति । चेतनत्वाविशेषेऽपि स्यादुपकार्योपकारकत्वं नेत्याह—न हीति ।
 तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हि प्रदीपाविति । साम्ये सत्युपकार्योपकारकत्वं नास्ती-
 त्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नन्विति । स्वामिभृत्यन्यायं विवटयन्नृत्तरमाह—न
 स्वामीति । किं चेतनस्य साक्षादेव चेतनान्तरं प्रत्युपकारकत्वं किं वोपकारककार्यक-
 रणाधिष्ठातृत्वेनेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—यो हीति । स एवेत्येवकारनिरस्यं दर्श-
 यति—न त्विति । द्वितीयं निरस्यति—निरतिशया हीति । उपजनापायधर्मशू-
 न्यत्वं निरतिशयत्वम् । अत एवाकर्तृत्वमतिशयमन्तरेण सिध्यति तत्कथं परम्परयाऽपि
 चेतनानामनाधेयातिशयानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः । समयोरुपकार्योपकारकत्वासंभवे
 फलितमाह—तस्मादिति । किं च कार्यकारणे चेतनत्वशङ्काऽवकाशवती तत्र चेत-

१ ज. अ. 'र्हति' । २ क. ज. अ. 'द्व हीद ज' । ३ क. ख. ग. 'र्थकार' । ४ ख. ग. घ.
 ङ. 'र्थकार' । ५ ख. ग. घ. 'र्थकार' । ६ ख. 'दिपदेन' ।

करणम् । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
 प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके । तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वा-
 श्चेदं जगत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगत्चेत-
 नप्रकृतिकतां तद्वलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमयिष्यामि प्रकृ-
 तिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् । अविभावनं तु चैतन्यस्य परि-
 णामविशेषाद्भविष्यति । यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वाप-
 मूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एवं काष्ठलोष्टादीनामपि
 चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभाविताविभावित-
 त्वकृताद्विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकरणानामात्मनां
 च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते । यथा च
 पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशे-
 पात्परस्पररोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति । प्रविभाग-
 प्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति । तेनापि कथञ्चिच्चेतना-

नस्य सत्त्वात्काष्ठादिषु तदाशङ्कैव नोदेतीत्याह—न चेति । इतश्च जगत्चेतनत्वमयु-
 क्तमित्याह—प्रसिद्धश्चेति । जगतोऽशुद्धत्वेऽचेतनत्वे च सिद्धे पूर्वोक्तमनुमानमुपसंह-
 रति—तस्मादिति । श्रुतार्थोपपत्त्या चेतनत्वं जगतोऽजगत्तमिति सूत्रैकदेशव्यावत्याभा-
 शङ्कां दर्शयति—योऽपीति । जगत्चेतनप्रकृतिकत्वश्रुतिनलेन चेतनत्वावगतिरित्युक्तं
 व्यनक्ति—प्रकृतीति । अनुपलम्भपराहता श्रुतार्थोपत्तिरमानमित्याशङ्क्याऽऽह—
 अविभावनं त्विति । समस्ते जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्र तत्रान्तःकरणपरिणामा-
 दुपरागादनुपलम्भिरविरुद्धेत्यर्थः । स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषानुपरागादनुप-
 लम्भिरसिद्धा स्वप्रकाशत्वविरोधादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—प्रथेत्यादिना ।
 तर्हि चेतनत्वेन तुदयानां कार्यकरणानामात्मनां च गुणप्रधानत्वाभावाद्दुपकारोपकार-
 कत्वानुपपत्तिरुक्ता तदास्येत्याशङ्क्याऽऽह—एतस्मादिति । साम्येऽपि सम्भवत्युप-
 कारोपकारकत्वनित्येतद्दुदाहरणेन स्फोरयति—यथा चेति । प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषा-

[अ० २५० १ सू० ९] आनन्दगिरिकृतटीकासंबलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४३५
(वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्वम्, अधि० ३)

चेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते । न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिह्रितुं शक्यत इत्याह “ तथात्वं च शब्दात् ” इति । अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षेत । तच्च शब्देनैव विरुध्यते । यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव “ विज्ञानं चाविज्ञानं च ” [तै० २.६] इति कस्याचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥

ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां ध्रुयते । यथा “ मृदब्रवीत् ” “ आपोऽद्भुवन् ” [श० प० ब्रा० ६-१-३-२-४] इति “ तत्तेज ऐक्षत ” “ ता आप ऐक्षन्त ” [छा० ६-२-३ ४] इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः । इन्द्रियविषयाऽपि “ ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः ” [बृ० ६-१-७] इति “ ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्ग्रायेति ” [चृ० १-३-२] इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

यवमवतारयति—न चेति । तस्याभिप्रायं दर्शयितुं परकीयाभिप्रायमनुवदति—अनवगम्यमानमिति । लोकानुरोधवैधुर्यं केवलं चेत्युक्तं संप्रति सूत्रावयवाभिप्रायमाह—तच्चेति । श्रुतिविरोधे श्रुतार्थापत्तिरमानमिति भावः । विरोधमेव स्फोरयति—यत् इति । अनुभवसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । न चायं शब्दो विभावितत्वाविभावितत्वविशेषापेक्षो भविष्यत्यौपच(चा)रिकत्वप्रसङ्गान्मुख्यसंभवे तदयोगादिति भावः ॥ ४ ॥

केवलश्रुत्यपेक्षया तदनुगृहीतार्थापत्तेर्वलीयस्त्वाद्धिभागश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वमेवेति शङ्कते—नन्विति । यथाशब्दस्तथाशब्दमध्याहृत्येन्द्रियविषयाऽपि चेतनत्वश्रुतिरस्तीति संबध्यते । काऽसाविन्द्रियविषया श्रुतिरित्यपेक्षायामाह—ते हेति । मृदादिश्रुतिरभिमानिदेवताविषयतया मुख्यार्था सती विभागश्रुतेरुपचरितार्थता न कल्पयतीति परिहरति—अत इति । सूत्रं व्याचष्टे—

१ क. 'हरियते । शु' । २ ज. 'मान ही' । ३ क. ज. 'त्प्रेक्षते । त' । न. 'त्प्रेक्षते । त' ।
४ ट. ते हीमे । ५ क. न. 'हाय' इति चैव । ६ ट. 'मादीन्द्रि' ।

“तु”शब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु “मृदव्रवीत्” [श० ६-१-३-२] इत्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्व-
माशङ्कनीयम् । यतः “ अभिमानिव्यपदेशः ” एषः । मृदाद्य-
भिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवादना-
दिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् ।
कस्मात् । “ विशेषानुगतिभ्याम् ” । विशेषो हि भोक्तृणां भूते-
न्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्व-
चेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौपीतकिनः प्राण-
संवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवता-
शब्देन विशिषन्ति “ एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः ”
[कौ० उ० २-१४] इति । “ ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे
निःश्रेयसं विदित्वा ” [कौ० उ० २-१४] इति च । अनु-
गताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुरा-
णादिभ्योऽवगम्यन्ते । “ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ” [ऐ०
आ० २-४-२-४] इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्रा-
हिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च
“ ते ह प्राणाः मजापतिं पितरमेत्योचुः ” [छा० ५-१-७]

तुशब्द इति । आशङ्कापनोदप्रकारमेव प्रकटयति—न खल्विति । अत्र हेतु-
त्वेन सूत्रभागमादत्ते—यत् इति । तस्यार्थमाह—मृदादीति । भूतमात्रमिन्द्रि-
यमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुद्वयमाह—
कस्मादिति । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो हीति । तस्यान्यथोपपत्तिं
वारयति—सर्वेति । उपकार्योपकारकत्वाधिगतेः साम्ये च तदयोगात्प्रसिद्धिश्रु-
तिभ्यां चेतनाचेतनत्वविभागावगमात्केवलभूतेन्द्रियविषया नैषा श्रुतिरित्यर्थः । अवि-
शेषेण विशेषं व्याख्याय प्राणेषु विशेषं विशेषतो व्याकरोति—अपि चेति । विशि-
षन्ति वागादिप्राणादीनिति शेषः । अहंश्रेयसे श्रेयानहमित्यस्मै प्रयोजनाय स्वकीय-
श्रेष्ठत्वायेत्यर्थः । निःश्रेयसं श्रेष्ठ्यं प्राणे ज्ञात्वा तदनुवर्तिन्यः सर्वा देवता वभूवुरि-
त्यर्थः । इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयति—अनुगताश्चेति । सर्वत्रेति भूतेन्द्रियादि-
ग्रहणम् । संप्रति करणेष्वेव देवतानुगतिं श्रुतितो दर्शयति—अग्निरिति । करणेष्वे-
वानुगतिं विधान्तरेण निरूपयति—प्राणेति । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां शरीराणामिव प्राणा-

इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाधिकैकोत्क्रमणेना-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः “ तस्मै वलिहरणम् ”
 [बृ० ६-१-१३] इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽ-
 नुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । “ तत्तेज ऐक्षत ”
 इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया
 ईयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो
 जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्तं प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

“तु” शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तम् “ विलक्षणत्वाच्चेदं
 जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम् ” इति । नायमेकान्तः । “दृश्यते” हि लोके
 चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुपादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादी-
 नामुत्पत्तिरचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादी-
 नाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुपादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां
 कारणान्यचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमया-
 दीनां कार्याणीति । उच्यते । एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्याऽऽ-
 यतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम् । महांश्चायं

नामपि व्यवहारानुगतिं दर्शयन्ती श्रुतिस्तेषां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव चैतन्यं द्रढयतीत्यर्थः ।
 भूतेन्द्रियविषयचेतनत्वश्रुतेरभिमानिनिमित्ततां विशेषानुगतिभ्यामुक्त्वा भूतेषु चेतनत्वा-
 भिधानस्याभिमानिनिमित्ततां विशेषतो दर्शयति—तत्तेज इति । सर्वस्य चेतनत्वासं-
 भवे हेत्वसिद्धिसमाधिमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्फलमनुमानं निगमयति—विल-
 क्षणत्वाच्चेति । ब्रह्मणि समन्वयो यथोक्तन्यायविरोधान्न सिध्यतीति पूर्वपक्षमनुभाष्य
 सिद्धान्तमाह—इत्याक्षिप्त इति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रं विभजते—तुशब्द इति । व्यावर्त्यं पक्षमनूद्य तद्व्यावृत्तिप्रकारमेव
 विवृणोति—यदुक्तमिति । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावासिद्धिरिति नियमभङ्गे हेतु-
 माह—दृश्यते हीति । दृष्टान्ते वैलक्षण्यमसिद्धमिति शङ्कते—नन्विति । तत्राचेत-
 नानां कार्यकारणभावमभ्युपेत्यैव वैलक्षण्यं साधयति—उच्यत इति । ईदृशं वैलक्ष-
 ण्यमविवक्षितं कारणगतासाधारणधर्मानुगतिरूपं तु तदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—महां-
 श्चेति । पारिणामिकस्तत्तत्केशादिगतपरिणामात्मक इति यावत् । रूपादीत्यादिशब्देन

पारिणामिकः स्वभावेविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात्तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्ये-
तास्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादि-
ष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि
सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विल-
क्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता
किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत
यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे सम-
स्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारै
इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम् । दृश्यते हि सत्तालक्षणो
ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु
दृष्टान्ताभावः । किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्ट-
मिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत । समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्म-

परिमाणादि परिगृह्यते । किं च वैलक्षण्यात्प्रकृतिविकृतित्वं प्रत्याचक्षाणः सालक्षण्यात्त-
दिच्छति तच्च कारणधर्माणां सर्वेषामनुगमो वा कस्यचिदेव वा कारणस्वभावस्येति
विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—अत्यन्तेति । द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । तर्हि जग-
द्ब्रह्मणोरपि किञ्चित्स्वभावानुगतिरूपसारूप्यसंभवान्न प्रकृतिविकृतित्वप्रत्याख्यानमि-
त्याह—ब्रह्मणोऽपीति । प्रकृतिविकृतित्वहेतुं सालक्ष्यं विकल्प्य दूषयित्वा तदभा-
वहेतुं वैलक्ष्यं विकल्पयति—विलक्षणत्वेनेति । आद्यमप्रयोजकत्वेन प्रत्याचष्टे—
प्रथम इति । अस्तु समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगत्यनुवर्तनमस्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृ-
तिकत्वं का हानिः । न च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्ततत्स्वभावस्य जगत्यनुवर्तना-
नुपपत्तिः सर्वस्मोपि कार्ये सर्वकारणरूपानुवृत्तावसति विशेषे प्रकृतिविकृतित्वासिद्धेरि-
त्युक्तमुपपादयति—न हीति । मर्द्यमकल्पमसिद्ध्या निरस्यति—द्वितीये चेति ।
अन्तिममसाधारणत्वेन निराकरोति—तृतीये त्विति । दृष्टान्ताभावमेव स्पष्टयति—
किं हीति । आकाशादेर्दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—समस्तस्येति । पक्षत्रयेऽपि साधा-

१ क. ज. म. 'भां च वृ' । २ ट. 'तिविका' । ३ म. 'रभाव इ' । ४ ज. म. 'चाप्रसि' ।
५ म. ट. च । ६ म. 'दकारणवा' । ७ न. 'स्तस्यास्य' । ८ क. ट. द. 'रिणामादि' । ९ ख.
'स्यापि' । १० फ. घ. ट. द. 'त्यनं क' ।

प्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव । चेतनं
 ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् ।
 यत्तुक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि संभवेयुरिति,
 तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य
 गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य
 एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथा च श्रुतिः—“ नैषा तर्केण प्रतिराप-
 नेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ” [का० १-२-९] इति ।
 “ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । इयं विसृष्टिर्यत आवभूव ”
 [ऋ० सं० १०-१२९-६] इति चैते ऋचौ सिद्धानामपीश्व-
 राणां दुर्वोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति—
 “ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ” इति ।
 “ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ”
 [भ० गी० २-२५] इति च ।

रणं कालातीतत्वमाह—आगमेति । ब्रह्मणो मानान्तरगम्यत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्ती-
 त्युक्तानुवादपूर्वकमाह—यत्स्विति । यथा कार्यत्वाविशेषेऽपि “आरोग्यकामः पथ्यमश्नी-
 यात्” “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्रैकस्य मानान्तरयोग्यत्वं नेतरस्येति स्वीकृतं तथा भूत-
 त्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादेर्मानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणस्त्वाम्नायैकगम्यतेति मन्वानः सन्नाह—
 आगममात्रेति । ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वे मानमाह—तथा चेति । ब्रह्मविषया मति-
 रेषा तर्केण नाऽऽपनेया नौऽऽपनीया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वा कुतर्केण नाऽऽप-
 नेया निरस्या न भवति किं त्वन्येनैवाऽऽचार्येण वेदाविदा प्रोक्ता सुज्ञानाय फलाव-
 सायिसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनम् । क इह
 ब्रह्म व्यवहारभूमावद्धा साक्षाद्वेद । को वा तत्प्रवोचत् । छान्दसो दैर्घ्यलोपः ।
 छन्दसि कालानियमाद्ब्रह्मं प्रब्रूयादित्यर्थः । यतो यस्मात्परस्मादात्मनः सकाशादियं
 विसृष्टिर्विधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः । प्रतीकतो
 दर्शितयोर्मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—एते इति । ब्रह्मणस्तर्काद्यगोचरत्वे पौराणिकसंमति-
 माह—अचिन्त्या इति । भावानामचिन्त्यत्वेन तर्कागोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि किमायात-
 मित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमुदाहरति—अव्यक्तोऽयमिति । कथमविकार्योऽयमित्या-

“ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ”

[भ० गी० १०-२] इति चैवंजातीयका । यदापि श्रवण-
 व्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयती-
 ल्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्राऽऽत्मलाभः संभवति ।
 श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते । स्वमान्त-
 बुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं संप्र-
 सादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं
 प्रपञ्चस्यै ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्ध्यायेन ब्रह्माव्यति-
 रेक इत्येवंजातीयकः । “तर्काप्रतिष्ठानात्” इति च केवलस्य तर्कस्य

शङ्क्य जन्ममरणयोर्मानाभावादित्याह—न म इति । तेषामीश्वरप्रभवाप्रमितिकर्तृत्वे
 हेतुमाह—अहमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वे सिद्धे कथं श्रवणातिरिक्त-
 मननविधानमित्याशङ्कामनुषदति—यदपीति । मननविधानसामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य ब्रह्म-
 ण्यनुप्रवेशो विवक्षितः श्रुत्यनुगृहीतस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नानेनेति ।
 मिषेण मननविधिव्याजेनेति यावत् । अनुग्राह्यमानहीनतया निरालम्बनत्वं तर्कस्य
 शुष्कत्वम् । तत्र हेतुं वदन्द्वितीयमङ्गी करोति—श्रुतीति । श्रुत्यनुग्राहको हि तर्कस्त-
 द्विपयासंभावनादिप्रतिबन्धप्रध्वंसेन ब्रह्मण्यनुभवाङ्गं तदननुगृहीतस्तु निरालम्बनत्वान्ना-
 त्तोपयुज्यते । तथा च तर्कमात्रस्यात्राप्रवेशात्तर्कविशेषस्य च श्रुतिद्वाराऽनुप्रवेशाविरोधा-
 त्तर्कागोचरत्वं मननविधानं चेत्यर्थः । श्रुत्याकाङ्क्षितं तर्कमेव मननविधिविषयमुदाह-
 रति—स्वमान्तेति । स्वप्नजागरितयोर्मिथो व्यभिचारादात्मनः स्वभावतस्तद्वत्त्वाभावा-
 दवस्थाद्वयेन तस्य स्वतोऽसंगृह्यत्वमतो जीवस्थावस्थावत्त्वेन नाब्रह्मत्वमित्यर्थः । तथाऽपि
 देहादितादात्म्येनाऽऽत्मनो भानान्न निष्प्रपञ्चब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—संप्रसादे चेति ।
 सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्ते निष्प्रपञ्चसदात्मत्वावगमादात्मनस्तथावि-
 धब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात्कथमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याश-
 ङ्क्य तज्जत्वादिहेतुना ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावसिद्धेरध्यक्षादीनामतत्त्वावेदकप्रामाण्यादवि-
 रोधाद्युक्तमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याह—प्रपञ्चस्येति । ब्रह्मणि सावकाशं तर्कं दर्श-
 यित्वा श्रुत्यनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननवकाशत्वं सूत्रकृतोऽपि संमतमित्याह—तर्केति ।
 विप्रलम्भकत्वमर्थविशेषाव्यवस्थापकत्वम् । ब्रह्मणि निरालम्बनस्य तर्कस्याप्रवृत्तेः श्रुत्यनु-

१ क. 'कंनार' । २ ज. 'स्याऽग्रम' । ३ क. 'योरि' । ४ ज. 'पय स' । ५ प्र. 'स्य च
 ध' । ६ क. स. ठ. ड. 'मननाद्यो' ।

[अ० २ पा० १ सू० ७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४४१
(वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तयास्यानामवाध्वत्वम्, अधि० ३)

विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति [ब्र०सू० २-१-११] । योऽपि चेत-
नकारणश्रवणवलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि
“विज्ञानं चाविज्ञानं च” [तै० २-६] इति चेतनाचेतनविभागश्र-
वणं विभावनाविभावनान्भ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् ।
परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम् । परमका-
रणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते—“विज्ञानं
चाविज्ञानं चाभवत् ” इति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो
नोपपद्यते विलक्षणत्वादेवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते ।
प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यै(त्ये)व चेतनं कारणं
ग्रहीतव्यं भवति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

गृहीतस्य प्रवृत्तावपि जगन्न ब्रह्मकार्यं चैतन्येनानुगृहीतत्वादित्यस्य श्रुत्यनुगृहीत-
त्वाभावात्तद्विरोधिनो न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं घटः प्रकाशत इति प्रत्यक्षेण श्रुतार्था-
पत्त्या च जगतश्चेतन्यानुगमावगमादसिद्धं चैतन्येनानुगतत्वमित्याह—योऽपीति ।
श्रुतार्थापत्तेः श्रुतिविरोधे नास्ति मानतेत्युक्तमाशङ्क्याऽऽह—तस्यापीति । सावका-
शानवकाशन्यायेन सावकाशा विभागश्रुतिरनवकाशार्थापत्त्या विभावनाविभावनविषय-
तया व्यवस्थापनीयेत्यर्थः । स्वमते विभागश्रुतिविरोधं समाधाय प्रधानवादे तद्विरोध-
माह—परस्येति । घटः स्फुरतीति प्रत्यक्षसंग्रहार्थमपीत्युक्तम् । सत्त्वरजस्तमसामज्ञा-
नात्मकत्वात्पुरुषस्य चातदात्मकत्वादस्मन्मते विभागश्रुतेर्नानुपपत्तिरिति शङ्कते—कथ-
मिति । उक्तनीत्या विभागासम्भवं वक्तुं श्रुत्यभिमतमर्थमाह—परमकारणस्येति ।
प्रधानस्यैव मूलकारणत्वादेशेपजगदात्मनाऽवस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।
विभागश्रवणे सतीति यावत् । तर्हि त्वन्मतेऽपि चेतनस्याचेतनभावानुपपत्तिस्तुल्येत्याश-
ङ्क्य चेतनस्यापि कारणस्य स्वापादाविर्वेनाविर्भावितचैतन्यत्वमुक्तमित्याह—प्रत्युक्त-
त्वादिति । यद्वा वैलक्षण्ये कार्यकारणत्वं नेत्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्त्वचेतनस्यापि
चेतनकार्यत्वमविरुद्धं गोमयवृश्चिकादौ हेतोर्व्यभिचारस्योक्तत्वादित्याह—प्रत्युक्तत्वा-
दिति ॥ ६ ॥

असत्कार्यवादापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—असदिति चेदिति । तत्र चोद्य विवृ-

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्या-
शुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत “असत्” तर्हि कार्यं
प्रागुत्पत्तेः “इति” प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति
“चेत्” । “न” एष दोषः । “प्रतिषेधमात्रत्वात्” । प्रतिषेधमात्रं हीदं
नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः
सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति । कथम् । यथैव हीदानीमपीदं
कार्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानी-
मपि कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति “ सर्वं तं परा-
दाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद ” [वृ० २-४-६] इत्यादि-
श्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् ।
ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् । वाढम् । न तु शब्दा-

णोति—यदीति । कार्यकारणयोर्विरुद्धत्वात्कारणात्मना प्रागनवस्थानात्कार्यस्य प्राग-
सत्त्वं स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—अनिष्टं चेति । कार्यसत्त्वमेत-
च्छब्दार्थः । तत्र हेतुं सूचयति—सत्कार्यवादिन इति । चेतनकार्यस्य कारणेऽ-
वस्थानस्वीकारादित्यर्थः । नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—नैष दोष इति । प्राक्कालीन-
कार्यसत्त्वस्य प्रतिषेध्यत्वात्तदभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । यथेह घटो
नास्तीति घटसंसर्गसत्ता भूतले वर्तमानकाले निषिध्यते तथा प्रागसदिति कार्यस्य
प्राक्कालीनं सत्त्वं शक्यं निषेद्धमिति शङ्कते—कथमिति । कार्यस्य कारणात्मना
सत्त्वं वा निषेध्यं सत्त्वान्तरं वा नाऽऽद्य इत्याह—यथैवेति । कारणात्मना सत्त्वस्य
सदातनत्वान्न निषेध्यतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न हीति । कारणसत्त्वातिरिक्तसत्-
त्वाभावे मानमाह—सर्वमिति । सत्यं कारणत्मानैव कार्यस्य सत्त्वं तदेव कालवि-
शेषे निषेध्यमित्याशङ्क्याऽऽह—कारणात्मनेति । किं तदा कार्यं नास्ति किं वा
कारणमपि । नाऽऽद्यः । सदाऽपि तस्य कारणातिरिक्तस्यासत्त्वाद्विशेषणवैयर्थ्यम् । न
द्वितीयः । तस्य सर्वदा सत्त्वानिषेद्यानवकाशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमविद्वान्निधो
विरुद्धयोरैक्यायोगादसदेव शब्दादिमज्जगज्जायत इति शङ्कते—नन्विति । ब्रह्मणः
शब्दादिहीनत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—वाढमिति । तर्हि प्रागसदेव शब्दादिमज्जगदि-
दानीं जायते नेत्याह—न त्विति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वेऽपि शब्दाद्यात्मकस्य जगतो
ब्रह्मणि कल्पितत्वान्न सत्त्वं वास्तवं पृथगस्त्यर्थः । कल्पितत्वमेव जगतो ब्रह्मणीति

दिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति । तेन
 न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्य-
 कारणानन्यत्ववादे [ब्र० सू० २-१-१४-२०] वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राऽऽह यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशु-
 द्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत तैत् “अपीतौ” प्रलये
 प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन
 धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्या-
 दिरूपप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमिति “असमञ्जसम्” इद-
 मीपनिपदं दर्शनम् । अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः
 पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न
 प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् । अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं
 गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानार्था
 मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीता-

स्थिते फलितमाह—तेनेति । जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वमसप्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—
 विस्तरेणेति ॥ ७ ॥

जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमप्युपगम्यमाणश्चोदयति—अपीताविति । पूर्वपक्षसूत्र
 व्याकरोति—अत्रेत्यादिना । जगतो ब्रह्मकारणत्वससम्यर्थः । तमेवोक्तिप्रकारप्रक-
 टयति—यदीति । अशुद्ध्यादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिग्रहणम् । तदपीतावित्यत्र
 तत्पदकार्येण सवध्यते । प्रतिसंसृज्यमानमित्यस्यार्थमाह—कारणेति । यथा क्षीरे
 समुज्यमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं दूषयति यथा वा लवणमुदके सवध्यमानमुदकं दूष-
 येत्तथा कार्यमपि कारणे युज्यमानं स्वधर्मण कारणं दूषयतीत्याह—कारणमिति ।
 कार्यसमानधर्मवत्त्वे ब्रह्मणस्वीकृते फलितमाह—इत्यपीताविति । सूत्रस्य व्याख्या-
 न्तरमाह—अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्य प्रलये कारणवदैकरूप्यप्रसङ्गात्पुनर्विभागे-
 नोत्पत्तौ हेत्वभावात्तदप्राप्तिरित्यसामञ्जस्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणासामञ्जस्यमाह—
 अपि चेति । कर्मादीनां पुनरुत्पत्तिनिमित्तानां लये सत्यपीति यावत् । प्रलयाव-
 स्थाया कर्मादिप्रलये निमित्तमन्तरेणापि पुनर्भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामपि पुन-
 र्जन्मप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यानन्तरमाह—अथेति ।

वपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाऽवतिष्ठेतैवमप्यपीतिश्च न संभवति
कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥
अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

“न” एवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति । यत्तावद-
भिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति
तद्दूषणम् । कस्मात् । “दृष्टान्तभावात्” । सन्ति हि दृष्टान्ता
यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूष-
यति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्था-
यामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न
तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा
अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्च-
तुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति ।
त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवे-
द्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत । अनन्यत्वेऽपि कार्यका-

स्थिताविवेत्यपेरर्थः । ब्रह्मवादिनामित्थमनङ्गीकारं सूचयितुमेवमपीत्युक्तम् । यदि लय-
कालेऽपि कार्यं कारणाद्विमक्तं तदा स्थितिकालवच्छयाभावप्रसङ्गादसमञ्जसमेवेदं ब्रह्म-
कारणत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अत्रेति । तत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वमुपेत्य प्रतिज्ञा-
मार्गं विभजते—नैवेति । तदेव दर्शयितुमादौ परोक्तमनुवदति—यत्तावदिति । कार-
णमपिगच्छत्तस्मिन्नविभागमापद्यमानमिति यावत् । तस्यादोषत्वं प्रतिज्ञाय प्रश्नपूर्वकं
हेतुमवतार्य व्याचष्टे—तद्दूषणमिति । दृष्टान्तानेव विभजते—तद्यथेति । विभागा-
वस्था स्थितिकालः । पुनरिति प्रलयकालोक्तिः । चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डन-
स्वेदजोद्भिज्जरूपो भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम् । परपक्ष-
स्यापि कश्चिद्दृष्टान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—त्वत्पक्षस्येति । क्षीरनीरादीनाम-
कार्यकारणरूपत्वात्कारणे कार्यलये दृष्टान्तत्वासिद्धिरिति भावः । किं च लयकाले
कार्यधर्मस्थितौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेर्लयासिद्धिः कारणाश्रयत्वेन च तदवस्थाने
स्फटिकलौहित्यवत्तद्दीर्घान्तिः स्यादित्याह—अपीतिरेवेति । ननु प्रलयकाले कार्यधर्मा-
श्वेत्तावतिष्ठेरन्न तर्हि कारणधर्मा अपि तिष्ठेयुल्लयोरभेदात्तत्राऽऽह—अनन्यत्वेऽपीति ।

रणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यत्व-
 मारम्भणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः [ब्र० सू० २-१-१४] ।
 अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृ-
 जेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोर-
 नन्यत्वाभ्युपगमात् । “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” [बृ० २-४-६]
 “ आत्मैवेदं सर्वम् ” [छा० ७-२५-२] “ ब्रह्मैवेदम-
 मृतं पुरस्तात् ” [सु० २-२-११] “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ”
 [छा० ३-१४-१] इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण
 त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः
 परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याधारोपितत्वान्न तैः
 कारणं संसृज्यत इत्यपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो
 दृष्टान्तः । यथा स्वयंप्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि
 कालेषु न संस्पृश्यतेऽवस्तुत्वादेवं परमात्माऽपि संसारमायया
 न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृशेकः स्वप्नदर्शनमायया न
 संस्पृश्यत इति प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वादेवमवस्थात्र-

अधिष्ठानमेवाऽऽरोपितस्य तत्त्वं न विपरीतमित्यर्थः । किं च कार्यमात्मीयेन
 धर्मेण कारणं दूषयतीत्यत्रापीतिविशेषणमनर्पकमित्याह—अत्यल्पं चेति । विशेषण-
 वैयर्थ्ये हेतुमाह—स्थिताविति । प्रसङ्गसाम्ये हेतुः—कार्येति । अभ्युपगमस्य
 मानमूलतां दर्शयति—इदमिति । इदमपि दूषणान्तरमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।
 कार्यस्याविद्यया विद्यमानत्वात्तेन कारणस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शं दृष्टान्तमाह—अस्ति
 चेति । तत्र मायाविनो वस्तुत्वेऽपि तदीयमायाया अवस्तुत्वादिति हेतुमाह—
 अवस्तुत्वादिति । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । विधान्त-
 रेण सूत्रयोजनासमाप्तावितिशब्दः । मायाविनो मायां प्रत्यनुपादानत्वात्तेदमनुरूपमुदा-
 हरणमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । एकोऽवस्थान्तरेऽपि स्वयमनुगच्छन्निति
 यावत् । तथा तस्यासंस्पर्शं हेतुमाह—प्रबोधेति । जागरिते सुषुप्ते चानुगच्छतस्तस्य
 तथाऽनुगम्यमानत्वाभावादिति हेत्वर्थः । न हि स्वप्नदर्शनरूपा माया जागरादावनुव-
 र्तमाना दृष्टेति भावः । चेतनोपादानत्वानुर्गुणं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एव-
 मिति । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्वितिप्रलयरूपम् । स्वप्नदृशः स्वप्नदर्शनं मायामात्रमिति

यसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते ।
मायामात्रं ह्येतत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनाऽवभासनं रज्ज्वा इव
सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्विराचार्यैः—

“ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ” ॥

[गौडपा० कारि० १-१६] इति । तत्र यदुक्तमपीतौ कारण-
स्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरे-
तदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ
नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषो दृष्टान्तभावादेव ।
यथा हि सुषुप्तिसंमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभाग-
प्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो
भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति—“ इमाः सर्वाः
प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति ” [छा०
६-९-२] “ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा बराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति

वस्तुतस्तेनास्पर्शोऽपि परमात्मनोऽवस्थात्रयेण संस्पर्शो दुर्नारस्तस्य वस्तुत्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—मायामात्रमिति । अत्रापि सूत्रस्य विधान्तरेण योजनां विवक्षित्वेति-
शब्दः । परमात्मनो वस्तुतोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृद्धसंमतिमाह—अत्रेति । यदेत्या-
चार्यप्रतिबोधनावस्थोक्तिः । अजमित्युत्पत्त्यवस्थया स्पर्शशून्यत्वमनिद्रमिति लयावस्थ-
याऽस्वप्नमिति स्थित्यवस्थया चेति विवेक्तव्यम् । अद्वैतमिति पूर्णतोक्तिः । परस्याव-
स्थात्रयासंबन्धे फलितमाह—तत्रेति । उक्तमसामञ्जस्यान्तरमनुवदति—यत्पुनरिति ।
न त्वित्यादिसूत्रेण परिहरति—अयमपीति । दृष्टान्तभावमेव विभजते—यथा
हीति । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानस्येति यावत् । दृष्टान्ते संप्रतिपत्त्य-
भावं मन्वानं प्रत्याह—श्रुतिश्चेति । सुषुप्तिसमये सत्संपत्तेरज्ञानसद्भावस्य च श्रुत-
त्वेऽपि कथं सति संपन्नस्य पूर्ववत्पुनर्विभागेनोत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—त इहेति ।
सुषुप्तादयस्तच्छब्देन परामृश्यन्ते । इहेति पूर्वबोधादेरुक्तिः । यद्यदिनि कर्माद्याजितं
जातिविशेषरूपमुक्तम् । तदाभवन्तीत्युत्तरप्रबोधादेरतीतवासनानुसारिणो ग्रहणम् ।
ननु न किञ्चिदवेदिपमित्युत्थितेन परामृश्यमानाज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वात्पुनः प्रबोधे
पूर्ववदुत्थानं युक्तम् । प्रलये तु तथाविधाज्ञानसद्भावे मानामावात्कुतो विभागेनो-

[अ० २पा० १सू० १०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४४७
(विलक्षण्याप्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्वम्, अधि० ३)

तदाभवन्ति " [छा० ६-९-३] इति । यथा ह्यविभा-
गेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्न-
वदव्याहतः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रति-
बद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः
प्रत्युक्तः । सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनर-
यमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव
परेण ब्रह्मणाऽवतिष्ठेतेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिपिद्धः ।
तस्मात्समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःप्युः ।
कथमित्युच्यते । यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृ-

त्पत्तिर्नियम्यते तत्राऽऽह—यथा हीति । तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्याव्या-
हतत्वे दृष्टान्तमाह—स्वप्नवदिति । सुषुप्त्यवस्थायां परस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि सम-
स्तस्य कार्यजातस्य लीनत्वेऽपि लयस्याविद्याशेषत्वात्पुनरुत्थितावुत्तरप्रबोधावस्थायां
सौपुत्ताविद्यानिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नावस्थायामिव यावत्तत्त्वज्ञानमबाधितोऽभ्यु-
पगम्यते । तथा प्रलयावस्थायामपि विभागशक्तिर्विभक्तकार्यलयलक्षणा मिथ्याज्ञानश-
ब्दिताविद्याप्रतिबद्धा तच्छेषैवानुमास्यते । विमतो लयः सावशेषस्तत्त्वज्ञानानधीनल-
यत्वात्सौपुत्तलयवत्तथा चाविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियतिरित्यर्थः । असामञ्जस्यान्त-
रमुक्तमतिदेशेन शिथिलयति—एतेनेति । अविद्याशक्तिवशादेव पुनर्विभागेनोत्पत्ति-
रित्युक्तन्यायेनेति यावत् । तथाऽपि कथं तेषां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो निवार्यते कारणामावे
कार्याभावादित्याह—सम्यगिति । परिचोदनापूर्वकमुक्तमसामञ्जस्यान्तरं निरस्यति—
यः पुनरिति । आशङ्कितासामञ्जस्यनिरसनफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षे विलक्षणत्वादिदोषान्परिहृत्य यश्चोभयोरित्यादिन्यायादनुद्धाव्यत्वमेव तेषा-
मित्याह—स्वपक्षेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—स्वपक्षे चेति । तथा च वादिनं
प्रत्यनुद्धाव्यता तेषामिति शेषः । ब्रह्मवादिन्युक्तानां विलक्षणत्वादीनां प्रधानवादिनि
प्रसङ्गाभावात्कृतः साधारण्यमिति शङ्कते—कथमिति । प्रधानवादिनि दोषसाम्यमापा-
दयितुमारभते—उच्यत इति । उक्तप्रकारमेव प्रकटयन्विलक्षणत्वादित्यत्रोक्तमनूद्य
साम्यमाह—यत्तावदिति । असदिति चेदित्यत्रोक्तस्यापि दोषस्य साधारण्यमाह—

तिकपिति प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्र-
धानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अत एव च
विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्र-
सङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रस-
ङ्गोऽपि समानः । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीताववि-
भागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रल-
यात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं
शक्यन्ते कारणाभावात् । विनैव कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने
कारणाभावसौम्यान्मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्धेदा
अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् । ये नाऽऽपद्यन्ते तेषां
प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतर-
स्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति । अव-
श्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

अत एवेति । अत शब्दस्यैवार्थकथन विलक्षणेत्यादि । न हीद^३ कार्यं कारणेन विल-
क्षण लक्ष्यमाण कारणात्मना प्रागवस्थाया स्थातुमर्हति विरोधात् । नापि स्वैनेवाऽऽ-
त्मना कार्यं प्रागुत्पत्तेर्वर्तितुं पारयति प्रलयप्रतिहतिप्रसङ्गात्तेन प्रागसदेव कार्यं भवन्म-
तेऽपीत्यर्थः । अपीतिसूत्रोक्तमसामञ्जस्य परमतेऽपि प्रसङ्गयति—तथेति । यत्तु सम-
स्तस्य विभागस्योविभागप्राप्ते. पुनरुत्पत्तौ नियामकाभावाद्भोक्तृणा भोगस्य च विभागे-
नोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यत्राऽऽह—तथा मृदितेति । उपादान सुखादिकारण हेतुर्क-
र्माशयादि । यत्तु भोक्तृणा परेणाविभाग गतानामित्यादि तत्राऽऽह—विनैवेति ।
प्रतिपुरुष प्रतिनियतान्भेदान्विधाय साधारणानामेव भेदाना प्रलयाम्युपगमात्तातिप्रस-
क्तिरिति चोदयति—अथेति । ये प्रतिपुरुष प्रतिनियता भेदास्ते नित्याः स्युरनित्या
वा । नित्यत्वे पुरुषेषु गुणेषु वाऽन्तर्भावान्न प्रतिपुरुष प्रतिनियमस्तदात्मत्वात्तत्साधार-
ण्याच्चानित्यत्वे प्रधानकार्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्तेषामपीतावविभागानापत्तिरयुक्तेति परि-
हरति—ये नाऽऽपद्यन्त इति । विलक्षणत्वादीना साधारणत्वे फलितमाह—इत्येव-
मिति । तर्हि दोषसौम्यान्नान्यतरपक्षस्याऽऽदेयतेत्याशङ्क्यास्मत्पक्षे परिहारस्योक्तत्वा-
न्मैवमित्याह—इत्यदोषतामिति ॥ १० ॥

[अ० २ पा० १ सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४४९
 (विलक्षणव्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्वम्, अधि० ३)

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्य-
 विमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ (३)

इतश्च नाऽऽगमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् ।
 यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिवन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता
 भवन्ति । उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि—कैश्चिदभियुक्तै-
 र्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते ।
 तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं
 तर्काणां शक्यमाश्रयितुं पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित्प्र-
 सिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य चान्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित
 इत्यार्थीयेत, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव । प्रसिद्धमाहात्म्यानुमत्ता-
 नामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्ति-
 दर्शनात् । अथोच्येत “अन्यथा” वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रति-
 ष्ठादोषो भविष्यति । न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते
 वक्तुम् । एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते ।
 केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां

विलक्षणत्वादितर्कावष्टम्भेन ब्रह्मकारणवादप्रतिक्षेपासभवे हेत्वन्तरमाह—तर्काप्रति-
 ष्ठानादिति । सौत्रमपिपदं व्याकरोति—इतश्चेति । तर्कस्य कैवल्यमनुग्राह्यागमराहि-
 त्यम् । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्मादिति । आगममूलविकलानां कुतस्तर्काणां
 प्रादुर्भावस्तत्राऽऽह—पुरुषेति । औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह—उत्प्रेक्षाया
 इति । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं विवृणोति—तथा हीति । पुरुषमतीनामनेकरूपत्वेऽपि कपि-
 लादौ पुरुषविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्तर्कोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति शङ्कते—
 अथेति । कपिलादेर्माहात्म्यप्रसिद्धिमभ्युपेत्य परिहरति—एवमपीति । अन्य-
 थेत्यादिमुत्रावयवेन चोदयति—अथोच्येतेति । यथा तर्कस्य नाप्रतिष्ठितत्वदोष-
 स्तथा व्याप्तिमनुसंधायासावुत्प्रेक्ष्यते तथा च विलक्षणत्वादीना व्यभिचारिणामसाधक-
 त्वेऽपि व्याप्तिमस्तर्कस्य साधकत्वसिद्धिरित्यर्थः । सोऽपि तर्कस्त्वत्त्वादप्रतिष्ठितः
 स्यादित्याशङ्क्य सर्वस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेवेति विकल्प्याऽऽद्य दूष-
 यति—न हीति । तत्र हेतुमाह—एतदपीति । तदेव स्पष्टयति—केषांचिदिति ।

१ अ. 'ष्ठिताः सम' । २ ज. न. 'क्षितास्तदन्ये' । ३ क सन्तोऽन्ये' । ४ क. घ. शक्य
 समा' । ज. शक्य थ' । ५ क. ट. 'वैश्वरू' । ६ ज. व. 'लस्यान्य' । ७ क. ट. 'स्य वाऽन्य' । ८ स.
 'श्रीयते, ए' । ९ क. ज. न. 'त्प्याभिम' । १० क. 'कानाम' । ११ क. ख. ट. ड. 'पिशब्दं व्या' ।
 ५७

तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोक-
व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन क्षणागतेऽ-
प्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते ।
श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं
तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवं
मन्यते—

“ प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ” ॥

[म० स्मृ० १२-१०५] इति,

“ आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ” ।

यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वसाधकः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं
तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधकतर्कस्यै-
वाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारहेतुत्वादपि प्रतिष्ठितत्वं तर्कस्याऽऽस्थेयमित्याह—
सर्वेति । तदेवोपपादयति—अतीतेति । अध्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयस्तत्सा-
मान्यं तत्सजातीयत्वमनागतेऽध्वन्यननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतेष्टानि-
ष्टसाधनजातीयसंदर्शनात्तस्यापि समीहितसाधनत्वमसमीहितसाधनत्वं वाऽनुमाय लोक-
स्तत्र प्रवर्तते. ततो वा निवर्तते तदेवं लोकयात्रामुद्ग्रहन्ननुमानाख्यस्तर्को नाप्रतिष्ठितो
भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु लोकयात्रा यथाकथंचित्प्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्व-
हति तस्यादृष्टत्वादेव दुर्निवारत्वाद्देदार्थनिर्णयानुपयोगित्वात् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं वैदि-
कैरुच्यते तत्राऽऽह—श्रुत्यर्थेति । पूर्वोत्तरतन्त्रप्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्व-
मेष्टव्यम् । न हि प्रतिष्ठिततर्कावष्टम्भमन्तरेण तन्त्राम्भ्यां वाक्यार्थनिर्धारणसिद्धिरिति
भावः । न केवलं लौकिकवैदिकव्यवहारानुपपत्तिरेव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वे मानं किं तु
मनुवचनमपीत्याह—मनुरपीति । शास्त्रस्य नानाचार्थमुखप्राप्तसंप्रदायसाहित्यं विवि-
धागमत्वम् । धर्मस्य शुद्धिरधर्मात्रिष्कृष्य निर्धारणम् । तत्र शास्त्रं निर्धारितशक्तिता-
त्पर्यवदव्यवधानेनोपयुक्तं प्रत्यक्षानुमाने तद्व्यवधानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चैत्येतदु-
पजीव्यम् । आर्षो धर्मोपदेशो मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् ।
वेदशास्त्राविरोधिनेतिविशेषणाद्धर्मनिर्णये शुष्कतर्कानुप्रवेशो नेति सूचितम् । धर्मश-
ब्दाच्चात्र साधारणाद्ब्रह्मापि गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वपक्षमेवं दूषयित्वा

[अ० २पा० १सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि १४५१
 (वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामकाध्यत्वम्, अधि० ३)

[म० स्मृ० १२-१०६] इति च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्यालं-
 कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निर-
 वद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्या-
 त्मनाऽपि मूढेन भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न
 तर्काप्रतिष्ठानं दोषः “ इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ” । यद्यपि
 क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथाऽपि प्रकृते तावद्वि-
 षये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिमोक्षस्तर्कस्य । न हीदमति-
 गम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिवन्धनमागमन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि
 शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरो लिङ्गाद्यभा-
 वाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष
 इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं

कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वमङ्गी करोति—अयमेवेति । तदेवोपपादयति—एवं हीति ।
 तर्को हि विचारात्मकस्तार्किकपूर्वपक्षप्रतिक्षेपमुखेन(ण) तर्कितसिद्धान्ताभ्युपगममूलं स च
 पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते सति प्रवर्तते तदप्रतिष्ठितत्वाभावे विफलतया विचारा-
 प्रवृत्तेरित्यर्थः । पूर्वतर्कबद्धतरतर्कस्यापि तर्कत्वादप्रतिष्ठितत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याप्रति-
 ष्ठितत्वे तर्कस्य मूलशैथिल्यादि प्रयोजकं न तर्कत्वमिति मत्वाऽऽह—न हीति ।
 अन्यथेत्यौदिचोद्यविषजनमुपसंहरति—तस्मादिति । सर्वतर्काप्रतिष्ठाया दुरुपपादन-
 त्वात्किञ्चित्तर्काप्रतिष्ठाया गुणत्वादित्यर्थः । परिहारमवतारयति—एवमपीति । प्रति-
 ष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा जगत्कारणविषयस्तर्कस्तथेति वा साध्यते तत्राऽऽद्य-
 मङ्गी करोति—यद्यपीति । द्वितीयं दूषयति—तथाऽपीति । जगत्कारणमपि कार्यलि-
 ङ्गकानुमानगोचरतया तर्कगम्यमित्याशङ्क्य कारणमात्रस्य तद्गम्यत्वेऽपि तद्गतैकत्वादि-
 विशेषस्य नास्ति तद्गम्यतेत्याह—न हीति । अतिगम्भीरत्वमागमातिरेकिमानायोग्यत्वं
 भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वं मुक्तिनिवन्धनं परमानन्दसच्चिदेकतानत्वम् । यदु-
 क्तमतिगम्भीरत्वं तदेव प्रागुक्तं स्मारयन्नुपपादयति—रूपादीति । एवमपीत्यादिभागं
 विधान्तरेण व्याकर्तुमारभते—अपि चेति । तर्कप्रतिष्ठितत्ववादिनाऽपि तार्किकं वा
 वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयितुं संप्रतिपन्नमर्थ-
 माह—सम्यगिति । तस्य तर्कसमुत्थत्वासंभवं वक्तुमेकरूपत्वमाह—तच्चेति । वस्तु-

१ क. ज. अ. “व च त” । २ झ. “ना मू” । ३ क. म. “क्षस्य गो” । ४ घ. “मित्यवो” ।
 ५ क. स. “लायचो” ।

वस्तुतन्त्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके
तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते । यथाऽग्निरुष्ण इति । तत्रैवं
सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्कज्ञानानां
त्वन्वोन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्धि केनचित्तार्किके-
केणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते
तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके ।
कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् । न च
प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन
तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्तेऽ-
तीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं
येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यग्ज्ञानमिति स्यात् । वेदस्य
तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषय-

तन्त्रत्वेऽपि स्थाणुपुरुषविषयज्ञानवदनेकरूपत्वमाशङ्क्याऽऽह—एकरूपेणेति । न हि
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं वस्तुतन्त्रं किं तु पुरुषतन्त्रमिति भावः । एकरूप्येऽपि वस्तु-
नस्तस्य भ्रान्तिविकल्पितानि सन्त्येवानेकरूपाणोत्याशङ्क्याग्न्यौष्ण्यज्ञानवदेकरूपवस्तु-
विषयमेव सम्यग्ज्ञानमित्याह—तद्विषयमिति । मोक्षसाधनसम्यग्ज्ञानस्योक्तप्रकारेणैक-
रूप्येऽपि कियायात्तमिति तत्राऽऽह—तत्रेति । अविप्रतिपन्नमपि सम्यग्ज्ञानं तर्कस-
मुत्थं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तर्केति । विप्रतिपत्तिमेव तार्किके ज्ञाने प्रकटयति-
यद्दीति । व्युत्थापनं बावनम् । सत्यां विप्रतिपत्तौ फलितमाह—कथमिति । एक-
रूपेणानवस्थितोऽर्थो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । प्रधानैवब्रह्मवादिनः सर्वात्कृष्टतया
सर्वैरिष्टत्वात्तदुत्प्रेक्षिततर्कप्रसूतं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
तैरपरिगृहीतत्वेऽपि तन्मतनिरासेन प्रधानवादिना स्वमतस्य स्थापितत्वात्तस्यैवाऽऽदे-
यत्वं सर्वतार्किकसंमतमित्याशङ्क्याऽऽह—न च शक्यन्त इति । एकरूपो योऽसा-
र्वकार्थः साख्यैरुक्तस्तद्विषयेति यावत् । तर्कोत्थज्ञानं मोक्षहेतुरिति पक्षं प्रति-
क्षिप्य वैदिकज्ञानं तथेत्यङ्गी कर्तुं वेदार्थेऽपि वेदविदा विवादात्तज्जन्यमपि ज्ञानमे-
करूपं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—वेदस्येति । स हि स्वसामर्थ्यादेकरूपार्थधी-
प्रसवहेतुः पुरुषमतिदोषात्वन्यथा प्रतिभासत इत्यर्थः । वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञा-

१ क. 'त्वादिकं' । २ क. 'रूप्येण' । ३ क. ज. य. 'तिष्ठापित' । ४ अ. 'ति च प्र' । ५ ठ.
ड. 'न्तिक' । ६ अ. 'इथाग्न्युष्णज्ञा' । ७ क. ख. ठ. ड. 'नवा' । ८ क. ख. ठ. ड. 'वेकोऽर्थः' ।
९ क. ठ. ड. 'कोत्थ ज्ञा' ।

[अ० २पा० १सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४५३
 (काणादयौद्धादीना स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामवाध्यत्वम्, अधि० ४)

त्वोपपत्तेस्तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः
 सर्वैरपि तार्किकैरपहोतुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवौपनिष-
 दस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञा-
 नत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमप्रशे-
 नाऽऽगमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
 श्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥ (३)

(काणादयौद्धादीना स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामवाध्यत्वम्, अधि० ४)

एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ (४)

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्गुरुतरतर्कवलोपेतत्वाद्देदा-
 नुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानका-
 रणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषु-
 द्धावितः स परिहृतः । इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चि-

नत्वापादकत्वाभावे फलितमाह—अत इति । वैदिकादेव सम्यग्ज्ञानान्मोक्षसमवात्प-
 क्षान्तरेषु मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानाभावान्मोक्षासिद्धिरिति सूत्रावयवार्थमुपसहरति—अतोऽ-
 न्यत्रेति । तर्कावष्टम्भेन ब्रह्मणि प्रत्यवस्थानासम्भव प्रसाध्य प्रकृतमधिकरणार्थमुपस-
 हरति—अत आगमप्रशेनेति ॥ ११ ॥ (३)

समन्वयस्य सारुयन्यायाविरोधेऽपि परमाण्वादिवादिभिरुद्धावितन्यायविरोधान्नासौ
 सिध्यति तेषा तार्किकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्यायानामवाध्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरासा-
 योक्तन्यायमतिदिशति—एतेनेति । अतिदेशत्वादुपदेशवत्पदादिसगतिचतुष्टय फल-
 भेदश्च । चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवंत्समन्वयो विषय स किमिश्चरो न द्रव्योपादान
 व्यापित्वाद्दिगादिवदित्यादिना तार्किकन्यायेन तदनाभासत्वाभासत्वाभ्या विरुध्यते न वेति
 सदेहे पूर्वोत्तराधिकरणयोरुपदेशातिदेशभावेन सवन्धे कारणमाह—वैदिकस्येति ।
 कार्यकारणयोरभेदस्याऽऽत्मन स्वप्रकाशत्वासङ्गत्वयो सम्यग्दर्शनस्यासहायस्य मुक्ति-
 हेतुतेत्येवमादीनामभ्युपगमात्प्रत्यासन्नत्वम् । परिमाणसमन्वयादिर्गुरुतरस्तर्कः । देवल-
 प्रभृतय शिष्टा । केनचिदशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत् । अण्वादीत्या-
 दिपदेन स्वभावाभाववादी गृहीतौ । तर्कनिमित्त आक्षेप इत्ययमर्थः । विमत कार्य-
 द्रव्य नेश्वरोपादानक गुणत्वानधिकरणत्वादीश्वरवत् । ईश्वरो न कार्यद्रव्योपादान
 कार्यद्रव्ये समानजातीयविशेषगुणारम्भकविशेषगुणानधिकरणत्वाद्यापित्वाद्वा दिगादि-

न्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यत
इत्यतः प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति । परिगृह्यन्त इति
परिग्रहा न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः “शिष्टापरि-
ग्रहाः” । “एतेन” प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन ।
शिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽप्यादिकार-
णवादास्तेऽपि प्रतिपिद्धतया “व्याख्याताः” निराकृता द्रष्टव्याः ।
तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति ।
तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्क-
स्याप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवं-
जातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥ (४)

(भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्यावाध्यत्वम्, अधि० ५)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ (५)

वत् । ब्रह्मचैतन्यं जगत्समवायिकारणविशेषगुणो न भवति कार्ये समानजातीयविशेष-
गुणानारम्भकत्वाद्यथा तन्तुगतं शौक्ल्यं न घटसमवायिकारणविशेषगुण इत्येवंवि-
धानुमानविरोधं समन्वयस्य कश्चिच्चोदयेदिति तामेतामाशङ्कां निराकर्तुमिदं सूत्रमि-
त्याह—इत्यत इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—परिगृह्यन्त इति । शिष्टापरिग्रहश-
ब्दस्य समासमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—शिष्टैरिति । अतिदेशेन निराकरणे हेतुमाह—
तुल्यत्वादिति । पूर्वोक्तानुमानेष्वदूपितेषु कथमिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—नात्रेति ।
समन्वयः सप्तम्यर्थः । गुणत्वानधिकरणत्वादित्यत्रानुपादानत्वस्यैवोपाधित्वादीश्वरो
द्रव्योपादानवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमानश्रावणविशेषगुणवत्त्वात्पृथिवीवदिति । परमतेन
व्यापित्वादेः सत्प्रतिपक्षत्वात्कार्ये समानजातीयगुणान्तरानारम्भकत्वस्यातिलोहितवृश्चि-
कसमवायिकारणगोमयविशेषगुणश्यामत्वे व्यभिचारात् । विमतमीश्वरोपादानकमुपादा-
नवत्त्वादीश्वरनिष्ठसंयोगवदित्यनुमानान्न प्रकृते समन्वये किञ्चिदाशङ्कितव्यमिति भावः ।
यदुक्तं तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्येति तदेव व्यनक्ति—तुल्यमिति । वैशेषिकादिप-
क्षानुसारिचोदं सप्तम्यर्थः । तुल्यमत्रापि निराकरणकारणमिति संबन्धः । तदेवं
प्रागुक्तं संक्षिपति—परमगम्भीरस्येत्यादिना ॥ १२ ॥ (४)

वैशेषिकादितर्कविरोधं समन्वयस्य परिहृत्याध्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य परिहरति—
भोक्त्रापत्तेरिति । अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन्समन्वयो विषयः स किं द्वैत-

१ क. ट. “शङ्कयेतेत्य” । २ क. ज. घ. “चिदप्यशे” । ३ क. ज. वेदितव्याः । ४ क. ज.
घ. ट. “र्कस्य चाय” ।

[अ० २पा० १सू० १३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४६९
 (भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परमज्ञानोऽद्वैतत्वस्यावाध्यत्वम्, अधि० ५)

अन्यथा पुनर्व्रह्मकारणवादस्तर्कवलेनैवाऽऽक्षिप्यते । यद्यपि
 श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथाऽपि प्रमाणान्तरेण विषयाप-
 हारेऽन्यपरा भवितुमर्हति । यथा मन्त्रार्थवादौ । तर्कोऽपि स्ववि-
 षयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् । यथा धर्माधर्मयोः । किमतः ।
 यद्येवमत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थवाधनं श्रुतेः । कथं
 पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या वाध्यत इति । अत्रोच्यते ।
 प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्तो चेतनः शारीरो
 भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य
 ओदन इति । तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता

ग्राहिप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति तस्य तत्त्वावेदकत्वानावेदकत्वाम्यां संदेहे जग-
 त्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वसंभवादद्वैतासिद्धिरित्यभि-
 संधाय पूर्वपक्षयति—अन्यथेति । समन्वयस्याध्यक्षादिविरोधसमाधानात्पादादिसंगति-
 सौलभ्यम् । फलं तु पूर्ववत्तर्कशब्दोऽनुमानविषयोऽवधारणमयोगव्यावृत्त्यर्थम् । आम्ना-
 यैकगम्ये मानान्तरनिमित्ताक्षेपस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । निर्णीतार्थ-
 श्रुतिविरोधे मानान्तरस्यैवाप्रामाण्यमनिर्णीतार्था तु श्रुतिर्मानान्तरविरोधे सत्युपचरितार्था
 स्यादित्यर्थः । मानान्तरेण श्रुतेर्विषयापहारे सत्यन्यपरतेत्यत्रोदाहरणमाह—यथेति ।
 यत्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वान्न श्रुत्यर्थे तन्निमित्तस्याऽऽक्षेपस्य सावकाशत्वमिति
 तत्राऽऽह—तर्कोऽपीति । श्रुतिवदित्यपेरर्थः । तर्कस्य स्वविषये प्रतिष्ठितत्वेऽपि
 श्रुत्या तुल्यविषयत्वाभावात् तयोर्विरोधशङ्केति शङ्कते—किमत इति ।
 श्रुत्या सहैकविषयत्वाभावेऽपि स्वविषयस्थापनेनार्थात्तर्कस्य तद्विरोधे श्रुतिरमानं
 तदुत्तरकालत्वात्तत्प्रवृत्तेरिति मत्वाऽऽह—अत इति । श्रुतेः स्वार्थबोधनो-
 पक्षयादन्यत्राधस्यानवकाशत्वात् विरोधशङ्केति पुनः सिद्धान्तो शङ्कते—कथमिति ।
 अद्वैतं स्वार्थ बोधयन्त्येव श्रुतिरर्थाद्वैतमपवाधमाना तद्विषयाध्यक्षादिभिर्विरुध्येतेति
 पूर्ववाद्याह—उच्यत इति । तत्राऽऽदावध्यक्षविरोधं श्रुतेरादर्शयति—प्रसिद्धो हीति ।
 लौकिकीं प्रसिद्धिमेव दृष्टान्तद्वारेणाभिनयति—भोक्तेति । प्रसिद्धो विभागस्तथै-
 वाऽऽस्तां श्रुतिश्च स्वार्थ बोधयिष्यति का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्य चेति । भोक्तृ-

भोग्यभावापत्तेः भोग्यं वा भोक्तृभावमापत्तेः तयोश्चेत्तरेतर-
भावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत । न चास्य
प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथो त्रघैत्वे भोक्तृभो-
ग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथाऽतीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः ।
तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं
ब्रह्मकारणतावधारणमिति “चेत्” कश्चिच्चोदयेत्त प्रति ब्रूयात् ।
“ स्याल्लोकवत् ” इति । उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि
विभागः । एवं लोके दृष्टत्वात् । तथा हि—समुद्रादुदकात्मनोऽ-
न्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गमुहुदादीनामितरेतरवि-
नभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते । न च
समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामि-
तरेतरभावापत्तिर्भवति । न च तेषामितरेतरभार्वानापत्तावपि
समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एवमिहापि न च भोक्तृभोग्ययोरि-

भोग्ययोरेकता नास्माभिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—तयोश्चेति । अस्तु तर्हि श्रुत्याऽद्वैत
बोधयन्त्या बोधोऽस्येति नेत्याह—न चेति । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाशत्वाच्चिर-
वकाश प्रत्यक्ष बलवदिति भावः । अनुमानविरोधमधुना श्रुतेरुपन्यस्यति—यथेति ।
विमतौ भोक्तृभोग्यविभागव्यवहारवन्तौ कालत्वाद्धर्तमानकालवत् । यद्वा विमतौ विभा-
गोऽबाधितौ विभागत्वादिदानीं तनविभागवदित्यर्थः । उक्ताध्यक्षानुमानविरोधादसिद्धि
समन्वयस्येत्युपसहरति—तस्मादिति । तामिमामाशङ्कामापाततो लोकसिद्धदृष्टान्ताव-
ष्टम्भेन प्रत्याचष्टे—तं प्रतीति । सूत्रावयव व्याकरोति—उपपद्यत इति । लोके
दृष्टत्वमेव स्फुटयति—तथा हीति । इतरेतरसंश्लेषादीत्यादिशब्देन विश्लेषपरिमाण-
विशेषादि गृह्यते । ननु फेनादीनां समुद्रादभेदे परस्परभावापत्तेर्नेतरेतरविभागादि सम्-
भवति । न खल्वेकस्मादभिन्नानां मिथोभिन्नत्वमेकस्यैवोपपद्यते तत्राऽऽह—न चेति ।
फेनादीनां मिथोभिन्नत्वेनैकस्मादभिन्नत्वमन्यथा समुद्रस्यापि तदभेदेन भेदप्रसङ्गादित्या-
शङ्क्याऽऽह—न च तेषामिति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ।
इहेति ब्रह्मवादोक्तिः । फेनादीनां समुद्रकार्यत्वात्तदभेदेऽपि जीवानां ब्रह्माकार्यतया तद-

१ ज 'पद्यते भो' । २ ज च । ३ ज 'पद्यत तयो' । ४ ज ट 'था चाय' । ५ ज 'य
भो' । ६ ज 'पि फ' । ७ ज न न चैते' । ८ ज 'वानुपप' । ९ क ख 'मिमा श' । १० क
ख 'त्याह—त' ।

[अ० २ पा० १ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४५७
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तार्त्त्विकत्वम्, अधि० ६)

तरेतरभावापत्तिः । न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति ।
 यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
 [तै० २-६] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्र-
 वणात्तथाऽपि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तो विभाग
 आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः । इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽ-
 न्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्या-
 येनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥ (६)

(ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तार्त्त्विकत्वम्, अधि० ६)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेयं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं
 “ स्याल्लोकवत् ” इति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः
 परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते ।

भेदायोगादस्ति वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । तर्हि जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभे-
 दाद्भोक्तृविभागाभावाद्भोग्यस्यापि प्रतिनियमासिद्धेर्विभागावगाहिप्रमाणविरोधतादवस्थ-
 मित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति । दाष्टान्तिकमुपसंहरति—इत्यत इति । समुद्रतर-
 ङ्गादिन्यायेन समुद्रादभेदेऽपि फेनतरङ्गादीनां मिथोभेददृष्टान्तेनेत्यर्थः । विभागोपपत्तौ
 तद्विषयाध्यक्षादेरविरुद्धतेति युक्तमेव जगतो ब्रह्मकारणत्वमुक्तमित्यधिकरणार्थं निगम-
 यति—उक्तमिति ॥ १३ ॥ (६)

परिणामवादमवलम्ब्याऽऽपाततो विरोधं समाधाय विवर्तवादयाश्रित्य परमसमाधान-
 माह—तदनन्यत्वमिति । अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य पूर्ववद्भेद-
 आहिप्रत्यक्षादिविरोधसंदेहे पूर्वाधिकरणेऽपि भेदआहिमानाविरोधोपपादनात्पुनरुक्तिमा-
 शङ्क्य संगतिं वदन्नगतार्थत्वमाह—अभ्युपगम्येति । अङ्गीकृत्य हि भेदआहिप्र-
 माणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः समाहितः । संप्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं
 तत्त्वावेदकत्वात्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथा च विषयभेदादपौनरु-
 क्त्यम् । संगतिफले तु पूर्ववदिति भावः । यथोक्तविभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन
 तदनन्यत्वमितिसूत्रावयवं विभजते—यस्मादिति । कार्ये विप्रतिपत्तिनिरासार्थं विशि-

कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चम् । जगत्कारणं परं ब्रह्म । तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्याप्रगम्यते । कुतः । आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते “ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” [छा० ६-१४] इति । एतदुक्तं भवति । एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदधनादिकं मृदात्मैकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते । विकारो घटः शराव उदधनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधेयमात्रं ह्येतदनृत मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः । तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दादार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोवद्धानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोवन्नकार्याणां तेजो

नष्टि—कार्यमिति । कारणेऽपि विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विशेषमादत्ते—कारणमिति । कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्युक्ते मिथोऽनन्यत्व शङ्कितं व्यावर्तयति—तस्मादिति । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्व व्याचक्षाणस्वोक्तिविरोधं कथं नाधिगच्छति तत्राऽऽह—व्यतिरेकेणेति । यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ब्रह्महिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानस्य समन्वयस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतु पृच्छति—कुत इति । बुभुक्षितहेतुविषय सूत्रभागमवतारयति—आरम्भणेति । तत्र भेदनिषेधहेतुमारम्भणशब्दं व्याकरोति—आरम्भणशब्दस्तावदिति । घटादिविषयत्वादेश शब्दो जगद्विषयो न भवति तत्कथं जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशङ्क्य जगतो मिथ्यात्वसाधनार्थमादिष्टदृष्टान्तनिविष्टं वाचारम्भणत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि साम्यार्थमास्वेयमित्यभिप्रेत्याऽऽह—एतदुक्तमिति । परमार्थतो विज्ञातमिति सबन्धः । कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विज्ञातं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । कारणमपि विकारवदनृतमेव शब्दमात्रत्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—मृत्तिकेति । एवशब्देनेतिशब्दः संबध्यते । तथाऽपि ब्रह्मणि किमायात तत्राऽऽह—एष इति । दृष्टान्तस्य कारणातिरिक्तकार्याभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्तिकस्य नैवमित्याशङ्क्य फलितमाह—तत्रेति । सनिहितो दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः । प्रकारान्तरेणाऽऽरम्भणशब्दं व्याचष्टे—पुनश्चेति । दृष्टान्तव-

वन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति “ अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं
 धिकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ” [छा० ६-४-१]
 इत्यादिना । “आरम्भणशब्दादिभ्यः” इत्यादिशब्दात् “एत-
 दात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ” [छा० ६-८-७]
 “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” [वृ० २-४-६] “ब्रह्मैवेदं सर्वम्”
 [मु० २-२-११] “ आत्मैवेदं सर्वम् ” [छा० ७-२५-२]
 “ नेह नानाऽऽस्ति किंचन ” [वृ० ४-४-२५] इत्येवमाद्य-
 प्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथैक-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां
 महाकाशानन्यत्वं यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूपरादिभ्योऽ-
 नन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात् । एवमस्य
 भोग्यभोक्त्रादिमपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्य-
 म् । नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्र-
 वृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव ।

शाङ्खायणीयान्तिके ब्रह्मातिरेकिकार्याभावप्रतिपत्त्यनन्तरं चेत्यर्थः । ब्रह्मकार्याणां मिथ्यात्वं
 तत्कार्याणां मिथ्यात्वोक्त्याऽपि दर्शितमिति भावः । आदिशब्दं व्याख्याति—आर-
 म्भणेति । एवमादीत्यादिशब्दात्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि गृहीतम् । एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानतया सौत्रेणाऽऽदिशब्देन गृहीतेत्याह—
 न चेति । यदि जगतो ब्रह्मैव तत्त्वं तदा तज्ज्ञानेन त[त्?]त्त्वतो ज्ञायेत यथा रज्जुतत्त्व-
 ज्ञानेन भुजगादितत्त्वम् । तत्त्वज्ञानमेव च ज्ञानं ततोऽन्यस्य मिथ्याज्ञानत्वेनाज्ञानत्वा-
 दिति भावः । सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । जीवप्रपञ्चयोर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वे क्रमेण
 दृष्टान्तद्वयम् । तेषामूपरादिभ्योऽनन्यत्वे हेतुमाह—दृष्टेति । कदाचिद्दृष्ट पुनर्नष्टमनि-
 त्यमिति यावत् । तत्स्वभावत्वान्मृगतृष्णिकोदकादीनामूपरादिभ्यो भेदेन नास्तित्वम् ।
 विमतमधिष्ठानातिरिक्तसत्ताशून्यं सावधित्वाच्चिदात्मवदिति व्यतिरेकानुमानादित्यर्थः ।
 दृष्टग्रहणसूचितं प्रतीतिकालेऽपि सत्ताराहित्यं तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स्वरूपेणेति ।
 एकत्वैकान्ताम्युपगमे द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधान्नाद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति
 पूर्वपक्षयन्ननेकान्तवादमुत्थापयति—नन्विति । एकस्यानेकात्मकत्वं विप्रतिपिद्धमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । अनेकाभिः शक्तिभिश्चिद्रूपाभिस्तदधीनप्रवृत्तिभिश्च युक्त-
 मिति यावत् । एकस्यानेकात्मकत्वे सभाविते फलितमाह—अत इति । उभय-

यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति नानात्वम् । यथा च समुद्रा-
 त्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनैकत्वं
 घटशरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यव-
 हारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकवैदि-
 कव्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा
 भविष्यन्तीति । नैवं स्यात् । “मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति प्रकृति-
 मात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाचारम्भणशब्देन च
 विकारजातस्यानृतत्वाभिधानादार्ष्टान्तिकेऽपि “ ऐतदात्म्यमिदं
 सर्वं तत्सत्यम् ” इति च परमकारणस्वैकस्य सत्यत्वावधार-
 णात् । “ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” इति च शारीरस्य
 ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं हेतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुप-
 दिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्म-
 त्वमेवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते

सत्यत्वमपि वृक्षदृष्टान्ते दृष्टमित्याह—यथेति । प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमृदाहरणान्तर-
 माह—यथा चेति । अंशांशिभावेन जीवब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा कार्य-
 कारणात्मना जगद्ब्रह्मणोस्तथात्वे दृष्टान्तमाह—यथा चेति । दृष्टान्तसामर्थ्याद्दुक्ता-
 र्थसंभावनायामपि मानं विना निर्वारणासिद्धिरित्याशङ्क्य व्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाण-
 यति—तत्रेति । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शनानुपपत्तिरपि प्रकृतेऽर्थे प्रमाणमित्याह—एवं
 चेति । जीवजगतोर्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्यक्षाद्यविरोधेऽपि केवलमेदे तद्विरोधः
 स्यादेवेति प्राप्तभेदाभेदवाचं दूषयति—नैवमिति । यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभय-
 मपि सत्यमिति तत्राऽऽह—मृत्तिकेति । न केवलमेवकारसामर्थ्याद्विकारानृतत्वं किं तु
 वाचारम्भणश्रुतेश्चेत्याह—वाचारम्भणेति । तथाऽपि कथमाकाशादिविकारवैतर्ध्यं
 दार्ष्टान्तिके पूर्वोक्तावधारणादेरभावादित्याशङ्क्य तत्रापि दृष्टान्तनिविष्टार्थानुपपत्ते-
 र्भवमित्याह—दार्ष्टान्तिकेऽपीति । किं च कार्यप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मवत्सत्यत्वे तद्विशिष्ट-
 जीवस्य तद्भावोपदेशासिद्धिरित्याह—स आत्मेति । जीवस्य ब्रह्मैक्यं ध्यानादिसाध्य-
 मयिसंघायोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमिति । जीवब्रह्मणोः संसारित्वा-
 संसारित्वेन विरुद्धत्वादैक्यायोगात्तत्त्वं भविष्यतीति वाक्यविपरिणामः स्यादित्या-
 शङ्क्याऽऽह—अतश्चेति । उपदेशवशादित्येतत् । स्वाभाविकस्यानाद्यविद्याकृतस्येति

[अ० २पा० १सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४६ ?
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

रज्ज्वादिवुद्ध्य इव सर्पादिवुद्धीनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे
 तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्र-
 सिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च “यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [वृ० २-४-१३]
 इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफल-
 लक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्था-
 विशेषनिवद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, “ तत्त्वमसि ” इति
 ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिवन्धनत्वात् । तस्करदृष्टान्तेन
 चानृताभिसंधस्य बन्धनं सत्याभिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्व-
 मेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति [छा० ६-१६] मिथ्याज्ञानवि-
 जृम्भितं च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगो-
 चरोऽपि जन्तुरनृताभिसंध इत्युच्येत “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
 य इह नामेव पश्यति ” [वृ० ४-४-१९] इति च भेददृष्टिम-
 पवदन्नैतद्दर्शयति । न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते
 सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेना-

यावत् । विरुद्धत्वस्य काल्पनिकत्वेनोपपत्तौ वाक्यस्वारस्यं भङ्क्त्वा विपरिणामकल्पना
 न युक्तेति भावः । यदुक्तं नानात्वांशेन सर्वव्यवहारोपपत्तिरिति तत्र किमैक्यज्ञानोत्तर-
 कालीनव्यवहारसिद्धये भेदांशस्य सत्यत्वं कल्प्यते किं वा प्राक्तनव्यवहारसिद्ध्यर्थ-
 मिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—बाधिते चेति । प्रमातृत्वादिबाधात्तदाश्रयव्यवहारो
 नास्तीति व्यवहाराभावेऽर्थापत्तिमुक्त्वा श्रुतिमुपन्यस्यति—दर्शयतीति । द्वितीये
 प्राक्तनव्यवहारस्य भ्रान्तत्वमभ्रान्तत्वं वा । प्रथमे तथाविधव्यवहारस्य काल्पनिकभेदे-
 नोपपत्तिरिति मत्वा चरमं निरस्यति—न चेति । तत्र श्रुतितात्पर्यविरोधं हेतुमाह—
 तत्त्वमिति । पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्तीत्यादिना सत्यानृताभिसंधपुरुषनिदर्श-
 नप्रदर्शनसामर्थ्यादापि सिद्धमैक्यस्यैव सत्यत्वमित्याह—तस्करेति । कथमेतावता सत्य-
 त्वमेकस्यैव नियम्यते तत्राऽऽह—उभयेति । विपरीतमपि किं न स्यादित्यपेक्षः । इत-
 श्चैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं न नानात्वमपीत्याह—मृत्योरिति । एकत्वधियो मुक्तिहेतु-
 त्वोक्तिरपि भेदाभेदवादेऽनुपपन्नेत्याह—न चेति । भेदांशधियोऽभेदांशधिया बाध्य-

१ ज. 'स्य भो' । २ ज. 'त ना' । ३ ज. न. 'त्युच्यते " मृ' । ४ ट. 'नेतद्' । क. ज.
 न. 'नेतदेव दर्श' ।

नभ्युपगमात् । उभयसत्यतायो हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत । मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशास्त्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्याऽऽत्मैकत्वस्य सत्यत्त्वमुपपद्येतेति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः स्वमव्यवहारस्येव प्राग्वोधात् । यावद्धि

त्वादपनोदनीयाभावासिद्धिरित्याशङ्क्य वैपरीत्यस्यापि संभवान्मैवमित्याह—उभयेति । इदानीं पूर्ववादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति—नन्विति । प्रत्यक्षादेरागमेन स्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यमाणत्वाददृष्टव्यमिचारत्वादव्याकुलत्वादन्यत्रानवकाशत्वात्पूर्वभाषित्वेन प्रतिष्ठितत्वात्पदपदार्थविभागव्यवहारहेतुत्वाच्च प्राबल्यात्तद्विरोधे सत्यान्नायतो नाऽऽत्यन्तिकमैक्यमादेयमिति भावः । निरालम्बनत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तः—स्थाण्वादिष्विवेति । न केवलमेकत्वैकान्ताभ्युपगमे प्रत्यक्षादिविरोधः किं तु कर्मकाण्डविरोधश्चेत्याह—तथेति । भेदापेक्षत्वाद्भावनाव्यकरणेतिकर्तव्यतादिसापेक्षत्वादिति यावत् । ननु प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य चाप्रामाण्यमद्वैतवादिनां नानिष्टं ते हि ज्ञानकाण्डमेवैकं प्रमाणमाश्रयन्ते तत्राऽऽह—मोक्षशास्त्रस्येति । ननु मिथ्याभूतशिष्यादिभेदपराधीनस्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रमेयस्य प्रत्यगैक्यस्य सत्यत्वादस्मत्प्रत्यक्षसिद्धिरिति तत्राऽऽह—कथं चेति । प्रत्यक्षादिनां काण्डद्वयेन च विरोधान्न समन्वयाधिगम्यैक्यं संभावितमिति चोदिते परिहरति—अत्रेति । यत्तावदेकत्वैकान्ताभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहतिरिति तत्राऽऽह—नैष दोष इति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्राचि वा काले व्यवहारानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह—सर्वव्यवहाराणामिति । प्रत्यक्षादीनां द्वैतावगाहिना तात्त्विकप्रमाणत्वाभावेऽपि व्यवहारे बाधाभावाद्यवहारसमर्थवस्त्वङ्गत्वारूपप्रामाण्यसिद्धेः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वामिमानद्वारा व्यवहारोपपत्तौ दृष्टान्तमाह—स्वमेति । आत्मनो ब्रह्मात्मतायाः स्वाभाविकत्वाद्विकारेष्वनृतत्वमनीपासमुन्मेषे कथं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यावद्धीति । तथाऽपि स्वभावसिद्धब्रह्मात्मतानुरोधेन विकारेष्वौदासीन्यसंभवात्कुतो

[अ० २ पा० १ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४६३
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ३)

न सत्यात्मैकत्वमतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारे-
 प्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिद्बुत्पद्यते विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्य-
 याऽऽत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं
 ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधाद्बुत्पन्नः सर्वो
 लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य
 स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं
 भवति प्राग्बोधात् । न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति
 तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य
 प्रतिपत्तिरुपपद्येत । न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते । नापि मृगर्ह-
 ष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैप
 दोषः । शङ्काविपादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्श-

व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—विकारानिति । मिथ्याभिमानवतो वस्तुस्वाभाव्य-
 मपहाय प्राक्तत्त्वज्ञानाद्यवहारोपपत्तिं निगमयति—तस्मादिति । यदुक्तं स्वप्नव्यवहा-
 रस्येव प्राग्बोधादिति तद्विवृणोति—यथेति । या निशा सर्वभूतानामित्यादिस्मृतेर्ज्ञानी
 व्यवहारावस्थायां सुप्तो भवति ततो व्यावर्तयति—प्राकृतस्येति । प्रत्यक्षाभिमतमि-
 त्युक्तत्वादाभासत्वाभिमाने प्राप्ते प्रत्याह—न चेति । उक्तदृष्टान्तवशात्तत्त्वज्ञाना-
 त्प्राच्यामवस्थायां प्रमाणादिषु सत्यत्वाभिमानद्वारा सर्वव्यवहारसिद्धिरिति दार्ष्टान्तिक-
 माह—तद्वदिति । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेत्युक्तमनुभाषते—कथमिति । असत्यान्न
 सत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । असत्यादपि मरणातिरिक्तं सत्यमेव
 कार्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः ।
 सत्यस्यासत्याद्बुत्पत्तिर्वा प्रतिपत्तिर्वा प्रतिपिद्यते । नाऽऽद्यः । सत्यस्योत्पत्तेर-
 निष्टत्वाद्बुत्पद्यमानस्य सर्वस्यैव वाचारम्यणत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—नैप दोष इति ।
 सत्यस्यापि केचिद्बुत्पत्तिमुपगच्छन्ति तत्पक्षेऽपि न दोष इत्याह—शङ्केति । शङ्कायाः
 स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि विषयविशेषितत्वेनासत्यतेति भावः । द्वितीयेऽपि सत्या
 वाऽसत्या वा प्रतिपत्तिरसत्यान्नेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—स्वप्नेति । स्वप्न-
 दर्शनवत्कार्यस्यापि सर्पदेशनादेरसत्यत्वात्तद्विशेषितदर्शनमपि तथेति नासत्यात्सत्य-

१ अ. 'षु व्यवहारे' । २ क. ज. अ. ट. 'तु' । ३ ज. तस्य प्राग्' । ४ क. ज. ज्ञानं ।
 ५ ट. 'त्यत्र' । ६ ट. 'त्यत्र' । ७ क. ज. 'पद्यते । न । ८ क. ज. 'दृष्टान्तम्' । ९ क. ख. ट.
 द. 'पित्त द' ।

नाप्रस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यम-
 प्यनृतमेवेति चेद्ब्रूयात् । तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य
 सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथाऽपि तदवगतिः सत्यमेव
 फल प्रतिबुद्धस्याप्यसाध्यमानत्वात् । न हि स्वप्नावुत्थितः स्वप्न-
 दृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि
 मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यसाधनेन देह-
 मात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः । तथा च श्रुतिः—

“ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ” ॥

[छा० ५ २-८]

इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति ।
 तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु “ न चिरमिव जीवि-
 ष्यतीति विद्यात् ” इत्युक्त्वा “ अर्थे स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं

प्रतिपत्त्युत्पत्ताविदमुदाहरणमिति शङ्कते—तत्कार्यमपीति । विषयस्यासत्यत्वेऽपि विष-
 यिणो ज्ञानस्य सत्यत्वान्मैवमिति परिहरति—तत्रेति । नन्ववगतिशब्देन स्वरूपचैतन्य
 वृत्तिज्ञानं बोध्यते । प्रथमे तस्याजन्यत्वादसत्याच्च सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वम् । द्वितीये
 तस्य विषयातिरिक्ताकाराभावात् “अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्” इत्यङ्गी-
 कारात्तदनिर्वाच्यतायामनिर्वाच्यत्वेनासत्यत्वान्नासत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिस्तत्राऽऽह—
 न हीति । परपक्षे सत्यस्यापि ज्ञानस्य जन्यत्वाभ्युपगमादस्मत्पक्षे चाभि-
 व्यक्तिस्वीकाराद्बृत्तिरूपस्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यत्वादसत्यात्सत्यप्रतिप-
 त्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वमविरुद्धमिति भावः । नन्ववगतिर्न स्वरूपचैतन्यं चापि वृत्तिज्ञानं
 किं तु शरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयनिविष्टं रूपादितुल्यं ज्ञानमिति लोकायतिकमतमाश-
 ङ्क्याऽऽह—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेव विशदयति—स्वप्नदृश इति । स्वप्नजाग्र-
 देहयोर्व्यभिचारेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदनुगतात्मैक्यसिद्धेश्चैतन्यस्य च देहधर्मत्वे रूपादिव-
 त्तदनुपलब्धावनुपलब्धिप्रसङ्गादवगतेश्चावाधात्तद्रूपस्याऽऽत्मनो देहद्वयातिरेकसिद्धेर्देह-
 मात्रात्मवादो न युक्त इत्यर्थः । सत्या प्रतिपत्तिरसत्याद्भवतीत्युपपाद्य सत्यस्य प्रति-
 पत्तिर्नासत्यादिति पक्ष श्रुत्या निराचष्टे—तथा चेति । असत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ
 छान्दोग्यश्रुतिवदैतरेयकश्रुतिरपि भवतीत्याह—तथेति । सत्यस्य प्रतिपत्तिरसत्याद्भ-

[अ० २पा० १सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४६५
(ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति ” [ऐ०आर० ३-२-४-७-१६]
इत्यादिना तेन तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यमरणं सूच्यत
इति दर्शयति । प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृ-
शेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इति ।
तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः । अपि
चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चि-
दाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमि-
त्याकाङ्क्ष्यते नैवं “ तत्त्वमसि ” “ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्युक्ते
किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः । सति
ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यान्न त्वात्मैकत्वव्यतिरे-
केणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत । न चेयमव-
गतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम् “ तद्वास्य विजज्ञौ ” [छा०

वति तत्रान्वयव्यतिरेकावपि प्रमाणमित्याह—प्रसिद्धं चेति । असत्यात्सत्यस्य प्रति-
पत्तौ दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति । रेखास्वरूपस्य सत्यत्वेऽप्यकारादिरूपतया तथात्वा-
भावादसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरित्यभिसंधायानृतेति विशेषणम् । आगमादसत्यादेव सत्यस्य
ब्रह्मात्मनः सुज्ञानत्वेऽपि पूर्वोक्तनीत्या बलवतोऽध्यक्षादेरागमवाध्यत्व कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—अपि चेति । उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि चेत्युक्तम् । निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभा-
विप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिबाधकत्वमागमस्येत्याह—अन्त्यमिति । आगमप्रामाण्यस्य फलप-
र्यन्तत्वात्तस्य क्रियासाध्यत्वात्तस्या भेदप्रमितिपूर्वकत्वात्कथमात्मैक्यज्ञानस्यान्त्यतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—नात इति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । तत्त्वमसीत्युक्ते
सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यत्र हेतुमाह—सर्वात्मेति । या वाक्यादवगतिरुत्पद्यते सा
सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनश्चैकरस्यमधिकृत्य भवति तथा च प्रत्यगात्मातिरिक्त-
स्याऽऽकाङ्क्षणीयस्यानवशिष्टत्वाद्युक्ता सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यर्थः । श्रुताद्वाक्यादव-
गतौ सत्यामवशिष्यमाणार्थाभावेनाऽऽकाङ्क्षाभाव विवृणोति—सति हीति । प्रत्यक्षादि-
विरोधादवगतिरेवाद्वैतमवगाहमाना नोत्पद्यते कुतः सर्वाकाङ्क्षानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—न चेति । अस्य पितृवचनात्तदात्मतत्त्व श्रेतः केतुर्विज्ञातवान्किलेति यावत् ।
आदिशब्दात् “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । किं चावगति-

१ ट. पश्यन्ति । २ ब. तेना । ३ ज. व. सत्य मं । ४ क. ज. हि यं । ५ क. ज. ते
न चैव । ६ ज. य. ट. 'सि' इ । ७ क. 'त्यस्य प्र' ।

६-७ ६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनाद्वाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्चाऽऽत्मैकत्वावगतेरव्याहृतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्येन प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, “ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ” [बृ० ४-४-२५] “ स एष नेति नेत्यात्मा ” [बृ० ३-९-२६] “ अस्यूलमनषु ” [बृ० ३-८-८] इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियामतिपेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं स्थितिगतित्वत्स्यादिति चेत् ।

मुद्दिश्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविधानादपि तदुत्पत्तिरेष्टव्येत्याह—अवगतीति । नन्ववगतिरुत्पन्नाऽपि नार्थवती सिद्धेऽर्थे स्वरूपेण फलाभावान्मानान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेयमिति । आनर्थक्याभावे हेतुमाह—अविद्येति । भ्रान्तित्वाभावे हेतुमाह—बाधकेति । न हि प्रत्यक्षादि बाधक तस्य कल्पितद्वैतविषयत्वेन तात्त्विकाद्वैतप्रमित्यविरोधित्वादित्यर्थः । ननु सर्वस्य कल्पितत्वे सत्यासत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च न स्यादित्याशङ्क्य स्वमदृष्टान्तेनोक्त स्मारयति—प्राक्चेति । आगमादर्थवती सर्वाकाङ्क्षाशान्तिहेतुर्ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिर्भवतीति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । कल्पनाममृष्यमाणः श्रौतमेव ब्रह्मणोऽनेकात्मकत्वमिति शङ्कते—नन्विति । कथं यथोक्तदृष्टान्तावष्टम्भात्परिणामि ब्रह्म श्रौतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यधौव्यादित्याह—परिणामिनो हीति । दृष्टान्तर्गतं विवक्षितमंशं हित्वा मानान्तरविरोधोऽशो दार्ष्टान्तिके नाभ्युपेतव्योऽतिप्रसङ्गात् । अस्ति च परिणामित्वे ब्रह्मणो मानान्तरविरोधस्तस्य कौटस्थ्यश्रुतेरिति परिहरति—नेत्युच्यत इति । श्रुतिद्वयानुरोधात्कूटस्थत्वपरिणामित्वे स्यातामित्याशङ्क्य युगपत्क्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्यं विरोधेन निरस्यति—न हीति । द्वितीयं शङ्कते—स्थितीति । कूट-

अ० २ पा० १ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४६७
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

न । कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिग-
 तिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति । कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रि-
 याप्रतिषेधादित्यवोचाम । न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्ष-
 साधनमेवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फ-
 लायाभिप्रेयते प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मैत्वविज्ञानादेव हि फलं
 दर्शयति शास्त्रम् “ स एष नेति नेत्यात्मा ” इत्युपक्रम्य “ अभयं
 वै जनक प्राप्तोऽसि ” [बृ० ४-२-४] इत्येवंजातीयकम् । तत्रैत-
 त्सिद्धं भवति । ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव
 फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणा-
 मित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते फलवत्संनिधाव-
 फलं तदङ्गमितिवत् । न तु स्वतन्त्रं फलाय कल्प्यत इति ।

स्थस्य ब्रह्मणो न परिणामितेति विशेषणात् तस्य कदाचिदपि परिणामयोग्यता स्वरूप-
 प्रच्युतिप्रसङ्गादित्याह—नेति । तदेव स्फुटयति—न हीति । परिणामिनां हि
 बाणपाषाणादीनां क्रमेण स्थितिगती युक्ते न तु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिणाम-
 तद्राहित्ये ब्रह्मणः स्यातामित्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंभवे कूटस्थत्वं हित्वा परिणा-
 मित्वमेवेप्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—कूटस्थं चेति । अनवयवानवच्छिन्नकूटस्थब्रह्मणः
 स्वरूपादप्रच्युतस्वभावस्य सर्वप्रकारतद्विपरीतकार्याकारपरिणामश्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्र-
 पञ्चस्य स्वरूपादप्रच्युतशुक्त्यादे रजतादिपरिणामवन्मिथ्याविवर्तत्वं सिध्यतीत्युक्तम् ।
 संप्रति परिणामश्रुतेः स्वार्थे फलाभावादापि परिणामो न विवक्षित इत्याह—न चेति ।
 यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं तदेव परिणामिब्रह्मज्ञानस्यापि शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—कूटस्थेति । तर्हि परिणामिश्रुतीनामानर्थक्यादध्ययनविधिविशेषः स्यादि-
 त्याशङ्क्य फलवच्छेपतया साफल्यान्मैवमित्याह—तत्रेति । सृष्ट्यादिश्रुतीनां स्वार्थे
 फलवैकल्ये सतीति यावत् । तत्र मीमांसकसंमतमुदाहरणमाह—फलवदिति । यथा
 हि स्वर्गादिफलवतो दर्शपूर्णमासादेः संनिधाने श्रुतं प्रयाजादि स्वतो विफलं तदङ्गमि-
 त्यङ्गी क्रियते तथा सृष्ट्यादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया तत्फलेनैव फलवत्त्वात्तदङ्गमि-
 त्यर्थः । ननु प्रयाजादेः श्रूयमाणफलेनैव फलवत्त्वसंभवे फलवदङ्गत्वं किमित्यङ्गीकर्तव्य-
 मित्याशङ्क्य प्रयानफलेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तररूपने गौरवादङ्गेषु च फलश्रुतेर-
 र्थवादत्वाङ्गीकारादित्याह—न त्विति । इतिशब्दः सिद्धं भवतीत्यनेन संबध्यते । तं

१ क. ज. ट. च वं । २ व. 'प्रेयत प्र' । ३ क. 'त्मावि' । ज. 'त्मकवि' । ४ क. 'मंर' ।
 ५ क. म. 'तत्रफ' । ६ ठ. ढ. 'र्माभावे' ।

न हि परिणामवत्प्रविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य । कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् । न । अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” [तै० २-१] इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनिस्थितिप्रलया नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्धेत्येपोऽर्थः प्रतिज्ञातः “जन्माद्यस्य यतः” [ब्र० सू० १-१-२] इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता । शृणु यथा नोच्यते । सर्वज्ञस्येश्वरस्याऽऽत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारमपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्यते ।

यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्या परिणामिब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरेव फलमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तस्य तावदेवेत्यादिना प्रतिपन्न कैवल्य विहाय सामान्यशास्त्रसिद्धफलाकर्षणे वाक्यभेद स्यादिति भाव । कूटस्थाद्वयत्वे ब्रह्मण श्रुतिप्रतिज्ञयोर्विरोध स्यादिति शङ्कते—कूटस्थेति । विरोधद्वय परिहरति—नेत्यादिना । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीज तस्य व्याकरण कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । प्रतिज्ञा सूत्रस्य तदनुसारिश्रुतिवचनस्य च पारमार्थिककूटस्थाद्वयत्वे न विरोधोऽस्तीत्यर्थ । सग्रहवाक्य विधृणोति—तस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं बोधपरिहाराभ्या स्फोरयति—कथमित्यादिना । नामरूपयोरात्मभूतत्वे वस्तुत्वशङ्कायामिवेत्युक्तमुपमार्थत्वमिषकारस्य वारयन्नामासार्थत्व स्फुटयति—अविद्येति । तयोरविद्याकल्पितत्व साधयति—तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । न हीश्वरत्वेन ते निरुच्येते जडाजडयोरभेदायोगात् । नापि ततोऽन्यत्वेन निरुक्तिमर्हत स्वातन्त्र्येण सत्तास्फूर्त्यसम्भवात् । न हि जडमजडानपेक्ष सत्तास्फूर्तिमदुपलक्ष्यते जडत्वमङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थ । तयोश्च कार्यलिङ्गकमनुमान प्रमाणयति—ससारेति । तयोराश्रय विषय च दर्शयति—सर्वज्ञस्येति । तयोरेव श्रुतिस्मृतौ प्रमाणयति—मायेति । माया तु प्रकृति विद्यादेवात्मशक्तिमित्येवविधा श्रुति । प्रकृतिं पुरुष चैव माया ह्येतेत्येवप्रकारं च स्मृति । नामरूपे चेदीश्वरात्मभूते तर्हि सोऽपि ताभ्यामभिन्नत्वात्तद्वदेव जड स्यादित्याश-

१ न “गदुत्पत्तास्य” । २ क ज न तिल” । ३ ज न ट नाच्यतात्” । ४ ख ट ड बोधयति । ५ ठ ड “लभ्यते” । ६ झ “दम” । ७ ठ ड “रा स्मृ” ।

[अ० २५० १ सू० १४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४६९
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व-
 हिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” [छा० ८-१४-१] इति श्रुतेः ।
 “नामरूपे व्याकरवाणि” [छा० ६-३-२]

“ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
 नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते” ।

[तै० आ० ३-१२-७] “एकं बीजं बहुधा यः करोति” [श्वे० ६-
 १२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो
 भवति व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स च स्वात्मभूतानेव
 घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरण सं-
 घातानुरोधिना जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये ।
 तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं

इत्याऽऽह—ताभ्यामिति । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वे प्रमाणमाह—आकाश
 इति । यत्तु नामरूपबीजव्याकरणापेक्षमैश्वर्यमिति तत्र तद्व्याकरणे प्रमाणमाह—नामरूपे
 इति । जीवस्य व्याकर्तृत्वं व्यासेद्धं व्याक्यान्तरमुदाहरति—सर्वाणीति । नामरूपव्याक-
 रणस्य नानाविधत्वसिद्धयर्थं श्रुत्यन्तरं पठति—एकमिति । आदिशब्देन सच्च त्यच्चा-
 भवदित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । दर्शितश्रुतिभ्यो नामरूपव्याकरणमेश्वरायत्तं सिद्धं तदपेक्षं
 चास्यैश्वर्यमित्यर्थः । स्वाभाविकत्वाद्वैश्वर्यस्य कुतो व्याकरणापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—
 एवमिति । उक्तश्रुतिस्मृत्यनुरोधादविद्याकृते तदात्मके ये नामरूपे तद्रूपानव-
 च्छिन्नोपाध्यमिव्यक्तश्चिदात्मा ताभ्यामेव नामरूपाभ्यां विरचितं विचित्र प्रपञ्चं
 नियमयन्नीश्वरो नाम ततो न स्वाभाविकमैश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्योपाध्यनुरोधित्वे दृष्टा-
 न्तमाह—व्योमेति । अविद्याकृतजगदीशितृत्वेऽपि जीवानामतत्कृतत्वात्कुतस्ता-
 न्प्रत्यैश्वर्यमित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । स्वात्मभूतत्वे भेदाभावात्कुतो नियम्यते-
 त्याशङ्क्याऽऽह—घटेति । ननु घटवदुपाधेरनाधिगमे कथमौपाधिकभेदानुरोधेन निय-
 म्यनियन्तृत्वं कल्प्यते तत्राऽऽह—अविद्येति । ईश्वरस्येश्वरत्वं काल्पनिकमिति
 स्पष्टयितुं विशिनष्टि—व्यवहारेति । कल्पितमेश्वरत्वमित्युपपादितं निगमयति—
 तदेवमिति । सर्वज्ञत्वादिवदीश्वरत्वस्य वास्तवत्वमाशङ्क्याऽऽह—सर्वज्ञत्वमिति ।
 सर्वज्ञत्वं चाविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमिति सबन्धः । पूर्वत्रोक्तेन प्रकारेणाविद्या-
 त्मको योऽसावुपाधिस्तेन कृतो यो जीवप्रपञ्चाख्यः परिच्छेदस्तदपेक्षमिति यावत् ।

सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्ययाऽपास्तसर्वोपाधिस्वरूप
आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपैष्यते । तथा चो-
क्तम्—“ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा ” [छा० ७-२४-१] इति । “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” [बृ० २-४-१४] इत्यादिना च ।
एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः सर्वे ।
तथेश्वरगीतास्वपि—

“ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ” ॥

“ नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ” ॥

[भ० गी० ५-१४-१५] इति परमार्थावस्थायामीशित्री-
शितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः
श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः “ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष
भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ” [बृ०
४-४-२२] इति । तथा चेश्वरगीतास्वपि—

अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा निरूपयति—नेत्यादिना । परमार्थतश्चिद्धातोरीश्व-
रत्वानुपपत्तौ श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति । ननु परमार्थावस्थाया दर्शनादिव्यवहा-
रराहित्यमिहोच्यते न पुनरीशित्रीशितव्यादिव्यवहारासत्त्वमित्याशङ्क्य दर्शनादिव्य-
वहाराभावस्योपलक्षणत्वाद्वा समस्तव्यवहारराहित्यं विवक्षितमित्याह—एवमिति ।
बहुवचनं स एष नेति नेत्यात्माऽदृश्येऽनात्म्ये यत्तददृश्यमस्थूलमित्यादिवाक्यसंग्रहा-
र्थम् । श्रुतेऽर्थे भगवतोऽपि समतिमाह—तथेति । वेदान्तेष्विव भगवद्गीतास्वपि पर-
मार्थावस्थायां व्यवहाराभावः प्रदर्श्यते इति सवन्धः । कथं तर्हि क्रियाकारकफलत-
त्सम्बन्धवृद्धिस्तत्राऽऽह—स्वभावस्तिवति । अनाद्यविद्यावशात्क्रियाकारकादिप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । तथाऽपि भक्तानितराश्वानुगृह्णन्निगृह्णश्च तदीयसुकृतदुष्कृते परमेश्वरो
वस्तुतो नाशयतीत्याशङ्क्याऽऽह—नाऽऽदत्त इति । सर्वेषां परमात्मैक्ये कुतः सुकृत-
दुष्कृतयोर्विभागेन प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अज्ञानेनेति । ऐश्वर्यादेर्वस्तुतोऽनुपपत्ति-
मुक्त्या कल्पनयोपपत्तौ श्रुतिस्मृती क्रमेणोदाहरति—उपपद्यतेति । श्रुताविवेश्वरगी-

[अ० २पा० १सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४७१
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्व च तात्त्विकत्वम्, आधि० ६)

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन्सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ” ॥

[भ० गी० १८-६१] इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रा-
 येण तदनन्यत्वमित्याह व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति
 महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्य-
 प्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाऽऽश्रयति सगुणेषूपपासनेषूपयोक्ष्यत
 इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं “भावे” एव कार-
 णस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट उपल-
 भ्यते सत्सु च तन्तुषु पटः । न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपल-
 विधर्दृष्टा । न ह्यश्वो गोरन्यः सन्गोर्भाव एवोपलभ्यते । न च
 कुलालभाव एव घट उपलभ्यते । सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभा-

तास्वपि व्यवहारावस्थायामेश्वरादिव्यवहार उक्त इति संबन्धः । परमार्थावस्थायां
 सर्वव्यवहाराभावे सूत्रकारस्यापि संमतिमाह—सूत्रेति । तदनन्यत्वमित्यनेनायुक्तं
 कार्यमिध्यात्वं कथ्यते स्याल्लोकवदिति पूर्वसूत्रे तत्सत्यत्ववचनादित्याशङ्क्याऽऽह—
 व्यवहारेति । आत्मकृतेः परिणामात्क्षीरवद्धीत्यादिना परिणामोक्तेरेष्टव्यं कार्यप्रपञ्चस्य
 सत्यत्वमित्याशङ्क्यान्यार्थत्वात्परिणामवादस्य न तद्विवक्षेत्याह—परिणामेति ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वमित्यस्य श्रुत्यादिविरोधः समाहितः संप्रति तदनन्यत्वे मानमनुमानमाह—
 भावे चेति । कारणभावे माने च कार्यस्य भावाद्भानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः ।
 विमतं कारणानतिरिक्तं तद्भावमाननियतभावमानत्वात्तत्स्वरूपवदित्यनुमानं सूत्रयोज-
 नया दर्शयितुं चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्फुटयन्नवशिष्टं व्याचष्टे—
 यत्कारणमिति । हेतुमुदाहरणारूढतया द्रव्यति—तद्यथेति । सत्यपि घटे पटोपल-
 विधदर्शनात्कारणभावे कार्योपलविधर्नाभेदसाधनमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
 अन्यस्य भावेऽन्यस्योपलविधरनियतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । ननु गवाश्वयोरका-
 र्यकारणत्वादनियतोपलम्भेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणत्वकृता निय-
 तोपलविधरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । नियमेनोपलम्भेऽपि नानन्यत्वमिति व्यभि-

१ क. ज. व. 'मुद्रादिस्था' । २ ज. 'गुणोपा' । ३ ज. 'पयुज्यत' । ४ व. 'ते नाभावे स' ।
 ५ ख. ड. 'नमाह' ।

वेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते
 यथाऽग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्गापितेऽप्यग्नौ गोपाल-
 घुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कया-
 चिदवस्थया विशिष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति । नैव-
 मपि कश्चिदोपः । तद्भावानुरक्तां, हि बुद्धिं कार्यकारणयोरन-
 न्यत्वे हेतुं वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । “ भावा-
 न्नोपलब्धेः ” इति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकार-
 णयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः ।
 भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा
 तन्तुसंस्थानं पटो तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते
 केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तथा
 तन्तुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहित-

चारं शङ्कते—नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विक-
 ल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—नेत्युच्यते इति । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । ईदृशत्वं वहलो-
 र्धाग्रत्वादिविशिष्टत्वमसत्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषस्याग्निना
 नियतोपलब्धिमुपेत्य हेतुशिक्षया व्यभिचारं परिहरति—नैवमिति । तद्भावानुविधायि-
 भावत्वं तद्भानानुविधायिभानत्वं च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुधूमविशेषस्य चाग्निभा-
 वानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भानानुविधायिभानत्वमग्निभानस्य धूमभानाधीनत्वाच्च च
 तद्भानानुविधायिभानत्वमेवास्तु हेतुः प्रभाभानानुविधायिभाने चाक्षुपरूपे व्यभिचारात्त-
 स्माद्विशिष्टहेत्ववष्टम्भात्कार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचितमिति भावः । एतदेव सूत्रं पाठा-
 न्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरमाह—भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपल-
 ष्ठिमेव प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां विवृणोति—भवति हीति । तन्तुव्यतिरेकेणाऽऽतानवि-
 तानाभ्यां पटो भातीत्याशङ्क्याऽऽह—केवलास्त्विति । बहुत्वेऽपि तन्तूनामेकप्रावर-
 णार्थक्रियावच्छेदादेकशब्दगोचरत्वं बहूनामपि वर्णानामेकार्थबुद्धिहेतुत्ववदेकार्थक्रिया-
 कारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभाववदंशुव्यतिरिक्ततन्त्वभा-
 वोऽपि प्रत्यक्षः सिद्धपतीत्याह—तथेति । अंशवोऽपि स्वावयवव्यतिरेकेण न सन्तीति
 प्रत्यक्षमित्याह—अंशुत्विति । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणमात्रमिति
 शक्यं प्रत्यक्षयितुं यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति तत्राऽऽह—अनयेति ।

[अ० २पा० १सू० १६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेवानि । ४७३
 (मन्त्राणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

शुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनु-
 मेयम् [छा० ६-४] ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं तत्र सर्वप्रमा-
 णानां निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कार-
 णात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते । “सदेव
 सोम्येदमग्र आसीत् ” [छा० ६-२-१] । “ आत्मा वा
 इदमेक एवाग्र आसीत् ” [ऐ० आ० २-४-१-१] इत्या-
 दाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् ।
 यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् उत्पद्यते यथा सिकता-
 भ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कार-
 णात्कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं
 न व्यभिचरतीत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न

विमतं स्वोपादानाव्यतिरिक्तं कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानं मूलकारणपर्यन्तं धावती-
 त्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां फलितैर्मर्थमाह—तत इति । ब्रह्मैव मूलकारणं परमार्थस-
 दवान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीत्यर्थः । कारणत्वाविशेषात्तन्त्वादिवद्ब्रह्मणोऽपि कारणा-
 न्तरमनुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । सर्वजगद्भ्रमाधिष्ठानतया तस्याकल्पितत्वा-
 न्नाधिष्ठानान्तरापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥

कार्यस्य कारणादनन्यत्वे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणान्तरमाह—सत्त्वाच्चेति । श्रुतार्थाप-
 त्तिमेव स्फोरयितुं प्रथमं चशब्दव्याख्यानपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—इतश्चेति । प्रागुत्पत्तेः
 सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रुतं न कार्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह—इदंशब्देति । यदिदानीं स्थूलकार्यं
 दृष्टं तस्य सृष्टेः प्राक्कारणसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमान्न वस्तुभेदोऽ-
 स्तीत्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रमिते प्रमाणानुप्राहिकां युक्तिमपि समुच्चिनोति—
 यच्चेति । कार्यस्य प्रागवस्थायां कारणात्मना सत्त्वेऽपि निष्पन्नं ततो भिन्नं स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । यथा सिकतास्वाविद्यमानं तैलं न ततो जायते तथाऽऽत्म-
 नोऽपि जगन्न जायेत यद्यात्मरूपेण प्रागवस्थायां नाऽऽसीज्जायते च तस्मादात्मात्मना
 प्रागासीदिति निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे युक्त्यन्तरं वक्तुं भूमिकां
 करोति—यथा चेति । यथा घटः सदा घट एव न जातु पटो भवत्येवं सदापि कारणं

१ अ. “तत्रोत्प” । २ क. ज. घ. “रस्ये” । ३ क. “लितार्थे” । ४ ख. ठ. ड. “तमा” । ५ ठ.
 “द—ब्रह्मैकमिति । स” । ६ ठ. ड. श्रुत्याऽर्था” ।

वेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते
यथाऽग्निर्भावे धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्घापितेऽप्यग्नौ गोपाल-
घुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कया-
चिदवस्थया विशिष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति । नैव-
मपि कश्चिदोषः । तद्भावानुरक्तां, हि बुद्धिं कार्यकारणयोरन-
न्यत्वे हेतुं वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । “ भावा-
च्चोपलब्धेः ” इति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकार-
णयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः ।
भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा
तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते
केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तथा
तन्तुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहित-

चारं शङ्कते—नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विक-
ल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—नेत्युच्यते इति । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । ईदृशत्वं बहलो-
र्धाग्रत्वादिविशिष्टत्वमसत्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषस्याग्निना
नियतोपलब्धिमुपेत्य हेतुशिक्षया व्यभिचारं परिहरति—नैवमिति । तद्भावानुविधायि-
भावत्वं तद्भानानुविधायिभानत्वं च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुर्धूमविशेषस्य चाग्निभा-
वानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भानानुविधायिभानत्वमग्निभानस्य धूमभानाधीनत्वान्न च
तद्भानानुविधायिभानत्वमेवास्तु हेतुः प्रभाभानानुविधायिभाने चाक्षुपरूपे व्यभिचारात्त-
स्माद्विशिष्टहेत्ववष्टम्भात्कार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचितमिति भावः । एतदेव सूत्रं पाठा-
न्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरमाह—भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपल-
ब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां विवृणोति—भवति हीति । तन्तुव्यतिरेकेणाऽऽतानवि-
तानाभ्यां पटो भातीत्याशङ्क्याऽऽह—केवलास्त्विति । बहुत्वेऽपि तन्तूनामेकप्रावर-
णार्थक्रियावच्छेदादेकशब्दगोचरत्वं बहूनामपि वर्णानामेकार्थबुद्धिहेतुत्ववदेकार्थक्रिया-
कारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभाववदंशुव्यातिरिक्ततन्त्वभा-
वोऽपि प्रत्यक्षः सिध्यतीत्याह—तथेति । अंशवोऽपि स्वाययवव्यतिरेकेण न सन्तीति
प्रत्यक्षमित्याह—अंशुष्विति । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणमात्रमिति
राज्यं प्रत्यक्षयितुं यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति तत्राऽऽह—अनयेति ।

१ क. ज. म. 'न्यगा' । २ म. 'नाय एव धु' । ३ क. उद्घापिते' । म. उद्घापि' । ४ म.
'उपलब्धि' । ५ द. विशेष्यत ईदृ' । ६ म. 'लब्धेर्भावा' । ७ म. 'ने त' ।

व्यभिचरति । एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्निति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
 शेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः
 “ असदेवेदमग्र आसीत् ” [छा० ३-१९-१] इति “ असद्वा
 इदमग्र आसीत् ” [तै० २-७] इति च । तस्मात् “ असद्व्यपदे-
 शान्न ” प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वम् “ इति चेत् । न ” इति ब्रूमः ।
 न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं
 तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्माद्व्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन
 “ धर्मान्तरेण ” अयमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कार-
 णरूपेणानन्यस्य । कथमेतदवगम्यते । “ वाक्यशेषात् ” । यदुपक्रमे
 संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च तावत् “ असदे-
 वेदमग्र आसीत् ” [छा० ३-१९-१] इत्यसच्छब्देनोपक्रमे
 निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि

सदा सदेव न कदाचिदसदिष्टं तथा कार्यमपि सत्त्वेन कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
 कार्यकारणयोर्भेदेनापि सत्त्वसंभवादनन्यत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—एकं चेति ।
 सतोऽसतो वा सद्भेदकत्वाभावात्तदेकतेत्यर्थः । अभिन्नसत्त्वाभिन्नत्वान्मिथोऽपि कार्य-
 कारणे न भिद्येते सत्त्ववदिति फलितमाह—अतोऽपीति ॥ १६ ॥

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—असदिति । तत्र
 धोषं विभजने—नन्वित्यादिना । परिहारभागवतारयति—नेतीति । नवर्थमाह—
 न हीति । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे—
 किं तर्हीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति—कथयिति । सूत्रावयवं व्याख्याति—
 यदिति । अक्काः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादी संदेहे तेनो वै घृतमिति-
 वात्यशेषाद्घृतेनेति निश्चितमित्यर्थः । सामान्यन्यायं प्रकृते दर्शयति—इह चेति ।
 असदेवेदमित्यादावसच्छब्देन तुच्छमुच्यते किं वा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति संदेहे
 तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दितमिति
 निश्चीयते तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । इतश्चात्र तुच्छम-

[अ० २ पा० १ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि १४७५
 (मन्त्राणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तार्त्त्विकत्वम्, अधि० ६)

“ तत्सदासीत् ” इति । असत्तश्च पूर्वापरकालासंबन्धादासी-
 च्छब्दानुपपत्तेश्च । “ असद्वा इदमग्र आसीत् ” [तै० २-७]
 इत्यत्रापि “ तदात्मानं स्वयमकुरुत ” [तै० २-७-१] इति
 वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमस-
 द्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छ-
 ब्दाहं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसादि-
 वाऽऽसीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

“युक्तेः” च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणा-
 दवगम्यते “ शब्दान्तराच्च ” । युक्तिस्तावद्रूप्यते । दधिघटरू-
 चकार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णा-
 दीन्पुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिको-
 पादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत । अवि-
 शिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्यु-
 त्पद्यते न मृत्तिकायाः । मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न

सच्छब्दवाच्यं न भवतीत्याह—असत्तश्चेति । असद्वा इदमित्यत्र तत्सदासीदिति
 वाक्यशेषाभावोत्कुतो निश्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—असद्वा इति । वाक्यशेषस्य
 सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह—तस्मादिति । वृद्धव्यवहाराभावे कथमसच्छब्दस्य सति
 प्रयोग इत्याशङ्क्योपचारादित्याह—नामेति ॥ १७ ॥

ननु कार्यस्यासतोऽर्थान्तरत्वे सत्त्वमास्थेयं परस्परविरोधिर्नोर्विधान्तराभावात्तथा च
 कार्यस्यानिर्वाच्यत्वाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गादपसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य कारणस्यैवाप्राकृ-
 तकारणत्वस्य सत्त्वं कार्यस्य पुनरनिर्वाच्यत्वमेवेति प्रतिपादयितुं प्रक्रमते—युक्तेरिति ।
 हेतुद्वयं प्रतिज्ञाद्वयेन योजयति—युक्तेश्चेति । काऽसौ युक्तिरित्यपेक्षायां युक्तिं प्रक-
 टयन्नसद्गुत्पत्तिं तावत्प्रत्याह—युक्तिरिति । प्रतिनियममेव प्रकटयति—नेत्यादिना ।
 कार्यार्थिनां प्रतिनियतकारणोपादानानुपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थापत्ति-
 माह—तदिति । नन्वपेक्षमाणघटादिजनकत्वान्मृदादिरेवोपादानं न तु मृदादौ घटादेः
 सत्त्वादित्यन्यथोपपत्तिरर्थापत्तेरिति तत्राऽऽह—अविशिष्टे हीति । नियामकाभावात्-

१ ट. “युक्तेः” प्रा० । २ क. ज. न ६ । ३ घ. म. ट. “दध्यर्थि” । ४ घ. ठ. “पद्यते । अ” ।

५ घ. “वात्कथ नि” ।

क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चि-
दतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदति-
शयो न क्षीर इत्युच्येतातस्तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया अस-
त्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य
कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्योऽसती वा कार्यं नियच्छेत् ।
असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात्कारणस्याऽऽत्मभूता
शक्तिः शक्तेश्चाऽऽत्मभूतं कार्यम् । अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्य-
गुणादीनां चाश्वमहिषवज्रेदबुद्धयभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्त-
व्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः संब-
न्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य
इत्यनवस्थाप्रसङ्गोऽनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः । अथ
समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबन्धं संबध्यते

सज्जननासंभवान्नान्यथोपपत्तिरित्यर्थः । नियामकमतिशयमाशङ्कते—अथेति । अति-
शयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याऽऽद्ये धर्मस्य धर्मिपरतन्त्रत्वात्पसिद्धान्ता-
पत्तिरित्याह—अत इति । सार्वविभक्तिकत्वात्तसिः सत्सम्यर्थे शङ्कितपक्षवाची ।
प्रागवस्था दध्यादिकार्यावस्था । द्वितीयं दूषयति—शक्तिश्चेति । कारणस्य हि धर्मः
शक्तिरतिशयशब्दिता नियामकत्वेनेष्टा कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यात्मना चासती
कार्यं न नियच्छेदित्यत्र हेतुमाह—असत्त्वेति । कार्यात्मना शक्तेरसत्त्वे तथैवानि-
यामकत्वमसत्त्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् । द्वाभ्यामन्यत्वे च तस्या न नियामकत्वं तयो-
रिवान्योन्यं शक्तेस्ताभ्यामन्यत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः । शक्तेरसत्त्वेऽन्यत्वे च नियामकत्वा-
संभवे फलितमाह—तस्मादिति । तथा चापसिद्धान्ततादवस्थयमिति शेषः । असत्का-
र्यवादे दोषान्तरमाह—अपि चेति । भेदबुद्धयभावे समवायो निमित्तं न तु तादात्म्य-
मित्याशङ्क्य समवायस्तार्हि परतन्त्रः स्वतन्त्रो वेति विकल्प्याऽऽद्ये संबन्धद्वारा
स्वभावाद्वा पारतन्त्र्यमिति पुनर्विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—समवायेति । समवा-
यस्य स्वातन्त्र्यपक्षं दूषयति—अनभ्युपगम्यमाने चेति । समवायस्य समवा-
यिभिः संबन्धो नेप्यते किं तु स्वातन्त्र्यमेवेत्यत्रावयवावयविनोर्द्रव्यगुणादीनां च विप्र-
कर्षः स्यात्संनिधापकाभावादित्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति पक्षमु-
त्थापयति—अथेति । स्वपरनिर्वाहकत्वं संयोगस्यापि स्यादविशेषादिति परिहरति—

१ ज. म. ट. 'त्युच्यते तद्यं' । २ म. 'न्याऽप्यस' । ३ क. ज. ट. 'ती का' । ४ ड. ज.
घ. म. ट. वा । ५ ठ. ड. 'म्यर्थः श' । ६ क. 'कत् नरशृङ्गवदस' ।

[अ० २ पा० १ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४७७
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्ब्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

संयोगोऽपि तर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं संब-
 ध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनान-
 र्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्त-
 मानं वर्तते । किं समस्तेष्ववयवेषु वर्ततेत प्रत्यवयवम् । यदि
 तावत्समस्तेषु वर्तते ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत समस्ताव-
 यवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् । न हि बहुत्वं समस्तेष्ववयवेषु वर्त-
 मानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तते
 तदाऽप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येर-
 न्यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तते । कोशावयवव्यति-
 रिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत ।
 तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीय-
 त्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तते तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः

संयोगोऽपीति । तर्कपादे चैतद्यक्ती भविष्यति । द्रव्यगुणादिषु समवायकल्पनामङ्गी-
 कृत्य दोषमुक्त्वा तत्कल्पनैवायुक्तेत्याह—तादात्म्येति । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणा-
 दीनां समवायसिद्धिः समवायसिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यत्रान्योन्याश्रयता । न हि सामा-
 नाधिकरण्येन तादात्म्ये तेषां भाति स्वारसिको भेदः सिध्यतीति भावः । असत्कार्य-
 वादनिरासेन कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमुक्तम् । इदानीं कार्यस्य कारणे वृत्त्यनुपपत्तेश्च
 कल्पितत्वमित्याह—कथं चेति । कथंशब्दसूचितं विकल्पद्वयं विशदयति—किमिति ।
 तत्राऽऽद्यमनूद्यावयविनः स्वरूपेण वाऽवयवेषु वृत्तिरवयवशो वेति विकल्प्याऽऽद्ये
 दोषमाह—यदीत्यादिना । तत्र हेतुमाह—समस्तेति । मध्येपरभागयोरर्वाग्भाग-
 व्यवहितत्वादित्यर्थः । सर्वावयवव्याप्तावपि कतिपयावयवसंनिकर्षादवयविनो दृष्टिरिष्टे-
 त्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति । तथा च यथाऽवयवैः
 सूत्रं कुसुमानि व्याप्नुवत्कतिपयकुसुमग्रहणेऽपि गृह्यते तथा कतिपयावयवग्रहणेऽपि
 भवत्यवयविनो ग्रहणमित्यर्थः । तत्र किमारम्भकावयवैरेव तेष्ववयवी वर्तते किं वा तद-
 तिरिक्तावयवैरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—तदाऽपीति । यत्र यद्वर्तते तत्तद-
 तिरिक्तावयवैरेव तत्र वर्तमानं दृष्टमिति दृष्टान्तगर्भं हेतुमाचष्टे—कोशेति । द्वितीयं
 दूषयति—अनवस्थेति । कल्पितानन्तावयवव्यवहिततया प्रकृतावयविनो दूराविप्रक-
 र्पात्तन्तुनिष्ठत्वं पटस्य न स्यादिति भावः । कल्पान्तरमनुवदति—अथेति । तत्रापि
 क्रमेण वा प्रत्यवयवं वर्तताक्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—तदेति । तदेव

स्यात् । न हि देवदत्तः स्रुष्टे संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपु-
त्रेऽपि संनिधीयते । युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः स्यात् ।
देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुष्टपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिव-
त्प्रत्येकं परिसमाप्तौर्न दोष इति चेत् । न । तथाप्रतीत्यभावात् ।
यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं
प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यत एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत
न चैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणा-
धिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठ-
कार्यम् । न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वं उत्पत्तिर-
कर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा
सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादक-
र्तृका चेति विप्रतिपिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-
कर्तृका किं तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीना-
मप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत । तथा च सति घट

दृष्टान्तेनोपपादयति—न हीति । द्वितीयं निराचष्टे—युगपदिति । यथा प्रतिव्यक्ति
साकल्येन युगपद्वर्तमानं सामान्यं न भिद्यते तथाऽवयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति
शङ्कते—गोत्वादिवदिति । वैषम्यं दर्शयन्दुपयति—न तथेति । तदेव स्पष्टयति—
यदीति । प्रत्येकमवयवेष्ववयविनः परिसमाप्तिपक्षे दोषान्तरमाह—प्रत्येकेति । यद्धि
गोत्वस्य शाबलेये कार्यं न तद्वाहृलेयेऽस्ति तथेहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्ये-
णेति । न हि गोत्वस्य कार्यान्वयः किं तु व्यक्तेरेव प्रकृते त्ववयवानां तदनन्वयादव-
यविनस्तद्भावात्तस्य सर्वत्रैक्यादर्थक्रियाव्यवस्थानुपपत्तिः । न च तत्तदवयवनिष्ठस्यैवाव-
यविनस्तत्कार्यमवयवानां कार्यान्वये सत्युक्तनियमायोगात्प्रतीत्या तन्नियमे युक्त्यभि-
मानित्वव्याघातादिति भावः । वृत्तिविकल्पानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे कल्पितत्वं प्रसा-
ध्यासत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—प्रागिति । भवत्वकर्तृकत्वमित्याशङ्क्याऽऽश्रयरूप-
कारणाभावाद्दुत्पत्तिक्रियाख्यं कार्यमनुत्पन्नं निरात्मकं स्यादित्याह—निरात्मिकेति ।
इतश्चोत्पत्तेरकर्तृकत्वमयुक्तमित्यनुमानेन दर्शयति—उत्पत्तिश्चेति । क्रियात्वेऽपि सक-
र्तृकत्वामावे किं बाधकमित्याशङ्क्याऽऽह—क्रिया चेति । अस्तु तर्हि कारणाश्रयो-
त्पत्तिस्तथा च सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—घटस्येति । घटोत्पत्तावुक्तन्यायं कपा-
लोत्पत्तावतिदिशति—तथेति । इष्टावृत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—तथा चेति । उत्पा-

१ म. 'त्रे स' । २ म. 'सहात्' । ३ क. ज. म. 'स्तेरदो' । ४ म. 'चैव नि' । ५ म. 'दंका
म' । ६ घ. 'टस्योत्प' । ७ ट. ट. 'स्तत्तत्त्वा' । ८ ठ. ड. 'तीला त' ।

[अ० २ पा० १ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४७९.
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् ।
 न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता
 प्रतीयत उत्पन्नताप्रतीतिश्च । अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्प-
 त्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्कथमलब्धात्मकं संवध्येतेति वक्त-
 व्यम् । सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा ।
 अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपप-
 न्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य ।
 न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भावपूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजा-
 तीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव
 भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि
 कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तर्हि इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि

दना हि कारकव्यापारो नोत्पत्तिर्न च तयोरैक्यं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतया भिन्नत्वा-
 दन्यथा घटमुत्पादयतीतिवद्वटमुत्पाद्यत इति स्यादिति भावः । ननु घटो जायत इत्यत्र
 घटशब्दो घटजननोन्मुखेषु कारकेषु तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते तथा च घटोत्प-
 त्युक्तौ कुलालादिकारकोत्पत्त्युक्तिरविरुद्धेति तत्राऽऽह—न चेति । सिद्धसाध्य-
 त्वाभावेऽपि क्रियात्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—अथेति । स्वकारणसत्तासंबन्धः स्वका-
 रणसमवायः सत्तासमवायो वेति यावत् । कार्यस्य क्रियारूपोत्पत्त्यनभ्युपगमे कथमा-
 त्मलाभः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मलाभश्चेति । क्रियात्वाभावमङ्गीकृत्योत्पत्तेः
 साश्रयत्वं साधयति—कथमिति । आक्षेपमेव विवृणोति—सतोर्हीति । असतो-
 र्वेति दृष्टान्तोक्तिः । उत्पत्तिः साश्रया संबन्धत्वात्संयोगवदित्यक्रियात्वेऽपि शक्यं
 साश्रयत्वं प्रमादयितुमिति भावः । कार्यस्यासतोऽपि तदाश्रयत्वोपपत्तेः सिद्धसा-
 ध्यतेत्याशङ्क्य निरुपाख्यत्वं तद्विलक्षणत्वं वा कार्यस्य विवक्षितमिति
 विकल्प्याऽऽद्ये मर्यादाकरणानुपपत्तिरित्याह—अभावस्येति । कार्यशब्दितस्येति
 शेषः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—सतां हीति । अभावस्य मर्यादा न दृष्टे-
 त्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । कार्यस्य कारकव्यापारसाध्यतया निरुपाख्यवै-
 लक्षण्यान्न वन्ध्यापुत्रतुल्यतेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—यदि चेति । घटप्राग-
 भावस्य घटेन प्रतियोगिनोपाख्येयतया कारकव्यापारसाध्यत्वं युक्तं वन्ध्यापुत्रस्य तु

१ क. ज. 'नासुत्' । २ ट. 'न वा भ' । ३ क. ज. म. 'पुत्रः का' । ४ क. ज. ट. 'त
 उपा' । ५ घ. 'मुत्पद्य' ।

कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य
 कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापा-
 रादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न
 भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रस-
 ज्येत यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्वा-
 प्रियते । एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्ध-
 येऽपि न कश्चिद्वाप्रियेत । व्याप्रियते चातः कारकव्यापारार्थव-
 त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैप दोषः । यतः
 कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमु-
 पपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्याऽऽत्मभूत एवानात्मभूत-
 स्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्व-
 न्यत्वं भवति । न हि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्त-
 पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति स एवेति

नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—अयं त्विति । विमतं न कारकव्यापारवदसत्त्वात्संमतवदिति
 भावः । कार्यस्यासत्त्वं निरस्यता सत्त्वमेव साधितमिति मन्वानश्चोदयति—नन्विति ।
 कारकव्यापारो हि सत्कार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वसिद्धये वा नाऽऽद्य
 इत्याह—यथेति । द्वितीयं प्रत्याह—तदनन्यत्वाच्चेति । कार्यस्य कारणेनाभिन्न-
 त्वस्य सत्कार्यवादे सदा भावान्न तादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थवानित्यर्थः । मा तर्हि
 कारकव्यापारो भूदित्याशङ्क्याऽऽह—व्याप्रियते चेति । परमते कारकव्यापारस्याऽऽ-
 नर्थक्यात्तदर्थवत्त्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्काले साधयतीति फलितमाह—अत
 इति । मायाविनो व्याघ्राद्याकारतापत्तौ मन्त्राद्यपेक्षावत्कारणस्यापि कार्याकारापत्तौ
 कारकव्यापारापेक्षाऽस्तीति समाधत्ते—नैप दोष इति । ननु प्रागपि कार्याकारोऽस्ति
 न च । प्रथमे कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । चरमे त्वसदुत्पत्तिस्तत्राऽऽह—कार्या-
 कारोऽपीति । रज्जुरिव भुजंगस्य कारणमेव कार्यस्य तत्त्वमतो निर्वाच्यं कार्यरूपं
 भिन्नमिव चाभिन्नमिव च भात्यसत्कार्यवादस्य प्रागुक्तन्यायप्रत्युदस्तत्वादित्यर्थः ।
 विवर्तवादेन परिहारमुक्त्वा परिणामवादेनापि परिहरति—न चेति । वस्त्वन्यत्वं पर-
 मार्थतो भिन्नत्वमिति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । देवदत्ते विशेष-
 दृष्टिमात्रेण वस्तुतोऽन्यत्वाभावे हेतुमाह—स एवेति । उक्तार्थमुदाहरणान्तरेण द्रव-

[अ० २पा० १मू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशंकरभाष्यसमेतानि । ४८१
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, आधि० ६)

प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिन्मनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां
 न वस्त्वन्यत्वं भवति मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्य-
 भिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वाच्चत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत् ।
 न । क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृ-
 श्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचिता-
 नामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा । तेषामेवावय-
 वानामपचयवशाद्दर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्त-
 रित्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भ-
 वासिन उक्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथो च वाल्ययौवनस्था-
 विरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षण-
 भङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य
 निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयत्वानुपपत्ते-
 राकार्शहननप्रयोजनखण्डानेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकार-

यति—तथेति । दृष्टान्ते जन्मोच्छेदव्यवधानाभावात् न वस्त्वन्यत्वमिति युक्तं दार्ष्टा-
 न्तिके तु वस्त्वन्यत्वमेव जन्मोच्छेदरूपविरुद्धधर्माध्यासादिति शङ्कते—जन्मेति ।
 हेत्वसिद्ध्या परिहरति—नेत्यादिना । क्षीरस्य मृदः सुवर्णादीनां च दधिवटरुच-
 कादिभावस्याध्यक्षत्वात्संस्थाननाशेऽपि तदन्वयिन एवोपादानत्वाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
 यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्र वटबीजादीनामङ्कुरादावन्वयो न दृश्यते
 जन्मविनाशव्यवधानात्तत्र वस्त्वन्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अदृश्यमानानामिति । तत्रा-
 प्यन्वयिनामवयवानां न स्त एव जन्मविनाशो किं त्ववयवोपचयापचयनिमित्तस्तद्व्य-
 वहार इति न्नास्ति वस्त्वन्यत्वमित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोपगमेनापि वस्त्वन्यत्वम-
 नुमेयमित्याशङ्क्यानैकान्तिकत्वमाह—तत्रेति । बीजाङ्कुरादाविति यावत् । व्यभि-
 धारान्तरमाह—तथेति । अतिप्रसङ्गाच्च भेदानुमानमयुक्तमित्याह—पित्रादीति ।
 अन्वयिकारणस्य प्रत्यभिज्ञायमानतया नित्यत्वसाधनेन क्षणभङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो
 वेदितव्य इति प्रसङ्गादितिदिशति—एतेनेति । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तं प्रस-
 जयति—यस्येति । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागभावो वा तत्समवायिकारणं वा
 विषयो नाऽऽद्य इत्याह—अभावस्येति । द्वितीयं शङ्कते—समवायीति । कार्यं

१ म. 'म माता मम भ्रा' । २ म. 'जन्मच्छे' । ३ ड. ज. ड. 'तत्त्वेन चेद' । ४ क. सतो
 वाऽस' । ५ क. ड. ज. न. 'था वा' । ६ ड. न. 'शस्य ह' । ७ ड. न. 'प्रसक्ति' ।

णविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवाऽऽत्मातिशयः कार्यमिति चेत् । न । सत्कार्यतापत्तेः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्या लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम् । तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम् “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छा० ६-२-१] इत्यादि । “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्” इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य “कथमसतः सज्जायेत” इत्याक्षिप्य “सदेवं सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं

समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—नेत्यादिना । द्वितीयं शङ्कित्वा दूषयति—समवायीति । असत्कार्येवादनिरसनफलमुपसंहरति—तस्मादिति । कार्यस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्यथेति तच्छब्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीरादिकारणभेदात्कारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । कारणान्नान्यत्कार्यमिति स्थिते सतीत्यर्थः । विवर्तवादं व्यक्तीकृतुं नटवदित्युदाहरणम् । युक्तेरितिसूत्रावयवव्याख्यानमुपसंहरति—एवमिति । सूत्रावयवान्तरमुपादत्ते—शब्दान्तराच्चेति । युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यते तत्राऽऽह—पूर्वसूत्र इति । प्रकारान्तरेण शब्दान्तरं विभजते—तद्वैक इति । कारणस्येत्थ मत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । उक्ता धृतिः सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तेश्च न सत्कार्येवानुपपत्तिरिति चकारसूनितामुपपत्तिमाह—यदि त्विति । कथं तर्हि

१ द. 'चेत्तर्हि स' । २ म. न । अतस्त्वादि स' । ३ द. म. 'पत्तिः । त' । ४ क. इ. ज. म. 'व्यापयेत्तुम्' । ५ म. 'ति त्वस' । ६ क. ट. सत्त्वेव । ७ ड. ज. म. 'व सोम्ये' । ८ क. 'ति । भवे' । ९ घ. उच्छ्रु' ।

[अ० २५० सू० १९-२०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४८३
 (ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

कारणे समवेयार्त्तदन्यत्कारणात्स्यात् । तत्र “ येनाश्रुतं श्रुतं
 भवति ” [छा० ६-१-३] इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत । सत्त्वान-
 न्यत्वावगतेस्त्वयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं
 चाऽन्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट
 एवेति प्रसारणेनोयं व्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टनसमये
 पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवे-
 ष्टितरूपादेन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं
 पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं
 स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणा-
 त्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ (६)

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु
 कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाऽऽ-
 कुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृ-
 त्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्व-
 र्त्यते । न च प्राणभेदानां प्रभेदघतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभा-

प्रतिज्ञोपपद्यते तत्राऽऽह—सत्त्वेति ॥ १८ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यत्वात्ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च संमतव-
 दित्यनुमानयोर्व्यभिचारमाह—पटवच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—यथा चेति । व्याख्या-
 नान्तरमाह—यथा चेत्यादिना । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एव-
 मिति । तथाऽपि किमायातं जगद्ब्रह्मणोरित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । प्रागुक्तहेतोः
 सव्यभिचारत्वेन दृष्टत्वादिति यावत् ॥ १९ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं भिन्नकार्यकरत्वात्संमतवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—यथा
 चेति । सूत्रं विभजते—यथा चेत्यादिना । तेषामात्यन्तिकं निरोधं व्यासेधति—
 कारणमात्रेति । पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

१ ड. म. 'तदाऽन्य' । २ क. पीड्यते । स' । ३ क. ज. न. ट. 'व्य स पट । ४ क. द.
 ज. न. 'नाभिव्य' । ५ ड. न. 'दय । ६ ट. प्राणादिः । ७ ट. 'श्चनादि' । ८ ड. न. 'प्रसर' ।
 ९ ट. ट. 'ह्यान्त' ।

(सर्वज्ञत्वेन जीवससारमिथ्यात्व स्वनिर्लेपत्व च पश्यतः
परमेश्वरस्य हिताकरणादिदोषनिराकरणम्, अधि० ७)

वाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य
जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा
“ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ” [छा०
६-१-३] इति ॥ २० ॥ [६]

(सर्वज्ञत्वेन जीवससारमिथ्यात्व स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य हिता-
करणादिदोषनिराकरणम्, अधि० ७)

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्धिं प्रक्रि-
यायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते ।
कुतः । “ इतरव्यपदेशात् ” । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं
व्यपदिशति श्रुतिः “ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” [छा०
६-८-७] इति प्रतिबोधनात् । यद्वा । इतरस्य च ब्रह्मणः शारी-
रात्मत्वं व्यपदिशति “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ” इति
स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वेदर्शनात् ।

दृष्टान्तोक्तमर्थं दाष्टान्तिके दर्शयति—एवमिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अत-
श्चेति ॥ २० ॥ (६)

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादनन्यत्वं वदता तेनैव
न्यायेन जीवस्यापि ततोऽनन्यत्वमुक्तं तर्हि जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रस-
ज्येरन्निति शङ्कते—इतरव्यपदेशादिति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्व-
यो विषयः स किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं जनयेदिति न्यायेन विरु-
ध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह—अन्यथेति ।
समन्वयस्म न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतीरभिप्रेत्य फलं च पूर्ववत्पूर्वोत्तरपक्षयो-
र्विवक्षित्वाऽऽक्षेपं विवृण्वन्प्रतिज्ञाभागं विभजते—चेतनाद्धीति । यस्य ब्रह्मणः
स्रष्टृत्वं न तस्य हितादिसंबन्धो यस्य च जीवस्य हितादिसंबन्धो न तस्य स्रष्टृत्वमि-
त्याक्षिपति—कुत इति । सूत्रावयवेन परिहरति—इतरेति । इतरशब्दो जीवविषय
इति व्याख्याय परमात्मविषय इति व्याख्यान्तरमाह—इतरस्य चेति । परिणामि-
ब्रह्मणोऽनुप्रवेशपक्षं प्रतिक्षिपति—अविकृतस्येति । ब्रह्मकर्तृको व्यपदेश इतरव्यप-

१ क. द. म. 'द्धि जगत्प्राप्तिः' । २ ज. ट. 'ति बो' । ३ क. ज. 'त् । इ' । ४ म. 'त्मत-
त्त्वद' । ५ द. ज. 'त्वप्रद' । ६ ठ. ड. 'त्वा क्षेप्य वि' । ७ ठ. द. 'पत्याहि' । ८ क. उ. ठ. द.
'एयानन्त' ।

[अ० २ पा० १ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४८५

(सर्वज्ञत्वेन जीवसत्सारमिध्यात्व स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः
परमेश्वरस्य हिताकरणादिदोषनिराकरणम्, अधि० ७)

“ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुभवविशेष नामरूपे व्याकरवाणि ”

[छा० ६-३-२] इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यप-
दिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शरीर इति दर्शयति । तस्माच्च ब्र-
ह्मणः संपृत्त्वं तच्छरीरस्यैवेत्यतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन्निहितमेवाऽऽ-
त्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थ-
जालम् । न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुभ-
विशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वे-
नोपेयात् । कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् ।
सुखकरं चोपाददीत । स्मरेच्च मयेदं जगद्विभ्वं विचित्रं विरचि-
तमिति । सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृत-
मिति । यथा च मायावी स्वयंप्रसारितां मायामिच्छयाऽनाया-
सेनैवोपसंहरति । एवं शरीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् ।
स्वमपि तावच्छरीरं शरीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहरतुम् ।

देश इति व्याख्यानान्तरमाह—अनेनेति । जीवब्रह्मणोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह—
तस्मादिति । मृत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्यानर्थं कुर्वन्द्दश्यते ततो विशि-
नष्टि—स्वतन्त्र इति । स्वतन्त्रस्याप्यज्ञस्य स्वानर्थकारित्वं संभवति ब्रह्मणस्तु सर्व-
ज्ञस्य नैवमिति भावः । हितमेव विभजते—आत्मन इति । अहितं विशिनष्टि—
जन्मेति । जीवस्योपाध्यविवेकात्परमात्माभेदमपश्यतो युक्तमनर्थकारित्वमित्याशङ्क्य
तस्य परमात्मताननुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवन्न तं बध्नीयादित्याह—न
हीति । मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशोऽपि नास्तोत्याशङ्क्यातात्त्विकोऽपि
न स्यादित्याह—न चेति । लीलया परस्याऽऽत्मनो जगत्कर्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
कृतमपीति । स्मर्तृत्वमपि प्रसज्येत सर्वज्ञत्वादित्याह—स्मरेच्चेति । अनुभूते स्मृतिनि-
यमाभावान्मैवमित्याशङ्क्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह—सर्वो हीति । न चेश्व-
रस्यास्त्येव स्मर्तृत्वं जीवेऽपि तदभिन्ने तत्प्रसङ्गादिति भावः । जगतो माया-
मयत्वाद्भुक्तदोषानवकाशात्तत्परिहारार्थमधिकरणमनारभ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चे-
ति । शरीरस्यापि क्वचिदुपसंहरतृत्वं दृष्टमित्यभिष्टापितिराहित्यमाशङ्क्याऽऽह—
स्वमपीति । बुद्धिपूर्वकारी हितमेवाऽऽत्मनः सृजतीति न्यायविरोधाज्जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो

१ क. ज. 'त्यतः स्व' । २ क. 'गद्विधि' । ज. 'गद्विविध वि' । ३ ज. 'धा मा' । ४ ड.
ध. 'स्वकीयम्' ।

(सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिच्छात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पर्यतः
परमेश्वरस्य हिताकरणादिदोषनिराकरणम्, अधि० ७)

एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाञ्जगत्प्रक्रियेति गम्यते
॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

“तु”शब्दः पैक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरात् “अधिकम्” अन्यत्तद्वयं जगतः
स्रष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन्हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । न हि
तस्य हितं किञ्चित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तस्वभा-
वत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा कचिद-
प्यस्ति सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवविधस्तस्मिन्प्र-
सज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः । न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं
ब्रूमः । कुत एतत् “भेदनिर्देशात्” । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [बृ० २-४-५]
“सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छा० ८-७-१]
“सता सौम्य तदा संपन्नो भवति” [छा० ६-८-१]
“शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढः” [बृ० ४-३-

विश्वसृष्टिवादिनः समन्वयस्यासिद्धिरित्युपसंहरति—एवमिति । ब्रह्मानिष्टस्य कार्यप्र-
पञ्चस्य न कारणं चेतनत्वे सति स्वतन्त्रत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति भावः ॥ २१ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अधिकं त्विति । तद्व्याचष्टे—तुशब्द इति । यदुक्तं
हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रादुष्युरिति तत्राऽऽह—यत्सर्वज्ञमिति । तत्र हेतु-
माह—न हीति । नित्यमुक्तस्यापि ब्रह्मणो मायाशक्तियोगाद्विश्वनिर्मातृत्वमविरुद्ध-
मिति भावः । यत्तु कर्तृत्वेन स्मर्तृत्वेन च भवितव्यं स्वयमेव चोपसंहर्तव्यमिति तत्रा-
ऽऽह—न चेति । कचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नेत्यत्र हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति ।
कचिदपि शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यत्रापि हेतुमाह—सर्वशक्तित्वाचेति । तर्हि कचि-
दपि ज्ञानप्रतिबन्धाद्यभावादस्मदादिष्वपि स्मरणादिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शारी-
रस्त्विति । तदभेदात्परस्मिन्नपि स्रष्टारि तेषां प्रसक्तिमाशङ्क्योक्तम्—न त्विति ।
सत्यभेदे दर्शितव्यस्यानुपपत्तिरिति शङ्कते—कुत इति । सूत्रावयवं हेतुमवतार्य
व्याचष्टे—भेदनिर्देशादिति । कर्तृकर्मादीत्यादिशब्दो व्यक्तिभेदविषयः । सर्वस्यापि

१ क. ज. ट. 'नाप्र' । २ ड. ज. म. नन्यते । ३ ड. य. पूर्वसु । ४ छ. 'न्यद्र' । ५ क.
ज. य. ट. 'जत्वा' । ६ क. 'रणसाद' । ७ घ. ट. ड. 'त्वे स्य' । ८ घ. ट. ड. 'न न' । ९ क.
घ. छ. 'नेरी' ।

[अ० २पा० १सू० २२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४८७

(सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिध्यात्वं स्वनिर्लेपत्व च पश्यतः

परमेश्वरस्य हिताकरणादिदोषनिराकरणम् , अधि० ७)

३५] इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः “ तत्त्वमसि ” इत्येवंजातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम् । नैष दोषः । आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा “ तत्त्वमसि ” इत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन वाधितत्वात्तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अधिद्याप्त्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अवाधिते तु भेदव्यवहारे “ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ” इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदनिर्देशस्य कर्तृकर्मान्तर्भावात् । इदानीं पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयन्भेदनिर्देशस्यासाधकत्वमाशङ्कते—नन्विति । तुल्यबलतया द्वयोरपि निर्देशयोः साधकत्वमाशङ्क्याऽऽह—कथमिति । वास्तवभेदत्वमौपाधिकं नानात्वमित्युभयनिर्देशोपपात्तिरिति परिहरति—नैष दोष इति । इतश्च ब्रह्मगतं स्रष्टृत्वं जीवगतं वा हिताकरणादिपरस्परं न संभवतीत्याह—अपि चेति । तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमभेदावगमाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि ब्रह्मणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—यदेति । भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रियेति । कार्यकारणाविवेककृता भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह—अवाधिते त्विति ॥ २२ ॥

परस्येवाविद्याकृतावच्छेदस्य जीवशब्दितस्य सुखदुःखादिसंबन्धो न तु तत्त्वतो जीवो वा तन्निष्ठदुःखादि वाऽस्तीति पश्यतो हिताकरणादिदोषासंस्पर्शाद्युक्तं तस्य जगत्कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं चिदात्मकत्वेनैकरूपस्य ब्रह्मणो जगत्कार्यं चेत्तदपि

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ (७)

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचि-
न्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्ताद-
योऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं
वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां
बहुविधं पत्रपुष्पफलमन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिपूपल-
क्ष्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि
च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति । एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीव-
प्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतः “ तदनुपपत्तिः ”
परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकार-
स्यै च वाचारम्भणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः
॥ २३ ॥ [७]

(अद्वितीयादपि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभावना, अधि० ८)

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

चेतनमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अश्मादिवच्चेति । तत्र स्वरूपवैचित्र्यपरमश्मद-
ष्टान्तं व्याचष्टे—यथा चेति । धर्मवैचित्र्यदृष्टान्तमाह—यथा चैकेति । अर्थक्रिया-
वैचित्र्यमुदाहरति—यथा चैकस्येति । दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एव-
मिति । ब्रह्मणश्चेतनत्वात्तत्कार्यत्वे जगतोऽपि तथात्वं स्यात्तदभावान्न ब्रह्म जगत्का-
रणमिति परपरिकल्पितो दोषः । सौत्रस्य चकारस्यार्थमाह—श्रुतेश्चेति । ब्रह्मकारण-
वादिन्याः श्रुतेरप्रामाण्ये हेत्वभावात्पूर्वपक्षानुमानं तद्विरोधादप्रमाणमित्यर्थः । ब्रह्म
स्वाभिन्नं जीवं न पश्यति चेदसर्वज्ञं स्यात्पश्यति चेदात्मन्येव सप्तारं पश्येदित्याश-
ङ्क्याऽऽह—विकारस्येति । यथा दर्पणादौ मलिनमात्मानं पश्यन्नपि मैत्रस्तस्य
मित्यत्वं जानन्न तेनाऽऽत्मानं शोचति । तथा स्वाभिन्ने जीवं पश्यदापि ब्रह्म तद्वत-
त्वेन भौतसंसारस्य वाचारम्भणमात्रत्वान्न तेनाऽऽत्मानं शोचितुमर्हतीत्यर्थः । यत्तु
जगत्पेकरूपब्रह्मकार्ये कुतो वैचित्र्यमिति तत्राऽऽह—स्वप्नेति । यथा स्वप्नदृश्यानां
माधानामेकस्वप्नदृग्धिष्ठानत्वेऽपि पण्डितमूर्खादिवैचित्र्यं दृष्टमेवमेकचिदात्माधिष्ठानत्वेऽपि
जीवेश्वरादिवैचित्र्याविरोधाज्जगतश्चेतनकारणत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ २३ ॥ (७)

सनातीयभेदाभावावष्टम्भेन ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहृतम् । इदानीं विजा-
तीयभेदाभावमादाय तद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहरति—उपसंहारदर्शनादिति । अस-

[अ० २पा० १सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४८९
 (अद्वितीयादपि प्रवृत्त क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभवात्, अधि० ८)

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपप-
 द्यते । कस्मात् “उपसंहारदर्शनात्” । इह हि लोके कुलालादयो
 घटपटादीनां कर्तारो मृदुषडधक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण सृष्टि-
 हीतसार्धनाः सन्तस्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं
 तत्राभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत ।
 तस्मात् “न” ब्रह्म जगत्कारणम् “इति चेत् । न” एष दोषः । यतः
 “क्षीरवत्” द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं
 जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं
 तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममा-
 नमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्गीति ।
 नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावर्तो च परिणाम-

हायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म नोपादानमसहाय-
 त्वात्समतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाम्या सदेहे पूर्व-
 श्रौपाधिकभेदाद्धिताकरणादिदोष समाहित । सप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तमधिष्ठात्रादि
 नास्तीश्वरानानात्वाभावात्ततश्च विचित्रकार्यानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह—चेतनमिति ।
 अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषविरोधसमाधानात्पूर्ववदेव पादादिसगतिफले । प्रतिज्ञाते
 पूर्वपक्षे प्रक्षपूर्वक हेतुमाह—कस्मादिति । लोके कारणभेदादेव कार्यभेददर्शनाद्-
 न्यथा तदाकस्मिन्कत्वापातात्कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षत्वादद्वितीये ब्रह्मणि क्रमव-
 त्सहकारिसवन्धाभावादैकरूप्याच्च न क्रमवद्विचित्ररूपजगज्जन्महेतुतेत्याह—इह हीति ।
 अत्र साधनशब्दस्तत्सामग्रीं ब्रूते । ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्केवलमृद्वत् । ब्रह्म जगतो
 न निमित्तमसहायत्वात्केवलकुम्भकारवदिति मन्वान सन्नाह—ब्रह्म चेति । उक्तानु-
 मानफलमुपसहरति—तस्मादिति । विशुद्धब्रह्मापेक्षया विशिष्टब्रह्मापेक्षया वेदमु-
 च्यते नाऽऽद्य सिद्धसाध्यत्वाद्द्वितीये तस्योपादानैत्वनिषेध दूषयति—
 नैष दोष इति । किं बाह्यसहकारिविरहादनुपादानत्व किं वाऽऽन्तरसहकारिराहि-
 त्यादिति विकल्प्याऽऽद्य व्यभिचारित्वेन निरस्यन्नुदाहरण विवृणोति—यथा हीति ।
 दृष्टान्ते विवदमान शङ्कते—नन्विति । क्षीरादिषु स्वत एव कालपरिपाकवशेन
 परिणामदर्शनादसप्रतिपत्तिस्युक्तेति परिहरति—नैष दोष इति । औष्ण्याद्यपेक्षा

१ ज ट घटा । २ ज धनास्त । ३ ज ट पद्यते । त । ४ क ट बाह्यसा । ५ ट.
 व 'नत्वे नि' । ६ क 'ण्यायापे' ।

मात्रामनुभवति तावत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय ।
यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनाऽपि बला-
दधिभावमापद्येत । न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलादधि-
भावमापद्यते । साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते । परि-
पूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयि-
तव्या । श्रुतिश्च भवति—

“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्सपथाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च” ॥

[श्ले० ६-८] इति । तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्ति-
योगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ (८)

स्यादेतत् । उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि ब्रह्मं

तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धेति कुतो नैरपेक्ष्यमित्याशङ्क्याऽऽह—त्वार्यते त्विति । त्वार्यते
शैध्यं कार्यते क्षीरं दधिभावायौष्ण्यादिना । किं चाशक्तस्य सहकार्यपेक्षयाऽपि कार्यो-
त्पादकत्वादर्शनाद्दध्यादिभावे स्वतःसिद्धं क्षीरादेः सामर्थ्यमित्याह—यदि चेति । तदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । किमर्था तर्हि कारणसामग्र्यपेक्षेति तत्राऽऽह—साधनेति ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायाद्विद्यमानैव क्षीरादिशक्तिः साधन-
सामग्र्योपचीयत इत्यर्थः । क्षीरादेर्ब्रह्मसाधनाभावेऽप्यान्तरसाधनसद्भावात्कारणता युक्ता
ब्रह्मणस्त्वैकरस्यान्नाऽऽन्तरमपि साधनमदृष्टादीष्टमिति कथं कारणतेति द्वितीयमाश-
ङ्क्याऽऽह—परिपूर्णंति । ब्रह्म परिपूर्णशक्तिकमित्यत्र प्रमाणमाह—श्रुतिश्चेति ।
कार्यक्रमेण तच्छक्तिपरिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः । शक्तिभेदाच्च तद्विशिष्टकारणेऽपि
भेदसिद्धिरित्यभिसंधायोपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

चेतनत्वे सत्यसहायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकान्तिकत्वं परिहर्तुं शक्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—देवादिवदिति । सूत्रव्याख्यामाशङ्कामाह—स्यादेतदिति । चेतनत्व-
विशेषणेन व्यभिचारनिवारणमाह—उपपद्यत इति । विशिष्टेन हेतुना ब्रह्मणो

साधनं दध्यादिभावो दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः
साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ।
कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति । “ देवादिवत् ” इति
ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभा-
वाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशे-
पयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि
शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्दिमाणा उपलभ्यन्ते
मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव
तन्तुन्यजति । बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते । पद्मिनी
चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते ।
एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य वैद्यं साधनं स्वत एव जगत्स-
क्ष्यति । स यदि ब्रूयाद्यै एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता
उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणः न समाना भवन्ति । शरीरमेव

जगद्धेतुत्वं निषेद्धं दृष्टान्तमाह—चेतना इति । विवक्षितमनुमानं निगमयति—
कथमिति । विशिष्टस्यापि हेतोरनैकान्तिकत्वं तदवस्थमिति परिहरति—देवादि-
वदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अस्मदादिभ्यो देवादिषु विशेषं
दर्शयति—महाप्रभावा इति । तेषामपीश्वरानुग्रहापेक्षत्वादसिद्धमसहायत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—अनपेक्ष्येति । तथाऽपि शुक्रशोणितसंनिपातस्य मृद्वादीनां चाभावे
कुतो देहादीनां प्रासादादीनां च निर्माणमित्याशङ्क्याऽऽह—ऐश्वर्येति । अस्मदा-
दिष्वसंभाव्यमानमैश्वर्यमैश्वर्यविशेषस्तद्देशेन योगस्तत्कार्यघटनसामर्थ्यं तस्मादिति
यावत् । तत्तत्कार्योचितसामग्रीसंपत्तौ हेत्वन्तरमाह—अभिध्यानेति । संकल्पा-
तिरिक्तकारणानपेक्षत्वमुक्तमेव मात्रशब्दार्थस्तस्यैव स्पष्टीकरणम्—स्वत एवेति ।
लोके नैवमुपलम्भोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रेति । सूत्रे लोकशब्देन लोकयतेऽने-
नेति व्युत्पत्त्या शास्त्रम् । अपिशब्देन वृद्धव्यवहारश्च संगृहीतः । यस्तु देवादिषु
मन्त्रादिप्रामाण्ये च विप्रतिपद्यते तं प्रति लौकिकान्युदाहरणानि दर्शयति—तन्तुनाभ-
श्चेति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । देवादिदृष्टान्ते विशिष्टस्य हेतोर्न
व्यभिचारस्तत्रोपादानांशे चेतनत्वाभावादिति शङ्कते—स यदीति । ऊर्णनाभदृष्टान्ते

१ क. अ. 'पेक्ष्य कि' । २ ड. 'व ह्यभूतपूर्वाणि च' । ३ ड. 'क स्तनयित्पुरवप्रवणाङ्गर्भ' ।
४ ड. 'बाह्याणां' । ५ ड. 'यदा ते' । ६ ड. अ. 'णा समानस्वभावा न भ' । ७ ड. ड.
'ति । तन्तुना' ।

ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादन उपादानं न तु
चेतन आत्मा । तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला
कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयित्तु-
रवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव
शरीरेण सरोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति बलीव वृक्षं न तु स्वय-
मेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । तस्मान्नैते ब्रह्मणो
दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवै-
लक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां
देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं
साधनमपेक्षन्ते न देवादयः । तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं
साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवेक्ष्यामः ।
तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति
नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ [८]

(ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ९)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

च तुल्यं व्यभिचारनिवारणमित्याह—तन्तुनाभस्येति । बलाकादृष्टान्ते चासहाय-
त्वाभावाद्विशिष्टहेतोर्न व्यभिचारोऽस्तीत्याह—बलाका चेति । पद्मिनीदृष्टान्तेऽप्यु-
र्णनामदृष्टान्तवद्व्यभिचारसमाधिरित्याह—पद्मिनी चेति । व्यभिचारपरिहारफलपूर्वोक्ता-
नुमानोपपत्तिमाह—तस्मादिति । देवादिदेहस्याऽऽपन्नचैतन्यस्यैव देहादिकारणत्वान्न
व्यभिचारसमाधिरिति समाधत्ते—तं प्रतीति । प्रागुक्तदृष्टान्तानामसंभवोऽयमुच्यते ।
विवक्षितं वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—यथा हीति । सिद्धे व्यभिचारे फलितं सूत्र-
तात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति । कुलालादेरेव ससहायस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो न
शक्यं नियन्तुं देवादिवदसहायस्यापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २५ ॥ (८)

पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमे तन्निराकरणार्थमधिकरणमवतारय-
न्पूर्वपक्षयति—कृत्स्नप्रसक्तिरिति । निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः
स किं सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वा-
भासत्वाभ्यां संदेहे वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परिहारादधिकरणानारम्भमा-

१ ज. 'दिम्' । २ ट. 'या कुं' । ३ क. 'पेक्षत' । ४ ज. 'न वं' । ५ क. ट. 'यक्षामः' । ६ उ.
क. 'न्तेऽपि तन्तुना' । ७ क. घ. 'फलं पू' । ८. 'फले पू' । ८ क. 'स्याप्यन्यत्रे' ।

[अ० २पा० १सू० २६] भानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४९३
(ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ९)

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानर्पेक्ष्य वाद्यसा-
धनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम् । शास्त्रार्थपरि-
शुद्धये तु पुनराक्षिपति । “ कृत्स्नमसक्तिः ” कृत्स्नस्य ब्रह्मणः
कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथि-
व्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यदेकदेशधा-
वास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—

“ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् ”

[श्वे० ६-१९]

“ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाद्याभ्यन्तरो ह्यजः ”

[मुण्ड० २-१-२] “ इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ”

[वृ० २-४-१२] “ स एष नेति नेत्यात्मा ” [वृ० ३-९-२६]

“ अस्थूलमनणु ” [वृ० ३-८-८] इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषे-

धिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणाममसक्तौ
सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चायत्नदृष्टत्वा-

शङ्क्य संगतिमाह—चेतनमिति । शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपराकरणेन
विवर्तदृढीकरणं तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाक्षेपसूत्रमित्यर्थः । अत्रापि समन्वयस्य
न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमिव दध्या-
त्मना ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वा तदेकदेशेन वा परिणमेदाद्यं प्रत्याह—
कृत्स्नेति । ततश्च कारणभूतब्रह्माभावे तत्पराधीनस्य कार्यस्यापि सत्त्वायोगान्न किञ्चिदपि
स्यादिति शेषः । द्वितीयं निरस्यति—यदीति । ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादेकदेशपरि-
णामानुपपत्तिरित्यर्थः । भवतु तर्हि ब्रह्मणः सावयवत्वं नेत्याह—निरवयवं त्विति ।
अमूर्तत्वादापि ब्रह्म निरवयवमित्याह—दिव्यो हीति । सर्वगतत्वनिरवयवत्वाभ्यां च
तन्निरवयवमित्याह—इदमिति । आपेक्षिकमानन्त्यं वारयति—अपारमिति । विज्ञ-
प्तितावन्मात्रत्वाच्च निरवयवमित्याह—विज्ञानेति । मूर्तामूर्तद्वैतनिषेधाच्च तथेत्याह—
स एष इति । न हि ब्रह्मणः सावयवत्वमुपादानत्वेऽपि सुवर्णादिवत्प्रतिपत्तुं शक्यं
श्रुतिविरोधादित्यर्थः । द्वितीयविकल्पासंभवे प्रथमविकल्पप्राप्तौ फलितमाह—ततश्चेति ।
कृत्स्नपरिणामपक्षे दोषान्तरमाह—द्रष्टव्यतेति । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वसंभवात्कृतस्तदु-
पदेशानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिणतं वा ब्रह्म तदतिरिक्तं वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये

१ क. ज. अ. 'पेक्षितवा' । २ क. 'पेधनी' । ३ द. म. 'व्यवोप' । ४ द. म. चाऽऽ-
पन्नमय' । ५ ट. द. 'रणात्तद' । ६ क. 'वत्वमि' ।

त्कार्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवादजत्वादिशब्दकोपश्च ।
अथैतदोपपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथाऽपि
ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः ।
सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति । सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं
शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

“तु”शब्देनाऽऽक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः । “श्रुतेः” । यथैव
हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्म-
णोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् “ सेयं
देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इति ।

“ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ” ॥

दोषमाह—अयत्नेति । द्वितीयं दूषयति—तद्व्यतिरिक्तस्येति । किं च ब्रह्मणः
साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमे ‘ न जायते म्रियते वा ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवि-
रोधः स्यादित्याह—अजत्वादीति । प्रथमपक्षदूषणं संक्षेपविस्तराभ्यामुक्त्वा द्विती-
यपक्षदूषणं संक्षिप्तं विवृणोति—अथेत्यादिना । न केवलं शब्दविरोधो न्यायविरो-
धश्चेत्याह—सावयवत्वे चेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—सर्वथेति ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसूत्रमादत्ते—श्रुतेरिति । परिणामवादमेवाऽऽश्रित्य प्रथमं व्याचष्टे—
तुशब्देनेति । परिहारमेवाभिनयति—न खल्विति । यदुक्तं ब्रह्मणो जगदाकारेण
परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिरिति तत्राऽऽह—न तावदिति । निरवयवं ब्रह्म परिणमते च
न च कृत्स्नमिति कुतः संभावेनेति पृच्छति—कुत इति । श्रुतेऽर्थे नासंभावेनेति परि-
हरति—श्रुतेरिति । यत्तु ब्रह्मणो विरुद्धाकारेण परिणामे मूलोच्छेदाद्द्रष्टव्यतोपदेशान-
र्थक्यमिति तत्परिहरन्हेतुं विवृणोति—यथेति । विकारातिरेकेण स्थितं ब्रह्मेति श्रुतिर-
श्रुता तत्कुतस्तथाविधं ब्रह्माधिकृत्य द्रष्टव्यतोपदेशस्यार्थवत्तेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति ।
तत्र द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन प्रवेष्टृप्रवेष्टव्यत्वेन व्याकृतृव्याकार्यत्वेन च भेदव्यपदेशं दर्शयति—
सेयमिति । व्याप्यव्यापकत्वेनापि भेदव्यपदेशोऽस्तीत्याह—तावानिति । अंशाशित्वे-
नापि भेदव्यपदेशमुदाहरति—पादोऽस्येति । इतश्चाविहृतमस्ति ब्रह्मेत्याह—त्रिपादिति ।

[अ० २पा० १सू० २७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४९५
(ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ९)

[छा० ३-१२-६] इति चैवंजातीयकात् । तथा हृदया-
यतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्य-
भावेनोपयुक्तं स्यात् “सता सोम्य तदा संपन्नो भवति”
[छा० ६-८-१] इति सुपुत्रिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात् ।
विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् ।
तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वो-
पपत्तेः । तस्मादेस्त्यविकृतं ब्रह्म । न च निरवयवत्वशब्दको-
पोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् ।
शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकम् । तद्यथाश-
ब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दशोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृ-
त्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि मणियत्रौपधि-
प्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्य-

अविकृतब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—तथेति । सर्वस्य ब्रह्मणो विकारात्मना
समाप्तौ सर्वायतनत्वाद्विशेषेण हृदयायतनत्वं हृद्यन्तर्ज्योतिरित्यादिना नोच्येत तद्व-
चनादविकृतस्यैव हृद्यवस्थानसिद्धेस्तदस्तित्वेत्यर्थः । अस्त्यविकृतं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तर-
माह—सदिति । सुपुत्रौ जीवस्य सत्संपत्तिश्रुतिमात्रेण कथमविकृतमस्ति ब्रह्मेत्या-
शङ्क्याऽऽह—यदि चेति । कुतो विशेषणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य विकृतेनाविकृतेन वा
ब्रह्मणा संपत्तिः सुपुत्राविष्टेति विकल्प्य क्रमेण दूषयन्ननुपपत्तिं प्रकटयति—विकृतेने-
त्यादिना । किं च विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादिना ब्रह्म-
णस्तद्गोचरत्वनिषेधात्तदस्ति विकारातिरिक्तमित्याह—तथेति । यत्तु परिणामित्वे
ब्रह्मणो निरवयवत्वशब्दकोपः स्यादिति तत्राऽऽह—न चेति । श्रुत्याऽपि कथं
विरुद्धोऽर्थः समर्प्यते तस्याः स्वार्थप्रतिपादनस्याविरोधसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—
शब्देति । ब्रह्मणः शब्दप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दमिष्टत्वेऽपि कथमकृत्स्नपरिणामनिरवय-
वत्वयोरुपपत्तिस्तत्राऽऽह—शब्दश्चेति । तत्राकृत्स्नप्रसक्तौ भेदव्यपदेशश्रुतिरुक्ता
निरवयवत्वे तु श्रुतिरुदाहृता पूर्वपक्षे । ननु निरवयवत्वपरिणामित्वे नैकाधिकरणे
सिध्यतो मिथोविरुद्धत्वादौष्ण्यशैत्यवदित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्मैवमिति मत्वा कैमुति-
कन्यायमाह—लौकिकानामपीति । स्वरूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धानामपि यत्र शक्यस्त-

१ इ. म. नित्य स' । २ क. 'दवि' । ३ इ. म. 'न्दव्याको' । ४ क. इ. म. 'वता च ।
५ इ. इ. 'दि नो' । ६ इ. इ. 'स्थामि' । ७ इ. इ. सुपुत्र । ८ ख. झ. 'रुद्धार्यः । ९ ख.
'मिते ने' ।

विषया दृश्यन्ते । ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्के-
णावगन्तुं शक्यन्ते । अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एत-
द्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्य इति । किमुताचिन्त्यस्वभावस्य
ब्रह्मणो रूपं विना शब्देनै न निरूप्येत । तथा चाऽऽहुः
पौराणिकाः—

“ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ” ॥

इति । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः । ननु
शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च
ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नामिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव
परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिण-
मेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत ।
क्रियाविषये हि “ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ” “ नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति ” इत्येवंजातीयकानां विरोधप्रतीतावपि
विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतत्त्वोच्चा-

र्कागोचरास्तत्र किमु वक्तव्यं शब्दैकगम्यस्य तर्कागोचरत्वमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिं
संवादयति—तथा चेति । अचिन्त्यानां भावानामचिन्त्यत्वादेव तर्कायोग्यत्वेऽपि किं
तदचिन्त्यमित्यपेक्षायामाह—प्रकृतिभ्य इति । प्रत्यक्षदृष्टपदार्थस्वभावेभ्यो यत्परं विल-
क्षणमाचार्याद्युपदेशगम्यं तदचिन्त्यमित्यर्थः । शब्दमूलं चेत्यादिना शब्दमूलत्वादित्ये-
तद्याख्याय शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणस्तर्कागोचरत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।
आकाङ्क्षादिवशेन शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाद्विरुद्धार्थप्रत्यायने चाऽऽकाङ्क्षाद्यभावान्न
शब्दस्यापि तथाविधार्थबोधकतेत्येकदेशिव्याख्यानमाक्षिपति—नन्विति । विरोधमेव
दर्शयति—निरवयवं चेति । कथमयमर्थो विरुध्यते न हि प्रमाणसिद्धं विरुद्धमुपयन्ती-
त्याशङ्क्य विरोधं प्रपञ्चयति—यदीति । सावयवेष्वेव क्षीरादिषु परिणामदृष्टेरित्यर्थः ।
विपक्षे कृत्स्नप्रसक्ततादवस्थमित्याह—कृत्स्नमेवेति । यदि कथंचित्कृत्स्नप्रसक्तिः
समाधीयते तदा निरवयवशब्दकोपः स्यादित्याशयवानाह—अथेति । एकत्रापि परि-
णामापरिणामौ षोडशिमहणामहणवदविरुद्धावित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियेति । इहेति
ब्रह्मणि परिणामापरिणामयोरित्यर्थः । परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः ।

[अ० २ पा० १ सू० २७] भानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४९७
 (ईश्वरसोपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ५)

नुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि तत्र विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतत्त्वाद्ब्रह्मस्तुतः । तस्माद्दुर्घटमेतौ इति । नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं ननु संपद्यते । न हि तिमिरेपहतनयनेनानेक इव चन्द्रपा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृता इकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावग-

स्वर्युध्यो व्याख्यानस्यानुपपन्नत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । विवर्तवादमादाय सिद्धान्ती परिहरति—नैष दोष इति । निरवयवस्य ब्रह्मणो विकारास्पृष्टत्वाऽवस्थानस्य विकारात्मना परिणामस्य च श्रूयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विकं विकारास्पृष्टत्वं मायिकं च परिणामित्वमिति व्यवस्थायां नास्ति दौस्थ्यमित्यर्थः । रूपभेदमभ्युपगच्छतस्तरसावयवत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हि तिमिरेति । नामरूपभेदश्चेदविद्याकृतस्त्विह ब्रह्मणो न कारणत्वमविद्याया एव तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । नामरूपभेदसिद्धौ कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च नामरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह—व्याकृतेति । विवर्तवादेऽपि विरुद्धाकारप्राप्तौ पूर्वरूपनिवृत्तेस्तुल्या मूलोच्छित्तिरित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरजताकारापत्तौ शुक्तिकादेरन्यथात्वादर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि कल्पिताकारापत्तौ पूर्वरूपनिवृत्तेर्भवमित्याह—तत्त्वेति । ब्रह्मणो मायाविबन्मायया सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि कुतोऽस्यापरिणामित्वादिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—पारमार्थिकेनेति । एवं कृत्स्नप्रसक्तिं निराकृत्य निरवयवत्वशब्दकोपं निराकरोति—वाचारम्भणेति । प्रतिपाद्यत्वं सृष्टेरभ्युपेत्यैतदुक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति । किंपरा तर्हीयं श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरतया सृष्टिवाक्यानां स्वशेषिविरोधित्वायोगान्नास्ति सृष्टौ तात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ

मात् । “ स एष नेति, नेत्यात्मा ” इत्युपक्रम्याऽऽह “ अभयं
वै जनक प्राप्तोऽसि [बृ० ४-२-४] इति । तस्मादस्मत्पक्षे
न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुप-
मर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति । यतः “आत्मनि” अप्येक-
स्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते “ न
तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः
सृजते ” [बृ० ४-३-१०] इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु
मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव “विचित्राः” हस्त्यश्वादिस्त्र-
ष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेका-
कारा सृष्टिर्भाविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ (९)

परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि
निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छि-

फलावगतिमुदाहरति—स एष इति । विवर्तवादे दोषाभावमुपसंहरति—तस्मा-
दिति ॥ २७ ॥

उक्तं विवर्तवादं सूत्रकाराभिप्रेतत्वेन स्पष्टयति—आत्मनीति । सूत्रार्थं विवृण्व-
न्दृष्टान्तसद्भावाद्विवर्तवादे विवादो नास्त्येति—अपि चेति । विवादस्याकर्तव्यत्वे
हेतुमाह—यत इति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकार्थत्वं विशिनष्टि—स्वप्नदृशीति ।
स्वप्नस्य स्मृतित्वाभ्युपगमाद्विरुद्धा सृष्टिरेव तत्र नास्तीति कुतोऽस्य दृष्टान्तेतत्याशङ्क्या-
परोक्षतया स्वप्नस्यास्मृतित्वमभिप्रेत्याऽऽह—पठ्यत इति । स्वप्ने रथादीनामभावे कथं
तत्प्रपेत्याशङ्क्याऽऽह—अपेति । आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति
व्याचष्टे—लोकेऽपीति । एवमिति सूत्रपदं व्याकुर्वन्दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । इति-
शब्दो विवर्तवादसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

यश्चोभयोरिति न्यायेन कुत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं दर्शयति—स्वपक्षेति ।
सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—परेषामिति । तथा च ब्रह्मवादिनि विशेषेणानुद्भाव्यतेति
शेषः । तत्र प्रधानवादे दोषसाम्यं वक्तुं तत्पक्षमनुभापते—प्रधानेति । दोषसाम्यम-

[अ० २पा० १सू० २९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ४९९
 (ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ९)

नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि
 कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्यु-
 पगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्व-
 रजस्तमांसि त्रयो गुणास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्त-
 त्सावयवमिति । नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परि-
 हर्तुं पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तपसामप्येकैकस्य समानं निरवयव-
 त्वम् । एकैकमेव चैतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादा-
 नमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । “ तर्कामतिष्ठानात् ”
 [ब्र० सू० २-१-११] सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्य-
 त्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अव-

धुना दर्शयति—तत्रापीति । प्रधानं हि महदाद्याकारेण परिणममानं साकल्येन वा
 परिणमत एकदेशेन वा । प्रथमे निरवयवत्वात्प्रधानस्य कृत्स्नस्यैव कार्याकारेण परि-
 णतत्वाद्दवशिष्टस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्याप्ययोगात्कार्यं कारणं चेत्युभयमपि समु-
 च्छिद्येत । द्वितीये प्रधानस्य निरवयवत्वस्वीकारो विरुध्येतेत्यर्थः । दोषद्वयं परिहर्तुं
 शङ्कते—नन्विति । निरवयवत्वानुपगमं स्फुटयितुं प्रधानस्वरूपमनुवदति—सत्त्वेति ।
 कथमेतावता निरवयवत्वानभ्युपगमस्तत्राऽऽह—तैरिति । सावयवत्वे च प्रधानस्यैक-
 देशेन परिणामोऽवस्थानं चैकदेशेनेत्यङ्गीकारान्न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषावकाशोऽस्ती-
 त्यर्थः । उक्तं सावयवत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—नेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—यत्
 इति । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वात्तेषां च परिणाम-
 स्वीकारात्कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छित्तिरेकदेशपरिणामे सावयवत्वमतो दोषद्वयं प्रधानवादे
 दुर्वारमित्यर्थः । संभूय सत्त्वादीनां परिणामपरिग्रहान्न दोषद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—
 एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामित्वे कार्यवैपम्यासिद्धिरिति भावः । एवं प्रधान-
 वादे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसाम्यात् तेन ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनोपमित्युपसंहरति—
 समानत्वादिति । तर्कामतिष्ठानन्यायेन निरवयवत्वापादकतर्कस्याप्रतिष्ठानत्वात्प्रधा-
 नस्य सावयवत्वमेवेति शङ्कते—तर्केति । अभ्युपेतहानमपिना सूत्रयन्दूपयति—एव-
 मपीति । आदिशब्देन घटादिवन्मूलकारणत्वासंभवोऽपि गृहीतः । घटादीनामिव
 द्रव्यावयवत्वेन प्रधानस्य सावयवत्वानभ्युपगमादनेकधर्मवत्तया तदङ्गीकारान्नानित्यत्वा-
 दिदोषप्रसक्तिरित्याह—अथेति । ब्रह्मणोऽपि कार्यवैचित्र्यसूचितविचित्रशक्तिरूपाव-

यवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथाऽ-
णुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि
कात्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथै-
कदेशेन संयुज्येत तथाऽपि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति
स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेत्र
पक्ष उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः
॥ २९ ॥ [९]

(ईश्वरस्याशरीरत्वेऽपि मायावित्त्वम्, अधि० १०)

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो

यवोपगमादुक्तदोषसमाधिरित्याह—ता इति । प्रधानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमा-
णुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह—तथेति । अणुवादिनोऽपि समान एव दोष इत्यत्र
संबन्धः । द्वाभ्यामणुभ्यां संयुज्यमानाभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते त्रिभिर्द्व्यणुकैः संयुक्तैश्च
पुत्रं त्र्यणुकैः संयुक्तैश्चतुरणुकमित्यस्यां प्रक्रियायामणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानः कात्स्न्येन
वा संयुज्येत एकदेशेन वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—अणुरिति । कात्स्न्येन
संयोगे सत्येकस्मिन्परमाणौ परमाण्वन्तरस्य संमितत्वात्तदारब्धे द्व्यणुके परमाणोरधिकै-
परिमाणामावात्तस्यापि पारिमाण्डल्यवत्त्वप्रसङ्गादणुत्वादिपरिमाणान्तराङ्गीकारविरोधः
स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य प्रत्याह—अथेति । तदेवं परमाणुवादिन्यपि प्रागुक्तदोष-
साम्यात् तेनापि ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनमुचितमित्याह—इति स्वपक्षेऽपीति । त्वं
चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिर्वैत्स्वस्य दोषोद्भावेने परस्यापि तदुद्भावनमात्रेण न
तत्परिहारसिद्धिरित्याशङ्क्य परस्य यः परिहारः स एवास्माकमपीत्यभिप्रेत्याऽऽह—
समानत्वाच्चेति । आपाततः साम्यमुक्त्वा पारमार्थिकं कार्यकारणत्वमिच्छतामेव चायं
दोषो नास्माकं विवर्तवादिनां कार्यं कारणं च कल्पितमिच्छतामित्याह—परिहृतस्त्विति
॥ २९ ॥ (९)

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो विचित्रशक्तियुक्तत्वाद्युक्ते कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं तस्य
विचित्रशक्तित्वे प्रमाणमाह—सर्वोपेता चेति । मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं
मुवन्समन्वयो विषयस्तस्य किमशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति
तदनाभासत्वामासत्वाम्यामेव संदेहे संगतिमाह—एकस्येति । प्रमाणप्रश्नपूर्वकं तदुप-

[अ० २ पा० १ सू० ३ १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५०१
 (ईश्वरस्याशरीरत्वेऽपि मायावित्त्वम्, अधि० १०)

विकारमपञ्च इत्युक्तम् । तत्पुनः कथंमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं
 परं ब्रह्मेति । तदुच्यते । “ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । ” सर्वशक्ति-
 युक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कुतः । “ तद्दर्शनात् ” ।
 तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः “ सर्व-
 कर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यना-
 दरः ” [छा० ३-१४-२] “ सत्यकामः सत्यसंकल्पः ”
 [छा० ८-७-१] “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” [मुण्ड० १-१-२]
 “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
 तिष्ठतः ” [बृ० ३-८-९] इत्येवंजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ (१०)

स्यादेतद्विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् “ अचक्षुष्कम-
 श्रोत्रमवागमनाः ” [बृ० ३-८-८] इत्येवंजातीयकम् । कथं
 सा सर्वशक्तियुक्ताऽपि सती कार्याय प्रभवेत् । देवादयो हि
 चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्ना
 एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथं च “ नेति

न्यासपरं सूत्रमादत्ते—तत्पुनरिति । पूर्ववादिहापि संगतिफले द्रष्टव्ये । सूत्राक्षराणि
 व्याचष्टे—सर्वेति । अवगतिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इति । सिद्धान्तहेतुं नानावि-
 धश्रुत्यवष्टम्भेन विवृणोति—तथा हीति ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति—विकरणत्वादिति । यद्यप्यन्तर्याम्यधिकरणे जगद्ब्र-
 ह्मणोर्मायार्जितत्वसंबन्धे सिद्धे कार्यकरणविरहिणोऽपि नियन्तृत्वमुक्तं तथाऽपि कार्य-
 करणविरहिणो मायासंबन्ध एव न संभवतीति विवक्षितत्वात्कुलालादीनां कार्यकरण-
 वतां मृदाद्यधिष्ठातृत्वदर्शनाद्ब्रह्मणस्तद्धीनस्य नाधिष्ठातृत्वेन^१ करणैवत्वमिति चोद्यं विवृ-
 णोति—स्यादेतदिति । ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वात्कार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—कथं सेति । न हि कार्यकरणरहितस्य मुक्तबन्मायाशक्तिमत्त्वं तद्ब्र-
 ह्मणोऽपि न कार्यक्षमत्वं सुपुंसवदित्यर्थः । सर्वशक्तियोगाद्देवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचि-
 त्रकार्यकरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—देवादयो हीति । विज्ञायन्ते मन्त्रार्थवादादिष्विति
 शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपीत्यत्रापिना सूचितमर्थं स्फोरयति—कथं चेति ।

१ अ. ट. 'कारः प्र' । २ ड. व. 'धमुपग' । ३ क. ड. म. 'त्ववग' । ४ ट. 'ति स' ।
 ५ ट. 'भास्तस्मै' । ६ क. 'तत्वे स' । ७ क. 'र्थकार' । ८ क. 'र्थकार' । ९ क. ड. 'क्षित्वा
 व' । १० -- 'धेनर' । ११ क. ठ. ड. 'न कार' । १२ क. ठ. ड. 'णत्वमि' ।

नेति " इति प्रतिपिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाहमेवेदमतिगम्भीरं ब्रह्म न तर्कावगाहम् । न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथाऽन्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिपिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रम्—

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः”

[श्वे० ३-१९] इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥ [१०]

तदुक्तमिति सूत्रावयवेन परिहरति—यदत्रेति । किं तदुक्तमित्यपेक्षायां न विलक्षणत्वाधिकरणादावुक्त स्मारयति—श्रुतीति । यत्तु कृलालादीनां कार्यकरणवतामेव मृदाद्यधिष्ठातृत्वोपलम्भाद्ब्रह्मणस्तद्रहितस्य नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति तदापि परिहृतमित्याह—न चेति । न हि कार्यकारणविरहिणः सुपुसवदकार्यकरत्वं शक्यं नियन्तुं समुत्थानसमये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाद्युपादानव्यापारतस्तच्छक्तिभैतोपलब्ध्या दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति भावः । यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वमुक्तवदशरीरत्वादुक्तमिति तदापि पुरस्तादेव परास्तमित्याह—प्रतिपिद्धेति । परमार्थतो व्यवहारतो वा मायाशक्तिमत्त्वाभावः साध्यते । नाऽऽद्यः । सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः । मायायाश्चिन्मात्रे प्रतीतिसिद्धत्वात् । न चाज्ञोऽहमिति प्रतीतिर्जीवमधिकरोति तस्य ब्रह्मानतिरेकात्कल्पितस्य चाविद्यामयत्वेन विद्याश्रयत्वायोगादिति भावः । किं च मायाविना देहेन्द्रियवता बाह्य हेतुमनपेक्ष्य कार्यकरैत्वदर्शनात्कृलालादीनां च तथाविधानामेव बाह्यसाधनव्यपेक्षाणामर्थक्रियाकारित्वात्तेषु दृष्टवैचित्र्यावष्टम्भादन्तरेणापि शरीरादिना ब्रह्मणि मायासबन्धसिद्धिरित्यभिसंधाय प्रागुक्तानुमानद्वयस्याऽऽगमविरोधदर्शयति—तथा चेति ॥ ३१ ॥ (१०)

पूर्वं श्रुत्यवष्टम्भेन सर्वशक्ति ब्रह्मेत्युक्तं संप्रति शक्तस्यापि प्रयोजनाभिसंधवभावा-

(नित्यवृत्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादकत्वम्, अधि० ११)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति । “न” खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्विभ्वं विरचयितुमर्हति । कुतः । “प्रयोजनवत्त्वात्” प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भात् । भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” [वृ० २-४५] इति । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्विभ्वं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ।

दकर्तृत्वमित्याक्षिपति—न प्रयोजनवत्त्वादिति । परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म विना फलेन न सृजत्यभ्रान्तचेतनत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह—अन्यथेति । पादादिसंगतिफले पूर्ववदुत्तरे । सूत्राक्षराणि व्याकुर्वन्नजोऽर्थमाह—न खल्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । भ्रान्तस्याबुद्धिपूर्वकारिणः स्वपरप्रयोजनानुपयोगिन्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टेति विशिनष्टि—बुद्धिपूर्वकारीति । लीलादौ फलाभावेऽपि प्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्य तत्रापि तात्कालिकमुद्देश्यफलाभावेऽपि फलमस्त्येवेति मत्वाऽऽह—न मन्देति । या चेतनस्याभ्रान्तस्य प्रवृत्तिः सा फलाभिसंधिपूर्विकेति व्याप्तिमुक्त्वा कैमुतिकन्यायमपिना सूचितं दर्शयति—किमुतेति । लीलादेरल्पायाससाध्यत्वेऽपि फलवत्त्वदर्शनात्महायाससाध्यजगतः सृष्टिरफला न श्लिष्टेत्यर्थः । फलाभिसंधिपूर्विका बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिरित्यत्र श्रुतिमुपन्यस्यति—भवति चेति । प्रवृत्त्याभासत्वाज्जगद्विरचनायां न फलापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—गुरुतरेति । अस्तु तर्हि फलाभिसंधिपूर्विकैवेयमपि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य स्वस्य परस्य वा फलमुद्देश्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—यदीति । अस्मदादीना गुरुतरसंरम्भाऽपीयं प्रवृत्तिरीश्वरस्यानायाससाध्या न प्रयोजनपूर्विकेत्याशङ्क्य ब्रह्म न जगत्कारणं साक्षात्परम्परया वा स्वफलविकलत्वात्तथाभूतलौकिकपुरुषवदित्याह—प्रयोजनाभावे वेति । दृष्टान्तेन शङ्कयित्वा दूषयति—

अथ चेतनोऽपि सञ्जुम्भतो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवाऽऽत्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्माऽपि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं वाध्येत । तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ (११)

“तु”शब्देनाऽऽक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति । यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसंधाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवन्ति । एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति । न च

अथेत्यादिना । बुद्ध्यपराधो विवेकवैधुर्यम् । नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परस्येश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रागुत्पत्तेरनुग्राह्याभावादिति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तयति—लोकवत्त्विति । सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । यत्तु साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोजनाभावात्तत्र ब्रह्म जगत्कारणमिति तत्र सुखोल्लासनिमित्तक्रीडायामुच्छ्वासादौ च फलाभिसंध्यभावादनैकान्तिको हेतुरित्याह—यथेति । एषणासंपत्तौ संभावितमुदाहरणद्वयमाह—राज्ञ इति । व्यतिरिक्तं लीलायाः सकाशादिति यावत् । क्रीडार्था विहारा देशविशेषाः संस्कृतास्तेष्विति यावत् । भवतु वा राजादीनां लीलारूपासु प्रवृत्तिष्वपि किञ्चिद्देश्यं प्रयोजनं तथाऽपि न निश्चोत्सादिषु तथाविधं फलमुपलभ्यमित्यनैकान्तिकत्वतादवस्थमित्याह—यथा चेति । दृष्टान्ते स्वभावो देहस्य प्राणादिमत्त्वं दार्ष्टान्तिके तु स्वभावोऽविद्येति द्रष्टव्यम् । अथेश्वरस्य जगद्धिम्बविरचना किमित्यविद्याकृतलीलामात्रत्वेनाफला कल्प्यते फलमेव किञ्चित्कल्प्यतामित्याशङ्क्याऽऽसकामत्वन्यायविरोधात्परमानन्दत्वश्रुतिविरोधाच्च नैवमित्याह—न हीति । ननु लीलादावस्मदादीनामकस्मादेव निवृत्तेरपि दर्शनादीश्वरस्यापि मायामय्यां लीलायां तथाभावे विनाऽपि सम्यग्ज्ञानं संसारसमुच्चिउत्तिरिति तत्राऽऽह—न चेति । अनिर्वाच्या खस्वविद्या परस्येश्वरस्य स्वभावो लीलेति चोच्यते तत्र न प्रातीतिकस्वभावायामनुपपत्तिरव-

[अ० २ पा० १ सू० ३४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५०५

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्ये-
श्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्विम्बविर-
चना गुरुतरसंरम्भेवाऽऽभाति तथाऽपि परमेश्वरस्य लीलैव
केवलेयमपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि
किञ्चित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथाऽपि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजन-
मुत्प्रेक्षितुं शक्यत आप्तकामश्रुतेः [श्वेता० १-११] नाप्यप्रवृत्ति-
रुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया
सृष्टिश्रुतिः । अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वाद्ब्रह्मात्म-
भावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यम् ॥३३॥ [११]

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदो-
षाभावः, अधि० १२)

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥३४॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याऽऽक्षिप्यते स्थूणानिखन-

तरतीत्यर्थः । यत्तु जगद्रचनाया गुरुतरसंरम्भत्वाद्भवितव्यं फलेनेति तत्रास्मदृष्ट्या वा
तस्या गुरुतरसंरम्भत्वमीश्वरदृष्ट्या वेति विकल्प्याऽऽद्ये हेतुसद्भावेऽपि प्रागुक्तश्रुतिन्या-
यविरोधात्तानुमानप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति—यद्यपीत्यादिना । लीलास्वपि
तात्कालिकं फलमुद्देश्यफलाभावेऽपि भातीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । ईश्व-
रप्रवृत्तिरत्रेत्युक्ता । किञ्चिदिति स्वकीयं परकीयं वेत्यर्थः । प्रयोजनाभावे वेत्यादिनोक्तं
प्रत्याह—नापीति । किं च सृष्टेरविद्यानिबन्धनत्वेनावस्तुत्वाद्ब्रह्मन्धर्वनगरादिभ्रमेष्विव न
फलापेक्षेत्याह—न चेति । किं च ब्रह्मात्मत्वधीपरत्वात्त सृष्टौ सृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यमतः
सृष्टेरविवक्षितत्वात्तदाश्रयो दोषो निर्विषयत्वात्त प्रसरतीत्याह—ब्रह्मेति । प्रकृतोप-
योगित्वाच्च तत्पुनरुक्तिरिति सूचयति—इत्येतदपीति ॥ ३३ ॥ (११)

पूर्वसूत्रे मायामय्या लीलया ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमादिष्टं संप्रति सैव सापेक्षस्य न संभ-
वत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गाच्चिरपेक्षत्वे रागादिमत्त्वापत्तेरित्याक्षिप्य समाधत्ते—वैषम्येति ।
निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्व(गं) वदन्समन्वयो विषयः स किं यो विषमसृष्टिकारी स सावधो
ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन विरुद्ध्यते न वेति यथापूर्वं संदेहे पूर्वपक्षमाह—
पुनश्चेति । पुनराक्षेपस्य फलमाह—स्थूणेति । जगतो ब्रह्मैव कारणमिति प्रति-
ज्ञातोऽर्थस्तदृढीकरणमाक्षेपद्वारैणाधिकरणं(ण)कृत्यमित्यर्थः । पादादिसंगतिकले पूर्ववदु-

१ ड. न. 'स्रेक्षेत' । २ ड. 'स्रत्वधु' । ३ ड. ड. 'त्वात्पु' । ४ क. ड. ड. पूर्वत्र । ५ क.
'रेपेक्षधि' । ६ क. 'रणकृ' । ७ स. ठ. ड. 'रणकृतमि' ।

(जीवार्ता क्रमानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्यै-
श्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

नन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कार-
णमुपपद्यते । कुतः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्त-
सुखभाजः करोति देवादीन् । कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वा-
दीन् । कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विपमां सृष्टिं
निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्यैव रागद्वेषोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्य-
वधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खल-
जनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्व-
प्रैजोपसंहाराच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः
कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—“ वैषम्यनैर्घृण्ये न ” ईश्वरस्य प्रस-
ज्येते । कस्मात् । “ सापेक्षत्वात् ” । यदि हि निरपेक्षः केवल
ईश्वरो विपमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं
च । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विपमां
सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति

ज्ञेये । आक्षेपं विवृण्वन्वैषम्यनैर्घृण्ये नेति सूत्रावयवं पूर्वपक्षे योजयन्नन्वर्थमाह—नेश्वर
इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुं गृहीत्वा प्रथमं वैषम्यप्रसङ्गं प्रकटयति—कुत इत्यादिना ।
देवादीनामेव वैषम्येऽपि कथमीश्वरस्य वैषम्यमित्याशङ्क्याऽऽह—इत्येवमिति । वैष-
म्येऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—श्रुतीति । ‘ निष्कलं निष्क्रियम् ’ इत्याद्या
श्रुतिः । ‘ न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ’ । ‘ बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ’
इत्याद्या च स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिशब्देन निष्क्रियत्वनिष्कलत्वादि गृह्यते ।
वैषम्यप्रसङ्गं प्रदर्श्य नैर्घृण्यप्रसङ्गं दर्शयति—तथेति । ब्रह्म परेपामर्थानर्थहेतुकार्यस्य
न कारणं चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वाद्भिषिष्टपुरुषवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति ।
पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिजानीते—एवं प्राप्त इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमादत्ते—
कस्मादिति । व्यतिरेकद्वारा विभनते—यदि हीति । निरपेक्षमेव व्याचष्टे—
केवल इति । उक्तमेवार्थमन्वयभुक्तेनान्वाचष्टे—सापेक्षो हीति । सापेक्षत्वे सत्यनी-
श्वरत्वापत्तिरिति विवक्षन्नाक्षिपति—किमिति । सेवादिभेदापेक्षया राजादीनां फलदा-
नेऽपि नानीश्वरता दृष्टेति मन्वानः समाधत्ते—धमेति । सापेक्षत्वे फलं वदन्नुक्तमेव

१ ज. 'र्वाकाराय' । २ क. 'विपरिलो' । ३ ज. 'धाऽखिल' । ४ क. ज. ट. 'प्रजासं' ।
५ ल. म. 'सहरणाथ' । ६ क. ज. 'नीत स्या' । ७ ज. 'क्ष इ' । ८ ज. 'सापेक्ष इ' । ९
घ. 'मेव पे' ।

[अ० २५० १सू० ३९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५०७

(जीवाना कर्मानुसंधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्ये-

श्वरस्य वैपम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विपमा सृष्टिरिति
नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः । यथा हि
पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति । व्रीहियवा-
दिवैपम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कार-
णानि भवन्ति । एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं
भवति । देवमनुष्यादिवैपम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि
कर्माणि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैपम्यनैर्घृ-
ण्याभ्यां दुष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्य-
मोत्तमं संसारं निर्दिशति इति । “तथा हि दर्शयति” श्रुतिः “एष
द्वेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत एष
उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते ” [कौ० ब्रा०
३-८] इति । “ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ”
[वृ० ३-२-१, ३] इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवे-
श्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—

“ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ”

[भ० गी० ४-११] इत्येवंजातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

व्यनक्ति—अत इति । विपमा सृष्टिर्धर्मादिनिमित्ता चेत्कृतमिश्वरेणेत्याशङ्क्याऽऽह—
ईश्वरस्त्विति । दृष्टान्तं विवृणोति—यथा हीति । व्रीहियवादिवैपम्यं तर्हि किंकृत-
मित्याशङ्क्याऽऽह—व्रीहीति । चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वादिति हेतुं व्यभिचारयन्दाष्टा-
न्तिकमाह—एवमिति । सेवादिभेदापेक्षया परेषामर्थानर्थो कुर्वति राजादावनैकान्तिको
हेतुरिति भावः । सापेक्षत्वफलमुपसंहरति—एवमिति । तथा चाऽऽगमावधारितस्व-
च्छत्वादीश्वरस्वभावस्य नैव भङ्गोऽस्तीति भावः । सापेक्षस्येश्वरस्य विपमसृष्टिहेतुत्वे
मानं पृच्छति—कथमिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तथा हीति । स्मृतिरपि श्रौतम-
र्थमनुगृह्णातीत्याह—स्मृतिरपीति । न च साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं
वा प्राणिनो नयन्तीश्वरो वैपम्यादिना कथं न दुष्यतीति वाच्यम् । तज्जातोषपूर्वकर्मा-
भ्यासात्तत्र प्रवृत्तानामेश्वरस्य प्रवर्तकत्वान्मायाविवक्ष तस्य मायामयसृष्टिहेतोर्वैपम्या-
दिप्रसङ्गाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥

सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—न कर्मेति । चोद्यं व्याकुर्वन्प्राचीनं पराचीनं वा

१ “तदी” । २ द, ट, यमेभ्यो लोकेभ्योऽप्या । ३ क, घ, स्वर्गो । ४ क, घ, नरके ।

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्ये-
श्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

“ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ” इति प्राक्सृ-
ष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्यं विषमा सृष्टिः स्यात् ।
सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरी-
रादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं
कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राग्बिभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य
कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाऽऽद्या सृष्टिः प्राप्नोति “इति चेत् । न” एष
दोषः । “अनादित्वात्” संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमा-
न्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन
कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति । अत उत्तरं पठति—
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ (१२)

“उपपद्यते च” संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्या-
कस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः । अकृताभ्या-
गमप्रसङ्गश्च । सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो

कर्मापेक्ष(क्षय)माणमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—सदेवेति । द्वितीयं निरस्यति—
सृष्टीति । परार्चानं हि कर्म प्रथमसृष्टेश्चरमसृष्टेर्वा हेतुरिति विकल्प्याऽऽद्ये परस्पराश्रय-
त्वमुक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह—अत इति । देवादिवैचित्र्यादूर्ध्वं कर्मवैचित्र्ये सति तद-
पेक्षयेश्वरस्य प्राणिषु सुखादिवैचित्र्यनिर्मातृत्वेऽपि प्राथमिकविचित्रसृष्टिहेत्वभावात्तदैक-
रूप्यं स्यादित्यर्थः । सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नृत्तरमाह—नैष दोष इति । तदेव स्फोर-
यति—भवेदित्यादिना । सृष्टेरैकरूप्यं संसारस्य सादित्वेन नानाहेत्वभावाद्भवति ।
तस्य त्वनादित्वे पूर्वपूर्वकर्मवैचित्र्यवशादुत्तरोत्तरविचित्रसृष्टिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सिद्धवदुक्तस्य संसारानादित्वस्य समर्थनार्थमुत्तरसूत्रमुत्थापयति—कथमिति ।
सूत्रं व्याकरोति—उपपद्यते चेति । उपपत्तिमेव मोक्षकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिलक्षणां
विवृणोति—आदिमत्त्वं इति । अन्यथा कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तेश्च संसारस्याना-
दित्वमादेयमित्याह—अकृतेति । अननुष्ठिते कर्मणि फलप्राप्तौ विधिनिषेधशास्त्रान-
र्थक्यमिति भावः । सुखादिवैषम्यस्य कर्मनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरं भविष्यतीति
चेत्तत्किमीश्वरः किं वाऽविद्याऽथ वा शरीरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति ।

१ क. 'पेक्षया वि' । ज. म. ट. 'पेक्षा वि' । २ द. 'काले हि' । ३ क. द. म. प्रास्तु
विना । ४ ख. 'धीनक' । ५ ख. 'ति । देवा' । ६ क. देहादि' ।

[अ० २पा० १सू० ३६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५०९

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्ये-

श्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणमेक-
रूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी
स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं संभवति । न च शरीरमन्तरेण
कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुर-
न्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । “उपलभ्यते च” संसारस्या-
नादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् “अनेन जीवेनाऽऽत्मना”
[छा० ६-३-२] इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन
प्राणधारणनिमित्तेनाभिलषन्ननादिः संसार इति दर्शयति ।
आदिमन्त्रे तु प्रागेनवधारितप्राणैः सन्कथं प्राणधारणनिमित्तेन

उक्तमीश्वरस्तु पर्जन्यवदित्यादाविति शेषः । द्वितीयेऽपि केवलाविद्या वैषम्यहेतुरुक्त
रागाद्यपेक्षेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—न चाविद्येति । स्वापादावदर्शनादिति भावः ।
कल्पान्तरे संसारस्यानादित्वं दुर्वारमिति मत्वाऽऽह—रागादीति । रागद्वेषमोहा रागा-
दयस्ते च पुरुषं दुःखादिभिः क्लिश्यन्तीति क्लेशस्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभि-
राक्षिप्तं धर्मादिलक्षणं कर्म तदपेक्षाऽविद्या स्वाश्रये सुखादिवैषम्यं करोत्यविद्या स्वस्व-
नादिरनिर्वाच्या चिन्मात्रे प्रतीचि वर्तमाना तत्र भ्रान्तिमुपनयति । सा च शोभना-
शोभनाध्यासरूपा रागद्वेषद्वारा पुण्यापुण्ये निर्वर्तयति ते च विचित्रे सुखदुःखे सांचि-
नुत इत्यनाद्यविद्यायाः परम्परया वैषम्यहेतुत्वे संसारस्यानादित्वमावश्यकमुक्तविभ्रमा-
देरेव संसारत्वात्तस्य च प्रवाहरूपेणानादित्वादिति भावः । तृतीयं निरस्यति—
न चेति । अस्तु तर्हि कर्मनिबन्धनं शरीरं वैषम्यकारणं तत्राऽऽह—न च शरी-
रमिति । कथं तर्हि परस्पराश्रयत्वं परिहर्तुं पार्यते तत्राऽऽह—अनादित्वे
त्विति । उपपत्तेर्हेतुफलभावस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वसाधनमुपपत्तिरनुग्राह्यमाना-
भावे न तदुपपादयितुमलमित्याशङ्क्य सूत्रावयवं व्याकरोति—उपलभ्यते चेति । संसा-
रोऽनादिरित्येवंवादिन्यौ श्रुतिस्मृतौ नैव दृश्येते तत्कथमिदमोदशमित्याशङ्क्य श्रौतं
लिङ्गं संसारस्यानादित्वसाधकमादर्शयति—श्रुतौ तावदिति । शारीरस्याऽऽत्मनः सर्ग-
प्रमुखे प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन परदेवतायाः परामृश्यमानत्वेऽपि कुतः संसार-
स्यानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—आदिमन्त्रे त्विति । प्रागेनवधारितप्राणः सन्नात्मा
शारीर इति शेषः । ननु भाविनी वृत्तिमाश्रित्याऽऽत्मनि जीवशब्दो गृहस्थः सदृशी

१ क. ज. 'व्यकां' । २ झ. ट. श्रुतिस्ताव' । ३ ड. व. तु ततः प्रा' । ४ क. द. 'गधा' ।

५ ट. 'णः कथ' । ६ ज. स कथ । ७ क. 'रणानि' । ८ ड. ड. 'वतचा प' । ९ ट. 'गधा' ।

१० ख. 'नी प्रवृ' ।

(निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, अधि० १३)

जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलष्येत । अनागताद्धि संवन्धादतीतः संवन्धो वैलवान्भवत्यभिनियन्तत्वात् । “ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ” [ऋ० सं० १०-१९०-३] इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते—

“ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ”

[भ० गी० १५-३] इति । पुराणे चातीर्णागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥ [१२]

(निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, अधि० १३)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ (१३)

इति महर्षिन्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राद्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपाक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोपान्पर्यहार्पादाचार्यः । इदानीं

भार्यामिति वद्भविष्यति नेत्याह—न चेति । संसारस्यानादित्वे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह—सूर्येति । श्रुतौ स्मृतौ चोपलभ्यते संसारस्यानादित्वमिति प्रतिज्ञाय श्रौतमुपलम्भमुपदर्शय स्मार्तमुपलम्भमुपदर्शयति—स्मृताविति । अस्य संसारवृक्षस्य परिकल्पितस्य रूपं पारमार्थिकमधिष्ठानं परं ब्रह्म तत्तथा घटादिवत्प्राकृतैर्व्यवहारभूमौ नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमन्तरेण ब्रह्मविद्यामस्य दृश्यते । आदिश्चासत्त्वादेवास्य नावसीयते । संप्रतिष्ठा मध्यं चास्य न प्रतिभाति । अनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धेऽर्थे पौराणिकीं संप्रतिमाह—पुराणे चेति ॥ ३६ ॥ (१२)

पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं तथाऽपि तस्य सगुणत्वमुपादानत्वान्मृदादिवदित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वधर्मेति । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयो विषयः स किं यन्निर्गुणं न तदुपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे वृत्तमनूद्य संगतिमाह—चेतनमित्यादिना । निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वायोगाद्ब्रह्मणः सगुणत्वे मृदादिवदुपादानत्वेन प्राप्ते विवर्ताधिष्ठानत्वस्याप्रोपादानत्वात्तस्य च निर्गुणेऽपि जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपवदविरोधाद्युक्तं निर्गुणस्यापि

[अ० २ पा० १ सू० ३७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५११
 (निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, अधि० १३)

परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्तमाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं
 प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे
 प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्ति
 महामायं च ब्रह्मेति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्श-
 नमिति ॥ ३७ ॥ [१३]

इति श्रीमत्परमहंसव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
 करभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्येऽविरोधाख्य-
 द्वितीयाध्यायस्य सांख्यादिस्मृतितत्प्रयुक्ततर्कैश्च

वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारप्रति-
 पादकः प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति राद्धान्तमभिसंधाय सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—यस्मादिति ।
 पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोर्यथापूर्वमवधेयम् । यद्यपि लोके सर्वज्ञत्वं
 कस्यचित्कारणस्य धर्मो न दृश्यते तथाऽपि कुलाद्यादौ मृदादिप्रेरकत्वदर्शनाद्ब्रह्मण्यपि
 नियन्तरि तेन भवितव्यं तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रौतत्वादर्थदेव सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह—
 सर्वज्ञमिति । एवं ब्रह्मणि सर्वशक्तिमत्त्वमपि शक्यमुपपादयितुमिति मत्वाऽऽह—
 सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादितं सर्वज्ञत्वेन निमित्तत्वमिति भेदः । निर्गुणत्वा-
 दिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये विशिनष्टि—महामायं चेति । एतेन ब्रह्मण्य-
 नवच्छिन्नं मायाविद्यादिशब्दितमनिर्वाच्यमज्ञानं कारणत्वादिसर्वव्यवहारनिर्वाहकम-
 स्तीत्युक्तम् । यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयन्पादार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । स्मृति-
 न्यायविरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धमिति वक्तुमिति शब्दः ॥ ३७ ॥ (१३)

इति श्रीमत्परमहंसपारिव्रजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
 नन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारारकभाष्यन्यायनिर्णये द्विती-
 याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।)

(साख्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम्, अधि० १)

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं द्रूपयितुं वा प्रवृत्तम् । तथाऽपि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्व्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षुणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनि-

ब्रह्मणि कारणत्वानुगुणेषु सर्वज्ञत्वादिपूक्तेषु प्रधानेऽपि तद्रूपपत्तिमाशङ्क्योक्तम्—
रचनानुपपत्तेश्चेति । पूर्वपादेन समन्वये वादिभिरुत्प्रेक्षिता विलक्षणत्वादयो दोषा निरस्ताः । संप्रति परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वं वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । ननु तर्कशास्त्र-
वदस्य शास्त्रस्य तर्कप्रधानत्वाभावाद्देदान्तवाक्यप्रधानत्वात्तेषां ब्रह्मणि तात्पर्यमेवात्र
निरूपणीयं तदपेक्षितन्यायजातस्य समन्वयाध्याये सिद्धत्वात्परपक्षबाधकतर्कोक्तिस्तु
नेहोपयुज्यते तत्किमनेन पादेनेति तत्राऽऽह—यद्यपीति । परपक्षप्रतिक्षेपमन्तरेण
स्वपक्षावधारणायोगात्तन्निराकरणमपि प्रकृतोपयोगीति पादारम्भं समर्थयते—तथाऽ-
पीति । स्वपक्षं निर्धारयितुं परपक्षो निराचिकीर्षितश्चेत्तदेव तर्हि 'प्रथमं किमिति न
कृतमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । परपक्षप्रतिषेधस्यापि तदर्थत्वमवशिष्टमित्या-
शङ्क्य करणस्येतिकर्तव्यतारूपादन्तरङ्गत्वाद्वाक्यनिरूपणस्यैव प्राथम्यमित्याह—
तद्धीति । सम्यग्दर्शनाय स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्षनिरसनमुचितमिति निगमयि-
तुमितिशब्दः । वीतरागाणां मोक्षमाणानामपेक्षितमोक्षहेतुतया तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं
परपक्षाधिषेपस्तु वीतरागताविरोधित्वादयुक्त इति शङ्कते—नन्विति । मुमुक्षुणां

[अ० २पा० २सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५१३
 (सांख्यानमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वसण्डनम्, अधि० १)

राकरणेन परद्वेषकरेण । वाढयेवम् । तथाऽपि महाजनपरिगृही-
 तानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्यु-
 पलभ्य भवेत्केपांचिन्मन्दमतीनामेतान्यापि सम्यग्दर्शनायोपादे-
 यानीत्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च
 श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु
 “ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” [ब्र० सू० १-१-५] “ कामाच्च नानुमा-
 नापेक्षा ” [ब्र० सू० १-१-१८] “ एतेन सर्वे व्याख्याता
 व्याख्याताः ” [ब्र० सू० १-४-२८] इति च पूर्वत्रापि
 सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते ।
 सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वप-
 क्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्या-
 नाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु
 वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः ।

भोक्षौपयिकत्वेन सम्यग्धीरेवोपयुक्तेत्युक्तमङ्गी करोति—वाढमिति । किमिति तर्हि
 परपक्षनिराकरणं परविद्वेषकरणमभ्युपगतं तत्राऽऽह—तथाऽपीति । सांख्यादिदर्श-
 नानां महाजनपरिगृहीतत्वात्प्रधानादिकारणपरतया महत्त्वात्तत्त्वज्ञानापदेशेन प्रवृत्त-
 त्वात्तदीयानुमानानां सर्वज्ञप्रणीततया तुल्यबलत्वेन वेदान्तैरबाधाद्वस्तुनि विकल्पानुप-
 पत्तेस्तदनिरासे तेष्वपि सम्यग्धीहेतुत्वभ्रमः स्यादतः सम्यग्धीदाढ्याय तन्निराकरणं
 कर्तव्यमिति तर्कपादारम्भः संभवतीत्यर्थः । पुनरुक्तिं शङ्कते—नन्विति । प्रधानप-
 क्षनिराकरणं सूत्रकारस्य विवक्षितमित्यत्राम्यासच्छिङ्गमाह—कामाच्चेति । तथाऽपि
 परमाण्वादिवाद्युदासार्थं पादारम्भो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । पूर्वं
 प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं निरस्तमिदानीं युक्तिमत्त्वं निरस्यते—तेषामिति । विशेषं
 वदन्नुत्तरमाह—तदुच्यत इति । स्वपक्षे परैरुद्भावितदोषनिरासानन्तरं स्वतन्त्राणां
 परकीययुक्तीनां स्वतन्त्राभिरेव युक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरसनं कार्यमिति पादान्त-
 रमर्थवदिति पादसंगतिरुक्ता । सांख्ययुक्तिनिरासस्य समन्वये तद्विरोधनिरसनद्वारा
 तदाढ्यार्थित्वादस्याधिकरणस्य पादादिसंगतयः । अत्रैवं पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधाद-
 सिद्धिः समन्वयस्य फलति सिद्धान्ते तु तद्विरोधात्तत्सिद्धिः । तत्र प्रधानमचेतनं
 जगदुपादानमिति सांख्यराद्धान्तो विषयः स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रति-

१ ड. ब्र. म. ट. “रविद्वे” । २ ड. ज. न. ट. “करणेन । वा” । ३ क. ज. न. ट. “तिये-
 धः कृ” । ४ क. ङ. ज. म. “पूर्वत्र कृ” । ५ ख. ठ. ड. “पकार” । ६ क. ख. ट. ड. “निरा-
 १. — — — ड. “न च पूर्” ।

तत्र सांख्या मन्यन्ते । यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनाऽ-
न्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टास्तथा सर्व एव
बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः
सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुः-
खमोहात्मकं सामान्यं तत्रिगुणं प्रधानं मृद्दचेतनं चेतनस्य
पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विव-
र्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गास्तदेव प्रधानमनुमि-

पत्तेः संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । सांख्योयमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह—यथेति ।
ये यत्स्वभावान्वितास्तौ तत्स्वभाववस्तुप्रकृतिका यथा घटादयो मृत्स्वभावान्वितास्तत्प्रकृ-
तिका इत्यर्थः । पक्षधर्मतां हेतौर्दर्शयन्ननुमानमाह—तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमो-
हात्मकवस्तुप्रकृतिकं तत्स्वभावान्वितत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्यस्योपादानं
सुखदुःखमोहात्मकं किञ्चिद्विष्यति तथाऽपि कथं प्रधानसिद्धिस्तत्राऽऽह—यत्तदिति ।
सुखदुःखमोहात्मैव सत्त्वरजस्तमोरूपतेति मन्वानो विशिनष्टि—तत्रिगुणमिति ।
कार्यमचेतनं दृष्ट्वा तत्कारणमपि तादृगेवानुमेयमित्याह—मृद्ददिति । किमर्थं तत्त्वारिण-
मते तत्राऽऽह—चेतनस्येति । अर्थशब्दो भोगापवर्गार्थः । अचेतनस्य प्रयोजनपरि-
ज्ञानाभावादप्रवृत्तिः । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति न्यायादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—स्वभावेनेति । विचित्रो विविधो महदहंकारादिविकारस्तद्रूपेणेति यावत् ।
भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्य-
स्येत्यव्यक्तसिद्धिहेतुषु परोक्तेषु समन्वयाख्यं हेतुमुपसंहरतुमिति शब्दः । हेत्वन्तराण्यव-
तारयति—तथेति । भिद्यन्त इति भेदा विकारास्तेषां परिमाणमियत्ता ततो लिङ्गात्तदेव
प्रधानमनुमिमते । विमतमविभक्तैकवस्तुप्रकृतिकं परिमितत्वाद्घटादिवत् । प्रवृत्तिशक्ति-
मत्त्वादापि तदेव प्रधानमनुमिन्वन्ति विमतं जडप्रकृतिकं सादित्वे सति प्रवृत्तिशक्तिम-
त्त्वाद्द्रवादिवत् । सादित्वात्प्रकृतिमात्रसिद्धौ तद्विशेषसिद्ध्यर्थं विशेषणम् । कारणकार्य-
विभागादापि लिङ्गात्तदेव निश्चिन्वन्ति । यत उत्पद्यते तत्कारणं यच्चोत्पद्यते तत्कार्यमि-
त्येतयोर्लोकप्रसिद्धयोर्विभागः स च समयोरेव दृष्टः । तथा च जगत्प्रकृती तुल्यस्वभावे
प्रकृतिविकारसंबन्धसंबन्धित्वान्मृद्घटवत् । वैश्वरूप्यं विचित्रनानारूपत्वं तस्याविभा-
गादविभक्तजडवस्तुप्रकृतिगमकत्वादापि तदेवाध्यवस्यन्ति । विमतमेकजडवस्तुप्रकृतिकं
विचित्ररचनात्मकत्वादेकबीजप्रसूताङ्कुरपुष्पफलादिवदित्यर्थः । समन्वयस्य सांख्ययु-

१ क. ड. ज. म. 'त्मतयाऽन्वी' । २ क. 'त्यक्त' । ३ ड. 'त्मकता' । ४ म. 'तुं प्रवृत्त'
स्व' । ५ म. 'भावभेदेन' । ६ क. म. 'ना प्रव' । ७ क. ख. 'दिविका' । ८ ठ. ड. 'सेधाका' ।
९ क. घ. ठ. ड. 'मिचानयो' ।

[अ० २पा० २सू० १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५१५
 (साह्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम्, अधि० १)

मते । तत्र वदामः । यदि दृष्टान्तवलेनैवैतन्निरूप्येत नाचेतनं
 लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसम-
 र्थान्विकारान्विरचयदृष्टम् । गृहप्रासादशयनासनविहारभूम्या-
 दयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्ति-
 परिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते । तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि
 नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नाना-
 जात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं
 दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभाविततमैः शिल्पिभिर्भनसाऽप्यालोच-
 यितुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् । लोष्टपाषाणादिष्व-

क्विविरोधादसंभवे प्राप्ते सिद्धान्तयति—तत्रेति । यत्स्वनुमानैरचेतनप्रकृतिकं जगदिति
 तत्राचेतनप्रकृतिकत्वमात्रं जगतः साध्यं स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा । प्रथमे सिद्धसा-
 धनमीश्वराधिष्ठितत्रिगुणात्मकमायाया जगत्प्रकृतिकत्वावगमात् । द्वितीये विरुद्धता
 संप्रतिपक्षसाधनता चेति मत्वाऽऽह—यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं जगदुपादानमेतदि-
 त्युक्तम् । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिसंधायोक्तम्—नाचेतनमिति । स्वातन्त्र्यमेव
 व्याचष्टे—चेतनेति । यादृच्छिडकवायुजलादिभूतान्तरसंपर्काधीनतया कार्यमात्रोत्पत्ता-
 वापि जलाहरणादिसमर्थघटादिकार्यजनकत्वं चेतनानधिष्ठितस्य मृदादेर्नास्तीति मन्वानो
 विशिनष्टि—विशिष्टेति । अधुना विरुद्धतां संप्रतिसाधनतां च दर्शयन्त्यासिमाह—
 गेहेति । येद्वि विचित्रं कार्यं तत्र स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकं यथा गृहप्रासादादीत्यर्थः ।
 विचित्रकार्यत्वस्य पक्षधर्मतामादर्शयति—तथेति । जगद्विविधं बाह्यमाध्यात्मिकं च
 बाह्यं पृथिव्यादि तद्विशिनष्टि—नानेति । नानाविधं कर्म शुभाशुभं व्यामिश्ररूपमस्य
 फलं सुखं दुःखं च तदुपभोगयोग्यं साधनमित्यर्थः । आध्यात्मिकं देहादिजगद्विशिनष्टि—
 नानेत्यादिना । देवतिर्यङ्मनुष्यत्वाद्या नानाविधा जातयस्ताभिरन्वितं तासामधिष्ठान-
 मित्यर्थः । तस्य चेतनकृतत्वसंभावनार्थमाह—प्रतिनियतेति । प्रतिनियतावयववि-
 न्यासा यत्र देहादौ तत्तथोक्तम् । देहाद्याश्रयस्यैवाऽऽत्मनः सुखाद्यनुभवात्तदधिष्ठानत्वं
 देहादेरौपचारिकमिति मत्वोक्तम्—अनेककर्मेति । विशिष्टरचनात्मकता जगतो दर्श-
 यति—प्रज्ञावद्भिरिति । तेन क्षेत्रज्ञानधिष्ठितप्रधानकार्यत्वं जगतोऽर्थादपास्तम् ।
 विमतं न स्वतन्त्राचेतनकार्यं विचित्रकार्यत्वाद्विशिष्टरचनात्मकत्वाद्वा विशिष्टशिल्पिनि-
 मित्तप्रासादादिवदित्यनुमानमाह—कथमिति । किं च न प्रधानं जगत्कारणं केवलाचे-
 तनत्वाद्धोष्टवदित्याह—लोष्टेति । किं च विमतं विशिष्टचेतनाधिष्ठितमेव स्वकार्य-

दृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा
रचना दृश्यते तद्वत्प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः ।
न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधा-
रणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति ।
न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनका-
रणसमर्पणात् । अतः “रचनानुपपत्तेश्च” हेतौर्नाचेतनं जग-
त्कारणमनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन
हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति । न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां
सुखदुःखप्रोहात्मकतयाऽन्वय उपपद्यते । सुखादीनां चाऽऽन्तर-
त्वप्रतीतेः । शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः । तन्निमित्तत्वप्रती-

करमचेतनत्वान्मृदादिवदित्याह—मृदादिष्वपीति । ननु दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं ताव-
दुपादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वे दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजक-
मचेतनत्वमात्रमुपादानगतमन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम् । तथा च यथा निषिद्धत्वप्र-
युक्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वेऽध्यस्यते तथा विशिष्टरचनात्मकत्वादावेकत्र
साधने प्रकृतिगताचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गाचेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसा-
ध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वेऽध्यस्तेति कुतो जगतश्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृति-
कत्वमत आह—न चेति । नान्तरङ्गबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किं त्वव्य-
भिचारव्यभिचारकृते । महानसादिस्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचाराद्भ्रमवत्त्वं प्रत्य-
व्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि वद्विसंयोगस्याव्यभिचाराव्यापकत्वादिति भावः । किं च मृदा-
दिगतचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावनुपगमो मानान्तरविरोधाद्वा तदनुग्रहाभावाद्धेति
विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चैवमिति । मृदादिलौकिकप्रकृतिषु दृष्टचेतनप्रयुक्त-
त्वस्य जगत्प्रकृतावनुपगमे सतीति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह—प्रत्युतेति । संप्रतिसा-
धनत्यादिफलमुपसंहरति—अत इति । पादस्याऽऽद्ये सूत्रे हेत्वन्तरानुक्तिपरे चश-
ब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्वयादिति । नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमिति
पूर्वेण हेत्वन्तरं संबध्यते । ननु सर्वस्यापि कार्यस्य यथायथं सुखादिव्यञ्जकत्वेन तद-
न्वितत्वानुभवात्कथमन्वयानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । प्रत्यक्षविरुद्धेतया काला-
त्ययापदिष्टत्वाच्चायुक्तः समन्वयहेतुरित्याह—सुखादीनामिति । किं च शब्दादयो न
सुखाद्यात्मानस्तन्निमित्तत्वाद्यद्यन्निमित्तं न तत्तदात्मकं यथा कुलादि कुम्भादिनि-
मित्तं न तदात्मकमिति प्रत्यनुमानमाह—तन्निमित्तत्वेति । किं च शब्दाद्युपलभमा-

१ क. ज. 'चार' । २ क. ड. ज. 'नाधि' । ३ क. ज. 'दीनानन्त' । ४ म. 'दीनानन्त' ।
५ क. 'सत्प्रतिपक्ष' । ६ ड. ड. 'दत्तामाला' ।

तेश्च । शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोप-
 लब्धेः । तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं
 दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनु-
 भिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वा-
 विशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासना-
 दीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदा-
 नामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्या-
 वस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्ट-

नानां प्रत्येकमपर्यायेण सुखदुःखमोहप्रतीत्यभावाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धमनुमानमित्याह—
 शब्दादीति । भावना तत्तज्जातियोग्यां वासना तद्विशेषाद्दृष्टादीनां कण्टकादौ सुखा-
 दिदर्शनात्स्वतः सुखादिरूपताभावाद्द्रुपादीनां सामान्यादीनां च द्रव्येष्वनुगताभामतदु-
 पादानत्वादनैकान्तिकश्च समन्वयस्तस्मादनुपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः । आदिशब्दोपात्तां परि-
 मितत्वानुपपत्तिं कथयति—तथेति । तस्याः स्फुटीकरणार्थं परोक्तमनुमानमनुवदति—
 परिमितानामिति । अविभक्तमेकमनुगतं वस्तु संसर्गशब्देन लक्ष्यते । देशतो वा
 कालतो वा वस्तुतो वा परिमितत्वम् । आद्ये भागासिद्धिराकाशादिष्वभावात् । द्वितीये
 स्वरूपासिद्धिः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तकालानभ्युपगमात् । न च कारणमेव केनचिदुपा-
 धिना कालशब्दवाच्यं तथा सति परिमितत्वस्य तद्व्याप्यत्वस्य पुरुषेष्वनैकान्तिकत्वा-
 दित्यभिप्रेत्य तृतीयं प्रत्याह—सत्त्वेति । संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्ग इति गुणानां संसृष्टानेक-
 वस्तुप्रकृतिकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रकृतिविकारतुल्यस्वभावानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोध-
 माह—कार्येति । विमतं न केवलचेतनपूर्वकं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ १ ॥

यत्तु शक्तितः प्रवृत्तेश्चेति तत्राऽऽह—प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृत्तेश्चानुपपत्तेर्नाऽऽनुमानिकं
 कारणमिति योजना । यद्यपि स्वतन्त्रस्य कारणस्य प्रवृत्तिरत्र निरस्यते तथाऽपि तुल्य-
 न्यायतया कार्यस्यापि सा निरस्तैव भवतीति शक्तितः प्रवृत्तेश्चेत्यस्य हेतोर्विरुद्धतां-
 दर्शनमिदमित्याशयवानाह—आस्तामिति । का सा रचनार्था प्रवृत्तिर्यस्याः संप्रत्य-
 नुपपत्तिरुपन्यस्यते तामाह—साम्येति । नन्वेवैव रचना न पुना रचनार्थेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—सत्त्वेति । तस्या रचनार्थत्वं स्पष्टयति—विशिष्टेति । न हि साम्याव-

कार्याभिमुखप्रवृत्तिता साऽपि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्यो-
पपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च । न हि मृदादयो रथादयो
वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वाऽनधि-
ष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः ।
अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं
भवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा । सत्यमेतत् ।
तथाऽपि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । न त्वचे-
तनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तम् । यस्मि-
न्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सोत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । ननु
यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात् ।

न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहा-
 दिसंयुक्तस्यैवं तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं
 जीवदेहस्य दृष्टमिति । अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यदर्शनादसति
 चादर्शनादेहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः । तस्मादचे-
 तनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते न द्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृ-
 श्यते न तस्यै सति भवेत्तु तस्यैव सा सां तु चेतनाद्भवतीति द्रूमः ।
 तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयाऽपि दाहम-
 कांशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानाऽपि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव
 भवति तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत् । लोकायतिकानामपि

यावत् । आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तितदाश्रययोस्तुल्यं प्रत्यक्षत्व पक्षान्तरेऽपीत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—न त्विति । प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्क्यानुमानादित्याह—
 प्रवृत्तीति । अनुमानसिद्धस्य चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयतेति दर्शयितुमेवकारः । कथम-
 नुमानमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं सूचयति—केवलेति । वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वम् । इति-
 शब्दो यस्मादर्थे । जीवदेहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वान्न यः सात्मको न स प्राणादिमा-
 न्यथा रथ इत्यनुमानात्तत्सद्भावमात्रं सिध्यतीत्यर्थः । केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया
 प्रत्यक्षो भवतीत्यत्र लिङ्गमाह—अत एवेति । केवलश्चेतनो यतो न प्रत्यक्षी पवत्यत
 एव लोकायतानां विवादोऽन्यथा व्यतिरिक्तात्मनि विवादो न स्यादित्यर्थः । दर्शनात्प्र-
 वृत्तेश्चेतन्यस्य चेत्यध्याहारः । चेतनाश्रयप्रवृत्तिरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षा त्वचेतनाश्रयेति स्थिते
 फलितमाह—तस्मादिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुपेत्य चेतनस्य तत्र प्रयोजकत्वमे-
 ष्व्यमिति परिहरति—तदभिधीयत इति । किमचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमेव साध्यते
 किं वा प्रवृत्तेश्चेतनानपेक्षत्वमपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—नेत्यादिना । द्वितीयं
 प्रत्याह—सा त्विति । प्रवृत्तेश्चेतनकृतत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति—तद्भाव
 इति । न च रथादौ प्राणाद्यभावेऽपि प्रवृत्त्यभावासंभवाद्यतिरेकासिद्धिः । प्राणादेरपि
 रथादिवदचेतनत्वाच्चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वानुमानात्प्राणादीना च प्राणाद्यन्तराभावेऽपि
 प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । अन्यगताऽपि प्रवृत्तिरन्याधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ।
 तत्राप्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—तत्संयोग इति । तथोक्ताभ्यामन्वयव्यतिरेकाम्या-
 मचेतने दृष्टाऽपि प्रवृत्तिश्चेतने संभवतीति चेतनकृतैवेत्याह—तद्वदिति । लोकायतमते
 चेतनस्यैवानुपगमात्कथमन्वयादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
 लोकायतिकानामिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तेश्चेतनाधीनत्वमावश्यकमिति

१ क. 'व चे' । २ क. 'ति द' । ३ म. 'न्यस्य द' । ४ ट. 'न्यप्रवृत्तिद' । ५ क. तस्ये-
 ति । ६ म. 'वति तु' । ७ क. म. 'साऽपि चे' । ८ क. म. 'वाशादिल' । ९ ट. क. 'णामा' ।

चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यभिप्रति-
पिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्या-
त्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रान्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रव-
र्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्भूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि
प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽ-
प्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं
प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्ति-
रहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं
प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्ति-
रिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनास-
कृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न
त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

पयोम्बुवञ्चेत्त्रापि ॥ ३ ॥

सिद्धान्तिना स्वाभिसंधिहक्तः । संप्रति प्रवृत्तिमतामेव राजप्रभृतीनां प्रवर्तकत्वोपलम्भा-
दात्मनस्तदभावान्न प्रवर्तकतेति शङ्कते—नन्विति । लोकसिद्धेन साख्यसंमतेन च
दृष्टान्तेन निराचष्टे—नेत्यादिना । लोकसिद्धदृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । द्वितीय-
मुदाहरणं प्रपञ्चयति—यथा वेति । दृष्टान्तयोर्दीर्घान्तिकमाह—एवमिति । तस्य
प्रवर्तकत्वार्थं प्रवर्त्यसंबन्धमाह—सर्वगत इति । सर्वमूर्तसंयोगं व्यावर्तयति—सर्वा-
त्मेति । बुद्धिपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेत्यात्रापि तदापादयति—सर्वज्ञ
इति । ईश्वरस्य सर्वप्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह—सर्वेति । सर्वात्मेत्युक्तमद्वितीयत्वं
श्रुत्या चोदयति—एकत्वादिति । कल्पितस्य द्वैतस्य प्रवर्त्यत्वसंभवान्मायोपाधिकस्ये-
श्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिहरति—नाविद्येति । अनादिरनिर्वाच्याऽविद्या
तथा प्रत्युपस्थापिते कल्पिते नामरूपे एव मायाकार्यत्वान्माया तत्राऽऽवेशोऽध्यस्तचि-
दात्मसंबन्धस्तद्वशेन तस्येश्वरादिभावस्यासकृद्भुक्तत्वेनास्य चोद्यस्य प्रत्युक्तत्वान्मैवमि-
त्यर्थः । स्वपक्षे रचनार्थप्रवृत्त्युपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । परमते तदनुपपत्तिं
निगमयति—न त्विति ॥ २ ॥

केवलाचेतनस्य मृदादेरदृष्टाऽपि प्रवृत्तिस्तथामृतस्यान्यस्य दृष्टेत्यचेतनकारणत्वप-
क्षेऽपि प्रवृत्तिः संभवतीति शङ्कित्वा परिहरति—पयोम्बुवदिति । सूत्रे शङ्काभागं

स्यादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धयर्थं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च “ योऽप्सु तिष्ठन् ” “ योऽपोऽन्तरो यमयति ” [वृ० ३-७-४] “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते ” [वृ० ३-८-९] इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्यैश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोपणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् ।

विभजते—स्यादेतदिति । क्षीरस्यापि चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य विशि-
 नष्टि—स्वभावेनेति । तत्प्रवृत्तेरर्थवत्त्वमाह—वत्सेति । केवलचेतनस्याप्रवृत्तिरि-
 त्यत्र क्षीरे व्यभिचारमुक्त्वा जलेऽपि व्यभिचारमाह—यथा चेति । दार्ष्टान्तिकमाह—
 एवमिति । पुरुषार्थो भोगश्चापवर्गश्च । तत्रापीति परिहारमवतार्य व्याचष्टे—नैत-
 दिति । कथमनुमानमित्युक्ते तत्प्रकारं सूचयति—उभयवादीति । विमता प्रवृत्तिश्चे-
 तनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वात्संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदित्यनुमानात्पयोम्बुनोरपि पक्षान्त-
 र्भावाच्च व्यभिचाराशङ्केत्यर्थः । किं च शास्त्रेण तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वेन
 सपक्षत्वान्न व्यभिचार इत्याह—शास्त्रं चेति । तस्यार्थं संक्षिपति—समस्तस्येति ।
 शास्त्रानुमानाम्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वं साध्य-
 यति पक्षे प्रविष्टत्वमेव । तच्च सपक्षनिक्षिप्तत्वस्याप्युपलक्षणम् । अनुपन्यासो न
 व्यभिचारभूमिरित्यर्थः । इतश्च क्षीरदृष्टान्ते व्यभिचारो नास्तीत्याह—चेतनाया-
 श्चेति । केवलाचेतनस्य पयसो न प्रवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—वत्सचोपणेनेति ।
 अम्बुदृष्टान्तेऽपि सर्वथानपेक्षत्वं चेतनानपेक्षत्वं वा प्रवृत्ताविति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति—
 न चेति । द्वितीयं निरस्यति—चेतनेति । उपदर्शितं शास्त्रेणेति शेषः । सूत्रकारस्य

“ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ” [ब्र० सू० २-१-२४]
इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतद्व्यो-
कदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैश्वरापेक्षत्वमाप-
द्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, नेतु
तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यम-
वस्थितमस्ति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽ-
नपेक्षं प्रधानमनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परि-
णमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वा-
त्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं
स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदाद्या-
कारेण परिणंस्यत इति । कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणा-

पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति—उपसंहारेति । लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या चेति सूत्र-
द्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसंभवेऽपि धर्माद्यपेक्षया प्रवृत्तिः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—व्यतिरेकेति । व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयितुं परपक्षमनुवदति—सांख्या-
नामिति । संप्रति व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयति—नेत्यादिना । धर्मादेः सत्त्वेऽपि प्रतिब-
न्धनिवृत्तिमात्रोपयोगादकादाचित्कत्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्त्यादिप्रयोजकतेति भावः । किं
च प्रधानान्तर्भूतत्वाद्धर्मादेर्न तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वम् । नहि किञ्चिदापि प्रधानातिरिक्तं
तन्मते संमतमस्ति । नच तदेव तत्प्रवृत्त्यादौ प्रयोजकी भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—बाह्यामिति ।
मा भूद्धर्मादि प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा पुरुषस्तु तथेत्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषस्त्विति ।
अपेक्षणीयाभावादनपेक्षत्वे प्रधानस्याऽऽगन्तुकप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तिरिति फलितमाह—
इत्यत इति । परपक्षेऽनुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपपादयति—ईश्वरस्येति ॥ ४ ॥

चेतनमचेतनं वा निमित्तमनपेक्ष्य प्रधानस्य परिणामो न युक्त इत्युक्तमिदानीं तद-
भावेऽपि प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यत्रेति । सूत्रव्यावर्त्यामा-
शङ्कामाह—स्यादेतदिति । दृष्टान्ते निरपेक्षत्वनिश्चयहेतुं पृच्छति—कथमिति ।

१ क. ड. ज. म. 'ध्या पु' । २ क. ज. ड. न त' । ३ क. 'क वा नि' । ४ ज. 'पेक्ष्य
प्र' । ५ ड. म. 'क्षित्त्वान्म' । ६ ड. म. 'य नि' । ७ ट. ड. 'नप' ।

[अ० २ पा० २ सू० ९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५२३
 (साख्यानमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम्, आधि० १)

दीति गम्यते । निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चि-
 निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सं-
 पादयेमहि । न तु संपादयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परि-
 णामः । तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते । भवेत्तृणा-
 दिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामो यदि तृणादेरपि
 स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत । न त्वभ्युपगम्यते निमित्ता-
 न्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्राभावात् । धेन्वैव
 ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरी भवति न प्रहीणमनडुहाद्युपभुक्तं वा ।
 यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि
 क्षीरी भवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपाद-
 यितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति । भवति हि किञ्चि-
 त्कार्यं मानुषसंपाद्यं किञ्चिद्देवसंपाद्यम् । मनुष्या अपि
 शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् ।

योग्यानुपलब्धेस्तथेत्याह—निमित्तान्तरेति । तदनुपलब्धमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोर-
 यति—यदि हीति । योग्यानुपलब्ध्या निमित्तान्तराभावे सिद्धे फलितं दृष्टान्तमु-
 पसंख्यत्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तस्मादिति । धेन्वाश्चेतनस्य क्षीरपरिणामे नास्ति
 कारणता किं तु तृणाद्युपयोगेनोपकारितेति चोद्यमनूद्य सूत्रमवतारयति—अत्रेति । न
 तृणादिवदितिभागं विभजते—भवेदिति । आकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रावयवमादत्ते—
 कथमिति । तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरीभावे निरपेक्षत्वं चेतने वेति विकल्प्याऽऽद्ये
 दोषमाह—धेन्वैवेति । एवकारव्यावर्त्यं कीर्तयति—न प्रहीणमिति । अनडुहाद्युप-
 युक्तमिति तु भाष्य उपयुक्तत्वं नाऽऽशङ्कास्पदम् । एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृ-
 णोति—यदि हीति । क्षीरीपवनं तृणादेरेतदित्युच्यते । यत्तु निमित्तान्तरोपलम्भे
 तेनैव निमित्तेन तृणान्युपादाय यथाकामं क्षीरं संपाद्यतामिति तत्राऽऽह—न चेति ।
 चेतनानपेक्षत्वपक्षं प्रत्याह—भवति हीति । मनुष्याणां तृणादिना क्षीरसंपादनं दुष्क-
 रमित्युपेत्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह—मनुष्या इति । तेषामुचितोपायोपादानेन

१ द. म. 'मित्तान्तरम्' । २ द. ध. 'न तेन निमित्तेन तृ' । क. ज. 'न निमित्तेन तृ' ।
 ३ क. न त्विहाभ्यु' । ४ क. 'पयुक्त' । ५ क. 'पयुक्त' । ६ ज. 'चिदेव' । ७ द. ज. म. ट. 'पि
 च त' । ८ म. 'न्येव स्वोचि' । ९ ख. ठ. ड. भाष्ये प्रयु' ।

प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च
प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य
परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम
भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्यु-
पगच्छेम तथाऽपि दोषोऽनुषज्येतैव । कुतः । “अर्थाभावात्” ।
यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत
इत्युच्येत ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि
किञ्चिन्नापेक्षेतेत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं
प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न
प्रयोजनमपीति । तथाऽपि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यम् ।
भोगो वा स्यादपवर्गो बोधयं वेति । भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेयाति-
शयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि

तृणान्यादाय क्षीरसंपादनसामर्थ्यमेवोदाहरति—प्रभूतमिति । तृणादेः स्वाभाविकपरि-
णामासंभवे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकी प्रवृत्तिमुपेत्यापि दूषयति—अभ्युपगमेऽपीति । वृत्तमनू-
द्याभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति—स्वाभाविकीति । प्रश्नपूर्वकं हेतु-
मादत्ते—कुत इति । पराभिप्रायमनूद्य प्रयोजनापेक्षाभावप्रसङ्गादित्येवंपरतया हेतुं
व्याचष्टे—यदीति । प्रसङ्गफलं प्रतिज्ञौहानिं प्रदर्शयति—इत्यत इति । हेतोरर्था-
न्तरं वक्तुं शक्नुते—स यदीति । व्यवस्थापकाभावात्त्रैषा व्यवस्थेत्यभिप्रेत्यार्थासंभवा-
दिति हेत्वर्थं वदन्विकल्पयति—तथाऽपीति । आद्यमनूद्याऽऽक्षिपति—भोगश्चेदिति ।
अनाधेयातिशयस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहाररूपातिशयशून्यस्येत्यर्थः । भोगार्थेव प्रधान-
प्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह—अनिर्मोक्षेति । न हि निरतिशयस्य पुरुषस्य स्वार-
सिको भोगापवर्गविक्री क्रियेते तेन प्रधानप्रवृत्तेर्भोगैकप्रयोजनत्वे हेत्वभावात्त्रैव पुंसो
मोक्षः सेद्धुमर्हदित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति—अपवर्गश्चेदिति । स्वरूपावस्था-
नस्य सदातनत्वादित्यर्थः । ननु बन्धप्रध्वंसरूपापवर्गसिद्ध्यर्थं प्रधानप्रवृत्तिरर्थव-
तीति भेदप्रधानाविवेकं विना पुरुषे बन्धासिद्धेर्न च तदविवेकनिवृत्त्यर्था

प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्मवृत्तिरनर्थिका स्याच्छब्दाद्यनुपल-
 विप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्रा-
 णामानन्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव । न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्था
 प्रवृत्तिः । न हि प्रधानस्याचेतनस्योत्सुक्यं संभवति । न च
 पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्योत्सुक्यम् । दृक्शक्तिसर्गश-
 क्तिवैयर्थ्यभयाचेत्प्रवृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनु-
 च्छेदात्संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव । तस्मात्प्रधानस्य
 पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

स्यादेतत् । यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्ति-
 विहीनः पञ्जोरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्ध-
 मधिष्ठाय प्रवर्तयति । यथा वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्तमा-

तत्प्रवृत्तिरिति युक्तम् । तथा सति हेत्वमावाद्भोगभावप्रसङ्गादित्याह—शब्दा-
 दीति । तदुपलब्धेर्भोगत्वादित्यर्थः । तृतीयेऽपि कतिपयशब्दाद्युपलब्धिर्वा समस्ततदु-
 पलब्धिर्वा भोग इति विकल्प्याऽऽद्ये सर्वेषामेकदैव मुक्तिः स्यादिति मन्वानो द्वितीयं
 प्रत्याह—उभयार्थतेति । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रधानचेष्टेतीष्टत्वाद्यावदौत्सुक्यं तत्प्र-
 वृत्तेर्नोक्तो दोषोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तद्धि प्रधानस्य वा पुरुषस्य वा
 नाऽऽद्य इत्याह—न हीति । औत्सुक्यापरपर्यायबुद्धिहतायाश्चेतनगामित्वावगमा-
 दित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—न चेति । स्वरसतो हि पुरुषो निर्मलोऽभिलष्यते न
 तस्योत्सुक्यरूपमलसंबन्धः सिध्यति तेन पुरुषस्यापि न संभवत्यौत्सुक्यमित्यर्थः ।
 अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिर्न च सा दृश्यमन्तरेणार्थवतो प्रधानस्य च सर्गशक्तिः सा
 सृष्टिं विनाऽनर्थिका तथा चोभयविधशक्तिवैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रधानप्रवृत्तिरिति शङ्कते-
 दृक्शक्तीति । तर्हि शक्त्योर्निस्पत्वात्तदर्थवत्त्वाय सदा प्रधानप्रवृत्तेर्भोक्षासिद्धिरिति
 दूषयति—सर्गेति । अर्थासंभवात्त्रिरपेक्षस्यैव प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तमित्युपसं-
 रति—तस्मादिति ॥ ६ ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निरस्यति—पुरुषाश्म-
 वदिति । चोद्यं विभजते—स्यादेतदिति । पञ्जोरपि वागादिद्वारा प्रवर्तकत्वसंभवा-
 त्त्वेरहिणि पुरुषे न प्रवर्तकतेत्यपरितुष्यन्तं प्रत्याह—यथा चेति । दार्ष्टान्तिकमाह—

नोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अत्रोच्यते । “ तथाऽपि ” नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावदोष आपतति । प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पञ्चुरपि ह्यन्धं वागादिभिः पुरुषं प्रवर्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः “ पुरुषाश्मवत् ” इति । तथा प्रधानस्याचेतन्यात्पुरुषस्य चोदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबन्धुरभावात्संबन्धानुपपत्तिः ।

एवमिति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको नापि निवर्तक इत्यत्रैव तत्प्रवर्तकत्वे प्रत्युक्ते कथं पुनराशङ्कोन्मिषेदित्याशङ्क्याऽऽह—इति दृष्टान्तेति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्यापेक्षितं पूर्यन्व्याकरोति—अत्रेति । कथं दोषानिवृत्तिरित्याशङ्क्यापसिद्धान्तापत्तिं तावदाह—अभ्युपेतेति । पुरुषस्य प्रधानप्रवर्तकत्वमङ्गीकुर्वतस्तत्प्रवर्तकत्वानभ्युपगमस्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—कथं चेति । न हि प्रवर्तकत्वमुदासीनस्य युक्तमुदासीनत्वव्याघातादित्यर्थः । पञ्चदृष्टान्त विघटयति—पञ्चुरपीति । पुरुषस्य प्रस्पन्दप्रयत्नव्यापारराहित्यं वक्तुं हेतुद्वयम् । अयस्कान्तदृष्टान्तेन स्वगतव्यापारमन्तरेणापि पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । अयस्कान्तसंनिधावयोवत्कदाचिदेव संनिधौ सत्यपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अयस्कान्तस्येति । परिमार्जनादीत्यादिशब्देन मुखाभिमुख्यसपादनं संगृहीतम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलितमाह—इत्यनुपन्यास इति । किं च प्रवर्तकप्रवर्तकभावस्य संबन्धसापेक्षत्वात्प्रधाननिमित्तो वा पुरुषनिमित्तो वा तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा संबन्धस्तयोरिति विकल्पयति—तथेति । सति विकल्पत्रये संबन्धानुपपत्तिरिति संबन्धः । नाऽऽद्य इत्याह—प्रधानस्येति । न द्वितीय इत्याह—पुरुषस्येति । न तृतीय इत्याह—तृतीयस्येति । प्रधानस्याचेतनत्वाद्दृश्यत्वे पुरुषस्य चेतनत्वाद्द्रष्टृत्वे योग्यताऽस्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृदृश्यभाव एव संबन्धस्तयोरि-

[अ० २ पा० २ सू० ८-९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि ६२७
 (सांख्यानमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वसंग्रहणम्, अधि० १)

योग्यतानिमित्तं च संबन्धे योग्यत्वानुच्छेदादनिर्षेक्षमसङ्गः ।
 पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरू-
 पव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्य-
 तिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तम-
 सामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं
 सा प्रधानावस्था । तस्यापवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्र-
 णाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्य-
 चित्सोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न
 स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् । अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नावमनन्तरो

त्याशङ्क्याऽऽह—योग्यतेति । किं च यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिपक्षे विकल्प्यार्था-
 भावो दर्शितस्तथा पुरुषसंबन्धात्प्रधानप्रवृत्तिपक्षेऽपि भोगो वा फलमपवर्गो वा द्वयं
 वैत्येवं विकल्प्यार्थाभावो वक्तव्य इत्याह—पूर्ववच्चेति । नन्वयस्कान्तदृष्टान्तावष्ट-
 म्येन भवताऽपि परमात्मा कूटस्थनित्य एव प्रवर्तकोऽभ्युपगतस्तथा चोक्तैर्नीत्या त्वत्प-
 क्षोऽपि न सिध्यति तत्राऽऽह—परमात्मनस्त्विति । अतिशयः सांख्यामिमतात्पु-
 रुषादिति शेषः ॥ ७ ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकी पुरुषसंनिधेर्वा न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं कस्यचिद्गुणस्य
 प्राधान्यं कस्यचिद्गुणसर्जनत्वमित्यापि वैषम्यमभ्युपगतं स्वतः परतो वा न संभवती-
 त्याह—अङ्गित्वेति । चकारसूचितां प्रतिज्ञां प्रकटी करोति—इतश्चेति । पञ्चम्यर्थ-
 मेव दर्शयन्प्रधानावस्थामनुवदति—यद्गीति । सा च कूटस्था वा विकारिणी वेति
 विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—तस्यामिति । अनपेक्षस्वरूपाणां परस्परानपेक्षाणां गुण-
 प्रधानत्वहीनानामङ्गाङ्गित्वायोगात्कार्यानुत्पत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—बाह्य-
 स्पेति ॥ ८ ॥

गुणानामनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्यत्रासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—अन्य-
 थेति । तत्रान्यवानुमितौ चेति भागं पूर्वपक्षत्वेन व्याकरोति—अथापीति । निरपे-

दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा
अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभा-
वोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां
स्वभावोऽभ्युपगम्यते । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः ।
तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैपम्योपगमयोग्या एव गुणा अवति-
ष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य “ज्ञशक्तिवियोगात्” रचनानु-
पपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनु-
मिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत
उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैपम्योपगमयोग्या अपि
गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैपम्यं भजेरन् ।
भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैपम्यं भजेरन्निति
प्रसज्येत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ (१)

परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानमभ्युपगमः । क्वचित्सप्तेन्द्रिया-

क्षेपु गुणेषु गुणप्रधानभावानुपपत्तावपीति यावत् । गुणानामङ्गाङ्गित्वानुपपत्त्या महदा-
दिकार्यानुत्पत्तिरूपो दोषो यथा न भवति तथा मिथोनपेक्षत्वलक्षणस्वभावादन्यथा
प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षानैव कल्पयामोऽतो न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम् ।
प्रकारान्तरेण कल्पनामेव प्रकटयति—न हीति । तेषां मिथः सापेक्षत्वे विकारित्वे
च तुल्यं प्रमाणासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कार्येति । तथाऽपि कथं मिथः सापेक्षत्वं
विकारित्वं वा गुणानामिति तत्राऽऽह—यथा यथेति । अपसिद्धान्तं शङ्कित्वो-
क्तम्—चलमिति । उक्तोपगमफलमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य ज्ञशक्तिवि-
योगादित्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—एवमिति । येन येन विना कार्यं नोपपद्यते तत्त-
दापि तद्वशादेवानुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञेति । अनन्तरोक्तदोषनिरासं स्वीकृत्य
व्यवहितदोषापत्तिमुक्त्वा संप्रत्यङ्गीकारं त्यजति—वैपम्येति । विपक्षे दण्डमाह—
भजमाना वेति । अनन्तरो दोषो महदादिकार्योत्पादायोगः ॥ ९ ॥

इतश्चासंगतं सांख्यमतमित्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं विभजते—परस्पररेति ।
विरोधमुदाहरति—क्वचिदिति । त्वन्नात्रमेव धीन्द्रियमनेकरूपादिधीसमर्थं कर्मेन्द्रि-

[अ० २ पा० २ सू० १०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५२९
 (सांख्यानमतप्रधानस्य जगद्वैतुत्वखण्डनम्, अधि० १)

प्यनुक्रामन्ति कचिदेकादश । तथा कचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुप-
 दिशन्ति कचिदहंकारात् । तथा कचिन्नीप्यन्तःकरणानि वर्ण-
 यन्ति कचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या
 विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादपि “ असमञ्जसं ”
 सांख्यानानां दर्शनमिति । अत्राऽऽह । तन्वापनिपदानामप्यसम-
 ज्ञसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावात्तन्मभ्युपगमात् । एकं
 हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छ-
 तामेकस्यैवाऽऽत्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावि-
 त्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्याऽऽत्मनो
 विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति
 तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । न
 औप्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष
 उपपद्यते । योऽपि जलतरङ्गवीचीफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि

पाणि पञ्च मनश्चेति सप्तन्द्रियाणीत्यर्थः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येकादशं
 मन इत्येकादशेन्द्रियाणीत्याह—कचिदिति । प्रकारान्तरेण विप्रतिषेधमाह—तथेति ।
 तन्मात्रा भूतसूक्ष्माणि बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीण्येकमिति बुद्धिरेवोच्यते । मिथोवि-
 रोधसमाप्ताविति शब्दः । विप्रतिषेधशब्दस्यार्थान्तरमाह—प्रसिद्ध इति । सांख्यवाद-
 स्योक्तनीत्या भ्रान्तिमूलत्वात्तदीयन्यायविरोधो न समन्वयस्येत्युपसंहरति—तस्मा-
 दिति । सांख्यसमयस्यासामञ्जस्यादुपेक्षणीयत्वे प्रतिबन्ध्या सांख्यश्चोदयति—अत्रेति ।
 चोद्यं विवृणोति—नन्विति । सिद्धान्तस्यासामञ्जस्ये हेतुमाह—तप्येति । हेतुं साध-
 यति—एकं हीति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरेकात्कुतस्तदैक्यं तत्राऽऽह—सर्वेति । तदपि
 कथं तत्राऽऽह—सर्वस्येति । न च तावेकस्य युक्तौ परसमवेतक्रियाफलशालि हि
 कर्म ततस्तापकात्तप्यस्य भेदोऽन्यथा तद्भावायोगात्तदयोगे च व्यवहारे विरोधादयुक्तं
 त्वन्मतमित्यर्थः । एकस्यैवाऽऽत्मनश्चेतनाचेतनात्मत्वात्तप्यतापकव्यवहारसिद्धौ नासामञ्ज-
 स्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । किं तयोरात्मरूपत्वं तद्धर्मत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं
 प्रत्याह—स इति । द्वितीयेऽपि तयोः स्वरूपान्तर्भावो बहिर्भावो वा । प्रथमे प्रागुक्त-
 दोषानुपक्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । औप्यप्रकाशयोः स्वरूपत्वात्ताभ्यां
 दीपस्यानिर्मोक्षेऽपि तप्यतापकयोर्वीचीतरङ्गादिवद्धर्म्यन्तर्भावाद्धर्मिणस्ताभ्यां पृथक्त्वा-
 न्निर्मुक्तिरिति पक्षान्तरमाशङ्क्याऽऽह—योऽपीति । वीचीतरङ्गादीनां जलधर्मत्वेऽपि

१ ट. म. 'मुच्येतेति । २ घ. ट. 'र्मस्य । ३ ठ. ड. 'त्मना तप्य' । ४ ठ. ड. 'ये त' ।
 ५ ४ ८ 'दमनि' ।

जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धथायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा ह्यर्था चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते । यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद्यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्याद्यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति । अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथाऽर्थस्याप्यर्थत्वं न स्याद्यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । संबन्धि-शब्दौ हेतावर्था चार्थश्चेति । द्वयोश्च संबन्धिनोः संबन्धः स्यान्नैकस्यैव । तस्माद्भिन्नावेतावर्थाऽर्थिनौ । तथाऽनर्थानर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणो-भाभ्यां संबध्यते । तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभाव-

तेभ्यो जलं पृथगिष्टं तथा तप्यतापकयोरात्मधर्मत्वेऽपि ताम्यामात्मा पृथगिति योऽपि मोक्षसंभावनार्थमुपन्यासस्तत्रापि जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षस्तेषां तत्संबन्धित्वे-नाऽऽविर्भावादिना सदा सत्त्वात्तथाऽऽत्मन्यपि तप्यतापकयोरुद्भवादिना नित्यत्वा-दात्मनस्ताम्यामनिर्मोक्षान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यमित्यर्थः । कर्मकर्तृत्वात्तप्यतापकयोर्भिन्नत्व-त्प्रसिद्धत्वादपि तयोर्भिन्नत्वमित्याह—प्रसिद्धश्चेति । लौकिकी प्रसिद्धिं प्रकृत-यति—तथा हीति । अर्थी तप्यस्तापकश्चार्थस्तयोर्भेदे तावदनुभवमाह—अर्थीति । तत्रैव युक्तिमाह—यदीति । तयोर्भेदानुपगमेऽर्थस्यार्थिमात्रत्वमर्थिनो वाऽर्थमात्रत्वं नाऽऽद्य इत्याह—यस्येति । नित्यप्राप्तेऽर्थे नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । दाष्टान्तिकं विवक्षन्नाह—अप्राप्ते हीति । स्वरूपत्वेन प्राप्तेऽर्थे नार्थिनोऽर्थित्वमिति शेषः । एवमर्थस्यार्थिमात्रत्वं नेत्युपसंहरतुमिति शब्दः । अर्थिनोऽर्थमात्रत्वं प्रत्याह—तथेति । अर्थिनोऽर्थानतिरेके सतीति यावत् । अर्थिवदिति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । इष्टा-पत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । अर्थस्य स्वार्थत्वे शेषत्वधीविरोधः स्यादित्यर्थः । इत-श्चार्थार्थिनोर्भिन्नतेत्याह—संबन्धीति । तथाऽपि कथं भिन्नत्वं तत्राऽऽह—द्वयोश्चेति । अर्थार्थिभेदमनुभवयुक्तिसिद्धं निगमयति—तस्मादिति । अर्थार्थिनोरुक्तन्यायमनर्थानर्थि-नोरापि संचारयति—तथेति । अर्थार्थिवत्तावपि भिन्नावेवेति संबन्धः । अर्थानर्थयोर्भेदमु-दाहरति—अर्थिन इति । तर्हि कथमेकस्यैव विरुद्धधर्मद्वयं तत्राऽऽह—ताभ्यामिति । तप्यतापकयोर्भिन्नत्वप्रसिद्धिमुपक्रम्यान्यदेवोक्तम् । न चानर्थानर्थिनोस्तप्यतापकत्वेऽपि तदर्थार्थिनोरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तप्यतापकयोर्भिन्नत्वमुपपाद्य विपक्षे मोक्षा-

[अ० २ पा० २ सू० १०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५३१
 (सांख्यान्युक्तप्रधानस्य जगद्धेतुत्वसण्डनम्, अधि० १)

प्यर्थानर्थानर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य एकः
 पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां
 मोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि
 कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अब्रुच्यते । नैकत्वादेव तप्यतापक-
 भावानुपपत्तेः । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्यो-
 न्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् । न त्वेतदस्त्येकत्वादेव ।
 न ह्यग्निरेकः संस्वप्तात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्य-
 प्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च । किं कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मि-
 स्तप्यतापकभावः संभवेत् । क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति ।
 उच्यते । किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति ।
 ननु तस्मिन्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य । यदि हि
 देहस्यैव तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय

सिद्धिं पूर्वोक्तमुपसंहरति—इति तयोरिति । त्वन्मतेऽपि भिन्नयोरेव तप्यतापकयोर्विची-
 तरङ्गादिवदुद्भवाभिपवाभ्यां नित्यत्वात्कृतो मुक्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षे स्वपक्षे मोक्षसि-
 द्धिमाह—जात्यन्तरेति । नन्वविवेकस्तप्यतापकयोः संयोगे हेतुस्तस्य विवेकान्निवृ-
 त्तिरिति मेते नित्यादागन्तुकाद्वा ततस्तान्निवृत्तिराद्ये सदा मुक्तेः संसारभावः । द्वितीये
 त्वागन्तुकस्य विवेकस्यानाद्यथातिशये पुंस्यसंभवः । न च सत्त्वस्यैवासौ तस्यैव सम्य-
 ग्धिया मोक्षो बन्धश्च तदभावादिति पुंसो द्वयामावापातान्मैवं बुद्धिस्तत्त्वस्थावपि बन्ध-
 मोक्षौ घोद्भूगताविव जयपराजयौ स्वामिनि पुंस्युपचरितौ तस्य बुद्धिसत्त्वाविभागापत्त्या
 तत्फलभोक्तृत्वादिति मत्वाऽऽह—स्यादपीति । अनिमोक्षप्रसक्तेरयुक्तमौपनिषदं मत-
 मिति प्राप्तमनूद्य समाधिसत्त्वं सूचयति—अत्रेति । वस्तुत्वं तप्यतापकयोरुपेत्यानिमोक्षो
 विवक्ष्यते भ्रान्तित्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्च-
 यति—भवेदिति । विषयविषयिभावं तात्त्विकमिति शेषः । ऐक्ये तात्त्विको विषय-
 विषयिभावो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । कैमुतिकन्यायार्थं सत्यपीत्युक्तम् ।
 किमु कूटस्थे ब्रह्मणीत्यत्राऽऽक्षेपार्थं किंशब्दः । द्वितीयमवलम्बयितुं शङ्कयति—
 केति । बाह्यस्याऽऽन्तरस्य वाऽऽश्रयस्तप्यतापकत्वस्य पृच्छयते प्रथमं प्रत्याह—
 उच्यत इति । द्वितीयमादाय शङ्कते—नन्विति । साऽपि लिङ्गदेहस्यैव स्यादि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । कल्पितात्मत्वलिङ्गगामित्वेनाऽऽन्तरस्य तस्य भ्रान्ति-

साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते । देहाभावेऽपि केवलस्य
चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा । न च त्वयाऽपि तस्मिन्नाम विक्रिया
चेतयितुः केवलस्येष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वमशुद्ध्या-
दिदोषप्रसङ्गात् । न च तस्मैरेव तस्मिन्भ्युपगच्छसि कथं तवापि
तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेन्न ताभ्यां
चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत
इवेति चेत्परमार्थतस्मिन् नैव तप्यत इत्यापततीवशब्दप्रयोगात् ।
न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय । न हि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता
सविषो भवति । सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति ।
अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युप-
गन्तव्यमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिदुच्यते । अथ पारमा-
र्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्माक्षः

मात्रत्वमभ्युपेतमित्याह—उच्यत इति । यत्तु लिङ्गस्य नाशित्वात्तद्गततप्यतापक-
त्वस्य स्वयमेव नाशाद्धेत्वनुष्ठानानर्थक्यमिति तन्न । लिङ्गस्य यावदात्मभावित्वेनामु-
क्तेरवस्थानादित्याशयेनाऽऽह—देहेति । किं च सांख्यस्यापि तप्यतापकत्वमाविद्यं
पारिशेष्यसिद्धं तस्मिन् तन्मते केवलस्य वा चेतनस्य संहतस्य वा तस्मैर्वा सत्त्वस्य वा
नाऽऽद्य इत्याह—न चेति । न द्वितीय इत्याह—नापीति । न तृतीय इत्याह—न
चेति । न च केवलस्य देहस्यैव तस्मिन्नाचेतनस्य देहस्येत्युक्तत्वादित्याक्षिपति—कथ-
मिति । चतुर्थं शङ्कते—सत्त्वमिति । तयोस्तप्यतापकत्वे तद्विवृत्तये हेत्वनुष्ठानं पुंसो
न स्यादित्याह—नेति । सत्त्वरजोम्यामविवेकात्तस्यापि तसिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
ताभ्यामिति । आत्मनस्तप्तेः सत्त्वे प्रतिविम्बितत्वाद्युक्ता तस्मिरिति शङ्कते—सत्त्वेति ।
किमिवशब्दस्याऽऽभासोऽर्थः सादृश्यं वा । प्रथमं प्रत्याह—परमार्थ इति । क्वचि-
द्विशब्दस्य सादृश्येऽपि प्रयोगादिहापि तथेति द्वितीयं शङ्कित्वाऽऽह—न चेदिति ।
चेतनस्य तप्यत्वं कल्पितमकल्पितं वोपेत्येवशब्दः सादृश्ये प्रयुक्तः । नाऽऽद्यो वस्तु-
तोऽतप्यत्वे सादृश्यस्यार्कित्करत्वादित्यर्थः । कथामिवशब्दस्योक्तसादृश्यस्यार्कित्-
त्करत्वं तप्यमानसादृश्ये तप्यमानत्वयोगात्तत्राऽऽह—न हीति । पारिशेष्यं निगम-
यति—अतश्चेति । परमते तप्यतापकत्वस्याऽऽविद्यत्वे किं ते जातं तदाह—नैव-
मिति । अनिर्वाच्यत्वेनाऽऽविद्यत्वं तप्यत्वस्य मया नेष्टमिति कल्पान्तरमाह—अथेति ।
तस्मिन्क्रियायास्तत्संबन्धस्य च वस्तुत्वाज्ञानादनिवृत्तेर्न मुक्तिरित्याह—तवैवेति । सुत-

[अ० २पा० २सू० १०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५३३
 (साख्यान्युमतप्रधानस्य जगद्वेतुत्वखण्डनम्, अधि० १)

प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तप्यतापकशक्तयो-
 न्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्श-
 ननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चाऽऽत्यन्तिको मोक्ष उप-
 पन्न इति चेत् । न । अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् ।
 गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोप-
 रम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरि-
 हार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च
 विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्व-
 श्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र
 यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः
 परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥ (१)

प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निरा-

रामित्युक्तमतिशयमाह—नित्यत्वेति । प्रधान तापकम् । साख्यः स्वपक्षे मोक्षसिद्धिं
 शङ्कते—तप्येति । निमित्तेनादर्शनेन सह वर्तत इति सनिमित्तः प्रकृतिपुरुष-
 योगस्तदपेक्षत्वादात्मनि तप्तेर्निमित्तनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिनित्यत्वेऽपि
 सर्वात्मना तापक्षयलक्षणो मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः । अदर्शनस्याभावस्य नित्यत्वाद-
 निवृत्तेस्तत्त्वान्तरेषु चानन्तर्भावात्तमस्यन्तर्भावमभ्युपेत्य प्रत्याह—नेति । उद्भूतेन तमसा
 तप्यतापकयोः संबन्धोपपत्तेस्तत्त्वधिया तमसोऽभिभवे संबन्धाभावाद्बन्धध्वस्तिरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—गुणानां चेति । परपक्षे मोक्षसिद्धिं प्रसाध्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह—
 औपनिषदस्येति । अनिर्मोक्षाशङ्का नेति संबन्धः । सा किं हेत्वभावाद्वा तप्यताप-
 कयोः स्वाभाविकत्वाद्वा । नाऽऽद्य इत्याह—आत्मेति । न द्वितीय इत्याह—एक-
 स्येति । तप्यतापकयोस्त्वाभाविकत्वेऽपि विकारोपाधिकयोरुद्भवादिना नित्यत्वादिनि-
 र्मोक्षाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—विकारेति । आत्मैक्योपगमे कथं दृश्यमानं तप्यता-
 पकत्वं न स्वप्नेकस्मिन्नेवार्थाधित्वादि युक्तमित्याशङ्क्य काल्पनिके व्यावहारिके तस्मि-
 न्नानुपपत्तिरित्याह—व्यवहारे त्विति ॥ १० ॥ (१)

वृत्तं कीर्तयति—प्रधानेति । तस्य भ्रान्तिमूलत्वात्तदीययुक्तिविरोधः समन्वयस्य ना-
 स्तीत्युक्तमित्यर्थः । वैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—परमाण्विति । तस्य भ्रान्तिमूलत्वो-
 क्त्या तदीययुक्तिविरोधो निरस्यः समन्वयस्येत्यर्थः । तन्निराकरणस्यास्मिन्नधिकरणेऽभा-

कर्तव्यः । तत्राऽऽदौ तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रे-
क्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः ।
कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्त-
रमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विप-
र्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपग-
म्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तददर्शनात्तु न
चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव
प्रक्रियया व्यभिचारयति—

वात्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसंबन्धेऽपि प्र-
धानगुणानन्वयान्न चेज्जगत्तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तत्प्रकृतिकमपि
स्यादित्यवान्तरसंगतिलाभादिहेदमधिकरणमिति भावः । स्वपक्षदोषसमाधिद्वारा समन्व-
यदृढीकरणादध्यायादिसंगतयः । तत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयस्तस्य
वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन विरोधोऽस्त्युत नेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वप-
क्षमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे वैशेषिकानुमानविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते
तदविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । तदीयानुमानं ब्रह्मकारणनिराकरणपरं दर्शयितुं
तदभ्युपगममभिनयति—कारणेति । समवायिकारणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यप-
दम् । गुणशब्दोऽसाधारणगुणार्थः । साधारणगुणानामारम्भकत्वेऽपि समवायिकारण-
स्थत्वानियमात् । कार्यस्य द्रव्यविशेषणं कार्यान्तरे तदनारम्भात् । गुणाश्च गुणान्तर-
मित्यत्रान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—शुक्लेभ्य इति । ब्रह्मचैतन्यं न द्रव्यसमवायिकारण-
विशेषगुणः समानजातीयविशेषगुणानारम्भकत्वात्संयोगवदित्याभिप्रेत्याऽऽह—तस्मा-
दिति । न च चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वासिद्धेः सिद्धसाध्यता ज्ञानीतिवदहं ज्ञान-
मित्यदृष्टेस्तद्गुणत्वस्पाष्ट्यादिति भावः । घटः स्फुरतीति सामानाधिकरण्याद्घटादेस्तद्गु-
णत्वसिद्धेरसिद्धिरित्याशङ्क्य जनयितृव्यापारविषयतया घटो जायत इतिवत्प्रकाशयि-
तृव्यापारकर्मतया सामानाधिकरण्यं न तद्गुणत्वादित्यसिद्धिं समुद्धरति—तदिति ।
ब्रह्म न द्रव्योपादानं तुल्यजातीयारम्भकविशेषगुणानाधारत्वादिगादिवदिति भावः ।
स्मृतिपादे निरस्तमनुमानं किमिति पुनः शङ्कितमित्याशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽ-
पि व्यभिचारे परप्रक्रियासिद्धेऽप्येव पारिमाण्डल्यादिषु तमिदानीं दर्शयतीति विशेष-
माह—इममिति ।

(असदृशोद्भवे कणाददृष्टान्तस्यास्तित्वम् , अधि० २)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥(२)

एषा तेषां प्रक्रिया । परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्ध-
कार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणौश्च तिष्ठ-
न्ति । ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्य-
णुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गु-
णान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्यणुकमारभेते तदा परमाणुर्गता
रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते ।

तदर्थं सूत्रमुदाहरति—महदिति । यथा महद्दीर्घं च द्यणुकं ह्रस्वेभ्योऽ-
णुभ्यश्च द्यणुकेभ्यो जायते । वाशब्दश्चार्थः । यथा च परिमण्डलाम्बां परमा-
णुम्बां द्यणुकमपरिमण्डलमुत्पद्यते तथा चेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतनं स्यादिति सूत्रा-
र्थः । इममर्थं स्फुटीकर्तुं परकीयप्रक्रियामनुवदति—एषेति । तत्र प्रलयावस्थामुपन्य-
स्यति—परमाणव इति । चतुर्विधेषु तेषु प्रामाणिकसंमतिं सूचयति—किलेति ।
ल्यहेतुकर्मोद्देशिकावस्था कंचित्कालमित्युक्ता । तत्र सर्वकार्यलयेऽपि पाकजपरमाणुगुणा-
नामवस्थानमास्थायोक्तम्—रूपादिमन्त इति । पार्थिवपरमाणूनां चतुर्गुणत्वमाप्यप-
रमाणूनां त्रिगुणत्वं तैजसपरमाणूनां द्विगुणत्वं वायवीयपरमाणूनामेकगुणतेति विभाग-
माह—यथेति । परमाणुमात्रवृत्तिपरिमाणं दर्शयति—पारिमाण्डल्येति । तेषामार-
म्भक्रममाह—ते च पश्चादिति । सर्गहेतुकर्मोद्भवावस्था पश्चादित्युक्ता । समवायिका-
रणं परमाणुनुक्त्वा निमित्तकारणमाह—अदृष्टादीति । आदिशब्देनेश्वरप्रयत्नाद्यु-
च्यते । असमवायिकारणमाह—संयोगेति । अदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म त-
तोऽप्यन्तरसंयोगाद्द्यणुकमारभ्यते । न च परमाणवो बहवः संयुक्ताः सहस्रा कार्या-
रम्भकाः परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्दटोपगृहीतपरमाणुवत् । न च तेषामपि घटारम्भक-
तया साध्यवैकल्यं घटमङ्गे कपालादीनामनारब्धत्वादणूनां चातीन्द्रियत्वात्सर्वानुपल-
ब्धिप्रसङ्गात् । न च द्वावपि परमाणू कार्यान्तरम्भकौ परमाणुत्वे सति द्वित्वाद्दटोपगृ-
हीतपरमाणुद्वयवदिति युक्तं साध्यवैकल्यात् । द्यणुकानि च त्रीणि संभूय द्यणुकमुत्पा-
दयन्ति तदनन्तरमारम्भकसंख्यानियमो नेति भावः । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्त इति
सूत्रार्थमुक्त्वा गुणाश्च गुणान्तरमिति सूत्रार्थमाह—कारणेति । कतिपयकारणगुणा-
नामारम्भकत्वं सर्वेषां वेति वीक्षायामाद्यं व्युत्पादयति—यदेति । कल्पान्तरं दूष-

१ क. द. म. 'णास्तिष्ठ' । २ ट. 'गतह' । ३ ठ. ड. 'या प' । ४ ख. च 'हरस्वप' ।
५ क. ख. 'णिकी स' । ६ क. ख. 'रणप' । ७ घ. 'यार' ।

परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपर-
मारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह-
स्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदाऽपि द्वे द्व्यणु-
के चतुरणुकमारभते तदाऽपि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्ला-
दीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वहस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि
नैवाऽऽरभते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् ।
यदाऽपि वहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो
वा परमाणुः कार्यमारभते तदाऽपि समानैषा योजना । तदेवं
यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते मह-
दीर्घं च द्व्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह-
स्वाच्च सतो महदीर्घं च द्व्यणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वम् । एवं
चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नम् ।
अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाऽऽक्रान्तं कार्यद्रव्यं

यति—परमाण्विति । अभ्युपगममेव साधयति—अणुत्वेति । इतश्च कतिपयगुणा-
नामेवाऽऽरम्भकत्वमित्याह—यदाऽपीति । द्व्यणुकेऽधिकरणे द्विशब्दस्य भावप्रधान-
त्वाद्द्वे द्वित्वे ते स्वाश्रयाणां चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तदारम्भके विव-
क्ष्येते । न हि द्वित्वद्वयं हित्वा तदाधाराणां द्व्यणुकानामारम्भकत्वम् । अथ वाऽणुक-
मिति द्व्यणुकमुक्तं ते द्वित्वावच्छिन्ने यदा द्वित्वसंख्ययाऽवच्छिद्येते तदा द्वौ
घटाविति वद्द्वे द्व्यणुके इत्युक्ते द्व्यणुकचतुष्टयं संपद्यते । एवं चतुर्णां द्व्यणुकानां चतु-
रणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्गतानां गुणानां तुल्यजातीयारम्भकतेत्यर्थः । सर्वगुणानाम-
नारम्भकत्वे हेत्वन्तरमाह—अणुत्वेति । व्यवस्थितां वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्श्या-
व्यवस्थितां दर्शयति—यदाऽपीति । कारणगुणानां केषांचिदारम्भकत्वं न सर्वेषा-
मिति सर्वेषां तुल्यमित्याह—तदाऽपीति । व्यवस्थितामव्यवस्थितां च परप्रक्रिया-
भूत्वा सूत्रं व्याकुर्वन्व्यभिचारमाह—तदेवमिति । तत्र तस्यां प्रक्रियायामेव-
मुक्तप्रकारेणेति यावत् । अव्यवस्थितप्रक्रियामाश्रित्याक्तं महदित्यादि । वाशब्दोऽ-
नुक्ताणुह्रस्वकार्यसमुच्चयार्थ इति व्याचष्टे—यथा वेति । नाणु जायते नापि ह्रस्वं
जायते द्व्यणुकादिति योजना । पारिमाण्डल्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे
दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दृष्टान्तवैषम्यं चोदयति—अथेति । जगत्यपि तुल्यं

[अ० २पा० २सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५३७
 (अष्टशोद्धवे काणादृष्टान्तस्यास्तित्वम्, अधि० २)

अणुकादीत्यतो नाऽऽरम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादी-
 नीत्यभ्युपगच्छामि । न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत
 आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चैतनान्तरं
 नाऽऽरभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति
 चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैपम्यात्मा-
 प्रोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति । मैवं संस्थाः । यथा कारणे
 विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्य-
 स्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं
 पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक्परिमाणान्तरार-
 म्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्य-
 द्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च
 परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वस-
 मानजातीयं परिमाणान्तरं नाऽऽरभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहे-
 तुत्वाभ्युपगमात् । “कारणवद्भुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च

विरोधिगुणाक्रान्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । अचेतनायाश्चेतनाविरोधिण्या
 जगति भावाच्चेतनायाः सजातीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । विशेषगुण-
 त्वाच्चेतनायाः, साधारण्यात्पारिमाण्डल्यादेवैपम्य मत्वा तत्फलमाह—तस्मादिति ।
 ज्ञानवानस्मीति प्रत्ययस्य बुद्धिवृत्त्युपधानाधीनत्वाच्चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वा-
 सिद्धौ विशेषगुणत्वस्य दूरापेतत्व मत्वा विवक्षिताशो दृष्टान्तसिद्धिरित्याह—मैव-
 मिति । न स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्व किं तु विरोधिगुणसन्निपातात् ।
 चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । उत्पन्न परिमाणान्तरं
 विरोधि भवतीति किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वकार्यं पारिमाण्डल्यादि नाऽऽरभते ततः
 स्वभावादेव तस्यानारम्भकतेति भाव । जायमान द्रव्य परिमाणवदेव जायते तेनानव-
 काशादनारम्भकत्व पारिमाण्डल्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह—आरब्धमिति । परिमाणादि-
 गुणारम्भे कार्यद्रव्यस्य समवायित्वेन पूर्वभावित्वधौव्ये प्रागेव तदारम्भात्पारिमाण्डल्या-
 देरारम्भकत्वावकाशोऽस्तीत्यर्थः । अणुत्वाद्यारम्भे व्यापृतत्वात्पारिमाण्डल्यादे सजा-
 तीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरस्येति ।
 कथमन्यहेतुत्व तत्राऽऽप्तोक्तिमुदाहरति—कारणेति । बहुभिर्गुणैरारब्धे अणु-

१ क 'काशतो' । २ ज. 'दीन्यभ्यु' । ३ क. समत्वा' । ४ अ ट. 'दीन्यत' । ५ इ. ज.
 'तत्त्वोप' । ६ क इ. 'क्षितऽशो' ।

महत् ” [वै० सू० ७-१-९] “ तद्विपरीतमणु ” [वै० सू० ७-१-१०] “ एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ” [वै० सू० ७-१-१७] इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च संनिधान-
विशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवाऽऽरभन्ते न पारिमाण्ड-
ल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव
कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव
पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया धीपीति द्रष्ट-
व्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समान-
जातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति
चेत् । न । दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् ।

कादौ यन्महत्त्वं तस्य व्यणुकगतं बहुत्वमसमवायिकारणं कार्यद्रव्यं समवायिकारणम् ।
यत्पुनरयःपिण्डेन पञ्चाशत्पलेनाऽऽरब्धं कार्यं तावत्पलमुपलभ्यते तन्महत्त्वे पिण्डस्य
प्रचयः संयोगविशेषो हेतुः । महद्भिरवयवैरारब्धे पटे यन्महत्त्वं तस्य कारणमहत्त्वं
हेतुरिति त्रिम्यः कारणेभ्यो महत्त्वमित्यर्थः । यत्कारणबहुत्वादिभ्यो महत्त्वं व्यणुकादौ
जातं ततो विपरीतं व्यणुकगतमणुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुनिष्ठद्वित्वासमवायिकार-
णादुत्पद्यते तदाह—तदिति । द्वित्वमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यो यथासंभवं ह्रस्वत्वदीर्घत्व-
योरुत्पत्तिरित्याह—एतेनेति । समस्तेन प्रकारेणेति यावत् । ननु पारिमाण्डल्यादीनि
संयोगादिभिर्व्यवहितानि कार्यद्रव्ये, समानजातीयानारम्भकाणि प्रचयादयस्तु कारण-
स्थास्तन्निष्ठकार्यद्रव्यस्य संनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाद्यारम्भकास्ततो न स्वभावादनारम्भ-
कत्वं पारिमाण्डल्यादीनामिति तत्राऽऽह—न चेति । गुणो गुणिनि संभवेतो व्याप्योऽ-
व्याप्यो वा सर्वथा कारणस्थत्वं गुणानां कार्यारम्भे निमित्तम् । न च निरवयवाणुगु-
णानां संनिधिरसंनिधिर्वाऽऽरम्भोपयोगी संभवतीति भावः । परिशेषसिद्धमर्थमाह—
तस्मादिति । दृष्टान्तमुपसंहस्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तथेति । किं च कारण-
गुणाः सजातीयानामेवाऽऽरम्भकाः किंवा विजातीयानामपीति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—
संयोगाच्चेति । चेतनं ब्रह्म द्रव्यं जगतोऽचेतनस्य न समवायिकारणमिति प्रकृते चेत-
नमप्यचेतनोपादानं दृष्टमिति दृष्टान्ते वक्तव्ये संयोगगुणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्कते—
द्रव्य इति । अद्रव्यादपि संयोगाद्यथा द्रव्यं जायते तथा चेतनाच्चेतनं स्यादित्येतावन्मा-
त्रमिष्टमित्याह—नेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्ये नास्ति मानमित्याह—

[अ० २ पा० २ सू० ११] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५३९
 (असदशोद्धवे काणादरुद्रान्तस्यास्तित्वम्, अधि० २)

न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाहरणं
 “प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पश्चात्प्रकृतं न विद्यते”
 [वै० सू० ४-२-२] इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः
 समवयवसंयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु
 समवयवच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि शरीरं तस्मान्न
 पाश्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति । गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरी-
 रम् । “ दृश्यते तु ” [ब्र० सू० २-१-६] इति चात्रापि विल-
 क्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम् । नेति ब्रूमः ।
 तत्सांख्यं प्रत्युक्तमेतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समा-
 नन्यायतया कृतः “ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ”
 [ब्र० सू० २-१-१२] इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशे-
 पिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः
 ॥ ११ ॥ (२)

न चेति । न केवलमयमस्माकमनियमो भवतामपीत्याह—सूत्रेति । सूत्रं व्याचष्टे—
 यथेति । कथमिदं सूत्रं नियमपङ्क्तोपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति । कारणस्थवि-
 शेषगुणानां कार्ये तुल्यारम्भकत्वं न गुणमात्रस्येत्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यते त्विति ।
 तन्तुगतशीलपीतादिरूपाणां विशेषगुणानामपि तत्कार्ये पटे विजातीयचित्ररूपारम्भक-
 त्वाम्युपगमात्त्रायमपि नियम इति भावः । तर्हि गतार्थत्वादिदमधिकरणमनारभ्यमिति
 शङ्कते—नन्विति । निराकार्यभेदोत्र पौनरुक्त्यमित्याह—नेतीति । तथाऽपि शिष्टा-
 परिग्रहाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—नन्विति । तत्र कारणं कार्यादूनपरिमाण-
 मिति नियमो निरस्तोऽत्र तु कारणविशेषगुणस्य कार्ये तुल्यारम्भनियमो निरस्यत इति
 सत्यपि पुनरुक्तिपरिहारे रीतिसाम्यकृतं जामित्वमुपेत्याऽऽह—सत्यमिति । तस्यैवे-
 त्यतिदेशस्येति यावत् । वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराड्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वसाधनप्र-
 क्रमः । तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वोक्ता तस्यानुगतं निदर्शनं परकीयहेतुव्यभि-
 चारीदाहरणं तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२)

१ क. ज. ड. घ. तु । २ क. ज. 'र दृश्यते त' । ३ क. ज. न. 'नैव त' । ४ क. ड. ज.
 न. 'कपरीक्षार' । ५ क. ख. घ. 'दादपो' । ६ क. 'रिशाश' ।

(परमाणुनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्, अधि० ३)

उभयथाऽपि न कर्मात्स्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तन्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित्सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वं चेदं जगद्विरिसमु-

वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयस्य प्रासङ्गिकविरोधं परिहृत्य तन्मतविरोधं परिहर्तुमारभते—उभयथेति । नास्य प्रासङ्गिकानन्तराधिकरणेन संगतिरिति मैन्वानः प्रधानं चेतनानधिष्ठितं न चेतकारणं तर्हि परमाणवस्तदधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन संगतिं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—इदानीमिति । वैशेषिकराद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वोक्त्या तदीययुक्तिविरोधं निराकृत्य समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रामाणिकपरकीयराद्धान्तविरोधे समन्वयस्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्प्रामाणिकत्वासिद्ध्या भ्रान्तेन तेन विरोधाभावे तत्सिद्धिरिति फलम् । परमाणुभिर्दृग्गुणादिक्रमेण चेतनाधिष्ठितैरारब्धं जगदिति वैशेषिकराद्धान्तो मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षमाह—स चेति । सामान्यतो दृष्टं वक्तुं व्याप्तिमाह—पटादीनीति । स्वानुगतैः स्वसमवायप्रतियोगिभिरित्यर्थः । मिथोसंयुक्ततन्वादीनां न पटाधारम्भकत्वमसमवाय्यभावादिति वक्तुं संयोगसचिवैरित्युक्तम् । यत्कार्यद्रव्यं तद्विशिष्टद्रव्यारब्धं यथा पटादीति व्याप्तिमुक्त्वाऽनुमानमाह—तदिति । तैः पटादिभिः सामान्यं कार्यद्रव्यत्वं तेनेति यावत् । किञ्चित्सावयवद्रव्यमिति क्षित्यादिचतुष्टयमुक्तम् । स्वानुगतैरित्यादि पूर्ववत् । तैस्तैर्द्रव्यैरिति वस्तुतश्चतुर्विधपरमाणुक्तिः । विमतं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्धेटादिवदित्यर्थः । कथमेतावता परमाणुसिद्धिस्तत्राऽऽह—स चेति । यत्किञ्चित्सावयवं द्यणुकपर्यन्तं तत्सर्वमेवमारब्धमित्यनुमानप्रवृत्तेरणुपरिमाणा निरवयवाः कार्यद्रव्येण पार्थिवत्वाद्दिना तुल्या नित्या बहवश्चाणवः सावयवानामारम्भकाः सिध्यन्तीत्यर्थः । अनाद्यनन्तत्वाज्जगतो हेत्वाकाङ्क्षाभावात् परमाणवस्तत्कारणमिति हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्सावयवत्वात्पटवदित्यर्थः । कार्यत्वेऽपि स्वभावादेवोत्पत्तेर्न कारणाकाङ्क्षेत्याशङ्क्य विमतं सकारणकं कार्यत्वात्सं-

[अ०२पा०२सू०१२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५४१
 (परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तयुक्तिविरुद्धत्वम्, आधि० ३)

द्रादिकं सावयवं सावयवत्वाच्चाऽऽद्यन्तवत् । न चाकारणेन
 कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभु-
 गभिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवना-
 ख्यान्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते ।
 तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासंभवाद्दिनश्यतां पृथि-
 व्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः । ततः
 सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्र-
 यमणुमण्वन्तरेण संयुज्जति ततो द्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते ।
 एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं सेन्द्रियमित्येवं
 सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्यणु-
 कादिगतानि रूपादीनि संभवन्ति तन्तुपदन्यायेनेति काणादा

मतवदित्याह—न चेति । तच्च किमित्याकाङ्क्षायां सावयवस्य स्वतोरूपपरिमाणार-
 म्यत्वदृष्टेरणवो मूलकारणमिति काणादोऽभिप्रेतवानित्याह—इत्यत इति । ते कति-
 विधा इति तत्राऽऽह—तानीति । चत्वारित्यवयवविभूताभिप्रायं पञ्चमभूतस्यावयवाभा-
 वात् । तेऽपि मूर्तत्वादनित्याः पटवदित्याशङ्क्याऽऽह—तेषां चेति । कारणविभागा-
 कारणविनाशाद्वा कार्यद्रव्यस्य नाशस्तदभावादणुनित्यत्वं तदभावश्चाणुपरिमाणतारतम्यं
 कचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानान्महत्त्वापकर्षवि-
 श्रान्तिभूमित्वेनाणूनां परतो विभागायोगादित्यर्थः । एकद्रव्यावशेषे प्रलयः स कथमने-
 कद्रव्यशेषे स्यादित्याशङ्क्य कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपन्नाशो लय इत्याह—स इति ।
 सृष्टिक्रममाचष्टे—तत इति । अदृष्टापेक्षमदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगापेक्षमिति यावत् । कर्मा-
 समवाधिकारणं कार्यमाह—तदिति । संयोगादसमवायिनो द्यणुकोत्पत्तौ द्यणुकेभ्य-
 द्यणुकादिजन्मेत्याह—तत इति । वायावृक्तं शिष्टे भूतत्रयेऽतिदिशति—एवमिति ।
 भूतोत्पत्तिवद्भौतिकोत्पत्तिमाह—एवमेवेति । द्रव्योत्पत्तिं निगमयति—एवमिति ।
 गुणोत्पत्तिक्रमं सूचयति—अपि च । उक्तसर्गक्रमस्यालौकिकत्वं वारयति—
 तन्त्विति । तन्तुभ्यः संयुक्तेभ्यो महान्पटो जायते तन्तुगताच्च रूपादेस्तत्र रूपादि
 दृष्टं तेन दृष्टान्तेनोक्तसर्गक्रमधीरित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—इति काणादा इति ।
 परमाणुमूलकारणत्वस्य प्राधानिकत्वादर्थादस्ति विरोधः समन्वयस्येत्येवं प्राप्तमनूद्य

मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् । अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वार्थं कर्म स्यात् । अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासंभवाच्चैवाणुष्वार्थं कर्म स्यात् । न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाऽऽद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत । तत्पुनरात्मसमवायि वा स्याद्गुणसमवायि वा । “उभयथाऽपि न” अदृष्टनि-

सिद्धान्तमाह—तत्रेति । यत्तावदणुभ्यः संयुक्तेभ्यो व्यणुकादिक्रमेण जगज्जन्मेति तत्राऽऽह—विभागेति । अस्तु तर्हि तेषु कर्मकृतः संयोगस्तत्राऽऽह—कर्मणश्चेति । तच्चाभ्युपगम्यते न वा । द्वितीयं प्रत्याह—अनभ्युपगम इति । यद्यणूनां संयुक्तानां जगदारम्भकत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्यार्थाद्विरोधो न तदस्ति । आद्ये सर्गे परमाणवो न संयुक्ताः कर्मशून्यत्वादात्माकाशवत्ते च कर्मशून्यास्तद्धेतुहीनत्वात्तद्वदित्यर्थः । आद्यकर्महेतोरिष्टत्वाद्धेतुत्वसिद्धिरिति कल्पान्तरमाशङ्क्य निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—अभ्युपगमेऽपीति । यथेदानीं देहचेष्टायां दृष्टं यत्नाख्यं निमित्तं तरुचलने पवनाभिघातः शरादेर्नोदनादि तथाऽणुष्वार्थकर्मोत्पत्तौ यदि किञ्चिद्दृष्टं निमित्तमित्यर्थः । अभिघातादीत्यादिशब्देन नोदनगुरुत्ववेगस्थितिस्थापका गृह्यन्ते । क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषोऽभिघातो यथोद्यमितनिपतितमुसलस्योल्लखलेन संयोगः । नोदनं तु संयुक्तस्य यत्नविशेषापेक्षः स एव संयोगो यथाक्षेपानुकूलयत्नापेक्षः संनद्धकरशरसंयोगो नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार इति विवेकः । तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालत्वान्नाऽऽद्यकर्महेतुतेत्याह—तस्येति । आदिसर्गे यत्नायोगं साधयति—न हीति । आत्ममनःसंयोगस्य तदा भावात्तन्निमित्तंप्रयत्नस्य कथमत्रायोगोक्तिस्तत्राऽऽह—शरीरेति । प्रयत्नोक्तन्यायेनाभिघाताद्यपि निरस्यति—एतेनेति । एतच्छब्दोक्तं स्फोरयति—सर्गेति । कल्पान्तरं शङ्कते—अथेति । दूषयितुं विकल्पयति—तत्पुनरिति । नडस्याऽऽत्मनोऽदृष्टाश्रयत्वमिच्छतामणवस्तथा किं न स्युरित्यणुसमवायि वेत्युक्तम् । कल्पद्वयमविशेषेण प्रत्याह—उभयथेति । अचेतनत्वेऽपि

[अ० २ पा० २ सू० १२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५४३
 (परमाणुनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्, अधि० ३)

मित्तमणुषु "कर्म" अवकल्पेतादृष्टस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतने-
 नानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायाम-
 भिहितम् । आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्याभवस्थायामचेतन-
 त्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो
 निमित्तं स्यात् । असंबन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां
 संबन्ध इति चेत्संबन्धसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामका-
 न्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्ना-
 णुष्वद्यं कर्म स्यात् । कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् ।
 संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं व्युत्पादि कार्यजातं न स्यात् ।
 संयोगश्चाणोरप्यन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा ।
 सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च ।
 प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् ।

कुतो न कर्मनिमित्ततेत्याशङ्क्य स्वतन्त्रं चेतनाधिष्ठितं वा तत्तथेति विकल्प्याऽऽद्यं
 निराह—न हीति । द्वितीये तज्जीवाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा नाऽऽद्य इत्याह—
 आत्मनश्चेति । नेतरस्तस्य नित्यसंनिहिततया कादानित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात्तत्रापि
 निमित्तान्तरकल्पनेऽनवस्थानादिति चकारार्थः । अणुसमवायित्वपर्यं विशेषतो निर-
 स्यति—आत्मेति । अदृष्टस्याणुभिरसंबन्धादसंबन्धस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याह—
 असंबन्धादिति । अणुसंयुक्तात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायादसंबन्धासि-
 द्विरिति शङ्कते—अदृष्टवतेति । आत्मनस्तर्हि सर्वगतत्वेन सदाऽणुसंबन्धादणुप्रवृ-
 त्तेरविच्छित्तिरिति दूषयति—संबन्धेति । अण्वात्मनोः संयोगस्याणुकर्मजत्वेऽपि तत्प्र-
 वाहसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यमिति भावः । यद्यागन्तुकः संबन्धस्तस्य तर्हि निमित्तमदृष्ट-
 मन्वद्वा तत्र संयोगहेतुकर्मनिमित्तादृष्टापेक्षायामन्योन्याश्रयतेति मत्वा निमित्तान्तरं
 प्रत्याह—नियामकान्तरेति । कर्मनिमित्ताभावं सकलं निगमयति—तदेवमिति ।
 कर्मशून्यत्वं सकलमुपसंहरति—कर्मेति । संयोगाभावफलमाह—संयोगेति । हेत्वभा-
 वादणुषु संयोगानुपपत्तिरुक्ता संप्रति तेषु संयोगस्वरूपमेवायुक्तमित्याह—संयोगश्चेति ।
 सर्वात्मना संयोगे परमाणुवेकस्मिन्नप्यन्तरान्तर्भावात्तत्संयोगिनस्तदव्याप्तदेशाभावादे-
 वमप्यन्तराण्यपि तस्मिन्नेव समान्तीति कार्यं प्रथिमायोगात्तस्याणुमात्रतापत्तिरित्याह—
 सर्वात्मनेति । तत्रैव दोषान्तरमाह—दृष्टेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति—प्रदेशेति ।

१ क. ज. ट. 'ति चेति । २ क. ड. ज. च. 'ह्यपरीक्षायाम्' । ३ ट. 'वात्तनि' ।

एकदेशेन चेत्संविद्यत्वमसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः
स्युरिति चेत् । कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति
वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चासमवा-
यिकारणे व्यणुक्तादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चाऽऽदिसर्गे
निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रल-
येऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् । न हि तत्रापि
किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न
प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्प-
त्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्त-
दापत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं
परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

द्वितीयमनुभाष्य दूषयति—एकेति । कल्पितदेशोपगमादिष्टापत्तिं शङ्कते—पर-
माणूनामिति । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः
स्यादित्याह—कल्पितानामिति । मा भूदसमवायिकारणं कार्यसिद्धिरेवामीष्टेत्या-
शङ्क्याऽऽह—असतीति । भावरूपकार्यं नासमवायिनं विनेति वक्तुं द्रव्यपदम् ।
काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयप्रकारप्रत्युक्तावपि सूत्रं योजयति—
यथेति । कथमसंभवः प्रलयात्प्रागवस्थायां विभागोत्पादककर्मनिमित्तस्य सर्वस्यापि
संभवात्तर्हि दृष्टमदृष्टं वा नाऽऽद्य इत्याह—न हीति । तत्रेति प्रलयप्रयोजकवि-
भागहेतुकर्मोक्तिः । अपिः सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः । किञ्चित्प्रलये कदा-
चिदभिघातादियोगेऽपि नापर्यायेण सर्वलये तदस्ति नियामकाभावादित्याह—निय-
तमिति । द्वितीयं दूषयति—अदृष्टमिति । देहादिलयारम्भे दुःखभेदभोगेऽपि पृथि-
व्यादिलये तदभावात्तस्य कर्मनिमित्तत्वमिति भावः । अणूनामाद्यस्यान्त्यस्य च
कर्मणो निमित्तमस्ति वा न वा । अस्ति चेदृष्टमदृष्टं वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिघा-
तादि वा । अदृष्टमपि परमाणुष्वात्मनि वा । सर्वथाऽपि संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्प-
त्त्यर्थमुपयथाऽपि न कर्म कर्माभावात्तयोः सर्गप्रलययोरभावः स्यादिति सूत्रयोजना-
मुपसंहरति—अत इति । परमाणुवादे सर्गाद्ययोगात्तस्य सिद्धा भ्रान्तिमूलतेति निग-
मयति—तस्मादिति ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

“समवायाभ्युपगमाच्च” “तदभावः” इति प्रकृतेनार्णुवा-
 दनिराकरणेन संबध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमान-
 मत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता । न
 चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम् । कुतः ।
 “साम्यादनवस्थितेः” । यथैव द्व्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्द्व्यणुकं
 समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि
 समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संब-
 न्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात् । ततश्च तस्य
 तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत ।
 नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृ-
 ह्यते नासंबद्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा । ततश्च न तस्यान्यः संबन्धः

समवायस्वीकारादपि परमाणुवादस्यायुक्तत्वमाह—समवायेति । सूत्रं व्याचष्टे—
 समवायेति । तदभावोऽत्र सर्गाभावो लयाभावो वा । नोमयत्रापि समवायाभ्युपगमो
 हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—अणुवादेति । तस्य निराकरणमसंभवस्तेन समवायाभ्युपग-
 मस्य संगतिरित्यर्थः । तदभ्युपगमं विभजते—द्वाभ्यामिति । हेत्वर्थमुक्त्वा तदभाव
 इति प्रतिज्ञार्थं स्फुटयति—न चेति । यथा पूर्वोक्तन्यायादणुकारणता समर्थयितुं न
 शक्यते तथा द्व्यणुकस्याण्वोः समवायस्वीकारादित्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति ।
 समवायः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा । नाऽऽद्यः । स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । द्वितीये
 समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽनवस्थानान्नाणुकारणतेति हेतुं विभजते—
 यथेत्यादिना । किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुतानवस्थयेति विकल्प्याऽऽद्यं
 दूषयन्नाशङ्कते—नन्विति । द्वितीयं प्रत्याह—नित्येति । एवकारार्थमाह—नेति ।
 तथाऽपि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—संबन्धान्तरेति । वाशब्दो
 नञनुकर्षणार्थः । अनवस्थाभावं स्फोरयति—नेत्यादिना । समवायः समवा-
 यिभ्यां संबन्धान्तरं नापेक्षते सन्नन्धिसंबन्धनस्वभावत्वादतः स्वभावादेव समवायितन्त्रः
 समवायो न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेत्यर्थः । समवायस्य संबन्धिपारतन्त्र्यं स्वभावं

१ ड. अ. 'णुकारणवा' । २ ड. अ. 'णवादः स' । ३ ज. 'त्यन्त भि' । ४ ज. 'त्यन्त
 भि' । ५ ज. 'वस्था प्र' । ६ क. ट. 'बन्ध ए' । ७ ज. 'पेक्षो न' । ८ क. ट. वा न । ९ क. ख.
 ड. 'कारद्वाराऽपि' । १० क. ख. ड. ड. 'न्यस्वाभाव्य इ' ।

कल्पयित्तव्यो येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽ-
प्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवन्नान्यं संब-
न्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत समवा-
योऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात्संबन्धान्तरमपेक्षेत । न च गुणत्वात्संयोगः
संबन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् ।
अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषायाश्चातञ्जत्वात् ।
तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रस-
ज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां
द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा बोभयस्व-
भावा वाऽनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्यन्ते गत्यन्तराभावात् ।
चतुर्धाऽपिनोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे “नित्यमेव” प्रवृत्तेः “भावा-

दूपयति—नेतीति । तस्य स्वाभाविके संबन्धिपारतन्त्र्ये संयोगस्यापि स्वतः संयोगि-
तन्त्रत्वयोगात्तस्य संयोगिभ्यां समवायकल्पना न स्यादिति विपक्षे दोषमाह—संयो-
गोऽपीति । किं च संयोगस्य संबन्धान्तरापेक्षायामर्थान्तरत्वं गुणत्वं वा हेतुस्तत्राऽऽ-
द्यमाह—अथेति । समवायेऽपि तुल्यमेतदित्याह—समवायोऽपीति । द्वितीयमाश-
ङ्क्याऽऽह—न चेति । अपेक्षाकारणस्यात्यन्तभिन्नत्वस्येत्यर्थः । समवायस्य संब-
न्धिभ्यां नात्यन्तभिन्नत्वं तथा किं तु गुणत्वमेव न च तदस्ति समवायस्येत्याशङ्क्याऽऽह—
गुणेति । न हि गुणत्वं संबन्धान्तरापेक्षाहेतुः कर्मादीनामपि तदपेक्षत्वादित्यर्थः । संयो-
गसमवाययोस्तुल्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति । अनवस्थायां मूलक्षयकारित्वमाह—
प्रसज्यमानायां चेति । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥

परमाणुवादायोगे हेत्वन्तरमाह—नित्यमिति । इतश्च तद्वादासिद्धिरिति चकारा-
र्थमाह—अपि चेति । अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति—अणव इति । न्यूनत्वं
वारयति—गत्यन्तरेति । विकल्पचतुष्टयस्यापि दुष्टत्व प्रतिजानीते—चतुर्थेति ।
तत्राऽऽद्यस्य दुष्टत्वं स्पष्टयति—प्रवृत्तीति । द्वितीयेऽनुपपत्तिं स्फोरयति—

१ क. ड. ज. न. 'ज्येत । ने' । २ क. ड. न. 'पेक्षते । अ' । ३ क. ज. 'पेक्षते स' ।
४ ज. 'क नोत्प' । ५ क. ड. ज. 'गम्येरन्नात्य' । ६ इ. 'ति । शून्यत्व । ७ ड. ड.
'ति । क' ।

[अ० २ पा० २ सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५४७
 (परमाणूनां सयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्, अधि० ३)

त् "प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि "नित्यमेव" निवृत्तेः
 "भावात्" सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च विरोधादेः समञ्ज-
 सम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युप-
 गम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसं-
 ज्ञात् । अतन्नत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसंज्ञात् । तस्मादप्यनुप-
 पन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयववशो विभज्यमानानां यतः परो
 विभागो न संभ्रमति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्वि-
 धस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्याऽऽरम्भका नित्याश्चेति यद्वैशे-
 पिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव । यतः
 "रूपादिमत्त्वात्" परमाणूनामणुत्वमित्यस्वविपर्ययः प्रसज्येत ।
 परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीत-

निवृत्तीति । तृतीयस्य नोत्थानमेवेत्याह—उभयेति । चतुर्थं प्रत्याह—अनुभयेति ।
 अदृष्टादि संनिहितमपि न प्रवर्तकमित्याशङ्क्याऽऽह—अतन्नत्वेऽपीति । पक्षचतुष्ट-
 यनिषेधफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १४ ॥

परमाणूनां परमकारणत्वं निराकृत्य निरवयवत्वादि निराकर्तुमारभते—रूपादीति ।
 विपर्ययं दर्शयितुं परमतमनुवदति—सावयवानामिति । यतो येभ्योऽवयवैभ्यः सका-
 शात्परः परस्ताद्धातीति यावत् । रूपादिमन्तो रूपरसगन्धस्पर्शेत्याद्यनुक्रमेण रूपमा-
 दौ विद्यते यस्य स्पर्शस्य स स्पर्शो रूपादिस्तदाश्रया इत्यर्थः । तेषां चातुर्विध्ये
 हेतुः—चतुर्विधस्येति । कार्यस्थं चातुर्विध्यं कारणेऽपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । तेषां
 स्पर्शवत्त्वे हेतुमाह—रूपादिमत इति । कार्ये दृष्टं स्पर्शित्वं कारणेऽपि तत्कल्पक-
 मित्यर्थः । आरम्भकान्तरापेक्षायामनवस्थानान्नाऽऽरम्भकाः स्युरिति मत्वाऽऽह—
 नित्याश्चेति । परोपगतिमनूय प्रत्याह—स इति । निरालम्बनत्वे हेतुः—यत इति ।
 रूपादिमत्त्वं पक्षव्याप्यर्थं पूर्ववद्याख्येयम् । विमताः सावयवा नाशिनश्च स्पर्शित्वात्प-
 ट्वदित्यनुपानात्परोपगतेनिराश्रयतेत्यर्थः । अणूनां सावयवत्वाद्युक्तिर्व्याहृतेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह—परमेति । कारणवत्त्वस्य नाशित्वहेतुत्वे तस्यैव द्रव्यत्वविशेषितस्य साव-

१ क. 'भेदाप्रवृ' । २ क. ज. 'इतभाव्यम्' । ३ क. ज. ज. 'सङ्गः । अ' । ४ क. ज. ज.
 'सङ्गः । त' । ५ क. ख. 'र्शित्यासां स्पर्' । ६ क. हेतुमाह—च' ।

मापद्येतेत्यर्थः । कुतः । एवं लोके दृष्टत्वात् । यदि लोके रूपा-
दिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् ।
तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशून-
पेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति तथा चापी परमाणवो रूपादि-
मन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया
स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम्
“सदकारणवन्नित्यम्” [वै० सू० ४-१-१] इति, तद-
प्येवं सत्यणुषु न संभवति । उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणव-
स्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् “अनित्य-
मिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः” [वै० सू० ४-१-४]
इति, तदापि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति । असति
हि यस्मिन्कार्स्मिन्निमित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नवः समासो
नोपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते । तच्चास्त्येव
नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचि-

यवत्वे हेतुत्वात्कुतोऽनुमेति शङ्कते—कुत इति । साधनव्याप्तिं मत्वा सूत्रावयवमवता-
रयति—एवमिति । दर्शनमेव विशदयन्व्याप्तिमाह—यद्धीति । स्पर्शवतः सावयवत्व-
मनित्यत्वं च दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदिति । दृष्टान्तबाहुल्यं सूचयति—तन्तव-
श्चेति । उपनयद्वारा पक्षधर्मतामाह—तथा चेति । अनुमानद्वयं निगमयति—तस्मा-
दिति । पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिमभिप्रेतां प्रकटयितुं विशिनष्टि—कारणवन्त इति ।
पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वाद्घटत्ववदित्याद्यनुमानं चकारार्थः । पर-
माणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति प्रत्यनुमानमुत्थापयति—यच्चेति ।
विशेष्यासिद्धिमाह—तदपीति । एवं सति परमाणूनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः । तदेव
कथं तदाह—उक्तेनेति । स्पर्शत्वेन परिच्छिन्नत्वेन चेत्यर्थः । नित्यत्वनिषेधस्तत्प्र-
तियोगिवस्तुपूर्वको निषेधत्वाद्घटनिषेधवदित्यनुमानादणुनित्यत्वसिद्धौ तदनित्यत्वानु-
मानासिद्धिरित्यनुवदति—यदपीति । कार्यमनित्यमिति कार्ये विशेषतो नित्यत्वनि-
षेधो न स्याद्यदि कारणेऽप्यनित्यत्वमतोऽणूनां कारणानां नित्यतेति सूत्रार्थः । उम-
यसिद्धात्मनित्यत्वेनैव विशेषनिषेधसिद्धेरुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वाच्चाणुनित्यतासाध-
कतेत्याह—तदपीति । अनित्यमित्ययं कार्ये विशेषेण नित्यत्वनिषेध इत्यङ्गीकृ-
तैर्योक्तं तदापि नास्तीत्याह—न चेति । मूलप्रमाणं विना शब्दादेव पौरुषेयाद्योऽर्थे

[अ० २५० सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५४९
 (परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तयुक्तिविह्वलत्वम्, अधि० ३)

दर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारा-
 वतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम् “अविद्या च”
 [वै० सू० ४-१-५] इति, तद्यद्येवं विप्रियेत सतां परिदृश्य-
 मानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततो व्यणुक्-
 नित्यताऽप्युपपद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाऽ-
 प्यकारणवत्त्वमेव नित्यतांनिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागे-
 वोक्तत्वात् “अविद्या च” इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि
 कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतो-
 रसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं रूपापयतीति व्याख्या-
 येत । तावश्यं विनश्यद्दस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विन(नं)ष्टुमर्हतीति
 नियमोऽस्ति । संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तर-

व्यवहारस्तन्मात्रेणेति यावत् । अन्यथा वटे यक्षप्रसिद्धेरपि प्रामाण्यं स्यादिति मत्वा
 हेतुमाह—प्रमाणान्तरेति । अनित्यशब्दान्नित्यत्वनिषेधमात्रं सिद्धं न कार्ये तन्निषेधो
 येन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नित्यत्वस्थितिर्विशेषस्तु मानान्तरादेव लभ्यते ततस्तस्मा-
 देवाणुनित्यत्वसिद्धौ व्यर्थं पूर्वानुमानमित्यर्थः । परमाणवो नित्या अनुपलभ्यमानकार-
 णत्वादात्मवदित्यनुमानान्तरमनुमापते—यदपीति । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा तदनुपल-
 ष्ठिरिति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—तदिति । सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां
 प्रत्यक्षेण कारणग्रहणमविद्येति यदि सूत्रं व्याख्यायेतेति योजना । तर्हि व्यणुके व्यभि-
 चारः स्यादित्याह—तत इति । आरम्भकद्रव्यशून्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुपलब्धका-
 रणत्वस्य हेतुत्वान्मैवमिति शङ्कते—अथेति । अद्रव्यत्वंमविद्यमानकारणद्रव्यत्वं
 तावत्तैव नित्यत्वसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यमित्याह—तथाऽपीति । अस्तु तावदेव तर्हि
 नित्यतानिमित्तं तत्राऽऽह—तस्येति । न चानुमानेन कारणानुपलब्धिः परिच्छिन्न-
 त्वानुमानस्योक्तत्वादिति चकारार्थः । अवयवनाशोऽवयवव्यतिपङ्गनाशश्च द्रव्यनाश-
 कारणं तद्गुणसत्त्वमविद्यापदेनोच्यते । तथा च परमाणवो नित्या उभयनाशकारणशू-
 न्यत्वादात्मवदिति सूत्रार्थ इत्याह—अथापीति । हेत्वसिद्धिमाह—नेति । आरम्भ-
 वार्दानुपगमं नियमाभावे हेतुमाह—संयोगेति । पारेणामवादे नाशहेत्वन्तरसंभवाद्-

१ क. ज. 'रप्रसि' । २ ट. 'तीयका' । ३ ड. म. 'व्यापाये' । ४ क. ड. म. 'व्यवत्त्वे
 स' । ५ ज. ट. 'ताया नि' । ६ क. 'ति । परमाणवो नित्या भा' । ७ क. ख. 'णवत्त्वस्य ।
 ८ क. 'दानभ्युप' ।

स्याऽऽरम्भकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्त-
विशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमा-
रम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थावि-
लयनेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभि-
धेतविपर्ययः परमाणूनाम् । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारण-
वादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी । रूपरसस्पर्शगुणाः
सूक्ष्मा आपः । रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः । स्पर्शगुणः सूक्ष्म-
तमो वायुरिति । एवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगु-
णानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके
लक्ष्यन्ते । तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्पेरन्न वा ।
“उभयथा”अपि “च”दोषानुपपन्नोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने
तावदुपचितापचितगुणत्व उपचितापचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणु-
त्वप्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्यु-

सिद्धिरुद्धतेत्याह—यदेति । न च घृतकाठिन्यनाशेऽपि कारणमवयवविभागाद्वीति
युक्तमणुकाठिन्यस्य नाशकद्वयाभावेऽपि विनाशाङ्गीकारात् । न च तत्काठिन्यं न
नश्यति तत्कार्येऽपि तदनाशापातात् । कारणगुणनाशद्वारा कार्ये तन्नाशाश्रयणात् ।
तस्मादप्यवस्थां हित्वा ब्रह्मणः स्वल्पेणावस्थानमणुनाश इत्याशयेन घृतकाठिन्यमुदा-
हृतम् । प्रत्यनुमानायोगे फलितमाह—तस्मादिति । स्पर्शतत्त्वानुमानफलं निगम-
यति—तस्मादपीति ॥ १६ ॥

परमाणुवादानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—उभयथा चेति । अणूनामतुल्यगुणत्वे तुल्य-
गुणत्वे च दोषध्रौव्यात्तद्वादासिद्धिरिति वक्तुमनुभवागमसिद्धमर्थमाह—गन्धेति । शब्दस्य
पृथिव्यादिगुणत्वेन परैरनिष्टत्वाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिष्ट्येकगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति—
तद्वदिति । स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि दोषवत्त्वमाह—उभयथेति ।
आद्यमनूद्य दोषानुपपत्तिं विशदयति—कल्प्यमान इति । मूर्त्युपचयः स्थौल्यम् ।
द्रव्योतिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य स्थौल्यं तत्राऽऽह—न चेति ।

[अ० २पा० २सू० १७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५५१
 (परमाणूनां तद्योगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्, अधि० ३)

च्यते कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने
 तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यमसिद्धये यदि तावत्सर्व
 एकैकगुणा एव कैल्पेरंस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यादप्सु
 रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां कारणगुणपूर्वकत्वा-
 त्कार्यगुणानाम् [वै० सू० २-१-२४] । अथ सर्वे चतुर्गुणा
 एव कैल्पेरंस्ततोऽप्यपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात्तेजसि गन्ध-
 रसयोर्बायो गन्धरूपरसानाम् । न चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुप-
 पन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ (३)

प्रधानकारणवादो वेदविद्धिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्य-
 त्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिवद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो
 न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवाना-
 दरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकास्तन्नार्थभूतान्पदपदा-
 र्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यातत्यन्तभिन्नान्भिन्न-

तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं हेतुमाह—कार्येऽपि । कल्पान्तरमनुवदति—अक-
 ल्प्येति । सर्वेषामणुत्वाक्रान्तानां साम्यार्थमेकैकगुणत्वं वा चतुर्गुणत्वं वा तत्राऽऽ-
 धमनूय प्रत्याह—परमाणुत्वेति । तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नाना-
 गुणत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कारणेति । द्वितीयमनूय निराह—अथे-
 त्यादिना । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्थौल्याद्वा-
 योश्चाक्षुषत्वं प्रसज्येतैकैकगुणत्वेऽपि तारतम्यासिद्धिरिति सत्वोपसंहरति—तस्मा-
 दिति ॥ १६ ॥

न केवलमणुवादस्यायुक्तत्वं किं तु शिष्टापरिग्रहाद्द्रव्यतोऽर्थतश्चोपेक्ष्यत्वमित्याह—
 अपरिग्रहाच्चेति । अत्यन्तमिति विशेषणसूचितमर्थमाह—प्रधानेति । सत्कार्यत्वादो-
 त्यादिशब्देनाऽऽत्मनोऽसङ्गत्वचिद्रूपत्वादि गृह्यते । चकारसूचितमर्थमाह—अपि
 चेति । परमतस्य न्यायशून्यत्वं वक्तुं तदम्युपगममाह—वैशेषिका इति । तेषां मिथ-
 स्तादात्म्यं वारयति—अत्यन्तेति । तत्र हेतुः—भिन्नेति । तत्र गुणवद्द्रव्यम् ।

१ ज. 'म्यसि' । २ अ. 'कल्प्येर' । ३ क. अ. 'व्या र' । ४ अ. 'कल्प्येर' । ५ क. ज. 'सि
 च ग' । ६ क. अ. अ. 'यो च ग' । ७ क. 'त्वे ता' । ८ अ. 'क्षि' ।

लक्षणानभ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽश्वः शश इति ।
तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपग-
च्छन्ति । तन्नोपपद्यते । कथम् । यथा हि लोके शशकुशपलाश-
प्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं
द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितु-
मर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्य-
भावे भावाद्द्रव्याभावोऽभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्द-

सामान्यवत्त्वे सति प्रत्येकं द्रव्यत्वकर्मत्वयोरनाधारो गुणः । संयोगवियोगयोरसमवा-
यिकारणजातीयं कर्म । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् । नित्यद्रव्यस्वरूपसन्तो विशेष-
पाः । नित्यः संबन्धः समवाय इति भिन्नलक्षणैत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्नाकाशकालदि-
गात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वसं-
योगविभागबुद्धिसुखदुःखच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दाश्चतुर्विंशति-
गुणाः । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि । परमपरं च द्विविधं
सामान्यम् । अन्त्या विशेषास्त्वन्ताः । समवायः पुनरेकं एवेति मत्वाऽत्यन्तभेदे दृष्टा-
न्तमाह—यथेति । अभ्युपगमान्तरमाह—तथात्वमिति । अत्यन्तभिन्नत्वमिति
यावत् । मनुष्यादत्यन्तभिन्नानामश्वादीनां मनुष्यपारतन्त्र्यविरोधवद्द्रव्यादत्यन्तभिन्नानां
गुणादीनामपि द्रव्यपारतन्त्र्यमत्यन्तभिन्नत्वेन विरुद्धमित्याह—तदिति । परमाणवः
समवायश्चेत्युभयमत्यन्तमप्रसिद्धमितरत्प्रसिद्धमित्युपेत्यात्यन्तभिन्नत्वं प्रत्याह—तन्नेति ।
पारतन्त्र्यनिर्वाहकमत्यन्तभिन्नत्वं न तद्विरोधीत्याह—कथमिति । अत्यन्तभिन्नत्वं
नित्यपारतन्त्र्यविरोधि दृष्टमिति व्याप्तिमाह—यथेति । विमतं न द्रव्याधीनं ततोऽत्य-
न्तभिन्नत्वाद्यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं न तत्तदधीनं यथा कुशादयः शशादिभ्योऽत्यन्तभिन्नास्त-
दधीना नेत्यनुमानमाह—एवमिति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—अथेति । विमतं
द्रव्यादभिन्नं तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वात्तद्वत् । न चाग्निभावाभावानुविधायिभा-
वाभावे धूमे व्यभिचारस्तस्याग्निमानं विनाऽपि भानात् । गुणादेश्च द्रव्यमानं विना भाने
तत्पारतन्त्र्याहतिरिति भावः । विमतं द्रव्याद्भिद्यते भिन्नशब्दप्रत्ययभाक्त्वाद्दृष्टवदित्या-
शङ्क्य संस्थानादिभेदोपगमेन सिद्धसाध्यत्वमभिप्रेत्याऽऽह—द्रव्यमिति । आकारविशेषः

१ ज. "न्ति धर्मम् । तं । क. "न्ति धर्मान्तरम् । तं । २ क. ड. घ. "मध्यत्यं" । ३ क.
ज. न. "वे चाभा" । ४ क. ख. झ. ठ. ड. "द्रव्याः स्व" । ५ क. ख. "णम् । ६ क. ख. "कश्चेति ।

[अ० २ पा० २ सू० १७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५५३
 (परमाणुना संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविघ्नत्वम्, आधि० ३)

प्रत्ययभाग्भवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगाद-
 नेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत् । तथा सति सांख्यसिद्धान्तप्र-
 सङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चाऽऽपद्येयाताम् । नन्वप्रेरन्यस्यापि सतो
 धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते । सत्यं दृश्यते । भेदप्रतीतिस्तु तत्राग्नि-
 धूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुकः कम्बलो रोहिणी धेनु-
 नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रती-
 यमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्मा-
 द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां
 द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोर-
 युतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा
 स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथाऽपि नोपप-
 द्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत । कथम् ।
 तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः । पटस्य

संस्थानभेदोऽवस्थामेदस्त्वादिशब्दार्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयन्व्यभिचारमाह—
 यथेति । एकस्थानेकावस्थात्वं सांख्यसिद्धान्तस्तव त्वनेकस्य कल्पितत्वमेवातो न स्वम-
 त्तसिद्धिरित्याशङ्क्य तथाऽपि तवापसिद्धान्तः स्यादित्याह—तथेति । निरस्तमेव विधा-
 न्तरेणापि निरसितुं शङ्कयति—नन्विति । न तदधीनत्वं तदभेदसाधकं तत्सामानाधि-
 करण्येन भावं तु तथा न तद्भेदेऽस्तीति परिहरति—सत्यमिति । तत्रेति व्यवहार-
 भूमिरुक्ता । तुल्या गुणादेरापि द्रव्याद्भेदधीरित्याशङ्क्याऽऽह—इह त्विति । विवाद-
 स्थलं सप्तम्यर्थः । विमतं द्रव्यान्न भिद्यते तत्समानाधिकृतशुद्धिवोध्यत्वात्संमतवदि-
 त्याह—तस्मादिति । गुणे दर्शितं न्यायं कर्मादावतिदिशति—एतेनेति । विमतं
 द्रव्याभिन्नं तत्सत्तास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यत्वात्तत्स्वरूपवत् । न च साध्या-
 विशिष्टता तन्मात्रत्वे साध्ये तन्मात्रसमानाधिकृतधीकृततत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्तादिराहि-
 त्यस्य हेतुत्वादिति भावः । गुणादीनां द्रव्यसामानाधिकरण्येन भावं तदभिन्नत्वाभावेऽपि
 स्यादित्यन्वयासिद्धिं शङ्कते—गुणानामिति । उभयत्र गुणग्रहणं कर्मादेरुपलक्षणम् ।
 तदुपयितुं विरुहयति—तदिति । पक्षत्रये दोषं प्रतिजानीते—सर्वथेति । अपृथ-
 ग्देशत्वं द्वयोरैकतरस्य वा तत्राऽऽद्ये दोषमाह—अपृथगिति । कथं स्वाभ्युपगम-
 स्तद्विरोधो वा कथमित्याह—कथमिति । प्रथमं स्वाभ्युपगमं दर्शयति—तन्त्विति ।

१ अ. ट. 'पि धू' । २ क. ड. ज. ञ. ट. विशेषेण । ३ ड. न. ट. 'णादीना । ४ ज. ञ. न
 ५ ख. घ. ङ. च. 'शितन्या' । ६ ख. घ. ङ. ड. 'स्फूर्ति' । ७ ख. 'स्फूर्ति' । ८ ख. ङ. तत्समा' ।

तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः ।
 तथा चाऽऽहुः—“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्त-
 रम् ” [वै० सू० १-१-१०] इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि
 कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये
 पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
 सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ।
 अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोवि-
 षाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुत-
 सिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति तस्य तादात्म्येनैव
 प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु
 समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृपैव तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कार-
 णस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । अधान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः
 स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति ।
 एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो

तत्र काणादं सूत्रं प्रमाणयति—तथा चेति । उक्तोऽर्थोऽत्र न भातीत्याशङ्क्य
 व्याचष्टे—तन्तवो हीति । स्वाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति—स इति ।
 न च संबन्धिनोरन्यतरस्यापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वं घटाकाशसंयोगे व्यभिचारात् ।
 नापि पृथगाश्रयानाश्रितत्वं तथा परमाण्वाकाशसंबन्धे व्यभिचारात् । एतेन संब-
 न्धिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वरहित्यं तथेति व्याख्यातम् । अजसंयोगपक्षे
 दिक्काळसंयोगे व्यभिचारात् । कालो दिशा संयुज्यते संयोगित्वाद्घटवदिति तत्सिद्धिः ।
 न च मूर्तत्वादिरूपाधिः संयोगित्वस्यैव तद्व्यतिरेकप्रयोजकत्वादिति भावः । द्वितीयमु-
 त्थाप्य निरस्यति—अथेत्यादिना । तृतीयमनूद्य प्रत्याह—अपृथगिति । तयोरा-
 त्मभेदायोगे हेतुमाह—तस्येति । न हि सामानाधिकरण्याधीः समवायार्था पटे शुक्ल
 इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः । गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतसिद्धत्वं निरस्याभ्युपगमान्तरं निर-
 स्यति—युतेति । अयुतसिद्धतोपगमः संबन्धिद्वयापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा नाऽऽद्य
 इत्याह—प्रागिति । द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । अयुतसिद्धत्वमुपेत्य समवायं
 दुदूषयिषुः संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—एवमिति ।

नोपपद्यते द्रव्याद्यत्तत्त्वात्संबन्धस्य । सिद्धं भूत्वा संबन्धत इति
 चेत्प्राकारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसि-
 द्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं
 स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिरा-
 काशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न सम-
 वाय एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न सम-
 वायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धिव्य-
 तिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरे-
 केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न ।
 एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथै-
 कोऽपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं संबन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्द-
 प्रत्ययभागभवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा
 स्वविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । यथा चैकाऽपि
 सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्र-
 त्ययभेदमनुभवति । तथा संबन्धिनोरेव संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यति-
 रेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वे-

द्वितीयं शङ्कयति—सिद्धमिति । तर्हि सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः समवायस्तु नैव-
 मित्युपगमात्कार्यकारणयोरपि संयोगापत्तिरित्याह—प्रागिति । क्रियापूर्वकः संबन्धः
 संयोगो न च कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति ।
 किं च संबन्धव्यतिरिक्ते संबन्धे सिद्धे संयोगः समवाय इति विवेको न संबन्धोऽतिरि-
 क्तोऽस्ति तस्य संबन्धिसंबन्धेऽनवस्थानादसंबन्धे नियामकत्वायोगात् । तथा च कार्य
 न कारणे समवेतं किं तु कल्पितमेवेत्याह—नापीति । संबन्धः संबन्धिभ्यां वस्त्वन्तरं
 तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्भवन्तरवदिति शङ्कते—संबन्धीति । तत्तदनिर्वाच्यानेक-
 विशेषापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाशब्दधियाविति सिद्धसाध्यत्वमाह—नेति । स्वयभि-
 चारश्च हेतुरिति मन्वानो दर्शनं विशदयति—यथेति । स्वगतविशेषापेक्षया
 नानाशब्दधीभाक्त्वमुदाहरति—मनुष्येति । स्वगतावस्थापेक्षया तद्दर्शयति—बालः
 इति । स्वगतक्रियापेक्षया तदुपन्यस्यति—पितेति । व्यभिचारप्राचुर्यार्थमुदाहरणा-
 न्तरमाह—यथा चेति । दृष्टान्तैस्त्वधर्मं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । परोक्ता-

नेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि
सर्वान्धविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसङ्गः । स्वरू-
पवाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽप्यात्ममनसाप्रदेशत्वान्न
सयोगः सभप्रति । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण
सयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसा भविष्य-
न्तीति चेन्न । अविद्यमानार्थकल्पनाया सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् ।
इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वाऽर्थः कल्पनीयो नातोऽ-
धिक इति नियमहेत्वभावात् । कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूत-
त्वसम्भवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पदभ्यः पदार्थेभ्योऽ-
न्येऽधिकाः शतं सहस्रं वाऽर्था न कल्पयितव्या इति निवा-

नुमाननिरासफलमुपसहरति—इत्युपलब्धीति । उपलब्धिरेव गमकतया लक्षण यस्य
तेन योग्यत्वेन प्राप्तस्यानुपलब्धिस्तस्मिन्प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिस्ततो वस्त्वन्तरस्य सर्वान्ध-
तिरिक्तसंबन्धस्याभावो निश्चितो योग्यानुपलब्धेरभावो धित्वात्तस्मात्कात्स्न्येकदेशाम्या-
मन्तरालदेशगून्यावस्थार्यो समवायसयोगशब्दधीगम्यावित्यर्थः । संबन्धशब्दधियो
संबन्धर्थत्वे तस्य सदा भावात्ते सदा स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । स्वरूपेणा-
द्भूत्यो रूपरूपिणोश्च तत्तच्छब्दधीविषयत्व नैरन्तर्यात्तु संबन्धशब्दधीगम्यतेत्येकत्वेऽ-
पीत्यत्रोक्तत्वान्न यावत्संबन्धिसत्त्व शब्दधीप्रसक्तिरित्यर्थः । किं च साशयो सयोगेऽपि
निरशयोर्नासावित्याह—तथेति । द्यणुकादिकार्यहेतुरेव परमाण्वो सयोगो निरस्तः ।
सप्रति ज्ञानाद्यसमवायिकारणमात्ममनसयोगमदृष्टवदात्मसयोग चाणूना निरस्यति—
अण्वात्मेति । आत्मनोऽप्रदेशत्वाद्दणुमनसोस्तत्सयोग सकलात्मवृत्तिरिति तयोरपि परम-
महत्त्व स्यादिति भावः । असम्भव हेत्वन्तरमाह—प्रदेशेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेश-
दोषान्तराभिधित्सयोद्भावयति—कल्पिता इति । कल्पनया तद्वत्त्वस्य सत्त्वमसत्त्व-
वा । द्वितीये कल्पना वृथेति मत्वाऽऽद्य प्रत्याह—नेत्यादिना । अविद्यमानस्य प्रदे-
शवत्त्वलक्षणस्यार्थस्य कल्पनया सत्त्वमिद्धाविति यावत् । तत्र हेतु—इयानिति ।
कल्पकाधीनत्वात्कल्पनाया न तया सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—कल्पनायाश्चेति ।
तथाऽपि परिमितत्वात्तस्या न सर्वार्थसाधकत्व तत्राऽऽह—प्रभूतत्वेति । पण्णामेव
पदार्थानां सम्भवाच्च सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । निवारकाभावे फल-

१ क 'यो सत' । २ ड ज न र्थस्य क' । ३ ड ज यमे ह । ४ ज पडभ्याऽर्थे ।

५ क ड न ट कल्पित । ६ ख योग्यऽनु । ७ ड यागानु । ७ झ वधाथ । ८ क ख
त्वादस्या । ९ झ धनत्व ।

[अ० २पा० २सू० १७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५५७
 (परमाणूनां सयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविवदत्वम्, अधि० ३)

रको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिद्ध्येत् ।
 कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखवहुलः संसार एव मा भृदिति
 कल्पयेत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्प-
 येत् । कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किं चान्यद्द्वाभ्यां परमाणुभ्यां
 निरवयवाभ्यां सावयवस्य व्यणुकस्याऽऽकाशेनेव संश्लेषानुप-
 पत्तिः । न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेषोऽस्ति ।
 कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं
 कल्प्यः समवाय इति चेन्न । इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारण-
 योर्हि भेदसिद्ध्यावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ
 च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदितीतरेतराश्रयता स्यात् । न
 हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादि-
 भिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपग-
 मात् । किं चान्यत्परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः
 पडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावय-
 वत्वादित्याश्रेति नित्यत्वानिरवयवत्वाभ्युपगमो वाध्येत ।

सर्वार्थसिद्धिमुपसंहरति—तस्मादिति । किं च कल्पनया वस्तुसिद्धौ संसारमोक्षयोर-
 नियतिरिति ब्रुवाणः संसारस्यानियतिमाह—कश्चिदिति । मुक्तेरनियतिमाह—अन्यो
 वेति । अवस्थाद्वये हेतुमाह—कस्तयोरिति । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदे तथैवोपल-
 ष्विप्राप्तौ समवायादेकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य विशेषतः समवायं दूषयति—किं चेति ।
 दृष्टान्तं स्पष्टयति—न हीति । कार्यकारणयोरर्थापत्त्या समवायः सिद्ध्यतीति शङ्कते—
 कार्येति । व्यणुकपरमाणू न समवायाहौ सावयवनिरवयवद्रव्यत्वाद्भ्रूयाकाशवदित्यत्रा-
 कार्यकारणद्रव्यत्वात्तयोः समवायानर्हतेत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना ।
 अन्यतरव्यतिरेकेणान्यतरस्य सिद्धिसंभवे कथमेवमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ।
 कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कारणस्येति । परमा-
 णूना निरवयवत्वमुपेत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—किं चेति । परमाणवः सावयवाः परि-
 च्छिन्नत्वाद्द्वयत्परिच्छिन्नत्वं सावयवमात्रवृत्ति परिच्छिन्नमात्रवृत्तित्वाद्द्वयत्ववदि-
 त्यर्थः । तेषा सावयवत्वे दिग्भेदव्यवस्थापकत्व हेतुरित्याह—यावत्य इति । सावयव-
 त्वफलमाह—सावयवत्वादिति । उक्तानुमानफलमाह—इति नित्यत्वेति । ये

यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनाऽवयवान्कल्पयसि त एवं परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणाऽऽ परमकारणाद्विनाशो पपत्तेः । यथा पृथिवी अणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूताऽपि विनश्यति । ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो अणुकम् । तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिप्रवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगाद्भवभावापर्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापर्या मूर्त्यादिविनाशो भवि-

दिग्भेदव्यवस्थापकास्त्वया परमाणववयवाः स्वीकृतास्त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत्तदवयवा एवेत्येवं यतः परं न विभागः स परमाणुनिरवयवः स च नित्यः परिमाणतारतम्यविश्रान्त्याधारत्वादात्मवदिति शङ्कते—यानिति । किं सर्वथैव विभागयोग्यं वस्तु परमाणुस्तास्मदादिभिरविभज्यमानावयवम् । आद्ये न परमाणोर्दिग्भेदावधित्वं मूलकारणस्य सन्मात्रस्यैव सर्वथो विभोगायोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वं सिद्धमेव । द्वितीये सन्मात्रान्मूलकारणादतिरिक्तं किञ्चन सूक्ष्मं वस्तु परमाणुरस्तु स च विन(नं)ष्टुमर्हति पृथिव्यादिजातीयत्वात्पराभीष्टद्व्यणुकवदित्याह—नेति । दृष्टान्तं समर्थयते—यथेति । वस्तुभूताऽपीति परमत्तेनोक्तम् । दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तथेति । नित्याः परमाणवो निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति शङ्कते—विनश्यन्त इति । हेत्वसिद्ध्या समाधत्ते—नायमिति । उक्तमेव स्फुटयति—यथेत्यादिना । अवयवतत्संयोगविनाशौ विनाऽपि सुवर्णपिर्ण्डो नश्यति विनाऽपि संयोगान्तरं सुवर्णद्रवो जायते परमाणुकाठिन्यं च विभागं विना विनश्यति तद्गतद्रवश्च संयोगादृते भवति । न च काठिन्यद्रवो तावद्द्रव्यातिरिक्तो शक्यो वक्तुम् । एवं विनैवावयवविभागविनाशौ परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः । मूर्तिशब्देन काठिन्यम् । आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्यावस्थानाशो नोदाहरणमित्याशङ्क्यापि परमाणववस्थानाश एव सर्वकार्याणां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यत्वहेतुं व्यभिचारयति—

१ ड. ज. म. 'व मम प' । २ ज. 'यत्वा' । ३ ज. 'न्तोऽव' । ४ क. 'धाऽवि' । ५ क. 'भागयो' । ६ क. 'ण्डो विन' । ७ क. स ड ट. 'ना च ध' । ८ क. नश्यति । ९ क. स. 'नश्यन्त्य' ।

[अ० २ पा० २ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६६९

(ईश्वरादिभानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतस्रण्डनम्, अधि० ४)

प्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति
सीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यार-
म्भदर्शनात् । तदेवमसारतर्कसंहृत्त्वादीश्वरकारणश्रुतिविरु-
द्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्नादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवान-
पेक्षाऽस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः
॥ १७ ॥ [३]

(ईश्वरादिभानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतस्रण्डनम्, अधि० ४)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्देदविरोधाच्छ्रुतिपरिग्रहाच्च
नापेक्षितव्य इत्युक्तं सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्या-
त्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपाद-

तथेत्यादिना । कार्यनाशस्यावयवनाशतद्विभागाधीनत्वनियमाभाववदित्यर्थः । तस्य
केवलत्वं प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्यै क्षेपाभावान्नियमाभावे हेतुमाह—
सीरिति । आदिशब्देन छवणादि गृह्यते । सीराद्यनुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो
दध्याद्यनुगुणः संयोगोऽवयवसंयोगान्तरम् । दधिहिमादीत्यादिपदं जलौघ्यर्थम् । दध्या-
दिषु सत्यपि कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टानेकद्रव्यारब्धत्वासिद्धेरनैकान्त्यादित्यर्थः । एतेन
कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वादित्यपास्तम् । यच्चाणुपरिमाण-
तारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादिति तत्राऽऽश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकर-
णार्थमुपसंहरति—तदेवमिति । वाक्यशब्देनापरिग्रहसूत्रं गृह्यते ॥ १७ ॥ (३)

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—समुदाय इति । आर्हतादिमतं हित्वा
किमित्यनन्तरं वैनाशिकमतं निरस्यते तत्राऽऽह—वैशेषिकेति । परिमाणभेदेन देहा-
देराणुतरविनाशित्वाङ्गीकाराद्धवैनाशिकत्वं वैशेषिकस्येति तन्निरासानन्तरं वैनाशि-
कत्वाविशेषाद्बुद्धिस्थं सर्ववैनाशिकनिरसनमित्यर्थः । वैशेषिका देहादेस्त्रिंशत्तन्मास्थितव-
मास्थितास्तथाऽपि तन्मते निरस्ते तन्मात्रमपि यैर्नेष्टं तन्मतमतिशयेन नापेक्षितव्यमि-
त्याह—नतरामिति । तथाऽप्येकेनैवाधिकरणेन तन्निराससंभवे किमधिकरणद्वयेनेति

यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयासि त एवं परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणाऽऽ परमकारणाद्विनाशो पपत्तेः । यथा पृथिवी अणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूताऽपि विनश्यति । ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो अणुकम् । तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येषुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगाद्भवभावापर्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापर्या मूर्त्यादिविनाशो भवि-

दिग्भेदव्यवस्थापकास्त्वया परमाणववयवाः स्वीकृतास्त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत्तदवयवा एवेत्येवं यतः परं न विभागः स परमाणुनिरवयवः स च नित्यः परिमाणतारतम्यविश्रान्त्याधारत्वादात्मवदिति शङ्कते—यानिति । किं सर्वथैव विभागयोग्यं वस्तु परमाणुरुक्तास्मदादिभिरविभज्यमानावयवम् । आद्ये न परमाणोर्दिग्भेदावधित्वं मूलकारणस्य सन्मात्रस्यैव सर्वथा विभागायोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वं सिद्धमेव । द्वितीये सन्मात्रान्मूलकारणादतिरिक्तं किञ्चन सूक्ष्मं वस्तु परमाणुरस्तु स च विन(नं)ष्टमर्हति पृथिव्यादिजातीयत्वात्पराभीष्टव्यणुक्वदित्याह—नेति । दृष्टान्तं समर्थयते—यथेति । वस्तुभूताऽपीति परमतेनोक्तम् । दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तथेति । नित्याः परमाणवो निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति शङ्कते—विनश्यन्त इति । हेत्वसिद्ध्या समाधत्ते—नायमिति । उक्तमेव स्फुटयति—यथेत्यादिना । अवयवतत्संयोगविनाशौ विनाऽपि सुवर्णपिण्डो नश्यति विनाऽपि संयोगान्तरं सुवर्णद्रवो जायते परमाणुकाठिन्यं च विभागं विना विनश्यति तद्गतद्रवश्च संयोगाद्वते भवति । न च काठिन्यद्रवौ तावद्द्रव्यातिरिक्तौ शक्यौ वक्तुम् । एवं विनैवावयवविभागविनाशौ परमाणवो विनेद्ध्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः । मूर्तिशब्देन काठिन्यम् । आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्यावस्थानाशो नोदाहरणमित्याशङ्क्यात्रापि परमाणववस्थानाश एव सर्वकार्याणां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यत्वहेतुं व्यभिचारयति—

१ ड. ज. म. 'व मम पं' । २ ज. 'यत्वा' । ३ ज. 'न्तोऽव' । ४ क. 'थाऽवि' । ५ क. 'भागयो' । ६ क. 'ण्डो विन' । ७ क. ख ठ ड. 'ना च यं' । ८ क. नश्यति । ९ क. ख. 'नश्यन्त्य' ।

[अ० २पा० २सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५५९

(ईश्वराद्भिमानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिवौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां
शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

ष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति
क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यार-
म्भदर्शनात् । तदेवमसारतरत्कंसदृग्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरु-
द्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवान-
पेक्षाऽस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोधिभिरिति वाक्यशेषः
॥ १७ ॥ [३]

(ईश्वराद्भिमानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिवौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां
च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्देदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च
नापेक्षितव्य इत्युक्तं सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्या-
त्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपाद-

तथेत्यादिना । कार्यनाशस्यावयवनाशतद्विभागार्थान्वयनियमाभाववदित्यर्थः । तस्य
केवलत्वं प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्यै क्षेपाभावान्नियमाभावे हेतुमाह—
क्षीरेति । आदिशब्देन लवणादि गृह्यते । क्षीराद्यनुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो
दध्याद्यनुगुणः संयोगोऽवयवसंयोगान्तरम् । दधिहिमादीत्यादिपदं जलौघ्यर्थम् । दध्या-
दिषु सत्यपि कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टानेकद्रव्यारब्धत्वासिद्धेरनैकान्त्यादित्यर्थः । एतेन
कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वादित्यपास्तम् । यच्चाणुपरिमाण-
तारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादिति तत्राऽऽश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकर-
णार्थमुपसंहरति—तदेवमिति । वाक्यशब्देनापरिग्रहसूत्रं गृह्यते ॥ १७ ॥ (३)

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—समुदाय इति । आर्हतादिमतं हित्वा
किमित्यनन्तरं वैनाशिकमतं निरस्यते तत्राऽऽह—वैशेषिकेति । परिमाणभेदेन देहा-
देराशुतरविनाशित्वाङ्गीकारादध्वैनाशिकत्वं वैशेषिकस्येति तन्निरासानन्तरं वैनाशि-
कत्वाविशेषाद्बुद्धिस्थं सर्ववैनाशिकनिरसनमित्यर्थः । वैशेषिका देहादेस्त्रिक्षणस्थायित्व-
मास्थितास्तथाऽपि तन्मते निरस्ते तन्मात्रमपि यैर्नेष्ट तन्मतमतिशयेन नापेक्षितव्यमि-
त्याह—नतरामिति । तथाऽप्येकेनैवाधिकरणेन तन्निराससंभवे किमधिकरणद्वयेनेति

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतस्रण्डनम्, अधि० ४)

यामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति । केचित्सर्वास्तित्ववादिनः । केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः । अन्ये पुनः सर्वगून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैतनं च तांस्तावत्प्रतिग्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासं-

तत्राऽऽह—स चेति । राद्धान्तस्यैक्याद्बहुप्रकारत्वायोगमाशङ्क्याऽऽह—प्रतिपत्तीति । उपदेष्टुः सर्वज्ञस्यैक्यात्कथं शिष्याणां तद्भेदस्तत्राऽऽह—विनेयेति । मन्दमध्यमोत्तमधियां शिष्याणां भेदात्तद्भेदसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिपत्तिभेदावधारणार्थो वाशब्दो न विकल्पार्थः । तानेव दर्शयति—तत्रेति । सौत्रान्तिकवैशेषिकयोस्वान्तरभेदेऽपि सर्वास्तित्वसंप्रतिपत्तेरेकीकृत्य त्रित्वमुपपादयति—केचिदिति । इदानीमाद्याधिकरणस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—तत्रेति । बाह्यं विशिनष्टि—भूतमिति । आभ्यन्तरं कथयति—चित्तमिति । बाह्यार्थवादिबौद्धराद्धान्तो विषयः स किं प्रामाणिको भ्रान्तो वेति विप्रतिपत्तेः सदेहे पूर्वपक्षं विवृणोति—तत्रेत्यादिना । तस्य भ्रान्तत्वोपपादनेन समन्वयस्य तद्विरोधनिरासात्पादादिसंगतयः । तस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिर्भ्रान्तत्वाद्विरोधस्याभावात्तत्सिद्धिरित्युभयत्र फलसिद्धिः । धातुशब्दः स्वभाववचनः । आदिशब्देनाप्तेजोवाय्वाकाशर्तवो गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकशब्देवाच्यत्वमाह—भौतिकमिति । पृथिव्यादयश्च परमाणुपुञ्जा एव नावयव्यारम्भोऽस्तीति वक्तुं परमाणुस्वरूपमाह—चतुष्टये चेति । कठिनस्वभावाः पृथिवीपरमाणवः । स्नेहस्वभावा आप्यपरमाणवः । उष्णतास्वभावास्तेजःपरमाणवः । ईरणं चलनं तत्स्वभावा वायुपरमाणवः । तेषां चतुर्विधानां सर्गकाले संयोगापत्तिमाह—त इति । भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैतानाह—तथेति । कर्मकरणव्युत्पत्तिभ्यां सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । रूप्यमाणपृथिव्यादीनां बाह्यत्वेऽपि देहस्थत्वादिन्द्रियसंबन्धाच्चाऽऽध्यात्मिकत्वम् । अहमिति प्रत्ययो विज्ञानस्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्च इत्यादिशब्दसंज्ञरूपितप्रत्ययः सज्ञास्कन्धः । सस्कारस्कन्धस्तु रागादि धर्माधर्मौ च । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरे चैतानाः । उक्तानां स्कन्धानां समाहारं संघातं

[अ० २ पा० २ सू० १८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५६१
 (ईश्वरादिमाना बाह्यवस्त्वस्तित्वयादिवोद्धविशेषसमतानां परमा-
 पूर्णा शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतसम्बन्धनम्, आधि० ४)

स्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पद-
 भावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वद० सं० पृ० २३ प० १७] ।
 तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः
 परेपामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च
 पञ्चस्कन्धीरूपः, तस्मिन् “ उभयहेतुकेऽपि समुदाये ” अभि-
 प्रेयमाणे “ तदप्राप्तिः ” स्यात्समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानुप-
 पत्तिरित्यर्थः । कुतः । समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्व-
 लनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् । अन्यस्य च कस्यचिच्चेत-
 नस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् । निर-
 पेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्य-

दर्शयति—तेऽपीति । उक्तस्य बाह्याध्यात्मिकभावजातस्याध्यक्षानुमानाभ्यां क्षणि-
 कत्वे सिद्धे स्थायिनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनूद्य
 सिद्धान्तयति—तत्रेति । सूत्रं व्याचष्टे—योऽयमिति । बाह्यत्वमाध्यात्मिकत्वं
 उभयप्रकारत्वमुभयहेतुकमेवाऽऽह—अण्विति । बाह्ये भूतभौतिकसमुदाये पृथिव्या-
 दिपरमाणुहेतुके रूपविज्ञानादिहेतुके चाऽऽध्यात्मिके समुदायेऽभिप्रेते तस्याप्राप्तिरयु-
 क्ता स्यादित्याह—तस्मिन्निति । संहन्यमानानामव्यवधाने संघातानुपपत्तौ च न
 हेतुरित्याक्षिपति—कुत इति । संघातः स्वतो वा परतो वा नाऽऽद्य इत्याह—समु-
 दायिनामिति । अण्वादीनामचेतन्यात्स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसिद्धेर्न स्वतः संघातो घटते ।
 तथा च क्षणिकपक्षे सर्गादौ संघातयोगान्न तद्विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः । परमपि
 संघातकारणं चित्ताभिज्वलनमन्यद्वा । तत्राऽऽद्यं दूषयति—चित्तेति । सिद्धे
 संघाते चित्ताभिज्वलनं ततः संघात इत्यन्योन्याश्रयान्न चित्ताभिज्वलनं तद्धे-
 तुरित्यर्थः । अन्योऽपि संहन्ता चेतनोऽचेतनो वा । चेतनोऽपि भोक्ता प्रशासिता
 वा द्विधाऽपि स्थिरो वा क्षणिको वा । नाऽऽद्यः । अनभ्युपगमात् । न द्वितीयः ।
 क्षणिकस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थानात् । भोक्तुश्च कारणविन्यासविशेषज्ञानायोगा-
 रसर्वज्ञस्य स्वतस्तज्ज्ञानेऽपि क्षणिकत्वात्कर्तृत्वासिद्धेरित्याह—अन्यस्येति । अचेत-
 नोऽपि संहन्ता धर्मादिर्वा स्यादालयविज्ञानसंतानो वा । नाऽऽद्यः । तस्य पूर्ववच्चेत-
 नाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । स्वतश्चेत्प्रवृत्तिस्तदा धर्मादिप्रवृत्त्यनुपरमान्मोक्षासिद्धिरित्याह—
 निरपेक्षेति । आलयविज्ञानसंतानः संहन्तेति पक्षं प्रत्याह—आशयस्येति । आशे-

१ ज. तेऽप्यध्या । २ क. 'तुध । ३ द. अ. 'सि. समुदाय' । ४ क. 'पेक्ष्यप्र' । ५ क.
 'पेक्ष्येति ।

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्वधादिबौद्धविशेषसमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकन्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

त्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्या-
पारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्समुदायानुपपत्तिः समुदायानुप-
पत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र- निमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो
नाभ्युपगम्यते तथाऽप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते
लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्य-
मस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडाय-
तनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परि-

स्तेऽस्मिन्कर्मानुभववासना इत्याशयः संतानस्तस्यापि संतानिभ्योऽन्यत्वमनन्यत्वं वा ।
द्विधाऽपि दुर्निरूपत्वान्न तस्य संहन्तृतेत्यर्थः । स खल्वन्यः स्थिरो वा क्षणिको
वा । प्रथमेऽस्मदुक्तो भोक्तैव नामान्तरेणोक्तः स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणि-
कस्य व्यापारात्पूर्वं तत्काले वाऽभावात्तत्कारणत्वाश्रयत्वयोरसिद्धिरित्याह—क्षणि-
कत्वेति । एतेनानन्यत्वमपि प्रत्युक्तम् । संतानिनामपि क्षणिकत्वेनोक्तरीत्या व्यापा-
रकारणत्वाद्ययोगात्तदभिन्नस्य संतानस्यापि तदसिद्धेरित्याह—निर्व्यापारत्वादिति ।
संहन्तुरभावे फलितमाह—तस्मादिति । यथाकथंचिल्लोकयात्रा सिध्यति चेत्किं समु-
दायेनेत्याशङ्क्याऽऽह—समुदायेति ॥ १८ ॥

संघातस्य निमित्तमाशङ्क्य निरस्यति—इतरेतरेति । पूर्वपक्षभागं विभजते—यद्य-
पीति । तर्हि संघाताभावात्तदालम्बना लोकयात्रा न निर्वहेत्तत्राऽऽह—तथाऽपीति ।
कार्यं प्रत्ययते जनकत्वेन गच्छतीति प्रत्ययशब्दस्य हेतुवाचित्वमुपेत्येतरकारणत्वा-
दित्युक्तम् । तथाऽपि संघातस्य निमित्तं वाच्यं तत्राऽऽह—तस्यां चेति । अविद्या-
दीनामेव तन्निमित्तत्वान्नापेक्षणीयान्तरमस्तीत्यर्थः । के पुनरविद्यादयस्तत्राऽऽह—ते
चेति । वक्ष्यमाणबुद्धिस्थपरामर्शो तच्छब्दः । क्षणिककार्यदुःखस्वभावेष्वर्थेषु स्थायि-
नित्यसुखबुद्धिरविद्या । तस्यां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहविषयेषु भवन्ति । तेभ्यो
गर्भस्थस्योऽऽद्यं विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चाऽऽलयविज्ञानात्पृथिव्यादिचतुष्टयमुपादा-
नकारणं नामाश्रयत्वान्नाम निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन स्वीकृत्य सितासितादिरूपव-

[अ० २पा० २सू० १९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५६३

(ईश्वरादिभानां बाह्यवस्त्वस्त्वित्वादिबौद्धविशेषसंमतानां परमा-
णानां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतप्रवृत्तम्, अधि० २)

देवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये
कचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः कचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्या-
दिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमित्तनै-
मित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघातः
“इति चेत्” । तत् “न” । कस्मात् । “उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । ”
भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न
त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्नि-

च्छरीरमभिनिर्वर्तते । गर्भीभूतस्य शरीरस्य कल्लबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपशब्दाभ्यामत्रा-
भीष्टा जातेरुत्तरत्राभिधानात् । नामरूपसंमिश्रितानिन्द्रियाणि पडायतनं पृथिव्यादिधा-
तवः पडायतनानि यस्य करणजातस्य तत्तथा । नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संनिपातः
स्पर्शः । ततः सुखादिका वेदना । तस्यां सत्यां कर्तव्यं सुखं मयेत्यध्यवसानं तृष्णा ।
ततो वाक्कायचेष्टोपादानम् । ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः । तद्धेतुको देहोदयो
जातिः । जातस्य देहस्य परिपाको जरा । देहनाशो मरणम् । म्रियमाणस्य सामिप-
ङ्गस्य पुत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं पारिदेवना । शब्दादि-
ज्ञानपञ्चकसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखम् । दुर्मनस्ता मानसं दुःखम् । इतिशब्दो यथो-
क्तपरामर्शार्थः । एवंजातीयकशब्दो मदमानाद्युपक्लेशसंग्रहार्थः । अविद्यादिहेतुका जन्मा-
दयस्तद्धेतुकाश्चाविद्यादय इति घटीयन्त्रवदनिशमावर्तनमेषामिति मत्वा विशिनष्टि—
इतरेति । अविद्यादीनां सत्त्वमेव कथमित्याशङ्क्य संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तत्वात्तद्रूपं सौग-
तानां प्रसिद्धमित्याह—सौगत इति । न केवलं तेषामेव प्रसिद्धं किं तु सर्ववादिना-
मपीत्याह—सर्वेषामिति । आनुभविकार्थप्रत्याख्याने सर्वव्यवहारासिद्धिरिति भावः ।
अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकत्वेऽपि कुतः संघातसिद्धिरित्याशङ्क्योपसंहरति—
तदेवमिति । अविद्यादिरेव संघाताभावे न सिध्यतीत्यनुपपत्त्या तदाक्षेपे तदाश्रयः
सर्वव्यवहारो निर्वहतीत्यर्थः । सिद्धान्तभागवतारयति—तत्रेति । तत्र प्रश्नपूर्वकं
हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुं व्याचष्टे—भवेदिति । अविद्यादीनां मिथो निमित्तनै-
मित्तिकभावभाजां संघातनिमित्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—यत इति । उत्तरसूत्रस्थमर्थमभि-
प्रेत्येहापिशब्दः । अविद्यादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वेऽपि चेतनाधिष्ठानादते संघातासिद्धि-

१ क. 'गतस' । २ ड. ष. 'पेऽपि प' । ३ ज. चेत् 'न' । ४ ज. ट. 'यदित' । ५ क. ज.
पूर्व प' । ६ क. घ. 'पत्तेस्तदा' । ७ ठ. ड. सर्वो व्य' ।

(ईश्वरादिघानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिषौद्रविशेषसंमतानां परमा-
णूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम् , अधि० ४)

मित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् ।
अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघातमन्तरे-
णाऽऽत्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य
निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वश्रया-
श्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षा-
याम् । किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वश्रयाश्रयिशू-
न्येषु वाऽभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् । अथायमभिप्रायोऽविद्यादय
एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाऽऽश्रित्याऽऽत्मानं
लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघाता एवानादौ
संसारे संतत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदाऽपि
संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत ।
अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनु-

रित्युक्ते पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । किमविद्यादयः संघातस्य गमकाः
किं वोत्पादका इति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति—यदीति ।
गमकत्वपक्षे स्वरूपसिद्धिरन्यतो वाच्या तच्चान्यन्नास्तीत्यर्थः । अणूनां स्कन्धानां चोप-
यविधसंघातनिमित्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेष-
णमदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । अणुषु स्थिरेषु भोगहेत्वदृष्टविशिष्टेषु भोक्तृषु चोक्तविशेषणेषु
स्वीकृतेषु सत्सु चेतनस्याधिष्ठातुरनुरूपस्याभावान्न संभवति संघातापत्तेर्निमित्तं किञ्चि-
दित्युक्तमित्यर्थः । कैमुतिकन्यायमपिना सूचितमाह—किमिति । अदृष्टाश्रयकर्तृराहि-
त्यमाह—आश्रयेति । आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे तूपकार्योपकारकत्ववर्जितेष्वि-
त्यर्थः । विशिष्टेष्वणुषु स्वीक्रियमाणेषु किं पुनः संघातापत्तेर्निमित्तं न किञ्चिदित्याक्षेपः ।
द्वितीयं शङ्कयति—अथेति । परस्पराश्रयत्वेन प्रत्याह—कथमिति । पूर्वपूर्वसंघा-
तानामुत्तरोत्तरसंघातहेतुत्वात्तदाश्रयत्वाच्चाविद्यादीनां नान्योन्याश्रयत्वम् । न च संह-
न्तृचेतनापेक्षा स्वभावतो भावानां संहतानामेवोदयव्ययोपगमादित्याह—अथेति ।
तदूषयितुं विकल्पयति—तदाऽपीति । संघातवर्तनोऽदृष्टस्याधिष्ठातृचेतनाभा-
वात्तद्वशात्प्रतिनियतकार्योत्पादायोगे स्वभावादेवोत्पात्तिरास्येया । तथा न पूर्यते
गलति चेति पुद्गलं शरीरं तच्च मनुष्यशब्दितं तदुपेतः संघातो नियमपक्षे न
जात्यन्तरभाग्भवेदित्याह—नियमेति । द्वितीयेऽपि व्यवस्थापकाभावेनाव्यवस्था-

१ अ. 'दय एव स' । २ क. 'तम् । तं' । ३ अ. ट. 'पु भो' । ४ क. ड. अ. 'ध्वणु' ।
५ क. ज. 'पु चान्यु' । ६ क. ज. 'श चोत्प' ।

[अ० २ पा० २ सू० २०] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५६५

(ईश्वरादिमानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसमतानां परमा-
पूर्णां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतसण्डनम्, अधि० २)

प्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकमाप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनि-
यमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो
वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयमप्यभ्युपगमवि-
रुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो
भोक्तेति तत्राभ्युपगमः । ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन
प्रार्थनीयः । तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवि-
तव्यम् । अन्येन चेत्प्राथ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन
भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मा-
दितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम
न तु संघातः सिध्येत् । भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिर-
स्तीति । तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानी-
मुपपाद्यते । क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्प-
द्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति । न चैवमभ्युपगच्छता

माह—अनियमेति । उभयत्रेष्टापत्तिं शङ्कित्वा निरस्यति—उभयमिति । न
केवलं संघातानुपपत्त्या क्षणवादानुपपत्तिर्भोगापवर्गव्यवहारानुपपत्तेश्चेत्याह—अपि चेति ।
क्षणवादेऽपि बुभुक्षुणा भोगो मुमुक्षुणा मोक्षश्चार्थनीयौ तत्कुतो भोगापवर्गव्यवहारासि-
द्धिस्तथाऽऽह—यदिति । अम्युपगमफलमाह—ततश्चेति । भोगे दर्शितं न्यायं
मोक्षेऽतिदिशति—तथेति । विपक्षे दण्डमाह—अन्येनेति । बुभुक्षोर्मुमुक्षोर्वा काल-
द्वयस्थायित्वमाशङ्क्याऽऽह—अवस्थायित्व इति । परिहारभागतात्पर्यमुपसंहरति—
तस्मादिति ॥ १९ ॥

उपेत्यवादमिदानीं त्यजति—उत्तरेति । पूर्वसूत्रोक्तमनूद्यास्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह—
उक्तमिति । अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वमुपेत्य संघातसिद्धिरुक्ता संप्रत्यन्योन्य-
हेतुत्वमपि नेति वक्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः । अविद्यादीनामन्योन्यनिमित्तत्वायोगं वक्तुं
परपक्षमनुवदति—क्षणेति । तत्रानुपपत्तिं प्रतिजानीते—न चेति । काऽत्रानुपपत्ति-

(ईश्वराद्विज्ञानां यावदवस्त्वस्तित्यवादिर्वीद्विशेषसंमतानां परमा-
पूनां शब्दस्यार्थादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुम् । निरु-
ध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावप्रस्तत्वादुत्तरक्षण-
हेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण
उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथाऽपि नोपपद्यते । भावभूतस्य
पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव
एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायस्तथाऽपि नैवोपपद्यते । हेतुस्वभा-
वानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च
हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगम-
त्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपग-
च्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरितिप्रसङ्गः । अपि चोत्पादननिरोधौ नाम
वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा
सर्वथाऽपि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादननिरोधौ
स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादननिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः ।

।रत्याशङ्क्य पूर्वक्षणस्योत्पादनव्यापारः समनन्तरक्षणे वा स्वसत्ताक्षणे वेति विक-
ल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—निरुध्यमानस्येति । अचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वम् । निरो-
धहेतुसानिध्यानुगमान्निरुद्धत्वं चिरनिरुद्धत्वम् । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति ।
स्थायित्वं व्यवच्छिनत्ति—परिनिष्पन्नेति । कारणस्य कार्यात्पूर्वकाले सत्ताऽर्थवती न
कार्यकाले तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तदर्थसत्तानुपयोगत्वादिति भावः । तत्रापि कार्यका-
रणत्वासिद्धिरित्याह—तथाऽपीति । कथं कारणस्योत्पादनं धर्मः स्वरूपं वा । नाऽऽद्य
इत्याह—भावेति । कल्पान्तरमाह—अथेति । तत्रापि हेतुफलत्वस्य न संभावेनेत्याह—
तथाऽपीति । कथं हेतुस्वरूपं कार्यानन्वयि तदन्वयि वा । तत्र प्रथमं प्रत्याह—
हेत्विति । तदनुपरागेऽपि तद्भावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तद्भावः स्यादिति भावः ।
कल्पान्तरं दूषयति—स्वभावेति । प्रथमपक्षोक्तदोषं प्रपञ्चयति—विनैवेति । न च
कार्यस्य कारणसादृश्यं तन्निवारकं किञ्चिद्रूपानुगमाभावे तस्यैवासंभवादिति भावः ।
इतश्च क्षणवादासिद्धिरित्याह—अपि चेति । तदेव वक्तुमुत्पादननिरोधौ त्रेधा विकल्प-
यति—उत्पादेति । पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गान्न क्षणिकतेत्याह—सर्वथेति ।
तत्राऽऽद्यमनूद्य वस्तुनो नित्यत्वं प्रसज्यन्क्षणिकत्वासिद्धिमाह—यदीति । द्विती-

[अ० २ पा० २ सू० २१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५६७

(ईश्वरादिगानां बाह्यवस्त्वस्वित्वादिबौद्धविशेषसंमतानां परमा-
पूना शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतसण्डनम्, अधि० ४)

अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादननिरोधशब्दाभ्यां मध्यव-
र्तिनो वस्तुन आद्यन्तारख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति । एवमप्या-
द्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धित्वाद्द्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः ।
अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादननिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहि-
षवत् । ततो वस्तुत्पादननिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्व-
तत्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादननिरोधौ
स्यातामेवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्व-
प्रसङ्ग एव । तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भ-
वतीत्युक्तम् । अथ “ असति ” एव हेतौ फलोत्पत्तिं सूयात्ततः
“ प्रतिज्ञोपरोधः ” स्यात् । चतुर्विधान्हेतून्मतीत्य चित्तचैत्ता उत्प-
द्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं

येऽपि क्षणिकत्वासिद्धितादवस्थ्यमाह—अथेत्यादिना । तमेव विशेषं दर्शयति—
उत्पादेति । तृतीयमनूद्य क्षणिकत्वासिद्धिं स्फुटयति—अथेति । प्रकारान्तरमाशङ्क्य
प्रत्याह—यदीति । उत्पादननिरोधयोर्दुर्निरूपत्वे फलमाह—तस्मादिति । संघातस्य
हेतुफलत्वस्य चासिद्धिरपिशब्दार्थः ॥ २० ॥

किं चासति फलहेतौ फलमुत्पद्यते सत्येव वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—अस-
तीति । सूत्रं व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति—क्षणेति । तर्हि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणकारणत्वं
मा भूत्तर्हि पूर्वक्षणाभावाद्दोत्तरक्षणस्योत्पत्तिस्तदभावे सति वा । नाऽऽद्यः । नासतोऽ-
दृष्टत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयमनुवदति—अथेति । निर्हेतुफलोत्पत्तिं प्रत्याह—
तत इति । प्रतिज्ञोपरोधं स्फोरयति—चतुर्विधानिति । आलम्बनप्रत्ययः समनन्तर-
प्रत्ययोऽधिपतिप्रत्यय आलोकश्चेति चतुर्विधा हेतवस्तान्प्रतीत्य प्राप्य चित्तं चैत्ताश्च
तदभिन्नाः सुखादयो जायन्ते । तत्र नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीला-
कारता । समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वज्ञानाद्बोधरूपता । चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्द्रूपग्रहणप्रति-
नियमः । आलोकाद्धेतोः स्पष्टता । सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नानामेतान्येव
चत्वारि कारणानि । सेयं प्रतिज्ञा निर्हेतुफलोत्पत्तौ बाध्येतेत्यर्थः । तत्रैवातिप्रसङ्गं
दोषान्तरमाह—निर्हेतुकायां चेति । अन्यथेति सूत्रावयवं शङ्कात्वेन व्याकरोति—

(ईश्वराद्रिमानां वाद्यवस्त्वस्तित्ववादिर्बौद्धविशेषसंमतानां परमा-
 पूर्णा शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतस्खण्डनम्, अधि० ४)

सर्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिर्यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति
 ब्रूयात्ततो “यौगपद्यं” हेतुफलयोः स्यात् । तथाऽपि प्रतिज्ञोप-
 रोध एव स्यात् । क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोप-
 द्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति “ बुद्धिवोध्यं त्रयादन्यत्सं-
 स्कृतं क्षणिकं च ” इति । तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या-
 निरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं
 निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां
 प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते । तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानि-
 रोधः । आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्ता-
 त्प्रत्याख्यास्यति [ब्र० सू० २-२-२४] । निरोधद्वयमिदानीं
 प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः ।

अथेति । तथा च न प्रतिज्ञोपरोधातिप्रसङ्गाविति शेषः । उत्पत्तेरुत्पद्यमानाभेदमभ्युप-
 यन्तं प्रति सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तत इति । यौगपद्योपगमे का हानिस्तत्राऽऽह—
 तथाऽपीति । पूर्ववदत्र प्रतिज्ञोपरोधो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—क्षणिका इति ।
 आद्यन्तवन्तो भावाः संस्काराः संस्क्रियन्ते समुत्पद्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥ २१ ॥

समुदायस्य कार्यकारणभावस्य क्षणिकत्वस्य चासिद्धिरुक्ता संप्रत्यभ्युपगमान्तरं
 प्रत्याह—प्रतिसंख्येति । सौगतमतासांगत्ये सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—अपि चेति ।
 तदेव वक्तुं तन्मतमनुभाषते—वैनाशिका इति । संस्कृतमुत्पाद्यं त्रयादन्यदित्युक्तम् ।
 किं तत्रयं तदाह—तदपीति । तस्यापि क्षणिकत्वाद्दुत्पाद्यत्वाच्च नान्यत्वप्रतियोगि-
 त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—त्रयमपीति । वस्तुप्रतियोगिकान्यत्वं वस्त्वन्तरस्यापीत्याश-
 ङ्क्योक्तम्—अभावेति । अभावस्यापि प्रतियोगिद्वारा सौपाख्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
 निरुपाख्यमिति । प्रतीपा संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्तं करोमीति धीस्तया
 निरोधस्तथेति व्युत्पादयति—बुद्धीति । स्तम्भादीनां प्रतिक्षणं स्वारसिद्धौ विनाश
 इत्यप्रतिसंख्यानिरोधं व्याचष्टे—तद्विपरीत इति । आवरणाभावव्यङ्ग्यं शब्दवद्ब्रह्मं
 व्यवच्छेत्तुं मात्रपदम् । पराम्युपगममुक्त्वा सूत्रविषयं परिशिनष्टि—तेषामिति ।
 तात्पर्यमुक्त्वा प्रतिज्ञां विभजते—प्रतिसंख्येति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—

[अ० २ पा० २ सू० २३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५६९

(ईश्वरादिप्रानां वायवस्त्वस्तित्ववादिर्बौद्धविशेषसंतानां परमा-

पूना शब्दस्यर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

कस्मात् “ अविच्छेदात् ” । एतौ हि प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानि-
रोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा । न तावत्संता-
नगोचरौ संभवतः । सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन
हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ
संभवतः । न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः
संभवति सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानवलेनान्वयविच्छेददर्श-
नात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वयविच्छे-
देनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्व-
यस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरि-
कल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा ।

कस्मादिति । हेतुं व्याख्यातुं विकल्पयति—एतौ हीति । भावशब्दः संतानिवाची ।
तत्राऽऽद्यं दूषयति—तावदिति । योऽसावन्त्यः संतानी स किंचिदारभते न वा ।
नाऽऽद्योऽन्त्यत्वासिद्धेः संतानानुच्छेदाच्च । द्वितीयेऽर्थक्रियामावात्तदसत्त्वे तज्जनकमपि
सर्वमसदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे संतानिनः स्युः । न च विजातीयक्षणात्पादकत्वेनार्थक्रि-
याकारित्वं सजातीयानुत्पादकत्वेन च संतानोच्छित्तिरेकस्मिन्नेव संतानेऽनेकसंतानप्रस-
ङ्गादतः संतानानुच्छेदान्न तद्गोचरौ निरोधावित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—नापीति ।
निरन्वयं व्याचष्टे—निरुपाख्य इति । घटकपालादिषु सर्वत्र सैवेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञा-
नादन्वयिनो नाशाभाववगतोरिति हेतुमाह—सर्वास्विति । बीजाङ्कुरादीनामुत्तरोत्तर-
कार्ये प्रत्यभिज्ञानाभावादन्वयिविच्छित्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अस्पष्टेति । तास्वपि नान्वयो
विच्छिद्यते घटकपालादौ दृष्टेनान्वयविच्छेदेन विवादस्थलेऽपि तदनुमानात् । विमतं
न निरन्वयविनाशि कार्यत्वाद्धटादिवदित्यर्थः । अन्वयविच्छेदेऽपि विच्छेदोऽवस्थाना-
मात्यन्तिकः स्यादित्याशङ्क्य नावस्था निरन्वयनाशिन्यस्तासामनिर्वाच्यतयाऽन्वयिसा-
न्नत्वात्तस्य च सत्त्वेनाधिष्ठानत्वाद्नाशादित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्भूतमविद्यादिनिरोधं निरस्यति—उभयथेति । सूत्रं व्यौक्तुं
विषयमुक्त्वा विकल्पयति—योऽयमिति । यमनियमादिसामग्री परिकरस्तत्सहितस-

(ईश्वरादिप्राना वाग्नवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषमतानां परमा-
णुनां शब्दस्यशादीनां च जगदुत्पादकत्वमतसण्डनम्, अधि० ४)

पूर्वस्मिन्विकल्पे निहेतुरुचिनाशाभ्युपगमदानिप्रसङ्गः । उत्तर-
स्मिन्स्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । एवमुभयथाऽपि दोषप्रसङ्गाद-
समञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति,
तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् । आकाश-
स्येदानीं निराक्रियते । “आकाशे च” अयुक्तो निरुपाख्यत्वा-
भ्युपगमः । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेः
“अविशेषात्” । आगमप्रामाण्यात्तावत् “आत्मन आकाशः
संभूतः” [ते० २-१] इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्यै च वस्तुत्वप्र-
सिद्धिः । विप्रतिपन्नान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां

व्यगधीसाध्यश्चेदविद्यादिनिरोधस्तदा स्वमतहतिरित्याह—पूर्वस्मिन्निति । स्वयमेव
चेदविद्यादिनिरोधस्तदा सर्वं क्षणिकमित्यादिभावनोपदेशवैयर्थ्यमित्याह—उत्तरस्मि-
स्त्विति । सूत्रव्याख्यामुपसंहरति—एवमिति ॥ २३ ॥

निरोधद्वयं निरस्याऽऽकाशं निरस्यति—आकाशे चेति । सूत्रस्य संगतिमाह—
यच्चेति । वृत्तमनूद्य पूर्वोत्तरसूत्रयोरपुनरुक्तं विषयमुक्त्वा प्रतिज्ञामाकाशं पूरयन्व्या-
करोति—आकाशे चेति । तत्र हेतुः—प्रतिसंख्येति । कथमावरणाभावमात्रे तस्मि-
न्वस्तुत्वधीस्तत्राऽऽह—आगमेति । तत्प्रामाण्येऽपि कथमाकाशे वस्तुत्वधीरित्याशङ्क्य
तदुत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां भूयस्त्वादित्याह—आत्मन इति । न हि निरुपाख्य नर-
विषाणवदुत्पत्तुमर्हतीति भावः । आगमप्रामाण्ये बौद्धा विवदन्ते तत्कथं तान्प्रत्यागमेन
नभसो वस्तुत्वमुच्यते तत्राऽऽह—विप्रतिपन्नानिति । अनुमानमेव सूचयति—गन्धा-
दीनामिति । शब्दो हि कचिदाश्रितो धर्मत्वाद्गन्धवदिति सामान्यतो धर्मसिद्धिः ।
शब्दश्च विशेषगुणोऽस्पर्शवत्त्वे सति बौद्धैकेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वाद्गन्धवत् । स च प्रत्य-
क्षत्वे सत्ययावद्बुद्ध्यभावित्वेन स्पर्शवदसबन्धाद्विशेषगुणतया दिक्कालमनोभिरसंसर्गाद्बौद्धे-
न्द्रियग्राह्यतया चानात्मगुणत्वात्पारिशेष्यादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयस्तच्चाऽऽकाशमि-
त्यर्थः । आगमादनुमानादनुभवाद्वा सोपाख्यमाकाशमित्युक्त्वाऽऽवरणाभावपक्षे दोष-

[अ० २ पा० २ सू० २४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशंकरभाष्यसमेतानि । ६७१

(ईश्वरादिशानां वायवस्त्वस्त्ववादिषीद्विशेषसमतानां परमा-
पूना शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ५)

गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चाऽऽवरणाभा-
वमात्रमाकाशमिच्छतापेकस्मिन्सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमान-
त्वात्सुपर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्राऽऽवरणा-
भावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् । येनाऽऽवरणाभावो विशेष्यते
तच्चर्हि वस्तुभूतमेवाऽऽकाशं स्यान्नाऽऽवरणाभावमात्रम् । अपि
चाऽऽवरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपग-
मविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये “ पृथिवी भर्गवः किंसं-
निश्रया ” इत्यस्मिन्प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते “ वायुः
किंसनिश्रयः ” इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति “ वायुराकाश-
संनिश्रयः ” इति । तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् ।
तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशं
च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । न
एवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मि-
व्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरु-
पाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

माह—अपि चेति । यथैकघटसत्त्वेऽपि घटान्तरासत्त्वप्रयुक्त्या निर्घट भूतलमित्यशक्यं
वक्तुं तथैकस्मिन्नावरणे सत्यावरणान्तराभावप्रयुक्त्याऽपि न तद्धीनतेति पक्ष्यन्तरसंचारो न
स्यादित्यर्थः । देशावच्छेदेनाऽऽवरणाभावविभागं गृहीत्वा शङ्कते—यत्रेति । अभा-
वस्य धर्मिप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्धर्मिणो वस्तुत्वं स्यादित्याह—येनेति । इतश्चाऽऽका-
शस्य वस्तुत्वमित्याह—अपि चेति । प्रसङ्गं प्रकटीकर्तुं स्वाभ्युपगममुपन्यस्यति—
सौगते हीति । किं सम्यङ्निश्चितं श्रयोऽधिकरणमस्या इति किंसनिश्रया । कथ-
माकाशस्य वस्तुत्वाभावे तद्विरोधप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—तदिति । आश्रयत्वं नावस्तुनो
दृष्टमित्यर्थः । स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गफलमाह—तस्मादिति । निरोधद्वयस्याऽऽका-
शस्य चावस्तुत्वे साधारणं दूषणमाह—अपि चेति । विप्रतिषेधं स्फोरयति—न
हीति । न्यशाभावोपलसितसत्तायोगित्वं नित्यत्वम् । तद्विपरीतमनित्यत्वम् । तदुभय
न तुच्छस्य युक्तमित्यर्थः । वस्तुत्वाभावे धर्मधर्मिव्यवहाराविषयत्वमित्युक्तम् । इदानीं
तद्विषयत्वे वस्तुत्वं स्यादित्याह—धर्मेति ॥ २४ ॥

१ क. ज. 'च्छत एकं' । ब. न. 'च्छतस्तवैकं' । २ झ. 'रणमा' । ३ क. ड. म. विशिष्यं ।
४ ड. म. 'गवन्किंसं' ।

(ईश्वरादिप्रानां वाग्वस्त्वस्तित्वादिषीद्विशेषसंमतानां परमा-
 ग्नां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्मुपल-
 ष्ठुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् । न च सा संभवति । “अनुस्मृतेः” ।
 अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपल-
 ष्ठ्येककर्तृका सती संभवति । पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्त-
 रस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वो-
 त्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शनस्मर-
 णयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य
 प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि तयोर्भिन्नः
 कर्ता स्यात्ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् । न त्वेवं
 प्रत्येति कश्चित् । यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव
 कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति । स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति ।
 इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमे-
 वैकं कर्तारमवगच्छति । न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं

संप्रत्यात्मनः स्थायित्वं विशेषतः साधयति—अनुस्मृतेश्चेति । सूत्रस्य वैनाशिक-
 दर्शनानुपपत्तौ हेत्वन्तरपरत्वमाह—अपि चेति । तदेव वक्तुं परस्यावश्याश्रयणीयमर्थ-
 माह—वैनाशिक इति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । उपलब्धुर्न क्षणिकता
 युक्तेत्यत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति—अन्विति । अनुशब्दस्य व्यवच्छेद्याभावेऽपि स्मृत्यु-
 पलब्ध्योरेककर्तृकत्वार्थं विशेषणमित्याह—सा चेति । न केवलमुपलब्धिस्मृत्योरेवै-
 ककर्तृकत्वमुपलब्ध्योरपीत्याह—कथमिति । यस्तु सत्यपि भेदे संतानैक्यं स्मृतिप्रयोज-
 कमिच्छति तं प्रत्याह—अपि चेति । पूर्वोत्तरप्रत्ययकर्तृभेदेऽपि संतानैक्यादेवंविधा
 धीरित्याशङ्क्याऽऽह—यदि हीति । कर्तृभेदे स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति लोकस्य
 धीः स्यादित्यर्थः । ईदृश्येव धीरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । कचित्तादृश्या
 धियोऽनुभवासिद्धत्वमाशङ्क्याऽऽह—यत्रेति । कर्तृभेदावगतिमुदाहरति—स्मरामीति ।
 क्वचित्तयोर्भिन्नकर्तृकत्वे दृष्टिस्मृतित्वाविशेषादहमदोऽद्राक्षमित्यत्रापि तयोर्भिन्नकर्तृ-
 कत्वमनुमेयमित्याशङ्क्यानुभवविरोधमाह—इहेति । अवगतिमनवगतिव्युदासेन स्फोर-
 यति—न नेति । यदात्मनो दर्शनं पूर्वं निर्वृत्तं तदहं नाद्राक्षमिति न निहनुते किं

१ ज. घ. ट. 'लब्धेर' । २ इ. ट. 'स्य प्र' । ३ क. 'म्यन्योऽद्राक्षीदिति । ज. 'म्यसा-
 वद्राक्षीदिति । ४ क. ठ. ड. 'योर्भिन्न' । ५ छ. स्मारयति ।

[अ० २पा० २सू० २९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५७३

(ईश्वरादिज्ञानां बाह्यवस्त्वस्तित्वादिबोद्धविशेषसमतानां परमा-
पूना शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतवण्डनम्, अधि० ४)

निवृत्ते यथाऽग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य
दर्शनस्मरणलक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या
वैनाशिकस्य स्यात् । तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रति-
पत्तिं प्रत्यभिज्ञानत्रैककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा
जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैना-
शिको नापत्रपेत । स यदि ब्रूयात्सादृश्यादेतत्संपत्स्यत इति । तं
प्रतिब्रूयात् । तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात्सादृश्यस्य । क्षण-
भङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात्सादृश्यनि-
मित्तं प्रतिसंधानमिति मिथ्यामलाप एव स्यात् । स्याच्चेत्पूर्वोत्त-
रयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्था-
नात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं
न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेन्न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थो-

त्वनुमन्यते परोऽपीत्यर्थः । प्रत्यक्षविरोधादनुमानानुद्ध्ये दृष्टान्तमाह—यथेति । एत-
द्वदस्मैतद्वद्वानुभवितैतद्वदज्ञातृत्वात्संप्रतिपन्नव्यक्तिवदिति मत्वा कलितमाह—तत्रेति ।
दर्शने स्मरणे चोत्तरीत्या कत्रैक्ये सतीति यावत् । दृष्टिस्मृतिक्षणद्वयवर्तित्वमे-
कस्यास्माभिरिष्यते क्षणिकत्वं त्वाशुतरविनाशित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । स्वर-
समङ्गरत्ववदाशुतरविनाशित्वमपि भावानां प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमित्यर्थः । विरोधमेव
स्तोरयति—अनन्तरामिति । वर्तमानदशामारभ्योत्तमादुच्छ्वासादा मरणादनन्तरामन-
न्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तम-
तीताः प्रतिपत्तीः स्वकीयाः स्वमात्रकर्तृकाः प्रतिसंधानः सन्निति योजना । आत्मनि
प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादाविव सादृश्यकृता भ्रान्तिरिति शङ्कते—स इति । एकस्य
पूर्वोत्तरक्षणद्वयतत्सादृश्यदृशोऽसत्त्वं सत्त्वं वेति विकल्पयति—तमिति । असत्त्वं
प्रत्याह—तेनेति । सत्त्वमनूय निराह—स्याच्चेदिति । तेनेदं सदृशमित्यर्थं
विकल्पप्रत्ययः स च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यस्यति तत्त्वतस्तु पूर्वपरौ क्षणौ तयोः
सादृश्यं वा न गृह्णाति तत्कथमेकस्य द्रष्टुः स्थायित्वेति शङ्कते—तेनेति ।
वस्तुद्वयप्रत्ययादभ्यत्वधिया सादृश्यप्रत्ययस्यान्तरशब्दस्तथाऽपि तत्र वस्तुद्वय-
प्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्थायिना भाव्यमित्याह—नेति । तेनेदं
सदृशमिति ज्ञाने तत्तेदंतावच्छिन्नावधौ तयोः सादृश्यं च किं न भासते । भासमाना
वा विज्ञानस्याऽऽकारास्तस्माज्ज्ञानाद्भिन्ना न वा । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमनेकं वा ।
तत्राऽऽद्ये स्वसवेदनविरोधः स्यादित्याह—तेनेति । भासमानानां त्रयाणां ज्ञानाकारत्वे

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्तुस्तित्यवशिष्यद्विशेषसंमतानां परमाणुनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ५)

पादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृश-
मिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नु-
यात् । यदा हि लोके प्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा
स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च
यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति । एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं

तस्य चैक्ये व्याघातः । एकस्यानेकाकारत्वायोगात् । आकारभेदे च तद्भेदात् । न
च ज्ञानानेकत्वमेकज्ञानेन हि नानापदार्थोल्लेखे नानेत्युल्लेखो न ज्ञानभेदः । परिशेषा-
ज्ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थस्तस्य च नानाकारस्य तत्तेदंतास्पदस्य तत्सादृश्यस्य च परामर्शः
स्थायिन्यात्मनि सति स्यादिति मत्वोक्तमेव व्यनक्ति—प्रत्ययान्तरमिति । ननु
नार्थस्य ज्ञाने भानमवजानीमहे येन प्रतीतिं विरुध्येमहि किं तु सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो
न बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रेऽर्थस्य ज्ञानेऽध्यस्तत्वात्ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नाना-
र्थाकारत्वकृतो व्याघातो न च बाह्यार्थावगमस्तत्राऽऽह—यदेति । कल्पितोऽपि
विज्ञानेऽर्थाकारस्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् ।
भिन्नत्वे ज्ञानान्तरवदकल्पितत्वं तथा च तेनेदमिति सदृशमिति च भातानामर्थानामेकज्ञा-
नाभेदोपगमे मिथोऽप्यभेदः स्यात्ततश्चान्योन्यभेदेन पदार्था लोकसिद्धा निह्नूयेरन् ।
ज्ञानाच्च ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सोऽपि निह्नूयेत तदपह्नवे च स्वपक्षसाधनपरपक्षाक्षेपा-
सिद्धिः । विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वादीनामेकार्थनिष्ठत्वाभावादेकाधिकरणविप्रतिषिद्ध-
धर्मद्वयोपगमरूपविप्रतिपत्तेरसंभवादिति भावः । तत्तेदंतादिरर्थो ज्ञानस्याऽऽन्तर आकार
इति मतं बाह्यार्थवाददूपणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्तम् । इदानीमस्ति बाह्योऽ-
र्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पके चकास्ति सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तद्गतसादृ-
श्याद्याकारेण निर्भासन्ते तेन विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य
निरस्यति—एवमिति । न हि बाह्यस्थार्थस्य क्षणिकत्वं प्रमाणाभावात् न तावत्प्रत्यक्षं
वर्तमानमर्थमवगाहमानं तस्यावर्तमानव्यावृत्तिं गमयति तद्धि वर्तमानताविशिष्टस्य तदै-
वान्यव्यावृत्तिं गमयेदन्यदा वा । प्रथमे नास्मत्पक्षक्षतिरेकस्यापर्यायेणानेककालकलित-
त्वानभ्युपगमात् । न द्वितीयो विरोधमन्तरेण कालान्तरीयसत्त्वव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
नापि यत्सत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्च भावा इत्यनुमानं क्षणिकत्वसाधकं दृष्टान्तस्य
साध्यविकलत्वात् । तस्य नाशित्वेऽपि विवक्षितक्षणिकत्वाभावात्तस्मादनिश्चितार्थवादिनो

[अ० २पा० २सू० २६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५७५
 (ईश्वरादिभानां वाक्यवत्त्वस्तिताव्यादिवैदिकविशेषसमतानां परमा-
 पूर्णां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतस्रण्डनम्, अधि० ४)

यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं
 प्रख्यापयेत् । न चायं सादृश्यात्संबन्धवहारो युक्तः । तद्भावा-
 वगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्द्राह्यवस्तुनि
 विप्रलम्भसंभवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः । उपल-
 ब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो
 वेति । य एवाहं पूर्वद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितत-
 द्भावोपलम्भात् । तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कारणप-
 नभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापेक्षेत । दर्शयन्ति
 चोभावाद्भावोत्पत्तिम् “ नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ” इति । विन-
 ष्टादि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते तथा विनष्टात्क्षीरादधि मृत्पि-
 ष्ठाच्च घटः । कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येताविशेषात्सर्वं

विप्रलम्भकत्वान्न प्रतिवादितेत्यर्थः । आत्मनि प्रत्यभिज्ञां न सादृश्यादित्यत्र हेत्वन्तर-
 माह—न चेति । प्रत्यभिज्ञाया विपर्यासाह्यमप्रामाण्यं निरस्य संशयाह्यमपि तद्वि-
 रस्यति—भवेदिति । संशयसामग्रीसत्त्वावस्था कदाचिदित्युक्ता । संभवो नाना-
 कारत्वोपपत्तिः । संदेहोऽपीत्यपिना विपर्यासो दृष्टान्तितः । तत्र संदेहायोगे हेतु-
 माह—य इति । प्रत्यभिज्ञयाऽऽत्मनः स्थायित्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २५ ॥

कारणाभावात्कार्योत्पत्तिरिति पक्षमवशिष्टं निराचष्टे—नासत इति । परमतायोगे
 हेत्वन्तरपरत्वं सूत्रस्य दर्शयति—इत्यर्थेति । तदेव स्फोरयति—यत इति । अस्थि-
 रात्कारणात्कार्योत्पत्तिमिच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिर्बलादापततीत्येव न किं तु स्वयमपि
 वैनाशिकास्तयोपयन्तीत्याह—दर्शयन्तीति । तद्व्याचष्टे—विनष्टादिति । हिशब्दस्त-
 दिच्छायाम् । स्वानिच्छायां किलकारः । विनष्टाद्बीजादेरङ्कुरादिजन्मेत्यत्र युक्ति-
 माह—कूटस्थादिति । कारणं समर्थमसमर्थं वा । यद्यसमर्थं न कदाचिदपि कार्यं
 कुर्यात् । आद्ये समर्थस्य क्षेपायोगादपर्यायेणाशेषं कार्यं जनयेत्तत्क्षोत्तरक्षणेऽर्थक्रिया-
 भावात्सत्त्वम् । न च समर्थमपि सहकारिसन्निधिमपेक्ष्य जनकं सहकारिणां वस्तुतोऽ-
 तिशयजनने तस्य समर्थत्वे सदा तज्जननादसमर्थत्वे कदाचिदपि तज्जन्मायोगात्सहका-

१ क. ज. 'हाह्ये व' । २ ड. म. 'धिसात्तद्वा' । ३ ड. म. 'पयते । द' । ४ ड. म. ट.
 चाप्राभा' । ५ ट. 'नष्टक्षीरा' । ६ च. झ. 'शा सा' । ७ क. 'जनतायो' ।

(ईश्वरादिप्राना वाक्यस्त्वस्तित्ववादिषोडशविशेषसंमतानां परमा-
णानां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतलण्डनम्, अधि० ४)

सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादी-
नामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते
“ नासतोऽदृष्टत्वात् ” इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभा-
वाद्भाव उत्पद्येताभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः
स्यात् । न हि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य
शशविपाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्वि-
शेषोऽस्ति । येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजा-
तीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य
त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविपाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो
जायेरन् । न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्यु-
पगम्येतोत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवच्चादेवाभा-
वस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत । नाप्यभावः कस्यचिदुत्प-
त्तिहेतुः स्यात् । अभावत्वादेव शशविपाणादिवत् । अभावाच्च
भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यान्न चैवं दृश्यते ।
सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमान-

रिणोऽपि सहकार्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाद्बस्तुनश्चातिशयस्य भेदे तस्यैव प्राप्ताप्राप्तविवे-
केन जनकतया वस्तुनस्तदसिद्धिरभेदे तस्यैव जन्यतया क्षणिकस्य जनकत्वापत्तिरति-
शयानाधाने सहकार्यपेक्षैव न स्यादित्यर्थः । कूटस्थस्य कारणत्वदौस्थ्ये फलितमाह—
तस्मादिति । परमतनिरासित्वेन सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—तत्रेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा
साधयति—यदीति । बीजाद्यभावेभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभावसिद्धये कारणविशेषो-
पादानमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । किं चाभावकारणवादिना तस्य निर्विशेषत्वं
सविशेषत्वं वेष्टमाद्यं दूषयति—निर्विशेषस्येति । एतेन नासतोऽदृष्टत्वादिति
व्याख्यातम् । द्वितीयमनूद्य निरस्यति—यदीति । अभावस्य कारणत्वमुपेत्योक्तं
तदेवायुक्तमित्याह—नापीति । कार्यस्वभावालोचनयाऽपि नाभावस्य कारणतेत्याह—
अभावादिति । यद्येनानन्वितं न तत्तस्य कार्यं यथा हेम्नाऽनन्वितो घटो न हेम्नो
विकारः । अनन्विताश्चाभावेन भावास्तस्मान्नाभावविकारा इत्यर्थः । किं च यद्येनान्वितं
तत्तस्य कार्यं यथा हेम्नाऽन्वितं रुचकादि तत्कार्यम् । अन्विताश्च भावेन भावास्तस्मा-
त्तद्विकारा इत्याह—सर्वस्येति । भावान्वितत्वेऽपि कारणमन्वयेवेत्यनियमादभावोऽपि

१ क. द. ज. व. 'स्तस्य च श' । २ क. ज. न. स्यान्नैव । ३ क. ज. व. 'स्य व' ।

४ क. ठ. द. हेमान्वि' ।

[अ० २ पा० २ सू० २६] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतादि । ५७७

(ईश्वरादिमानां चाद्यवस्त्वस्तित्ववादिद्योद्विशेषसंमतानां परमा-
णानां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

त्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः
केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भावाल्लोकैः
प्रत्येति । यत्तुक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः
कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति । तदुरुक्तम् ।
स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचका-
दिकारणभावदर्शनात् । येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो
लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमानानां पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः
कारणमभ्युपगम्यते । अनुपमृद्यमानानामेवानुपायिनां बीजाद्यव-
यवाङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात् । तस्मात्सर्वैः शशविषा-
णादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्श-
नादनुपपन्नोऽद्यमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च चतुर्भि-
श्चित्तैश्चा उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय
उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युप-
गंतमपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुली क्रियते ॥ २६ ॥

कारणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । आद्येऽनुमाने व्याप्तिमुक्त्वा द्विती-
येऽपि तामाह—मृदिति । अभावकारणवादिनोक्तमनुभाषते—यत्त्विति । स्थिरस्य
कारणत्वं न दृश्यते न युज्यते वा । नाऽऽद्योऽनुभवविरोधात् । न द्वितीयः स्थिर-
स्यापि क्रमवत्सहकारिवशात्क्रमकारित्वाविरोधात् । न च सहकारिजन्यातिशयस्यैव
कारणत्वं न स्थायिनस्तथात्वं भेदाभेदादिभिरनिर्वचनीयातिशयवतो वस्तुनो लोकसिद्ध-
कारणत्वानिराकरणात् । न च समर्थत्वादपर्यायमशेषजनकत्वं तत्तत्कालीनकार्यजन्म-
सामर्थ्योपगमात् । न च सामर्थ्यात्सामर्थ्याभ्यां भावाभावभेदः कार्यभेदप्रतियोगिकश-
क्त्यशक्तियुक्तक्षणिकभावस्येवाभेदसिद्धेरिति मत्वाऽऽह—तदिति । यत्तु विनष्टा-
द्धीति तत्राऽऽह—येष्विति । अङ्कुरादिषु पार्थिवादिस्वभावानामेव कारणत्वेऽपि
बीजाद्यवयवानामिति परमतेनोक्तमुक्तेऽर्थे सूत्रं योजयन्नुपसंहरति—तस्मादिति ।
स्वाम्युपगमविरोधादपि नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्याह—अपि चेति ॥ २६ ॥

अभावकारणत्वे कारणविशेषोपादाने प्रवृत्तिरयुक्तेत्युक्तम् । इदानीं प्रवृत्तिमात्रमपि

१ ट. 'ताल्लोकः' । २ ट. न. 'दिकार्यका' । ३ क. ड. झ. न. 'नापु' । ४ क. ज. ट.
'स्थाका' । ५ ट. 'जाव' । ६ क. 'द्रवः स' । ७ ड. न. 'गमम' । ८ क. 'सर्वलो' ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ (४)

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत “एवं” सति “उदासीनानाम्” अनीहमानानाम् “अपि” जनानामभिपतसिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रघतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात् । कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रघतमानस्याप्यप्रत्रोत्पत्तिः । तन्तुत्रार्यस्यापि तन्तूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत । न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादेतन्नुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥ [४]

(विज्ञानवादीबौद्धसमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसण्डनम्, अधि० ५)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु रूपणेपूद्गावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषांचित्किल चिनेयानां बाह्ये वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थ-

न युक्तमित्याह—उदासीनानामिति । सूत्रं विभजते—यदीति । अभाववादे सर्वलौकिकव्यवहारासिद्धिमृदाहरणैर्दर्शयति—कृषीति । पारलौकिकव्यवहारोऽपि परमते न स्यादित्याह—स्वर्गेति । उभयविधव्यवहारासत्त्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे—न चेति । सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ (४)

विज्ञानस्य क्षणिकेनार्थेन सालम्बनत्वं निराकृत्य निरालम्बनत्वं निराकर्तुमारभते—नाभाव इति । रूपादिहीन ब्रह्म जगद्रूपादानमिति वदतः समन्वयस्य क्षणिकं ज्ञानं नीलाद्याकारमिति योगाचारमतविरोधोऽस्ति न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाम्भ्यां संदेहे संगतिगर्भं पूर्वपक्षमवतारयति—एवमिति । विज्ञानवादस्य भ्रान्तिमूलतया समन्वयस्य तदविरोधोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे विज्ञानवादस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्तेऽस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासत्वात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । बाह्यार्थवादिषु प्रत्युक्तेषु समानन्यायतया विज्ञानवादिर्नोऽपि प्रत्युक्तिसंभवात्कथं पृथगुत्थानमित्याशङ्क्य तेभ्यो विज्ञानमात्रवादिनः सुगताभिप्रायत्वेन विशेषमाह—केषांचिदिति । हीनधियामिति यावत् । बाह्येऽर्थे सुगतस्यानिच्छायां किलकारः । देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा इति न्यायेनाऽऽह—तदिति । कस्तर्हि तस्याभि-

१ क. ज. 'यस्य तन्तु' । २ क. ज. 'दप्यनु' । ३ ड. न. 'बाह्यव' । ४ ड. ड. 'न्ते तस्य' । ५ स. 'ध तत्पृथ' ।

[अ० २ पा० २ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५७९
 (विज्ञानवादिबौद्धसंमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसंख्यनम्, अधि० ५)

वादप्रक्रियेयं विरचिता । नासौ सुगताभिप्रायः । तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः । तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्याखण्डेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते । सत्यपि बाह्यार्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारान् । कथं पुनरवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति । तदसंभवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः । तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाणुभासज्ञानानुपपत्तेः । नापि तत्समूहाः स्तम्भादयः । तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत ।

प्रायस्तत्राऽऽह—तस्येति । ननु मानमेयादिभेदोपगमे कथं विज्ञानमात्रवादोऽन्यथा कथं व्यवहारसिद्धिस्तत्राऽऽह—तस्मिन्निति । ज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारतया मेयमवभासात्मैतया फलं तच्छब्दत्वात्मना मानं तदाश्रयतया मातेति विज्ञानवादेऽपि कल्पितमानादिभेदमुपेत्य सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । किं चार्थसारूप्यात्मना मानमवभासात्मना फलमिति सौत्रान्तिकाः । अनवभासव्यावृत्त्या फलं तच्छब्दत्वा मानमिति वैभाषिकाः । तेन तयोर्बाह्यमर्थमिच्छतोरपि कल्पितो भेदः क्षणिकस्याऽऽत्मनो द्वयकालानवस्थानात्तद्युक्तं विज्ञानवादे कल्पितभेदेनैव सर्वव्यवहारसाधनमित्याह—सतीति । उक्तमर्थं युक्त्या द्रवयितुं पृच्छति—कथमिति । विमतं न ज्ञानातिरिक्तं तदतिरेकेणानिरूप्यत्वान्नरविपाणवदित्याह—तदिति । तत्रासिद्धिमुद्धर्तुं विकल्पयति—स हीति । एकस्थूलनीलाभासज्ञानस्य तद्विपरीतपरमाणुगोचरतायोगान्न परमाणवस्तावत्तदालम्बनमित्याह—तत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । स्तम्भाद्यवयविनां परमाणुभ्यो भेदे गवाश्ववदत्यन्तवैलक्षण्यमभेदे परमाणुमात्रतया स्थूलरूपेणावभासासिद्धिः परमाणुनामतथात्वादित्याह—तेषामिति । अवयवावयविरूपो बाह्यार्थो नास्ति चेन्मा भूजातिव्यक्त्यादिरूपस्तु स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । जात्यादीनां व्यक्त्यादीनां चात्यन्तभिन्नत्वे स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादत्यन्ताभिन्नत्वे तद्वदेवातद्भावाद्भिन्नाभिन्नत्वस्य

१ ड. ज. व. बाह्योऽर्थे । २ क. ज. सर्वो व्य । ३ श. बाह्यार्थोऽ । ४ क. ज. 'यः । त' । ५ श. ट. 'नुत्पत्तेः । ६ क. ख. 'थ वा व्य' । ७ क. ख. ठ. ड. 'त्मना फ' । ८ क. ख. ठ. ड. 'ल्पितं मा' । ९ ठ. ड. 'देन स' । १० ठ. ड. 'णामा' ।

अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुल्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम् । अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञाने- नैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना । अपि च सहो- पलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति । न ह्यनयोरे- कस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात् । तस्मादप्यर्थाभावः । स्वभा- दिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकग- न्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति । एवं जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुम- र्हन्तीत्यवगम्यते प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते वासनावैचित्र्यादित्याह ।

विरुद्धत्वादवयवावयविभेदवज्जातिव्यक्त्यादिभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः । दृष्टस्य सर्वस्य विचारासहत्वाददृष्टसत्त्वे मानाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इत्युक्तम् । संप्रति तेषां बाह्यानालम्बनत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । ज्ञानगतविशेषदृष्टानुपपत्त्या नीला- द्याकारता तस्य सिद्धा तदा च ज्ञानाकारस्यैव विषयत्वाद्यर्था बाह्यार्थकल्पना गौरवा- दित्यर्थः । इतश्च ज्ञेयं ज्ञानान्नान्यदित्याह—अपि चेति । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्तेनाभिन्नं यथैकेन चन्द्रमसा द्वितीयश्चन्द्रमा नियतसहोपलम्भनं च ज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थः । सहोपलम्भनियममेव स्फोरयति—न हीति । ज्ञानज्ञेययोः स्वभावभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकत्वानियमः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । क्षणिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयसम्बन्धे हेत्वभावाद्बाह्यग्राहकत्वेनोक्तनियमासिद्धिरित्यर्थः । सहोप- लम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोर्भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यत इन्दाविवाद्वय इत्युक्तमुप- संहरति—तस्मादिति । यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वभादिप्र- त्ययस्तथा चैष विमतः प्रत्यय इत्याह—स्वप्नेति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिह- रति—यथेति । निर्दोषमनुमानं निगमयति—एवमिति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिरू- पार्थापत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते—कथमिति । अनादिसततिपतितमसविदितरूप ज्ञानमेव वासना तद्वशादनेकव्यवधानेनापि नीलादिवासितमेव ज्ञानमुत्पद्यते कार्पासर- क्तावदित्यन्यथोपपत्तिमाह—वासनेति । वासनावैचित्र्याज्ज्ञानवैचित्र्यं ततश्च

[अ०२पा०२सू०२८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५८१
 (विज्ञानवादीद्वैतसमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसण्डनम्, अधि० ५)

अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्यो-
 न्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि
 चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यव-
 गम्यते । स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचि-
 त्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । अन्तरेण तु
 वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य यथाऽनभ्युपगम्यमान-
 त्वात् । तस्मादप्यभावो वाह्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—
 “ नाभाव उपलब्धेः ” इति । न खल्वभावो वाह्यस्यार्थ-
 स्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि
 प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति । न
 चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो
 भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात्त्राहं भुञ्जे न
 वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव वाह्य-
 मर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् ।
 ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति किं तूपलब्धि-
 व्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वादमेवं ब्रवीमि निरङ्कुश-
 त्वात्ते तुण्डस्य । न तु युक्त्युपेतं ब्रवीमि । यत उपलब्धिव्यति-

तद्वैचित्र्यमित्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्याऽऽह—अनादौ हीति । अन्वयव्यतिरेका-
 म्यामपि वासनावैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यहेतुर्नार्थवैचित्र्यमित्याह—अपि चेति । पूर्वा-
 नुभववासनाभावेऽप्यपूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धिरित्या-
 शङ्क्याऽऽह—स्वमेति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—अन्तरेणेति । ज्ञाना-
 तिरिक्तज्ञेयस्योक्तरीत्या विचारासहत्वात्क्षणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वादार्थावि-
 त्तज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मा-
 दिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—नेति । उप-
 लब्धिव्यतिरेकासिद्धेत्याशङ्क्य सर्वथाऽनुपलब्धिर्वा ज्ञानातिरिक्तत्वेन वेति विकल्प्याऽऽद्ये
 दोषमाह—यथेति । द्वितीयमवलम्बते—नन्वाति । प्रकाश्यप्रकाशकयोर्द्रवकठिनव-
 द्विरुद्धयोर्भेदस्याध्यक्षत्वात्तद्वाधितमभेदवचनमित्याह—वादमिति । निरङ्कुशत्वं
 नियामकराहित्यम् । परोक्तेरयुक्तत्वमेव साधयति—यत इति । किं तद्वलं व्यतिरि-

रेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव । न हि कश्चिदुप-
लब्धिमेव स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते । उपलब्धिविषयत्वेनैव तु
स्तम्भकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे
लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेव व्याच-
क्षते यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति । तेऽपि सर्वलोकप्र-
सिद्धा बहिर्वभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुका-
माश्च बाह्यमर्थं “ बहिर्वत् ” इति वैत्कारं कुर्वन्ति । इतरथा हि
कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत
इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमुपगच्छद्बिर्बहिरेवा-
वभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु बहिर्वदवभासत इति । ननु बाह्य-
स्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नार्थ साधुर-
ध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावधार्यते
न पुनः संभवासंभवपूर्विके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । यद्धि प्रत्यक्षादी-
नामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवति । यत्तु न केनचि-

क्तोपलब्धिरित्याह—उपलब्धेरिति । हेतुमेव स्फुटयति—न हीति । उपलब्धिर्हि
साक्षिणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रत्वेनेत्यर्थः । भवद्बचनादपि बाह्यमर्थं
लौकिकामेदेनैव प्रतियन्तीत्याह—अतश्चेति । कथं यथोक्तं वाक्यं व्यतिरेकोपलब्धि-
साधकमित्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति । सर्वलोकप्रसिद्धबाह्यार्थधीप्रतिलम्भे हेतुमाह—
इतरथेति । अत्यन्तासतोऽपि बाह्यार्थस्य दृष्टान्वत्वमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । अ-
बाधितव्यतिरेकोपलब्धौ वत्करणमयुक्तमिति फलितमाह—तस्मादिति । अनुमानतो
बाधाद्युक्तं वत्करणमिति शङ्कते—नन्विति । अनुमानस्याबाधितविषयताऽपि हेतुः
प्रत्यक्षविरोधे तदभावान्न तस्य बाधकतेत्याह—नायमिति । प्रमाणपूर्वकः संभवोऽ-
र्थज्ञाने तदभावपूर्वकश्चासंभवो नरविषाणे निश्चितो बाह्यार्थे च प्रत्यक्षादिसंभवादसंभवा-
धीनस्तदसत्त्वाध्यवसायो न युक्त इत्यर्थः । संभवपूर्विका प्रमाणप्रवृत्तिरसंभवपूर्विका
तदप्रवृत्तिरिति वैपरीत्यमाशङ्क्यान्योन्याश्रयत्वान्मैवमित्याह—नेति । संभाविते प्रमा-
णमित्युपगमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यात्र संभवासंभवयोर्निश्चयतदभावत्वादन्यत्र संभाव-
नायाः संदेहत्वान्नानुपपत्तिरित्याह—यद्धीति । बाह्यार्थस्याध्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि तस्या-

[अ० २ पा० २ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५८३
 (विज्ञानवादिर्बोद्धसमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसुष्ठनम्, अधि० ५)

दपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति । इह तु यथास्वं सर्वैरेव
 प्रमाणैर्वाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविक-
 ल्पैर्न संभवतीत्युच्येतोपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसारू-
 प्याद्विषयनाशो भवति । असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः ।
 बहिरूपलब्धेश्च विषयस्य । अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि
 प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्त-
 व्यम् । अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयो-
 र्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य । यथा शुक्रो गौः कृष्णो गौरिति
 शौक्ल्यकाष्णयोरेव भेदो न गोत्वस्य । द्वाभ्यां च भेद एकस्य
 सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः । तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घट-

व्यवादिभ्यो व्यतिरेकादिविकल्पासहत्वान्न संभावेत्याशङ्क्याऽऽह—इहेति । बाह्या-
 र्थस्यायुक्तत्वमदृष्टत्वं वा नाऽऽद्योऽङ्गीकारात् । नेतरो दृष्टिविरोधात् । तस्मादि-
 दंतास्पदं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यं वस्तु सिद्धमित्यर्थः । यत्तु प्रत्यर्थं ज्ञानस्य व्यवस्थायै
 विषयसारूप्यै स्तेनैव विषयाकारस्यावरुद्धत्वान्न पृथगर्थकल्पनेति तत्राऽऽह—न चेति ।
 यत्तु कल्पनागौरवमिति तत्राऽऽह—बहिरिति । प्रामाणिकी कल्पना न दुष्पती-
 त्यर्थः । यत्तु सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोरिति । तत्र सहोपलम्भः साहि-
 त्वेनोपलम्भो वा स्यादेकोपलम्भो वा । प्रथमे साध्यसाधनयोर्ब्याघातः साहित्यस्य
 भेदव्याप्तत्वात् । द्वितीये त्वेकत्वेनोपलब्धिर्वा स्यादेकैवोपलब्धिर्वा । नाऽऽद्यः ।
 असिद्धेः । न हि बहिरूपलभ्यमानस्यार्थस्योपलब्ध्या सहैकत्वेनोपलब्धिः । न द्वितीयः ।
 साक्षिवेद्यत्वाद्दृष्टायुपलब्धेर्वेदादेश्च तद्विषयत्वादसिद्धितादवस्थ्यादित्याशयेनान्यथासि-
 द्विमाह—अत इति । भेदस्य प्रत्यक्षत्वादिति यावत् । परकीयानुमानानां प्रत्यनु-
 मानविरोधमाह—अपि चेति । न विशेष्यस्येति प्रत्यभिज्ञानद्वैक्यसिद्धेरित्यर्थः । विशे-
 षणभेदेऽपि विशेष्यभेदो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तथाऽपि कथं ज्ञानार्थभेद-
 स्तत्राऽऽह—द्वाभ्यामिति । विमतमनेकस्माद्भिन्नमेकत्वाद्वोत्ववदित्यर्थः । विमतमेक-
 स्मादन्यदनेकत्वात्समतवदित्याह—एकस्माच्चेति । अनुमानद्वयफलं परानुमाने साध्या-
 सिद्धिमाह—तस्मादिति । अर्थभेदेऽपि ज्ञानाभेदात्तयोर्भेदमुक्त्वा ज्ञेयभेदेऽपि विज्ञा-
 नभेददृष्टेश्च तयोर्भिन्नतेत्याह—तथेति । यथा घटज्ञानं पटज्ञानमित्यत्र ज्ञेयभेदेऽपि
 ज्ञानाभेदात्तयोर्भिन्नत्वं तथाऽत्रापि ज्ञानभेदे ज्ञेयैक्यदृष्ट्या तद्विज्ञत्वधीरित्यर्थः । तदेव

दर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि विशेष्य-
योरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीर-
गन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेष-
णस्य क्षीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरका-
लयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः ।
ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षण-
सामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबन्धमोक्षादि-

प्रकटयति—अत्रापि । अनुमानद्वयं पूर्ववत् । स्वरूपापेक्षया ज्ञानस्याभेदेन नित्यत्वं
वृत्त्युपधानापेक्षया चानित्यत्वमित्यविरोधः । इतश्च ज्ञानातिरिक्तोऽर्थोऽस्तीत्याह—अपि
चेति । हेत्वन्तरमेव वक्तुं स्वरूपमात्रनिष्ठं ज्ञानं त्वन्मते ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमित्याह—
द्वयोरिति । ज्ञानयोरन्योन्यग्राह्यग्राहकत्वाभावेऽपि कथमतिरिक्तार्थधीरित्याश-
ङ्क्याऽऽह—ततश्चेति । इदमस्माद्भिन्नमिति धर्मप्रतियोग्यवच्छिन्नो भेदो भाति ज्ञान-
स्यैव धर्मत्वे प्रतियोगित्वे च तेन द्वयोरग्रहाद्भेदप्रतिज्ञा ते न युक्ता तेन तद्रूपपत्तये
ज्ञानार्थयोर्भिन्नतेत्यर्थः । किं च क्षणिकत्वं शून्यत्वमनात्मत्वमित्यादिधर्मप्रतिज्ञाऽपि ते
हीयेतानेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्यत्वात्तस्य च मिथोवार्तानभिज्ञत्वात्ततो भिन्नं
ज्ञेयमित्याह—क्षणिकत्वादीति । स्वमसाधारणं सर्वतो व्यावृत्तं लक्षणं स्वलक्षणं
तदपि येभ्यो व्यावृत्तं यच्च व्यावृत्तं तदनेकज्ञानापेक्षं ज्ञानं च ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमु-
क्तमतः स्वलक्षणप्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञेयमित्याह—स्वलक्षणेति । सामान्यलक्ष-
णमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वा भवत्यनेकधीसाध्यं न हि गोत्वं धर्मिणीनां प्रतियोगि-
नीनां वा व्यक्तीनामग्रहे गृह्यते तेन तत्प्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह—
सामान्येति । पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य नीलाद्याकारेण वासकं तच्च वास्यवासकत्वं त्वन्म-
तेऽनेकधीसाध्यमतस्तत्प्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह—वास्येति । अवि-
द्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गस्तेन नीलमिति सद्धर्मो नरविषाणमित्यसद्धर्मोऽमूर्तमित्युभयधर्म-
स्तत्प्रतिज्ञाऽपि बहुज्ञानसाध्यत्वादुक्तभेदावेदिकेत्याह—अविद्येति । बन्धप्रतिज्ञा च
यो बध्यते यतश्च बध्यते तदनेकधीसाध्यत्वादुक्तभेदहेतुरित्याह—बन्धेति । मोक्षप्र-
तिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्यत्वाद्भेदसाधनमित्याह—मोक्षेति ।
यच्च किञ्चित्प्रतिपादयितुं प्रत्याख्यातुं वा प्रतिज्ञायते तत्प्रतिज्ञाऽपि प्रतिपा-

[अ० २ पा० २ सू० २८] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशंकरभाष्यसमेतानि । ५८५
 (विज्ञानवादिवैद्वर्तमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिखण्डनम्, भाषि० ५)

प्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किं चान्यद्विज्ञानं विज्ञान-
 मित्यभ्युपगच्छता बाह्यार्थः स्तभः कुड्यमित्येवंजातीपकः
 कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् ।
 बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं
 प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ
 इति चेत् । अत्यन्तविरुद्धा स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्यगिरा-
 त्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरि-
 क्तं विज्ञानेन बाह्यार्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यहो पाण्डित्यं मह-
 र्हाशितम् । न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते
 स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्त-
 प्राद्यत्वे तदप्यन्येन प्राप्तं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपि च

दधितृप्रतिपाद्याद्यनेकधीसाध्यत्वादिष्टभेदहेतुरित्यादिपदम् । एता हि प्रतिज्ञाः सौगत-
 मते दृष्टा ज्ञानज्ञेयभेदानुपगमे विहिताः स्युस्तस्मात्तदर्थं ज्ञानज्ञेयान्यत्वमावश्यकमि-
 त्याह—प्रतिज्ञाश्चेति । ज्ञानातिरिक्तं ज्ञेयमावश्यकमित्यत्रान्यच्च कारणमस्तीत्याह—
 किं चेति । तदेव वदन्विज्ञानेन तुर्यत्वं विज्ञेयस्य कथयति—विज्ञानमिति । व्यवहा-
 रदशायामत्राचितासंदिग्धमानत्वाज्ज्ञानं शक्यमुपगन्तुमिति शङ्कते—विज्ञानमिति ।
 तथा मानस्यार्थेऽपि तुर्यत्वात्तदुपगमो बलादापततीत्याह—बाह्योऽपीति । स्वसंवेद्य-
 त्वाद्विज्ञानमिष्यते बाह्यार्थस्तु नैवमित्याह—अथेति । अविरुद्धं लोकसिद्धं च हित्वा
 विरुद्धमलौकिकं चाभ्युपयता मौढ्यमेवाऽऽत्मनो दर्शितं स्यादित्याह—अत्यन्तेति ।
 ज्ञानं स्वसंवेद्यमर्थो नैवमिति भेदमृपेत्योक्तम् । इदानीं ज्ञानस्य न स्वसंवेद्यतेत्याह—न चेति ।
 स्वात्मनि कर्तारि कर्मत्वं गृहीत्वा क्रियास्वीकारे कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यमि-
 त्यपर्यायमेकस्यां क्रियायामेकस्यैव गुणत्वं प्राधान्यं चेति विरुद्धमापद्येत तन्नार्थवज्ज्ञा-
 नमपि स्वसंवेद्यमित्यर्थः । कथं ते ज्ञानसिद्धिः कर्मत्वातिरेकेण कर्मतया वा । नाऽऽद्यो
 धीकर्मतया सिद्धस्यैव सिद्धत्वाभिधानात् । न द्वितीयो ज्ञानान्तरकर्मत्वेऽनवस्थानात्त-
 त्परिहारार्थं स्वकर्मतयैव तत्सिद्धिर्घौव्यादिति शङ्कते—नन्विति । इतश्च ज्ञानस्य न
 ज्ञानान्तरकर्मत्वमित्याह—अपि चेति । विमतं न स्वावान्तरजातीयप्रकार्यं प्रकाशत्वा-

१ क. ड. ज. अ. ट. बाह्योऽर्थः । २ क. 'र्थः कु' । ३ क. ज. 'लोऽर्थ' । ४ क. ड. ज. अ.
 ड. बाह्योऽर्थोऽ' । ५ क. ख. ठ. ड. 'दर्शता' । ६ क. ख. 'राज्ञान' ।

प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वा-
दवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभय-
मप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकाङ्-
क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः । साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववै-
पम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेः । स्वयं सिद्धस्य च साक्षिणोऽ-
प्रत्याख्येयत्वात् । किं चान्यत्प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिर-
पेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवतोऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमि-
त्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । वाढमेव-
मनुभवरूपत्वाच्च विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति
चेत् । न । अन्यस्यावगन्तुर्धक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिमथनदर्शनात् ।
अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि

दीपवदित्याह—प्रदीपवदिति । ज्ञानान्तरं कल्पयतः कल्पनानर्थक्यमिति संबन्धः ।
तत्र हेतुः—समत्वादिति । अनवस्थाप्रसक्तिरनुमानं चेत्युभयमपि न साधकमिति
दूषयति—तदिति । तत्रानवस्थाप्रसक्तेरसत्त्वं साधयति—विज्ञानेति । यदि बुद्धि-
वृत्तिग्रहावस्थायामेव तत्साक्षिणो ग्रहाकाङ्क्षा तदाऽनवस्था न तु साऽस्ति साक्षिणः
स्वयंसिद्धत्वादित्यर्थः । अनुमानं सिद्धसाध्यत्वेन निरस्यति—साक्षीति । यत्प्रकाशते
तदन्येन प्रकाशते यथा ज्ञानार्थो प्रकाशते च साक्षीति न धीसाक्षिणोर्वैलक्षण्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—स्वयमिति । सदैवासंदिग्धाविपर्ययस्तस्य साक्षिणो नित्यसाक्षात्कारत्वम-
नागन्तुकप्रकाशत्वे सिध्यति तेन तत्प्रत्याख्यानायोगादनुमानस्य सिद्धा सिद्धसाध्यते-
त्यर्थः । इतश्च साक्षिणो न प्रत्याख्यानमित्याह—किं चेति । यथा दीपो दीपान्तरं
नापेक्षते तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरानपेक्षमिति वदता मानागम्यं तदुक्तं स्यात्स्वसंवेद्यत्वे
कर्मकर्तृत्वविरोधादन्यवेद्यत्वस्यानिष्टत्वात्स्वयमेव प्रथते तदिति ब्रुवता नि.साक्षिकं तदुक्तं
स्यात् । तथा चोत्पन्नस्यापि तस्यानुत्पन्नसमत्वात्तत्प्रकाशकसाक्षी न शक्योऽपह्नोतुमि-
त्याह—प्रदीपवदिति । प्रकाशमानस्याप्रामाणिकत्वमनवगन्तुकत्वं वा दूषणमित्याश-
ङ्क्य दृष्टान्तमाह—शिलेति । ज्ञानस्यैवावगन्तुकत्वान्नान्यापेक्षेति शङ्कते—वाढ-
मिति । ज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्य वेद्यत्वाद्दीपवदित्यनुमानान्न तस्यै प्रमातृकतेत्याह—
नेति । दर्शनादित्यन्तं व्याप्तिवचनम् । अतो विज्ञानस्येत्याद्यनुमानोक्तिरिति भेदः ।

१ क. ड. ज. अ. 'क्षिप्रं' । २ क. ड. ज. झ. अ. 'लक्ष्युप' । ३ ड. ज. 'स्य सा ।
४ ड. अ. 'ता प्र' । ५ ड. अ. 'माणग' । ६ ज. 'साक्षिणा' । ७ ड. अ. 'ज्ञात' । ८ ड. अ. 'धक्षु-
रादिसा' । ९ ठ. ड. 'काशते' । १० ठ. 'निपरस्त' । ११ क. 'यस्त' । १२ ख. 'व स्व वेद्यते त' ।
१३ क. ख. 'शकः सा' । १४ ख. 'स्य स्वप्र' ।

[अ०२पा०२सू०२९] आनन्दगिरिकृतटीकासंचलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५८७
 (विज्ञानवादिभौद्धसमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसण्डनम्, अधि० ५) ।

प्रथमं प्रदीपवदित्यवगम्यते साक्षिणोऽगन्तुः स्वयंसिद्धतापु-
 क्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयु-
 क्त्यन्तरेणाऽऽश्रित इति चेत् । न । विज्ञानस्योत्पत्तिमध्वंसाने-
 कत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि
 व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं वाद्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवैजागरितगोचरा
 अपि स्वप्नादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वावि-
 शेषादिति, तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते । “न” स्वप्नादिप्रत्य-
 यवर्जाप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् । “वैधर्म्यात् । ”
 वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् । बाधा-
 बाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रैतियु-
 द्दस्य । मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम इति न ह्यस्ति
 मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो वभूव तेनैषा

साक्षिस्थाने मदिष्ट ज्ञानमेवास्तु ततो नास्ति विमतिरिति शङ्कते—साक्षिण इति ।
 ज्ञानस्योत्पत्त्यादिमत्त्वात्तत्साधकेन भाव्य क्रियात्वाच्च चिद्विबत्कर्त्राश्रयत्वमित्यतिरि-
 क्तज्ञानैवसिद्धिरित्याह—नेति । साक्षिज्ञानयोर्वैलक्षण्ये फलितमाह—अत इति ॥ २८ ॥

ज्ञानस्यापि ज्ञेयवदन्यवेद्यत्राज्ञानसत्ता चेज्ज्ञेयसत्ताऽपि दुर्वारित्युक्तम् । इदानीं
 निरालम्बनत्वानुमानं प्रत्याह—वैधर्म्याच्चेति । तद्व्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुवदति—
 यदिति । तस्य निरासयोग्यत्वमाह—तदिति । कथं तर्हि तन्निराकरणं तत्र सूत्र-
 मादाय व्याकरोति—अत्रेति । मिथ्यात्वाविशेषादसिद्धं वैधर्म्यमित्याह—किमिति ।
 तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्वथैवाऽऽलम्बनशून्यत्वं वा वास्तवसदालम्बनवैधुर्यं वा
 व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वं वा । आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता तत्रापि कारण-
 निकालम्बनवन्वोपगमात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता । तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वा-
 त्प्रत्ययत्वमप्रयोजकमित्याह—बाधेति । स्वप्नादिधिया व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वे
 बाध्यत्वमप्रयोजकमित्युक्तं प्रकटयति—बाध्यते हीति । बाधमेवाभिनयति—मिथ्येति ।
 तस्य मिथ्यात्वे कथं प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । निद्राग्लानमिति करणदो-
 षोक्तिः । मायादिषु बाध्यत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनशून्यत्वादुपाधे साध्या-

१ ड अ 'वदव' । २ ड अ 'गन्तुश्च स्व' । ३ क 'वशाधजा' । ४ ज 'जागरितप्रत्य' ।
 ५ क ज म ट प्रकु' । ६ क म 'स्ति महा' । ७ क ठ ड 'ह्ये' । ८ क ख ड 'नत्वोप' ।

भ्रान्तिरुद्भूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः ।
नैवं जागरितोपलब्धं घस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदेष्ववस्थायां
बाध्यते । अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम् । उपलब्धिस्तु
जागरितदर्शनम् । स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽ-
र्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकम् । इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभ उपल-
ब्धुमिच्छामीति । तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरि-
तोपलब्धिरुपलब्धित्वात्स्वप्नोपलब्धिर्वादित्युभयोरन्तरं स्वयमनु-
भवता । न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुम् ।
अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात् । जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरा-
लम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते । न च
यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽर्थस्य साधर्म्यात्तस्य संभ-
विष्यति । न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भवि-
ष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । साधनव्याप्तिं निराह—नैवमिति । परमतेन
स्वप्नस्य स्मृतित्वमुपेत्य सूत्रं विधान्तरेण योजयति—अपि चेति । तथाऽपि कथं
वैधर्म्यं तदाह—स्मृतीति । किं तद्वैलक्षण्यं तदाह—अर्थेति । स्मृतेरर्थवि-
प्रयोगमुदाहरति—इष्टमिति । स्वप्नजागरयोरेवं वैधर्म्येऽपि किमनुमानस्येत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तत्रेति । उक्तनीत्या तस्मिन्वैधर्म्ये स्थिते सतीति यावत् । अप्र-
माकरणजत्वोपाधेर्न निरालम्बनत्वानुमानमित्यर्थः । उभयोरन्तरंमसिद्धमित्याशङ्क्या-
नुभवविरोधान्मैवमित्याह—न चेति । इतश्च न निरालम्बनत्वानुमानमित्याह—
अपि चेति । स्वतो जागरितधियां निरालम्बनत्वोक्तौ दृष्टिविरोधे तन्निरासार्थ-
मनुमानमुच्यते तस्मिन्नुक्तेऽपि तद्विरोधनादवस्थयमिति कालात्ययापदिष्टत्वमाह—
अनुभवेति । तद्विरोधेन स्वतो निरालम्बनत्वाभावेऽपि स्वप्नसाधर्म्यात्तद्विष्य-
तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । स्वतोऽसतो धर्मस्यान्यसाधर्म्यादपि सत्त्वाभावे
दृष्टान्तमाह—न हीति । वैधर्म्यमुक्त्वा साधर्म्यं वदतो विरोधमाशङ्क्याऽऽह—
दर्शितं त्विति ॥ २९ ॥

चोद्यान्तरं निरासितुं सूत्रम्—न भाव इति । तद्याकर्तुं चोद्यमनूद्य तस्य निरास-

[अ० २ पा० २ सू० ३०] आनन्दगिरिकृतटीकासंघलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५८९
 (विज्ञानवादिषोद्धतमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसंशयनम्, भाषि० ५)

यदप्युक्तं विनाऽप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावक-
 ल्यत इति, तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते । “न भावः” वासना-
 नामुपपद्यते त्वत्पक्षे “अनुपलब्धेः” बाह्यानामर्थानाम् । अर्थोपल-
 ब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति । अनुपल-
 भ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः । अना-
 दित्वेऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी
 स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोप-
 त्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति, ताव-
 द्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ । विनाऽर्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः ।
 अपि च विनाऽपि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोप-
 लब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि
 प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः संस्काराश्च

योग्यत्वमाह—यदपीति । तन्निरासमेव सूत्रमवतार्य तदक्षरयोजनया दर्शयति—
 अत्रेति । तेषामनुपपत्तौ वासनानां भावे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—अर्थेति ।
 निमित्तान्तरादपि तासां योगादलमर्थोपलब्ध्येत्याशङ्क्याऽऽह—अनुपलभ्येति । पूर्व-
 पूर्वज्ञानं तत्संतानो वा वासना तेनानादित्वाच्च निमित्तापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—अना-
 दित्वेऽपीति । पूर्वस्माद्धीजादिदानोर्मुत्पद्यमानमङ्कुरं दृष्टमित्यदृष्टेऽपि तज्जातीययोरेव
 कार्यकारणत्वं युक्तम् । प्रकृते त्वर्थोपलब्धिनिरपेक्षवासनोदयादृष्टेरादावेव तस्य
 कल्प्यत्वादनवस्थानालामीष्टधीवैचित्र्यधीरित्यर्थः । स्वप्नादावर्थाधियं विनाऽपि वासना-
 कृतं धीवैचित्र्यं दृष्टमित्युक्तमाशङ्क्यानुवदति—याविति । तत्रापि बाह्यार्थधीनिमि-
 त्तत्वमस्ति वासनानामित्युक्तन्यायेन स्थितेनान्वयादिसिद्धिरित्याह—ताविति । प्रत्यु-
 क्तिप्रकारं सूचयति—विनेति । इतश्चान्वयाचसिद्धिरित्याह—अपि चेति । अपूर्वा-
 र्थदृष्टावृत्तेऽपि वासनां धीवैचित्र्यदृष्टेर्न कापि वासनावैचित्र्यकृतं धीवैचित्र्यमतोऽन्व-
 यव्यतिरेकावस्मद्गुणावित्याह—विनाऽपीति । वासनासत्त्वमुपेत्य तद्वैचित्र्याच्च
 धीवैचित्र्यमित्युक्तमिदानीं त्वन्मते न तत्सत्त्वमेवेत्याह—अपि चेति । तदेव दर्शयितुं
 वासनास्वरूपमाह—वासना इति । उक्तलक्षणानामपि वासनानामस्मत्पक्षे काऽनुपप-
 त्तिस्तत्राऽऽह—संस्काराथेति । तेषां कश्चिदाश्रयोऽपि स्यादित्याशङ्क्य विधान्तरेण

१ क. द. ज. घ. 'रविलो' । २ क. घ. ङ. व 'नुपपत्तेः' । ३ क. ज. 'लज्जयन्वय' ।
 ४ क. ल. 'सुत्सय' ।

नाऽऽश्रयमन्तरेणावकल्पन्त एवं लोके दृष्टत्वात् । न च तत्र
वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि
क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वास-
नानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मि-
न्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापे-
क्षेवासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः संभवति । स्थिरस्व-
रूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि च विज्ञानवा-
देऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि वाह्यार्थवादे क्षणि-
कत्वनिवन्धनानि दूषणान्युद्धावितानि “उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरो-
धात्” [ब्र० सू० २-२-२०] इत्येवमादीनि तानीहाप्यनुसंधात-
व्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वाह्यार्थवादिपक्षो
विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति

सूत्रं योजयति—न चेति ॥ ३० ॥

आलयेज्ञानं वासनाधारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं
व्याचष्टे—यदपीति । विमतं न वासनाधारत्वयोग्यं क्षणिकत्वाद्वादिधीवदित्यर्थः ।
क्षणिकत्वेऽपि संतत्या स्थिरमालयेज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न
हीति । यद्येकः स्थायी कूटस्थो वा सर्वार्थदर्शी नेप्यते तदा देशाद्यपेक्षया वासना-
धानं तदधीने स्मृतिप्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च न संभवति संतानस्यावस्तुनो वास-
नाद्याश्रयत्वायोगादित्यर्थः । व्यवहारनिर्वाहार्थमालयज्ञानस्य स्थायित्वं चेत्तत्राऽऽह—
स्थिरेति । क्षणिकत्वसूत्रस्य व्याख्यानान्तरमाह—अपि चेति । मतद्वयनिरासमुप-
संहरति—एवमिति । ज्ञानज्ञेययोः सत्त्वेनानिरूपणात्प्रतीतस्यासत्त्वायोगाद्विरोधादेव
सदसत्त्वयोरेकत्रासिद्धेरनिर्वाच्यत्वस्य चैकनिषेधेऽन्यतरविधिघ्नौव्यादसंभवाद्विचारास-
हत्वमेवास्तु वस्तूना तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—शून्येति । नाऽऽदरः क्रियते सूत्रान्तराणि
न रच्यन्त एतान्येवाऽऽवृत्त्या योज्यन्ते तन्निरासायेति यावत् । तत्र ज्ञानार्थयोरैभावः
शून्यत्वं न युक्तं प्रमाणैस्तरुपलब्धेरित्याद्यसूत्रार्थं उक्तः । इदानीमतात्त्विकत्वं

१ अ. 'पेशो वा' । २ क. 'क्षया वा' । ३ ठ. ड. 'यविज्ञा' । ४ द. 'यविज्ञा' । ५ छ. 'रवान्त' । ६ क. ख. 'रनुभवश्' ।

[अ० २ पा० २ सू० ३२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५९१
 (विज्ञानवादिर्बौद्धसमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिसण्डनम्, अधि० ५)

तन्निराकरणाय नाऽऽदरः कियते । न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो
 लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपहोतुमपवादाभाव
 उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ (५)

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथाऽयं वैनाशिकसमय उपप-
 त्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव । न
 कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः । अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतत्रव्य-
 वहारः । अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुप-
 दिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा
 प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति । सर्व-
 थाऽप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कार्मेरित्यभिप्रायः
 ॥ ३२ ॥ (५)

द्वैतस्य स्थापयितुमविष्टाने वस्तुनि वाच्ये तस्य त्वन्मते न भावो मानतोऽनुपलब्धेस्तत्र
 शून्यमेति च वदन्न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयति—न हीति । न च स्वप्नाश-
 विव जागरेऽपि ज्ञानार्थयोरसत्त्वं वस्तुतस्तदसत्त्वेपि व्यवहारतस्तदयोगाद्वाधावाधाम्यां
 वैधर्म्यात्प्रतीतितस्तदसत्त्वस्य दृष्टान्तेऽप्यसंमतोरिति वैधर्म्यसूत्रं नेयम् । क्षणिकत्वाच्चेति
 सूत्रमुपदेशाच्चेत्युपस्कृत्य क्षणिकत्वशून्यत्वोपदेशाद्वाहर्तव्यवहारता सुगतस्येति
 योज्यम् ॥ ३१ ॥

वर्णकद्वयार्थमुपसंहरति—सर्वथेति । उपसंहारसूत्रं विभनते—किमिति । यथा
 यथेति ग्रन्थतोऽर्थतश्चेत्यर्थः । दर्शनमिति वा स्थानमिति वा वाच्ये पश्यन्नातिष्ठतेत्य-
 लक्षणपदप्रयोगाद्ग्रन्थतस्तावन्नोपपत्तिः । अर्थतश्च नैरात्म्यमुपेत्याऽऽलयज्ञानं सर्वव्यव-
 हारास्पदमित्युपगमात्प्रसिद्धैवानुपपत्तिरित्युपेत्य फलितमाह—अतश्चेति । सौगतमत-
 स्थानुपपन्नत्वे हेत्वन्तरं चकारसूचितमाह—अपि चेति । वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेर्विरो-
 धाच्च समुच्चयासिद्धिरिति वक्तुमितरेतरविरुद्धमित्युक्तम् । सर्वज्ञस्य भगवतो वासुदेव-
 स्येतिहासपुराणयोर्बुद्धत्वप्रसिद्धेस्तस्यासंबद्धप्रलापित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रद्वेषो
 वेति । वैदिकप्रथविरुद्धमन्तूपलक्षणार्थं प्रजाग्रहणम् । चतुर्थाऽपि सुगतमतस्य वैदिकै-
 रनादरणीयत्वाच्च तद्विरोधो नित्यसच्चिदात्मनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्येति
 निगमयति—सर्वथाऽपीति ॥ ३२ ॥ (५)

१ क. 'पानाद' । २ ज. 'णप्रसि' । ३ क. ख. ठ. ड. 'ति व' । ४ झ. 'तव्याहर' । ५
 'तव्याहा' ।

(जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धानां मतखण्डनम्, अधि० ६)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयो विपसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त
चैषां पदार्थाः संभवाः । जीवाजीवास्त्रसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा
नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवारूपौ । यथायोगं
तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते । तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते
पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायो धर्मा-
स्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषाम-
प्येषामवान्तरप्रभेदान्वहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति ।

एव मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणा बुद्धिस्थत्वात्तन्मत निरस्यति—नैकस्मि-
न्निति । एकरूपाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन्समन्वयो विषय, स किं सर्वमनैकान्तिकमिति
मतेन विरुध्यते न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्या सदेहे सगतिमाह—निरस्त
इति । समयमानसिद्धपञ्चस्कन्वादिपदार्थाश्रितन्यायाभासे निरस्ते पञ्चास्तिकायादिसा-
मयिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससदृशे मते बुद्धिस्थे तन्निरसन युक्तमित्यर्थः । एकरूप-
ब्रह्मसमन्वयविरोध्यनैकान्तवादभङ्गेन समन्वयदोकरणात्पादादिसगति । पूर्वपक्षे तन्म-
तप्रामाण्यात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धि सिद्धान्ते तदप्रामाण्याद्भ्रान्तेन तेन विरोधस्याऽऽ-
भासतया तत्सिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ ।
मित्याप्रवृत्तिरास्त्रव । सवरनिर्जरौ सम्यक्प्रवृत्तौ । सबन्धस्तद्धेतुत्वात्कर्म । मोक्षस्त-
दुच्छित्तिरिति पदार्था सप्तैत्यर्थः । ननु भोक्तृभोग्ययोरितरेषामन्तर्भावात्कथं सप्तैत्युक्त
लक्षणभेदादधान्तरलक्ष्यभेदे सप्तैति न व्यवस्था तत्राऽऽह—संक्षेपतस्त्विति । निय-
महेतुमाह—यथेति । आस्रवादीनामजीवे मोक्षस्य पक्षभेदाद्बुभयत्रान्तर्भाव इति वि-
भाग । संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तपदार्थेषु विस्तरान्तरमाह—तयोरिति । अस्तीति कायते
शब्दत इत्यस्तिकायशब्द पारिभाषिक पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्म-
धारय । पूर्यन्ते गच्छन्तीति पुद्गला परमाणवस्तत्समूहोऽत्र पृथिव्यादिरुक्त । कर्मधा-
रय सर्वत्र । धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय शास्त्रीयब्राह्मप्रवृत्त्याऽऽन्तरोऽपूर्वारूप्यो
धर्मोऽनुमीयते । अधर्मास्तिकाय स्थित्यनुमेय । ऊर्ध्वगमनशीलो जीवस्तस्य देहेऽव-
स्थानेनाधर्मोऽनुमीयते । आकाशास्तिकायस्त्वावरणाभाव । उक्तपदार्थानामवान्तरभेद-
माह—सर्वेषामिति । तेषा मानयुक्तिहीनत्व सूचयति—स्वसमयेति । जीवास्तिका-

[अ० २ पा० २ सू० ३३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५९३

(जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धानां मतसण्डनम्, अधि० ६)

सर्वत्र चेत् सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति
स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति

यत्नेषा । बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्च । तत्रार्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः । इतरे केचित्साधने-
मुक्ताः । अन्ये बद्धा इति भेदः । पुद्गलास्तिकायः षोढा । पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि
स्यावरं जङ्गमं चेति । प्रवृत्तिस्थितिभ्यामनुमेयौ धर्माधर्मास्तिकायाबुक्तौ । आकाशा-
स्तिकायो द्वेषा लौकिकाकाशोऽलौकिकाकाशश्च । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः ।
तदुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । आसन्नो मिथ्याप्रवृत्तिरुक्ता । आसन्नावयति पुरुषं
ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरासन्न इत्येके । अपरे तु कर्तारमि-
व्याप्य स्रवन्त्यागच्छन्तीति कर्माण्यास्रवमाचक्षते । सम्यक्प्रवृत्ती संवरनिर्जरौ । तत्राऽऽ-
स्रवः स्रोतोद्धारं संवृणोतीति संवरः शमादिप्रवृत्तिः । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोप-
भोगेन जरयतीति निर्जरस्तप्तशिलारोहणावरोहणादिः । बन्धो बध्नातीति कर्म तच्चाष्ट-
विधम् । तत्र वातिकर्म चतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तरीयमिति ।
सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति ज्ञानं विज्ञानावरणीयम् । आर्हतमताभ्यासान्न मुक्ति-
रिति ज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु तीर्षकरदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं
मोहनीयम् । सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तत्प्रत्यूहकरं ज्ञानमान्तरीयम् । तान्येतानि श्रेयो-
हन्तृत्वाद्वातिकर्माणि । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमित्यवातिकर्माणि चतुर्विधम् ।
समेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । एतन्नामास्तीत्यभिमानो नामिकम् । अस्य
शिष्यवंशे पतितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकम् । शरीरयात्रानिमित्तं कर्माऽऽयुष्कम् ।
अथ वा सक्रियस्य बीजस्य पौवर्कर्मवनवशादौषद्धनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनी-
यम् । तच्छक्तिमति तस्मिन्बीजे कललारूपद्रवावस्थायां बुद्बुदावस्थायां चाऽऽरम्भैक-
क्रियाविशेषो नामिकम् । बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकम् । शुक्रशोणित-
व्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयरूपमायुष्कम् । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वाद्घातीनि
कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं बध्नातीति बन्धः । यद्यपि पूर्वोक्तासन्नोऽपि बन्धस्तथाऽपि
बन्धहेतुत्वादयमपि बन्ध इति द्रष्टव्यम् । आर्हतमुनिप्राप्तिः संततोर्ध्वगतिर्वा मुक्तिरि-
त्यर्थः । तथाऽपि कथं वस्तु समस्तमनेकान्तमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वत्रेति । अस्ति-
त्वनास्तित्वादाविति यावत् । सप्तानामेकान्तभङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या नयः ।
घटः सन्घटोऽसन्नित्येकस्यैव सदसत्त्वयोरध्यक्षत्वात्कालभेदोपाधिकल्पनायां कालस्यापि
सन्नसन्निति प्रत्ययात्तत्रापि तत्कल्पनायामनवस्थानात्प्रत्यक्षमेव वस्तूनामनैकान्त्यमिति
भावः । वस्तूनामेकान्तत्वभङ्गाः सप्त कथं कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामाह—स्यादिति ।

१ क्ष. 'वरज' । २ क्ष. 'हमे चे' । ३ क. ख. पाचक' । ४ क. ख. 'पचन' । ५ ठ. ड.
'भक्ति' ।

चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति
चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वानित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योज-
यन्ति । अत्राऽऽचक्षुपहे । “न” अयमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः ।
“ एकस्मिन्नसंभवात् ” । न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वा-
दिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत् । य एते सप्त पदार्था

स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तद्योती तेन स्यादस्ति कथंचिदस्तीत्यर्थः ।
तथोत्तरत्रापि योजना । उक्तं हि—

“ तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयविवक्षायां प्रयोगः समुदायवान् ।
युगपत्तद्विवक्षार्या स्याद्वाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥
समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग इष्यते ” इति ।

सत्त्वादावुक्तमनैकान्तिक[त्व]मेकत्वादावतिदिशति—एवमेवेति । यदि वस्तु
सत्त्वादीनामेकतमेन व्यवस्थितं तदा तस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना नियमे तदी-
प्साजिहासाम्यां प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोगादप्रवृत्तिनिवृत्ति विश्वं स्यात् । अनैकान्तिकत्वे तु
कस्यचित्कथंचित्केनचिदवस्थाने हानोपादाने प्रेक्षावतां प्रकरष्येते तस्मादनैकान्तिक
सर्वमिति मतविरोधिसमन्वयो नेति भावः । पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्था वास्तवी व्याव-
हारिकी वा न संभवतीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीये व्यवहारविरोधमभिप्रेत्य
सिद्धान्तैयति—अत्रेति । व्यवहारतो वस्तुतो वा नानैकान्तिकत्वमुपगन्तुं शक्यमिति
प्रतिज्ञापरत्वेन नञ्चदं व्याचष्टे—नायमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति ।
हेतुं विभनते—न हीति । एकत्र विरुद्धधर्मसमावेशासंभवादनैकान्तिकत्वस्य द्विधाऽ-
प्ययोगान्नैकान्तिकत्वस्य च घटादिषु तत्त्वतोऽयोगेऽपि व्यवस्थयैव दृष्टव्यवहारदृष्टेर्व्या-
वहारिकत्वसिद्धेरयुक्तत्वादिगम्बरराद्धान्तस्य न तेन विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः । विर्म-
तमनैकान्तिकं वस्तुत्वाक्षरसिंहादिवदित्याशङ्क्य हेतोरनैकान्तिकत्वमाह—य इति ।
संक्षेपविस्तराम्यामुक्तसंख्यावत्त्वमेतावत्त्वम् । एवंरूपत्वमुक्त्वावान्तरभेदभावत्वम् । ननुक्तं

१ ज. नित्यानित्यं । २ ठ. ट. 'यवाम्प्राया' । ३ ठ. ड. 'कथं स' । ४ क. ख. 'योऽन्वे' ।
५ क. 'न्तमाह—म' । ६ ग. 'मर्तं नै' । ७ क. ड. 'नूक्तम्' ।

[अ० २ पा० २ सू० ३३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५९५
 (जीवादिषडपदार्थवादिनां बौद्धानां मतखण्डनम्, अधि० ६)

निर्धारिता एतावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा
 स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ह्यार्थं
 संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेकैकात्मकं वस्त्विति निर्धा-
 रितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति ।
 नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य
 निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिवि-
 कल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्धारयितुर्नि-
 र्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तित्वा स्याच्च पक्षे नास्तितेति ।
 एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमिति-
 प्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् । कथं वा तदभिप्रायानुसारिण-
 स्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धा-
 रणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते
 नान्यथा । अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादे-
 यवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति
 वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे पक्षान्तरे तु

पदार्थेषु वस्तुत्वे सत्यपि तथैवान्यथैव वेति नियमाभावात्तेष्वपि तथैवान्यथा वेत्यनिर्धा-
 रितज्ञानोपगमेनानैकान्तिकत्वाविशेषात्कुतो वस्तुत्वमनैकान्तिकं तत्राऽऽह—इतरथेति ।
 स्याणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत्पदार्थेषु सप्तत्वादिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादसाधकत्वमुक्तं
 परिहरन्नाशङ्कते—नन्विति । अनेकात्मकं वस्त्विति ज्ञानस्य निर्धारितत्वे तत्रैव वस्तु-
 त्वस्यानैकान्त्यात्रैवमिति दूषयति—नेतीति । निर्धारणे दर्शितन्यायं निर्धारयितृर्तत्क-
 रणतत्प्रमेयेष्वतिदिशति—एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य मानादेस्तत्तथा तस्येति
 यावत् । चकारेण तन्मेयं सप्तत्वादि गृहीतम् । इतिशब्दोऽनिर्धारणात्मकतैव स्यादि-
 त्यनेन संबध्यते । अस्मदीये सिद्धान्ते परैरप्यापाद्यमाने का तस्य हानिरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—एवमिति । उपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तिरपि मुमुक्षूणामयुक्तेत्याह—
 कथं चेति । अनिश्चयेऽपि कृप्यादाविव प्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽमुष्मिकहेतौ निश्चयादते
 न प्रवृत्तिरित्याह—ऐकान्तिकेति । निश्चयं विनाऽपि सर्वज्ञोक्त्या प्रवृत्तिः स्यादि-
 त्याशङ्क्यानिर्धारितार्थशास्त्रकर्तुः सर्वज्ञत्वासंभवेऽप्येवमित्याह—अतश्चेति । सप्तपदार्थ-
 नियमवत्पञ्चास्तिकायनियमोऽपि नास्तीत्याह—तथेति । पञ्चत्वसंख्यानियमाभावे

न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ।
 न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति । अवक्तव्याश्चेन्नोच्येर-
 न्नुच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिपिद्धम् । उच्यमानाश्च तथै-
 वावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च । तथा तद्वधारणफलं सम्य-
 ग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वैवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति
 वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रेत्यायितव्य-
 पक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे
 नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणार्था प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अना-
 दिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृत-
 स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि
 सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य
 धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमिदमार्हतं
 मतम् । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेका-

फलितमाह—इत्यत इति । किं च संक्षिप्तानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वेषां
 शब्दैरवाच्यत्वं केनचिद्वेति विकल्प्य घटादेस्तच्छब्दावाच्यत्वेऽपि स्तम्भादिशब्दावा-
 च्यत्वादाद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । काऽत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—उच्यन्ते
 चेति । ननु सत्त्वादिरूपेण निर्धारणाभावाद्दुच्यमानानामपि स्यादवक्तव्यतेति न व्याह-
 तिरुक्तेर्निर्धारणपूर्वकत्वेऽपि तथैवेत्यनिर्धारणादवक्तव्यत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह—उच्यमा-
 नाश्चेति । चकारो विप्रतिपिद्धमित्येतदनुकर्षणार्थः । सत्त्वाद्यनेकान्तिकत्वावधारणं
 निराकृत्य तत्फलं सम्यग्दर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चास्ति नास्ति वेति विकल्प्य-
 माने स्यादस्ति स्यान्नास्तीति प्रलपन्नाप्तो न स्यादित्याह—तथेति । इतश्चासंगतमार्हतं
 मतमित्याह—स्वर्गेति । किं चार्हनित्युक्तो नित्यमुक्तोऽनादिसिद्धो जीवः कश्चिद्वेत्व-
 नुष्ठानान्मुच्यतेऽन्यस्तदभावाद्ब्रह्मद्यत एवमार्हते मते निश्चितस्वभावानामेषां तथात्वमस्ति
 न वेति विकल्प्यमाने स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यव्यवस्थायां शास्त्रावधृतस्वभावत्वासंभ-
 वात्तदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याह—अनादीति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तिकत्वायोगं सोप-
 स्करमुपसंहरति—एवमिति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वप्युक्तं प्रत्याह—एतेनेति ।
 सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तोपगतिनिरासेनेति यावत् । परमाणुभ्यः स्थावरजद्रमात्मानः

[अ० २ पा० २ सू० ३४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६९७
 (जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बीदाना मतखण्डनम्, अधि० ६)

न्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः
 संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वैर्णैवाणुवादनिराकरणेन
 निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्निराकरणाय प्रयत्यते ॥ ३३ ॥

एवं चाऽऽत्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त
 एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् ।
 शरीरपरिमाणो हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतार्थं
 च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवद-
 नित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वा-
 न्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्म-
 विपाकेन हस्तिजन्म प्राप्तुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् ।
 पुत्तिकाजन्म च प्राप्तुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत । स्या-
 न एष एकस्मिन्नपि जन्मानि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः ।
 स्यादेतत् । अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे
 संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावय-

संघाता भवन्तीति दिग्म्वरास्तत्किमिति न निरस्यते तत्राऽऽह—यत्त्विति ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्तदृष्टान्तेन स्याद्वादे दोषान्तरं समुच्चिनोति—एवं चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—
 यथेति । परमतवदसम्भवेऽपि न दोषप्रसक्तिरित्याह—कथमिति । तत्प्रसङ्गार्थं पर-
 पक्षमाह—शरीरेति । तत्र दोष प्रसज्यति—शरीरेति । आत्मत्वमनित्यवृत्ति परि-
 छिन्नवृत्तित्वाद्धर्तव्यदिति प्रसङ्गार्थः । अकृत्स्नत्वेन सूचितं दोषान्तरमाह—शरीराणां
 चेति । कर्मणो विपाकः स्वफलं जनयितुमङ्कुरीभावः कृत्स्नं हस्तिशरीरं न व्याप्नु-
 यात्तदेकदेशो जीवशून्यः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकाशरीरे कृत्स्नो न संमीयेत तस्मिन्ननन्त-
 र्भूतस्ततो बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किं च कौमारे स्वरूपपरिमाणो जीवस्तारुण्ये
 स्थाविरे च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयादित्याह—समान इति । यथा प्रदीपो घटप्रा-
 सादोर्दरे वर्तमानः संकोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्याह—
 स्यादिति । दीपावयवाना विशरणशीलत्वादवयवविनश्च दीपस्य प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरो-
 धवतोऽनित्यत्वान्नित्यात्मदृष्टान्तत्वासिद्धिरिति मत्वा विकल्पयति—तेषामिति । आद्ये

१ क. 'चा स' । २ क. 'ध्यप' । ३ ड. क. 'कृत्स्नपु' । ४ ड. 'विकासे' । ५. 'विकाशेषु' ।
 ५ क. 'पा तु पु' । ६ क. 'त. 'दत्वव' । ७ घ. 'तत्र हस्तिनं श' । ८ क. 'त. ठ. ड.
 'दरवर्ती स' ।

ज्ञानां समानदेशत्वं प्रतिविहेन्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रति-
घाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीधेरन् । अप्रति-
घातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्ते-
र्जीवस्याणुमात्रैत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छि-
न्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपग-
च्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदुपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्रा-
प्युच्यते—

न च पर्यायादप्यविरोधा विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं
जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः । विकारादिदोषप्रस-
ङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमा-
णस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम् । विक्रियावत्त्वे
च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च बन्धमोक्षान्युपगमो
वाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबूवत्संसारसागरे निम-
ग्नस्य बन्धनीच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किं चान्य-

देहाद्बहिरपि जीवोपगतिरित्याह—प्रतिघात इति । एकावयवदेशत्वेऽपि तथैवावयवा-
नामवस्थाननिषमाभावे परिमाणनियमो नाऽऽत्मनि स्यादिति द्वितीयं प्रत्याह—अप्रति-
घातेऽपीति । जीवावयवानामानन्त्यमङ्गीकृत्योक्त्वा तदपि नास्तीत्याह—अपि चेति ।
परिमितत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

बृहत्तनुदेहासावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणनाऽविरुद्धेत्याह—अथे-
ति । षोडशतत्वेन सूत्रमादत्ते—तत्रापीति । प्रतिज्ञां विभजते—न चेति । प्रश्न-
पूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । विकारप्रसङ्गं प्रकटयति—अवयवेति । आत्मनः समु-
द्रादिवद्विक्रियावत्त्वमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियेति । अनित्यत्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं
निराह—ततश्चेति । तदर्थं तदभ्युपगमं दर्शयति—कर्मेति । न चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वे
युक्तोऽयमुपगमो बन्धमोक्षान्यपिनोऽभावात् । न हि तौ स्वतन्त्रौ तद्भावे बन्धस्याना-
दित्वान्मुक्तस्य घानाशित्याप्तानित्यतेत्यर्थः । आदिशब्दस्फुटितमर्थमाह—किं चेति ।

भ० रेपा० २सू० ३९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ५९९
 (जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धानां मतपण्डनम्, भाषि० ६)

आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामापगमापापधर्मवत्त्वाद्देवाना-
 त्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यान्न
 च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति । किं चान्यदागच्छन्तश्चैते
 जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्चै कर्वा लीयन्त इति वक्त-
 व्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन्नभौतिकत्वा-
 जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवा-
 नामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किं चान्यदनवधृतस्व-
 रूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानाम-
 नियतपरिमाणत्वात् । अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवय-
 वोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण
 शरीरपरिमाणस्याऽऽत्मन उपचितापचितशरीरान्तरमतिपत्ताव-
 कात्स्न्यप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परि-

यस्याऽऽत्मा सावयवस्तस्यावयवानामात्मत्वमवयविनो वाऽऽद्येऽपि किमागमापायिनां
 तेषामात्मत्वं तद्धीनस्य वा कस्यचिदवयवस्येति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—आगच्छता-
 मिति । कल्पान्तरं परिशिष्टमादत्ते—ततश्चेति । तस्य विशेषतोऽपरिज्ञानादात्मज्ञाना-
 मावादपवर्गासिद्धिरित्याह—न चेति । आद्ये कल्पे दोषान्तरमाह—किं चेति । अव-
 यवप्रादुर्भावापादानत्वं तद्विलयाधारत्वं च महाभूतानां वा व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचि-
 दिति विमृश्याऽऽद्यं प्रत्याह—न हीति । द्वितीयेऽपि प्रतिजीवमसाधारणः सर्वसा-
 धारणो वेति विकल्प्य दूषयति—नापीति । तथा चाऽऽत्मज्ञानाभावादयुक्तिरेवेत्यर्थः ।
 अवयवानां नाऽऽत्मत्वमवयविनस्तु तथात्वमिति मतं प्रत्याह—किं चेति । एवं सत्या-
 त्मनोऽवयवित्वे सतीति यावत् । तत्र हेतुमाह—आगच्छतामिति । किं च प्रत्ये-
 कमवयवा न चेतयेरन्नेकाभिप्रायत्वानियमात् । विहङ्गाभिप्रायतया विहङ्गविक्रियत्वेन
 शरीरोन्मथनप्रसङ्गः । न चावयवसमूहस्य चैतन्यं तस्य भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वादिति
 मत्वाऽऽह—अत इति । प्रकारप्रकारिणौ पञ्चमीम्यामुक्तौ । प्रकारान्तरेण सूत्रमवता-
 रयति—अथ वेति । तदेव दर्शयति—पूर्वेणेति । आत्माकात्स्न्यसूत्रेण प्रसङ्गितां
 तदनित्यतां संताननित्यतया सुगतवत्परिहर्तव्यामाशङ्कयेद् सूत्रमित्यर्थः । पर्यायेण शरी-
 रव्यक्तिभेदेन परिमाणस्याऽऽत्मनिष्ठस्यैकरूपस्यानवस्थानादनवस्थितपरिमाणस्याऽऽत्म-

१ इ. ज. घ. ट. 'पायिध' । २ क. ज. 'भेत्वादे' । ३ कं. 'य कस्मिन्स्ते निली' । ४ ज.
 च । ५ ड. ढ. 'हृद्गादिभि' । ६ क. ख. 'सद्भात्' । न । ७ क. ख. 'रीरेण व्य' । ८ क. घ.
 'रूप्यस्या' ।

माणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंताननित्यतान्यायेनाऽऽत्मनो नित्यता स्यात् । यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्कयान्नेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गो वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ (६)

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जनैस्तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् । एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नो-

नोऽनित्यत्वे शङ्कितेऽपि स्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च यः संतानस्तस्य नित्यतैव न्यायस्तेनेति यावत् । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि संताननित्यत्वे दृष्टान्तः—यथेति । सिम्बस्त्र विगतं येम्यस्ते विसिचो विवसनास्तेषामपि पुत्तिकोदेहहस्तिदेहादावात्मपरिमाणस्थानवस्थितत्वेऽपि तत्संताननित्यत्वेनाऽऽत्मनित्यत्वमाशङ्क्य सूत्रमित्याह—तद्वदिति । तदेव विवृणोति—संतानस्येति । पर्यायशब्देन क्रमभाविपरिमाणगतः संतानो गृह्यते तन्नित्यत्वादपि नाऽऽत्मनित्यत्वम् । तस्य हि वस्तुत्वमवस्तुत्वं वा । द्वितीये राद्धान्तविरोधमुक्त्वा प्रथमं प्रत्याह—वस्तुत्वेऽपीति । स हि सतानिभ्योऽभिन्नो भिन्नो वाऽभेदे प्रतिदेहं परिमाणभेदानां संतानिनामन्यथात्वात्कार्यत्वेनानित्यत्वात्तदभिन्नसंतानस्यापि तथात्वम् । भेदे तत्संतानत्वायोगाद्भिन्नत्वेन घटादिवद्विकारादिप्रसङ्गादात्मनित्यत्वं संताननित्यतया यदुच्यते तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । इतिशब्दः सूत्रव्याख्यासमाप्त्यर्थः ॥ ३५ ॥

इतोऽपि न जीवस्य क्रमेणोपचितापचितपरिमाणत्वमित्याह—अन्त्येति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । यज्जीवपरिमाणं तन्नित्यमिति व्याप्तिभूमिमाह—अन्त्यस्येति । सफलमनुमानमाह—तद्वदिति । विमतं नित्यं जीवपरिमाणत्वात्संमतवदित्यनुमानादविशेषप्रसङ्गः सदा जीवस्येत्युक्तं प्रकटयति—एकेति । उपचयापचययोरनेकरूपता व्याप्तेरुक्तानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वमवस्थितशब्दो नित्यपरत्वेनोक्तोऽविशेषश्चैकशरीरपरिमाणतोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति च हेतुः । इदानीं शरीरमन्तरेणैव मोक्षकालीनस्य परिमाणस्यावस्थितत्वादुभयोरपि पूर्वयोरवस्थयोर्देहापेक्षां विना जीवस्यावस्थितपरिमाणत्वसंभवान्न शरीरपरिमाणत्वं किं त्ववि-

[अ० २ पा० २ सू० ३७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६०१
(तदस्येश्वरपादस्यायुक्तत्वम्, अधि० ७)

पचितापचितशरीरान्तरमाप्तिः । अथ वाऽन्त्यस्य जीवपरिमाण-
स्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः
स्यात्तत्तथाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न
शरीरपरिमाणः । अतश्च सांगतवदाहृतमपि मतमसंगतमित्युपे-
क्षितव्यम् ॥ ३६ ॥ (६)

(तदस्येश्वरपादस्यायुक्तत्वम्, अधि० ७)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिपिध्यते । तत्क-
थमवगम्यते । “ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ” [ब्र० सू०
१-४-२३] “ अभिध्योपदेशाच्च ” [ब्र० सू० १-४-२४] इत्यत्र
प्रकृतिभावेनाधिष्ठानृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमे-
वाऽऽचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषणेश्वरकारणवा-
दमात्रमिह प्रतिपिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभिव्याहारः सूत्र-
कार इत्येतदापद्येत । तस्मात्प्रकृतिरधिष्ठाता केवलं, निमि-
त्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितवह्नौकत्वमतिपक्ष-

शेषेण तस्याप्यणुत्वं महत्त्वं वा स्यादिति व्याख्यान्तरमाह—अथ वेति । विमतो
न देहपरिमाण आत्मत्वान्मुक्तवदित्यर्थः । आत्मनो देहपरिमाणत्वायोगे फलितमाह—
अतश्चेति ॥ ३६ ॥ (६)

लुब्धितकेशमतं निराकृत्य जटाधारिमाहेश्वरमतं निराचष्टे—पत्युरिति । सत्त्वासत्त्व-
योरैकत्रायोगवदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरपि नैकत्र योगोऽस्तीत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—
इदानीमिति । अविशेषणेश्वरकारणवादिनिषेधत्रमनिवृत्त्यर्थमाह—केवलं इति । अवि-
शेषोक्तेरीश्वरकारणत्वमेवात्र निषिध्यते न तस्य निमित्तत्वमात्रमिति शङ्कते—तदिति ।
स्वोक्तिविरोधान्मैवमित्याह—प्रकृतिश्चेति । न केवलमीश्वरस्य कारणत्वमात्रनिषेधे प्रकृ-
तिसूत्रं विरुध्यते किं त्वभिध्यासूत्रमपीति मत्वाऽऽह—अभिध्येति । प्रतिष्ठापितत्वा-
द्युक्ततात्पर्यधीरिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यदीति । सूत्र-
कृतो विरुद्धार्थवादित्वं परिहर्तुं फलितमाह—तस्मादिति । तन्निराकरणं किमर्थमि-
त्याशङ्क्य ब्रह्मात्मैकत्वं दृढीकर्तुमित्याह—वेदान्तेति । एतेनाधिकरणस्य फलमुक्तम् ।
अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं नृवतः समन्वयस्य केवलमधिष्ठातेश्वरो जगतो नोपादानमिति
माहेश्वरराद्धान्तेन विरोधोऽस्ति न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्ष-

त्वाद्यत्नेनात्र प्रतिपिध्यते । सा चेयं वेदवाक्षेश्वरकल्प-
नाऽनेकप्रकारा । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति
प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतर-
विलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्य-
कारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपा-
शविमोक्षणायोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्ण-
यन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण
निमित्तकारणमीश्वरमिति वर्णयन्ति । अत उत्तरमुच्यते “पत्यु-
रसामञ्जस्यात्” इति । “पत्युः” ईश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृ-
त्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् । “असामञ्जस्यात्” ।

यति—सा चेति । माहेश्वरमतनिराकरणेन समन्वयविषयब्रह्मात्मैक्यस्यात्र दृढीकरणा-
त्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तन्मतस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयसिद्धेर्ब्रह्मात्मैक्या-
सिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासत्वे समन्वयसिद्धेरैक्यसिद्धिः ।
ईश्वरकल्पनाया बहुप्रकारत्वे हेतुं सूचयति—वेदेति । ज्ञानशक्त्यैश्वर्योत्कर्षतारतम्यं
क्वचिद्विश्रान्तं तरतमभावत्वात्परिणामतारतम्यवदित्याह—केचिदिति । प्रधीयत इति
प्रधानस्याविद्यात्वात्प्रधानपुरुषाधिष्ठातेश्वरोऽस्माभिरपि गृह्यते तत्राऽऽह—इतरेति ।
चत्वारो माहेश्वराः । शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्च । ते सर्वे महेश्वरप्र-
णीताममप्रामाण्यात्केवलं निमित्तमीश्वरमिच्छन्तीत्याह—माहेश्वरास्त्विति । कार्य प्राषा-
निकं महदादि । कारण महेश्वरः । योगः समाधिः । विविस्त्रियवणस्नानादिः । दुःखा-
न्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । ते किमर्थमीश्वरेणोक्तास्तत्राऽऽह—पश्विति । पशवो
जीवास्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तस्तदर्थमिति यावत् । कुम्भकारादेरधिष्ठातु-
श्चेतनस्य कुम्भादिकार्थं निमित्तत्वमात्रदृष्टरीश्वरोऽपि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादा-
नमेकस्योभयविरोधादिति मत्वाऽऽह—पशुपतिरिति । वैशेषिकनैयायिकविवसनसुगत-
मतानि सूचयति—तथेति । विमतमुपादानाद्यपरोक्षज्ञानवज्जन्यं कार्यत्वाद्दृष्टवदिति
वैशेषिकाः । कर्मफलं सप्रदानाद्यभिज्ञप्रदालृकं कर्मफलत्वात्सेवाफलवदिति नैयायिक-
दिगम्बरौ । सौगतास्तु सांख्यानमानेनैव तटस्थमीश्वरमास्थिता । एवं माहेश्वरमतस्य
प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वाधिकर-
णान्नञ्पदमध्याहृत्य सांख्ययोगाश्रयेश्वरकल्पनादूषणत्वेन सूत्रं योजयति—पत्युरिति ।

[अ० २पा० २मू० ३७] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६०३
(तदस्येश्वरवादस्यायुक्तत्वम्, अधि० ७)

किं पुनरसामञ्जस्यम् । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्वि-
दधत ईश्वरस्य रागादेषादिदोषप्रसक्तैरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रस-
ज्येत । प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेन्न । कर्मेश्वरयोः प्रव-
र्त्यप्रवर्तयितृत्व इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नानादित्वादिति
चेन्न । वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशे-
पादन्यपरम्परान्योपापत्तेः । अपि च “प्रवर्तनालक्षणा दोषाः”
[न्यायसू० १-१-१८] इति न्यायवित्समयः । न हि कश्चिद-
दोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थप्रयुक्त

ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे हेत्वसिद्धिरित्याह—किमिति । तस्य तन्मात्रत्व-
मागमान्मानान्तराद्वा । नाऽऽद्यस्वस्योभयकारणत्ववादिताया दशितत्वात् । मानान्तर-
मप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा । आद्ये चेतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तत्वमात्रं लोके दृष्टमिति तद्व-
लात्तन्मात्रमेश्वरं वदतो वैषम्यकारिणो रागादिमत्त्वदृष्टेस्तदपि तस्मिन्कल्प्यमित्यसाम-
ञ्जस्यं स्यादित्याह—हीनेति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं तस्य दृष्टसाध-
र्थादप्रवृत्तेः । अनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्ययतुर्षादपि विभेतीति
भावः । ईश्वरो हि न स्वेच्छया विषमान्प्राणिनो विदधाति किं तु तैत्कर्मापेक्षया तेन न,
तस्य रागादिमत्त्वमिति शङ्कते—प्राणीति । कर्मापेक्षया फलदातृत्वेऽपि कारुणिक-
त्वादीश्वरः शुभस्यैव फलं ददाति नाशुभस्येति किं न स्यादित्याह—नेति । येन येने-
श्वरः शुभेनाशुभेन वा प्रेर्यते तस्य फलं ददातीत्याशङ्क्य कर्मणा स प्रवर्त्यते तेन च
कर्मेत्यन्योन्याश्रयान्मैवमित्याह—कर्मेति । अतीतेन कर्मणा प्रवर्तितस्येश्वरस्य वर्तमाने
कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तिरित्यनादित्वात्प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वस्य कर्मेश्वरयोर्नान्योन्याश्रयते-
त्याह—नानादित्वादिति । स्वादेश परिहारो यद्यतीतं कर्म स्वातन्त्र्येणेश्वरं प्रवर्तये-
त्तत्तु नास्त्यचेतनत्वादतस्तदपि पूर्वकर्मप्रवर्तितेश्वरप्रेरितमेव वर्तमाने कर्मणि तत्प्रेरकमिति
कर्मेश्वरयोर्मिथोऽपेक्षायाः सार्वत्रिकत्वाद्नादित्वस्याप्रामाणिकत्वान्मैवमित्याह—नेति ।
कर्मापेक्षया वैषम्यहेतुत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाल्लोकदृष्ट्या स्यादेव रागादिमत्त्वमेश्वर-
स्येत्युक्तम् । इदानीं परमतेनापि तस्य रागादिमत्त्वं स्यादित्याह—अपि चेति । प्रव-
र्तकत्वलिङ्गका रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः । ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य
तद्वत्त्वमित्यर्थः । प्रवर्तकत्वदोषवत्त्वयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति—न हीति । कारुण्यादपि प्रवृ-
त्तेर्नैवं व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वार्थेति । कारुण्ये सति स्वस्य दुःखं भवति तेन

१ क. ज. 'पेक्षया' । २ क. 'न्यायोपप' । ३ क. 'क्षणो दो' । ४ क. 'दोषः' इ' ।
५ क. ज. म. 'स्वार्थे प्र' । ६ स. 'प्राण' । ७ ख. ड. 'तत्तत्' ।

एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं
स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपग-
माच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽ-
न्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः
संबन्धः संभवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च ।
नापि समवायलक्षणः संबन्ध आश्रयोश्रयिभावानिरूपणात् ।
नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः शक्यते कल्पयितुं कार्यकार-
णभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् । न ।

कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्तये परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । तथाऽपि किं जात-
मीश्वरस्येत्याशङ्क्याऽऽह—इत्येवमिति । न केवलं दृष्टानुसारादसामञ्जस्यं किं तूक्तेन
प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । स्वीकारमात्रस्यादोषत्वात्तस्य दोषपर्यवसायित्वमाह—
स्वार्थेति । अर्थित्वादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपेत्योक्तं तदपि पातञ्जलमते नास्ती-
त्याह—पुरुषेति ॥ ३७ ॥

प्रधानवादे दोषान्तरमाह—संबन्धेति । प्रकृतासामञ्जस्ये हेत्वन्तरेपरं सूत्रमिति
सूचयति—पुनरिति । कथमीश्वरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां संबन्धोऽस्त्युत न । नास्ति
चेदधिष्ठात्रधिष्ठेयतासिद्धिरित्याह—न हीति । अस्ति चेत्तर्हि स संयोगो वा सम-
वायो वा योग्यता वेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति—न तावदिति । अप्राप्तप्राप्तिरव्या-
प्यवृत्तिश्च संयोगस्य स्वरूपम् । तत्र प्रधानाद्विष्वप्राप्तप्राप्तेरभावे हेतुमाह—प्रधानेति ।
अव्याप्यवृत्तित्वाभावेऽपि हेतुमाह—निरवयवत्वादिति । द्वितीयं निरस्यति—
नापीति । तृतीयं प्रत्याह—नाप्यन्य इति । प्रधानकार्यत्वस्य जगतोऽसिद्धत्वात्प्रथो-
नेश्वरयोः संबन्धस्य कार्यकल्प्यस्यायोगादित्यर्थः । तवापि मायाब्रह्मणोर्विभुत्वान्निरवय-
वत्वाच्च संयोगासिद्धिः समवायस्यानिष्टत्वात्कार्यकारणत्वस्य चासिद्धत्वात्कार्यगम्य-
योग्यतासंबन्धायोगान्नाधिष्ठात्रधिष्ठेयतेति शङ्कते—ब्रह्मेति । मायाब्रह्मणोरनिर्वाच्य-
तादात्म्यसंबन्धान्न साम्यमित्याह—नेति । इतोऽपि ब्रह्मवादिनो न दोषसाम्यमि-

१ क. द. 'रुपावीशीत । न । २ झ. 'रीशीत । न । ३ क. ज. व. ट. 'क्षण अ' । ४ क.
'याधितभा' । ५ ख. ठ. ड. 'न्तरं सू' । ६ ठ. ड. 'हि स' । ७ क. 'धानपुरुषयोः ।

तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपि चाऽऽगमवलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथा-दृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु दृष्टान्तवलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादागमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चाऽऽगमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदवाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानौदीन्यधिष्ठाय प्रवर्त-

त्याह—अपि चेति । तथाऽपि दृष्टमनुसर्तव्यं नेत्याह—नावश्यमिति । दृष्टविरुद्धेऽत्यन्तादृष्टे चाऽऽगमस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । अनुमानवादिनि विशेषमाह—परस्येति । ईश्वरवादिनोऽपि तुल्यत्वादागमबलस्यानुमानबलमधिकमिति शङ्कते—परस्यापीति । किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तत्कृतागमाद्भवति किं वाऽनुमानादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—नेत्यादिना । सर्वज्ञकृतत्वेनाऽऽगमप्रामाण्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वं ज्ञेयं ततश्च तस्य प्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति । अस्माकं त्वनादिसिद्धाद्वेदादनपेक्षादलौकिकमपि यूपादिवदृष्टं स्यादिति भावः । न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो ज्ञायते दृष्टबलप्रवृत्तेरनुमानादीश्वरं साधयतः स्वाम्युपगमवैपरीत्यभौव्यस्योक्तत्वादित्युपसंहरति—तस्मादिति । सांख्ययोगोक्तन्यायं चतुर्विधमाहेश्वरेषु वैशेषिकादिषु चातिदिशति—एवमिति ॥ ३८ ॥

द्विविधादागमादनुमानाच्च तटस्थेश्वरसिद्धिर्निरस्ता । संप्रैत्युद्भूतरूपादिहीनप्रधानादेरस्मदादिभिरधिष्ठेयत्वानुपपत्तिरर्थापत्तिरीश्वरे मानमित्याशङ्क्यास्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादेरधिष्ठेयत्वानुपपत्तेर्मेवमित्याह—अधिष्ठानेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । अनुपपत्तिं वक्तुं परस्येश्वरकल्पनामनुवदति—स हीति । अस्मदादिवदीश्वरेणापि

येत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथाऽपि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते, न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये वाऽभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । “ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ” । इतथानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः । अतश्च तदुपपत्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छ-

प्रधानादीनामधिष्ठेयत्वं न युक्तं तेनार्थापत्तेरनुत्थानादित्याह—न चेति । विमतं न चेतनाधिष्ठेयमप्रत्यक्षत्वान्मृदादिवदिति व्यतिरेकिणाऽनुपपत्तिमेव स्फुटयति—न हीति । अप्रत्यक्षत्वमुद्भूतरूपादिराहित्येन स्फोरयति—रूपादीति ॥ ३९ ॥

चक्षुरादावनैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति—करणवदिति । शङ्कां विभजते—स्यादेतदिति । अनैकान्तिके शङ्कितेऽपि नार्थापत्तेरुत्थानमित्युत्तरं व्याचष्टे—तथाऽपीति । अस्मत्पक्षे चक्षुरादिस्वानुभवसिद्धमेवाधिष्ठीयतेऽतो न व्यभिचारशङ्केत्यर्थः । किं च करणग्रामवच्चेतनाधिष्ठितत्वं प्रधानादेरशक्यं वक्तुं वैपम्यादित्याह—भोगादीति । आदिशब्दात्तत्कारणरूपदर्शनादि गृहीतम् । करणग्रामप्रयुक्तं हि रूपदर्शनादि तत्फलं च भोगश्चेतने दृश्यते तेन तस्य तेनाधिष्ठितत्वं प्रधानादिकृताश्च भोगादयो नेश्वरस्य केनापीप्यन्ते । तथा च करणग्रामवैलक्षण्यात्प्रधानादेर्न चेतनाधिष्ठितत्वमित्यनुत्थानमार्थापत्तेरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—करणेति । यदि प्रधानादेरिष्टं करणग्रामसाम्यं तर्हि संसारिणां तत्कृतभोगादिवदीशस्यापि प्रधानादिकृता भोगादयः स्युस्ततश्चानेश्वरत्वापत्तेर्नार्थापत्त्या तद्धोरित्यर्थः । सूत्रद्वयस्य व्याख्यानतरमाह—अन्यथा वेति । ईश्वरस्याधिष्ठानं शरीरं तदयोगात्प्रवर्तकत्वासिद्धेर्न कार्यानुपपत्त्या तद्धोरित्याह—अधिष्ठानेति । तद्व्याकरोति—इतश्चेति । चेतनस्य प्रवर्तकत्वं सशरीरत्वव्याप्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वदन्नितःशब्दार्थं स्फुटयति—साधिष्ठानो हीति । विमतं शरीरादिमत्पूर्वकं कार्यत्वाद्धटवदिति व्याप्तिफलमाह—अतश्चेति । लीलामयं शरीरमीश्वरस्यापि सिद्ध-

[अ० २ पा० २ सू० ४१] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६०७
(तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वम्, अधि० ५)

रीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । न च तद्वर्णयितुं शक्यते ।
सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निर-
धिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् ।
“ करणवन्नेत्र भोगादिभ्यः ” । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वर-
स्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्पयेत् । एव-
मपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गा-
दीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ (७)

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञ-
स्तैरभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानमनन्ताश्च पुरुषा मिथो
भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणा-
मात्मनश्चेत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत । उभय-
थाऽपि दोषोऽनुपपत्त एव । कथम् । पूर्वस्मिस्तावद्विकल्प इयत्ता-
परिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यं भाव्येवं लोके
दृष्टत्वात् । यदि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु पटादि तदन्तव-
दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादनन्तवत्स्यात् ।

मिति सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तर्हि कार्यमपि शरीरादिम-
त्पूर्वकं मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह—निरधिष्ठानत्वे चेति । अनेश्वरस्यैव सृष्ट्यु-
त्तरभावि शरीरेश्वरस्य प्रागपीच्छानिर्मित भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—करणवदिति ।
घोषं व्याकरोति—अथेति । न तावदीश्वरस्येच्छानिर्मितत्वे प्राचीने देहे किञ्चि-
न्मानं तथाऽपि तदङ्गोकारे देहित्वादीश्वरत्वासिद्धिरित्युत्तरमाह—एवमपीति । देहि-
त्वेऽपि किमित्यनीश्वरत्व तत्राऽऽह—सशरीरत्वे हीति ॥ ४० ॥

श्रुत्यनुमानार्थापत्तिभिरेश्वरो न परेष्टः सिध्यतीत्युक्तम् । इदानीं तस्यानन्तत्वाद्यु-
पगमोऽपि न सम्भवतीत्याह—अन्तवत्त्वमिति । सूत्रं व्याकरोति—इत्यथेति । तदेव
वक्तुं परमतमनुवदति—स हीति । न तावदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं नित्ये ज्ञाने स्यात्तन्त्या-
योगात् । ज्ञानस्य साक्षाद्विषयत्ववन्धासिद्धेश्च । तथाऽप्युपेत्य विकल्प्य दोषप्रसक्तिं
प्रतिजानीते—तत्रेति । कल्पद्वयेऽपि दोषानुपपत्तिं प्रकटयितुं पृच्छति—कथमिति ।
विमतमन्तवद्विद्यत्तापरिच्छिन्नत्वाद्वदन्तित्याह—पूर्वस्मिन्निति । लौकिकीं दृष्टिमेव
स्पष्टयति—यद्हीति । व्याप्तिफलमनुमान निगमयति—तथेति । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य

१ क. 'नवत्वे चे' । २ ड. न. पटादि । ३ झ. 'दिसत्' । ४ क. ख. ठ. ड. 'नवत्वे चे' ।
५ ड. 'मिते प्रा' । ६ ठ. 'तत्रा' ।

संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुपेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् ।
स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्यतेति । पुरु-
पगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये
संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषामन्त-
वत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां
चान्तवत्त्वं स्यात्प्रधानं च सविकारं पुरुपार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं
संसारित्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्किविषये
वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम् । प्रधानपुरुपेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे
सत्यादिमन्तवत्त्वं । आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ
मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरु-
पाणामात्मनश्चेत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्व-

संख्यातः स्वरूपतो वा परिमितिरहित्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—संख्येति । न
द्वितीयः प्रधानादयः स्वरूपपरिमिता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वाद्धटवदित्याह—स्वरूपेति ।
यस्य यादृशं परिमाणमणु महद्दीर्घं ह्रस्वं वा तदीश्वरेण सर्वज्ञत्वात्परिच्छिद्येत तथा च
ज्ञातपरिमाणत्वात्प्रधानाद्यन्तवदित्यर्थः । प्रधानपुरुपेश्वरस्वरूपेण त्रित्वे ज्ञातेऽपि जीवा-
नामानन्त्यात्तद्गतसंख्याज्ञानाभावात्तेषु संख्यापरिमितिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—पुरुपेति ।
पुरुपेस्तावत्प्रत्येकमेकत्वसंख्या ज्ञाता या च तेषामन्योन्यापेक्षया बहुत्वसंख्या साऽपी-
श्वरेण ज्ञायते । न च सहस्रं लक्षं वेति विशेषाज्ञानादानन्त्यं माषराशौ
व्यभिचारात् । अस्मदादिभिः संख्यानुमशक्यस्यापि गणितज्ञेन संख्यातत्वदर्-
शनात् । संदिग्धं विशेषाज्ञानं सर्वपुरुपपरिचयादृते तदज्ञाननिश्चयस्याशक्यत्वात्त-
स्मान्न जीवास्तत्त्वतोऽनन्ता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादेकदेशस्थमापादिवदिति हेत्वसि-
द्धिमुद्धृत्य फलितमाह—ततश्चेति । कतिपयसंसारिपूक्तन्यायमवशिष्टेष्वतिदिशति—
एवमिति । यथा बहुनामपि माषाणामेकैकापचये निखिलापचयो दृश्यते तथा क्रमेण
सर्वमुक्तेरिदानीं सर्वसंसारशून्यं जगद्भवेदित्यर्थः । किं चेश्वरस्यास्मिन्पक्षे सर्वदा सर्व-
ज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च न सिध्यतीत्याह—प्रधानं चेति । दोषान्तरमाह—प्रधानेति ।
सिद्धे सर्वेषामाद्यन्तवत्त्वे फलितमाह—आद्यन्तेति । कल्पान्तरमनुवदति—अथेति ।
वाशब्दसूचितं विकल्पद्वयमुक्त्वाऽऽद्यन्तवत्त्वं प्रतिपाद्य द्वितीयमवलम्ब्यासर्वज्ञतेति
दूषयति—तत इति । आगमानपेक्षस्यानुमानसिद्धमन्तवत्त्वं दुर्वारमस्माकं त्वागमगम्य-

१ क. ज. 'येत । पु' । २ क. ज. झ. ट. 'ना ये' । ३ ड. घ. 'सास्वत्वेना' । ४ ट. 'सार-
त्वेना' । ५ ठ. ड. 'क्षं चेति' । ६ क. ख. 'ग्य च वि' । ७ ख. झ. 'शेषज्ञा' ।

[अ० २पा० २सू० ४२] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६०९
(जीवोत्पत्त्यादेरुक्तत्वम्, अधि० ८)

ज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्यसंगतस्ता-
र्किकपरिग्रहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥ (७)

(जीवोत्पत्त्यादेरुक्तत्वम्, अधि० ८)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमत-
स्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभ-
यात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु
श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चा-
धिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः ।
तत्कस्य हेतौरेप पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्य-
प्येवंजातीयकोऽश्चः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति
त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायाऽऽरम्भः ।
तत्र भागवता मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्व-
रूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासु-

त्वादानन्त्यस्य नान्तवत्त्वानुमानम् । एतेन पूर्वपक्षानुमानान्यपि प्रत्युक्तानीति मत्वोपसं-
हरति—तस्मादिति । शरीरादिराहित्यानुपपत्तिवदानन्त्याद्यभ्युपगमायोगादपीत्यपे-
र्यः । अपौरुषेयश्रुतिसिद्धेश्वरस्य न निरासोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥ (७)
माहेश्वरमतनिरासानन्तरं वैष्णवमतं निरस्यति—उत्पत्तीति । यद्वा पञ्चपदार्थ-
वादिनि निरस्ते चतुर्व्यूहवादिनं निरस्यति—उत्पत्तीति । वृत्तमनूयाधिकरणतात्पर्य-
माह—येषामिति । अधिकरणारम्भमाक्षिपति—नन्वेति । तथाऽपि भागवती स्मृति-
रप्रमाणत्वाद्नादार्तव्येति वक्तुमधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । तत्प्रामाण्ये
फलितमाह—तदिति । वेदाविरुद्धांशमुपेत्य विरुद्धांशनिरासायाधिकरणमित्याह—
उच्यत इति । समानत्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो जगत्स-
र्गवादी समन्वयो जीवोत्पत्त्यादिविषयपञ्चरात्रराद्धान्तेन विरुध्यते न चेति तत्प्रामा-
ण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भागवतमतनिरासद्वारा समन्वयदृढीकर-
णात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भागवतमतस्य मानत्वात्तद्विरोधे समन्वयसिद्धेरभेदवादा-
सिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य अमत्वात्तद्विरोधस्याऽऽमासतया समन्वयसिद्ध्या तत्सिद्धिः ।
तत्र मूर्त्यन्तरं निराकर्तुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्ज-
नेति । कथं तर्हि शास्त्रे मूर्तिभेदस्तत्राऽऽह—स इति । व्यूहेषु भगवतोऽवस्थाविशे-

देवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूह-
रूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः ।
प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासु-
देवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तमित्थंभूतं पर-
मेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा
क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते
योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्मसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स
आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति । तन्न निराक्रियते
“स एकधा भवति त्रिधा भवति” [छा० ७.२६.२] इत्यादि-
श्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य
भगवतोऽभिगमनादिलक्षणपाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रे-
यते तदपि न प्रतिपिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य
प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संक-
र्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः । न, वासु-
देवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभ-
वति । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानि-
त्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः

षेष्वान्तरभेदमाह—वासुदेव इति । तेष्वेव प्रकृतिविकृतित्वमाह—तेषामिति ।
सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृति-
भूतं निरञ्जनज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृह-
गमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायो जपः ।
योगो ध्यानम् । परपक्षमनुमाप्य तस्मिन्नविरुद्धमंशमाह—तत्रेति । तदनिरासे हेतु-
माह—स इति । अविरुद्धमंशान्तरमाह—यदपीति । तदनिषेधे हेतुमाह—ध्रुतीति ।
“समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा ” इत्याद्या श्रुतिः । “ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः ”
इत्याद्या स्मृतिः । निरस्याशमाह—यदिति । तत्र सूत्रमेवतार्थं व्याकरोति—अत्रेति ।
हेतुं विवृणोति—उत्पत्तीति । आदिशब्देनाकृताभ्यागमकृतप्रणाशस्वर्गनरकापवर्गा-
भावा गृह्यन्ते । जीवस्योत्पत्तिमत्त्वे दोषान्तरमाह—ततश्चेति । कार्यस्यापि जीवस्य

[अ०२पा०२सू०४३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६११
 (जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्, अधि० ८)

स्यात् । कारणमाप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति
 चाऽऽचार्यो जीवस्योत्पत्तिम् " नाऽऽत्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च
 ताभ्यः " [ब्र० सू० २-३-१७] इति । तस्मादसंगतैषां
 कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासंगतैषां कल्पना । यस्मात् " न " हि लोके " कर्तुः "
 देवदत्तादेः " करणं " परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च
 भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमु-
 त्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति ।
 न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुवः । न चैवंभूतां श्रुतिमुप-
 लभामहे ॥ ४३ ॥

कारणभगवदाप्तिमोक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—कारणेति । इतश्च न जीवोत्पत्तिरि-
 त्याह—प्रतिषेधिष्यतीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरात्रराद्धान्तस्य भ्रान्तत्वान्न
 तद्विरोधः समन्वयस्येत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४२ ॥

जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति—न चेति । चकारार्थमाह—
 इतश्चेति । संकर्षणाज्जीवान्मनसो जन्मकल्पना नेत्यत्रैतःशब्दगृहीतं हेतुं स्फुटयति—
 यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः । कारणस्य कर्तुरु-
 त्पत्त्यभावेऽपि भागवतकल्पना कथमसंगतेति तद्वक्तुं तत्कल्पनामनुवदति—वर्णय-
 न्तीति । लोके करणस्य कर्तुरुत्पत्त्यभावेऽपि क्वं वरुषां कल्पना न कल्पते स्मृतिमूल-
 त्वादित्याशङ्क्य तन्मूलं अत्यक्षमनुमानं श्रुतिर्वेति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह—न चेति ।
 न तावदस्याः स्मृतेरध्यक्षं मूलं जीवान्मनोजनौ परस्येन्द्रियसंनिकर्षे नियामकाभावात् ।
 न द्वितीयः । दृष्टान्तं विनाऽनुमानायोगात् । यद्यपि बहुविधविद्यापर्यवदाताऽपि
 विधाय करे कठोरधारं कुठारं तेन निम्नरमापि काष्ठं छिनत्ति तथाऽपि न तस्याः सोपा-
 दात्मम् । तथा संकर्षणोऽपि प्रद्युम्नस्य नोपादानं स्यान्न च संकर्षणस्याकरणस्य प्रद्यु-
 म्निर्माणमितरथा करणमन्तरंगैव सर्वनिर्माणात्तत्कल्पनावैयर्थ्यादिति भावः । तृतीयं
 दूषयति—न चेति ॥ ४३ ॥

वासुदेवाच्च संकर्षणस्य जन्म नापि संकर्षणात्प्रद्युम्नस्येत्यत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजोभिरेश्वर्यधर्मरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याथेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि “तदप्रतिषेधः” उत्पत्त्यसंभवात्स्याप्रतिषेधः । प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः । कथम् । यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकेनैश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत एते

विज्ञानादीति । सूत्रव्यावर्त्यमुत्थापयति—अथापीति । जीवादित्वेनेष्टानां संकर्षणादीनां पूर्वस्मात्पूर्वस्माज्जन्माभावेऽपीति यावत् । तदेव दर्शयति—न चेति । तर्हि केन प्रकारेणाभिप्रेयमाणत्वं तदाह—किमिति । सर्वेषामीश्वरत्वे हेतुमाह—ज्ञानेति । ज्ञानं चैश्वर्यं च तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम् । बलं शारीरं सामर्थ्यम् । वीर्यं शौर्यम् । तेजः प्रागल्भ्यम् । ते खल्वैश्वरा धर्मास्तैरन्विता यतः संकर्षणादयस्तस्माद्युक्तं तेषां सर्वेषामीश्वरत्वमित्यर्थः । तत्र भागवतोक्तिमाह—वासुदेवा इति । निर्दोषत्वमविद्यादिराहित्यम् । निरधिष्ठानत्वं निरुपादानत्वम् । निरवद्यत्वमनित्यत्वादिदोषशून्यत्वम् । सर्वेषामीश्वरत्वे तदुत्पत्त्ययोगे गुणत्वाद्दोषो 'नेति फलितमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तद्व्याकरोति—एवमिति । विज्ञानैश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वत्र तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः । जीवादिभावोपगमकृता पूर्वत्रोत्पत्त्यनुपपत्तिरुक्ता सा कथं सर्वेषामीश्वरत्वेन स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्राप्नोतीति । प्रकारान्तरं बुभुत्सते—कथमिति । वासुदेवादयस्तुल्यधर्माण ईश्वराः किं मिथो भिन्ना एवं न त्वैक्यमेषामस्ति किं वैकस्यैव भगवतोऽवस्थाभेदा एत इति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—यदीति । ते न्याहतकामाः स्युर्न वा । आद्ये कार्यासिद्धिश्चरमे त्वेकेनैवशतायाः कृतत्वादितरानर्थक्यम् । संभूयकारित्वे परिषद्ब्रह्म कश्चिदीश्वरः स्यादित्याह—तत्त इति । अनेकेश्वरपक्षे दोषान्तरमाह—सिद्धान्तेति । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति ।

[अ० २पा० २सू० ४९] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि । ६१३
(जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्, अधि० ८)

चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति तथाऽपि तदवस्थ एवोत्प-
त्त्यसंभवः । न हि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्ष-
णाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात् । भवितव्यं
हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्धटयोः । न ह्यसत्यतिशये
कार्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवा-
दिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्यु-
पगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । न
चेत् भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्ग्रह्यादिस्तम्बपर्य-
न्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ (८)

महापिव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रद्वितीयाध्यायस्य द्वितीय. पाद. ॥ २ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिन्शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वक-
ल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणा आत्मान

तुल्यधर्माणो वासुदेवादयश्चत्वारोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृतास्तथा चैकात्मान इति
नोक्तदोष इत्यर्थः । वासुदेवादीनामेकव्यूहत्वेनैक्यमुपेत्य प्रागुक्तं प्रसजयति—तथाऽ-
पीति । उत्पत्त्यसंभवात्तदवस्थं समर्थयते—न हीति । अतिशयमृतेऽपि कार्यकारणता
स्यादित्याशङ्क्य दृष्टवैषम्यान्मैवमित्याह—भवितव्यं हीति । अन्वयमुक्त्वा व्यति-
रेकमाह—न हीति । ननु ज्ञानादीनामुत्कर्षो यत्र पर्यवस्यति तस्य कारणत्वं साति-
शयज्ञानादिमतां कार्यतेत्यतिशयोऽस्ति नेत्याह—न चेति । कथं तर्हि पञ्चरात्रिणामु-
पगमस्तत्राऽऽह—वासुदेवा इति । व्यूहादीनां चतुष्टयमङ्गीकृत्योनत्वा तन्नियमं
निराचष्टे—न चेति ॥ ४४ ॥

इतश्चानादरणीयमिदं मतमित्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—विप्रति-
षेधश्चेति । विरोधमेव स्फुटयति—गुणेति । आदिग्रहणात्प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्भेदोऽहंकार-
योरात्मनोर्भेदमुक्त्वाऽऽत्मान एवैत इति तद्विरुद्धोक्तिर्गृहीता । गुणगुणित्वकरूपनारूपं
विप्रतिषेधमाह—ज्ञानेति । आत्मम्यो गुणिम्यो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरा-
त्मान एवैत इत्यनुवंस्ततो विप्रतिषेधः । अत्राऽऽदिशब्देन संकर्षणो नाम जीवः
प्रद्युम्नो मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मान एवेत्यभेदादाद्विप्रतिषेधो

एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च
भवति । “ चतुर्षु वेदेषु परं श्रेष्ठोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्र-
मधिगतवान् ” इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसंगतैषा
कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ (८)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ
शारीरकमीमांसाभाष्येऽविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य
सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रतिपादको द्वितीयः
पादः समाप्तः ॥ २ ॥

गृह्यते । प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे—वेदेति । अत्राऽऽदिशब्देन भागवते
शास्त्रे पादमात्राध्ययनादशेषवेदाध्ययनफलं सिध्यति । स्वाध्यायमात्राध्येतुर्विशिष्यते
भागवतशास्त्राक्षरमात्राध्येतेत्यादिनिन्दा गृहीता । भागवतशास्त्रप्रणेतुः सर्वज्ञतया भ्रान्त्य-
भावेऽपि वेदाविरुद्धतान्त्रिकानुष्ठानवासुदेवार्चनाद्येकदेशप्रामाण्येऽपि जीवजन्मादिवाक्य-
प्रणयनान्यथानुपपत्त्यैव प्राणिना विरुद्धधीद्वारा दुरितफलदानाय व्यामोहकत्वम् । जीव-
जन्मश्रुतीनामिव तज्जन्मस्मृतीनामपि चान्यपरत्वमनुत्पत्तिश्रुतिविरोधादित्यधिकरणार्थमु-
पसंहरति—तस्मादिति । तदेव परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वान्न तैर्विरोधः समन्वयस्येति
पादार्थं निगमयति—सिद्धमिति ॥ ४५ ॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्विती-
याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास लक्ष्मणभार्य-
संस्कृत पाठशाला.

— १२५३ गुलालवाडी, मुम्बई, ४. —

